

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР

Тарихий роман

ТОШКЕНТ

АБДУЛЛА КОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ

Ахмедов, Бурибой.

Амир Темур: Тарихий роман
(Махсус муҳаррир: Б. Омон).— Т.:
Абдулла Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 1995. 640 б.

АЗИЗ КИТОБХОН!

Ганикли тарихчи олим ва адиб Бурибой Ахмедов номи сизга яхши таниш. Унинг «Ўзбек улуси», «Ўрта Осиё халқлари тарихи манбалари», «Мирзо Улуғбек», «Тарихдан сабоқлар» сингари унлаб китоблари, йирик тадқиқотлари Ўзбекистондагина эмас, хорижий элларда ҳам машҳур. Бурибой Ахмедов узок йиллик изланишлардан сўнг улуг бобомиз Амир Темурга бағишланган асарини ёзиб тамомлади.

«Амир Темур» тарихий романи ватандошимиз, буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур тугилган кунининг 660 йиллигига муносиб тухфа бўлади, деган умиддамиз.

Уз2

Махсус муҳаррир: БАХТИЕР ОМОН

Тақризчи: Ўзбекистон халқ ёзувчиси ОДИЛ ЕҚУБОВ,
тарих фанлари доктори, профессор ХАМИД ЗИЯЕВ

НАШРИЁТДАН

Азиз ўқувчи!

Амир Темури жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган улўф давлат арбоби ва моҳир саркарда, фан ва маданият ҳомийси бўлган.

Ҳазрат соҳибқирон ҳақида китоб ёзиш анча мушкул иш. Бунинг учун Шарқ халқларигина эмас, балки Ғарб мамлакатлари тарихини ҳам яхши билиш, Амир Темури яшаган замонни англаш, тушуниш, қадимда ўтган йирик давлат арбоблари ва улўф саркардаларнинг ҳаёти билан яқиндан таниш бўлиш зарур. Бунинг учун энг аввало араб, форс, турк, инглиз, француз, немис, италян ва испан тилларида ёзилган манбаларни бемалол ўқий олиш ва уларда келтирилган факт ва маълумотлардан фойдалана билиш иқтидори талаб қилинади. Бусиз ўтмиш тарихимиз, хусусан Амир Темуридай буюк шахс ҳақида бир нима ёзиб бўлмайди.

Қўлингиздаги китоб улўф соҳибқирон ҳақида кейинги йилларда ёзилган асарлардан бири. У XV ва XVI аср бошларида яшаган, замонни ҳам, Амир Темури ҳам яхши билган тарихчи олимлар: Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Мирхонд, Хондамир, Бобур ва бошқаларнинг асарлари, Амир Темурининг Франция, Англия, Туркия ва Венеция ҳукмдорлари билан олиб борган ёзишмалари, шунингдек, юртимиз ва хорижий мамлакатларда битилган илмий ва илмий-оммабоп китобларни таҳлил қилиш асосида ёзилган.

Таниқли тарихчи олим ва адиб Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темури» тарихий романи узоқ йиллик изланишлардан кейин дунёга келди. У Ўзбекистон истиқлолга эришгандан сўнг (1991) буюк Амир Темури ҳаётига бағишлаб ёзилган дастлабки асарлардандир.

Муаллиф Амир Темурининг Ватани, халқи ва тарих олдидаги хизматларини ишонарли ёритади. Шу жиҳатдан олганда, Бўрибой Аҳмедовнинг китоби Сизу бизга қимматли маълумотлар беради, деб ишонамиз.

Муаллиф

МУҚАДДИМА

Тарихда ўтган буюк шахслар ҳақида бирон сўз айтиш, каттами-кичикми илмий ёки адабий асар ёзиш ўта мушкул. Айникса, Искандар Зулкарнайн, Юлий Цезарь, Чингизхон ва Амир Темурга ўхшаш ҳарбий ва сиёсий арбоблар ҳақида. Негаки, уларнинг ҳаёти, босиб ўтган йўли, фаолияти мураккаб ва ўта зиддиятлидир. Шунинг учун ҳам тарихда ўтган йирик шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо берганда уларнинг ҳар бир ишини ақл тарозусига солиб қарамоқ, ўша давр ва замон шароитидан келиб чиқиб баҳоламоқ ва албатта, ўзларидан аввал ўтган ҳукмдорларга нисбатан қилган улуғ ишларига қараб ҳукм чиқармоқ жонз. Минг афсуски, биз буюк сиймоларни ўзимиз яшаган янги даврнинг қонунларига кўра назардан ўтказамиз. Яқин-яқинларгача шундай ҳолат ҳукм сурди. Айникса, Амир Темурга нисбатан...

Хўш, бошқа мамлакатларда-чи? Улар Темурга бизга ўхшаш муносабатда бўдиларми? Аксинча, Амир Темур ва темурийлар даври тарихига ҳурмат-эътибор ила қарашди, унга катта-катта асарлар бағишлашди. Шулардан баъзиларини эслаб ўтайлик. Католик черковининг кўзга кўринган роҳибларидан италиялик Иоани 1403 йилдан кейин ҳазрат соҳибқиронга бағишлаб, 23 бобдан иборат «Темурбек ва унинг саройига оид хотиралар» номли эътиборга молик китоб ёзди. Унда ҳазрат соҳибқироннинг шахси, насл-насаби, салтанатининг бошланиши, мамлакатни бошқаргани, феъл-атвори, хусусан сахийлиги, кўшини, олиб борган урушлари, саройи ва атрофидаги одамлар, авлоди ва хотиралари ҳақида муҳим маълумотлар келтиради. Иоани ота Амир Темурни шахсан танирди. Озарбайжонни идора қилиб турган учинчи ўгли амирзода Мироншоҳ билан жуда яқин эди. Шу жиҳатдан олганда, бу китоб ва унда келтирилган маълумотлар бениҳоя қимматлидир. Истеъдодли инглиз шарқшуноси, мархума Хильда Хукхэм урушдан кейинги

йиллари «Жаҳонгир Темур» деган кимматли катта бир китоб ёзди. Олима ҳазрат соҳибкироннинг Эрон, Озарбайжон ва Шом мамлакатларига қилган ҳарбий юришларидан кўзланган асосий мақсади — қадимий Ипак йўлини тиклашдан иборат бўлганини ҳисобга олган бўлса, ажаб эмас. Китобда Чингизхон истилоси, Чигатой улусининг 1370 йилгача, яъни Амир Темур ҳокимият тепасига келгунгача бўлган тарихи, жаҳонгир Амир Темурнинг юришлари ва ички сиёсати кенг ёритиб берилган. Олима ушбу китобини ёзишда шарқ тилларидаги манбалар (Абдураззоқ Самарқандий, Бобур, Ҳофизи Аbru, Шарафиддин Али Яздий, Ғиёсиддин Али, Мирзо Муҳаммад Хайдар, Хондамир, ибн Исфандиёр ва б.), сайёҳлари (Ибн Баттута, Плано Карпин, Клавихо, Ибн Халдун)нинг эсдаликлари ва бошқа тилларда ёзилган асарлардан унумли фойдаланган. Маълум бирёқламаликни ҳисобга олмаганда, Амир Темур ҳақида машҳур ғарб тарихчилари Эдуард Гиббон (1735—1794), Ҳаммер-Пургштал (1774—1856), Фридрих Шлоссер (1776—1861) ва Макс Мюллер (1823—1900)ларнинг китобларида ҳам яхши фикрлар баён этилган. Айниқса, кейинги ўн беш йил ичида Олмония, Фарангистон, Америко Қўшма Штатларида Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган анчагина яхши китоблар чоп этилди. Мен бу ерда Люсьен Керэн ва Жан Поль Ру (Франция)ларнинг «Тамерлан» номли китобини, амирколик Беатрица Манз, Жон Вудс, Харольд Ламб ва олмониялик Ханс Роберт Рёмерларнинг йирик илмий тадқиқотларини назарда тутаётиман.

Хўш, бизда-чи? Ўзбекистонда Темур ҳақида М. А. Абдураимов, В. В. Бартольд, М. М. Герасимов, Л. А. Зимин, И. М. Мўминов, Г. А. Пугаченкова, Л. В. Строева, И. И. Умняков ва А. Ю. Якубовскийларнинг кичик мақола- рисолаларидан бўлак йирикроқ асар ҳали битилганича йўқ. Тўғри, сўнгги пайтларда Амир Темур шахси ва тарихига қизиқувчилар кўпайиб кетди. Лекин улар янги гап айтаётганлари йўқ — илгари ёзилганлардан кўчирма-чилик билан машғул бўлаётибдилар, холос. Ахир, манбани билмайдиган, тўғриси, уни ўқий олмайдиган одамдан нимани ҳам кутиш мумкин?

Лекин, аминманки, ҳазрат соҳибкирон шахси ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган илмий китоблар, насрий ва назмий асарлар эндиликда ёзилади. Адолатпеша давлатимиз кўҳна ва бой меросимизнинг эшикларини очиб қўйган, уни ўрганишга зарур шарт-шароитларни яратиб берган бир пайтда ўтмиш ва қадимий

тарихимиз ҳақида, хусусан, Амир Темур ва унинг ажойиб авлоди: Улугбек, Бобур, Султон Ҳусайн Бойқаро, Мирзо Жаҳонгир, Гулбаданбегим, Зебунисо ҳақида яхши китоблар, кинофильмлар ва сахна асарлари яратмаслик гуноҳи азим бўлур эди.

Азиз китобхон! Биз сизга тухфа қилаётган мазкур китоб ҳамир учидан патирдир. Лекин унда келтирилган фактлар ва образлар ҳавойи эмас, ҳақиқат. Улар Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий, Ҳофизӣ Аbru ва Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо Улугбек ва Мухаммад Хайдар, Давлатшоҳ Самарқандий ва Фасиҳ Аҳмад Хавофий сингари XV — XVI аср бошларида ўтган улкан олимларнинг асарларидан олинган. Юқорида номлари тилга олинган олмон, италиён, испан, фаранг, инглиз, амриқолик ҳамда турк, эрон, ҳинд олимларининг асарларидан фойдаландик. Шунга карамай, китобда маълум жузъий хато-камчиликлар ўтиб кетган бўлиши мумкин. Беайб парвардигордир. Куръони каримда мана бундай оят бор: «Ким интиқом олишга қодир бўлгани ҳолда, авф этиб (хатони) тузатса, бас, унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадур». Шунинг учун, муҳтарам китобхон, ушбу асарда бирон хатога кўзингиз тушса, бизни маломат қилмай, тузатиб ўқийсиз, деган умиддамиз.

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

1994 йил 4 июл

Биринчи қисм

УЛУСДАГИ БЕҚАРОРЛИК

АМИРЛАР ИСЁНИ

Чигатойхон авлоди Мовароуннахр, Еттисув, Кошғар, Шимолий Афғонистонни ўз таркибига бириктирган ва тарихда Чигатой улуси номи ила машхур бўлган улкан давлатни бир юзу қирқ йил идора қилди. Лекин то Кепакхонгача хонлар Мовароуннахрга қўчиб келишмади. Улар Ила дарёсининг нариги қирғоғида жойлашган туркларнинг қадимий шаҳарлари — Олмалик билан Беш-баликда раиятдан тонмачи ва доругачилар йиғиб юбориб турган олиқ-солиқни ечиб-ичиб кун кечирдилар. Улусни ҳазрат соҳибкирон Амир Темур қўрагоннинг улуғ аждоди Қорачор нуён, кейин унинг ўғли Ижил нуён, сўнг Илангиз нуён, ундан кейин амир Беркал бошқариб турадилар.

Амир Беркал вафотидан кейин барлосларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги нуфузу эътибори синди. Чигатой улусидаги тўрт қабила: орлот, жалоийр, қовчин, барлослар ичида энг қучлиси ва нуфузлиси барлослар эди. Амир Беркалнинг ўғли Тарағой баҳодир юмшоқ кўнгил, раиятпарвар, мўмин-мусулмон одам эди. Қўп вақтини машойих, уламоу фузало билан мажлис қуриб ўтказар, пири Амир Шамсиддин Қўлолнинг истиқболига тез-тез бориб, ул жанобнинг суҳбатини олиб турарди. Аммо Тарағой баҳодир Қозонхон кўшинида юзбоши сифатида кун кечиришга мажбур бўлди. Унга ҳатто Кеш вилояти-нинг ҳокимлиги ҳам насиб этмади. Уни қариндоши, кўпроқ Ҳожи Барлос номи ила машхур бўлган амир Хасма эгаллаб олди. Тарағой баҳодирга теккани юзбошилик мансаби-ю, озгина ер-сув, Ҳожа илғор қишлоғи ва уч-тўрт қўра қўй бўлди, ҳолос...

Амир Қазаған зўр ҳарбий истеъдодга эга бўлиши бараварида тадбиркор ва ўлғудек айёр одам эди. Одам ажратишда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Бировга мансаб, бошқасига мол-мулк бериб сийлайди, қўлидан бирон юмуш келишини пайкаса, турли йўллар билан қўнглини олади. Хон ўзини мамлакат ташвишларидан фориғ қилиб, тамом оғирликни елкасига олиб ишлаб

турган амир ул-умародан беҳад хурсанд эди. Шу тарика, амир Қазаған тез орада улуснинг бообру, баланд мартабали ва нуфузли одамларидан бирига айланди.

Фурсат ўтиб, Қозонхон ҳокимият қўлдан кетаётганини пайкади. «Бу ахволда бир кунмас-бир кун ҳокимиятдан ажраб қолишим мумкин,— деди бир куни кечқурун ўз-ўзига,— кўзингни оч, Қозон! Кўзингни оч!» Шунга қарамай, эртаси амирлар ва аҳли сарой саломга кирганда у амир ул-умарога илгаригидай илтифот кўрсатди, лекин ичида «ҳали шошмай тур, кунингни кўрсатмасам, Қозон отимни бошка қўяман», деди. Хон ўша куни амир Қазағаннинг нуфузидан синдириб, улусни ўзи мустақил идора қилишга қарор қилиб қўйди. Ўша кундан эътиборан қаттиққўллик билан сиёсат юргизди. Бора-бора ахвол шу даражага бориб етдики, амир ул-умародан бошка ҳамма хондан қўрқадиган бўлиб қолди. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, хон амирларни бирор кенгашга чақирғудай бўлса, улар аввал аҳли оиласидан рози-ризолик олиб, сўнг жонини ҳовучлаб хоннинг ҳузурига борадиган бўлиб қолишди. Лекин, барибир бўлмади. Дўк-пўписа билан юргизиладиган сиёсатнинг интихоси бўларкан. Зўравонликнинг охири нима билан тугагини тарих қўп кўрган. Қозонхон ҳам муддаосига етолмади. Амирларни ҳам, Қазағанни ҳам тиз чўктиролмади. Бунинг акси бўлиб чиқди. Хондан норози бўлган амирлар хон хизматини тарк этиб, бирин-кетин Соли саройга қараб йўл олдилар ва амир ул-умаро билан бирикдилар.

Охир-оқибат, иш тарафгузорликка айланди. Бир гуруҳ амирлар Қаршида, хоннинг теварагида жипслашдилар. Яна бир гуруҳ амир Қазаған билан қўшилиб, Соли саройда куч йиға бошладилар. Бора-бора уртадаги зиддият урушга айланди. 1339 йили Темур қопуғнинг кун чиқар тарафида жойлашган Дарайи занг деган ерда Қозонхон билан амир Қазаған ўртасида қаттиқ саваш юз берди. Лекин, бу сафар амир Қазағаннинг омади чопмади. Қозонхон тарафидан мўлжалга олиб узилган ўқ амир Қазағаннинг чан кўзига келиб санчилди ва уни кўр қилди. Мулозимлари уни бир илож қилиб жанг майдонидан олиб чиқдилар. Амир Қазаған тирик қолган кам одами билан Соли сарой сари чекинишга мажбур бўлди. Шу тарика, бу урушда Қозонхоннинг қўли баланд келди. Шундай бўлса ҳам амир ул-умаро бўш келмади. Зўр бериб атрофига одам йиғиб, хонга қарши янги урушга ҳозирлик кўрди.

Орадан йиллар ўтди. Ниҳоят, амир Қазаған орзикиби қутган кун етиб келди. 1346 йили киш ўта оғир кечди. Тез-

тез кор ёғди. Қаттиқ совуқ ҳамманинг тинкасини қуритди. Ўша кишда айниқса чорполар кўп нобуд бўлди. Хоннинг Қарши чўлида турган мол-қўйларининг катта қисми ўлиб кетди. Бу душманга қўл келди. Амир Қазаған ва унинг гумашталари бундан фойдаланиб, Қарши устига лашкар тортдилар. Тақдир тақазосини қарангки, бу гал амир Қазағаннинг қўли устун келди. Қозонхоннинг лашкари Қарши ёнида бўлган савашда мағлубиятга учради, хоннинг ўзи эса ўлдирилди.

Шундан кейин улуснинг тизгини, раиятнинг инон-ихтиёри тўлалигича иктидорли амир Қазағаннинг қўлига ўтди. У энди давлат ишларида ўз майлича иш тутди. Биринчи галда улуг қоон Чингизхон замонидан бери улусга эгалик қилиб келган чигатойларни, яъни Чигатойхон авлодини ҳокимиятдан узоқлаштирди. Тахтга Ўгадай қоон наслидан бўлган Донишмандчахонни ўтказди. Хон сайру саёҳат ва майшатни хуш кўрадиган, табиатан сал думбулрок йигит эди. Шунинг учун ҳам амир ул-умаронинг тожу тахт борасида кўнгли тўқ бўлди. «Тахт тепасида бир кўгирчоқ ўлтирибди-да,— дер эди ўз-ўзига,— улуснинг инон-ихтиёри бўлса менинг қўлимда». Лекин Донишмандчахон амир ул-умаро ўйлаган одам бўлиб чиқмади. Нима бўлса ҳам хон экан-да, етовга юргиси келмади. Орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас мажлисларда амир ул-умарони қайириб ташлайдиган қилиқ чиқарди. Охиروқибат, хон билан қудратли амирнинг муросалари келишмай қолди. Орадан икки йил ўтиб, 1348 йили амир Қазаған Донишмандчахонни дорулбакога жўнатди.

Амир ул-умаро яна чигатойлар билан тил топишишга қарор қилди ва амирлар билан кенгашиб, Чигатойхон авлодидан Баёнқули ўғлонни тахтга ўтказди. Баёнқули ўғлон Донишмандчахонга қарши ўларок, зийрак ва ақлли йигит эди. Шул боис амир ул-умаро билан муросайи мадорада бўлди, ҳар ишда у билан кенгашди. Хатто унинг сўзига кириб, 1351 йили Ҳирот устига, Малик Ҳусайн Қартга қарши қўшин тортиб, Жайхўннинг нариги қирғоғига ўтди. Тўғри, бу уруш Баёнқулихон билан амир Қазағанга галаба келтирди, лекин Чигатой лашкаридан ҳам кўп йигит нобуд бўлди. Кейинчалик хон амир ул-умаронинг сўзига эътимод қилмай қўйди. Саройда тез-тез ўтказиб туриладиган турли-туман мажлисларда, чоғи ва қурултойларда авваллар хон кўпинча амир ул-умаронинг оғзига қараб ўлтирадиган, кейинроқ иложи борица ундан кўзини олиб қочадиган бўлди. Илгари ўртага бирор масала қўйилса, аввал амир ул-умаронинг фикрини сурарди.

Энди, аввал ўз фикрини айтиб, кейин «жаноби амир бунга не дейдилар?» деб сўрайдиган бўлиб қолди. Амир Қазаған бир қанча вақт аччикни ичига ютиб юрди. Хоннинг аҳли мажлис олдида кўрсатиб турган кароматидан жаҳли чикса-да, ўзини босди, кайфиятини сездирмасликка ҳаракат қилди. «Ҳа, шошмай тур, тирранча! Сенга ҳам худонинг боккан балоси бордур», деб қўярди ичида. Хулласи калом, орага қора мушук оралади. Ҳар иккала тараф ҳам бир-биридан ҳушёр тортиб, сичкон пойлаган мушукдай бўлиб юришди. Пайт пойлашди. Баёнқулихон ҳам, амир ул-умаро ҳам теварак-атрофига одам йиғабошлади. Улус осмонини яна қора булут қоплай бошлади...

Амир Қазаған ҳузур-ҳаловатини суйганлардан эди. Айникса, шикор, зиёфат ва айшу ишратни яхши кўрарди. «Ўладиган жонга ўйнаб қолғон яхши», дерди у яқинларига хурсандчилиги ошган пайтларда. У одатда кишни Соли саройда, ёзни Қоранурнинг сўлим боғларида, кузни бўлса Мункда ўтказарди. Қирчиллама киш кунларининг бирида амир ул-умаро ўн-ўн беш чоғлик йигити билан, енгил-елпи қуролланган ҳолда, Жайхуннинг нариги қирғоғига ўтиб, Арханг саройнинг тўқайзорида шикорга тутинди. Баёнқулихоннинг айғоқчилари Соли саройда шикор ҳусусида гап бошлашган заҳотиёқ Қаршига чопар юбориб, хонни бундан огоҳлантирган, хон ов пайтида қилинадиган ишларнинг чора-тадбирларини кўриб улгурган эди. Хоннинг одамлари ҳам амир ул-умаронинг изидан дарёнинг нариги бетига ўтиб олишганди. Ов қарийб бир ой давом этди. Кунлардан бирида, шикор айни авжига минган бир пайтда, амир ул-умаро ёввойи тўнғизни қувиб келиб хоннинг одамлари қўйган пистирмага йўлиқди ва Урёт умокидан Бурулдой мерганнинг ўғли Қутлуғ Темур отган қазо ўкига кўндаланг бўлди. Мўлжалга олиб отилган ўқ амир Қазағаннынг қок юрагига тегиб, чап қабирғасини мажаклаб ўтган эди. Амир ул-умаро тил тортмай ўлди. Бу воқеа. «Зафарнома» муаллифининг ёзишича, 1356 йили киш фаслида содир бўлди.

Шаҳид бўлган амирнинг мурдасини Соли саройга олиб ўтиб, ўша ерда кўмдилар. Лекин шундан кейин ҳам амир ул-умаролик мансаби барлосларга тегмади. Унга Тарағай баходир ҳам, Хожи барлос ҳам муяссар бўлолмадилар. Мархумнинг ўғли амир Абдуллани Самарқанддан олдириб келдилар ва Қаршида амир ул-умаролик маснадига миндирдилар.

Амир Абдулла серғаклик ва тадбиркорликда отасидан ҳам ўтиб тушарди. У хоннинг ҳурматини ўрнига қўйди,

амирларнинг ҳам кўнглини овлади. Тез орада янги амир ул-умаронинг тарафдорлари кўпайди. Амир Абдулла бир куни отасининг ишонган мулозимларини тўплаб, гап орасида хон ҳақида сўз очди:

— Биз Баёнқулихоннинг оқ кигизга ўтқизилгани маросимини кўрган эрмасмуз.

Ҳа, шунақа одат бор эди турк билан мўғулда. Бу одатга кўра, хонлик маснадига ўтказилувчи шахсни оқ кигизга ўтказишар, унинг бир учини ўғлонлардан бири, иккинчи учини катта нуфуз ва иқтидорли қабила бошлиқларидан бири, яна бир учини тариқат етакчиларидан бири ва ниҳоят, тўртинчи учини шайхулислом тутиб, уни уч марта кўтариб қўйишар эди.

— Жаноби олийлари, Баёнқулихон марҳум отангиз даврида оқ кигизга ўтказилган эдилар,— деб сўз қотди амир Ўлжайту.

Бошқалар бош ирғаб, амир Ўлжайтунинг гапини тасдиқладилар. Лекин амир Абдулла сўзида туриб олди:

— Биз они кўрган эрмасмуз.

Амир Сотилмиш орага тушди:

— Амирзоданинг гапларида жон бор. Келинлар, бу расм-одатни яна бир марта ўтказиб қўя қолайлик. Хонни ҳам, бошқаларни ҳам бир илож қилиб кўндирамыз.

Бошқалар бир нима демадилар. Амир Абдулла Сотилмишга оҳиста ер остидан қараб қўйди.

— Ҳа, хонни ҳам, шайхулислом жанобларини ҳам кўндирамыз,— деди қатъият билан амир Сотилмиш.

Хон бош ирғаб маъқуллади.

Эртаси куни намози жумадан олдин амирлар, шайхулислом ва бошқалар амир ул-умаро бошчилигида саройга бориб Баёнқулихонни оқ кигизга ўтказдилар. Ўша куни Қаршининг жумъа масжидида хоннинг муборак номига хутба ўқилди.

Орадан бир hafta ўтиб-ўтмасдан амир ул-умаро яна ҳамма яқинларини тўплаб, обдан ичириб-едирди. Зиёфатда хоннинг ўзи ҳам бор эди. Зиёфат маромига етиб, ҳамманинг кайфи ошгач, амир ул-умаро ўртага маслаҳат солди:

— Пойтахни Самарқандга кўчирсак. Хон ҳазратлари ва умаройи бокиром бунга нима дейдурлар?

Бошда ҳеч кимдан садо чикмади. Хондан ҳам...

Баёнқулихон ўша куни ҳамма катори еб-ичмади. Олдига олтин табокда қўйилган каклик гўштидан бир парчани олиб оғзига солди-ю, бошқа дастурхонга қўл чўзмади. Бошқа пайтларда бўлса, қўйнинг бир нимтасини

кўрдим демаган хоннинг бугун негадир кўнглига кил сиғмас эди. Илгари ўтиришларда йикилиб қолгудай ичарди. Бугун хитойи косада узатилган майдан шунчаки бир-икки ҳўплаб қўйди, холос. Хон ҳаммага бир-бир нигоҳ ташлади, лекин ҳеч нима демай ерга қараб олди. Ўртага сукунат чўкди.

— Жанобларга аёёнким Қарши улўғ хон Кепакхон замонидин бери Чигатой улусига пойтахт бўлиб келди. Энди они Самарқандга кўчирсак, ёсо ва юсунга тўғри келармикин, амирзодам? — деди амир Абдуллага ийма-нибгина қараб амирлар орасида энг ёши улўғ амир Кутғу.

Амир ул-умаро бир унга қаради, бир хонга. Лекин бу сафар ҳам индамади. Амир Абдулла хон пойтахтни кўчиришга эътироз билдириб қолармикан, деб чўчиган эди. У амир ул-умаро бу ишни яхши ният билан қилмаётганини сезса-да, эътироз билдирмади. У кейинги пайтда умаро билан черик ўртасида нуфузи хаддан зиёд ортиб кетган бу одамдан кўрқар эди. Илож қанча? Бу пайтда яхшиси индамаган маъқул. Одамлар «сукут аломати — ризо», дейдилар-ку, лекин гапнинг «сукут аломати — норизо», деган маъноси ҳам бор-да. Хоннинг кўнглидан мана шу фикр кечди.

Амир Абдулла бошқа амирлар, ҳатто жангу жадалларда ўзини аямай, жон олиб-жон бериб қилич чопган амир Ўлжайту ҳам бир нима демагач, масалани ўзи шартта ҳал қилди-қўйди:

— Самарқанди фирдавсмонанд Искандар Зулқарнайни кўрган шаҳар. Қадим замонлардин бери мамлакат пойтахти. Хонимиз Искандари Соний...

Шу ерда гапни бўлиб, амир ул-умаро хонга маънодор қараб қўйди. «Ўлмасак кўруرمىз, сенми ўшал Искандари Соний, ё...». У кўнглида ўзини назарда тутди. Отаси етолмаган муродга ўзи муяссар бўлиши ва улус тахтига ўлтиришни кўпдан орзу қилиб келарди. Шундай кунлар қелишига ишончи қомил эди унинг. Шу боис Искандари Соний деганда, албатта, ўзини назарда тутди.

Амир ул-умаро сўзида давом қилди:

— Тангри таоло насиб этса, янаги жумъа намозини Самарқандда адо этгаймиз.

Яна ҳеч ким бир нима демади.

Шу тарика, 1357 йили Чигатой улусининг пойтахти Қаршидан Самарқандга кўчирилди. Орадан бир ярим-икки йил ўтиб амир Абдулла Баёнқулихонга қарши фитна уюштирди. Амир ул-умаронинг одамлари тун яримдан окқанда хоннинг ҳарамига бостириб кириб, уни, хотин-

халажи билан қўшиб тигдан ўтказдилар. Баёнқулихонни зур тантана билан олам шайхи Сайфуддин Бохарзийнинг мазорига элиб тупрокка топишди. Мана энди амир ул-умарога гожи салтанатга йўл очилди. Лекин у бу сафар ўзини хон, деб эълон қилишга журъат қилолмади. Тугриси, амирлар бунга монъалик қилишидан чўчиди. Амир ул-умаро Чигатой наслидан бўлган ўғлонлардан хали балогатга етмаган Темуршоҳни тахтга ўтказишга мажбур бўлди. Лекин яхши замонлар келиши ва улуснинг инон ихтиёри барибир бир кун унга насиб этишига имони комил эди. Шу сабабдан бир неча ой мана шу орзу-хавас ила яшади. Аммо максадига етолмади. Тез орада ўзи ҳам, ёш хон ҳам янги фитнанинг қурбони бўлдилар. Ўша йили Баён сулдус Хисори шодмондан, Ҳожи барлос Кешдан амир Абдуллага қарши қўшин тортдилар. Самарқанд остонасида бўлган урушда амир ул-умаро мағлубиятга учради. Амир Абдулла Жайхуннинг нариги тарафига қочиб қутулди ва то ўлимига қадар Андаробда қувғинликда кун кечирди. Хонни қўл-оёғига кишан солиб Баён сулдус билан Ҳожи барлоснинг ҳузурига олиб келдилар. Исёнчи амирларнинг амри билан хоннинг боши кесилди.

Шу-шу Чигатой улусининг амир ул-умаролик маснадини эгаллаб келган амир Қазаған авлодининг риштаси кесилди. Бу хонадоннинг ҳукмронлиги ўн бир йилдан ошмади. Барлослар, яъни Амир Темур аждоди бўлса Чингизхон замонидан бери шу олий маснадда бир юз ўн тўққиз йил ултирди ва яна давом этди.

Темуршоҳ ўлдирилгандан кейин Чигатой улусининг жиловчи ана шу икки мумтоз амир: Баён сулдус билан Ҳожи барлоснинг қўлида қолди. Бу амирлар табиатан бир хил одам эмас эдилар. Баён сулдус аслида харбий бўлишга қарамай, халим, кам озор одам эди, лекин ичкиликка муккасидан кетганди. Ҳожи барлос ўта такводор, беш вақт намозни қанда қилмайдиган одам эди. Аммо уларнинг иккаласи ҳам сиёсатдан узоқ киши эдилар. Шу сабабдан улусни инкироздан асраб қолтолмадилар. Орадан беш-олти ой ўтмаёқ, улусда ур-йикит бошланди. Чигатой улуси майда-майда қисмларга бўлиниб кетди. Масалан, қадимдан хазрати соҳибқироннинг ота-боболарига қарашли бўлган Кеш билан унинг туманлари Ҳожи барлоснинг инон-ихтиёрида қолди. Хўжанд вилоятида Боязид жалойир ўзини мустақил ҳукмдор, деб эълон қилди. Балх ва унга қарашли ерларда Ўлжой Буго сулдус мустақиллик туғини кутарди. Шибиргон вилоятида найман умоқидан бўлган Муҳаммадхўжа Аперди ўзини ҳокими муғлак, деб

эълон килди. Хутталон билан Арханг сарой вилоятларида амир Кайхусрав билан Ўлжойту Аперди мустақилликдан дам урдилар. Самаркандга қарашли Тотканд билан Сари-пулда Хизр Ясовурий бош кўтарди. Хиротни халиги амир ул-умаро амир Абдулланинг ўғли амир Хусайн эгаллади.

Бу парчаланиш улусни уруш-талаш гирдобига тортди. Орадан кўп вақт ўтмай, Хизр Ясовурий элини жам қилиб қўшни бекликларни босди. Айниқса, бир пайтлар Хирот ҳукмдори Муъиззуддин Хусайннинг тез-тез қилиб турган ҳужумларидан танг бўлиб, эли билан Қарши атрофига қўчиб келиб тирикчилик қилиб турган қўхистонликлар бу талошлардан анча азият чекдилар, кўп одамларидан аж-ралдилар. Охир-окибат, бу ердан Шибирғонга, Мухам-мадхўжа Апердининг ҳимояси остига қўчиб кетдилар.

Хулласи калом, Чигатой улусида кучайиб кетган ур-йикит бошга бало бўлди. Юрт-юртни, эл-қўшни элни қон-қаро қачқатди. Ҳузур-ҳаловат ўртадан кўтарилди. Ҳеч ким бамайлихотир ухлаёлмай қолди. Кечалари дод-вой чикмаган биронта хонадон қолмади. Бадавлат кишилар ҳам, раият ҳам, қўйингки, барча мўмин-мусулмон босқину талонга қолди. Раиятга жуда қийин бўлди...

ЭЛ-ЮРТ ДАРДИГА ДАРМОН

Халқ орасида қадимдан «бўлинганни бўри ер» деган мақол бор. Мовароуннахрда, яъни Чигатой улусининг ғарбий қисмида бошланган парокандаликдан ўша пайт-ларда анча куч-қудратга тўлган Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон фойдаланиб қолди. У ҳижрий 761 йилнинг раби ул-аввал ойида (милодий 1360 йилнинг феврал ойи ўрталарида) санокка сиғмайдиган мўғул қўшини билан Еттисув орқали Мовароуннахрга йўл олди. Сайрам мўғулга қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлди. Туркистоннинг катта йўл устида жойлашган шаҳар ва қишлоқла-ри ҳам шу зайлда Туғлуқ Темурхонга таслим бўлдилар. Орадан бир ой ўтар-ўтмас мўғулнинг катта қўшини Сирдарёнинг ўнг соҳилида пайдо бўлди. Ҳўжанд қаршиси-да жойлашган Чаноқ булоққа етганларида Туғлуқ Темурхон лашкарни тўхтатишга буюрди.

— Чонғи ўтказмоқ зарур, — деди у вазирларга.

Чаноқ булоқда қиска ҳарбий кенгаш ўтказилди. Бир кеча-кундуз лашкарга дам берилгандан сўнг, юришни давом эттиришга буйруқ берилди.

— Манглай қисмга сизлар бош бўлинглар,— деди хон ёнида турган кериот умокининг сардори Улуғ Туғтемур, арканут умокидан Ҳожибек ва конглиларнинг етакчиси амир Бекчикка.

— Фармони олийлари бош устига,— дедилар амирлар тиз чўкиб бир овоздан.

Баронғор, жавонғор ва бошқа қисмларга ҳам бошчилар тайинланди.

Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳр ичкарасида айтарлик қаршиликка учрамади. Ҳар бири ўзини ҳокими мутлак деб эълон қилиб, бир-бирини еб-ичиб ётган улус беклари умумдушманга қарши бирлашолмадилар. Чунки ғишт қолипдан кўчган эди. Бир-бирининг устига узлуксиз босқин қилавериб, амирлар юз кўришмас бўлиб кетишганди. Баъзилари ҳатто юз берган бу фожиани худонинг неъматидеб билдилар ва ёғийнинг қўли билан ўз ғанимидан ўч олиш пайига тушдилар. Мана шундайлардан бири Ҳўжанд ҳокими Боязид жалойир бўлиб чиқди. У Туғлуқ Темурхон лашқарининг манглай қисми ҳалиги уч амир бошчилигида Сайхундан ўтиши биланок ўз қавми билан келиб мўғулларга қўшилди. Хавфли рақиби Ҳожи барлосни бир ёкли қилиш ниятида мўғулларни Қарши билан Кеш устига бошлади.

Темурбек айнан ўша эл-юрт бошига мушкуллик тушган кунлари тарих саҳнасида намоён бўлди. Бўлганда ҳам тадбиркор ва халқпарвар шахс сифатида пайдо бўлди. У ўша Туғлуқ Темурхон мамлакатга бостириб кирган хижрий 761 йили энди йигирма тўртга кирган норғил йигит эди. Отаси амир Тарағой сўнгги йилларда оғир дардга чалингандан бери, измини ўғлига топширганди. Темурбек ўша пайтда юз нафар сара йигити билан Кеш атрофида, Ҳўжа илғор қишлоғида лашқар қуриб ўлтирган эди. Ёғий Сайхунни кечиб ўтгани ҳақида хабар олينيши ҳамона кўпни кўрган, суяги уруш-талошларда қотган Ҳожи барлос таҳликага тушганидан жиянини чорлаб Ҳўжа илғорга чопар юборди. Чопар Темурбекни уйдан топди. У кун сайин, балки соат сайин сўниб бораётган, дард аъзойи баданини мекириб, ниҳоятда қолдан тойган отаси тепасида хомуш бир кайфиятда ўлтирарди. Ҳовлида бўлса хотин-халажу хизматкорлар кундаги юмушлари билан банд. Кимдир тандирга нон ёпади, кимдир қозон тепасида, биров молларга ем-хашак, биров сув ташийди. Икки йигит жодида пичан қирқяпти. Темурбек гарчи эшик олдида одам шарпасини эшитган бўлса-да, парво қилмади. Фақат ўлтирган хонасининг эшиги ғийқ этиб очилиши билан

эшикка ўгирилди. Остонада Ҳожи барлоснинг таниш навқари кўл ковуштириб турарди. Навқар хонадаги аҳволни кўриб, бошда нима дейишини билмай ҳанг-манг бўлиб қолди. Фурсат ўтиб ўзига келгач, Темурбек билан унинг бемор отасига икки букилиб салом берди:

— Ассалому алайкум, бек ота! Ассалому алайкум бек ота!

Темурбек истар-истамас бош ирғаб алик олди ва ҳайрон бўлганча чопар йигитнинг кўзларига тикилди. «Бекорга келмагандир каллайи саҳарлаб. Бирон жиддий воқеа содир бўлган», деб фикрлади ўзича.

— Амакингиз Ҳожи барлос жаноблари юбордилар бизни.

Навқар кўйнидан муҳрланган хат чиқариб, аввал кўзларига суртди, сўнг Темурбекка узатди. Темурбек эса уни отасига узатди. Лекин у олмади ва ўғлига «ўкинг» деб ишора қилди. Темурбек эҳтиётлик билан мактубнинг муҳрини синдирди, сўнг ёнидан каркидон сопли пичоғини чиқариб, унинг ипини кесди. Сўнг шошилмасдан мактубнинг қатини ёза бошлади. Тарағой баҳодирни отаси номини эшитиши ҳамон ваҳима босган эди. Не ҳодиса юз берди эркан, ўзи? Биронтаси казо қилдимикан? Ё юртни ёғий босдиму? Темурбек бўлса, ҳамон имиллаб, хатнинг қатини ростлаш билан овора эди. Тарағой баҳодирнинг сабри чидамади чоғи, бор товуши билан: «Овоз чиқариб ўкинг, бек!» — деди. Темурбек отасидан узр сўради ва хатни баланд овоз билан ўқиб берди. Хатда қисқа дуон саломдан сўнг мана бу гаплар ёзилган эди: «Мазкур ойнинг аввалида Жете хони Туғлук Темур дарахт баргларидин, балки саҳро қумидин ҳам кўп лашқар бирлан мўру малаф бўлиб, Сайхундин биз тарафга ўтибдур. Онинг бирлан Хўжанд ҳокими Боязид жалойир барча жалойирлари бирлан ва яна теварак-атрофнинг бир неча беги қўшилгон эрмиш. Алар жамул-жам бўлуб, шу ужурда Насаф бирлан Кеш устига, Сизу бизга қарши юриш бошлагон эрмиш. Элу улус сарсону саргардон, шаҳару қишлоқларимиз ер бирлан яқсон бўлмасдин туриб, жамъ бўлишимиз ва биргаликда ёғийни даф қилишимиз зарур. Улуснинг эмну омонлиғи, раиятнинг рифоҳияти Сиз бирлан бизни шитоб бирлан отланишга даъват этадур. Шу мазмундаги мактуб Ўлжой Буғо сулдус, Муҳуммадхўжа Аперди, амир Кайхусрав, амир Ўлжойту, Хизр Ясовурий ва бошқа бекларга ҳам жўнатилди. Ушбу мактубни олишингиз бирлан йигитларингизни жамъ этиб ва яна бир ойга етатургон озука олиб, Қўзи мундоққа келишингиз лозим

кўринадур. Кўзи мундок лашкаргоҳ деб эълон қилинди. Вассалом».

Бемор мактуб мазмунидан юз берган аҳвол ғоятда жиддийлигини уқди. Унинг ҳоргин юзида ташвиш ва саросима аломатлари зуҳур бўлди. Кайфиятини ўглидан яширишга уриниб, бир зум кўзларини юмиб олди. Тарағой баҳодир ҳар ҳолда Туғлуқ Темурнинг кимлигини, нима-ларга қодирлигини яхши биларди. Оталари бир-бирларига яқин эдилар. Баҳор пайтларида Туғлуқ Темурнинг отаси Элҳўжа ўғлон Кешга келса, ёзнинг иссиқ кунларида амир Беркал ўғли Тарағойни олиб Болосоғунга борарди. Тарағой баҳодир уни ўша кезларда кўп кўрган. Туғлуқ Темур бола ҳам ҳарбийларча кийиниб олган, кўзида амалу мартабага мойиллик учқунлари чакнаб турарди. Ўшанда Тарағой баҳодирнинг отаси унинг елкасига уриб: «Ҳа, Элҳўжанинг ўғлони худо хоҳласа келажакда баҳодирлик таврида донг чиқарадур», деб эркалатгани эсида.

Темурбек бир неча дақиқа орага чўккан сукунатдан кейин «нима қиламиз?», деган маънода отасининг кўзларига тикилди. Тарағой баҳодирнинг кўзлари хиёл очик эди. У оёқ тарафида тик турган ўғлига узоқ термулиб турди. Норғил, шижоатли, ақл-идрокли ўғлига ҳаваси келди. «Хайрият, номим ўчмас эркан», деди у ичида. Темурбек ҳақиқатан ҳам ота ўғил бўлиб ўсди. Мактабда хат-саводини чиқарди, зарур билимлар орттирди, «Сулуқ ал-мулук»дан яхши таълим олди. Ешлигидан ҳарб ишларини суярди, уни ҳам иқир-чикиригача яхши эгаллади. У, айниқса, ҳар қандай одам билан тил топа биларди. Тарағой баҳодир ўғлининг келажакдан кўнгли хотиржам эди. «Бир кунини кўриб кетади, асло кам бўлмайди», дерди ўз-ўзига. Лекин шу дамда уни бир қадар ваҳима босди. Нима бўлганда ҳам ўғли-да, яна ёлғиз ўғил. Қолаверса Ҳожи барлос билан қоляпти. «Қариндош бўлатуриб менга нима каромат кўрсатди-ю, ўғлимга мурувват қилармиди бу тулки», — деди у ичида. Бундан ташқари, Чигатой улусининг мен-мен деган бекларининг аҳволи ҳам унга аён эди. Улуснинг бус-бутунлигини сақлаш, раиятнинг бошини ковуштириш ўрнига «мен сендан зўрман» қабалида иш тутиб, кеча бир-бирининг ёқасидан олишди, бугун эса нон-тузини ошаб, отини минган халқини ташлаб, душманнинг хизматига кириб ўлтирибдилар. Бундай шароитда ўғлининг аҳволи не кечар экан? Тарағой баҳодир айни шу сўнияда мана шуларни ўйлаб, боши котди. Темурбек эса Ҳожи барлоснинг мактубини тутганча отасининг юзига термилиб, ундан жавоб кутарди. Шу алфозда ота-бола бир

неча дакика бир-бирларига тикилиб туришди. Охири, Тарағой баҳодир бўғик овоз ила ўғлига мурожаат қилди:

— Майли, борингиз, бек! Амакингиз сизни беҳуда чорламагандур. Сизни Ҳожига, уни яратган эгамга топшурдим. Сизга ижозат, ўғлим!

Тарағой баҳодир шундай деди-ю, томоғига каттик бир нима тикилгандай бўлди. Хўрлиги келиб, кузлари жикка ёшга тўлди. Отасининг аҳволини кўриб, Темурбекнинг хўрлиги келди, лекин кўзидан бир катра ёш томчиламади.

— Тезрок боринг! Амакингиз маҳтал бўлиб қолмасун,— деди Тарағой баҳодир яна гапни такрорлаб. Бироз нафасини ростлаб олгач, яна нималардир демокчи бўлди, лекин «яна дийдор кўришармиканмиз», деган андиша хотиридан кечиб, қайта кўнгли бузилди.

— Аммо ўзингизга эҳтиёт бўлинг, карамоғингизда бўлган худонинг бандаларига озор етказманг, бошини силанг,— деди у охири ўзини қўлга олиб.

Темурбек отасининг ёнига бориб чўк тушди ва қўлларини ўпди.

— Ҳазратимни хотирдан фаромуш қилманг, бек. Зоти шарифлари Сиз бирлан биз, балки Кеш халқининг руҳоний отасидурлар.

Темурбек отасининг пичирлаб айтган бу сўзларини яхши эшитолмади. Хаёлини минг хил ўй-фикр чулғаб олиб, эс-хушини аллақаякқадир учириб кетган эди. Лекин ҳазратим дегани эсида қолди, гап нима хусусда бораётганлигини дарров илғаб олди. Отаси бир умр сиғиниб, дуосидан баҳраманд бўлиб келган пири Шамсуддин Кулол ҳақида гапирган эди. Амир Кулол алломайи замон Шаҳобуддин Сухравардийнинг халфаси бўлиб, диний илмлар ҳамда тарикат сулуқини пухта эгаллаган билимдон одам эди. У кўп вақтини Кеш қабристонининг ёнгинасига қурдирган хонақосида кечирар, ўта камсукум, ғарибваш одам эди. Амир Тарағой баҳодир ҳазрат эшоннинг содиқ муридларидан бўлиб, уни тез-тез йўқлаб, назру ниёз бериб турарди. Баъзида унинг зиёратига Темурбекни ҳам етаклаб олиб борарди. Шу-шу, Темурбек отасига ўхшаб хожа Шамсуддин Кулолнинг пешидан тутиб, унга мурид бўлиб қолди.

— Энди боринг, бек,— деди ниҳоят Тарағой баҳодир ва қўл очиб оқ фотиҳа берди.

Айни шу пайт хонага ўғай онаси Қадақ хотин билан эгачиси Қутлўғ Туркан оғо кириб келишди. Ота-ўғил фотиҳага қўл очиб турганларини кўрдилар-у, улар ҳам остонада чўк тушдилар. Қутлўғ Туркан оғо отаси ўсалланиб

қолгандан бери шу ерда. Уйига — Бухоройи шарифга фақат икки марта бориб келди. Эри таг-туғлик одам. Дуклот амирларидан. «Майли, боравер, отамларга қара. Унинг биздин бошқа кишиси йўқ. Темурбек эр киши, доим кўчада, беморга қаролмайди. Биз болалар бирлан бир кунимизни кечирурмиз, отамга кийин.— деди амир Довуд хотинига кейинги сафар борганида. Шу-шу, Қутлуғ Туркан ого отасининг ёнида...

Қадак хотин ва Қутлуғ Туркан ого билан Темурбек яна бир неча дақиқа ота қошида бўлдилар. Тарағой баҳодир қўлини яна дуога очди.

— Парвардигори олам сизларни ҳамиша ўз паноҳида асрасун, мурод-мақсадларингизга етинглар, болаларим! Омин!..

Болалар яна бир марта оталарининг қўлларидан ўпдилар, кейин орқаси билан юриб ҳузуридан чиқдилар. Қутлуғ Туркан ого билан Қадак хотин Темурбекни кўча дарвозасигача кузатиб чиқдилар. Рикобдор Мамат бекнинг эгар урилган олапакки отини тизгинидан тутганча кўча дарвозанинг ёнгинасида турган экан, хожасини кўриши билан сўл қўлини кўксига қўйиб хўшлашди. Темурбек аввал онаси, сўнг опаси билан хайрмаъзурлашди, сўнг иргиб отга минди, лекин кетолмади. Она билан опасига бир қайрилиб қаради-ю, юзларидаги ғамгин аломатни кўриб кўнгли бузилди. Оғир бетоб бўлиб ётиб қолган отаси яна кўз ўнгидан ўтди. Унинг тақдири энди она билан мана шу ёш жувоннинг қўлида. Яна кўришиш муяссар бўладими, уларга? Мана шуларни ўйлади-ю, ўзини туголмади. Кўзларидан дувиллаб оккан ёш унинг икки юзини ювди. У жаҳл билан отга камчи босди. Олапакки уни кўтарганича узоқ-узоқларга учириб кетди. Кўчада олапаккининг туёғи кўтарган чанг-тўзону, йиғлаган Қутлук Туркан ого билан муштипар она Қадак хотин қолди.

Темурбек Кешга чошгоҳдан сал ўтганда етиб борди. Шаҳар ҳар қачонгидан гавжум. Катта кўча бўйлаб у ёк-бу ёкка от чоптириб ўтаётган навкарлар... Жарчилар: «Хой, аҳли Кеш! Эшитмадим деманглар, эшитганлар ўлтирманглар! Улусни ёғий босди. Барча йигитлар, ўн беш ёшдан етмиш ёшгача ҳамма эркак отулови, қурол-аслаҳаси ва бир ойга етгулик озукаси бирлан тез фурсатда Қўзи мундоққа йиғилсун!» — деб осмону фалакни бошга кўтариб жар солардилар. Ҳокимнинг қароргоҳи олдида ҳам одам кўп. Уламо, ўнбоши ва юзбошилар, ясовул ва мулозимлар, ҳар ким

туни билан нималарнидир сузлашиб турардилар. Хамманинг юзида таралдуи ва ташвиш. Жамоа Темурбекни ганиб, бирови кулини корнига, бошка бирлари куксига куйиб саломлашдилар. Ясовулбонни чопиб келиб отининг жиловидан тутди. Темурбек отдан иргиб тушди ва кулларини куксига куйиб бу ерда турганларга таъзим қилди. Мулозимлардан бири — эшик оғанинг одами бўлса керак — уни ичкарига чорлади.

Хожи барлоснинг кўринишхонаси катта-кичик беклар, машойиху уламо билан лик тўла. Ҳазрат Шамсуддин Кулол ҳам шу ерда эдилар. Темурбек аввал амакиси билан кўришди, кейин бориб отаси ва пири муршиди бўлган бу олий зотни зиёрат қилди...

Кенгаш бир масала устида бўлиб, қисқа ўтди. Хожи барлос содир бўлган вазиятни лўнда қилиб тушунтирди:

— Биз барча вилоятларга, — деб суз бошлади у, — Ҳисорга ҳам, Самарқандга ҳам, Ҳиротга ва Балху Шибирғонга ҳам чопар юбордик, локин амир Муҳаммадхўжа ҳам, Ўлжайту ҳам, Ҳизр Ясовурий ҳам чопарга аниқ бир жавоб қилмабдурлар. Факат амир Ҳусайндин хушхабар олдик. Черики бирлан йўлга чиқгонмиш. Сулдуслар, найманлар ва ясовурийларнинг сукут саклағонлари майли-я, локин анави кўппак Боязид жалойирни айтмайсизми? Ёғий бирлан оғиз-бурун ўпишибдур ва они бизнинг устимизга етаклаб келаётгон эрмиш.

Хожи барлос шу ерда гапни узди ва «не маслахатни раво кўрурсизлар?» — дегандай ҳаммага бир-бир назар ташлаб чиқди. Лекин ҳеч кимдан садо чиқмади. Темурбек ҳам аҳли мажлисга назар солди. Уламо билан машойих ер қизиб ўлтирарди, бекларнинг юзида эса жасорат аломати сезилмасди. Улар паришон ва саросима кайфиятда эдилар. Хожи барлос жиянига мурожаат қилди:

— Хўш, бек, сиз не фикрдасиз?

Тўсатдан берилган савол Темурбекни довдиратиб қўймади. У вазиятни бошданок англаб, ёғий хусусида нима дейишни аввалдан уйлаб қўйган эди. У катъият билан деди:

— Жамоага маълумки, ёғий қудратлик. Боязид жалойирга ўхшаганлар яна топилмай қолишига ким кафил бўлолади? Ихтиёримиздаги лашкар бирлан эрса Тўғлуқ Темурхонга бас қилишимиз амри маҳол. Ёғий

Мовароуннахрга ичкариламай, шаҳару кишлоқларимиз боскину талонга қолмай туриб, мўғул бирлан сулҳ тузсак тўғри бўлурму, деган ўйдамен. Акс ҳолда, худо кўрсатмасун...

Темурбек буёғини айтмай қўяқолди. Аҳли мажлисга акс ҳолда не фожиа юз бериши бусиз ҳам аён. Ҳожи барлос ҳам, аҳли мажлис ҳам бир дақиқа Темурбек айтган гаплар хусусида ўйланиб қолдилар. Дарвоқе, вазият оғир, бунинг устига, «дард устига чипқон» дегандай, Чигатой бекларида аҳиллик йўқ. Бундай шароитда беш-ўн минг кишилик қўшин билан Туғлуқ Темурдек кучли подшоҳга бас келиб бўлармикин? Боринги, сулҳ ҳам таклиф қилинди. Лекин Туғлуқ Темурхон ўлжанинг ўзи мана-мен деб, қўлига тушай деб турганда сулҳга қўнармикин? Ва яна у хойнаҳой Чигатой улусини эски ҳолида тиклаш тараддудидадур? XIII асрнинг ўртасида бу улус иккига: Мўғулистон ва Туркистонга ажралиб кетгандан бери аҳвол мана шунақа. Иккала тарафнинг хонлари ҳам ўзим бўлайга тушиб қолишган. Еттисув билан Ила воҳасида қолиб кетган чигатойлар Мовароуннахрга қўчиб бориб ўтроқлашган ва маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетган кавмини қораунас (дурагай) деб, қораунаслар бўлса еттисувликлар билан илаликларни кўпинча босқинчилигу талончилик одатини ташламагани сабабли жете (босқинчи, ёвуз) деб атайдиган бўлиб қолдилар. Мана энди айни шу пайтда жетеларнинг қўли баланд келиб турибди. Ҳожи барлоснинг кўнглидан мана шу гаплар кечди. Ҳўш, Темурбек таклифи хусусида нима десин? Унинг боши қотди. Аҳли мажлисга яна бир марта кўз ташлаб чиқди. Ҳамма бояғидай сукутда. Охири бўлмади. Ҳазрат Шамсуддин Қулалга мурожаат қилди:

— Ҳазратим, Темурбек қилган таклиф хусусида нени маслаҳат қўрадулар?

— Темурбекнинг гапида жон бор, таксир, сулҳдин бошқа чора йўқ,— деди ҳазрат бир ҳокимга, бир Темурбекга қараб.

Ҳожи барлос ҳазратга эътироз билдирди:

— Йўқ, ҳазратим. Туғлуқ Темур сулҳга қўнмай-дур. Мовароуннахрдек улғуржи ўлжани қўлдин бериб бўпти. Савашмоққа ҳам имконимиз йўқ. Шундай бўлгач, бирдан-бир тўғри йўл молу жонни таҳқиру ғоратдин омон саклаб қолишни ўйлаш керак. Аҳлу аёлимиз, мулозим ва хизматкорларимиз бирлан қўлга

олгудек молимизни олиб, вақтинча Хуросон тарафларга кетғонимиз маъкул... Кейин кўрурмиз. Тангри таоло не йўлга бошлар эркан.

Ҳеч кимдан садо чикмади. Шундан кейин Ҳожи барлос яна жиянига мурожаат қилди:

— Гапимиз сизга маъкулму, бек? Менимча, сизнинг ҳам биз билан кетғонингиз маъкул.

Темурбек ҳеч иккиланмай жавоб қилди:

— Йўк, таксир, мен бундай қилолмаймен. Бир умр Мовароуннахр халқининг нонини еб, тузини ичиб, огир пайтларда уни ёғийнинг талониға ташлаб кетиш инсофдин бўлмас. Бошсиз мулк — жонсиз танага ўхшайдур. Сиз ҳам қолинг, таксир. Эл-юртга бош бўлинг. «Эл-юрт дардига дармон бўл!» — деган нақл бор, олий ҳазратлари.

Ҳожи барлос ўзининг тўғри йўл тутаетганини исботлашга уриниб, яна кўп далил-исботлар келтирди. Охири, Темурбекни болага чиқариб «қари билганни пари билмас» деб тесқари қараб олди. Лекин Темурбек сўзиде қатъий туриб олди:

— Сиз не қилсангиз ихтиёрингиз. Не бўлса бўлсин, мен барибир улус билан, эл билан қолурмен.

Бошқа сўзловчи бўлмади. Аҳли мажлис орасига узок сукут чўкди. Нима ҳам дейишарди. Айтиладиган гапни беклар айтиб қўйишди...

Ҳожи барлос айтганини қилди. Эртаси куни сахарда кўч-кўронини туя ва от-уловга ортиб Қешдан чиқди ва Жайхун соҳилига қараб йўл олди. Темурбек эса йигитлари билан Хужа илгорга қайтди...

У уйига эртаси куни пешин намози пайтида кириб келди. Келдию, отаси ётган хонага ўтди. Хайрият, отаси эсон-омон экан. Ва, ҳатто Тарағой баҳодирнинг аҳволи бугун Темурбекка кечагидан дурустрок туюлди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай эди. У бугун эрта тонгдан бери бир қадар дадил, чеҳраси очик эди. Ўғлини кўриб эса қувониб кетди ва ҳатто ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин қуввати етмади. Темурбек отасининг ёнига чўк тушди, қўлларини ўпиб, юзини юзига қўйди. «Яратганга шуқр, отам тузалиб кетади, шекилли», — деб суюнди. Лекин Темурбек инсонда ёруғ дунёдан кўз юмиш олдидан қандайдир илоҳий куч, сергаклик пайдо бўлишидан хабарсиз эди. Темурбек Қешда бўлиб ўтган воқеани отасига қисқагина сўзлаб берди. Тарағой баҳодир ўғлининг гапларини диққат билан тинглади, лекин отасининг аҳли-аёли ва кўч-кўронини олиб, Қешни

бушатиб чикканини эшитиб, бош чайқади, кайфияти бузилди.

— Яхши бўлмабдур бу қилғонлари. Нима бўлғонда ҳам Кешни химоя қилиш зарур эрди. Хожии хиёнат қилибдур қиндик қони тўқилғон юртига,— Тарағой баҳодир шундай деди-ю, бирдан ўзидан кетди.

Темурбек юз берган бу аҳволни кўриб кўриқиб кетди, бор овози билан опасини чақирди. Ўлжой Туркан ого шу атрофда экан, инисининг қаттиқ овозини эшитиб, ичкарига чопиб кирди. Отасига кўзи тушди-ю, дод солди. «Дод-вой»ни эшитиб хонага ҳарсиллаганча Қадақ хотин кириб келди. Тарағой баҳодир ялт этиб кўзини очди-ю, кейин яна юмиб олди. У шу тарика лом-мим демай, яна бир кеча-кундуз ётди. Эртаси ўтиб, индинига эрталаб сал дурустлашган бўлди. Лекин барибир ўнгланиб кетмади. Ой қуни битган экан, нонуштадан кейин унга бирдан ўқчик келди. Темурбек отасининг бошини кўтариб, оғзига идиш тутди. Тарағой баҳодир бир оз қайт қилди, кейин совуқ тер босди уни, гарғара бошланди. Бир чой дамлаш вақти ўтар-ўтмас гарғара тўхтади. Тарағой баҳодир «пуфф» деди-ю, боши шилқ этиб ўғлининг қўлидан тиззасига тушди. Тарағой баҳодир шу тарика оламдан ўтди. Темурбек билан Қутлуғ Туркан ого ва Қадақ хотин дод солганларича қолишди...

Ўша қуни пешин намозидан кейин марҳумнинг жасадини ота-боболари ёнига тупрокка топишдилар. Бу воқеа Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, ҳижрий 761 (милодий 1360 й.) да содир бўлди.

Азадорликнинг учинчи қуни «ёғий Қаршига яқинлашиб қолибдур» — деган хабар олинди. Темурбек ўша қуни кечқурун отасининг учини ўтказди-ю, эртаси эрталаб теғарак-атрофга жарчи ва тавочилар юбориб, лашкар йиғишга тутинди. Бешинчи қуни эрталаб у Кешга жўнаб кетди. Ўша қуниёқ қолган-қутган беклар, уламо ва машойихни тўплаб, шаҳар мудофааси хусусида кенгаш ўтказди. Сўнг бу муҳим ишни ишончли кишиларнинг қўлига топириб, олтинчи қуни саҳарда йиғирма чоғлик навқар билан Қаршига йўл олди. Лекин кўп юрмасдан, отини битта-битта бостириб, шошмай келаётган номаълум одамларга дуч келди. Улар бор-йўғи уч отлиқ эдилар. Темурбек улардан бирини дарров таниди. У ёғий лашқарининг манглайига гажарчи булиб келаётган Махмудшоҳ Ясовурий эди.

— Кимсизлар? — деб ўшқирди Маҳмудшоҳ Ясовурийнинг ўнг қўлида турган семиз пакана мўғул.

— Мен, Кеш ҳокими Ҳожи барлоснинг жияни Темурбек бўламен, — деб жавоб берди вазминлик билан Темурбек.

Мўғул яна ўшқирди:

— Не юмуш бирлан бу тарафларга келаётирсен? Бизга не юмушинг бор?

Темурбек аввалгидай ўзини оғир-вазмин тутиб деди:

— Биз хон хазратларининг хизматиға бораётурмиз. Зоти олийларни нени раво кўрсалар шунга бош эгурмиз.

— Ҳайда, бўлмаса, — деди мўғул калондимоғлик билан.

Темурбек бошда мўғулнинг гапини укмади. Сўнг отини тисаргандан кейин тушунди. «Ҳайда» дегани кўнғиротлар лафзида «биз бирлан юр» дегани экан.

Мўғул лашкарининг манғлай кисми Хузорда турган экан. У ерга кун чошгоҳдан оккандан кейин етиб боришди. Маҳмудшоҳ Ясовурий ва унинг ҳамроҳлари Темурбекни ўша манғлайнинг сардори амир Ҳожибекнинг чодирига олиб бордилар, навкарларини эса сал нарироқда тутиб қолдилар.

Темурбек Туғлук Темурхоннинг катта нуфузга эга бўлган бу амирини биринчи кўриши эди! Элликдан ошган, соч-соқолига битта-яримта ок оралаб қолган барваста ва хушсийрат одам эди у. Ҳожибек икки қават қилиб солинган кимхоб тўшакча устида ўлтирар эди. Кўринишидан мутлако кўчманчига ўхшамасди. Чодирдаги жиҳозлар ҳам худди кораунасларникидай: ерда жимжимадор гул солиб тўкилган қалин катта кигиз, деворнинг чор атрофига хўтан гиламлари осилган, сандуғ устида бир тахмон бахмал ва адрасдан тикилган кўрпалар. Салом-аликдан сўнг Ҳожибек Темурбекка қўли билан ишора қилиб қаршисидан ўрин кўрсатди. Темурбек чодир соҳиби кўрсатган ерга ўлтирди. Дуофотихадан кейин мулозим дастурхон ёзиб, нон, мевачева, катта ёғоч товоқда яхна гушт келтириб қўйди. «Ҳозир бир саноч кимиз олиб келса керак, каллан сахарда», деб ўйлади Темурбек. Чунки кўчманчиларнинг удуми шунака. Аммо ўйи хато бўлиб чиқди. Мулозим бир жуфт пиёла билан катта хитойи чойнакда чой келтириб қўйди. Чойни Ҳожибекнинг ўзи қўйди. Бир пиёладан чой ичилгач, у тавозеъ билан Темурбекка мурожаат қилди:

— Хуш, бек, кандай шамоллар учирди биз та-
рафларга?

— Хушвакт бўлинг, жаноби амир.— Ичида бўлса:
«шамол канақасига сен томонларга бўлар экан?»,—
деб кўйди.

— Бошингизга мусибат тушибдур, деб эшитдик, бек.
Отангиз бандаликни бажо келтирибдурлар. Сизга
хамдардмиз, таъзиямизни қабул этинг.

— Раҳмат, таксир, Аллохнинг иродаси шу эркан,
илож канча?

Темурбек оғир хўрсиниб кўйди. Ҳожибек бошини
куйи солганича бирмунча вақт индамай ўлтирди. Сўнг
бошини кўтариб Темурбекка тикилди, лекин гапни
нимадан бошлашни билмади. Темурбек буни пайкади ва
чўзиб ўлтирмасдан муддаога ўтиб қўя қолди:

— Ўзларидин қолар гап йўқ, жаноби амир. Бехуда
қон тўкилиб, эл-юрт талон-тарожга мубтало бўлмасми-
кин, деган андиша бандани хон хазратлари мулозама-
тига боришга ундади. Бу ерга келиб қолғонимизнинг
сабаби ҳам шу, жаноби амир.

— Офарин! Маъқул иш тутибсиз, бек!

Амир Ҳожибек кўпни кўрган, ақлли ва сермулоҳа-
за одам эди. Қаршисида ўлтирган баланд бўйли, кенг
елкали ва оксарикдан келган бу норғул йигитни
у ёшлигида — бундан ўн икки йил аввал Кешга келган
пайтида кўрган эди. «Қаранг, кандай баҳодир йигит
бўлиб ўсибдур у. Яна ақл-идрокли, мулоҳазали.
Достонларда қуйланаётган Сому Наримон дегани шул
бўлса керак? Қани энди шундай ўғлинг бўлса», деган
ўкинч амир Ҳожибекнинг кўнглидан кечди. Айникса, эл-
юрт хусусида қайғураётгани унга жуда ёқди.

Улар ўша куни хуфтонгача дастурхон устида гу-
рунглашиб ўлтирдилар. Амир Ҳожибек Муғулистоннинг
ажойиботу гаройиботлари, хон ўрдаси, Туғлук Те-
мурхоннинг олижаноб фазилатларидан сўзлади. Те-
мурбек бўлса улус бекларининг ўзбошимчалиги, мамла-
катнинг шу кундаги ахволдан баъзи гапларни унга
сўзлаб берди. Кечки овқатдан кейин амир Ҳожибек
меҳмонга ваъз-насиҳатлар қилди, тасалли берган
бўлди. Хуфтон намозини бирга ўқишди.

— Жаноби олийларини қора тортиб келиб, жуда
тўғри иш қилибсиз, бек. Бу кеча бир оз дамингизни
олинг, бу ёғини эрга-мерта бамаслаҳат қилурмиз,—
деди у хайрлашаётиб Темурбекка.

Хуфтон намозидан кейин Темурбекни шунинг учун махсус тикилган чодирга кузатиб қўйишди. Темурбек амир Ҳожибекнинг чодирдан чиқаётганда унинг мана бу сўзлари қулоғига чалинди: «Ташвиш тортмангиз, бек. Навкарларингиз тинч-омон. Тунингиз хайрли бўлсин, худога омонат!»

Амир Ҳожибек самимиятлиги ва одамохунлиги билан Темурбекда яхши таассурот қолдирди. Темурбек унинг мижозидан кўпчилик ҳукмдорларга хос иккиюзламачилик, жоҳиллик, макру хийла аломатларини сезмади. Шундай бўлса ҳам биркадар чўчиброк турди. Ўзи мўмин-мусулмон одамга ўхшайди бу Ҳожибек. Лекин кўнглида не борлигини ким билади? Темурбек ўша кеча мижжа қокмай тонг оттирди. Кўпроқ навкарларидан хавотирланди. Уни бу ерга ҳайдаб келган ҳалиги пакана мўғулдан кўпроқ чўчиди. Кўзи илинди дегунча кўз олдида намоён бўлаверди ўша пакана.

Эртаси куни нонушта ҳам, тушлик ҳам қуюқ бўлди. Амир Ҳожибек кечкурун Темурбекнинг шарафига катта зиёфат уюштирди. Лекин маслаҳатдан ҳали дарак йўқ эди. Ҳожибек Мўғулистон билан Қошғарнинг ажойиботу фаройиботлари, Рустам ва Афросиёб хикоятлари билан Темурбекни яна банд қилди. Лекин сулҳу мулозимлик хусусида ундан бирон сухан чиқмади. Темурбекнинг шубҳаси орта бошлади. Уни зиёфат ва ширин суҳбатлар билан банд қилиб, ўша ёқда ишни битираётган бўлмасин, яна? Балким мўғуллар Қешни ҳам олгандир? Бирон чора топмаса бўлмайди энди. Нима қилиб бўлмасин ширин сухан амирнинг тузоғидан чиқиб, хон ҳузурига бормаса эртага кеч бўлади. Шундай ўй-хаёллар билан Темурбек кечкурун яна чодирга қайтди. Тун яримлаганда у чодир олдида қўйилган сокчи билан тил топишди. Темурбек унга мурасса камари билан қарқидон соплик пичоғини берди, сокчи эса унга навкарлари тутқун бўлиб турган ерни кўрсатди. Темурбек чакконлик билан донг қотиб ухлаб қолган сокчиларнинг олдида ўтиб олди, сўнг чодирга кириб, четрокда ухлаб ётган навкарнинг оёғига тепди. Навкар чўчиб ўрнидан турди.

— Ким бу? Қимсан ўзи?

— Тисс...с,— Темурбек кафти билан унинг оғзини ёпди,— бу мен, менман.

Навкар хожасини овозидан таниди:

— Хайрият, бек жаноблари, омон эркансиз, биз бўлсак...

Навкар буёғини айтолмади. Темурбек унинг кўнглидаги гапни тушунди. Навкарлар Темурбекни улардан ажратиб қаёққадир олиб кетганлари, ўзларини эса ўнбошининг чор тарафи илма-тешик бўлиб кетган чодирига тикиб қўйишгандан бери кўрқув ва таҳлика оғушида кун кечириётган эканлар. Темурбекдан бирор хат-хабар бўлмагач, мўғуллар уни бир ёқлик қилиб қўйишмадимикин, деган хаёлга ҳам боришибди. Темурбек навкарни овозидан таниди, елкасига уриб, уни юпатди, қулоғига шивирлади:

— Тинч-омонмен, Мамат. Йиғлама. Мана кўриб турибсен, тўрт мучам соппа-соғ. Бўлди, йиғлама!

Темурбек бўладиган гапни Маматга тушунтирди ва охишта кадам ташлаб, навкарлар ҳузуридан чиқиб, чодирига қараб кетди. Лекин, «кандай бўларкин, навкар Кешга бориб мўғуллар яқинлашиб қолганини бекларга етказа олармикин?» деган ўй-хаёл билан алла-маҳалгача кўз юмолмади.

Эрталаб уни амир Ҳожибекнинг чодирига олиб бордилар. Темурбек дарров унинг юзига разм солди. Лекин, бугун Ҳожибек кечагидан ҳам хурсандроқ кўринди унга. У ҳар қачонгидан сертакаллуф ва меҳрибон эди. «Бунинг тагида бир гап бор», деди Темурбек ўз-ўзига. Хондан каттарок муқофот олдимикин, ёки хотини ўғил туғдимикин? Йўқ-йўқ мўғул қўшинлари Кешни қўлга киритган бўлса керак. Темурбекнинг кўнглидан шу хаёл кечди.

— Келсинлар, бек! Қалай, яхши ётиб турдиларму?

— Қуллуқ, жаноби бек. Олижаноб ҳимматингизга ташаккурлар айтиб, сизни дуо қилиб ётдик.

Амир Ҳожибек унинг юзига астойдил тикилди, бу гаплар дилдан айтилмаган, балки пичинг ва аччиқ устида айтилганлигини пайқади чамаси. «Бу зийрак йигитнинг ҳамма нарсаси ақли етиб турибдур», деб ўйлади. Бир зумда Ҳожибекнинг аввалги хурсандчилигидан асар ҳам қолмади. Кўзлари кичрайиб, юзи буришди. Темурбек эса бекорга тутиб турилмаганлиги, шу вақт ичида мўғуллар анча-мунча режаларини амалга ошириб олганликларига тўла ишонч ҳосил қилди. Кейинроқ маълум бўлдики, мўғуллар шу икки-уч кун ичида Қаршини ва Темур копукчага бўлган барча ерларни қўлга киритиб олибдилар. Амир Ҳожибек мусохибнинг ўй-фикрларини бўлиб ташлашга қарор қилди. Ўзини қўлга олиб жилмайди.

— Ийе, эсим курсин, ўлтириб бафуржа гаплашсак ҳам бўлади-ку. Қани, кўрпачага марҳамат, бек!

Темурбек миннатдорчилик билдириб, чодир соҳиби кўрсатган ўринга ўлтирди.

Нонушта пайтида улар бирмунча вақт у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Нонушта охирида қолганда амир Ҳожибек асл мақсадга кўчди:

— Ростдан ҳам сиз хонимизнинг хизматлариға кирмоқчимусиз?

— Шундай, таксир.

— Кейин одамлар сизни хиёнатда айблаб, маломат қилишларидин кўркмайсизму?

— Кўркамен, таксир. Илож қанча. Мен элу улуснинг эмну омонлиғи, рааёнинг рифоҳияти, деб шу ишға қўл уриб турибмен. Сирасини олғонда, Туғлуқ Темурхон ҳам Чигатойхон авлоди. Элға машхур Дувахоннинг улуғ набираси.

— Тўғри айтасиз, бек,— Ҳожибек тарихдан олди,— Жаноблариға ҳам маълумки, Чигатой улусининг бир пайтлар жете ва қораунас бўлуб иккига бўлиниб кетганлиғи туриб-битғони хато бўлғон. Шу иш, агар янглишмасам, Ботухоннинг зўрлиғи бирлан бўлғон.

Амир Ҳожибек 1251 йили ўша Ботухоннинг ташаббуси билан Қорақўримда бўлиб ўтган қурултой тугаши биланок яна ўша Ботухоннинг аралашуви билан Чигатой авлодидан саксондан ортиқ хонзода устидан ўтказилган суд мажлиси ва оқибатда ўша хонзолаларнинг қатл этилиши воқеаларини эслади. Темурбекка ҳам буни бир пайтлар раҳматлик отаси айғиб берган эди. Ўшанда ярғучилар аёлларни ҳам аямаганлар. Ботухон ўшанда бир бутун Чигатой улусини иккига ажратиб ташлаб, Олтин Ўрда давлатининг сиёсий мавқеини ўрнатган эди. Қорақўримда Ботухон билан Мангу қоон ўртасида тузилган битишувға биноан, Еттисув билан Мовароуннахрнинг бир қисми Олтин Ўрдаға тобеъ этиб қўйилди. Хатто Бухоро, Шош, Чинос ва Қорақўлда Олтин Ўрданинг доруғачи, тонмачи ва босқоклари билан аскарлари турган. Тўғри, кейин, Дувахон даврида, Чигатой улуси бир қадар қаддини ростлаб олди. Лекин, кейинча жете ва қораунас муаммоси яна кўтарилди. Мана, Туғлуқ Темурхон улусни бирлаштираман деб турибди. Сирасини олганда, бунинг нимаси ёмон? Лекин, Мовароуннахрда бунга қаршилик қилгувчилар топилади. Масалан, ана ўша Ҳожи барлос. Хонға итоат қилгиси келмай, Хуросон тарафға ўтиб кетди. Яна анави

Қазағанинг набираси амир Хусайн ҳам бор. Ким билсин, балки улар эрта-инди биргалашиб катта қўшин билан хонга қаршилик курсатар. Амир Ҳожибек мана шуларни ўйлаб туриб, Темурбекнинг тутган йўлини маъқуллади:

— Обдан тўғри йўл тутгансиз, бек. Хон жаноблари бу журъату саъй-ҳаракатингиз учун қўп хурсанд бўлурлар, ишшоолло. Бунга каминанинг имони комил.

Темурбек қўлларини кўксига қўйиб бош ирғаб амирга мишнатдорчилик билдирди. Лекин Ҳожибек унинг бу ҳаракати сидқидилданми ёки бошқами — бунга бир қадар шубҳа қилди. Шунинг учун Темурбекка диққат ила пазар ташлади. У иккиюзламачилик қилаётган бўлмасин яна? Бундай аломат сезмади. Аммо шубҳадан ўзини ҳоли тутолмади. Амир Ҳожибек Темурбекни имтиҳон қилишда давом этди:

— Айнан шу сонияларда, Темурбек, манглай қисмимиз ота юртингиз Кеш шахрининг остонасида турибдур.

Бу хабар Темурбекнинг қалбига пайза бўлиб санчилди. Уни совуқ тер босди. Наҳотки, эл-юртни талондан саклаб қололмайди. Энди нима деган одам бўлди? Ахир, шу ота юрт деб душманинг хизматига киришга рози бўлган эди-ку?! Ҳа, тулки Ҳожибек. Уни лакиллатибди. Амир Ҳожибек Темурбек саросимага тушганини пайкаб, уни юнатишга ҳаракат қилди. Тўғриси бу зийрак, алиқомат баҳодир йигит унга ёқиб қолди.

— Азият чекмангиз, бек, биз лашкарга ҳам, амирларга ҳам шаҳарга киришни тақик этиб қўйганмиз, — деди у қатъият билан.

Темурбек Ҳожибекка бир нима демади, чунки унинг самимийлигига ҳамон шубҳаланиб ўлтирган эди. Шаҳарга кирмаган бўлса-да, моли омон деб халқнинг бор-йўғини шилиб олишгандир уларнинг тонмачилари. Кешнинг теварак-атрофидаги қишлоқларнинг ҳоли не кечди экан? Ҳаммаси мўғул отларининг туёғи остида пайхон бўлгандир? Хожа илгор-чи? Темурбекни яна ташвиш қўлгаб олди.

Амир Ҳожибек Темурбекнинг кўнглига келган бу шубҳани ҳам фаҳмлади. Ҳа, суҳбатдошининг ичидагини топишга устаси фаранг эди у.

— Хожа илгорда ҳам қўшин йўқ, бек, — деди у Темурбекка самимий оҳангда. — Балким сиз билмассиз, улўғ отангиз бирлан оғанини туттишганмиз. «Кеш бирлан

Хожа илғорга хеч ким таарруз этмасун», деб Тук Темур бирлан амир Бекчикдан ҳам илтимос қилғонмиз.

«Ҳа, сўрасанг-сўрагандирсан,— деди Темурбек ичида,— лекин талон ва босқинни касб-хунар қилиб олган бу беклар илтимосингни қабул қилишдимикин? Бундан ташқари, илтимос қилганинг ростми, ўзи? Бу парвардигори оламнинг якка ўзига аён».

Амир Ҳожибекнинг ҳаракати зое кетди. У Темурбекни ишонтиролмади. Шундан кейин сўнгги воситани ишга солди:

— Тангри таоло насиб этса, эрта ё индин хон хазратлари бирлан учрашурсиз,— деди бир оз сукутдан кейин Ҳожибек.

Темурбек унинг қўй кўзларига диққат-эътибор билан яна бир назар солди. Ундан макру хийла учкунлари чакнаб турарди. «Бало бу одам,— деди Темурбек ўз-ўзига,— ҳақиқатан ҳам мени бу ерда бекорга тутиб турмаган. Хойнахой, келган кунгек хоннинг қароргоҳига чопар юбориб, воқеадан уни огоҳ қилган. Хоннинг кўрсатмаси билан шу ишларни қилиб ўлтирибди». Темурбек ҳамма нарсани тарозуга солиб, яхшилаб тортиб кўриб шу фикрга келди. Мана, Ҳожи барлос бу ерда эмас, амир Ҳусайндан ном-нишон йўқ. Чигатой бекларининг бир қисми Боязид жалойирга ўхшаб аллақачон мўғуллар тарафига ўтиб бўлган. Ундан бўлак эл-юртни қовуштирадиган одам йўқ шу тобда. Буни амир Ҳожибек ҳам, Туғлуқ Темурхон ҳам яхши билишади. Шунинг учун Ҳожибек минг ваз-қарсон кўрсатиб, уни бу ерда тутиб турибди. Лекин Темурбек сирни бой бермади, ўзини билмасликка солди:

— Илтифотингиздан беҳад миннатдормен, улуғ амир. Отам раҳматлик сизнинг ҳақингизда кўп нарсаларни сўйлаб берганлар. Ҳаммаси эсимда.

Амир Ҳожибек ичида «ҳа, боласи қурмағур, қувсан-қув» деса-да, ўзини тушунмасликка солди:

— Ҳа, бек, отангиз — Тангри таоло ул улуғ зотни раҳматига олғон бўлсун.— Кўп яхши киши эрдилар. Ҳалол, мўмин-мусулмон одам эрдилар, ул зот.

* * *

Фақат икки кундан кейингина амир Ҳожибек Темурбекка хоннинг ҳузурига боришига ижозат берди. Ёнига тўрт одамани қўшди. Темурбек навқарларини

олиб Қаршига караб йўл олди. Ўша пайтда Туғлук Темурхон Қаршида турган эди.

Темурбек Қаршига қош қорайган пайтда кириб борди. Уни қаср атрофида жойлашган мўътабар меҳмонлар ҳамда муҳожир савдогарлар тушадиган карвонсаройга жойлаштирдилар. Хон уни эртаси куни нонушта ва саломдан сўнг қабул қилди. Хон олтину жавоҳирлар билан безатилган, сандалга ўхшаб кетадиган ўриндикда салобат билан чордона қуриб ўлтирарди. Тахт орқасида етти нафар чухра учи ўткир, узун найза кўтариб, серрайиб турардилар. Қўринишхонада бир четда турган бахши билан эшик оғадан бошқа ҳеч ким йўқ. Темурбек турку мўғул одатига кўра, тиз чўкиб хонга чуқур таъзим қилди. Сўнг, хоннинг имо-ишораси билан икки мулозим унинг икки кўлтигидан олиб, хоннинг рўбарўсидаги курсига обориб ўтқаздилар. Темурбек хоннинг салобати босдимиди, ё уни биринчи марта қўриб тургани учунми, бир оз ўзини йўқотди, гапни нимадан бошлашни билмай, бир неча дақиқа хонга тикилганча жим қолди. Нима бўлса ҳам у Кепакхон билан Қозонхонларнинг тожу тахтига эғалик қилиб ўтирган бу олий зотни яхшилаб кўриб олди. У кўринишидан олтмишлардан ошган, сочу соқоли оқариб кетган, ўрта бўйли, оксарикдан келган одам экан. Хон ҳам қабулга келган бу йигитни бошдан оёқ кузатди. Охири ўртага чўккан сукунатни хоннинг ўзи бузди.

— Кимнинг ўғлонисен?

— Барлос умокидин Тарағой баҳодирнинг боласи бўламен, аълоҳазрат.

— Э, барлослардин, де?

— Ҳа, барлослардин, аълоҳазрат.

— Ҳалиги Уқуздин нориги юзига қочуб кетган занғар Ҳожи барлосга уммат эмасмусен?

— Жияни бўламен, аълоҳазрат.

— Ҳа, жияни, де? Тоғанғму у занғар?

— Йўқ, амаким бўладилар.

— Ҳа, майли. Ўзинг не юмуш бирлан келдинг?

— Сиздек олий насаб подшоға мулозим бўлиб, хизматингизда бўлойин деб келдим, аълоҳазрат.

— Дуруст-дуруст.

Туғлук Темурхон қаршисида ўлтурган бу йигитни яна бир бор бошдан оёқ назаридан кечирди ва унинг яхши ният билан келганига қаноат ҳосил қилди. Темурбекнинг бошқаларга ўхшаб қочиб кетмай, енг шимариб хизматга келгани унга маъқул тушди. У бу

йигитнинг Аллоҳнинг сояси ҳисобланган улуғ бир зот олдида ўзини йўқотмай, сўзидан адашмай улуғсифат тутишига қойил қолди. «Мингбошими ва, ҳатто, туманбошими қилиб қўйса ҳам ўхдасидан чикатурғон ўғлонга ўхшайдур», деган фикрга келди хон унинг хусусида.

— Чиқиб дамингни олатур, ўғлон. Биз сенинг хақингда бир фикрга келиб қўйғонмиз.

Хон унга қўли билан «чикавер» деб ишора қилди.

Темурбек яна бир бор хонга чуқур таъзим қилди. Ўнг эшик оға уни ташқарига олиб чиқиб кетди.

Бу ерда ҳам амир Ҳожибекнинг даргоҳида бўлган воқеа такрорланди. Темурбек кеча-кундуз хоннинг навқарлари орасида юрди. Мўғул беклар уни бир марта зиёфатга чорлаб, роса ичкиликбозлик қилишди. Лекин Темурбек ўзини тута билди. Бир марта чавгон ўйинида қатнашиб, хоннинг махсус совринига сазовор бўлди. Хуллас, шу вақт ичида мўғул беклари, хоннинг топшириғига қўра, унинг туриш-турмуши, ейиш-ичиши, гап-сўзи ва хулқ-атворини обдан кузатишди ва бор гапни вақти-вақти билан эшик оғага етказиб туришди. Ниҳоят, Қаршига келганининг учинчи куни уни яна хоннинг хузурига чакиришди. Ўша-ўша вазият. Тобуғ маросими адо этилгач, хон Темурбекка деди:

— Хўш, ўғлон, менинг бекларим сени безор қилишмадиларму?

— Йўқ, аълоҳазрат. Ажойиб йигитлар эрканлар алар. Зериктиришмади.

— Дуруст, ундай бўлса, дуруст.

Хон уюшган оёқларини чалиштириб олди. Мулозим айик терисидан қопланган тўшакчани олиб келиб, унинг тиззасига ёпди. «Бод касали борга ўхшайдур», деди Темурбек ичида. Бир-икки марта томоқ кириб олгач, Тўғлуқ Темурхон ниҳоят ўз ҳукмини эълон қилди:

— Биз сенга, ўғлон, мингбошилиқ мансабини инъом этдук. Яхши хизмат қилсанг, мартабанг бундин ҳам ошур.

— Қуллуқ, аълоҳазрат,— Темурбек икки қўлини қўксига қўйиб, хонга таъзим қилди.

Шу заҳотиёқ мулозимлар унинг елкасига олтойи пўстин ташлаб, бошига тулки терисидан тикилган тумоқи кийгиздилар. Ва яна унинг олдида қошига кумуш қопланган эгар, тўқ қизил бахмалдан тикилган тилло ранг попуклик от ёпиғи, кумуш узанги, қилич,

чўмок ва амиркон ғилофли каркидон, сопли пичок келтириб қўйдилар. Темурбек ўрнидан туриб, хонга чуқур таъзим қилди.

— Олий химматингиз ва юксак ишончингиз учун жонимни аямайдурмен, аълоҳазрат, ўла-ўлгунча содик қўлингиз бўлиб қоламен, хазрати олийлари!

Хон боши билан «борабер» деб ишора қилди. Темурбек яна бир бор хонга чуқур таъзим қилди ва орқаси билан юриб кўринишхонадан чикди. Ташқарида унга наслдор бир тўриқ бедовнинг жоловини туткизишди. Шу тариқа Темурбек Мўғулистон хонининг хизматига ўтиб қолди. Яна мингбоши бўлиб. Бунинг эвазига Кешши музофотлари билан, то Жайхун соҳилигача бўлган ерларга қўшиб, Темурбекка суюрғол қилиб берди. «Лўлининг отини суғориб пулини ол!» дегани шу бўлса керак», деди Темурбек хон инъом қилган отга минаётиб. Нима бўлганда ҳам ота юртни мўғулларнинг босқини ва талон-тарожидан асраб қолди. Кешда туришга ижозат қилди-ку хон унга. Хонга факат йилда бир марта йиғиладиган хирожнинг бир қисмини юбориб турса, бас. Дўппи тор келиб турган бир пайтда бундан ортиқ неъматни ким беради унга? Буёғи Аллоҳнинг иноятига боғлиқ. Унинг карами кенг, лутф-эҳсони бекиёс. «Бирни берган тангрим эртага «ол қулим!» деб мингни беради», деган накл бор. Темурбек то Кешга кириб боргунча шундай ўй-хаёл суриб борди.

Темурбек Кешда бекорга вақт ўтказмади. Аста-секин теваарак-атрофдан йигитларни тўплаб, қўшин тузабошлади. «Интилганга толеъ ёр» деганларидай, қисқа вақт ичида унинг туғи остига каттагина лашкар жам бўлди. Мухими шундаки, Хизр Ясовурий ҳам Самарканд лашкари билан келиб Темурбекка қўшилди...

Қўп ўтмай, жете амирлари ўртасида ихтилоф чиққанлиги ва Мўғулистонда ур-йикит бошланиб, Туғлуқ Темурхон асл юртига қайтишга қарор қилганлиги ҳақида хабар олинди. Бу, шубҳасиз, Мовароуннахрни мўғул истибдодидан қутқазиш йўлида Темурбекнинг кўпдан бери қилиб юрган орзусининг ушалишини тезлаштирди. Иш қилиб, бошқа Чигатой беклари ҳам, хусусан Боязид жалойир билан амир Хусайн кабилар ҳам буни англашсин-да. Улар қанчаки тезроқ жамъ бўлсалар, режасининг амалга ошиши шунчалик тезлашарди. Бахтга қарши, бунга ҳам ҳали фурсат етишмаган экан. Аксига олиб, ўша кунлари Кобулни

идора қилиб турган амир Хусайн билан Балх ҳокими Баён сулдус урушиб қолсалар бўладими? Амир Хусайн қўл остидаги бор қўшин билан Балх устига от сурди. Баён сулдус ҳам Балх ва унга тобё ерларнинг черикини йиғиб, муҳолифи билан савашишга ҳозирлик қўрабошлади. Темурбек бу аҳвол ҳақидаги совуқ хабарни ҳар иккала ёвлашиб қолган амирларнинг чопаридан эшитди. Амирлар ёрдам сўраб Темурбекдан бошқа Хизр Ясовурий ва Боязид жалойирга ҳам чопар йўллабдилар. Ўша пайтда Хизр Ясовурий ва Боязид жалойир хоннинг чакириғи билан лашкарни олиб Самарқанд теварагига келиб тушган ва унинг амр-фармони кутиб тургандилар. Темурбек ҳам Кеш қўшини билан шу ерда эди. Бир кун тунда улар Еряйлоқда Темурбекнинг қодирига жамъ бўлдилар. Балх билан Қобул бекларининг мактуби ва, башарти хон юртига жўнаб кетадиган бўлса, қандай йўл тутиш хусусида кенгаш қурдилар.

— Мовароуннаҳр хондин холи бўлиши ҳамоно барчамиз бу ердин кўчиб. Жайхун сари юрайлик. Аввал Баён сулдус бирлан сўзлашиб курайлик, бундин иш чиқмаса, амир Хусайн бирлан қўшилиб, они дафъ этайлик. Сўнг тўртовлон бир бўлуб, Қобул бирлан Балхни мустаҳкамлайлик. Ундин кейин Қундуз бирлан Бадахшонни ҳам аларга қўшурмиз. Шунда бир мамлакат — қатта куч бўлурмиз. Сўнгга Тўғлук Темурму, бошқасиму, онинг бирлан савашиш қудратиға эга бўлурмиз, деди ёш жихатдан қолганлардан улуғ бўлган Хизр Ясовурий.

— Ҳақ гапни айтдингиз, жаноби амир, тўғри маслаҳат, — қўшилди унга Боязид жалойир.

Сўнг иккала амир «қани сенда не маслаҳат бор?», дегандай Темурбекка тикилдилар. У амирларнинг дабдурустдан кўнглига келган бу фикр хусусида бир нима дейишга ботинмади. Чунки, фикрлари умуман тўғрию, уни амалга ошириш йўли қийинроқ эди. Улар уччалари бир пайтнинг ўзида қўшинини Самарқанддан олиб чиқиб кета оладиларми? Хон қароргоҳида шубҳа тугилмайдими? Тамом Мовароуннаҳрни мўғулларга қолдириб кетиш тўғри бўлармикин? Ахир бу мўғулларнинг айни муддаоси-ку?! Темурбек мана шуларни ўйлаб, боши қотди. Амирлар, Хизр Ясовурий билан Боязид жалойир Темурбекнинг бу кайфиятини кўриб гараддудга тушиб қолдилар. Ўзи нима гап? Нега у бунчалар ўй-хаёлга борди? Яна хоннинг одами бўлиб

чикса-я... Охири бўлмади. Хизр Ясовурий унинг хаёлини бўлди:

— Тему́рбек, мунча хаёл сурмасангиз. «Ўйчи-ўйига етгунча, таваккалчи ўйига етибдур», деган гап бор. Келинг, бир таваккал қилсак — қилибмиз-да! Ё хондин ижозат сўрайликму?

— Йўғе, ундай эрмас, жаноби амир. Фикрингиз тўғри, албатта. Лекин бу етти ўлчаб бир кесатурғон иш. Шу сабабдин обдан ўйлаб иш тутғонимиз маъкул.

Тему́рбек масаланинг ҳали ўзи ўйлаган икки жиҳатини айтди.

Кўп мулоҳаза ва тортишувлардан сўнг Тему́рбек билан Хизр Ясовурий Балх тарафга борадиган бўлишди. Боязид жалойир шу ерда қолиб хоннинг амр-фармонини кутадиган, муғулларга кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлди. Амирлар хўроз кичкирганда жой-жойларига тарқалишди.

Лекин эртаси куни хоннинг Самаркандни ўғли Илёсхўжага қолдириб, ўзи саҳарда Мўғулистонга қайтиб кетганлиғи маълум бўлди...

Илёсхўжа ўғлон ўша куни намози асрдан кейин Хизр Ясовурий, Боязид жалойир ва Тему́рбекни саройга чакиртирди. Улар келганда, кўринишхонада одам гавжум эди. Умаро, вузаро ва уламои киромнинг барчаси шу ерда эди. Тобуғ маросимидан кейин эшик оғабоши Тему́рбек ва унинг ҳамроҳларига тахтнинг ўнг тарафидан жой кўрсатди.

Тему́рбек Илёсхўжа ҳақида одамлардан кўп нарсалар эшитган бўлса-да, уни биринчи марта кўриб туриши. Бўйи бир ярим газ, калласи хумдай, қорни қопдай мечкай одам. Бир еганда икки кўйнинг гуштини кўрдим демасмиш, бир хум майни қулт эткизмай симираммиш... Ундай эмиш, бундай эмиш, деб эшитган эди. Илёсхўжа аслида унака одам эмас экан. Отасига ўхшаб ўрта бўйли, бугдойранг, ўзига бино кўйган йигит экан. Фотиҳа ва унинг ҳақида айтилган ҳамду санолардан сўнг хон шошилмасдан сўз бошлади:

— Улуғ отамиз эл-улус ташвиши билан бугун намози бомдоддин сўнг Мўғулистонга жунаб кетдилар,— деди у ҳаммага бир-бир назар ташлаб олиб.— Бу кундин эътиборан бизнинг амру фармонимизда бўлғайсизлар, жаноблар.

Ҳамма ўрнидан туриб, хонга икки букилиб таъзим қилди.

— Жону молимиз Сизнинг инон-ихтиёрингизда,— деди ҳамма учун амир Хожибек.

Хол-аҳвол, хазина ва сипоҳларнинг умумий аҳволи суриштирилгандан кейин Илёсхўжахон ўз ҳукмини эълон қилиб қўяқолди:

— Жаноби амир,— у Боязид жалойирга мурожаат қилди,— сизга Хўжанд вилояти қайтадин инъом этиладур.

Боязид жалойир чуқур таъзим қилиб миннатдорчилик билдирди.

— Сизга Тотканд ила Сарипулни суюрғол қилдик,— деди хон Хизр Ясовурийга.

Шу тарика амирларга суюрғоллар, уламога катта-катта инъомлар улашилди. Лашкар ҳам куруқ қолмади. Ҳар бир сипоҳийга хазинадан ўн беш кепакийдан инъом улашиладиган бўлди.

— Сизлар,— деди хон амир Бекчик билан Темурбекка қараб,— бизнинг ихтиёримизда қолурсизлар. Хон отамизнинг раъйлари шундай бўлгон.

Темурбек билан амир Бекчик бу улўғ илтифот учун хонга чуқур миннатдорчилик изҳор қилдилар.

Илёсхўжахон амир Бекчикка «лашкарга инъомимизни бизнинг отимиздин сиз улашинг», деб мажлисдан чиқишига ижозат берди, сўнг ўриндикдан тушиб Темурбекнинг олдига келди ва қўлтиғидан олиб, қўшни хонага — хилватхонага бошлади. Эшикка борганда, орқасига қараб «ҳаммага ижозат!» — деди.

Хон билан Темурбек, хитойи хоннинг чор тарафига тўшаб қўйилган баҳмал кўрпачаларга чиқиб ўлтирдилар. Хизматкор дастурхон ёзиб, устига таом, мева-чева қўйди. Бир пиёладан чой ичилгандан кейин Илёсхўжахон сўз очди:

— Бу, дейман, амир Қазағаннинг набираси, ҳалиги зангар Хусайн ўлғудай қувми, дейман? Сиз уни яхши билсангиз керак?

Темурбек «танийман» деган маънода бош ирғади.

— Улўғ отамиз хон хазратлари чопар юбориб бир неча марта чакирттирди, лекин келмади, зангар. Нима дейсиз, бек, биз одам юборсак келармикин?

Амир Хусайн хусусида айтилган бу гаплар ва тўсатдан берилган савол Темурбекни бир қадар шоштириб қўйди. Бу Илёсхўжаси тушмагур қувликда отасидан ҳам ўтиб тушди-ку! Қаранг, олдиндан нималарни режалаб турибдур? Нима, Қобулға, амир Хусайн хузурига, уни юбормокчими? Унда айни муддао-

ку. Темурбек агар хонда шундай қарор бўлса, тезлаштиришга жазм қилди.

— Биз, аълоҳазратлари, амир Хусайн бирлан якинмиз. Дўстмиз десак ҳам бўлади.

Хон Темурбекнинг бу гапидан суюниб кетди.

— Мана сиз Темурбек, бизга мулозим бўлиб кам бўлдингизму?

— Йўқ, аълоҳазрат, хонҳазратдин ҳам, Сиздин ҳам миннатдормен.

— Ахир у занғар ҳам сипоҳий, аслзода. Сизу бизга қўшилса ёмон бўлурмиди?

— Йўқ, асло, аълоҳазратлари.

Илёсхўжа Темурбекни имтиҳон қилишда давом этди. «Қани, менинг ўй-фикрларимга қўшиладим, йўқми? Хусайндин бошқа чиғатой бекларини эргаштириб бўлармикан?» Хонни мана шу жумбоқ қизиқтириб қолди. Хон беклар, уларнинг ҳол-аҳволи, лашкарларининг оз-қўплигини суриштирди. Темурбек билганига биламан деб жавоб қилди, билмаганини билмайман деди. Сухбат этаклаб қолганда хон Балх билан Бадахшон бекларини суриштирди.

— Баён сулдус дегани ким ўзи? Сиз танийсизму?

— Мен ул зотни қургон эрмасмен, хонҳазратлари.

Темурбек аввалдан, яъни хон уни бошқалардан ажратиб олиб, хилватга тортгандаёқ унинг ниятини пайқаган эди. Мана энди гумони тасдиқланди. Илёсхўжахон улуснинг қолган қисмига ҳам, хусусан Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятларга ҳам кўз тикиб турибди. Амирларнинг, Хизр Ясовурий билан Боязид жалойирнинг куни-кеча унинг чодирда айтган гапларида жон борга ўхшайди. Хон Темурбекнинг нималарнидир фикрлаб турганини пайқайди.

— Нималар хусусида ўйлаб турибсиз, бек? — деди у тўсатдан.

— Шунчаки ўзим, хон ҳазрат, — Темурбек жавоб учун бошқа сўз тополмади.

Хон Темурбекка ишонмади ва имтиҳонда давом этди:

— Амакингиз Хожи барлос ҳозир қой ерда, билмайсизму?

Оббо айёр-ей, унинг бундан ҳам хабари борга ўхшайди, — деди Темурбек ўз-ўзига ва хонга «ул зотнинг Кешдин жунаб кетгонларидин сунгги аҳволи бизга аъён эрмас, аълоҳазрат», деди-қўйди. Амир Хожибек уни Қаршига жунатганининг эртаси куни Хожи барлоснинг Кешга қайтганидан хабари бор эди, унинг. Бу гапини

илгари Хузордан юборган йигити уни Самаркандда топиб айтган эди.

— Ҳа, майли, бунӣ ўзимиз аниқлаб олурмиз,— деди хон ва гапни чўзмай, айни муддаога кўчиб кўя қолди.

— Сизни, Темурбек, Балх бирлан Қобулға элчи этиб юборишға азму қарор қилдик. Йигитларингизни ҳам бирга олиб кетинг, керак бўлиб қолишлари мумкин. Кетингиздин амир Бекчик қолғон черик бирлан борур. Ул жаноб Жайхундин ўтгач, бирон қулай манзилда лашқаргоҳ тузиб кутсун. Балхга борғонингиздин сўнг алар бирлан алоқа қилиб турунг.

— Бош устиға, аълоҳазрат. Локин, бандани айбга буюрмасангиз, бир маслаҳатлик ишни айтсам.

— Айтинг, бек, сиздин бузук фикр чиқмас, иншоолло. Қулоғимиз сизда.

— Боязид жалойир Хўжандға юборилса, аълоҳазрат. Шош, Туркистон, Аҳси ва Андижондин боҳабар бўлиб турғони дурустмикин?

— Майли, бунӣ фикрлашиб кўрурмиз.

Темурбек хоннинг хузуридан чиқиб, Еряйлоққа аллақандай қайфият билан қайтди. Демак, Илёсхўжахон эл-юртни яна уруш гирдобига тортмоқчи. Уларни тарқатиб юборишдан мақсад битта — Ҳожи барлос, Баён сулдус ва Қайхусравга ўхшаган бўйинтоб амирларни бир-бир маҳв этиб, Кеш ва Хутталон вилоятларида мўғулларнинг тўла ҳукмронлигини ўрнатмоқчи. Ва яна Балхга яқин бир ерга амир Бекчик бошчилигида лашқар тўпламоқчи. Бундан кузатилган мақсад маълум — аввал Балхни, кейин Бадахшон билан Қобулни қўлга киритиб олмоқчи эди. Шу ўй-хаёл билан манзилига етиб олганини ҳам сезмай қолди. Лекин, чодирга кириб ханг-манг бўлди. Хизр Ясовурий билан Боязид жалойир шу ерда эканлар. Улар не ваҳхдан хон Темурбекни улардан ажратиб олиб қолганининг сирини билмоқ учун уни шу ерда кутиб ўлтиришган эканлар. Темурбек бўлган гапни улардан яширмади. Ҳаммасини айтиб берди. Қисқаси, амирлар алламаҳалгача гурунглашиб ўлтирдилар. Охири, Балх ва Қобул тарафларга жунашга қарор қилиб, жой-жойларига тарқалишди. Бир оз фурсат ўтгач, Темурбек Маматни чақиртирди.

— Қанот боғлаб Кеш сари уч, биродар! Ҳожи барлосни огоҳлантир. Тез кунларда ул тарафларга мўғул лашқари бориб қолиши эҳтимолдин ҳоли эрмас.

Мамат жунаб кетгандан сўнг, Темурбек ётиб бир оз мизгиб олмоқчи бўлди, лекин уйкуси келмади. Ташкарига чиқиб чарақлаган осмонни томоша килди. Бу жаннатмакон манзилнинг тароватли хавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб ҳузур килди, чигирткаларнинг «чирик-чирик»ини эшитиб яйради.

Эртаси кун и эрталаб нонуштадан кейин йўлга чиқиш тараддуди кўриляётган бир пайтда, амирларни яна Илёсхўжахон чакиртириб қолди. Ҳамма саросимага тушди. Нима бало бўлди, ўзи? Бу туллак яна нималарни ўйлаб топди. Амирларнинг бир қадар кайфияти бузилди, ҳатто шубҳа ҳам босди. Чунки улар Илёсхўжани яхши билишарди. Унинг силаб-сийпалашига ҳам, қаҳри келиб итбга олиб ҳақоратлаши ва ҳатто чўбу ясоққа мубтало этишига ҳам чек йўқ эди. Баъзида яхши одамлар ҳам бўхтон ва иғво қурбони бўлиб бошидан ажраларди. Илож канча — ҳамма нарсa тақдир и азалдан. Пешонага ёзилгани бўлади...

Ясовулбоши уларни сарой остонасигача кузатиб, дарвоза олдида кутиб турган эшик оғанинг қўлига топширди. Эшик оға уларни кўринишхонага етаклаб кирди. Темурбек остонадан ўтишлари билан хоннинг кайфиятини билмоқчи бўлиб ер тагидан унинг юзига аста разм солди. Лекин бирор хавф-хатар сезилмади. Хон одатда бирон нарсадан норози бўлиб қолган дамларида қовоғидан қор ёғилиб турарди. Ҳозир эса унақа эмасу, ўй суриб ўлтирарди у. «Хайрият, тинчлик экан», деб қўйди Темурбек ичида. Салом-аликдан сўнг хон амирларга ўлтиришга ижозат берди.

— Мўғулистон нотинч, — деб сўз бошлади хон, — бу ерлар ҳам шунга ўхшаш. Кўринишда осойиштага ўхшайдур, аслини олгонда ундай эрмас. Сиз, — у Боязид жалойирга ишора қилди, — шу бугундин қолмай, Хўжандга жунанг. Амир Ҳомид тумони бирлан сизга ҳамроҳ бўлғай.

«Оббо, туллак-ей, бизга ишонмайдур, чамаси», деди Темурбек ичида.

— Фармони олийлариға бош эғурмиз, — Боязид жалойир ўрнидан туриб, икки букилиб хонга таъзим қилди.

— Сиз иккингииз, жаноблар, — хон Темурбек билан Хизр Ясовурийга ишора қилди, — яна бир-икки кун биз бирлан бу ерда қолурсизлар. Маслаҳатлик иш бор.

Амирлар бир-бирларига маънодор қараб қўйишди.

Боязид жалойир ўша кун иёк йиғитларини олиб Хўжандга жунаб кетди. Темурбек билан Хизр Ясовурий

эса яна бир ҳафта Самаркандда турдилар. Кўнгилларидан нималар кечмади, дейсиз шу вақт ичида уларнинг. Хоннинг асл мақсадини билиб олиш учун кўп ҳаракат қилишди, лекин бўлмади. Сир бироз кейинроқ очилди. Маълум бўлишича, хон Темурбек билан хилватхонада сузлашган кечаси, у кетгандан кейин, вазирлари ва яқин амирлари билан кенгашиб, Хуросонга юриш бошлашдан аввал Ҳожи барлос, Баён сулдусга ўхшаган бўйин товловчиларни бартараф қилишга, эртадан қолдирмай уларга қарши қўшин юбориш ҳусусида кўрсатма берибди. Шунинг учун ҳам улар то бартараф қилингунча, шу ерда тутиб турган экан уларни. Лекин мақсадига эришолмабди: Ҳожи барлосни Темурбек огоҳлантириб қўйган эди, вақтида жонини саломат саклаб қочиб қолибди. Баён сулдус ҳам иложини қилиб тоғу тошлар орасига яширинибдур. Мўғуллар Кеш билан Ҳисори шодмонни уч кечаю-уч кундуз беармон талаб, орқага қайтибдилар.

Бир ҳафтадан кейин рухсати олий тегди. Хизр Ясовурий билан Темурбек йигитларини олиб йўлга чиқдилар. Темир қопуғдан ўтганларидан кейин амир Ҳусайнга қўшилдилар. У йигитлари билан аллақачон Жайхундан ўтиб, шу ерни лашкаргоҳ қилиб ўлтирган экан. Тасодифан юз берган учрашувдан уччалари ҳам кўп хурсанд бўлдилар. Бунинг шукронаси учун ўша куни қўй ва отлар сўйишиб катта тўй ўтказдилар. Бирлашиш қандай яхши! Ундан шох ҳам хурсанд, гадо ҳам. Ўша куни кечгача йигитлар лашкаргоҳни тўлдириб яйрашди: ичишди, ейишди, улоқ чопишди, чавгон ўйнашди. Кечкурун ҳамма чодир-чодирга кириб кетгач, амирлар амир Ҳусайннинг чодирга йиғилиб кенгаш ўтказдилар. Бирлашиб, факат бирлашибгина мўғуллар истибдодидан қутулиш мумкин, деган хулосага келинди. Ҳисори шодмонга, Хутталон ва Бадахшонга шу мақсадда элчилар юбордилар. «Элу улус оғир бир аҳволда қолгон, муқаддас юртимизни душман оёқ ости қилиб тургон бир пайтда парокандаликка барҳам бериш ва биргалашиб иш кўришни ҳаёт тақозо этиб турадур. Акс ҳолда, раиятнинг аҳволи бузилиб кетиши мумкин», деб ёзилган эди уларга йўлланган мактубда. Амирлар ўша вилоят ҳокимларини Соли саройда икки ҳафта кутдилар, аммо улардан дарак бўлмади.

— Уларнинг иттифокга келишлари кийин,— деди бир куни яна тўпланишганда амир Хизр Ясовурий.

— Шунга ўхшайдур. Аларни ортикча кутишдин фойда йўқ,— деб унга қўшилди амир Ҳусайн.

Темурбек «не бўлса ҳам яна уч кун кутайлик», деган таклиф билан чиқди.

Амирлар ортикча сур-сур қилиб ўтиришмадилар. Лекин Хизр Ясовурий билан амир Ҳусайн ҳақ бўлиб чиқдилар. Ҳисорлик, хутталонлик ва бадахшонлик амирлар уч кундан кейин ҳам келмадилар. Юборилган элчилар ҳам бедарак кетишди. Шундан кейин амирлар биргалашиб, аввал Ҳисори шодмонга қўшин тортишга қарор қилдилар. Қўшинлар жам бўлганда амир Ҳусайн айниб қолди. У минг бир баҳонайи сабабни кўндаланг қилиб, Соли саройда қолди. Ҳисори шодмонга Хизр Ясовурий билан Темурбек якка ўзлари жўнадилар...

Амир Баён сулдуслинг улар билан беллашишга қурби келмади. Ночор қочишни ихтиёр қилди ва Бадахшон тарафларга кетиб қолди. Амирлар уни таъқиб қилиб Бадахшонгача бордилар, лекин Баён сулдуслар у ердан ҳам қочиб кетди. Бадахшон ҳокими Шох Баҳоуддин ҳам амирларга қўшилишни истамай, аҳлу аёли ва куч-қўронини олиб, Баён сулдуслар билан бирга кетди.

Амир Ҳусайннинг аввалги қилиғига қарамай, келишувга биноан, Ҳисори шодмон билан Бадахшон унга берилди.

Шу пайт Самарқанддан Илёсхўжахон Мовароуннахрни тарк этиб, ўз юртига қайтибдур, деган хабар олинди.

— Энди Балх бирлан Қобулга боришга эҳтиёж қолмагон бўлса керак?

Темурбек от устида мудраб бораётган Хизр Ясовурийга мурожаат қилди.

Хизр Ясовурий апил-тапил кўзларини очди ва «нима гап?» дегандай Темурбекка тикилди.

Темурбек аввал айтган гапини такрорлади:

— Илёсхўжахон Мовароуннахрни тарк этиб, юртига кетибдур. Энди Балх бирлан Қобул устига юриш қилишга эҳтиёж қолмагон бўлса керак? Яхшиси, бу ерда қолиб, улусни тузиш юмуши бирлан машғул бўлганимиз маъқул қўринадур.

Темурбекнинг таклифи Хизр Ясовурийга маъқул келди. Амирлар аввал ҳар ким ўз улусига бориши ва кейин, вазиятга қараб, биргаликда иш тутуш ҳақида келишиб олишди. Шундан кейин Темурбек Қешда қолди.

Хизр Ясовурий эса Кешда бир неча кун меҳмон бўлиб, сўнг Тоткандига қайтди.

Амир Ҳусайн бахтга қарши, Ҳисори шодмонда ҳам ўрнашиб қололмади. Очкўзлиги, шуҳратпарастлиги, иккиюзламачилиги бошига етди. Хизр Ясовурий билан Темурбек у ердан жўнаб кетганларининг эртасига Баён сулдуснинг айрим сабаблар билан қочиб кетолмаган одамларини туттириб келиб қаттиқ итобга олди. Бир қисмини чўби ясоққа гирифтор этди, қолганларини ўлдириб, мол-мулкни мусодара қилди. Ўлдирилганлар орасида Хутталон ҳокими Қайхусравнинг иниси Қайкубод ҳам бор эди. Энг ёмони — Ҳисори шодмоннинг халқи ёппасига моли омонга тортилди. Бу дод-бедодлик халқ орасида норозиликни кучайтирди. Золим амирга қарши қўзғолон кўтарилди. Қўзғолончиларга шаҳарнинг бообрў кишиларидан Туғлуқ сулдус бош бўлди. Амир Ҳусайн Ҳисори шодмоннинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди ва ёрдам сўраб Кеш билан Тоткандга чопар юборди. Темурбекнинг ундан умиди қатта эди. «Агар бирга бўлсак келгусида улусга бирон бегона тумшугини суқолмайди», деган ўйда юрарди. Шунинг учун ҳам унинг чопари қайтиши ҳамоно йигитларини тўплаб, Ҳисори шодмон устига қўшин тортди. Темур қопуғдан ўтгандан кейин қўшинга бир кеча-кундузга дам берди. Ўша кун кечқурун бу ерга одами билан Хизр Ясовурий ҳам етиб келди. Гапнинг қисқаси, Темурбек билан Хизр Ясовурий бу сафар ҳам амир Ҳусайннинг жонига оро кирдилар. Туғлуқ сулдус бош бўлган исёнчилар тор-мор келтирилди. Амир Ҳусайн Хизр Ясовурий билан Темурбек шарафига қатта тўй берди, уларни пешкашу совуринлар билан сийлади, сипоҳийларга уқулка улашди. Амирлар бир ҳафта давомида Ҳисор вилоятининг кўнгил очадиган ерларида истироҳат қилдилар, қийик ва архар овладилар.

Саккизинчи кун амир Ҳусайн Хизр Ясовурий билан Темурбек шарафига яна қатта зиёфат уюштирди. Шу аснода кўнгилни хира қиладиган воқеа юз берди. Кешдан чопар келиб, вилоятни яна Ҳожи барлос эгаллагани ва Самарқандда ўрнашиб олган Боязид жалойир билан тил бириктириб бошқа вилоятларга, хусусан, Хизр Ясовурийнинг юрти Тотканд билан Сарипулга кўз тикиб турганлигини хабар қилди. Хизр Ясовурий билан Темурбек эртаси кун зудлик билан лашкарни тўплаб, Кеш устига от сурдилар. Оқёр деган ерда ёвлашган тарафлар ўртасида, бир тарафда Ҳожи

барлос, қарши тарафда Хизр Ясовурий билан Темурбек ўртасида каттик уруш бўлди. Савашда ҳеч ким жонини аямади. Лекин барибир, кўпчилик — кўпчиликда. Темурбек билан Хизр Ясовурийнинг қўли баланд келди. Хожи барлос омон қолган бир неча йигити билан жанг майдонини тарк этди ва Самарканд тарафга қочиб бориб, Боязид жалойирга қўшилди.

Йўлда Темурбекнинг етти ухлаб тушига кирмаган ҳодиса воқеъ бўлди. Тахти қорачада кечкурун лашкарга дам берилди, лекин бахтга қарши эртаси эрталаб Темурбек лашкаргоҳни лашкардан холи топди. Хизр Ясовурий тун яримлаганда, ҳамма донг қотиб ухлаб қолганида, одамларини олиб Тотканд билан Сарипул тарафларга жўнаб қолибди. Нима қилиш керак? Қок ярим йўлда-я! Душмандан ўзини мудофаа қилишга имкон йўқ бу ерда. Э, худо, бу не кўргулик? Темурбек оғир ахволда қолди. Уч юз олтмиш йигити билан бир ўзи Боязид жалойирга кучи етармикин? Яна уни мўғул қўллаб-қувватлаб турибди. Лекин Темурбек тушкунликка тушмади. Тезда ўзини қўлга олди. «Шошма, Темур, ўзингни тутиб ол! Эл-юрт хаки йўлига ўзингни тикдингми, буёғига чида! Отга бошда минма, мингдингми...» Темурбек дарҳол теварак-атрофга, таниш-билишлари, қавму қариндошларига одам юбориб, қўшимча лашкар йиғишга киришди. Лашкар йигилгунча шу манзилга тўхтаб йигитларни машқ қилдириш билан банд бўлди. Тангри таоло бераман деса бунга чек йўқ, оламан деса унга чора йўқ, экан. Эртаси ўтиб индинига яна бир фалокат юз берди. Темурбекнинг барвакт туриб лашкаргоҳни айланадиган одати бор эди. Ўша куни чодирдан чикиб караса, қариндошлари ва хизматкорларидан бошқа ҳамма қаёққадир ғойиб бўлибди. Темурбекни кўрқув ва шубҳа қуршаб олди. Минг бир шубҳа, ўй-хаёл билан амир Жоку барлоснинг чодирига борди. Хайрият, бу кекса бек жойида экан, бошкаларга эргашиб кетиб қолмабди. Лекин, хурракни осмону фалакка чиқариб, донг қотиб ухлаб ётибди. Темурбек охиста унинг оёқ тарафига чўққайди ва бекни оёқларини тебратиб уйғотди.

— Тоғойи, хой тоғойи! Кўзингизни очинг. Туринг, дейман!

— Нима, нима бўлди, ўзи? — Жоку барлос чўчиб кўзларини очди. Ёстикдан бошини кўтариб, ўрнида чўққайди. Кўзларини катта-катта очиб Темурбекка тикилди.

— Фалокат юз берди, фалокат!

Темурбек унга юз берган воқеани қисқа қилиб тушунтирди. Сўнг икковлари аҳволни обдан муҳокама қилдилар, аммо бошда фикрлар айри чиқди. Амир Жоку барлос ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайди-ганлардан эди. Ҳамма нарсани қуч ҳал қилади, деб ҳисобларди у. Шу боис ўз фикрида туриб олди:

— Нима бўлса ҳам чопишамиз, Темурбек. Ахир, атрофимизда қиркка яқин йигитимиз бор. Йигит бўлганда ҳам қандай йигитлар! Биттаси мингга татийди. Рустаму Исфандиёрлар кўрса, бармоғини тишлаб қолатурғон йигитлар! Қўркманг, Темурбек, йигитларимиз сиз билан бизнинг юзимизни ерга қаратиб қўймас.

— Тўғрику-я, аммо охирини ўйлаб қўрқамен, тоғойи.

Улар қўп тортишдилар, охири Жоку барлос унинг эътиборини Қуръони қаримдаги «қўп бўлганки, Аллоҳнинг инояти бирлан оз сонли лашқар қўп сонли лашқар устидан ғолиб чиққан», деган оятга қарагди.

— Шундайку-я,— деди Темурбек бир дақиқа сукутдан сўнг,— лекин ҳамма вақт ҳам шундай бўлмаган. Мени Қуръони қаримга шак келтирди, деб ўйламанг. Тўғри, ҳамма нарса Тангри таолонинг инояти бирлан содир бўлур: ғалаба ҳам, мағлубият ҳам. Лекин мен бир омади гапни айтдим-қўйдим, тоғойи. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Боязид жалойир билан амакимизнинг кучи катта.

— Хизр Ясовурийни ўзимизга қаратиб олсак бўлмасму, эркан? — деди Жоку барлос бир қадар шаштидан тушиб.

Темурбек тоғойисининг гапига қатъий жавоб қилди:

— У иккиюзламачи одам. Сўқир бўлиб қолди, чамаси. Боши «так» этиб тошга тегмагунча тентираб юради, ҳали-бери эс-хушини йиғиб олмаса керак.

Ҳақиқатан ҳам Темурбек оғир аҳволда қолди. Туғишган амаки ёвлашиб турса, ишонгани Хизр Ясовурий ханузгача эс-хушини йиғиб ололмаса. Ва, ниҳоят, ишонган одами Жоку барлосдан дуруст бир маслаҳат чикмаса. Шулар билан улусни фалокат ёқасидан қутқариб бўладими? Бу аҳволда муғул истибдодидан ҳали-бери қутулолмасак керак.

Ўртага сукут чўқди. Амирлар бирмунча вақт ер қизиб ўлтиришди. Сукунатни яна Темурбекнинг ўзи бузди.

— Улуғимизсиз, бир неча ятакни ортиқ йиртгансиз, тоғойи. Маслаҳат беринг, нима қилайлик?

Вазият нақадар мушкуллигини Жоку барлос яхши биларди, лекин Темурбекни бир имтиҳон килди-да. Бу сафар «нима бўлса ҳам чопишамиз!», деб туриб олмади. Аксинча, Темурбекка бир оз ён берди.

— Амакингиз ва анави туллак Боязид бирлан ярашсакмикин? Ҳозирча...— Жоку барлос чап кўзини кисиб қўйди.

Темурбекнинг кўнглидан ҳам шу фикр кечиб турган эди. Қалбига бир оз ёруғлик тушгандай бўлди. Жоку барлоснинг фикрини маъкул топди:

— Дарҳақиқат, ҳозирча бундин ўзга чорамиз йўқ, тоғойи.

— Буёғи, бек, яратганга омонат,— деди Жоку барлос босиқлик билан.

Темурбек Жоку барлос билан бирга аввал Ҳожи барлоснинг олдига, кейин уч киши бўлиб, Самарқандга, Боязид жалойирнинг олдига бордилар. Улар Боязид жалойирнинг шаҳар ташқарисидаги ҳовлисига шом билан хуфтон орасида кириб бордилар. Кундузи боргани амир Бекчикнинг одамларидан чўчишди. Боязид жалойир амир Бекчик билан бирга Илёсхўжахон номидан Самарқандни идора қилиб турган эди. Боязид жалойир бу уч мухтарам зотнинг остонасига бош эгиб келганлигидан беҳад хурсанд бўлди. Ўша кеча қўй сўйиб, уларни зиёфат қилди.

— Келиб кўп тўғри иш қилдинглар, жаноблар, обдан яхши бўлди.

Боязид жалойир меҳмонларни тез-тез «олинг-олинг» қилиб, уларни дастурхонга чорлар, амирларнинг атрофида гирдикапалак бўлиб айланарди. Лекин юзида сурур ва гурур аломатлари... «Самарқанд тахтининг ярми қўлимизда, мана кимсан Ҳожи барлос, Темурбек ва амир Жокудай мухтарам зотлар, кечагина Чигатой улусига кўрк бўлиб турган валламаатлар, бугун остонамизга бош уриб келиб ўлтирибдурлар. Бугундин бошлаб бизга мулозим алар. Иложлари қанча?! Мана кўрибсизки, якин орада Боязид жалойир кимсан Мовароуннаҳр ҳукмдори...» Боязид жалойирнинг кўнглидан шунақа ширин ҳаёс кечди.

Темурбек Боязид жалойир жонини жабборга бериб намоиш қилаётган бу мулозаматнинг нақадар сохта эканлигини бутун вужуди ила сезиб турса-да, ўзини билмаганга солди. Жоку барлос ҳам анойилардан эмас эди. Гарчанд мудраб ўлтирган бўлса ҳам бу туллакнинг ҳийлайи аъмолини уқиб ўлтирган эди. Хуллас, Те-

мурбек ҳам, Жоку барлос ҳам ўзларини гўлликка солишди. Бошқа пайтда бу фирибгарнинг адабини бериб қўярдилар. Лекин ҳозир захар бўлса ҳам ютишга тўғри келди. Илож қанча, куч унинг тарафида. Шунинг учун ёмон билан ҳам мурсояю мадора даркор.

— Сизга худо ёр бўлсин, улуғ амир, муроду мақсадингизга етинг! — деб дуо ҳам қилиб қўйишди уни...

Кунлардан бир куни эрталаб мулозим Темурбекнинг олдига йигирма ёшлар атрофидаги бир нотаниш йигитни етаклаб кирди.

«Обон товачидурмен, жаноби амир. Хизр Ясовурийга жиян бўламен», деб таништирди ўзини ўша йигит саломаликдан кейин. Сўнг қўйнидан мактуб чиқариб унга узатди. Темурбек мактубни ёзди. Мактуб Хизр Ясовурийдан экан. Унда бор-йўғи икки қатор сўз ёзилибди: «Маслаҳатлик иш бор, Темурбек. Бир иложини қилиб тезда Тоткандга етиб келинг».

Темурбек мактубни ўқиб хайрон бўлди. Хизр Ясовурийнинг бу қадар шошиб қолганлигининг боиси нима? Не мақсадда уни шошилиш чакиртириб қолди? Темурбек бу гапнинг тагида нима борлигини бирдан яхши англамади. Буни Обон товачидан билиб олмоқчи бўлиб, уни гапга солгиси келдию, лекин шаштидан қайтди. «Деворнинг ҳам қулоғи бор», деган гап бор. Пойлоқчидан ҳадик олди чамаси. Темурбек чопарга қайтиш учун ижозат берди. Чопар эшик олдига борганда, «Тоғойингизга биздин дуо денг» деган гапни эшитди. Темурбек Обон товачига боришини ҳам, бормаслигини ҳам айтмади.

«Балким, дўстлик риштаси кўп ҳам узилмагандур, Хизр Ясовурийдан бадгумон бўлишга асос йўқдур», деб ўйлади Темурбек. Лекин барибир юрагининг бир четида қандайдир шубҳа излари бор эди. Шу сабабдан Темурбек Тоткандга бормади, яна бирор ҳафта шу ерда туришга қарор қилди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, воқеа ойдинлашди. Хизр Ясовурий Темурбек билан қўшилиб Боязид жалойирга қарши ҳужум қилмоқчи экан. Унга бу гапни кеча кечқурун Кешдан келган Ҳожи барлос айтди. «Ҳа, тулки, гап буёқда экан-да. Демак, сени ҳам Боязид жалойирга ўхшаб тожу тахт ва салтанат хумори тутиб юрган экан-да», деди Темур ўз-ўзига.

Темурбек амакисининг тасодифан Самаркандда пайдо бўлиб қолганига ажабланмади. У Ҳожи барлос билан Боязид жалойирнинг иттифоқчи бўлиб қолишга-

нини биларди. Хойнахой, уни бу ерга хонлик даъвосида юрган ўша Боязид жалойир чакиртирган. Шундай бўлиб чиқди ҳам.

Хулласи калом, бир хафталик хозирликдан кейин Боязид жалойир, Темурбек ва амир Хожид барлоснинг кўшинлари Хизр Ясовурийга қарши Тотканд устига отландилар. Темурбек лашкарнинг жавонғорига, Хожид барлос баронғорига тайин этилдилар. Боязид жалойир эса эски подшолар ва хонларга таклид қилиб, кўшиннинг марказ қисмини эгаллади. Хизр Ясовурий бир эмас, балки уч амирнинг унга қарши отланганидан хабар топгач, Тоткандни тарк этди ва Кеш довоғи сари чекинди. Соли саройга бориб амир Хусайн билан бирикмокчи бўлди.

Боязид жалойир от устида мағрур бир кайфиятда ўлтирарди. Энди у Мовароуннаҳрда ҳаммадан кучли, хонлик маснадига етишишига икки-уч кадам қолган, холос Мана, Чигатой улусининг Темурбек ва Хожид барлосдек икки улўғ амира айни пайтда унинг узангисиди. Хизр Ясовурий эса беллашишга қурбиди келмай қочиб қолди. Энди у унинг учун йўқдай ҳисоб. Жиддий рақибдан битта амир Хусайн қолди. Худо хоҳласа, яқин орада мана бу ёнида бораётган икки амирнинг ёрдами билан уни ҳам бир ёқлик қилади. Айни дамда Боязид жалойирнинг кўнглидан шу фикрлар кечди.

Темурбек билан Жоку барлос ҳам ўзича нималарнидир фикрлаб борар эдилар. Ҳозирча Боязид жалойирнинг қўли баланд келиб турибди. Сабаби уни анави ёнида бораётган, эсини еб қўйган амакиси қўллаб-қувватлаб турибди. Хизр Ясовурий эса унга «сен така бўлсанг, мен серкасиман» деб юрибди. Боязид жалойир ҳам, Хизр Ясовурий ҳам ким молу давлат берса ўшанга қўл. Ўшанинг юмушини қилишади. Амир Хусайннинг бўлса тожу тахт орзусидан бошқа дард-қайғуси йўқ. Элу юрт ва раиятнинг шу кўнги аҳволи билан қизиқмайди. Мўғулга қарши курашиш ўрнига ўзаро низолашиб юрибдилар. Темурбекка мана шуниси алам қилади. Шу сабабдан уларни ёмон кўради. Лекин илож қанча? Сездирмай юрибди. Бир ўзи мўғулдай катта қучга қарши туролмайди. Чигатой бекларининг бошини бўлса қовуштириб бўлмаяпти. Улар билан аразлашиб бир четга чиқиб томошабин бўлиб ўлтирсинми? Йўқ, асло, нима бўлса ҳам уларнинг ичиди бўлгани маъқул.

Кунмас-куни тушуниб қолишар... У ўй-хаёл билан бўлиб кетиб, ёнига келиб қолган суворийни фаҳмламабди.

— Бек, мунча ҳам ўйчан бўлиб кетмасангиз? Кўп ўйланаверсангиз менга ўхшаб тез қариб қоласиз. Ўйланаверманг, худо хоҳласа бугунми, эртагами ўша Кешингизни олиб бераман.

Темурбек қайрилиб, кўзи Боязид жалойирга тушди.

— Ўзр, таксир, шундай бўлиб қолибдур.

— Майли-майли, бек. Ҳа, гап битта, Кеш сизники.

Боязид жалойир ўйламай шундай деб қўйганини тезда пайкади. Ўгирилиб ўнг тарафида келаётган Ҳожи барлосга кўзи тушганида бир оз ўнғайсизланди.

— Қалай, бек, чарчаб қолмадингизми? — энди у Ҳожи барлосга тилёғламачилик килди.

— Йўк, бек, худога шукр, бундин бағтарини ҳам кўрганмиз. Ҳожи барлос «кўрганмиз» деган сўзга алоҳида урғу берди. Бу «сенга ўхшаганларни кўп кўрганмиз» дегани эди.

Шундан кейин Боязид жалойир Кеш хусусида бошқа сўз очмади. Кун чошгоҳдан окканда узоқдан душманнынг хировули кўринди. Амирлар отга қамчи босдилар. Ҳизр Ясовурийни Кеш довонининг нариги тарафида қувиб етдилар. Бироқ қоронғу тушиб қолгани сабабли Сарваш қишлоғининг кунботар тарафида лашкарни тўхтатдилар. Қишлоқнинг нариги тарафида эса Ҳизр Ясовурий тунаб қолди. Унинг гафлатда қолганидан фойдаланиб, тунда Темурбек қишлоқни айланиб ўтиб, унинг чекиниш йўлини тўсиб қўйди. Бунинг Ҳизр Ясовурий эрталаб билди. «Ҳаммаси тамом,— деди у, хос мулозимига,— энди нима бўлса худодан кўрдик». Ноиллож, ясал тузиб, жанг қилишга мажбур бўлди. Икки ўртада кечган савалашиш қисқа бўлди, лекин кўп қон тўкилди. Ҳизр Ясовурий бирон ердан ёриб ўтишга кўп уринди, лекин бошда бунинг илжи бўлмади. Охири, таваккал қилиб, Темурбек турган тарафга ташланди. Бу сафар омад унга қулиб бокди. Темурбекнинг ёнгинасида душман тараф ясолини узиб ўтишга муяссар бўлди.

— Уни ўтказиб юборганимиз яхши бўлмади, жаноби бек.

Мулозимнинг бу сўзига Темурбек «қўябер, хоҳлаган тарафига кетаверсин!» дегандай қилиб қўлини силтаб қўйди. Темурбек Боязид жалойир билан амакисининг ичидагини яхши биларди. Шунинг учун ҳам бир пайтлар ўзи билан ёнма-ён туриб қилич чопган бу

одамни уларга тутиб бергиси келмади. Куни келиб Хизр Ясовурий бунинг кадрига етар деб умид килди...

Шу тарика Боязид жалойир яна бир ракибидан кутулди. Бунга Темурбекнинг кўли билан эришди. Лекин Кешин барибир унга бермади. Уни Ҳожи барлосга тухфа қилди. Бу ҳам гапми? У ҳатто Темурбекни ўртадан кўтариб ташламокчи ҳам бўлди. Ўша Сарваш кишлоғининг кадхудоси уларнинг шарафига йигирмата кўй, ун беш от ва шунча мол сўйдириб, катта тўй берган кечаси у Темурбекни гумдон қилмокчи бўлиб, меҳмонхонада унинг ёнида ўлтириши керак бўлган баҳодирлардан иккитасига шу вазифани юклади. Улар бу ёвуз ниятларини ўлтириш охирида амалга оширишлари лозим эди. Темурбек буни зиёфат ўртасида, ҳамма, шу қатори ўзи ҳам, ширакайф бўлиб қолганда пайкаб қолди. Боязид жалойир бўлса айёрлик қилиб, ҳамон булбулугўё бўлиб Темурбекни осмону фалакка кўтариб макташда давом этарди:

— Биз ушбу зафарга Темурбекнинг тадбиркорлиги ва жасурлиги орқасида эришдик. Биз, жаноби бек, сиз бирлан елкадош бўлиб яна кўп жанг қилурмиз, иншоолло. Икки ёрғи бир бутун бўлиб, Чигатой улусини тиклаб, онинг шон-шухратини оламга ёюрмиз.

Боязид жалойир Темурбекнинг шаънига шунга ўхшаш кўп илик гапларни айтди. Ҳаммани тез-тез унинг шаънига қадаҳ кўтаришга ундади. Шу пайт Темурбекнинг ўнг тарафида ўлтирган девсифат йигитлар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Темурбек юз берган вазиятни фахмлади ва заруратдан ташқарига чиқиб келиш баҳонаси билан ўрнидан турди. Ҳалиги девсифат йигитлардан бири унинг орқасидан эргашиб чикди. Лекин, ташқарида, эшикнинг шундоқкина биқинида пойлаб турган Темурбекнинг икки йигитининг кўлига тушди. Йигитлар уни ғик эткизмасдан саранжом қилдилар. Шундайгина кўча эшикнинг ёнгинасида рикобдор унинг эгарланган отини жиловлаб турган экан, Темурбек даст отига минди ва рикобдору йигитлари билан чўл сари қуш бўлиб учди. Сал нарирокда уларга бошқа йигитлар ҳам келиб қўшилдилар...

Ҳожи барлос Соли саройга кўп бор одам юбориб, жиянини яна ўз тарафига ағдариб олмакчи бўлди. Унинг охириги мактубида мана бу гаплар ёзилган эди: «Балх тарафларда Абдулла Тойғу бирлан Муҳаммадхўжа Аперди лашкар жамлаб, биз тарафларга от суриш ниятида бўлуб турғон эрмишлар. Аларни Жайхундин

ўтазмаслик учун Иловдорнинг боласи Жуғонни қўшин билан Сиз тарафларга жўнатдик. Иншоолло, яқин кунлар орасида Сали саройга етиб борғай. Сиз ўз одамларингиз билан Жуғонга қўшилуб, биргаликда ўшал саркашларнинг дафъида саъй-ҳаракат кўргузишингизга умид қиламиз». Темурбек амакисининг бу сафарги найрангини ҳам пайқади. Жуғон аслида Абдулла Тойғу билан Муҳаммадхўжа Апердининг дафъи учун эмас, балки уни махв этиш учун юборилган. Темурбекнинг қоровултепалардаги посбонлари эртаси кунёқ Темир қопуғ тарафдан қўп сонли отликлар тўдасининг қораси кўринганини хабар қилдилар. «Бу, шак-шубҳасиз, Тойғунинг отликлари бўлса керак», деди Темурбек қоровулбегига. Кенгашиб, йўлнинг биринкки ерига пистирма қўйдилар. Охир ул-окибат Темурбекнинг тахмини тўғри бўлиб чиқди. Ҳожи барлос Жуғонни чопар билан бир вақтда атлантирган экан. У «иншоолло, яқин кунларда» эмас, балки чопар келганининг эртаси кунёқ Сали сарой атрофида пайдо бўлди. Лекин мақсадига эришолмади. Пистирмага қўйилган йигитлар уни чор-атрофдан ўқка тутиб, кўз очиб юмгунча йўқ қилдилар.

Ўша йили (1360 йили) Темурбек мадинат ур-рижол Термизни эгаллади ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб ўрнашди...

Орадан бир йил ўтиб, хижрий 762 йилнинг жумоди ул-аввал ойида (1361 йилнинг март ойида) Туғлуқ Темурхон катта лашкар жамлаб яна Мовароуннахр устига бостириб кирди. Мўғул қўшини Сайхундан ўтиши билан яна ўша хон Боязид жалойир хон қаршида тиз чўкди. Хоннинг мавкаби Самарканддан бир манзил масофада тўхтаганда, Баён сулдус билан Ҳожи барлос ҳам унинг қошига тавба-тазарруъ билан келиб, мўғулнинг оёқларини ўпдилар. Ваҳоланки бундан бир йил аввал унга душманлик мақомида тургандилар. Лекин Туғлуқ Темурхон ахлига вафо қилмаган бу амирларни аввалгидай силаб-сийпаламади. Бунақа пайтларда гап ташувчиларнинг иши юришади. Хон Самаркандга кириб келиши билан Боязид жалойирни бориб чакдилар ва хон эртаси кун иҳамма саройга тўпланганда уни жаллоднинг қўлига топширди. Буни кўрган мовароуннахрлик бекларнинг кути ўчиб, ўтакаси ёрилаёзди. Ҳожи барлос қабулдан чиққан ҳамоно Самаркандни бутунлай тарк этди ва Кешдан ахлу аёлини олиб яна Хуросонга ўтиб кетди. Бу сафар

у Мовароуннахрдан бутунлай кетди ва бир умрга Хуросон тупроғида қолди. У қисқа вақт ўтиб Сабзаворнинг Жуйин булукига қарашли Хуроша кишлоғида, ҳамма мулозим ва хизматкорлари билан қўшиб ўлдирилди. Бу ёвузликни, муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, бир тўда бузуки одамлар қилишган экан. Ўлдирилганлар орасида Ҳожи барлоснинг биродари Идику барлос ҳам бор эди.

Темурбек хондан чўчиб, бирмунча вақт у ер-бу ерда кўзга ташланмай юрди. Шунда Ҳомид тархон унинг жониға оро кирди. Қурилқут умокининг йўлбошчиларидан бўлган бу одам хоннинг ишончини қозонганлардан бири эди. Ҳомид тархон Темурбекни яхши танир, унинг ақл-заковати ва ботирлигини кадрларди. Бир куни хоннинг кайфияти чоғ пайтини пойлаб, Темурбек хусусида гап очди:

— Аълоҳазрат, Темурбек дуруст, аҳдида собит, ботир йигит. Тўғри, у бу сафар келиб оёғингизга бош қўювчилар орасида бўлмади, лекин Сизга хиёнат ҳам қилғон эрмас. Илёсхўжахон бир пайтлар Боязид жалойир ва унга ўхшаганларни ўзига яқинлаштирди. Темурбекка эса илтифот кўрсатмади. Илёсхўжахон Самарқандни ўша Боязид жалойирга топшириб кетди, у бўлса, ўзингизга маълум, юртни тузиш ўрнига бузди. Ўзига рақиб деб билганларнинг барчасидан интиком олди. Мовароуннахрга соҳиби ихтиёр бўлиш орзуси унинг димоғини чулғаб олди. Ўшанда Темурбек ундан беғизб кетиб қолибди. Акс ҳолда...

Хон унинг сўзини бўлди:

— Акс ҳолда нима?

— Айни пайтда, у содиқ мулозимларингиз қаторида турган бўлур эрди. Ўшанда, агар янглишмасам, хизматингизга ўзи бош уриб келган эди-ку.

— Бу сафар нега келмади?

— У ўзига яраша ғурурли йигит. Бир ташлаб кетган ерига ўзи бормайдур.

Хон ўйланиб қолди.

— Шундай денг?

— Шундай, аълоҳазрат. Лекин сиз чорлайтурғон бўлсангиз келиши мумкин.

— Майли, келсун.

— Хўп бўлади, ҳазрати олийлари.

Ҳомид тархон Темурбекни топтириб, эртаси куни хоннинг ҳузурига бошлаб кирди. Қабул ва суҳбат самимий кечди. Хон унга ўдағайламади. Темурбек ҳам

арз-хол килиб ўлтирмади. Ўртада ҳеч нарса бўлмагандай. Эшик оға хоннинг амри билан Темурбекка бош-оёқ сарупо олиб келиб олдиға қўйди. Унга аввалги лавозими — мингбошилик ва Кеш вилоятининг ҳокимлиги инъом этилди. Шундан кейин хон елкасидан тегирмон тоши тушгандай ҳис қилди ўзини. Чиғатой улусининг қўпчилик беклари унга камарбаста бўдилар-да. Темурбекни ҳам улусини қайтариб бериб тинчитди. Ҳожи барлос эса бадарға бўлди. Факат бир душман қолди. У ҳам бўлса амир Қазағоннинг тадбиркор ва тиниб-тинчимас набираси амир Ҳусайн. У айни шу пайтда Ҳисори шодмонда ўлтириб эрди. Лекин бундан кейин тинч ўлтирармикин? Агар худо кўрсатмасин, Темурбек билан иккиси тил топишиб қолишса-чи? Унда аҳвол ёмон бўлади. Бу икки йигит қўп нарсаға қодир. Хон мана шуларни ўйлади-ю, эти уюшди. Шу заҳотиёқ эшик оғани чакиртириб буюрди:

— Вазири аъзам, тумон ва хазора бошлиқлари ва ўғлонларни бу ерга чакиринг. Қўғулхон ҳам келсун.

Эшик оға икки букилиб таъзим қилди-да, ташқарига ошиқди. Хиёл ўтмай, айтилган одамларнинг барчаси кўринишхонада жам бўдилар. Хон бир-икки марта оғир тин олди, сўнг аҳли мажлисни бир-бир кўздан кечириб чиқиб, шошилмасдан сўз бошлади:

— Кулоққа «амир Ҳусайн ғимиллаб қолди», деган хабар эшитилди, жаноблар.

Хон шу қадар секин ва қийинчилик билан гапирар эдики, унинг баъзи сўзлари кулоққа илинмас эди. У қартайиб қолган, бунинг устига хаста эди.

— Тез орада даф этилмаса ёмон бўлиши муқаррар. Ҳозир илон инида эрканлигида янчиб ташланмаса, инидин чиккач уни енгилш амри маҳол. Ва у яна киши билан баробар қўпайиб кетиши мумкин.

Аҳли мажлис дабдурустан нима дейишини билмади. Ҳамма бир-бирига қараб, баъзилар сездирмай шеригининг биқинига туртди, лекин гапиринишга ҳеч кимда шижоат бўлмади. Хайрият, амир Ҳомид бор экан, уларнинг мушқулани осон қилди. Хонга яқин одам эмасми, фикрини дадил айтди:

— Улуғ хонимизнинг азму қарорлари муборак бўлғай. Ҳазрати олийлари ҳақ гапни айтдилар. Ҳақиқатан ҳам илонни инида янчғон маъқул. Лоқин...

— Нима лоқин? — Хон амир Ҳомиднинг гапини бўлди.

— Локини шулки, хазрати олийлари, ҳозир каттиқ ёғингарчилик. Хисор томонларда тинимсиз қор ёғаётган бўлса ажаб эрмас. Лашкар кийналиб қолмасмикин, деб кўркемен.

Ҳақиқатан ҳам киш ўша йили чўзилиб кетди. Ҳали ёмғир, хали қор тинмай ёғиб турар эди. Ҳомид тархон «амир Ҳусайн зўр келса тоғ ораларига кириб яширинар, балким Бадахшонга ўтиб кетар, биз эса кийинчиликка қоламиз, кўн одамимиздан ажраламиз», демокчи бўлди. Аммо хоннинг важоҳатидан чўчиди, чунки унинг афт-ангори ўзгариб, тамом тунд бўлиб олган эди.

— Иложи йўқ, Ҳомид тархон. Агар илон эсон-омон баҳорга чиқиб олғудай бўлса — иш тамом. Биринчидан, у яна болалаб кўпайиб олади, иккинчидан, инидан чиқиб чор атрофга ёйилиб кетади. Унда аларнинг қайбирини тутасиз?!

Хон шунака далил-исботлар келтирдикки, ортиқча гапга ўрин қолмади. Қисқаси, уч кунлик сафарбарлик эълон қилинди. Тўртинчи куни изгирин совуқ ва ёғин-сочинга қарамасдан, мўғул лашкари йўлга чиқди. Уни Ҳомид тархон билан Қирилтик нўён бошқариб бордилар...

Амир Ҳусайннинг Самарқандда айғокчилари бор эди. Улар хоннинг одамлари тараддудга тушганининг биринчи куниёқ Хисорга шатурпарни йўллаб, амир Ҳусайнни яқинлашиб келаётган фалокатдан огоҳлантириб қўйдилар. Амир Ҳусайн у ёғ-бу ёғини ростлаб олди. Туман ва ноҳияларга одам юбориб керагича лашкар тўплади. Вахш дарёси бўйидаги кенг ялангликни лашкаргоҳга айлантириб, теварак-атрофини чир ва туралар билан ўраб, истехкомга айлантирди. Қалъага керагича захира йиғди, унинг буржу бароларини маҳкамлатди.

Мўғул лашкари бу ерга ўн кун деганда етиб келди. Тарафлар ўша ялангликда тўкнашдилар. Биринчи куни эрта тонгдан то қош қорайгунча урушдилар, лекин кучлар баробар келиб бирон тарафнинг тарозуси тош босмади. Қонли жанглар эртаси куни ҳам саҳардан бошланди. Ҳар икки тарафнинг ботир жангчилари ва чапдаст суворийлари жонини жабборга бериб роса савашдилар. Кечаси билан тиним билмай ёққан қор жангоҳни қалин қоплаб олган эди. Майдон чошгоҳга бориб яна кечагидай отларнинг туёғи остида балчикка

айланди. Намози асрга бориб амир Хусайннинг устунлиги яққол кўриниб қолди. Лашкарининг баронғори мўғул лашкарининг жавонғорини синдириб, у орқага қараб чекина бошлади. Лекин айни шу пайтда, амир Хусайн кўшинининг жавонғорига бош бўлиб турган Хутталон ҳокими Кайхусрав кўшин-мўшини билан мўғуллар тарафига ўтиб кетса бўладими?! Бу ҳол уруш такдирини ҳал қилди-қўйди. Амир Хусайн юз берган аҳволни мушоҳада қилиб кўриб, уруш бой берилганини англади ва қолган-қутган одами билан Жайхуннинг нариги тарафига қочиб кетди. Мўғуллар уни Қундузгача таъқиб қилиб бордилар, лекин қанча ҳаракат қилишмасин, барибир уни қўлга туширолмадилар.

Мўғуллар кишининг қолган қисмини Қундуз билан Толқонда ўтказиб, баҳорда (1362 й.) юришни яна давом эттирдилар ва Ҳиндикуш довонигача бордилар. Ўшанда улар жанубий Туркистоннинг йўл устида жойлашган кишлок ва қасабаларини беармон таладилар, халққа беҳад зулм ўтказдилар. Қўйингки, улар ўшанда қўлидан келганини қилдилар. Лекин, барибир, кўзлаган мақсадига эришолмадилар. Ёзи билан кидириб амир Хусайнни ердан ҳам, кўкдан ҳам тополмагач, куз аввалида Мовароуннахрга қайтишга мажбур бўлдилар.

Ўша йили кузда хоннинг амри билан Баён сулдус ҳам ясоққа етказилди. Хон Ҳомид тархон ва яна бир-икки нуфузли амирнинг маслаҳати билан уни амир Хусайн қочиб кетгандан кейин Ҳисори шодмонга ҳоким қилиб тайинлаган эди. У асл юрти қайтиб берилганидан ўзида йўқ шод, хон билан Ҳомид тархонни ётганда ҳам, ўлтирганда ҳам дуо қилиб юрган эди. Лекин, «фалокат оёқ остида», деб бежиз айтишмаган эканлар. Бир куни кайф устида хирожни барвақт талаб қилиб келган хоннинг тонмочисига, «Ху ўша хонингни...» деб сўқиб юборса бўладими? Тонмочи ҳам ёши бир ерга бориб қолган, ақл-хушли одам бўлатуриб, шу гапни оқизмай-томизмай хонга етказди. Туғлуқ Темурхон даргазаб бўлди ва ўша топдаёқ ясовулларини Ҳисори шодмонга жўнатди. Улар бетавфик амирнинг бошини кесиб Самарқандга олиб келдилар. Шу билан Туғлуқ Темурхон амир Хусайндан бошқа барча ганимларидан қутулди.

— Мана энди, юрт тинчиди,— деди у бир кеча амирлари ва аркони давлат билан бўлган чонгида,—

«дўстларни силаб-сийпаб кўнглини олдик, ғанимларни йўқ килдик. Қартайғон чоғимизда катта ташвишлар орттириб узоқ юртларда юриш тўғри бўлмаса керак. Биз Мўғулистонга қайтишни ихтиёр килдик, Мовароуннахрнинг инон-ихтиёрини эрса фарзанди аржуманд Илёсхўжахонга топширишга қарор килдик».

Ха, кўринишдан хоннинг азму қарори қатъий эди. Шунинг учун ҳам аҳли мажлисдан биронтаси бунга эътироз билдирмади.

— Азму қарорлари муборак бўлғай! — дедилар уларнинг барчаси бир овоздан.

Илёсхўжа ўғлон отасининг сўл қўлида шайхулисломдан кейин иккинчи бўлиб ўлтирган эди. Ирғиб ўрнидан турди, тахт поясига бориб чўқ тушиб, отасининг этагини юзига суртди.

Хон гахтнинг ўша сўл тарафида, ўғлонлар ва амир Бекчикдан кейин ўрин олиб ўлтирган Темурбекка қараб мурожаат қилди.

— Бу кундин эътиборан, бек, Сиз Илёсхўжахоннинг ёнида бўлурсиз. Сипоҳийгирлик бирлан боғлиқ бўлгон барча юмушларни Сизнинг гарданингизга юкладик.

Турк ва мўғул ҳоконлари даргоҳида удум бўлган тартиб-қондага биноан, у ҳам бориб тахт пойига чўқ тушиди ва хоннинг этагини олиб юзига суртди. Ўрнига қайтиб борганда, амирлар силжишиб унга Қуғулхоннинг ёнидан жой беришди. Амир Бекчик унга жой бўшатаётиб, сезилар-сезилмас бир ижирғаниб қўйди. Бўлмаса-чи?! Амир, Темурбекнинг мартабаси кўтарилди-ку.

— Мамлакатнинг соҳиб ихтиёрлиғи эрса,— деб мурожаат қилди хон тумшуги осилиб ўлтирган амир Бекчикка.— сизнинг зиммангизда бўлур. Темурбекнинг номи аввал тилга олинганидан нчдан қўйиб-ёниб ўлтирган амир Бекчик шундан кейин ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Чопиб бориб хоннинг оёқларига йикилди... Хайрият, хонхазрат уни унутмабди. У қўшиннинг инон-ихтиёрини Темурбекка топширди. Соҳиб ихтиёрлик қаерда-ю, амир лашкарлик қаерда? Тамом эл-юрт ихтиёри энди унинг қўлида бўлади. Мамлакатда хондан кейинги иккинчи шахс...

Эрта ўтиб индинига Туглук Темурхон мулозимлари ва лашкарнинг бир қисмини олиб асл юрти Мўғулистонга жўнаб кетди.

САРСОНУ САРГАНДОНЛИК

Амир Бекчик мансабпараст, бунинг устига ўлгудай дағал одам эди. Илёсхўжахоннинг давлат ишларига кам эътимодлиги, кунни тунга, тунни кунга улаб базму сафога муккасидан кетиши соҳиб ихтиёрга қўл келди. Давлат ва салтанат тизгинини қўлига олиб, билган ишини қилди. Бора-бора ҳаддидан ошди ва адолатсизлик, зулму бедодликни ўзига касб-хунар қилиб олди. Амир Бекчик саройда хондан бошқа бирон тирик зотни менсимай қўйди. Хатто, Темурбек билан баробар ҳуқуққа эга бўлишига қарамай, у билан ҳисоблашмай, аксинча уни хамманинг олдида камситишга уринди. Бир куни хоннинг хос мажлисида у Темурбекка беурин маломат қилди. Мухтасиб ал-мамолик бозорда нарх-наво бир қадар кўтарилганини гапириб турганида, амир Бекчик унинг сўзини кесди ва ўртага савол ташлади:

— Аҳли бозор орасида Кешдин келгонлар қўп дейишади, шу тўғриму, жаноби мухтасиб?

Соҳиб ихтиёри Темурбекка маънодор қараб қўйди. Сўнг сўроқда давом этди:

— Билишимча, нарх-навони кўтараётгонлар ҳам ўшалар эрмиш, шундайму?

Мухтасиб индамади. Шундан кейин амир Бекчик ҳаддидан ошди:

— Кеча кешлик бир ўнбоши кўчада бир бечорани бекордин-бекорга дўппослабдур. Бедодлик эрмасму бу?

Соҳиб ихтиёри яна Темурбекка қараб қўйди.

— Сабаб? Қимга орқа қилуб савдогарлар билан сипоҳийлар бундай қилишади? — сўради хон соҳиб ихтиёрдан жиддий бир тусда.

— Албатта, Сиз бирлан бизга эрмас, аълоҳазрат. Чунки биз кешлик эрмасму.

Темурбек бу сафар ҳам аламини ютди, индамади. Амир Бекчик эса гап эгасини топганига ишонч ҳосил қилиб, тўла ҳужумга ўтди:

— Тахти қорачадағи божхонада ҳам факат Жайхуннинг нариги қирғоғидин келувчилардин бож олар эрмишлар. Бу кешликлар дейман, худо азиз қилгон бандаларму ўзи?.. Бождин озод, молини эрса бозорда истаган баҳода пуллайдурлар.

У Темурбекка яна бир бор тикилиб, сўзида давом этди:

— Янглишмасам, сиз жаноби бек, кешлик бўлсангиз керак? — амир Бекчик тиржайиб қўйди.

Темурбек ортикча чидолмади ва хондан рухсат сўраб ўлтирмасдан жавоб қайтарди:

— Яратган эгамга шукрлар бўлсинким, кешликмиз, жаноби амир. Жетедин эрмасмуз.

Темурбек кок нишонга урди. У соҳиб ихтиёрнинг келгинди эканига ишора қилди. Бу сўзнинг маънисини ўтирганлар яхши билишарди. Жете деб мўғул лафзида карокчи, талончи ва ёвуз одамга айтиларди.

Темурбекнинг жавоби амир Бекчикнинг қалбига наштар бўлиб санчилди. У аслида сиркаси сув кўтармайдиган, жирраки одам эди. Бошқага озор бериб хузур қиларди, ўзига бўлса битта гап ортикча эди. Чинакамига хафа бўлди. Темурбекка отадиган тоши қолмади, шекилли, хондан нажот тилади:

— Мана, кўрдингизму, аълохазрат, бирон айб содир қилмасакда, борган еримиз Жете бўлди.

Илёсхўжахон бир нима демади, лекин Темурбекка бир ўкрайиб қўйди. Ахир, нима бўлганда ҳам хоннинг ўзи ҳам жетелик эди-да!

Шу кундан бошлаб орага яна қора мушук оралаб қолди. Хон Темурбекни хос мажлисларга чақиртирмай қўйди. Соҳиб ихтиёр бўлса, борган сари ҳаддидан ошди. Бу ҳам етмагандай амирларнинг кўпчилиги унга тарафдор эдилар. Темурбек ёлғизлик қилди. Бунақа шароитда бундан кейин Илёсхўжахоннинг даргоҳида қолиш, ўз ихтиёри билан бошни сиртмоққа тутиб бериш билан баробар эди. Темурбек саройни тарк этишга қарор қилди. Шу пайт кутилмаганда амир Ҳусайннинг одами келиб қолди. Амир Ҳусайн Темурбекни яна иттифокка ва биргалашиб ҳаракат қилишга чақирётган эди. Темурбекка жон кирди. Амир Ҳусайн нима бўлса ҳам эски кадрдони. Унинг ҳам, ўзининг ҳам шу кезларда душмани битта. Бу — мўғуллар. Шунинг учун ҳам Темурбек эски кадрдонининг олдига боришга азму қарор қилди.

— Амир хазратлари ҳозир қаердалар? — шошиб-пишиб сўради у чопардан.

— Мен буёққа қараб йўлга чикқанимда Чоржўйда эрдилар.

— Чоржўйда дедингму?

— Ҳа, Чоржўйда.

Темурбек бунини яратган эгамнинг зўр илтифоти деб билди ва ўша кун кечаси навкарлари ва хизматкорлари билан Самарқандни тарк этди. Улар икки ярим кун деганда Чоржўйга етиб бордилар. Темурбек тўғри

шаҳарга кириб боришдан чўчиди. Ким билсин, балки шаҳар амир Ҳусайннинг одамлари қўлида эмасдир. Яхшиси, вазиятни аниқлаб, кейин киргани маъқул. Шунинг учун ўзи, одамлари билан шаҳар четидаги бир қўрғончага тушди, шаҳарга эса ҳалиги чопар бўлиб борган амир Ҳусайннинг мулозимига одамини қўшиб юборди. Улар хиёл ўтмай, кути ўчган бир аҳволда кайтиб келдилар. Шаҳар ўтган куни жони қурбонийлар қўлига ўтиб бўлган экан. Амир Ҳусайннинг қаердалигини эса аниқлай олмадилар.

— Бу ердин тўхтовсиз кетиш даркор, — деди Темурбек ва одамларига отларни эгарлашни буюрди. Қирк йигити билан яна йўлга чикди. Зим-зиё қоронғулик уларни ўз оғушига олди.

Шу пайтдан эътиборан Темурбек учун оғир, хавфхатар билан тўлиб-тошган кунлар бошланди. У 1362—1369 йиллар орасида инсон бўласи дош беролмайдиган азоб-уқубатларни бошидан кечирди. Неча бор гўр оғзидан қайтди.

Темурбек Чоржўйдан ўтгандан кейин амир Ҳусайнни кўп кидирди, лекин тополмади. Балким у Хоразм томонларга кетиб қолгандир? Темурбек таваккал қилиб одамларини ўша тарафга бошлади. Йўлда, Хивакка яқинлашиб қолганларида, Темурбек тасодифан Шох Соғаржийнинг ўғли Шох Муҳиддинга йўлиқиб қолди. Йигирма чоғлик йигити билан у ҳам амир Ҳусайнни ахтариб юрган экан. Иккалалари маслаҳатни бир ерга қўйиб Хивакка, унинг ҳокими амир Таваккал ҳузурига бордилар. Амир Таваккал хушсўйрат, одамохун киши экан. Бошда Темурбек билан Шох Соғаржийнинг ўғлини кўнгилхушлик билан кутиб олди, йигитларини шаҳарнинг кун чиқиш тарафидаги катта чорбоғига ўринлаштирди. Кечқурунги зиёфат ҳам қўтилгандан зиёд бўлди.

Темурбек ўша кечани мижжа кокмай ўтказди. Нимагадир юраги бир қадар гаш, кўнглига қил сиғмади. Айниқса, зиёфат вақтидаги ортиқча тақаллуфлар, хивалик амирларнинг пичир-пичири, кўз уриштиришлари унинг назаридан нари кетмади. Амир Таваккал нималари биландир унга Боязид жалойирни эслатди. Йўқ, бу ерда бир сир бор. Фалокат юз бермасидан аввал отни камчилаб қолган маъқул. Темурбек ўйлаб-ўйлаб азонда шу фикрга келди ва ёнида ҳеч нарсадан беҳабар, донг қотиб ухлаб ётган Шохмуҳиддинни уйғотди.

У кўзини зўрга очди ва «нима гап?» дегандай Темурбекка тикилди.

— Турунг, зудлик бирлан бу ердин кетиш керак.

— Нимага? Сабаб? Тинчликму ўзи? — Шохмуҳиддин ҳайрон бўлди ва лабини буриб елкасини кисди.

— Сабабини кейин биласиз, тезроқ бўлинг.

Темурбек даст ўрнидан турди ва шитоб билан кийиниб, ўзини ташқарига отди. Апил-тапил кийиниб, кетидан Шохмуҳиддин ҳам чикди. Улар дарвозага бормадилар. Сабаб у кулфланган. Ташқарисида эса соқчилар. Шунинг учун орқа тарафдаги девордан ошиб боғчага тушдилар ва уни оралаб ўтиб, тор бир кўчага чикиб олдилар. Ахён-ахёнда битта-яримта уй кўзга ташланади. Одам шарпасини сезиб, итлар хуриб берди. Ит бўлгандан кейин хуради-да. Одамлар бунга кўникишиб қолган, шунинг учун ҳам бунга ҳеч ким эътибор бермайди. Не азоб билан Темурбек ва унинг шериги тонг отай деганда ҳокимнинг чорбоғини топиб бордилар ва зудлик билан йигитларни оёққа турғузиб, Поёб тарафга қараб қочдилар.

Овчилар ва сайёҳлар чўлни тилсимотга ўхшатишади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Унда юриб кўрган, айникса йўлдан адашган буни яхши билади. Чўлда ҳамма нарса бир-бирига ўхшаш. Гош ҳам, қум ҳам, онда-сонда учраб турадиган юлғи ёки саксовул ҳам. Улар кундузи билан адашиб, ўзларини ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа урдилар, лекин Поёбни топиб бормадилар. Кечаси шохлари синдирилган катта бир саксовул дарахтининг тагида тунаб қолдилар. Ниҳоят, эртаси куни чошгоҳда Поёбга етиб олдилар. Бу қишлоқ Хивакнинг шундай бикинида экан. Агар адашиб у ёқ-бу ёққа тентирмасдан тўғри борганларида ўша кечанинг ўзидаёқ унга етиб олар эканлар.

Кайғу кетидан хурсандчилик келади, деган гап тўғри экан. Поёб Темурбекка оз бўлса ҳам хурсандчилик бағишлади. У излаган одамини шу ердан топди. Амир Ҳусайн уч юз йигити билан мана шу Поёбда турган экан. Учрашувдан амир Ҳусайннинг ҳам севинчи чексиз бўлди. Чунки иккаласи бирга бўлсалар, буёғига худо раззоқ. Ахир, «ёлғиз отнинг чанги чикмас, чанги чикса ҳам донги чикмас», деб бежиз айтишмаган кўпни кўрган одамлар. Амирлар ва йигитлари бир-икки кун шу ерда туриб хордик чиқардилар, кўнгилхушлик қилдилар. Лекин хурсандчилик кўпга бормади. Бу ерга келганларининг учинчи куни эрталаб амирларнинг йўл

устига қўйган қоровуллари узоқдан тўп-тўп бўлиб келаётган суворийларни кўриб қолдилар. Келаётган Хивак ҳокими Таваккал қўнғирот қўшинининг қоровул қисми бўлиб чиқди. Темурбек билан амир Хусайннинг қоровуллари Поёбга қираверишдаги чортоқда турган қоровулларни огоҳлантиришга улгуриб қолдилар. Ноғораларнинг гумбур-гумбури кишлок ахлини тез фурсатда оёққа турғизди. Темурбек билан амир Хусайн фалокат юз берганини билганларидан кейин, йигитларини шитоб билан кишлок четига олиб чиқдилар ва ўша атрофдаги ялангликнинг бир четига олиб бориб ясал туздилар. Олдинга пиёда ўқчилар қўйилди. Хар икки қанотга эса суворийлар жойлаштирилди. Баронғорга Тоғой Буко, жавонғор қисмга Элчи Баҳодир тайинланди. Отлиқ қисмлар тепасига амир Тобон сулдус билан амир Сайфиддин тайинландилар. Темурбек билан амир Хусайн қалбдан жой олдилар.

Таваккал қўнғиротнинг бир минг отлиқ ва тахминан шунча пиёда аскарлари бор эди. Улар ҳам ясал тортиб жангга ҳозирландилар.

Икки ўртада бошланган шиддатли жанг эрталабдан то шомгача давом этди. Темурбек билан амир Хусайн ўша кун и жангчиларнинг олдинги сафида турдилар. Одатда, муҳолиф тарафлар биринчи навбатда қатта туғни йиқитиб, саркардани йўқ қилишга интиладилар. Чунки саркардасиз қолган тараф жангни давом этдириб ўтирмай, мағлуб бўлганини тан олади ва сулҳ сўрайди. Ҳозир айни пайти — Темурбек ҳам, амир Хусайн ҳам жангчилар орасида. Сафлари эса анча сийраклашиб қолган. Шундан фойдаланиб, душмanning беш йигити Темурбекка, бештаси амир Хусайнга ташланди ва уларни қуршаб олди. Амирлар уларни махв этдилар. Лекин ўрнига янгилари келдилар. Темурбек билан Мамат уларни ҳам даф қилгач, амир Хусайнга ёрдамга бордилар. Таваккал қўнғиротнинг бир тўда отлиқ йигитлари амир Хусайнни чор атрофдан қуршаб олган эдилар. Устига устак, амир Хусайннинг отига ўқ тегиб, пиёда қолган. Лекин шундай бўлса ҳам жон-жаҳди билан чопишаётган экан.

Хулласи қалом, бу савашда иккала тараф жуда қатта талофот кўрди. Темурбекнинг олтмиш йигитидан еттитаси тирик қолибди, холос. Жангда Таваккал қўнғирот ўлдирилди. Тирик қолган аскарлари бўлса, теварак-атрофга тарик қаби тирқираб кетди.

Амир Хусайн билан Темурбек соғ қолган одамлари ва аҳлу аёлини олиб, ўша кунгек йўлга чиқдилар.

Хамма каттик хориган, «бир дакика хордик чикариш Сулаймон пайғамбарнинг тахтига ўлтириш билан баробар» деганлар, лекин уларда хордик чикаришга имкон йўқ эди. На чора? Бу ерда ортик қолиб ҳам бўлмасди. Хар холда, улар бировнинг юртида эдилар. Ким билади, дейсиз, ўша урушдан кейин теварак-атрофга тум-таракай бўлиб кетган кўнғиротлар одам йиғиб келишлари ҳам мумкин. Унда нима бўлади? Хуллас, улар чўл оралаб Бухоро сари юзландилар. Йўл оғир, бунинг устига одамларнинг кўпчилиги, шулар катори амир Хусайн билан хотини Дилшод оғо ҳам отсиз қолишганди. Амир Темур кўнғиротлардан тортиб олинган отлардан иккитасини танлаб, уларга берди. Лекин ҳудудсиз чўлда юриш ўлимдан каттик экан. Кани энди, бирор туп дарахт учраса-ю, офтобнинг ўтли тилларидан тўсса, унинг сояси остида бир нафас бўлса ҳам ором олишса. Йўқ, онда-сонда йўликиб турадиган юлғин ва янтоқдан бўлак бирон гиёҳ ўсмайди бу қип-қизил чўлда! Бунинг устига, жазирама иссиқ ва сувсизлик тинкани куритади. Шу тарика кун бўйи ит азобида йўл юриб, кун ботай деганда бир қудук ёнига келиб тўхтадилар. Хайрият, омадлари бор экан, қудук сувсиз эмас экан. Ҳа, ўша пайтларда, йўл устида у ер-бу ерда қудуқлар бўларди. Қудуқни эҳтиёт қилиш, уни кўз қорачиғидай асраш — чўлнинг муқаддас қонунини эди. Ўша замонларда одамлар бу муқаддас қонунга каттик бўйсунар эдилар.

Ўша Хивак ёнида саҳардан то қош қорайгунча давом этган уруш ва кейинги йўл азоби отликни ҳам, пиёдани ҳам оёқдан олди. Ўша кеча шу қудук ёнида тунаб қолдилар. Қимдадир чодир сакланиб қолган экан, олиб амирларнинг хотинларига: Ўлжой Туркан оғо билан Дилшод оғога тикиб бердилар. Эркаклар чодирни чор атрофидан ўраб ётдилар.

Тонг ёришиши билан апил-тапил нонушта қилиб яна йўлга чиқдилар. Қундузни бир илож қилиб ўтказдилар, лекин кечга яқин қутилмаганда ҳаво айниб, каттик шамол турди. Шамол кум барханларини учириб, кўз очирмай қўйди. Хамма отдан тушиб олди, чунки отда ўлтириш имкони бўлмай қолди. Ва ҳатто бир кадам наридагини ҳам қўриб бўлмас эди.

— Қунимиз битғонга ўхшайдур, Темурбек. Тупроғимиз шу ердан эркан-да. Э, аттанг-а!

Темурбек ёнма-ён бораётган амир Хусайннинг гапини аранг эшитди. Унинг ўзи ҳам шу фикрга келиб турган

эди. «Қанчадан-қанча жангу жадаллардан тирик чи-
киб, шу борса келмас чўл бағрида ўлиб кетсак-а?!
Одамга алам қилади», деган фикр унинг кўнглидан
ҳам ўтиб турган эди. Шундай бўлса ҳам сирни бой
бермади, дўстининг сўниб бораётган қалбида ишонч
чироқларини ёқишга ҳаракат қилди.

— Ҳамма нарса худодин, Ҳусайнбек. Ажал етмаган
бўлса, етти кечаю-кундуз бўрон турғонда ҳам одамлар
тирик қолғонлар. Сиз Нух алайҳиссалом қиссасини
эшитганингиз борму? Ҳазрат Нух пайғамбар кўп давом
этган каттиқ туффондан кейин ҳам аҳлу аёли ва
фарзандлари бирлан саломат қолган эрканлар,— дея
Темурбек бир вақт пири Шамсуддин Қуллол хикоя
қилиб берган қиссани дўстига айтиб берди...

Бўрон кечга бориб тинди, лекин ҳамманинг бўлари
бўлди. Айниқса, аёллар кўп қийналишди. Дилшод ого
ёш ва бақувват аёл эди, ҳориган бўлса ҳам оёқда
турарди, лекин кейинги пайтларда бир оз дардга чалиниб
қолган Ўлжой Туркан оғонинг аҳволи ночор эди. Бу ҳам
етмагандай, йўлда одамлар сафи яна сийраклашди.
Темурбекнинг етти одамидан учтаси қолибди. Қелган
ерларида тўхтаб уларни бир пайтларгача кутдилар,
лекин одамлардан дарак бўлмади. Улар қум қуюнлари
остида қолиб кетган бўлсалар, эҳтимол. Кечани кип-
қизил, ҳайхотдек чўл бағрида ўтказдилар. Хайриятки,
ўша қудук ёнида тунаганларида мешларга сув тўлдириб
олишган эканлар, шу асқотиб қолди. Йигитлар тева-
рак-атрофни титишиб, саксовул қирқишиб келишди. Сув
билан олов бор ерда ҳаёт сўнмас экан. Чой ҳам бўлди,
овкат ҳам пишди. Бироз тамадди қилиб олганларидан
кейин ҳамма ўлтирган ерида ёнбошлаб, донг қотиб қолди.
Беклар эса аллапайтларгача гурунглашиб ўлтиришди.
Чарчашдими, ёки айтадиган гаплари тугадими, бир пайт
жим бўлиб, яна бир вақтларгача сукут суриб осмонга
қараб ётишди. Тун яримдан окканда ҳаво очилиб, осмон
фалак тумонат юлдузлари билан еру заминга ўзини кўз-
кўз қилабошлади. Темурбек уларнинг орасидан Хулқар
билан Етти қароқчини топди ва ичида: «хайрият йўлдин
адашмабмиз» деди.

Тўйиб ейилган овкат ва уйқу уларга қайфият ва қуч
бағишлади. Эрталаб Темурбек ва амир Ҳусайн қолган
одамлари билан яна йўлга тушдилар. Қуни билан йўл
босдилар, вақт хуфтондан окқач, яна бир қудук
устидан чикдилар. Бахтга қарши, сув бўлди-ю, утин

топилмади. Амир Хусайн йўлда отлардан бирига саксовул ортиб олмаганларига пушаймон бўлди.

— Эссиз, утин бўлганда, кўмоч пишириб берардик, опа,— деди Дилшод ого Ўлжой Туркан огога мурожаат қилиб.

— Албатта, яхши бўларди, бегим. Талкондин бошқа ейдиган нарсамиз йўқ. Лекин иложини топса бўлади. Худога шукур, совук бўлса ҳам сув бор. Буламук қилиб берамиз,— деди у хотиржамлик билан.

Одамлар бир косадан буламук еб ётиб қолдилар. Лекин ўша кеча яна бахтсизлик рўй берди. Темурбекнинг уч йнгити кечаси бисотда қолган икки отни олиб қочиб кетишибди. Унинг содик навқари Мамат билан хотинидан бошқа ҳеч кими қолмади. Амир Хусайннинг ҳам ярим одами қочиб қолибди. Нима қилиш керак? Бу ердан кетишдан бошқа чора йўқ. Уларни кутиш ёки кидиришдан фойда йўқ. Вактни ганимаг билиб, кун қизимасдан йўлга чиқиш зарур. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари йўлга тушдилар. Намози асрга яқин чўл тугаб, узокдан ўтовлар кўринди. Ҳамма терисига сиғмай, суюниб кетди.

— Туркманларнинг овулидан чикиб қолгонга ўхшаймиз, Хусайнбек.

Амир Хусайн эса жавоб ўрнига «энди нима қилдик?» деган маънода Темурбекка қаради. Чунки у бу ердаги туркманларнинг одатини жуда яхши биларди.

— Ўйлаб кўриш керак,— деди Темурбек. У ҳам улар ҳақида кўп гапларни эшитган.

Амир Хусайн таваккалчи одам эди.

— Нимасидан кўркамиз, ахир улар ҳам бизга ўхшаган одамлар-ку! — деди жиддий бир тусда.

— Нима бўлса ҳам ўйлаб иш тутганимиз маъқул,— Темурбек ўз сўзида туриб олди.

Хусайнбек қизишиб кетди.

— Унда нима қил, дейсиз?

Темурбек унга ўхшаб қизишмади. Вазминлик билан кўнглидаги фикрни айтди.

— Биринчидин, одамимиз кам. Демак, чопишишолмаймиз. Иккинчидин, хотин-халажни ҳам ҳисобга олмай бўлмайди. Овулдагилар бўлса кўпчилик. Борди-ю, улар йўлтўсарлар бўлиб чикса, унда нима бўлади?

Темурбекнинг гапларида жон бор эди. Хусайнбек «Нима қиламиз?» деган маънода яна унинг кўзларига тикилди.

— Аёлларни навкар қўшиб алоҳида, бошқа йўл бирлан жўнатсак,— деб сўз бошлади Темурбек,— улар овулни айланиб ўтиб, йўлда давом этиб турсалар. Биз эркаклар майли сиз уйлагандай, таваккал қилиб тўппа-тўғри ўшал овулга борайлик. Нима бўлса, худодин. Биз бирлан бирон воқеа юз бергудек бўлса, ҳар ҳолда аёлларимиз омон қолишади-ку.

— Гапингиз тўғри, Темурбек. Майли, Сиз айтгандай бўлсин.

Амир Хусайн Темурбек тузган режага рози-ризалик берди.

Ўлжой Туркан ого билан Дилшод оғони навкар қўшиб овулнинг сўл тарафидан ўтадиган сўкмоқдан жўнатдилар.

— Эҳтиёт бўлинглар, сизларни худога топширдик,— деб қолди амир Хусайн синглиси билан хотинининг орақасидан...

Темурбекнинг хавсираганича бор экан. Овулда ҳашм ва шарорат аҳли истикомат қиларкан. Туркманлар Темурбек билан амир Хусайннинг йўлини тўсдилар. Ўртада тепалашув бошланди. Беклар туркманлар билан қирнинг қоплони ва дарёнинг наҳанги бўлиб олишдилар, лекин туркманлар қўпчилик эди. Улар бекларни чор атрофдан ҳалқа қилиб ўраб олдилар. Лекин бу сафар ҳам бекларга омад ёр бўлди. Ўша туркманлардан биттаси — Ҳожи Муҳаммад дегани Темурбекни таниб қолди.

— Темурбек, ҳўш галдиниз,— деди у қўлларини кўксига қўйиб.

Кейин беклар ва одамларини оломон орасидан олиб чиқиб уйига етаклади. Дастурхон устида Темурбек унга, қилган олижаноблиги учун, «лўлу лола» тамғалик ва қиймати мамлакатнинг бир йиллик хирожига баробар бўлган бир қитъа лаълни кассасидан чиқариб тортиқ қилди. Ҳожи Муҳаммад уларни қўй сўйиб зиёфат қилиб ва уйда қўндириб, эртаси куни нонуштадан кейин йўлга солиб қўйди. От-улов ва озука ҳам берди уларга. Ва яна Сарик қулал деган навқарини амирларга гажарчи қилиб қўшди. Беклар бир-икки манзил ўтиб хотинларга етиб олишди. Ўлжой Туркан ого беҳад хурсанд бўлди. Дилшод ого суюнганидан йиғлаб юборди... Маҳмудий овулига етмасдан серсув бир қудук ёнида тўхтаб, об-хавоси тоза шу манзилгоҳда ўн икки кеча-кундуз туриб қолдилар.

Игнани қопда яшириб бўлмагандай, одамзот у ёқда турсин, каламуш ҳам теп-текис чўлда чор атрофдан кўриниб тураркан. Маҳмудийга якин бир манзилда, кудук ёнида қандайдир карвон турганлиги овозаси тез орада Маҳмудийдан бошқа овулларга ҳам тарқалди. Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний ҳам бундан хабар топиб, дарҳол уларнинг тепасига олтмиш йигитни отлантирди.

— Хеч зотни қолдирмай тутиб келтиринглар! — деб буюрди у Давлат саркорга.

Давлат саркорнинг йигитлари Темурбек билан унинг ҳамроҳларини ярим тунда босдилар ва ҳаммаларини бандга олиб Мохонга олиб келдилар. Уларни ката-лакдай бир уйнинг чуқур ва зах ертўласига қамаб қўйишди. Бир ош пишар вақт утар-ўтмас ертўла туйнуғидан шитир-шитир овоз эшитилди. Кимдир тепадан икки боғ ҳашак ташлади.

— Шунга ҳам шукр,— деди Темурбек ҳамроҳлари-га,— ҳар ҳолда тағимиз юмшоқ бўладиган бўлди.

Темурбек ҳашакнинг бир боғини Ҳусайнбекнинг олдига ташлади, иккинчи боғини ечиб, ярмини Улжой Туркан оғога тўшаб берди, чорагини Маматга узатди, қолган чорагини ўзига тўшаб олди. Ҳусайнбек эса бошқача иш тутди. Ҳашакни хотини ва ўзига тўшаб олди.

Шу алфозда, улар олтмиш икки кун ана шу ертўлада ит азобида кун кечирдилар.

Алибек Жониқурбоний бекларни хотинлари билан қўшиб кул килиб сотиб пул ишлаб олмакчи эди. Лекин илгари Хуросон, Бухоро ва Хоразм тарафдан тез-тез келиб турадиган карвон ўчакишгандай кейинги ойларда тўхтаб қолди. Алибекнинг феъли бузилди. Ахир, икки ойдан бери уларни бекорга бокиб ётибди, наҳотки умиди пучга чиқса? Шу аснода Тусдан оғаси Муҳаммадбек Жониқурбонийнинг ҳузуридан катта карвон келиб қолди. «Хайрият, бизинг ҳам оҳимиз худоя етибдур, карвон мал келтирян яли улари шуларе сотиярис», — деди Алибек карвон келгани ҳақида хабар олиб келган мулозими Ҳоммодга. Лекин кўп фурсат ўтмай тарвузи қўлтиғидан тушди. Карвон кимники ва қандай мол олиб келганини билиб келиш учун юборилган Ҳоммод бир пайт карвонбошининг ўзини етаклаб келди. Олтмишларни қоралаб қолган ўрта бўйли, семиз, пахмоқсоқол карвонбоши останада қадам қўйиши билан уйнинг тўрида пистаранг бахмал

кўрпачада, бекасам лўлаболишга ёнбошлаб ётган
хокимга икки букилиб таъзим қилди:

— Салом алайкум, жаноби бек!

— Алайкум салам! Ўтир!

Алибек қарвонбошига қаршисидан ўрин кўрсатди.
Қарвонбоши аввал астойдил чордана қуриб ўлтириб
олди, сўнг иккала қўлини дуога очди.

— Қани, омин, сихати саломатлик, хотиржамлик,
кенг феъл, кетмас давлат берсун!

Алибек енгил-елпи дуо қилди:

— Аллоху экбер!

Хиёл ўтмай, хизматкор соҳиби хона ва унинг
меҳмони олдига дастурхон ёзди. Аввал ҳар бири
қалқондай келадиган иккита юпка ёғлиқ нон билан
икки чойнак кўк чой келтириб қўйди. Кейин бир меш
имрон билан катта ёғоч товоққа солинган пиширилган
қўй гўштини олиб келиб ўртага қўйди. Алибек
Туронзаминнинг бошқа ерларида амалда бўлган одатга
қўра дастурхонга яқин ўлтириб, меҳмон олдига нон
ушатиб, чой қуйиб, олинг-олинг қилмади. Ётган еридан
кимирлаб ҳам қўймади. Бу юмушни ҳеч бўлмаса
хизматкор ҳам қилмади.

— Ол, тағам ий! — деди Алибек меҳмонга томдан
тараша тушгандай.

Ха, бу ерларнинг таомили шунақа. Меҳмон олдига
дастурхон ёзиб, керагини қўядилару, вассалом. Нонни
ҳам ушатишмайди, чойни ҳам қуйиб беришмайди.
Буларнинг ҳаммасини меҳмоннинг ўзи қилади. Кера-
гини олиб, еб-ичаверади. Қарвонбоши Хоразм ва мо-
хонликларнинг бу одатини яхши биларди. Шунинг учун
ҳам кутиб ўлтирмай, дастурхондаги нонлардан бирини
олиб қок ўртасидан синдириб, ярмини ушатди. Сўнг
чинни пиёлага аччиқ кўк чойдан қуйди. Кейин икки
бўлак қобирға гўшт билан ушатишган нонни еб олди.
Аччиқ кўк чойдан икки пиёлани ичди, сўнг белбогини
ечиб, учи билан оғзини артди-да, соҳиби хонага
миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат, жаноби бек! Илойим, хонадонингиздан
кут-барака аримасун!

Шу пайт хизматкор икки косада шўрва келтириб,
Алибек билан меҳмоннинг олдига қўйди.

— Ол ич,— деди Алибек меҳмонга.

Қарвонбошининг ҳали қорни тўймаган экан, қол-
ган яримта нонни тўғраб косага бўқтирди ва бир зумда
шўрвани ҳам тинчитди. Кейин мешдан косага лиммо-лим

имрондан қуйиб, уни ҳам лўк-лўк қилиб ичиб олди. «Худога шукр!» деб белбоғининг учи билан яна оғзини артган бўлди. Бир-икки марта кекириб ҳам олди. Сўнг қўлини яна товоқка чўзди. Бир бўлак сон гўштини еб, орқасидан бир устухонни ҳам кемирди. Кетидан икки коса имрон ичди. Кейин «алҳамдулиллоҳ», деб, тиззасида ётган белбоғини олиб оғзини артди. «Мана энди истаган сўроғингни сўрайбер» дегандай Алибекка тикилди. У ҳам унинг еб-ичиб тўйиб олишини кутган экан, дарҳол уни сўроққа тутди:

— Совғатинг кимме?

— Сизнинг Темурбек отлик меҳмонингизга, жаноби бек.

Алибекнинг қошлари чимирилиб, кўзларидан ғазаб учқуни чакнади. Қарвонбошини Алибекнинг совға-саломни ким юборгани билан қизиқмаганлиги тааж-жублантирди. Лекин Алибекнинг жаҳл устида бир нима қилиб қўйишидан кўркиб, бор гапни айтди-қўйди.

— Совға-саломни мухтарам оғойингиз бериб юбордилар. Совғалар орасида бир тўққиз айғир ҳам бор,— сўнг қўнидан хат чиқариб Алибекка узатди.— Мухтарам Муҳаммадбекдан.

Алибек хатни олиб у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, мулозимини чақирди:

— Ҳоммад, эй, Ҳоммад!

Ҳоммад шу атрофда экан, бир чақиришда хонага чопиб кирди:

— Нама дей тағсир?

— Мирзани чағир!

Хиёл ўтмай, Ҳоммад бошига қора бахмалдан тикилган тегарак таёя қўндириб олган, қотмадан келган новча, чўққисоқол чолни бошлаб кирди.

— Маматсоғат, муни ўка!

Мирза таъзим қилиб, хожасининг қўлидан мактубни олиб, баланд овоз билан ўқиди:

— Ҳамди сено ва довойи-саламден сўнг шул белли болсин, биз аҳли машғаламиз билен первердигари оламинг чаксиз марҳумети ве миреввати тейинда соғ-аман дурмуш гечириб дурярие. Умидимиз шулки, эзиз инимиз ҳем аҳли мешғали хемде қовм-гардашлери билен сағ-амандурлер.

Муддао шулким, Чиғатай улусиден ики мугтабер зат — Темурбек билен Хусейнбек яланчи дуня ва тағдир ислеги билен шу кунлерде Махан туверигинде қўп

захметлер чеканини билдик. Темурбекинг ата-бабалери билен бизинг ата-бабалеримиз орасинде гадимий якинлик бардир. Меселен, Темурбекнинг ули бабаси Карачар нуён бейин Чингизхан заманинда сиз билен бизинг улу бабамиз Аргунхан Жени Курбанийге кўп муревветлер гўргазени мағлум ве машхур. Шул ики алиженаб эмири кинчиликлерден халас этмек, улара ули хурмет гўймек сиз ве бизинг буржимиздир. Шул вежхден ул алижанаблерге ўзимизинг арзимас тухвемизи ибердик...»

— Дур етер! — Алибек шу ерга келганда мирзанинг гапини бўлди.

Алибек мактуб мазмунидан хабардор бўлгач, кайфияти тамом бузилди. Оғасининг «оёк хасталиги сабабли ўзимиз боролмадик», дегани аслида «ўзим бориб адабингни бериб кўярдим», дегани эди. «Ха, кашкир, исни ўн чакирим наридан биласан! Шунга ҳам бурнини сукмаса нима бўларкин бу чўлок», деди у ичида. Мулозимни чакирди:

— Хоммад!

Хоммод кирдию, кайфияти бузилган хўжайини ва унинг қаршисида дир-дир тутраб турган мирза билан нима қилишини билмай саросимага тушиб қолган қарвонбошининг авзойини кўриб кўркиб кетди.

— Наме, тағсир!

— Аннави домоқсов билен, — у қўли билан қарвонбошини кўрсатди, — қарвонсаройа бор. Нема кетирен бўлса бу жойа кетириб, амбара камаб қўй!

— Дуғри, саркар.

Хоммод қарвонбошини етаклаб чикиб кетганидан кейин ҳам Алибек бир неча вақт ўзига келолмади. Ахир, у Темурбек ва унинг ҳамроҳларини пуллаб олмоқчи эди-ку! «Эй, Мухаммет, Мухаммет! Намечун шул гизамиқ вағтина орадан чиқмадинг?!» Алибекни яна бир нарсa таажжублантирди. Хўш, оғаси бандилардан кандай хабар топиб қолди? Буни унга ким етказди? У хизматкорларини бир-бир чакиртириб сўради, суриштирди, лекин гапнинг тағига етолмади. Овулдан бирон зог у ёқ-бу ёққа кетмаган ҳам. Во, ажабо! Унда Мухаммадбекка бу хабарни фаришталар етказдими? Сабабини билолмай, Алибекнинг боши қотди. Кейин маълум бўлдики, хабарни унга Темурбекнинг хали чўлда бўрон кўтарилганда йўқолиб қолган йигитларидан бири етказган экан. У ўшанда тирик қолган ва адашиб Тусга бориб қолган эди. Мухаммадбек эса дархол Мохонга одам юборибди...

Алибек ўша кун кечгача ўзига келолмади. Бирон юмуш билан келган одамларни бўлса чаён бўлиб чакди.

— Хурмет билан гўйиб юборармишмен. Хе, хе, гўйиб ибержак дал. Сўнгеклерин зинданде чийритярем,— деди у бор товуши билан.

Ха, Алибек бандиларни дарров, огасидан хат олиши биланок бўшатиб юбормади. Уларни яна бир ҳафта тутиб турди. Махбусга ҳамма вақт ҳам қийин бўлган. У эртага нима бўлишини билмасада, умид билан яшайди. Мана, ёруғлик юзини кўрмаганларига ҳам икки ойдан ошди ҳамки, тақдирлари ҳали номаълум. Шундай пайтларда махбус одам қизиқ гушлар кўраркан. Бир кун ой ва кун санаб ётган Темурбек сахарга яқин қаттиқ ухлаб қолди. Тушига пири Зайниддин Таябодий кирибдир: Темурбек қандайдир ҳудудсиз чўлу биёбонда шохларини от-мол тамом ғажиб кетган бир юлғин тагида оч-яланғоч ўлтирармиш. Теварак-атрофда бирон тирик зот кўринмайди. «Ха, куним битибдур, шу кимсасиз чўлда ўлигим кашқирларга ем бўлиб кетади, шекилли», деб ўйлаб турса, тасодифан пири муриди Зайниддин Таябодий бирдан пайдо бўлибдилар. Пири ахволига ачиниб, «Ма, Темурбек, миниб ол!», деб кумуш эгар-жабдук урилган саман отнинг тизгинини унинг қўлига туткизибди. Бурок дегани шу эмасмикин, деб ўйлабди Темурбек. Хақиқатан ҳам яхши аргумок экан. Даст ирғиб миниши билан уни осмону фалакка учираиб кетиб, кўз-очиб юмгунча бир азим дарёнинг соҳилига элтиб қўйибди. Шу десангиз, дарёнинг нариги қирғоғи обод ва фаровон мамлакат эмиш. Ё, пир-ей, боғи эрам ҳам уни кўриб хижолат тортадиган бир мамлакат экан. Ҳамма тарафи боғу роғ, масжиду мадраса, қасрлар ва хашаматли иморатлар эмиш. Ўша томонга ўтмоқчи бўлиб отига «чу» деб камчи босганда уйғониб кетибди. Қараса, туши экан.

Темурбек зиндонбон келтириб қўйган обдастани олиб, ертўланинг нариги бурчагига бориб таҳорат олди, бет-кўзини ювди, сўнг белбоғини тушади ва бомдод намозини ўқиб олди. Нонушта пайтида тушини ҳамроҳларига айтди. Ўлжой Туркан ого ўзида йўқ суюниб кетди ва тушнинг таъбирини ўзича ечди. «Тушингиз,— деди у Темурбекка чой узатаётиб,— хурсандчилик ва яхшиликка ишорат, ҳазратим. Пирим қўлингизга тутказган саман от — бу тожу салтанатга ишора, азим дарё эса ёруғлик. Хайрият, ёруғ кунларни кўрадиган

кунимиз якин экан. Бунга — тушни тонг отишга якин қолғонда кўрганингиз ишорадир, бегим.

— Илоҳим айтганинг келсун, Ўлжой.

Шу ерда Темурбекнинг нигоҳи эшик ёнидаги деворга тирмашиб тепага чиқиб бораётган чумолига тушди. Чумоли девор билан шифт орасидаги кичик бир тешикчадан тушиб турган нур сари интиларди. Лекин у қанча ҳаракат қилмасин, ўша тешик олдига етолмай ерга қуларди. Бир сафар у деворнинг ярмигача тирмашиб борди, лекин мажоли келмади. Бир фурсатдан кейин яна деворга тирмашди, бу сафар эски маррани ҳам эгаллолмади. Темурбек тиниб-тинчимас бу махлуқни астойдил кузатди. Бунинг устига, унинг бир оёғи синган экан. Ва яна ўлгунча очга ўхшайди. Ўлжой Туркан оғо эрига разм солиб ўлтирган экан, у ҳам деворга кўзи тушди. Бирон нарса тополмагач, эрига мурожаат қилди:

— Деворда нима бор экан, ҳазратим, мунча тикилиб қолмасангиз?

Темурбек «гапирма» дегандай сўл кафти билан оғзини тўсди, ўнг қўли билан эса унга деворга тирмашиб ётган чумолини кўрсатди.

Чумоли маълум фурсат кечгач, яна деворга тирмашди. Бу сафар у деворнинг ярмидан ўтди. Лекин... Шу тариқа нурга чиқаман деб кечгача уринди ва охири муродига етди. Намози аср олдидан тешикдан ташқарига чиқиб кўздан ғойиб бўлди.

— Ана кўрдингми? — деди Темурбек ёқасини ушлаб ҳанг-манг бўлиб ўлтирган хотинига, — чумолидай заиф бир махлуқнинг, яна у чўлок ҳам эркан, умидсизланмай, тиришиб-тирмашиб кутулиб кетганига қара! Сен бирлан бизнинг эрса тўрт мучамиз соппа-соғ-ку! Ҳаракат қилиш керак, Ўлжой! Ҳаракат! Факат осмонга термулиб ўлтиришдан не фойда! Тангри таоло ҳам «сендан ҳаракат, мендан баракот» деган эрканлар.

— Чумоли-ку кичик бир махлуқ эркан, тешикка сиғди. Биз тешикка сиғмаймиз-ку? Эшикдан чиқиб кетса бўлади, аммо соқчини нима қиламиз, — деди Ўлжой Туркан оғо.

— Шундайку-я, Ўлжой, лекин уриниб кўриш керак. Ноумид шайтон! «Интиланга тангри ёр», деб бежиз айтишмаган.

Эрини диққат билан кузатиб ўлтирган Ўлжой Туркан оғо унинг юзида қатъийлик ва шижоат аломатларини кўргач, рози бўлди, чунки бу одам айтганини

киладиган одамлигини яхши биларди. «Факат эҳтиёт бўлмоқ керак»,— дея қўяқолди.

Ўша чумоли эшик тепасидаги кичик бир тешикчадан чикиб кетган кундан бошлаб Темурбек факат кутулиш чорасини кидирди, қайси тешикдан чикиб кетишни ўйлади. Лекин, қанча ўйламасин, барибир, эшикдан бошқа тешик топмади. Бир куни хаёлига «ахир, сокчи ҳам ухлайдир-ку» деган фикр келди. Балли, шундай пайтни пойлаш зарур! Алибекнинг сокчилари қўп ва хушёр эдилар. Эшикдан ташқари, уйнинг чор атрофи ва ҳатто том тепасига ҳам сокчи қўйилган, «Қоре дарвешро худо соз қунад»* — деган экан бир эроний. Темурбек чумолининг курашини томоша қилган куннинг эртаси ўтиб индинига нажот эшиги бирдан ўзи очилиб қолди. Моҳон кишлоқларидан бирида Муборақшоҳ Санжарий деган бир кибриё эшон истикомат қиларди. Темурбек билан одамларига дажжол Алибек қўлидан халос бўлишларида ўша авлиё асқотди. Ҳазрат эшон ўша икки аслзоданинг хотинлари ва хизматкорлари билан қўп вақтдан бери Алибекнинг ертўласида қамалиб ётганини кеч эшитди. Эшитгани ҳамона Алибекнинг овулига етиб келди. Алибек эшонни таъзиму тақрим билан қарши олди. Дастурхон устида ҳазрат эшон маҳбуслар хусусида сўз очди:

— Бийри Темурбек барлос экени, яна бийриси Хусейн Чигатай улусиунун беклеринен, — деб тушунтирди Алибек.

— Қамалғонларига қўп бўлдиму?

— Қўп, ики ай.

Муборақшоҳ бош чайкади:

— Бай, бай, бай... жуда кийин бўлибдур аларга. Бай, бай, бай!..

Алибек пирининг норозилигини англаб, қизариб-бўзариб унинг кўзларига тикилди:

— Нима этмали?

— Бўшатинг, бек! Тўхтовсиз бўшатинг! Аслзодалар билан бундай муомалада бўлиш тўғри эмас, гуноҳи азимга қолибсиз, бек!

Алибек пирига таъзим қилди:

— Бендани бағишлан.

Чой олиб кирган хизматкорга буюрди:

— Оразпўлатни чағир!

* Девонанинг ишнини худо ўнглабди.

Хиёл ўтмай, хонага бурка кийган, белига кумуш камар боглаб олган қоравулбеги Оразпўлот кирди ва қўл қовуштириб хўжасининг кўзларига тикилди.

— Бекларин шул ера чағир, зенанлари ичери гирсин!

Оразпўлот аввал хожасига, сўнг ҳазрат эшонга таъзим қилиб, индамай хонадан чикди.

Орадан кўп вақт ўтмай, хонага бирин-кетин Темурбек билан амир Ҳусайн кириб келдилар ва ўлтирганлар билан хўшлашиб, қаршиларига бориб тиз чўкдилар. Эшон уларнинг хол-аҳволини суриштиргач, Алибекка бир ўқрайиб, чархи қажрафторнинг шеваларидан нолий кетди. Бир-икки пиёладан чой ичилгандан кейин ҳазрат эшон Алибекка мурожаат қилди:

— Йўқ демасангиз, бек, меҳмонларни биз олиб кетсак, кўп азият етибдур бечораларга. Бай...бай...бай! Зора бироз ҳордик чиқариб ўзларига келишса.

— Буле,— деди Алибек ҳазрат эшонга ер тагидан қараб.

«Нима бало, бу туркман энди бизларни шу эшонга пулладимикин?», деган фикр Темурбекнинг ҳам, амир Ҳусайннинг ҳам кўнглидан кечди. Лекин шубҳалари ўринсиз бўлиб чикди. Эшон ўзига тўқ баобрў одам эди. Темурбек билан ҳамроҳларини қўшга қўшмади, аксинча уч-тўрт кун яхши меҳмон қилди. Ҳар бирларига биттадан от, йўл учун озиқ-овқат берди ва хизматкорини қажарчи қилиб қўшиб, йўлга кузатиб қўйди. Шу вақтдан бошлаб Темурбек Муборақшоҳ Санжарий билан ота-бола бўлиб қолишди. Ҳазрат эшон бундан кейин ҳам кўп бор Темурбекнинг ёмон кунига яради. Оғир дамларида у аҳлу аёлини ўша эшоннинг уйида асради.

Йўлда бир туркман овулида тунадилар. Айлбоши ҳазрат эшоннинг одамини таниб, унинг ҳамроҳларига қўноқ берди, уларга заруридан ортиқ ҳурмат-эҳтиром кўрсатди. Шу ерда Темурбек билан амир Ҳусайн кенгашиб, вақтинча ажралиб яшашга қарор қилдилар. Амир Ҳусайн Гармсир билан Ҳирманд тарафларга бориб, ўша ерда лашкар тузмоқчи бўлди. Ўлжой Туркан оғо дарди кучайиб, заифлашиб қолгани сабабли Темурбек Бухорога бориш ва уни ўша ерда бирон ишончли одамникида қолдириб, унинг кетидан борадиган бўлди. Биргалашиб Ҳазоройи никудорийлардан ҳам лашкар жамлаб, Чигатой улусини мўғулдан озод қилиш учун янгидан қураш бошламоққа улар аҳд қилишди.

Темурбек Карки ёнида Жайхундан ўтиб, Туркистон заминига кадам қўйди. Шу кунларга етганидан беҳад суянди.

— Ўлжой, мана она заминга эсон-омон ўтиб олдик, энди худо хоҳласа, якин кунларда дилкаш Кешимизга ҳам етиб олуризмиз.

— Илоҳим шу гапларингизга фаришта «омин» деган бўлсин, бегим. Ганингиз рост, ҳамма нарса яратган эгамнинг саховатли қўлларида...

Лекин Ўлжой Туркон ого нимагадир ўлим хавфидан тамом озод бўлиб кетганларига ишонгиси келмасди. Ҳали олдинда қанчадан-қанча синов ва имтиҳонлар борлигини ўйлаб юраги орқасига тортди. Темурбек ҳам тахминан шундай кайфиятда эди, шубҳа ва гумонларини хотини ва мулозимларидан яширин тутишга ҳаракат қилди.

Икки кун йўл юриб, Қоракўлга қарашли бир кишлокка етдилар. Шу ерда Кеш ҳам, Самарканд ҳам, Насаф ҳам ва ҳатто, Соли сарой ҳам нотинч эканлиги ҳақида хабар топдилар. Энди нима қилиш керак? Орқага қайтишнинг иложи йўқ. — Қобул тарафларга эса йўл берк. Охири кенгашиб, нима бўлса ҳам эски режа бўйича Бухоро тарафга боришга қарор қилдилар. Темурбек билан хотини мулозимлари ва хизматкорлари билан бир ҳафтадан кейин Бухоронинг Зандонасига кириб бориб, таниш бир савдогарнинг уйини кидириб топдилар. Хайриятки савдогар уйида экан. Меҳмонларни хурсандчилик билан қарши олди ва ташқаридаги катта меҳмонхонасини уларга бўшатиб берди. Ўша кеча Темурбек савдогардан сўраб-суруштириб, мамлакатдаги аҳволни билиб олди. Шундан кейин Темурбек Бухорога ҳам, Самаркандга ҳам, бормай, уларни имкони борича четлаб ўтиб, Кеш тарафга боришга қарор қилди.

Намози асрдан кейин Темурбек Ўлжой Туркон оғони савдогарникида қолдириб, ўзи, икки навқари билан, йўлга чикди. Чунки кечаси юриш кундузгига қараганда беҳагаррок эди.

Темурбек шу тарика кечалари йўл босиб, кундузлари эса овлоқроқ ер топиб яшириниб ётди. Не-не азоблар билан Хузорга яқинлашганида «қасабада не аҳвол, билиб кел!» деб у ерга навқарини юборди. Навқар қайтгунча ўзи бир пана жойда яшириниб ётди. Ҳар қандай янгилик, хушми, нохушми, ундан қатъи назар, аввал бозорда тарқалади, дейишади. Шу сабабдан

навкар аввал бозорга борди. Икки-уч одамнинг боши бир бўлиб сўзлашиб турган бўлса, сездирмай, бориб кулок солди, сўраб-суриштирди. Хузорда Тамука кавчин ҳоким экан, буни аниклаб секин унинг уйига борди. У Темурбекка яқин одам эканлигини навкар яхши биларди. Тамука кавчин Темурбекнинг содиқ навкарини кўриб, бошда кўркиб кетди. Ха йўк, бе йўк ёкаси-дан олиб силтади.

— Нима? Темурбек?..

— Йўк, йўк, жаноби бек. Темурбек хазратлари эсон-омонлар.

Ҳоким «хайрнют», деб навкарни қўйиб юборди. Сўнг шоша-пиша каердалигини суриштирди:

— Шу атрофдалар. Мени «вазиятни аниклаб кел!» деб юбордилар.

Ҳоким шу заҳотиёк навкар билан бирга бир-икки йигитини олиб, Темурбек яшириниб ётган жойга борди. Темурбек узоқдан одам шарпасини эшитиб, қилич яланғочлаб шайланиб турди. Тамука баҳодир Темурбекни кўриб хўнграб йиғлаб юборди.

— Худога минг катра шукр, тирик экансиз, бек оға. Биз бўлсак сизни кўп сўраб-суриштиргандан кейин, охири...

Тамука кавчин буёғини айтолмади.

Темурбек бу содиқ йигитни ёшликдан биларди. Отаси бир пайтлар Тарағой баҳодирнинг ўнбошиси бўлган.

Темурбек қарийб бир ҳафта Хузорда турди. Кешда амир Бекчикнинг одами турган экан, у тарафларга боргани чўчиди. Демак, Мовароуннаҳрда қолиб бўлмайди. Сўнг, Хузордан йиғиб олган юз нафар йигити, мулозим ва навкарлари билан Жайхун соҳил-ларига қараб йўл олди. Жунаш олдидан Зандонага одам юбориб, каерда бўлишини Ўлжой Туркан оғога маълум қилди. Намози дигарда Темурбек ва унинг йигитлари Оқаби деган бир ерга етиб қолдилар. Сўнг Жайхундан кечиб ўтиб, Чўли рикистонга бориб тушдилар. Ҳаво бениҳоят иссик эди. Бундай пайтларда бир қарич соя-салкин олтинга тенг. Рикистоннинг атрофи чангалзор. Енгинасида Жайхундай азим дарё. Чангал-зорда эса ов қилса ҳам бўлади. Шундай бўлгач, овқат ҳам бўлади. Мана шуларни ҳисобга олиб, Темурбек салкин тушгунча шу ерда туришга қарор қилди. Орадан бир ҳафта ўтиб, Ўлжой Туркан оғо ҳам келиб қолдилар. Темурбек хотинини соғ-саломат кўриб суюнди.

— Калай, эсон-омон келдингизму, бегим? Бухорода, йўлда азият чекмадингизму?

— Йўк, хазратим, фақат сизни соғиндик, сиздан хавотирда бўлдик.

Темурбек ва одамлари ўша рикистонда бир ойдан ортик турдилар. Жўнашга хозирлик кўриб турганларида, бир куни пешинда узоқдан катта бир лашкарнинг қораси кўринди. Уларнинг кимлиги, дўстми-душманми, буни билиб бўлмасди. Бунга фурсат ҳам йўк эди.

— Балодин ҳазар, бу ердин кетайлик,— деди Темурбек одамларига. Лекин, фақат орқага, Жайхуннинг нариги соҳилига қайтиш мумкин эди, ҳолос. Бир зумда чодир у кўч-кўранларини йиғиштириб, соҳилга қараб шошилдилар. Омадлари бор экан, Соли сарой билан Окаби тевараги бўм-бўш экан, чунки яйловлаб турган элу улус яқинда бошқа манзилга кўчиб кетган экан, бир ой ўша яйловда истикомат қилдилар. Куз бошида у ердан кўчиб, дарё ёқалаб йўлга тушдилар. Ачиғи қишлоғида қирқ саккиз кун турдилар. Сўнг яна йўлга тушдилар, чунки нотаниш ерда кўп туриш хатарли эди. Йўлда Темурхўжа ўғлон билан Баҳром жалойир йигитлари билан келиб Темурбекка қўшилдилар. Кейин биргаликда амир Хусайннинг олдида боришмоқчи бўлишди. Бошда келишув ҳам шунақа эди-да! Термизга яқин бир жойда Жайхуннинг нариги соҳилига ўтдилар ва Шибирғон орқали Хилмандга, амир Хусайн турган жойга қараб йўл олдилар.

Амир Хусайн Темурбекнинг келганидан қувончи ичига сиғмай суюнди. Суюнмай бўладими? Кучига куч қўшилди, ахир! Энди у кўп ишларни қилишга қодир. Қишни шу Хилмандда ўтказадиган бўлдилар. Лекин, ҳар ерда бўлгани каби, бу ерда ҳам кўнгилсиз воқеа юз берди. Баҳор кунларининг бирида, айни Мовароуннаҳр устига юриш бошлаш тараддудида турганларида Баҳром жалойир бир кечада одамларини олиб ғойиб бўлди. Кейин маълум бўлишича, Ҳиндистонга кетиб қолибди. Ўша замонларнинг таомили шунақа эди. Амирлар мўмай ўлжа кетидан тушиб, хону султонида ҳам кечар ва омадлироқ соҳиб қидириб, ўзга юртларга кетиб қолардилар. Шунга қарамай, амир Хусайн билан Темурбек барибир Мовароуннаҳрга бориш ниятидан қайтишмади.

Кунлардан бир куни, Мовароуннаҳрга жўнаш асносида, амир Хусайн Темурбекнинг чодирига барваста бир ҳазорани етаклаб кириб келди.

— Йигит йирокдин келибдур, Темурбек. Они Сеистон ҳокими Малик Қутбиддин юборибдур,— деб таништирди уни амир Хусайн.

Темирбек кайноғаси билан ўша сеистонликни кўрпачага таклиф қилди. Амир Хусайн кўрпачага чикиб ўлтирди, лекин сеистонлик бунга журъат қилмади. «Қуллук» деб пойгакда тўшалган пўстак устига чўк тушди. Фотиҳа ўқилди. Темурбек «хўш, қандай юмуш бирлан келибдур бу йигит?» деган маънода амир Хусайнга қаради.

— Сеистон ҳокими иккимизни ёрдамга чорлабдур,— деди амир Хусайн. Сўнг йигитга ишора қилди. Сеистон ҳокимининг элчиси кўйнидаги мактубни олиб амир Хусайнга берди, у эса Темурбекка узатди. Темурбек Малик Қутбиддиннинг мактубини диққат билан ўқиди, кейин қайта ўраб олди, дастурхон четига қўйди. Амир Хусайн ҳам, элчи ҳам унинг не жавоб қилишини кутишди. Лекин Темурбек бир нима демади. Амир Хусайн дўстининг бу таклифига совуқ қараганидан ҳам таажжубланди, ҳам чўчиди.

— Бизни катта ўлжа чорлаб турибдур, Темурбек. Бир душманни даф қилиб бериш ҳам иш бўлибдурму?

Аммо Темурбек бир нима демай сукут сақлади.

— Келинг, бек, йўқ демайлик бу савоб ишга. Мўмай бойлик «ол мени» деб ғайбдин келиб турибдур. Бундан ташқари, Малик Қутбиддин ҳам кунмас-кун бир кунимизга яраб қолар.

Темурбек барибир кўнмади.

— Бу хавфли иш, Хусайнбек. Сиз бирлан бизнинг Сеистондин бошқа ҳам қилатурғон юмушларимиз бошдин ортиб ётибдур.

Лекин, амир Хусайн бўш келмади. Далил-исботлар билан уни қистовга олди:

— Темурбек, асло иккиланманг. Ҳар қандай олий мақсад зару жавоҳирсиз, обдан қуролланмаган катта қўшинсиз рўёбга чиқмас. Малик Қутбиддин, ўзингиз мактубидан ҳам кўриб турибсиз, ёрдам берганимиз тақдирда, нақдиналар, зару жавоҳирлар, улгуржи молу манол ваъда қилиб турибдур.

Темурбек барибир кўнмади. У сипоҳнинг камлиги, йўл олислигини ваҳж қилди.

Амир Хусайн сўзида туриб олди:

— Гап йўлнинг олислиги ёки лашкарнинг озу қўплигида эрмас, Темурбек. Қуръони мажидда «Тангри таолонинг иродаси билан кам сонли лашкар кўп сонли

душман устидан ғолиб келади», дейилган экан. Янглиш-масам, Темурбек, бу гапларни бир найтлар менга ўзингиз айтгансиз.

Ха, Темурбекнинг эсига тушди. У бу гапни амир Хусайнга ўтган йили Хива ёнида, Таваккал кўнгирот билан бўлган жанг олдида айтган эди. Лекин, Темурбек барибир кўнмади. Улар Малик Қутбиддиннинг элчиси чикиб кетгандан кейин ҳам кўп талашиб-тортишдилар. Охири бўлмади. Темурбек кўнишга мажбур бўлди. Акс ҳолда, оралари бузилгудай бўлса, унда нима бўлишини мулоҳаза қилди. Қаерга боради? Шуларни ўйлаб муросайи мадорага борди у. Иккалаларининг ихтиёрида ҳаммаси бўлиб минг кишилиқ кўшин бор эди, ҳолос. Ана ўша кўшин билан уч кундан кейин йўлга чиқдилар. Сеистон ҳокимининг элчиси улар билан бирга кетди...

Малик Қутбиддин бундан бир ярим ой мукаддам Зуранжни кўпдан мой тортишиб юрган ракиби Малик Шужоҳга олдириб қўйиб, ундан бир кунлик йўлда жойлашган Бустга қочиб келиб ўрнашган эди. Буст гарчанд Сеистонда Зуранждан кейин иккинчи ўринда турган шаҳар ҳисобланса-да, мудофаа иншоотлари йўқ даражада эди. Шу сабабдан Малик Шужоҳдан кўриб, титраб-қакшаб ўлтирарди. Малик Шужоҳ эса Зуранжни олди-ю, кўшинга дам бериб шу ерда анча ўлтириб қолди. Малик Қутбиддиннинг омади бор экан-да! Амир Хусайн билан Темурбек ўз вақтида келиб қолганиди.

Малик Қутбиддин Темурбек билан амир Хусайнни зўр ҳурмат-эътибор билан кутиб олди. Зиёфат устига зиёфат берди. Айниқса, келганларининг учинчи куни берилган зиёфат катта бўлди. Зар билан тикилган ва хошиясига дурру жавоҳирлар қадалган катта дастурхонга дунёдаги бор нозу неъмат қўйилган, алп комат сокийлар биллур қадахларни тинмай тўлдиришиб туришибди, пари пайкар, гулурухсор раққосалар кўзи тушгани ки бўлса, дилини ғорат қилиб, хиром айлаб турибдилар. Мутрибнинг ажиб наволари дилни мумдай эритарди...

Амирларнинг йигитларини ҳам ўша куни тўйдириб еб-ичиртирдилар.

Эртаси куни эрталаб Сеистон ҳокими Темурбек билан амир Хусайнни нонуштага бошқа бир шинам хонага олиб кирди. Нонуштадан кейин Малик Қутбиддин меҳмонларини ўша хонанинг бир четига қўйилган икки мўъжаз сандик олдига олиб борди ва қопқоқларини

очди. Сандикларнинг ичи дурру жавахир, накдина ва харир моллар билан лик тўла эди.

— Булар сизларники,— деди ҳоким тавозеъ билан амирларга.

Ҳақиқатан ҳам кўзни куйдирарди булар. Амир Ҳусайн бунақасини, балки бундан ўн чандон ортиқ бойликни илгари ҳам кўрган, лекин шунга қарамай, сандикдаги моллардан кўзини узолмай қолди. Сандикларнинг ҳали унисига қарайди, ҳали бунисига. Темурбек эса бунақасини энди кўриб туриши, чунки Тарағой баҳодирнинг бунақа бисоти бўлмаган. Шундай бўлса ҳам сандикдаги молларга кўз кири билан қараб қўйди, лекин ҳайратланмади...

Бир ҳафталик тайёргарликдан кейин Темурбек билан амир Ҳусайн, амир Қутбиддиннинг лашкарига қўшилиб, Зуранж сари юзландилар. Унинг ҳокими теvarак-атрофнинг лашкарини тўплаб, Буст устига юришга тайёргарлик кўраётган экан. Худо кўрсатмасин, борди-ю, у Бустга ҳужум қилиб қолгундай бўлса, Малик Қутбиддиннинг бир ўзи бунга дош беролмасди. Мана энди бу икки амир қўшини билан келиб, бели маҳкам бўлиб қолди. Энди ундан Зуранж ҳокими баттол Малик Шужоҳ кўрсин. Малик Қутбиддин ўзида йўқ хурсанд. У йўл-йўлакай, то Зуранжга боргунларича, Темурбек билан Ҳусайнбекнинг ҳақкига ҳамду сано айтиб, анвойи навозишлар кўрсатиб борди.

Зуранж Сеистоннинг энг катта ва пойтахт шаҳари эди. Унинг қалъа ва деворлари мустаҳкам бўлиб, чор тарафига хандаҳ казилиб, унга лиммо-лим қилиб сув тўлатиб қўйилган эди. Шаҳри даруннинг бешта темир дарвозаси бор эди. Жануби-ғарб тарафдаги икkitаси Дарвозайи нав ва Дарвозайи кўхна бўлиб, улар орқали Форс вилоятига бориларди. Шимол тарафдаги учинчи дарвоза Қаргуя аталиб, Хуросонга олиб борарди. Шарқ тарафдаги тўртинчи дарвоза Найшан дейиларди. Бу дарвоза орқали Бустга бориларди. Таом деб аталган бешинчи дарвозадан шаҳар атрофидаги рустокларга чиқиларди. Шаҳри берун, яъни шаҳарнинг ташқари қисмида эса Миёна, Дахон, Ширак, Шаров, Шуъайб, Навжуйак, Окон, Найшак, Қаргуя, Асбарис, Ғанжара, Бористон, Рўзгарон номли ўн уч дарвозаси бўлгучи эди.

Қалъани чор тарафдан қуршаб олдилар. Темурбек йигитлари билан Зуранжнинг кун чиқиш тарафдаги дарвозаси қаршисида, Шимол тарафдаги дарвоза рубарб-сида эса амир Ҳусайн турди. Уларнинг оралиғига Малик Қутбиддин ўз қўшини билан жойлашди. Лекин иш

Малик Кутбиддин ўйлагандай осон кўчмади. Иттифокчиларнинг ҳар сафар қилган ҳужуми зуранжликларнинг каттик қаршилигига учраб, барбод бўлаверди. Қалъа химоячилари тирборон ва сангборон қилиб, уларга катта талофат етказдилар. Шу зайдда қамал жанглари қирқ кун давом этди. Қалъадагиларнинг талафоти ҳам оз бўлмади. Айниқса, теvarак-атрофдаги қишлоқлар билан алоқа ўзилиб қолгани яхши бўлмади. Озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа захираси битиб, қийинчилик тортиб қолдилар. Ҳаммага қийин бўлди: қалъадагиларга ҳам, қамал қилувчиларга ҳам. Аммо қидирса ҳар қанақа ишнинг чораси топилар экан. Қамалга ўттиз кун бўлди, деган куни Темурбекнинг теvarак-атрофга юртовулга жўнатилган йигитлари муҳим гап топиб келишди. Тоғ тепасида каттагина булок бўлиб, қалъага сув тарнов орқали ўша булокдан келаркан. Темурбек бир гуруҳ йигитларини жўнатиб, тарновнинг бош қисмини буздириб ташлади. Натижада очликка ташналик қўшилди. Лекин зуранжликлар барибир курашни давом эттиравердилар. Қирқинчи куни қалъанинг буржу бораларида одам сийраклашиб қолганлиги маълум бўлди. Темурбек олдинга ўтиб йигитларини ҳужумга етаклади. Деворга нарвонлар қўйиб ошиб ўтдилар. Темурбек бир гуруҳга дарвозани эгаллаш ва уни бошқаларга очиш вазифасини юклаб олдинга юборди, ўзи эса олтмиш чоғли йигити билан Малик Шужоҳнинг қароргоҳи сари чопди. У ҳам мустаҳкам бир жой бўлиб, уни қалъа ичидаги қалъа дейишарди. Темурбек унинг дарвозасига яқинлашганда аввал ўнг қўли, сўнг ўнг оёғига ўқ тегиб йиқилди. Мамат ва бошқа икки йигит чопиб бориб уни четга олдилар ва бир илож қилиб ярасини боғладилар. Бошқалар эса шиддат ила ҳужум қилиб, ҳокимнинг қароргоҳини эгалладилар. Шу зайдда, Темурбекнинг саъй-ҳаракати билан Зуранж эгалланди. Лекин Малик Шужоҳни қўлга туширолмадилар. Қалъанинг орқасида яна бир яширин йўл бор экан, ҳоким қолган-қутган одами билан ўша йўл орқали қочиб кетди...

Темурбек захмдор қўл-оёғини даволатиб, яна бир ой Бустда қолишга мажбур бўлди. Амир Ҳусайн тирик қолган тўксон йигити билан Баклон гарафларга қараб жўнади. Баклоннинг теvarагида амир Бекчикнинг биродари Жўний баҳодир катта қуч билан унинг йўлини тўсди. Амир Ҳусайн ҳориб-чарчаган йигитлари билан унга бас келолмас эди. Шу сабабдан савашга ботинолмай шитоб билан орқасига қайтди. Йўлда Сулаймония тоғларида

истикомат килиб турган афгонлар кўп марта йўлини тўсдилар. Афгонлар билан бўлган жангларда амир Хусайн анча-мунча одамидан ажралди. Шундай бўлса-да, ун икки нафар отлик ва саккизта пиёда аскарлари билан жами йигирма бир киши бўлиб, не машаққатлар билан Шибирғонга етиб олишди...

Темурбек яраси биркадар тузалиб, сал юрадиган бўлиб қолгандан кейин Темурхўжа ўғлон ва бошқа йигирма тўрт йигитини олиб Бустдан чиқди. Малик Қутбиддин Сеистоннинг эл орасида шуҳрат топган уламوسي, машойихи ва ҳукамолари билан уни шаҳар дарвозаси олдида кузатиб қолди.

— Бизга кўргузган катта ёрдамингизни у дунёю, бу дунё эсимиздин фаромуш этмасмуз,— деди у хайр-хўшлашаётиб Темурбекка.

— Қуллук, таксир, қуллук! — Темурбек уни деб бир умр ногирон бўлиб қолганига ачинди. Лекин кўнглидан кечиб турган бу фикрни Малик Қутбиддинга сездирмади. Ҳатто бу хусусда унинг кўнглида ўлтирган ғуборни кеткизмोकчи ҳам бўлди.

— Ҳечкиси йўк, Малик Қутбиддин! Бош омон бўлса кўрмагандай бўлиб кетамиз, хали. Тан яраси битиб кетади, аммо дил яраси ёмон. Сизнинг хусусингизда эрса дилда ғубор йўк,— деб қўшиб қўйди Темурбек.

Темурбек билан Малик Қутбиддин илик хайр-хўшлашдилар. Темурхўжа ўғлон билан Мамат Темурбекни даст қўлтигидан олиб отига миндириб қўйишди. Улар Темурбекнинг маслаҳати билан Қохмард билан Бомиён оралиғида ўринлашган Арсиф тарафга қараб йўл олдилар.

— Ўйлашимча, Хусайнбек ўша тарафларда бўлса керак, чунки Хулм ҳам, Қундуз ҳам, Бағлон ҳам мўғуллар қўлида эрмиш.

— Балким,— деди унинг ёнида қандайдир тушқун бир кайфиятда келаётган Темурхўжа ўғлон.

Ниҳоят, ун кун йўл босиб Қохмардга кун ботарда кириб бордилар. Сўраб-суриштириб фақат эртаси кун амир Хусайннинг дарагини топдилар. У ҳақиқатан ҳам, Темурбек ўйлагандай, Бомиён тарафларда экан. Бу гапни кечқурун Мамат топиб келди.

— Бунини текшириб кўриш зарур,— деди Темурбек жиддий бир тусда ва Мамат топиб келган хабар тўғри, ё нотўғрилигини аниқлаб келиш учун Суюнчак исмли наварини Бомиён тарафга жўнатди. Унинг одати шунақа, ҳўб текширмай бир ишга қўл урмайди.

— Амир хазратларига бизнинг Арсифда бўлишимизни айтиб қўй,— деб тайинлади навкарга Темурбек.

Худо «ол қулим!» дегани шу экан. Қохмард Темурбекнинг бахт қуёши тулуъ қилган жой бўлиб чиқди. Қохмард билан Арсиф оралиғида унга Қорачор нуён наслидан бўлган Сиддик баҳодир ўн беш навкари билан келиб қўшилди. Қўп вақт ўтмай яна кучига куч қўшилди. Тўғри, бошқа бироз дилоғриклик бўлди. Ўзоқдан, Арсиф тарафдан номаълум отликлар гуруҳи кўринди. Ким бўлди экан? Ёғийми, ё... Темурбек одамлари билан ўзини панага олди. Чапдаст бир йигитини дарвеш либосига буркаб ўша суворийлар қаршисига юбораркан, унга қаттиқ уқдирди:

— Борди-ю ёғий бўлиб чикса бор товушинг билан, «Ху Аллох, ё ху!» деб овоз бер, дўст бўлса «Ё Аллох, ҳақ дўст» — де!

Бир пайт ўзоқдан, дарвеш кетган тарафдан, «Ё Аллох, ҳақ дўст!» деган овоз эшитилди.

— Хайрият,— деди Темурбек ҳаммага эшиттириб,— ёғий эрмас эрканлар алар. Унда ким бўлди? Амир Хусайннинг ўзи бўлса-я.

Ҳар эҳтимолга қарши, йигитларини йўлнинг икки бетиغا, қоя тошлар орқасига яшириб, пистирмада шай бўлиб турдилар. Ташвишли дамлар кечди, албатта. Суворийлар яқинлашганда олдинда яхши таниши Қозончи баҳодирнинг сояси кўринди.

— Худоба шукр,— дея Темурбек ўзини йўл устига отди. Қозончи баҳодир Темурбекни дарров таниб даст ирғиб отдан тушди ва унинг истикболига чопди. Икковлари қучоқлашиб, бир неча вақт елка қоқишди. Сўнг қўл олишиб ҳол-аҳвол сўрашди. Қозончи баҳодирнинг яхши қуролланган юз йигити бор экан. Бу билан Темурбекнинг ҳарбий қудрати бир қадар ошди. Темурбек Қозончидан сўраб-суриштириб Арсиф лашқардан холи эканлигини билди. Улар биргалашиб Арсифга қараб йўл олдилар. Йўлда Темурбек Қозончидан амир Хусайнни суриштирди.

— Амир Хусайн хусусида эшитғонингиз борму?

— Амир жаноблари Бағлон теваарида ёғий бирлан савашиб синибдур, қолган-қутган одамлари эрса таркалиб кетибдур. Амирнинг ўзлари қайдалиги маълум эрмас. Эшитғоним шул,— деди Қозончи.

Қозончи баҳодирнинг жавоби Темурбекни ташвишга солди, кўнглига ҳар хил фикр келди. Тирикмикин? Ё ўшал Бағлондаги савашда шаҳид бўлдимۇ? Темурбек,

айникса кариндош бўлиб қолганларидан кейин уни кўп иззат қиларди. Унга суяниб қолган эди. Хусайн-бекнинг оёғига тикон кирса, Темурбекнинг оёғи зиркираб оғрирди, унинг хурсандчилигини ўзиники деб биларди...

Дарҳақиқат, Қозончи айтгандай, Арсиф лашкардан холи экан. Бир неча кун ўша жаннатмакон мавзёда хордик чиқардилар. Тўртинчи куни Арсифга олиб келадиған йўлларга қўйилған қоровул Бомийн тарафдан бир тўда отлиқлар келаётганини хабар қилди. Темурбек уларга қарши ўзининг қоровул қисмини жўнатди. Лекин иш тўқнашувга бориб етмади. Икки тарафнинг қоровули бир-биридан йигирма-ўттиз қадам нарида тўхтади.

— Қимсизлар? — сўради Темурбекнинг қоровул бошлиғи қарши тарафдан.

— Бизлар фалон қаснинг навқарларимиз, — деган жавоб бўлди.

Кейинча маълум бўлдики, улар амир Сайфиддиннинг йигитлари экан. Етмиш нафар эканлар улар. Темурбекнинг шу атрофда пайдо бўлганини эшитиб, уни ахтариб юришган эканлар. Амир Сайфиддин йигитлари билан келиб Темурбекка итбаткорлик ва тобеълик изҳор қилди.

Худо бераман деса бирварақайига икки қўллаб бераркан. Эртаси куни Қохмард тарафдан йигитлари билан Шербаҳром ҳам келиб Темурбекка қўшилди. Аслида у бундан икки йил бурун Темурбек билан бирга эди. Лекин Темурбек Мовароуннахрни тарқ этиб, амир Хусайнни қидириб Хоразм тарафларга кетиб қолганида, мўғулларнинг хизматиға ёлланган эди. Кейинча қилмишидан пушаймон еб, мўғуллар Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятларни эгаллаганларидан кейин уларнинг даргоҳини тарқ этди. Кўп вақт эски соҳибини қидириб юрди ва ниҳоят ниятиға етди...

Сиддиқ баҳодир билан Суюнч баҳодир истаб-қидириб амир Хусайнни Бомийн ёнидан топдилар. У Темурбекнинг соғу саломат эканлиғи ва айни пайтда Арсифда турганлиғини эшитиб беҳад қувонди. Тўғри, у бу ерларда Тулкич билан Сайқанчидан дурустгина лашкар тўплаб олибди, туриш-турмуши ҳам ёмон эмас эди. Лекин, барибир ёлғизлик-ёлғизликда. У ватанни қўмсар, ҳеч бўлмаганда биронта ҳамюртни тиларкан...

Амир Хусайн Темурбекдан хабар топгандан кейин зудлик билан одамларини йиғиб, Арсифга қараб йўлга

тушди. У ўзи билан бирга бир юз ўттиз отлик ва бир юз эллик пиёда аскарни олиб келди.

Анчадан бери кўришолмай юрган икки дўст бир-бирини огушига олиб, бир неча дақиқа жим турдилар. Оби дийда ҳам қилиб олишди. Ўша куни кечкурун бир паллагача кўрган-кечирганлардан сўзлашиб ўлтирдилар. Бўлажак режалардан гаплашишди.

— Иккимизнинг одамимизни қўшасак ҳам мингга бормас эркан. Бу билан кўзланган манзилга етолмаймиз,— Темурбек Мовароуннахрни назарда тутган эди бу ерда.

— Гапингиз тўғри, Темурбек. Лекин дилдагини айтсам бегона юртларда юриш ҳам жонга тегди,— деди амир Ҳусайн дабдурустан.

— Унда катта лашкар йиғишга тўғри келади, Ҳусайнбек. Бунга кўп зар керак.

— Яна ҳақ гап айтдингиз, биродар. Кўп зар керак,— бирдан унинг нигоҳи Темурбекнинг кўлидаги руммоний ёкут кўзли тилло узукка тушди. Бу қимматбаҳо узукни Сеистондан қайтишида Малик Қутбиддин совға қилган эди унга. Темурбек ўз навбатида амир Ҳусайннинг қўлларига назар ташлади. Чап қўлини бир эмас, уч қимматбаҳо узук безаб турарди. Унинг «Оббо очкўз-эй, ўзида бир эмас учтаси турганда унинг қўлидаги бир узукни кўзлаб турибди-я, Сеистондан олиб келган бир сандук мол-дунёни нима қилдийкин»,— деган фикр Темурбекнинг кўнглидан кечди. Лекин нима бўлса ҳам амир Ҳусайннинг фикрига қўшилди.

— Тезрок Мовароуннахрга юриш бошлаш зарур.

Бир фурсат ўтиб Темурбек уни яна имтиҳон қилди:

— Йўк, деганда ўн минг аскар керак, Ҳусайнбек. Уларга кийим-кечак, қурол-аслаҳа ҳам даркор. Бунга зарни қаердан оламиз?

— Эл-юрт турганда бунинг ташвишини қилмаса ҳам бўлади,— амир Ҳусайн «Шуни ҳам билмайсанми?», дегандай дўстининг кайфиятидан ҳайрон бўлди.

— Тўғрику-я, лекин туз ичган дастурхонга тупуриб бўлмайду. Ҳаммасини раиятнинг елкасига юклаб қўйиш инсофдин бўлмас, Ҳусайнбек.

Амир Ҳусайннинг ранги-кути ўчди. Темурбек айнан нуктага урди шу пайтда. Амир Ҳусайн Ҳазоражотга келгандан бери теварак-атрофдаги элни боскин қилиб кун кечираётган эди. Темурбек бўлса, бунга қарши чикиб турибди.

— Унда нима кил дейсиз? — амир Хусайн бир кадар асабийлашди. Темурбек уни юпатишга ҳаракат килди:

— Келинг, Хусайнбек, рааёни кўп ранжитмайлик, лашкарга озука бериб тургани ҳам етар. Тавочилар билан жарчиларни теварак-атрофга жўнатиб кўрайлик. Чораймоқ билан Ҳазоранинг эрлари келишса, нур устига аъло нур, йиғилмаса, бу ёғини яна кенгашурмиз.

Кўп кенгашув ва тортишувлардан кейин теварак-атрофда кун кечириб юрган катта-кичик Чигатой бекларига юбориб бир ойга етарли озука тўплашга келишдилар. Шу атрофда кун кечириб юрган катта-кичик Чигатой бекларга ҳам одам юбориб, уларни ҳам туғлари остига чорладилар. Озука билан ҳазора ва чораймоқдан бир қисм лашкар тўпланди-ю, лекин Чигатой бекларининг кўплари келишмади. Алажав калъасида ўлтирган Мингли Буго сулдус бўлса амирларнинг элчисини қувиб юборди. Дарайи суфда кун кечириб турган Имлис исмли бек ҳам шу ишни тутди. Бошқаларидан эса дарак бўлмади. Темурбек Мингли Бугога қарши Шербаҳромни юборди. «Тириклайин тутиб келинг они», — деб буюрди амир Хусайнбек. Шербаҳром эса уни ўлдирмоқчи ҳам, тутиб бермоқчи ҳам эмасди. Чунки бир пайтлар икковлари Қозонхоннинг кўлида ўнбоши бўлиб хизмат қилишган. Энг муҳими, дўстлашиб қолишган эдилар. Шербаҳром йўлга чиқиши билан пинҳона одам юбориб, дўстини огоҳлантириб қўйди ва у Ҳисор тарафларга қочиб улгурди. Имлис эса амирлар Дарайи суфга яқинлашиши билан уларнинг ҳузурига тавба-тазаруъ қилиб чикди. У ўзи билан бирга икки юз қуролланган йигитини ҳам олиб келиб тиз чўктирди.

Кўйингки, Темурбек билан амир Хусайннинг иши юришиб кетди. Дарайи суфдан қайтишда йўлда уларга Хулм ҳазорасидан уч юз одам Дулан Чавон бошчилигида келиб қўшилдилар...

ОДАМНИНГ ОЛАСИ СИРТИДА БЎЛМАС ЭКАН

Темурбек билан амир Хусайн Арсифда турганларида ижтимоий-сиёсий вазиятни билиб келиш мақсадида амир Тамуқани уч йигити билан Мовароуннаҳрга юборган эдилар. Улар Ҳиндистондан келаётган савдо қарвонига қўшилиб олдилар ва бир ҳафта деганда, сахар пайти эсон-омон Термиз кечуvidан ўтиб олдилар. Термизда турганларида ҳамма каттик чарчаганликдан қарвонсаройда чўзилиб ётди, Тамуқанинг одамлари эса шаҳар

кезишди. Во, ажабо, шаҳарда мўғуллар кўринмасди. Ҳамма ерда тинчлик, осойишталик.

Йигитларнинг орттирган анча-мунча нарсалари бор эди. уни пулламокчи бўлиб бозор ўртасида жойлашган заргарлик дўконига кирдилар. Дўкондор улар кўрсатган молни синчиклаб ёрукка солиб кўргач, бойваччалар чой ичадиган пиёланинг сатҳидан кичикроқ шайин тарозига солиб тортиб кўрди. Сўнг кўзини лўқ қилиб мол эгаларига мурожаат қилди:

— Хўш, биродари азизлар, бунингизга қанча берай?

— Инсоф қилиб бераверинг,— деди улардан бири.

Дўкондор қўйнидан акча халтасини олди. Кафтида икки-уч марта ирғитиб жаранг-журинглатди, кейин халтани очиб, ҳар бир қитъа гавҳарга эллик тангадан санаб берди. Мол эгалари бош ирғитиб рози бўлдилар. Улар гавҳарнинг ҳар бир қитъаси кам деганда беш юз танга қийматга эга бўлишини билмас эдилар. Ахир, пешона тери билан топмагандан кейин шунақа бўлади-да. Чикиб кетаётганларида дўкондор: «Жетелик эмасмисизлар?» деб сўраб қолди... Хулласи калом, айғокчилар кечгача кезиб, Термизда мўғулдан асар топмадилар.

Хабаргирлар Темир копукка етганларида жетеликлар Мовароуннахрни беармон талаб, юртларига қайтиб кетишди, деган хабар топишди. Тамука баҳодир ўзига тегишли бошқа нарсаларни ҳам шу ерда билиб олди.

— Ахлу аёлинг шу атрофда. Деновдан топасан,— деди унга қаршилиқ бир таниши.

Тамука баҳодир бола-чакасининг хабарини эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Хайрият тирик эканлар, улар. Ўша ерга учиб боргиси келди. Денов нима бўпти? Нари борса икки кадам йўл. Лекин топширикни ўйлаб фикридан қайтди. Борган тақдирда ҳам бир кундан ортиқ туролмайдди. Фақат болаларининг кўнглини бузгани қолади, ҳоло. Бекларнинг «мўғуллардан бирон хабар топгудай бўлсанг, тўхтовсиз орқангга қайт!» деган гапи эсида эди унинг. Шу сабабдан Деновга бормади.

Темурбек билан амир Хусайн Дарайи суфда қўл турмадилар. Ғурийда ҳам тўхтамай тўғри Дарагезга келиб тушдилар ва Ўлжой Буго кўриғида чодир тикдилар. Балхдан бор-йўғи бир кунлик масофада жойлашган бу қишлоқ баҳово ва обод юртлардан эди. Қишлоқда каттагина масжид ва қарвонсарой бор эди. Мовароуннахрдан Қобул ва ундан Ҳиндистонга борғувчи савдо қарвонлари, Сарандибағи Одам Ато мазори зиёратига, гоҳо Ироқи аҷам билан Ироқи араб нотинч бўлган

пайтларда Маккайн мукаррама ва Мадинайн мунавварага борғучилар ҳам шу ерда тўхтаб ўтардилар. Бу ерни Ҳазрати Али карамоллоху ваҳхунинг кадамжойлари ҳам деб ҳисоблашарди. Шу сабабдан Балхобга қурилган тўғонни Банди амир деб атардилар. Ундан ўн саккизта наҳр чиқарилиб, Балх мамлакатининг шаҳар ва қишлоқлари шулардан сув ичарди. Наҳрларнинг баъзилари то Ахчагача борарди.

Мана шу манзилда (Дарағезда) яна бир хушхабар олинди. Буни ҳам ўша юкорида тилга олганимиз Элчи Буғо олиб келди. Маълум бўлишича, мўғуллар билан ёвлашиб, Самарқанд тоғлари ва Қоратоғда яшириниб юрган чигатой беклари: Сулаймон барлос, амир Мусо, Жоку барлос, Жалолиддин барлос ва Ҳиндука барлослар Термизга келиб тушубдилар. Ҳа, бу ўта муҳим ва Темурбекнинг бундан кейинги фаолиятида катта ўрин тутган воқеа эди. Кўп ўтмай, уларнинг чопари Туман Буғо ҳам Дарағезга етиб келди. Чопар Темурбекка юкорида тилга олинган амирлар унинг ҳукм-фармойишини кутиб турганликларини айтди. Темурбек бу хусусда амир Ҳусайн билан кенгашиб, бекларни бу тарафга чакиришга қарор қилдилар ва буни уқдириб, чопарнинг қайтишига ижозат бердилар.

Эртаси куни Темурбек билан амир Ҳусайн Дарағездан кўчиб Балх сари юзландилар. Бироқ Балх жилғасида амир Абу Саъид, Мингли Буғо сулдус ва Ҳайдар Андхудийларнинг уч минг кишилиқ кўшини уларнинг йўлини тўсди. Улар Наҳри Абдулланинг нариги бетида пистирмалар қўйиб, кечувларни эгаллаб ётдилар. Темурбек тунда икки мулозимини олиб наҳр кирғоғига бориб, ваъз-насихатлар билан пистирмадагиларни душманлик йўлидан қайтармокчи бўлди, дилжўйликлар қилди. Лекин фойдаси бўлмади, пистирмадагилар, аксинча, уни тирборон қилдилар. Бундай шароитда одамларни дабдурустдан кечувга етаклаш тўғри бўлармикин? Ахир, ўқчилар уларни тутдай тўкиб қўяди-ку! Темурбек билан амир Ҳусайн мана шу хусусда баҳслашиб қолдилар.

— Нима бўлса ҳам, ёғийни шу ерда босамиз,— деб туриб олди амир Ҳусайн.

— Йўқ, Ҳусайнбек, бу ердан ўтиб бўлмайди, одамлар бекордан-бекорга нобуд бўлади. Қолаверса, душманнынг бор кучи шу ерга тўпланган кўринади.

— Қолган ишга қор ёғади, деган гап бор, Темурбек. Буни ёддан чиқармаслик керак.

Темурбек кизишмади. Ўзини оғир-вазмин тутиб, унга вазиятни тушунтирмоқчи бўлди.

— Ёғийнинг истехком куриб ўлтирғон жойлари, умумий сони ҳақида ва бошқа маълумотлар илгимизда йўқ, Хусайнбек. Буни ҳали аниқлағонимизча йўқ. Биз аларни тафтиш қилиб турғонимизча термизлик амирлар ҳам келиб қолишлари мумкин.

— Унгача ёғий қўл қовуштириб ўлтиради. Балхдинми ё бошқа музофотдинми аларга қўмак келмайди,— деди Хусайн истехзо билан.

— Бу ҳам тўғри, лекин кўзи бойлок одам тиконзордин ўтиши мумкинму?

— Уф-ф-ф! — амир Хусайн оғир тин олиб, бошини қуйи солганча тунд бўлиб олди. Бу унинг «гапимга қўлоқ солмадинг, билганингни қил!» дегани эди.

Эрталаб нахрнинг икки соҳилида турган қўшинлар олдин-кетин ҳаракатга келдилар. Отишмаларда иккала тараф ҳам талафот кўрди. Ўша кунги урушда Темурбекнинг ўнбошиларидан Ҳасан баҳодир оғир жароҳат олди ва шаҳид бўлди. Жанглар эртаси куни ҳам шиддат билан давом этди. Намози шомда Термиздаги беклар ҳам етишдилар. Бу билан амирларнинг бели бир қадар маҳкам бўлди. Кечаси забонгирликка жўнатилган йигитлар ёғийнинг бир одамини асир тушириб келдилар. Уни сўроқ қилганларида нахрнинг сал қуйроғида кўприк борлиги аниқланди. Темурбек амир Хусайн билан келишиб, турган ерларида бир қисм йигитлару захмдорларни қолдириб, асосий куч билан ўша кўприк томон йўналдилар. Амир Хусайн душманни чалғитиш мақсадида одамларини у ер-бу ерга пистирмага қўйиб, ўзи шу ерда қолди. Илгари Темурбекнинг жавонғори турган ерда у ер-бу ерга гулхан ёкиб қўйдилар.

Нахрнинг ўнг соҳилидагилар буни кўриб «ёғий шу ерда эркан» деб фараз қилишди, бор кучини шу ерга тўплаб ҳужум бошланишини кутишди, оқибатда ғафлатда қолишди. Темурбек қўшини билан саҳарда ўша кўприкдан ўтди ва ёғийга қутилмаганда орқа тарафдан қаттиқ зарба берди. Сиддик баҳодир билан Дўлон Човон, ўз ҳазоралари билан бирга Темурбек билан бир вақтда нахрнинг юқори қисмидан ўнг соҳилга ўтиб олган эдилар, душманнинг сўл қанотига зарба бердилар. Душман қароргоҳида парокандалик бошланди. Бундан фойдаланиб амир Хусайн ҳам гулдаги қўшинлар билан нахрнинг нариги соҳилига ўтиб олди. Қирғинбарот уруш бўлди ўша куни. Кечга тортиб ёғий бардош беролмай, чекинишни ихтиёр қилди.

Жангдан кейин одат бўйича, қўшинлар қўриқдан ўтказилди. Ҳисоб-китоб қилинганда, амирларнинг ихтиёрида бор-йўғи икки минг аскар қолибди.

Ғалабадан сўнг амир Ҳусайн Балхда қолди. Темурбек эса тирик қолган бир минг атрофидаги йигити билан Термиз кечувидан Мовароуннаҳр соҳилига ўтди. Амир Ҳусайн кечувда Темурбекка катта ёрдам берди. Унинг амр фармони билан сувчилар теварак-атрофдан элликта кема жамладилар.

Дунё кизик экан, ўзи. Букаламун деб бекорга айтишмаган эканлар уни. Арсифда, кейин Дарағезда турганларида ҳар икки амир — Темурбек билан амир Ҳусайн буёғига биргалашиб ҳаракат қилишга келишган, Чигатой улусини мўғуллардан биргалашиб озод қилишга аҳдлашган эдилар. Лекин, Балх жилғасидаги урушдан кейин амир Ҳусайн бирдан ўзгариб қолди.

— Биз куббат ул-исломда қолурмиз, — деди қўшин қўригидан кейин амир Ҳусайн дўстига.

Темурбек бунинг сабабини суриштириб ўлтирмади. Факат деди:

— Ихтиёрингиз, лекин мўғуллар масаласи нима бўлади?

Амир Ҳусайн лом-мим демай, ерга қараб олди.

Темурбек ичида хафа бўлди, аммо буни Ҳусайнбекдан яширди. Иккиюзламачилигини юзига солса буларди, буни ҳам қилмади. Чунки уни яхши биларди. Амир Ҳусайн одатда, қозон осилмасдан аввал эмас, ош дамланганда келадиганлардан эди.

Темурбек Дарағезда турганда юборган одамлари ўшанда Термизни мўғуллардан холи топган, Темир қопуқкача бориб келганлар эса мўғул Мовароуннаҳрни тамом талаб юртига дафъ бўлганини хабар қилган эдилар. Шундай бўлса ҳам Темурбек одамларини дабдурустан Термиз ёки унинг музофотидаги бирон қасаба ёки туманга бошламади. Дарё бўйини лашкаргоҳга айлантириб, атрофига қоровуллар қўйди, Термиз, Темир қопуғ ва бошқа ерларга хабарчилар юборди.

Икки кун давом этган оғир жанглар, йўл азоби, айниқса, кечувда тортилган машаққат ҳаммани, ҳатто ҳаммаша сергак ва кам уйқу Темурбекни ҳам жуда чарчатиб қўйди. Ўша куни тун яримдан оққанда қоровуллар ҳам донг қотиб ухлаб қолишди. Қоровуллар ғафлат уйқусига шу қадар ғарқ бўлган эдики, ҳатто шундайгина бурни остидан Қучак Бекчиқнинг иниси Очули баҳодир юз

чоғлик йигити билан ўтиб кетганларини ҳам сезмай қолдилар. Булар душман тарафнинг хабарчи қисми эди. Шундан кейин бирдан душманнынг қоровули лашкаргоҳни босди. Тўс-тўполон, кий-чув кўтарилди. Темурбекнинг одамлари қўлига нима кирса шуни олиб, ўзини чодирдан ташқарига отди. Лекин душман устунлик қилди ва уларни дарё бўйига қараб суриб борди. Тунги жангда Темурбек қарийб ярим одамидан айрилди. Омон қолган кимдир қирғокда турган кемаларга тушиб, кимдир ғупсарини миниб Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб олди. Ўшанда ўтлашга қўйиб юборилган от-улов ҳам, чодирлар ҳам, унинг ичидаги нарсалар ҳам — ҳаммаси душман қўлига ўлжа бўлиб тушди. Улар душман қўлидан қутулдилар-у, лекин барибир вазият оғирлигича қолди. Кўп сонли мўғул лашкари дарёнинг нариги қирғоғида сувдан ўтишга шай бўлиб турарди. Темурбек душман фойдаланмасин деб, соҳилдаги барча кемаларни ёқтириб юборди.

Шу тарика дарёнинг сўл соҳилида Темурбек, ўнг соҳилда мўғуллар бир-икки кун урушга шай бўлиб турдилар. Аммо мўғуллар нимагадир дарёдан ўтишга ботинолмай, орқаларига қайтиб кетдилар. Нима, кўркдиларми? Кўпчилик эдилар-ку улар. Бундан ташқари, мўғуллар сув тўсиқлардан ўтишда катта тажрибага эга эдилар. Улар бошқа нарсадан, Мовароуннаҳр халқидан чўчирдилар. Мўғуллар зулмидан сабр қосаси тўлиб тошган одамлар қўлига қурол олиб бирон бекнинг етакчилигида тоғу тошларга чиқиб кета бошлаган ва ўша ердан туриб мўғулларнинг додини бераётган эдилар.

Темурбек ўша урушдан кейин пиёда бўлиб қолган йигитларини Балх музофотидан Хўлмга қараб етаклади ва бирмунча вақт ўша ерда турди. Амир Ҳусайнга одам юбориб, бўлган воқеани унга баён қилди. Лекин амир Ҳусайн пинагини бузмади. Аксинча, ич-ичидан суюнди. «Ана энди, бу чечан одам кўп вақтгача ўзини ўнглолмайди. Муҳими, бундан буён унинг сўзини икки қилмайди, хизматини қилишга мажбур. Мана бу сафар ҳам юқиниб келибди-ку, ўзи!» деди у ичида. Лекин айбини бетига солмайди, аксинча силаб-сийпалайди, ишга солади. Амир Ҳусайн бу ботир, ўлимга тик қарайдиган йигитнинг ёрдами билан ҳали кўп вилоятлар очади, кўз очиб юмгунча Мурғобдан то Бадахшоннинг кун чиқар тарафдаги худудларигача, Жайхун соҳилларидан то Синдгача бўлган мамлакатларни қўлига қиритиб олади. У пойтахтни Балхдан Ғазнига кўчиради, кейин Эрон билан Ҳиндистонни забт этади. Хулласи қалом, ўз вақтида Маҳмуд

Ғазнавий уддасидан чиқолмаган ишни у қилади. Туронзаминни ҳам туғи остига киритади.

Амир Ҳусайн Темурбекнинг чопарини сийлади ва ҳатто, ҳамманинг оғзини очиб, хос чопонини ечиб унинг елкасига ташлади. Ўша куни амирларини ҳам хурсанд қилди. Мавкё ва мартабасига қараб анвойи ҳадялар билан сийлади уларни. Лашкарни эса кўриб қилиб, сипоҳийларнинг ҳар биттасига беш кепакйдан укулка улашди, йигирма бош мол ва эллик бош кўй сўйдириб элга ош берди. Беклардан то сипоҳийгача тасодифан қилинган бу мурувватнинг сирру асрорини билолмай боши ғовлади. Қаерда тўрт одам тўпланса, ўша ерда шу ҳақда гап-суз.

— Нима бўлди, ўзи? Бугун хазрати олийлари ўнг тарафидан турганму, дейман?

— Хазинанинг эшигини ҳаммага ланг қилиб очиб қўйибди-я, азамат!

— Отаси ўлганда ҳам бунақа садақа қилмаган эди.

Эртаси куни эрталаб Андхуд, Маймана, Шибирғон, Ғурий, Қатном, Парвард, Пулчироғ ва бошқа музофотларга тавочи ва жарчилар юборди. «Қурол-яроғ кўтаришга қодир бўлган барча эр йигит бир ҳафта ичида Хулмга йиғилсун!», дейилган эди фармони олийда.

Амир Ҳусайн мулозимлари ва барча навкарларини олиб ўша куниёқ Хулмга жўнаб кетди. Темурбек уни шаҳарга кираверишда кутиб олди. Темурбек ўта ҳорғин ва маъюс бир аҳволда эди. Амир Ҳусайн бунинг сабабини яхши билса-да, ўзини билмасликка олди:

— Темурбек, маъюс кўринасиз, нима, тобингиз қочди-му?

«Ха, тулки, билиб туриб билмасликка олади-я ўзини, — деди ичида Темурбек. — Аҳволимга ич-ичингдан суюниб турибсану, яна муғомбирлик қиласан»

— Ха, бугун бироз тобим қочиб турибди, Ҳусайнбек, — деб жавоб қилиб қўяқолди.

Амир Ҳусайн Хулмда бир ҳафта турди. Шу вақт ичида иккалари ўз юмушлари билан банд бўлдилар. Амир Ҳусайн Бадахшон устига қилмоқчи бўлган юришга тайёргарлик кўриш билан, Темурбек эса беклари билан йигитларининг руҳини кўтариш, янги қўшин тўплаш, Мовароуннахрнинг ички аҳволини тафтиш қилиш билан машғул бўлди. У ўша кунлари тиним билмади. Термиз ёнида юз берган воқеалар уни тинчитмади. Кечаю кундуз шу ҳақда ўйлади. «Хўш, нега бу воқеа содир бўлди? Бунга нима сабаб? Ўзининг бир қадар бепарволигими? Ё соткинлик содир бўлди-ми? Буларнинг ҳар иккиси мавжуд, лекин яна биттаси бор. Ҳар

кимнинг сўзига ишонавермаслик, уни қайта-қайта текширувдан ўтказиш зарур»,— деди ўз-ўзига. Шу ерда, ўша пайтларда, яъни улар Дарагезда турганларида Жайхуннинг нариги тарафига хабаргирликка юборилган Тамуқа баходир эсига тушиб қолди. У аслида амир Хусайннинг йигити эди. Хабаргирликка у тавсия этган эди уни. Темурбек дарҳол ясовулбошини чақиртирди:

— Шитоб билан бориб жаноби Тамуқа баходирни топиб келинг!

У билан Жайхуннинг нариги тарафига бориб келган икки шериги ҳам чақиртирилди.

«Хаммаси тамом энди,— деди Тамуқа ичида ясовул ҳайдаб келаётган пайт йўлда,— яхши текшириб кўрилмаган ахборот олиб келиб, беш юз йигитнинг умрига зомин бўлдинг. Энг даҳшатлиси Темурбекдай олижаноб бекнинг юзини ерга қаратдинг. Бировнинг сўзига кириб. Ҳа, хомкалла! Ҳа, аҳмок!»

Тамуқа билан унинг икки ҳамроҳи жонидан умидини уздилар, чунки бундай жиноят асло кечирилмайди. Улар Темурбек ўлтирган хонага олиб кирилиши билан ўзларини унинг оёғи остига отдилар. Шу пайт у захмдор оёғини чопонга ўраб ўлтирган экан. Ўша Сеистон воқеасидан бери оёғи оғриқчан бўлиб қолди. Баъзи-баъзида, айникса, ҳаво айниган дамларда, чидаб бўлмайдиган даражада зиркираб оғирди. Шунда уни иссик тутиши зарур эди.

— Ҳўш, шоввозлар, энди буёғини нима қилдик? Мабодо мўғул Мовароуннаҳрни ташлаб кетмаганмикан? Яна бир марта бориб таҳқиқ қилиб келсакмиқан?

Темурбек Тамуқа баходирга шундай тикилдики, унинг ўтқир кузлари Тамуқанинг қалбини тешиб ўтгандай бўлди.

— Кечиринг, биз нонқўр бандаларни, аълоҳазрат! Кечиринг, гўдақларимиз етим қолишмасин,— бошка калимага тили келмади, унинг.

Кўзларидан дувиллаб оққан ёш юзларини ювди. Тамуқанинг икки ҳамроҳи эса ҳўнг-ҳўнг йиғлар эдилар, холос. Темурбек мунофиқлик ва ёлғонни асло кечирмас эди, лекин ўлдирмасди, таъзирини бериб даргоҳидан қувиб юборарди. Мажлисларда такрор-такрор айтарди: «Навкар жангу жадал пайтида туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик бурчини ва бегидан кўрган неъматларини унутса, бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай навкарни хизматга йўлатмаслик ва қувиб юбориш лозим». Тамуқа билан унинг икки шеригини ҳам шундай қилди. Тавочини чақириб буюрди:

— Уччаларини ҳам чўби ясоққа етказилсун. Тамуқага йигирма беш зарб, хамроҳларига ўн етти зарбдан урилсун.

Тавочи ўша кунёк одамларни тўплаб, уларни чўби ясоққа етказди, сўнг қўйиб юборди...

1363 йил. Баҳор. Лашкар жам бўлгандан кейин яна бир ҳафта давомида кўрик ва машқлар ўтказилди. Чавгон ўйнаш мусобақалари ва кўпқари бўлди. Ҳамма нарса: одам ҳам, қурол-аслаҳа ҳам, озиқ-овқат ва ем-хашак ҳам бекам-кўст жамлангандан кейин амир Хусайн билан Темурбек лашкарни Тохаристон ва Бадахшон устига бошладилар. Қундузда уч кун туриб қўшимча лашкар йиғдилар ва Дулдой баҳодирни эли билан Бадахшон устига юбордилар. Лекин юриш Толқонга борганда тўхтатилди, чунки Бадахшон шоҳлари сулҳ сўраб ўзлари келишди ва амир Хусайнга тобеълик изҳор қилдилар. Қандай яхши! Тохаристон билан Бадахшон бирон сипоҳийнинг бурни қонамай осонгина бўйсундирилди. Амир Хусайннинг эса қувончи чексиз бўлди. «Навбат энди Туронзаминга келди» деди у ўша Бадахшон элчилари жўнаб кетишгандан кейин. Ёнида турган Темурбекка эса иккиюзламачилик қилди:

— Худо хоҳласа, Темурбек, яқин орада Мовароуннахрни илгимизга киритурмиз. Ўшанда Сиз Самарқандни, биз эрсак, Балх бирлан Бадахшонни идора қилурмиз.

Темурбек унинг иккиюзламачилик қилиб турганини аллақачон пайкагани, аммо сирни бой бермади:

— Иншоолло, айтганингиз келсун, Хусайнбек,— деб қўйди.

Амирлар икки-уч кун Толқонда турдилар, сўнг кенгашиб у ердан Арҳанг саройга бордилар. У ерда уч кун тургач, Жайхундан ўтдилар ва амир Хусайннинг ота юрти Соли саройга бориб қўндилар. Бу ерда лашкарга бир ҳафта дам берилди. Кейин уни Хутталонга қараб етакладилар. Йўл хавф-хатарсиз, қутилмаган тасодифларсиз ўтди. Амирлар тўрт кун деганда Дашти қўлакка бориб тушдилар ва уни лашкаргоҳ қилдилар.

Ўша кун кечқурун туманбошилар, мингбошилар ва юзбошилар амир Хусайннинг чодирга мажлисга тўпландилар. Хутталоннинг мустаҳкам, баланд, катта-кичик қалъаларини очиш ҳақида кенгаш бўлди. Беклар, ҳар ким ўз билганини айтди. Кўп талашув-тортишув бўлди. Тортишувнинг каттаси икки улуғ амир — Темурбек билан Хусайнбек уртасида чиқди. Табиийки, бундай шароитда фикрлар айри чиқади. Амир Хусайн аввал вилоятнинг бош шаҳари Хутталонни қамал қилиш ва

у таслим бўлгандан кейин бошқалари билан шуғулланиш керак, деган таклифни ўртага ташлади. Темурбек эса аксинча ишни кичиклардан бошлашни мақсадга мувофик, деб топди. Қамал усуллари хусусида ҳам иккала амир биров тортишиб қолишди.

— Жангни қалъани раъд андоз ва нафт андозлардан ўкка тутиш билан бошлаймиз,— деди амир Ҳусайн.

— Аввал жанг қуролини эмас, тил қуролини ишга солганимиз маъкул,— эътироз билдирди Темурбек,— балки қон тўкишга ҳожат бўлмас?

— Унда хутталонликлар буни кучсизлик ва шижо-атсизликка йўймайдиларму? — амир Ҳусайн Темурбекка даканхўроз қараш қилди.

— Йўқ, тақсир, аксинча, ақлли кишилар бунга инсонпарварлик нишонаси деб қарайдурлар.

Амир Ҳусайн бўш келмади:

— Лашкарни ўша сиз айтган кичик қалъалар сари етаклаб кетсак, хутталонликлар уларга ёрдамга бормайдиму?

— Сиз ҳақсиз, Ҳусайнбек. Лекин биз бунга имкон бермайдурмиз. Лашкарнинг бир қисмини Хутталон атрофида қолдирурмиз.

Темурбекнинг «Сиз ҳақсиз, Ҳусайнбек», дегани унга ёқди. «Ҳа, биз ҳам анойилардин эрмасмуз, ҳарб ишларини сендин кам билмасмуз», — деб қўйди Ҳусайнбек ичида. Бироқ Пулод Буғо, Шер Баҳром ва яна баъзи бир беклардан ранжиди. Кенгашнинг бошидан то охиригача улар Темурбекнинг тарафида турдилар. Амир Ҳусайн Шер Баҳромни ўз одами деб юарди. У бўлса... Буни ундан қутмаган эди. «Шошмай тур, тутмишингни вақти келиб эсингга солиб қўямен,— деди ичида.— Ий-е, нега? Вақти келиб? Ўша вақт шу тобда келиб турибди-ку! Хўкизнинг ўлгиси келса эгасини сузади». Амир Ҳусайн шуларни қўнглидан кечирди-ю, интиқом тараддудига тушиб, Шер Баҳромни мактаб кетди:

— Шер Баҳром эс-хушлик, шукуҳлик йигит. Балжуонга уни юборсак, нима дейсиз, Темурбек? Ҳар ҳолда, Балжуон унинг ота юрти. Имоним қомилки, вафодорлик тариқини тутиб, элининг қулоғига тобеълик ва мувофиқлик сирғасини тақиб келур.

— Тўғри фикр айтдингиз, Ҳусайнбек. Шер Баҳромнинг Сизу бизга садокати ҳадсиз.

Темурбек «садокати ҳадсиз» деганда, Шер Баҳромга маънодор қараб қўйди. Одатда, подшоҳ мактаганда мулозимда ўзига хос гурур, бекиёс қуч-қудрат, ўзини етти

осмонда чоғлаб, юзида подшоҳга чексиз миннатдорчилик аломатлари пайдо бўлади. Лекин Шер Баҳромда бу сезилмади. Фақат охистагина бошини ликиллатиб кўйди, холос. Ўрнидан туриб қўл ковуштирмагани амир Ҳусайнга эриш туюлди. «Бунга нима дейсиз?» дегандай Темурбекка қаради, кейин Шер Баҳромга зарда қилди:

— Ҳўш, борасизму-йўқми, ўзи? Ё «ҳа» денг, ё «йўқ»!

Шер Баҳром довдираб қолмади. Бир амир Ҳусайнга қаради, бир Темурбекка. Сўнг бошини қуйи солганича тўнғиллади:

— «Бор!» деган эркансизлар — борамиз. Бормай иложимиз қанча?

Шу тариқа, Хутталонга қарашли бошқа юртларга ҳам одам тайинлаб мажлис тарқади. Ҳамма ўрнидан турганда амир Ҳусайн имо-ишора билан Темурбекни олиб қолди.

— Балжуон, ўзингиз яхши биласиз, ҳар жиҳатдин яхши юрт. Шу Шер Баҳромингиз буюрилган ишни қилармикин? Ё аксига олиб, қалъага кириб уни ичидан ёпиб олармикин? Ростини айтсам, унга ишонмайроқ турибмен.

— Ким билсин, дейсиз? Яқинда бўлиб ўтган воқеадан кейин одамга ишониш қийин бўлиб қолди,— деди.

Темурбек бу ерда яқинда Тамуқа баҳодир билан бўлган воқеани назарда тутди.

— Шер Баҳром «ичимдагини топиб ол!» дейдиганлардан. Уни ҳоли қилиб яна бир бор гаплашиб олиш керакка ўхшайдур,— деб қўшиб қўйди пировардида.

— Дуруст, ўзингиз гаплаша қолинг,— амир Ҳусайннинг қисик кўзлари бундан ҳам қисилди.

— Маъқул, бек.— Амир Темур бу билан унинг нима демокчилигини яхши тушунди. «Шер Баҳром сенинг одаминг. Шунинг учун ўзинг гаплаш!» демокчи бу писмик.

Темурбек амир Ҳусайннинг чодиридан чикибок Шер Баҳромни ҳузурига чақиртирмоқчи бўлди. Шу пайт унинг ўзи келиб қолди. Икковлари алла маҳалгача сўзлашиб ўлтиришди. Темурбек унинг кўнглига астойдил қўл солиб кўрди, лекин қалбакилик сезмади...

Шер Баҳром йигитларини олиб ўша куниёк Балжуонга жўнаб кетди...

Эртаси куни Хутталон қамалига ҳозирлик қўрилаётган бир пайтда Темурбекнинг одамлари мўғул қўшини қаршисидан чикиб, Пули сангин сари юзлангани ҳақида хабар топиб келишди. Уларга Туғлуқ сулдус, Сарик Бўғо, Шинкул масит, Туғлуқхўжа ва Кўр Темур бош эканлар.

Илгари Хутталон ҳокими бўлган, анчадан бери белини етти еридан боғлаб, келгиндиларнинг юмушини қилиб келаётган амир Қайхусрав гажарчи бўлиб, уларни етаклаб келаётган экан. Мўғул лашкарининг умумий сони ҳам тахминан аниқланди. Йигирма минг отлиқ аскар экан. Кенгашиб олиш зарур. Темурбек шошиб-пишиб амир Хусайннинг чодирига борди ва уни юз берган ахволдан огоҳ қилди.

— Энди нима қилиш керак?

Амир Хусайн дабдурустан жавоб қилолмади. Юз берган воқеа унинг ҳам ташвишини орттирди, чамаси. Лекин чорасига келганда пайсалга солди. Бир фурсатдан кейин «қайтишга тўғри келади», деди. Нега унда ҳаяжон ва тараддуд аломатлари сезилмади. Ва яна «қайтишимизга» демади? Темурбек унинг феълени яхши биларди. У мана шундай пайтларда ҳеч вақт биринчи бўлиб воқеага муносабат билдирмас, муҳими ўзини ўққа-чўққа урмасди. У бошқанинг қўли билан иш битиришга одатланган. Ўлжага бўлса тенг шерик бўларди. Темурбек охири деди:

— Ахвол жиддий, Хусайнбек. Пайсалга солиш ўлим бирлан баробар. Мен ҳозирок одамларимни олиб йўлга чикурмен. Сиз-чи?

— Мен кетингиздин борурмен,— деди шошиб-пишиб Хусайнбек. «Бирга борасен!» деб туриб олса нима бўларди? Темурбекнинг шу тарафи яхши. «Мен уни қиламан, сен бун», деб пачакилашиб ўлгирмайди. Хусайнбекнинг дилидагини билди. Бораверсин. Биз шошилмай ортидан борурмиз. Нима бўлиши бир худонинг ўзига аён. Темурбек шундай фикрлади-ю, кўнгли таскин топди. Хусайнбек ҳатто илгари Хутталоннинг катта-кичик қалъаларига қарши юборилган бекларининг орқасидан ҳам одам юбормаган.

Темурбек айтганини қилди. Ўша куник бор йигитларини тўлаб (ҳаммаси бўлиб бир ярим минг йигит жамлади) Дашти қўлақдан жўнаб кетди. Икки кундан кейин намози аср олдида, Пули сангинга келиб тушди. Дарёнинг сўл қирғоғи бўм-бўш, мўғуллар унинг ўнг соҳилида эдилар. Улар йўлнинг икки тарафига чодир тикиб, бамайлихотир ўлтирган эдилар. Туғлук сулдус ва бошқа мўғул беклари душманнинг қаёқдан келишини билмай уч-тўрт кундан бери шу ерда турар эдилар. Мўғулнинг бу кайфиятидан усталик билан фойдаланган Темурбек иккинчи кун пешинда кўприкдан сал юқориқадан дарённинг мўғуллар турган соҳилига, кейин сўкмоқлар орқали душманнинг орқа тарафига ўтиб олди. «Ёрдам тангри таолодан бўлгач,

галаба якин». Темурбек Қуръони каримда келтирилган бу оятни одамларига такрор айтар ва маънисини ҳазрат Али қиссалари ва «Жангномайи Абу Муслим» дан ривоятлар келтириб тушунтирар эди. Мухими, қўққисдан, душман кутмаган ерда ва кутилмаган соатда унга зарба беришнинг афзаллигини яхши биларди у.

Хулласи калом, мўғул хотиржам ўлтирган бир пайтда Темурбекнинг йигитлари уни уч тарафдан босди. Омад Темурбекка кулиб бокди. Мўғуллар ҳатто йиғиштириниб олишга ҳам улгурмадилар. Қўпчилик ўзини йўқотиб саросимага тушди. От-улови ва қурол-аслаҳасини ташлаб тўғри келган тарафга қараб қочди. Қолганларининг тақдирини бир зумда ҳал бўлди.

Амир Ҳусайн айтганидай Темурбекнинг кетидан етиб келди, лекин жангдан кейин...

Бир-икки кун ўтгач, Темурбек уч юз отлик йигитни олиб яна йўлга чикди. Қолганларини эса Жоку барлос бошчилигида Пули сангинда қолдирди. Эҳтиёткорлик яхши-да. Эртага нима бўлишини ким билади? Худо кўрсатмасин, бирон хунук воқеа юз бергундай бўлса, шу ерга — Пули сангинга қайтиб келишига тўғри келади. Темурбек бу сафар ота шахри Кешни озод қилишга бел боғлади. Амир Ҳусайн бўлса ўлжадан улушини олдию Балхга қайтиб кетди. Чунки Мовароуннаҳрни якин орада қўлга киришига ақли етмади.

Темир қопўдан ўтгандан кейин йўл-йўлакай Темурбекка янги-янги йигитлар тўда-тўда бўлиб келиб қўшилдилар. Қарши билан Кешни бир-бири билан боғлаб турган катта йўлга чиқиб олганларидан сўнг лашкарнинг бир қисмини йўл устида пистирмада қолдирди. Башарти Қаршидан мўғул мадад кучлари юборгудай бўлса уларни Кешга ўтказмаслик лозим эди. Уларга шу вазифа юклатилди. Шундан кейин Темурбек уч юз сара йигитни — уларнинг орасида номдор беклардан Сулаймон барлос, Баҳром жалойир ва Жалолиддин барлослар ҳам бор эди — ўзи билан бирга олиб, Кеш сари юзланди.

Кеш жилғасига яқинлашганда Темурбек чап қўлини кўтариб, ҳаммага «Тўхта!» деб ишора қилди. Йигитларга: «Ҳар бирингиз отингизнинг икки бикинига бир боғдан шох-шабба боғланг, шундай бўлсинки, унинг бир учи ерда бўлсин!» деб буюрди. Йўл четидаги дарахтлар ва буталарни кесиб шох-шабба йиғдилар ва бошлиқлари айтгандай қилиб отларининг икки бикинига боғладилар. Йигитлар ҳам, беклар ҳам бошда бунинг маънисига тушунмадилар, чунки бунакаси илгари харб ишларида

қўрилмаганди. Бунга отга камчи босилгандан кейин тушундилар. Шох-шаббалар йўлни шу қадар тузитдики, узокдан, бирон тепаликдан қараган одам, кўп минг кишилиқ лашкар келаётганидан гумон қиларди. Уч юз отнинг туёғидан кўтарилган чанг-тўзон, йўқ деганда икки фарсах масофани тутди. Қалъа тепасидан буни кўрган мўғул сокчиси ҳам шундай тасаввурда бўлди. Воқеани зудлик билан пастга хабар қилдилар. Тез орада девор кўнғирасида доруғанинг ўзи ноиб билан пайдо бўлди.

Йўқ, деганда икки туман аскар бу, — деди у ёнида қўлини кош устига парда қилиб, йўлни кузатиб турган ноибига.

Шунга ўхшайдур, жаноби доруға. Фурсат ғаниматлигида бу ердин жунаб қолсакмикин?

Доруғанинг бир минг — бир ярим мингга яқин аскари бор эди. Шундай бўлса ҳам жанг қилишга жазм қилмади. Аҳлу аёли, кўч-кўронини олиб шаҳарни узокдан келаётган кимингдир «туманот» аскарига бўшатиб чиқди. Темурбекнинг бу устамонлиги ва жасорати, мўғулнинг эса соддалиги ўша вақтдан бери тилларда дoston бўлди.

Шундай қилиб, Темурбек бор-йўғи уч юз йигити билан ота юрти Кешни мўғулдан қайтариб олди. Темурбек қаерда бўлмасин, биринчи навбатда лашкарнинг ғамини ер: ўринлаштирар, озик-овкати, ем-хашагидан хабар оларди. Шаҳар олингандан кейин қўшин ясолга тузилди ва ҳаммаларига ўн беш кепакийдан укулка берилди. Ўлжанинг бир қисми ҳам уларнинг ўртасида тақсимланди. Кейин юзбошилар уларни қўноққа жойлаштириш билан машғул бўлдилар. Лашкар ўринлаштирилгандан сўнг Темурбекнинг биринчи қилган иши шу бўлдики, Гумбази саййидонга бориб, ўша муборак тупрокда ётган бобоси, отаси ва онасининг мазорини зиёрат қилди, рухлари шод бўлсин деб, дуо-фотиҳа ўқиди, ушбу муқаддас мазорнинг жорубкашларига ҳамда ўша атрофдаги ғарибу ғурабога садақа улашди. Кейин тириклардан пири Шамсиддин Кулолни бориб зиёрат қилди. Эртаси куни нонуштадан кейин ота шаҳрини айланди, бозорларда бўлди. Кўпдан бу ерда бўлмаганиданми, шаҳар унга анча ғариб кўринди. Бозору чойхоналар аввалгидай гавжум эмас, расталар деярли бўм-бўш, мазорлар нураб, у ер-бу ери йиқилган, ариқлар тозаланмаган. Ўша куни кечқурун ўтказилган кенгашда шаҳарнинг бузилган ерларини тузатиш баъзи амирларнинг зиммасига юклатилди. Ва яна мамлакатдаги умумий вазиятни тафтиш қилиб келиш учун Қарши, Самарканд, Бухоро ва Хўжандга хабарчилар жўнатди.

Эртаси ўтиб индини бундан аввал теварак-атрофга юборилган хабарчилардан бири «Илёсхўжахон катта қўшин билан Кешдан тўрт фарсах нарида турибдур», деган хабар топиб келди. Ўта ташвишли хабар эди бу. Чунки катта қўшин билан хоннинг ўзи келган. Темурбекни ваҳима босди. Янги йигилганларни қўшганда қўшини ҳали мингга етмасди. Бу куч билан мўғулнинг бўлмаганда ўттиз минг кишилик лашкарига бас келиб бўладими? Кешнинг мустахкамрок қалъаси ҳам йўқ. Ҳожи барлос кўп йил уни сўриб еб ётди, лекин бирон истехком ёки олий бино қурмади. Аксига олиб ўзи қўшиннинг катта қисмини йўлда қолдириб келди. Темурбекни чинакамига ваҳима босди. Хўш, энди нима қилиш керак? Биринчи навбатда Балхга, амир Ҳусайнга чопар юбориб, уни қўшини билан чақиртирди. Ўзи эса, мўғул босгундай бўлса, бари одамини олиб, кучлар ёрдамга етиб келгунча, теварак-атрофдаги тоғларга чиқиб кетмоқчи бўлди.

Ўша кечани ҳамма, беклар ҳам, сипоҳийлар ҳам отлари эгарланган ҳолда ўтказдилар. Теварак-атрофда қоровуллар кучайтирилди. Лекин эртаси ҳам, индини ҳам мўғулдан дарак бўлмади. Лекин тўртинчи куни Қаршидан келган савдогар «Туғлуқ Темурхон вафот топибдур. Улуғ Тук Темур билан амир Ҳомид Илёсхўжахонни олиб Мўғулистонга жўнаб кетибдир, Тошарикда турган мўғул лашкари ҳам орқасига қайтиб кетибдур», деган хабар топиб келди. Темурбек ғайбдан келган бу хабарни тангри таолонинг зўр инояти, деб билди.

Ўша кунлари Темурбекнинг йигитлари Ҳузори босдилар. Доруға аҳлу аёли ва бор бисотини ташлаб қочиб кетди. Ҳузур халки кечаси юз берган воқеадан эрталаб хабар топди. Қўчалар худди ҳайит кунларидай байрам тусини олган. Ҳамманинг юзида қувонч, хурсандчилик. Ниҳоят, кўп орзиқиб қутган кун ҳам келди. Мўғуллар истибдоди барҳам топди. Хайрият. Худога шукур. Шаҳар кексалари, даҳа оксоқоллари ва ўқимишли кишилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб эл-юрт озодлиги учун жонини тикиб курашаётган бу олижаноб одамни зиёрат қилдилар, ҳадя ва инъомлар топширдилар...

Қўшинга икки кун дам берилгандан сўнг, Темурбек Кеш ва Ҳузордан, шу кейинги кунлари тўпланган лашкарга Хўжа Салбарийни чиндовул қилиб, Жигдалиқ мавзеёига қайтди ва ҳар жихатдан қулай бўлган ўшал ерни лашкаргоҳ қилиб теварак-атрофдан қўшин тўплангунча бир ҳафта турди. Кешга келишда Темур қонугда қолдирилган қўшин ва бундан қирк кун муқаддам Шер Баҳром

бошчилигида Балжоунга жўнатилган лашкар унга келиб қўшилди. Энг муҳими, ўша кунлари Балх тарафдан икки минг чоғлик аскарлари билан амир Ҳусайн ҳам шу ерга келди.

Шер Баҳром билан амир Ҳусайн келганининг эртаси куни лашкар Жигдаликдан қўчиб, Хузорга келди, Амирлар — Темурбек билан амир Ҳусайн лашкар ўринлашгунча хожа Ростиннинг табаррук мазорини бориб зиёрат қилдилар, дуо-фотиҳалар ўқиб, ул зотнинг пок руҳидан мадад тиладилар.

Амирлар бу ерда икки-уч кун туриб, лашкарни беками-кўст қилиб олмоқчи эдилар, лекин бахтга қарши, бунга имконият бўлмади. «Мўғул лашкари Тошарикда пайдо бўлди», деган хабар олинди. Маълум бўлишича, Тошарикқа уларнинг бор лашкари амир Бекчик билан амир Ҳомид бошчилигида тупланибди. Амирлар ўша заҳотиёк қўшинларни оёққа турғиздилар ва шу ернинг ўзида баронгор, жавонгор ва ғулни сафлаб Тошарик устига қараб юрдилар. Қўшиннинг баронгорига амир Ҳусайн, жавонгон қанотга Темурбек турдилар. Ғулга эса иш кўрган амир Жоку барлос турди. Қоровул, чиндовул ва чаноҳларга ҳам муносиб беклар қўйилди. Мўғуллар ҳам шу тарзда ясал тузиб турган эканлар. Унинг жавонғорида Қорахўжа билан амир Ҳомид, баронғорида Тук Темур билан амир Бекчик қўйилган экан. Темурбек бош бўлган жавонгор қаршисида турган мўғулнинг баронғори сон жиҳатдан икки баробар ортиқ эди. Шунга қарамай, Қорахўжа билан амир Ҳомид ракибидан чўчиброк турардилар. Қорахўжа қўлларини орқасига қилиб, ҳадеб ясалнинг у бошидан бу бошига катнардди. Амир Ҳомиднинг ҳам ичини ит таталаб ётган эди. Аммо шунга қарамай, шеригини юпатмоқчи бўларди:

— Ташвиш чекмасунлар, хўжам, нима бўлганда ҳам сиз билан бизнинг кучимиз катта.

— Нимишқа ташвиш чақарканман? — деди амир Қорахўжа бўш келмай. Лекин аслини олганда ваҳимаси борган сари зўрайиб кетаётган эди. Бу унинг юз-кўзидан шундайгина кўриниб турарди.

Лекин бу кайфият амир Ҳусайннинг ракибларида кўринмасди. Чунки Тук Темур билан амир Бекчик суяги жангу жадалларда пишган одамлар эдилар. Улар, аксинча, ғалабага умидвор эдилар.

Шу тахлит икки тараф лашкари урушга шай бўлиб турди. Улар худди бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турган икки шерга ўхшарди. Уларнинг ҳар бир қаноти ракибини синдиришни ўйлар, шунга умид қиларди. Одатда, урушда

кайси канот ракибини синдирса уруш такдири деярли ҳал бўларди. Чунки бир каноти синган куш узокка парвоз қилолмасди-да! Бунда амир Хусайн кўпроқ Темурбекдан умидвор...

Ҳиёл ўтмай, бургу, карнай ва ногораларнинг овози қулоқларни қар қилгудек даражада жанг майдонини тутди. Ҳар иккала тараф икки азим дарё бўлиб жўшу хурушга келди ва зилзила оқибатида тебранган қоя каби бир-бирининг устига ташланди. Темурбек викор билан оёқларини зафар узангисига қўйиб қилич ўйнатиб жангга кирди. Йигитлар ҳам ундан руҳланиб ўзларини аямай, саҳронинг шери ва уммоннинг наҳангларидай ёғийнинг бўғзидан олдилар. Ўша куни қатта қирғин-барот уруш бўлди. Охир-оқибат, мўғулнинг баронғори Темурбек қўшинининг сиқувига дош беролмай синди. Бошқа қисмлар ҳам саросима ва таҳликага тушдилар. Амир Хусайн шундан кейин «Аллоҳу акбар!» деб қўшинларини жангга бошлади. Душманнын сўл каноти ҳам синди. Шундан кейин чигатой беклар мўғулнинг ғулини икки тарафдан ўраб олиб мағлуб қилдилар. Урушда ҳар иккала тараф ҳам қатта талофат қўрди. Анча-мунча одам ўлди. Ўлганлар орасида амир Бекчикнинг биродари Давлатшоҳ, баҳрин умоқининг сардори Пўлод ва яна иккита хонзода бор эди. Амирлардан Бекчик, Искандар ўғлон, Ҳомид, Юсуфхўжа асир олиндилар. Асирлар орасида Илёсхўжа-хоннинг ўзи ҳам бор эди. У Темурбек билан амир Хусайнни аввал бир ёқлик қилиб, кейин Мўғулистонга қайтмоқчи бўлиб турган экан. Хонни ўлдиришмади. Туркларда мавжуд бўлган вафодорлик анъаналарига биноан, хон асирликдан озод этилди.

Темурбек ва амир Хусайн қўшини билан ўша кеча Тошарикда тунаб қолдилар, эртаси куни эса ёғийни таъқиб қилиб йўлга тушдилар. Оби ёмда унинг йўлини тўсиб чиқиб, қатта талофат етказдилар. Шундан кейин мўғулнинг қаршилиқ қўрсатишга мажоли қолмади. Унинг қолган-қутган қисми Хўжандга қараб чекинди. Энди унга тиним бермаслик керак эди. Шунинг учун Жоку барлос билан амир Сайфиддинни қўшиннинг бир қисми билан Самарқандга жўнатиб, ўзлари, Темурбек билан амир Хусайн, мўғулнинг кетидан қувдилар ва уни Хўжанддан ҳам сиқиб чиқардилар. Изма-из Сайхундан ўтиб Тошкентга келиб тушдилар...

Амирлар бошда 1363—64 йилнинг кишини Тошкентда ўтказмоқчи бўлдилар. Шунга қарор ҳам қилдилар. Лекин эртаси куни амир Хусайн нимагадир яна айниб қолди.

— Тезроқ Самарқандга кайтсак, дейман, Темурбек,— деди у понуштадан сунг,— мамлакат пойтахтини ўша икки амирга топшириб қўйиш қандай бўларкин? Йўқ демасангиз биз ҳам ўша ёкка борсак. Самарқанд атрофида кишласак.

Темурбек кўнмади. Сабабини эса амир Ҳусайнга айтиб ўлтирмади. У маълум вақт Тошкентда қолишга мажбур эди. Оёғидаги яра очилиб кетиб, кейинги пайтларда кўп азоб бераётган эди. Тошкентда Мош табиб деган машхур табиб истикомат қиларди. Темурбек ярасини шу одамга кўрсатиб, ундан нажот топиш ниятида эди. Темурбек буни амир Ҳусайнга айтиб ўлтирмади. Ожизлигини яширадиган одати бор эди унинг.

— Биз Шошда қолишга аҳд қилганмиз, бек. Йўқ, деманг сиз ҳам биз бирлан шу ерда қолинг. Ўйнайлик, кулайлик. Кейинги йилларда чеккан азобу укубатлар унут бўлсун. Ахир кўпдин бери айшу ишрат деган нарсалардин маҳруммиз!

Темурбек айшу ишрат ҳақидаги гапни атайин айтди. Айшу ишратга амир Ҳусайннинг суяги йўқлигини яхши биларди. Лекин у барибир кўнмади. Кўндан бери факат тожу тахт ва салтанат ҳавоси билан яшарди у.

— Самарқанд, ахир мамлакат пойтахти. Олдинда қилннатурғон ишлар кўп. Уни пойтахтда белгиламай қандай бўларкин? Умаро, вузаро ва фузало не дер эрканлар, биз бу ерда қолсак? — Ҳусайнбек яна жуда кўп далил-исботлар келтирди.

Темурбек унинг ниятини бошдан пайкаб турганди. Самарқандга бирга борсаг-у гожу тахтни олсам, деган ўйда эди амир Ҳусайн. Бир ўзи борғудай бўлса ҳалиги Жоку барлос бирлан амир Сайфиддин уни пойтахтга икки дунёда ҳам йўллатишмайди. Улар Темурбекнинг содиқ одамлари. Темурбекнинг ўзи бўлса бошқа ган. Нима деганда ҳам қариндош, ўзидан каттани ҳурмат қилади. Чунки мен ундан икки яктани ортик йиртганмен.

Амир Ҳусайннинг бу йўли ҳам ўтмади. Кейин у икки-юзламачилик қилди.

— Балким сиз ҳақдирсиз, Темурбек. Лекин иккала-мизнинг ҳам Шошда қолишимиз кўп тўғри бўлмаса керак. Биз бориб Дизакда кишлай қолайлик, бўлмаса?

«Ҳа, тулки,— деди ичида Темурбек, нима бўлганда ҳам Самарқандга Шошдин кўра Дизак яқинроқ-да!»

Шундан кейин эътирозга ўрин қолмади. Темурбек унинг бу таклифига қўнди.

Эртаси куни нонуштадан кейин амир Хусайн аскар, навкари ва мулозимларини олиб Шошдан жўнаб кетди. Темурбек уни шаҳар дарвозасигача кузатиб қўйди. Ушанда миҳофага чиқаётган ўрта бўйли, йигирма уч-йигирма тўрт ёшда бўлган кизил харир қўйлак кийган, гўзал аёлга тасодифан кўзи тушди. Юзига ташланган оқ харир ёпинғичдан унинг опноқ кулча юзи, тим қора сочлари баралла кўриниб турарди. Шу пайт у ҳам Темурбекка бир нигоҳ ташлади-ю, сўнг юзини ундан олиб қочган бўлди. Бу амир Хусайннинг хотини Сароймулк хоним экан. Буни Темурбек сўраб-суриштириб билди. Шундан кейин у бу гўзал аёлни тез-тез эслаб турадиган бўлиб қолди...

Амир Хусайн айтганига риоя қилмади. Ўша йили кишни Дизакда эмас, Зоминда кечирди...

Мош табиб новча бўйли, олтмишларни қоралаб қолган, қотмадан келган, хушчақчақ одам эди. Унинг тузатмаган касали йўқ. Айниқса, сингани ва яра-чулгани тез фурсат ичида эмлаб юборади. Шунинг учун бўлса керак, одамлар уни Ибн Синоий соний деб аташарди. Унинг Табиб кўчадаги катта ховлиси ҳамма вақт гавжум бўларди. Мош табибга ихлос қўйиб Маширикдан Мағрибгача бўлган барча мамлакатлардан одам келарди.

1364 йил. Кишнинг иккинчи оёи. Бир куни намозшом билан хуфтон орасида қимдир табибнинг дарвозасини шиддат билан қокди. Шу пайт табиб ўғли Нурдинхўжа билан бирга малҳам пишириш билан банд эди. Бир неча кундирки кўрбошининг думбасига бир эмас учта, хар бири ёнғокдай чипқон чиқиб, уйда ётиб қолди. Чипқон бўлганда ҳам урғочиси экан, болалаб кетди. Табиб малҳамни кўрбоши учун пишираётган эди. Мош табибнинг ўзи ҳам, уйдагилари ҳам бунақа бемаврид йўқлашларга қўниқиб кетишган. Кечаси келувчилар қўпинча ё узоқ-узоқдан, ёки тасодифан дардга чалинган бойваччалар бўлиб чиқарди. Бунақаларга табиб қўноқ ҳам берарди. Ташқари ховлида қуриб қўйган меҳмонхонаси шуларга хизмат қиларди. Сал ўтмай дарвоза яна тарақлади. Бу сафар қаттиқроқ тарақлади. «Нима бало, яна биронтасига чипқон чиқдими?», деб ўйлади табиб. Отасининг ишораси билан ўғли дарвозага қараб чопди.

— Қимсиз?

— Биз, очинг, жиян! — овоз Нурдинхўжага таниш туюлди. Шарақ-шуруқ қилиб занжирни ечиб эшикни очди. Қаршисида доруғанинг навкари билан нотаниш отлик харбий йигит турарди. У эгар урилган яна бир отни

жиловлаб олган эди. «Отамга келган бўлишса керак» — деб ўйлади Нурдинхўжа. Доруғанинг навқари шунчаки саломлашган бўлди-ю, шошиб-пишиб табибни суриштирди.

— Отангиз уйдадилар?

— Ҳа, уйддалар.

— Айтинг, тезроқ кийиниб чиксунлар, шошиб турибмиз.

Нурдинхўжа қайтиб кирганда Мош табиб малҳамни пишириб бўлган эди. Сўраб-суриштириб келганлар доруғанинг одами эканлигини эшитиб, малҳамни апил-тапил идишга солди-ю, чопонини қозикдан олиб бир енгини кийди-да, куча эшикка қараб ошиқди. Сув қоғозга ўраб тайёр қилиб қўйилган малҳам билан телпагини ўғли орқасидан олиб чиқиб берди. Табиблар чипқонни одатда кўрга кўмилган кизил пиёз билан даволашар, пиёз посодни сўриб олгандан кейин ўрнига малҳам суриб қўярдилар. Мош табибнинг пиёз олмагани дарвоза олдида ўғлидан малҳам билан телпагини олаётганда эсига тушди: Ичкарига кириб чикмокчи бўлди-ю, лекин доруғанинг одамларини куттириб қўйгиси келмади. Шунақа пиёз қурбошиникида ҳам борлигини биларди, балким доруғаникидан ҳам топилиб қолар, ахир. Доруғага балким пиёзнинг хожати бўлмас. Отлиқ ҳарбий йигит табибни қўриши билан отдан шартта ирғиб тушди ва уни қўлтиғидан олиб етовдаги отга миндирди. Табиб доруғанинг навқаридан «Тинчликми ўзи, нима бўлди?» деб сўрамокчи бўлди, лекин ботинмади. «Бирон жиддий ҳодиса юз бергандирки, чакиртирган», деди-қўйди ўзича. Табибни яна ваҳима босди. «Бугун қурбошиникига бориш керак эди-ку, энди нима бўлади? Эртага қолса унга жабр бўлмайдами? Малҳамнику янгидан тайёрласа бўлади, бироқ яра нима бўлади? Қўзи битиб қолади-ку, яна худо кўрсатмасин... Йўқ, нима бўлса ҳам уникига рав кириб чикмасам бўлмайди» деди у ичида. Мош табиб доруғанинг навқарига мурожаат қилди:

— Таксир, агар қарши бўлмасалар, қурбошиникига рав кириб ўтсак.

— Қурбошига, нима бўлибдур? — деб сўради навқар.

— Ҳалиги, нима десам бўлади, чипқон...

Мош табиб тафсилотдан қочди.

— Ийе бечорага жабр бўлибди-ку?! Жаноби қурбошининг орқалари юмшоқда. Эгар яламаган. Ҳа...Ҳа...Ҳа!...

Навкар кучани тулдириб хузур килиб кулди. Кейин бироз жиддийлашиб «нима килдик?» дегандай сипохий йигитга каради. Аскар йигит рози булди:

— Курбоши ҳам ҳожатмандга ўхшайдур. Майли, кириб чиксунлар.

Курбошининг ўнг думбасидаги чипкон болалаб кетган экан, лекин табибга пиёз қўйишга фурсат мусоида килмади. Уни кўрга кўмиш, пишириб, сўнг иккига бўлиб чипкон чиккан ерга боғлаш керак. Бунга бўлмаганда ўттиз-қирк дакика вақт зарур. Мош табиб чипкон атрофини сал эзиб кўриб «ҳали етилмабдур» деб кўяколди ва чап думбадаги ёрилган чипконни тозалади-да, малҳам суриб боғлаб қўйди.

— Муолажанинг колғонини худо хоҳласа эртага бафуржа келиб килурмиз, жаноб курбоши. Омин, Аллоху акбар! Худо шифо берсун!

Табиб шошиб-пишиб кўрбошиникидан чикди. Ҳалиги сипохий йигит уни қўлтиғидан олиб отга миндирди. Уччовлон йўлда давом этдилар. Лекин негадир доруғанинг кўчасига, Катортолга бурилмай тўппа-тўғри кетавердилар. Табибни аллақандай шубҳалар чулғаб олди. Шаҳардан чиқиб қоп-қоронгу бир кўчага, Октепа тарафга бурилганларида ваҳима кучайди. «Бир сир борга ўхшайдур. Агар доруғанинг ўзига керак бўлгонимда уйидин ўтиб кетмас эрдик. Яна анави ҳарбий йигит. У қаёқдан келиб қолди, ўзи? Кимнинг одами? Қаёққа олиб боришяпти, уни?» Мош табибнинг бошини мана шу саволлар котирарди. Ярим тош йўл босгач, чап тарафдаги катта кўчага бурилдилар. Тўрт юз-беш юз кадам юрганларидан кейин катта бир чорбоғ дарвозаси олдидан чиқиб қолдилар. Хизматкор уларни маҳтал килиб қўймади. Шундайгина дарвозанинг оркасида турган экан, от шарпасини эшигининг ҳамона давозанинг иккала табақасини очди ва четга чиқиб қўл ковуштирди. Ичкаридан чопиб келган зайнбардор табиб минган отнинг тизгинидан тутди.

Чорбоғ ўртасида қурилган шинамгина қаср олдида беш-ўн одам олиб-югуриб турли юмушларни килиб юришибди. У ер, бу ерга дарахтга машъала ёкиб қўйилган. Мош табиб дарвозадан кириши билан чорбоғни таниб, кўнгли таскин топди. Чорбоғ Шошнинг кимсан Азимбойдай катта савдогарига қарашли эди. Қаср эшиги олдида қокқан қозикдай қакқайиб турган кўрчилардан бири қўлидаги найзани дарахтга йўлади-да, чопиб бориб табибнинг қўлтиғига кирди. Эшикка етганларида унинг

қўлтиғига Азимбойнинг хос мулозими Усмон кашка кирди. Усмон кашка табибни ичкарига етаклади.

Меҳмонхона тўрида кўринишидан баланд бўйли, елкадор, оқсарикдан келган, қошлари қалин, ўттизлар атрофидаги йигит зангори кимхоб кўрпача устида кизил бахмал гилоф кийдирилган парёстукларга йўланиб ёнбошлаб ётарди. Олдига тўшалган катта дастурхон устида анвойи таомлар. Азимбой дастурхоннинг бир четида чўк тушиб, меҳмонга чой қўйиб бериб ўлтирибди. Мош табиб бойнинг барча мўътабар танишларини биларди. Лекин бугунги меҳмонни биринчи бор кўриб туриши. «Афтидан, бу ерлик эрмас, узокнинг одами», деган хулосага келди табиб. Фотиҳа ўқилиб, бир-икки пиёла чой ичилгандан кейин катта чиний товоқда қўй ёғи ва қўй гўштида пиширилган палов келтирилди. Ош ейилиб, фотиҳа ўқилган ва дастурхон йиғиб олингандан кейин Азимбой асл мақсадга қўчди.

— Азиз меҳмон асли Кешдин бўладурлар, Мош ака.

Шу ерда меҳмон эшитилар-эшитилмас томоқ кириб қўйди.

— Лаббай, ҳа эсим курсин, унутаёзбман. Хўп-хўп.

Азимбой меҳмоннинг имо-ишорасини дарров англади ва унинг аслини айтмай қўяқолди. Табибга бемаврид чақирилишининг сабабини қисқа қилиб тушунтирди, ҳолос.

— Азиз меҳмон бундин бирми, икки йилми бурун бир мухорабада қўлу оёқларидин захмдор бўлибдурлар. Бу ерга келишда йўлда оёғидаги яра очилиб кетибдур, Мош ака. Энди нажот ўзларидин.

— Маъқул таксир!

— Мош табиб меҳмонга мурожаат қилди:

— Ижозат берсангиз, жаноб, оёгингизнинг захмдор ерини кўрсам.

— Бажониқил, таксир, — дард азобидан тишини-тишига қўйиб ўлтирган меҳмон табибдан мамнун бўлди. Қўзи билан имо қилиб ўнг оёгини кўрсатди. Табиб унинг этигини бир илож қилиб ечиб олди-ю, лекин шалварини турмалотмади, чунки у тамом бадагга ёпишиб кетган эди. Табиб таштдорни чакиртириб сув иштиб келишни буюрди. Сўнг бойга деди:

— Хизматқорингизни тезлик билан бизникига юборсангиз. Фалон-фалон дориларни олиб келсун. Нурдин билади. Ўнг тарафдаги тоқчада.

Азимбой ташқарига чикди ва хизматқорни отлантириб табибникига жўнатди.

— Учиб бору учиб кел! — деб тайинлади унга.

Икки ош пишим вақт ўтиб хизматкор қайтиб келди. Мош табибнинг ўғли отаси тайинлаган дориларни бойнинг хизматкорига ишонмай ўзи олиб келибди.

Мош табиб шалворни уютиб, не азоб билан уни этдан ажратиб олди. Ярани илик сув билан яхшилаб ювиб, ўғли олиб келган доридан сурди ва уни оқ дока билан маҳкам боғлаб қўйди...

Бир фурсатдан кейин оғрик босилиб, беморнинг кўзи ёришгандай бўлди...

Мош табиб шундан кейин Азимбойнинг чорбогига бошда ҳар икки кунда бир марта, кейинча ҳафтада бир бор бориб беморга каради. Бир ой деганда беморнинг яраси битиб, Оҳангарон тарафга жўнаб кетди ва кишининг қолган қисмини ўша ерда Оби турк соҳилида ўтказди. Мош табиб эса муолажа қилган одами кимлигини билолмади. Сўраб-суриштирмади ҳам...

Амирлар, Темурбек билан амир Ҳусайн, 1364 йилнинг 20 марти куни Самарқандга келиб тушдилар. Эртаси куни намози дигардан кейин қурултой чакирилди. Уни ҳаммаларидан ёши улуг бўлган Ўлжойту Аперди очди. У аслида камгап одам эди. Шунинг учун асосий гапни айтиб қўяқолди.

— Кўпдан бери гарданкашлик ва тарафгузарлик билан кун ўтқариб келдик. Оқибати нима бўлгонлиги энди ҳаммага аён. Буёғига хушёр ва ҳамжихат бўлмасак, эл-юрт яна хароб бўлиши турган гап. Келинлар, гарданкашликка хотима бериб, бир одамга, эс-хушлик, ишнинг кўзини биладиган одамга гардан эгайлик. Бошқа чора йўқ. «Ё борми?» дегандай у ёқ-бу ёққа қараб қўйди.

Амир Ҳусайн ўрнидан туриб қўлини шоп килди:

— Яна ўша хонзодаларму? Қўйинг, ўша қўғирчоқларни! Етар! Ичимиздан биронга муносиб одамни хон кўтариб қўяқолайлик-да!

Шундай деди-ю, жавдираб аҳли мажлисни бир-бир кўздан кечирди. Ўлтираётиб олдинги қаторда, шундайгина рубарўсида ўлтирган амир Зинда Чашмга кўзи тушди-ю, унинг қулоғига нималарнидир шивирлади. Кейин ўнг тарафида ўлтирган Темурбекнинг бикинига туртиб, «чинг, ўзингиз таклиф қилинг», деди. Темурбек ишоранинг маъносини тушунди — амир Ҳусайн хонлик маснадига ўзини мўлжаллаётган эди. Темурбек ўзини билмасликка солиб, «чўрк» этмай ўлтираверди.

Яна бир-икки одам гапирган бўлди. Лекин амир Ўлжойтунинг гапларини шунчаки такрорладилар, холос. Ҳеч ким аниқ бир одамнинг номзодини айтмади.

Яна амир Ҳусайн гапга аралашди:

— Нима бўлди ўзи бизларга, наҳотки орамиздин бирор муносиб одамни танлай ололмасак?! Нега яна ўша фалон авлодга ёпишиб олдик!

Амир Ҳусайннинг катъият билан айтган бу гаплари аҳли мажлисни сергак тортдириб қўйди. Унинг нима демокчилигини ҳамма тушунди, лекин ҳеч ким «фалончи бўлсин» дейишга журъат этолмади. Хатто, кўпни кўрган, улус орасида иззат-эътибор қозонган амир Ўлжойтунинг ўзи ҳам буни айтолмади. Хонлик маснадида қурултойда ўлтирганлар орасида ким кўпроқ муносиблигини у яхши билиб турганди. Айтгани амир Ҳусайндан чўчиди. Чунки амир Қазаганнинг бу набираси нималарга қодирлигини яхши биларди. Яхшиси, буни шу ерда ўлтирганларнинг ўзлари ҳал қилсин. У яна аҳли мажлисдан сўради.

— Хўш, яхшилар, энди нима қилдик? Бугун бир қарорга келмасак бўлмайду. Вазият оғир.

Аҳли мажлис ўртасига сукут чўкди. Охири уни Жоку барлос бузди:

— Жаноби амир Ўлжойту ҳақ гапни айтдилар. Орамиздин бирон мўминни қобилни хон қилиб олмасак бўлмайду. Жоку барлос ўлтирганларни бир-бир назардан кечирди. Шу пайт унинг кўзи амир Ҳусайн билан Темурбекка тушди. Темурбек бежавотир эди, лекин амир Ҳусайн ўта безовта — юраги така-пука бўлиб ўлтирарди. Жоку барлос бирдан унинг номини айтиб юборса-я. Севинчини ичига сиғдиरोлармикин? Юраги тарс этиб ёрилиб кетмасмикин? Бирок Жоку барлос аксига олиб унинг номини тилга олмади, Темурбекни муносиб кўрди.

— Фикри ожизимча, ушбу мансабга Тарағой баҳодирнинг фарзанди аржуманди Темурбек муносиб.

Ўлтирганларнинг кўпчилиги бу фикрни қўллади. Шу пайт амир Зинда Чашм бошқа гап қилди:

— Тўғри-я, лекин Темурбекнинг ўзи нима дер экан? Ўзидин эшитайлик.

Амир Ўлжойту Темурбекка қаради. Темурбек охиста ўрнидан турди ва қўлини кўксига қўйиб миннатдорчилик билдирди, сўнг таклифга муносабатини айтди:

— Тўғри айтасиз, жаноби амир. Бошбошдоклик ва тарафгузарликни энди йиғиштирмасак бўлмайду. Жаҳон-жаҳонбонсиз, тан бошсиз бўлмас, деган нақл бор. Бир

кишини хон кўтариб, элу улуснинг инон-ихтиёрини унга топшириш пайти келди.

Темурбек шу ерда бир амир Ўлжойтуга, бир амир Хусайнга қаради. У амир Хусайнни жон-дили билан қўлламоқчи эди. У ботир йигит ва сипоҳийгирликни яхши билади, давлат ишлари сулукини ҳам яхши ўрганган. Лекин фақат шу сифатларнинг ўзи давлат бошлиғи учун кифоя қилармикин? Қолаверса, амир Хусайннинг қусурлари ҳам кам эмас: шухратпараст, кам мулоҳаза-лик, зару жавоҳирни жонидан яхши кўратурғон одам...

— Бандага кўргузғон ишончингиз учун қўллуқ. Локин ота-бободин қолғон ёсо ва юсун деган нарса ҳам бор, — деди у сўзида давом этиб, — биздин аввал ўтганлар доимо ёсо ва юсун бирлан иш тутиб келгонлар.

Амир Хусайннинг ранги-кути ўчди. Анави айёр Ўлжойту отнинг қашқасидай маълум. Бошқалар унинг оғзига қараб ўлтиришибди. Улар-ку майли-я, лекин Темурбекка нима бўлди, ўзи? Бир умр ёнма-ён туриб қилич чопишган дўсти. Буни асло ундан кутмаган эди. Ёсо-юсундин сўз очдими — иш гамом. У яна ўша хонзодаларни кўзлаб турибди.

Темурбекнинг халиғи ёсо ва юсун хусусида айтган гапидан ҳамма энди хунёр тортди. Тизгиннинг учини яна амир Ўлжойту қўлга олди:

— Ҳа-я, қариллик қурсин. Биз буёғини ўйламағон эрканмиз.

Амир Ўлжойту ялт этиб амир Хусайнга қаради. Хусайнбек бўлса шиддат билан ундан кўзини олиб қочди. «Ҳали шошмай тур, қари тулки! Омон бўлсак кўрурмиз, ҳолинг не кечар эркан!», деди амир Хусайн ичида.

Амир Ўлжойту аҳли қурултойнинг рабдойини билиб олмоқчи бўлиб, одамларга яна бир марта назар ташлади. Ҳамма ихтиёрни унга қўйиб турганини пайкагач, сўзида давом этди:

— Аҳли қурултой қарши бўлмаса, Дувахон наслидин бўлгон бир хонзода бор. Қобил йигит. Ўшани хонлик маснадига ўтқизсак.

Қаерда тайёрига айёр бўлиб ўлтирғон эркан ўшал хонзода?! Амир Хусайннинг кўзларидан ўт чакнагандай бўлди.

Аҳли қурултой «қани, жавоби қандай бўларкин?» деб амир Ўлжойтуга кўз тикди.

Амир Ўлжойту Хусайнбекнинг зардасидан бир оз кўнгли гаш бўлган бўлса-да, ўзини тутди ва қиска жавоб қилди:

— Бундан аввал Хисори шодмонда эрдилар, хозир валлахи аълам шу атрофда бўлсалар керак.

Аҳли курултой безовта бўлди. Ҳамма теваарак-атрофга назар ташлаб, хонзодани шу ердан, курултой тўпланган ердан кидира кетди.

«Ҳа, тулки,— деди ичида амир Хусайн — Аллакачон уни шу ерга олиб келиб қўйиб, ҳаммамизни лақиллатиб ўлтирибсен».

Амир Хусайн янглишмабди. Ҳақиқатан ҳам у шу ерда, амир Хусайн ва унга ўхшаш мансабпарастларнинг фитна-сидан кўриқиб, гариб либосда орлотлар орасида ўлтирган экан.

Амир Хусайн чидолмади:

— Агар шу ерда бўлсалар, кўрайлик ўшал хонзодаёйи олий насабни. Шохи иккитами, ё биттами эркан!

Аҳли мажлис орасида кулги кўтарилди. Кимдир, «орлот бекларидан бўлса керак», деб лукма ташлади;

— Агар шохи сиз ўйлагандай иккита бўлса, биттасини сизга олиб берамиз, Хусайнбек.

Ўлтирганлар орасида яна кулги кўтарилди.

Амир Ўлжойту тортишув жиддий тус олиб кетишининг олдини олди:

— Бўлди, жаноблар, ортиқча бахсу тортишувдан фойда йўқ. Келинглار, масалани жиддий ҳал қилайлик. Бўлғуси хонимизни кўрмокчи экансиз, раъйингизни қайтаролмаймиз,— дея орлотлар ўлтирган ерга кўз ташлаб, уни дарров топди ва баланд овоз билан ҳаммага эълон қилди:

— Жаноби олийлари, хон ибн хокон Дуржихон ибн Илчигдой ибн Дувахон ибн Чигатойхон ибн соҳибқирони аъзам Чингизхон шу ердалар!

Дуржихон ўрнидан турди. Аҳли курултой ҳам ўрнидан туриб унинг тарафига эгилиб чуқур таъзим бажо келтирди. Ўша куниёқ уни ок қийғизга ўтказиб уч марта кўтариб қўйдилар, кейин Чигатой улусининг тахтига ўтказдилар. Келаси жумъа куни масжиди жомеъда янги хоннинг номига хутба ўқилди. Кечкурун эса янги хон шарафига юртга катта ош тортилди...

Амир Хусайн амир Ўлжойтунинг тарафдорлари кўпайиб кетганлиги ва Темурбек ҳам унинг тарафини олганлиги оқибатида нияти рўёбга чиқмай қолганлигига ич-ичидан эзилди. Илож қанча? Вактинча аламини ичига ютди. Балким тахт навбати ҳали унга етишмагандир. Саодатли айёмлар ҳали олдиндадир? Умид қилиш керак, умид! Амир Хусайн шу билан ўзини бир қадар юпатди. Нима бўлсаям шулар билан, шуларнинг ичида бўлишга қарор қилди.

Бусиз максадга етиб бўлмайди... Лекин ўзига шундай тасалли бериб турган бир пайтда, Дуржихоннинг тахтга ўтказилганининг олтинчи куни амир Ўлжойтуникида дастурхон устида амир Хусайн ракибларидан яна бир тепки еди:

— Бандиларни бўшатсакмикан? — деб қолди амир Ўлжойту Темурбекка мурожаат қилиб.

Амир Хусайнга эса маънодор қараб қўйди.

Амир Ўлжойту яқинда Тошарикда бўлган урушда асир олинган мўғулларни назарда тутди. Булар орасида беклар ва аслзодалар кўп эди. Темурбекнинг қўлида ҳам бор эди ўша асирлардан баъзилари, лекин амир Хусайн кўпроқ эди. Хусусан, Илёсхўжахоннинг яқин одами амир Ҳомид билан Искандар ўғлон амир Хусайннинг қўлида эдилар. Амир Ўлжойту асирлар хусусида сўз очганда биринчи навбатда шу мухтарам зотларни назарда тутган эди. Гап эгасини топди. Ахир, ҳамма нарсанинг, шунингдек, ҳўрлашнинг ҳам ҳад-чегараси бор. Амир Хусайн ўзини тўтолмади:

— Бу нимаси, жаноблар! «От минганники, тўн кийганники», деган гапни эшитмаганмисиз? Ахир, ёсо ва юсуни унутдикми?!

— Шундайку-я, — деди амир Ўлжойту, — лекин биз банди этилган беклар ва аслзодаларни назарда тутяпмиз.

Амир Хусайн эътироз билдирмоқчи бўлди. Турк-мўғул қавмлари орасида мавжуд бўлган одатга кўра, асир ҳам ўлжа ҳисобланади. Уни ҳатто қулга айлантириб сотиб юбориш мумкин. Бахтга қарши, бугунги йиғинда ҳам унга тарафдор чиқмади. Шунинг учун яна таслим бўлди:

— Ҳа, майли. Лекин фақат амир Ҳомид билан Искандар ўғлонни бўшатамиз.

— Балли, бек! — деди амир Ўлжойту.

Аммо амир Хусайн унинг қувончини яримта қилди.

— Фақат Соли саройга борғач ва баъзи тафтишлардин кейин бўшатамиз аларни, — деди у қатъият билан.

Шу билан амир Хусайн хусусидаги гапга чек қўйилди...

Бироқ амир Хусайн ваъдасига вафо қилмади. Соли саройга етиб олгандан кейин Искандар ўғлонни ўлдирди...

Ўша йилги қишни Темурбек Кешда, амир Хусайн Соли саройда ўтказдилар.

1365 йилнинг баҳори серёмғир келди. Баъзи пайтларда жала қуярди. Ўшундай кунлардан бирида Хўжанд ҳокимининг чопари келиб қолди. Темурбек шу пайт уйида йўқ эди. Чопар уни Гумбази саййидондан топди. У пири Шамсиддин Қулол билан суҳбатлашиб ўлтирган эди.

Хизматкор чопарга хонакоҳ ёнидаги айвончадан жой кўрсатиб, ўзи ичкарига кириб кетди. Пир билан муриднинг суҳбати кизиб қолган экан. Хожа Шамсиддин Қулол хизматкорга кўзи тушган бўлса ҳам эътибор қилмади. Хизматкорнинг юзидаги тараддуддан бирон воқеа юз берганини Темурбек англаб безовта бўла бошлади. Пир сал фурсат ўтиб суҳбатни ўзи бўлди.

— Хўш, мулла Абдурахмон, не воқеа соҳир бўлибдур?

— Бек ҳазратларига чопар бор.

Хожа Шамсиддин Қулол юрда бирон жиддий воқеа юз берганини англади ва қўлини фотиҳага очди:

— Тан соғлик, хотиржамлигини берсун. Тангри таоло иноятини бандаларидин дариг тутмасун. Омин, Аллоху акбар!

Ташқарига чиққанларидан кейин Темурбек чопарни суриштирди. У ўн саккиз-йигирмаларга борган норғил йигит экан. Кўринишидан жалойирлардан. Чопар шошиб-пишиб ўзини таништирди:

— Хўжаиддин келдим, бек ога. Шайх Муҳаммаднинг навкаримен.

Темурбек ўша кунларда Хўжандни сураб турган Шайх Муҳаммаднинг танимас эди. Лекин отаси Баён сулдусни яхши биларди. Чопар Илёсхўжахон бор лашқарини етаклаб Мовароуннахр устига яна бостириб келаётгани хақида совук хабар олиб келибди. Темурбек Шайх Муҳаммаднинг чопарини қайтариб юборган ҳамоно тавочи ва жарчиларни теварак-атрофга юбориб лашқар йигди. Соли саройга, амир Хусайн хузурига ҳам чопар юборди.

Лашқар уч кун деганда тўпланди. Темурбек ўша кунгек йўлга чиқди. Хўзорга етганда амир Хусайннинг Ёўлод Буго ва Зинда Чашм бошчилигида юборган икки минг йигити келиб қўшилди. Ипор кўриғида икки кун от-улов ва одамларга дам бериб, яна йўлга чиқдилар. 20 май куни кечга яқин Сайхундан ўтиб, Чинос яқинида юртчилар икки-уч кун аввал келиб, қуриб қўйган лашқаргоҳга уринлашдилар. Буйрукка биноан, ҳар бир кўшин теварак-атрофини тўралар ва чирлар билан ўради, ичидан эса араваларни бир-бирига занжирлаб, иккинчи мудофаа халқасини ҳосил қилдилар. Шу кеча ҳамма — амир ҳам, сипоҳий ҳам хушёр бўлиб ётди. Теварак-атрофда қоруволлар кўпайтирилди. Ўша куни ярим кечада қолган лашқари билан амир Хусайн ҳам етиб келди.

Тонг ёриша бошлаши билан қисқа чонги ўтказдилар ва вақтни бой бермай-ясал тузишга киришдилар. Баронгорда амир Хусайн турадиган бўлди, жавонгорни Темурбек

устивор қилди. Баронғорнинг канбулига Тилончи орлот, хировулга амир Ўлжойту Аперди, Шер Бахром, Пулод Буғо, Фарход Аперди ва Малик баходир тайин этилдилар. Жавонғорнинг канбулига амир Сор Буғо кипчок, хировулига Темурхўжа ўғлон қўйилди. Гулга амир Жоку барлос, амир Сайфиддин, амир Мурод барлос ва Аббос баходир қўшини билан тайин қилиндилар. Келишувга биноан, ҳамма қисмлар: баронғор ҳам, жавонғор ҳам, гул ҳам душман устига бир вақтнинг ўзида, баробар ташланадиган бўлдилар.

Жанг чошгоҳга яқин, тунда бошлаган ёмғир сал тингандан сўнг бошланди. Темурбек мўғулларнинг Шангум нуён турган баронғорини бир ҳамладаёк суриб ташлади. Мўғулларнинг бошқа қисмларида ҳам саросималик бошланди. Шу пайт Илёсхўжахон ядачиларни ишга солди. Яда ишга солингандан кейин савалаб турган ёмғир бирдан селга айланди. Қўз очиб-юмгунча жанг майдони боткокликка айланди, отлар тиззасигача ботиб, ҳаракат қилишга мажоли қолмайдиган бўлиб қолди. Афсуски, Илёсхўжахон қочишни ихтиёр қилиб турган бир пайтда амир Ҳусайн журъатсизлик қилди. Унинг қўшинлари мўғулларга ўхшаб бошига кийгиз ташлаб олиб, турган жойидан бир қарич ҳам силжимади. Темурбек уни жангга ундаб, олдига икки марта чопар юборди. Лекин бундан бирон наф чикмади. Иккинчи марта бориб келган чопари Ҳомид баходирга амир Ҳусайн «Ёғий билан чопишиб ўлишга розиман, лекин боткокка ботиб эрмас. Темурбекка ҳам айтиб қўй, обрў борида уруш палосини йиғиштирсин» дебди.

Кутилмаган табиий офат ва жанг қилиб турган кучлар тенг эмаслигига қарамай, Темурбек ва унинг йигитлари савалашишни давом эттирдилар. Шу пайт Илёсхўжахон «баронғор қисм чекинсун!» деб буйруқ берди. Лекин жавонғорнинг канбули, хировули ва қоровули, шунингдек, жавонғор, баронғор ўринларида қолдирилди. Бу Темурбек ва унинг қўл остида турган қисмларга қўйилган тузок эди. Бу етмагандай амир Ҳусайн бош бўлган баронғор Сайхун соҳили сари чекина бошлади. Бундай шароитда урушни давом эттириш ўз ихтиёри билан ўзини тузокқа тутиб бериш билан баробар эди. Шу боис Темурбек амирлари билан шошилишч от устида кенгаш ўтказиб, савашни тўхтатиш ва фурсат борида жанг майдонини тарқ этиб, одамларни ҳам, чорпо ва асбоб-анжомларни ҳам омон сақлаб қолишга қарор қилди. Чунки тушунган одамга уруш аллақачон бой берилган эди. Тарихда «жанги лой»

деб ном олган ана шу урушда Темурбек ўн минг одамидан ажралди. Даҳшатомуз бу воқеа замондош тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, 1365 йилнинг 22 май кuni содир бўлди.

Темурбек йигитлари билан Сайхун соҳилига етганда амир Хусайн аллақачон нариги қирғоққа ўтиб олган эди. Темурбек дарёдан аввал аёллар ва болаларни, кейин ярадорларни ўтказди, сўнг лашкар ва охирда ўзи ўтди. Лекин бу ерда ҳам амир Хусайннинг қораси кўринмади. Агар ушанда Илёсхўжахон журъат қилганда Темурбекка каттароқ талофот етказган бўларди. Хайрият, у ўша заҳотиёк уни таъқиб остига олмади.

Амир Хусайн Дизакда ҳам, Самарқандда ҳам тўхтамай тўппа-тўғри Соли саройга қочиб борди. У шу қадар ваҳимага тушган эдики, мўғул кўшини ҳали замон келиб қоладигандай туюларди унга. Шу сабабдан у ерда ҳам қолмади. Аҳли аёли, хизматкорлари ва хазинасини олиб Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб кетди, тоғу тош ва доvonларни ошиб Шабартуга борди. Шу манзилни паноҳ қилиб, Жайхун теварагидаги ерларга хабаргирлар юборди. Улар, агар нохуш хабар топиб келгудай бўлсалар, Шабартуни ҳам тарк этиб, Ҳиндистонга ўтиб кетмокчи бўлди...

Лекин Темурбек ундай қилмади. Одамларини эсон-омон Кешга олиб келди ва шаҳарни имкони борича мустаҳкамлаш ва лашкар тўплаш билан машғул бўлди. Ўликлар қондаси билан дафн этилди, ярадорлар муолажа қилинди. Ўша пайтларда Кешнинг деворию мустаҳкамланган қалъаси йўқ эди. Бу ерда жон саклаш, Илёсхўжахондай хавфли душманнинг ҳужумига дош бериши мумкин эмасди. Шунинг учун Самарқандга бориш ва у ердаги кучларни қўшиб, мўғул билан курашни давом эттирмокчи бўлди. Шу ният билан у ерга аввал Темурхўжа ўғлон, Жовурчи ва Аббос баходирни етти кўшин қилиб юборди. Самарқандда кўркиб-писиб ўлтирган амирлар Темурбекнинг бу азм-қароридан хабар топиб, бошлари осмонга етди. Бунақа пайтда одатда базми жамшид бўлади. Амир Ҳинду ака билан Довудхўжа Кешдан келган амирларни бурнидан чиққунча едириб ичирдилар. Айниқса, Жовурчига худо берди. Бунақа пайтларда унинг йиқилгунча ичадиган одати бор. Ичгани ҳам майли-я, лекин жуда сергап бўлиб кетади. Бу кўпинча унга қимматга тушарди. Жовурчи ўша кеча кайф устида сирли бир гапни айтиб қўйди. Бу охир-оқибатда Самарқандга ҳам, Темурбекка ҳам жуда қимматга тушди. У ҳамманинг олдида билиб-билмасдан «Темурбек До-

вудхўжа билан амир Хинду акани Хусайнбекка тутиб бермокчи, биз шундай топширик билан келганмиз», деб қолди. Самаркандлик амирлар бу гапга лакка тушдилар-қўйдилар. Эрта тонгда Темурбекнинг одамлари каттик ухлаб ётган пайтда, ўнгини олиб қочиб қолдилар улар. Чунки амир Хусайннинг қассоблигини яхши билардилар. Ишонганлари Темурбек бўлса-ю, яна уларни ўша қассобга тутиб бермокчи бўлса. Шундай бўлгач, энди кимга ишониш мумкин? Амир Хинду ака билан Довудхўжа Илёсхўжахондан бошқа валинеъмат топмадилар. Шунинг учун Дизакка қараб йўлга тушдилар. Қўқандга етганлари-да мўғулларнинг Кепак Темур, Шеровул ва амир Ҳожибекнинг ўғли Анқаржак бош бўлиб келаётган қоровулига дуч келдилар. Улар Довудхўжа билан Хинду акани банд қилиб, итбга олдилар:

— Не мақсад бирлан хоннинг ҳузурига бормокчи бўлдинглар?

— Айгоқчи бўлишмагин яна?

— Сенларни аслида ким ва не мақсад бирлан юборди?

Довудхўжа билан Хинду ака «бизлар амир Хусайн бирлан Темурбекнинг таъди ва таъқиб дастидан Самаркандни тарк этиб, хон ҳазратларининг хизматлариға камарбаста бўлиб, ҳузурига бораётибмиз» десалар ҳам бўлмади. Қоровулбеги уларга ишонгиси келмади. Довудхўжа билан амир Хинду акани роса дўппослаб, отхонага қамаб қўйдилар.

— Мана, оқибати. Бир тўнғизнинг сўзига кириб, етиб борган еримиз отхона бўлди,— амир Довудхўжа кўзлари-га ёш олди. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп тортган одам. Лекин шу ёшга етиб ҳали отхонада ётмаган эди.

Амир Хинду ака ичини мушук тирнаб турган бўлса-да, ўзини қўлга олди.

— Хафа бўлманг, Довудхўжа,— деб шеригига тасалли берди у.— Худо хоҳласа бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетурмиз, ҳали,

— Нариги дунёдами? — Довудхўжа амир Хинду акага ўқрайиб қараб қўйди.

Ха, ўқрайганича бор. Амир Хинду аканинг ўзи бунинг сабабини яхши билади. Ахир, «бугунок қочиб қолмасак, Темурбек бизни ўша қассобнинг қўлига топширади», деб унга ўзи айтмовмиди?! Амир Хинду ака шундай бўлса ҳам, вазиятни юмшатишга ҳаракат қилди. У Темурбекдай олий насаб зотнинг Алибек Жоникурбонийнинг зиндонида олтмиш икки кун ётгани ва парвардигори оламнинг кўмаги билан халослик топгани ҳақидаги эл орасида дoston бўлиб

қолган воқеани шеригининг эсига солди. «Ноумид бўлмайлик, ҳамма нарса яратган эгамнинг кўлида», деди. Амир Довудхўжа лом-мим демади. «Хайрият, тушунди. Кинакудуратга бориб юрмайди», деди Хинду ака ичида.

Эрталаб нонуштадан кейин, мўғулнинг манглай амирлари уларни гажарчи қилиб, Самарқандга қараб йўлга тушдилар. Лекин йўлда ҳам, Самарқанднинг ўзида ҳам улар қаршиликка дуч келмадилар. Самарқандлик амирлар мўғулларнинг қоровулидан хабар топган ҳамона шаҳарни ташлаб қочгандилар.

Самарқандда юз берган нохуш воқеа ҳақидаги хабар тез фурсат ичида Кеш билан Хузорга етиб борди. Темурбек амир Жоку ва бошқалар билан кенгашиб, ўзи ҳам юртни вақтинча тарк этди ва Жайхундан ўтиб, Балхда қарор топди.

Ҳа, ишлар мана шунақа. Бир умр элнинг нонини еб, тузини ичганлар юрт бошига оғир кун келганда, ўз ҳузури-ни кўзлаб жуфтакни ростлаб қолишди. Эл-юрт бошига қора булут тошиб, довул турганда биринчи галда жони ва моли кўринади уларнинг кўзига, халки эмас...

Ўша пайтларда Самарқанднинг муҳофаа девори ва қалъаси йўқ эди. У 1220 йили Чингизхон хуружи даврида вайрон қилинганди. Шундан бери Самарқандни ҳеч ким тикламади. Шаҳарнинг ҳамма тарафи очик, ўзи эса аскардан холи эди. Илёсхўжахоннинг шоввозлари бирон аскарнинг бурнини қонатмай ва найзанинг учини оғритмай уни эгалламоқчи эдилар. Лекин умидлари пучга чикди. Худога шукр, Самарқандни ҳам, халқини ҳам ҳимоя қилувчилар топилиб қолди ўшанда. Булар халқ йўлига, мамлакат ва адолат йўлига бошини тиккан одамлар эдилар. Тарихда улар сарбадорлар, яъни бошини дорга тикканлар, деб аталадилар. Сарбадорлар аҳолининг уч тоифаси: зиёлилар, ҳунармандлар ва ҳарбийлар орасидан чиққан кишилар бўлиб, ўзларининг маълум ҳаракат дастурига эга эдилар. Улар мамлакатни ва халқни қарийб бир юз қирк беш йилдан бери зулук бўлиб сўриб келаётган мўғул босқинчилари ҳамда уларнинг маҳаллий халқ орасидан чиққан малайлари: катта ер эгалари, савдогарлар зулмига қарши эдилар.

Шаҳарни яна мўғул лашкари босиб олиши хавфи кучайган ана шу кунларда ўша текинхўр зотлар эмас, балки сарбадорлар меҳнаткаш халқнинг жонига оро кирдилар. Мўғул қоровулининг қораси кўриниши ҳамона ўша сарбадорларнинг бошлиқлари: Самарқанддаги мад-расалардан бирининг мударриси Мавлонозода, наддоф

Абубакр Калавий ва мерган йигит Хурдак Бухорий бечора халкка калкон бўлдилар. Воқеа тарихий китобларда бундай баён этилади: катта-кичик ноғораларнинг гумбир-гумбири, карнайларнинг «во-ву»си, сурнайларнинг мунгли навоси ҳамма ва ҳаммани оёкка тургизди. Тумонат халк шаҳарнинг Жомеъ масжиди ҳовлисига тўпланди. Улар ўн мингдан ортиқ одам эдилар. Харбийларча кийиниб олган ва белига қилич таккан Мавлонозода минбарга кўтарилиб, тўпланганларга мурожаат қилди:

— Халойик! Мовароуннаҳр ва Самарқанд осмонига яна қора булут тошди. Ҳеч бир ёвузликдан тап тортмай турган душман жонажон шаҳаримиз оstonасида мўру малаг киби пайдо бўлди. Мўғул черики Мовароуннаҳрнинг шаҳару қишлоқларини беаёв талон-тарож қилмоқда, хотин-қизларимизнинг номусини поймол этмоқда. Отам, валинаъматим деб жонингни фидо қилганинг ўша амирлар, беклар, боёнлар мўғулнинг шарпаси келган ҳамоно сени ташлаб кетди. Уларнинг бир қисми душман хизматига дохил бўлди, қолганлари Жайхуннинг нариги тарафига қараб қочди. Эндикда ҳамма нарсаси ўзимизга қолди. Хўш, энди нима қилдик?

— Ё, ҳаёт, ё ўлим! — деган жавоб бўлди чор атрофдан.

Йиғилганларни бир-бир қўздан кечириб, Мавлонозода сўзида давом этди:

— Раҳмат, ҳамшаҳарлар, шундай жавоб қутган эдим сизлардан. Демак, охириги томчи қонимиз қолгунча курашурмиз.

— Курашамиз? Ё, ҳаёт, ё ўлим!

— Раҳмат. Ундай бўлса курашда бизга бош бўлатурғон одам керак. Раҳбар даркор! Хўш, шундай масъулиятни ўзига олатурғон мард борму ичимизда?

Сукунат.

— Ундай бўлса, — деди Мавлонозода, — шундай масъулиятни мен зиммамга олсам розимусизлар?

Розимуз! Розимуз!

Менга ёрдамчи бўлишни истовчилар борму?

— Бор! — дея минбарга шаҳарда машҳур қосиб Абубакр Калавий билан ҳалиги мерган йигит Хурдак Бухорий кўтарилдилар...

Сарбадорларнинг бошлиқлари ўша заҳотиёқ тўпланишиб, шаҳарни мудофаага ҳозирлаш ва бостириб келаётган ёғий билан кураш режаларини туздилар, халқни қуроллантирдилар, кечаси билан шаҳарнинг кириш-чиқиш жойларини тўсдилар. Катта-кичик кўчаларни у ер, бу еридан тўсиб, сунъий тўсиқлар ёнига тош ва темир уйдилар,

эртаси куни намози бомдоддан кейин Мавлонозода ва унинг ёрдамчилари муҳим бир қарорни ҳалойикка эълон қилдилар. Қарорга кўра, шаҳарда ҳокимият, ўша кундан эътиборан, халқ кўлига ўтади, хироҷ ва бошқа олиқ-солиқларнинг миқдори камайтирилади. Исломи дини қабул қилинганига саккиз юз йил кечганига қарамай, халқдан ундирилиб келинаётган жижъа солиғи бекор қилинади, қўл меҳнати бир қадар енгиллаштирилади.

Ўша куни чошгоҳга яқин мўғуллар шаҳарининг Шоҳизинда тарафидаги шоҳ кўчада пайдо бўлдилар. Улар шаҳарни бўм-бўш фараз қилиб, бамайлихотир келардилар. Кўчаниннг бошланиш еридан унинг икки тарафига қўйилган пистирма уларни сездирмай ўтказиб юборди. Сўнг кўчани кечаси билан шу ерга ҳозирлаб қўйилган ёғоч, темир-терсак билан у ер, бу еридан тўсиб қўйдилар. Мўғуллар чорсуга етганларида ўша тўсикка дучор бўлдилар.

— Ўт қўйинглар,— деб буюрди сипохийларга мўғул қўшинининг бошлиқларидан бири.

Ўч-тўрт сипохий отдан гушиб, хуржундан аввалдан ҳозирлаб қўйилган гўлларни олдилар, сўнг мешдаги нафтга чилаб олиб энди ёндирган эдилар ҳамки, тўсик ортидан отилган ўқлар бирининг кўкраги, бошқасининг қок бикинига келиб санчилди. Ўт қўювчиларнинг барчаси шу тобдаёқ ер тишладилар. Шу пайт тўсик ортидан ва кўчаниннг икки тарафидан мўғуллар устига ўқ ва тош ёмғири ёғилди. Саросима ва таҳлика бошланди. Мўғулларнинг қўпчилиги отдан қулади, бир қисми отларнинг оёқ остида қолди. Кейин мўғулларнинг қатта бир қисми шаҳарнинг ғарб тарафидан бостириб кирди. Улар ҳам қўзлаган мақсадига эришолмадилар. Эртаси куни мўғуллар шаҳарни тош арродалар ва нафт андозлардан ўққа тутдилар. Қўп уй-жойлар ўшанда қўйиб қол бўлди, қурбонлар ҳам бўлди. Лекин самарқандликлар таслим бўлмадилар. Эртага янги, аввалгилардан шиддатлироқ уруш бошлаймиз, деб турганларида босқинчилар худонинг қаҳрига учрадилар. Чорполарига бирдан ўлат тегиб, қўп от-уловларидан ажралдилар. Тарихчи олим Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, ўшанда тўрт кишидан фақат биттасида от қолди, ҳолос. Мўғуллар ўша кунгёқ қолган-қутган одамини олиб, шаҳардан чиқдилар. Нафақат Самарқанддан, балки тамом Мовароуннаҳрни бўшатиб кетдилар. Шундай қилиб, ихтиёрида яхши қурулланган лашкари бўлган ва ўзларини Рустами дoston ва Сому Нармон фараз қилиб юрган амирлар ва

хокимларнинг кўлидан келмаган ишни сарбадорлар ва кора халк килди.

Самаркандда бўлиб ўтган воқеаларни Жайхуннинг нариги соҳилига қочиб ўтган амирлар орасида Темурбек биринчи бўлиб эшитди. Бу хабарни дарҳол Балхга Аббос баходир олиб келди. Темурбек уни илгари хабаргир қилиб, Темур қопугда қолдирган эди.

Қисқаси, сарбадорлар қозонган ғалаба ва мўғулларнинг Мовароуннахрни ташлаб қочиши ҳақидаги хабар Темурбекка ҳам, бошқаларга ҳам келажакка умид бағишлади. Темурбек ўша кунгек Шабартуга, амир Ҳусайн ҳузурига одам юбориб, уни юз берган воқеадан хабардор қилди.

Амирлар: Темурбек билан Ҳусайнбек, 1365 йилнинг қишини сайду шикорларда, борди-келдиларда, умуман, ҳордик чикариш билан ўтказдилар. Ҳут ойининг охириларидан амир Ҳусайн билан Темурбек бекларини тўплаб кенгаш ўтказдилар. Яқин орада Самаркандга бориладиган бўлса, қимни хон қилиб кўтариш масаласини шу ерда қилишиб олиш зарур эди. Лекин, бахтга қарши, яна тортишиб қолишди. Амир Ҳусайн яна ўша олдинги фикрида туриб олди:

— Қилинг энди, Темурбек, ўшал хон-пон масаласида ортиқча тортишиб ўлтирмайлик. Сирасини айтганда, ўша чингизийларни энди бошимизга урамизми?!

— Есо бирлан юсунга хилоф иш тутиб бўлмас,— деди Темурбек қатъият билан,— ахир ўзингиздин қолар гап йўқ, Ҳусайнбек, хонлик мартабаси азалдин ўшал хондоннинг мулки бўлиб келган. Одамлар нима дейди?

— Қўйинг ўшал авом ун-носни. Ҳукмдорлар қачон ўшал авом ун-носининг маслаҳатига зориккан?! Оти-жўни бирлан авом-авомда! Мен айтаётган иш фақат Сиз бирлан бизнинг инон-ихтиёримизда. Сизу бизнинг ҳар бир сўзимизни жон қулоғи бирлан тинглашга, ҳар қандай амру фармонимизга итоат қилишга мажбурдур, ўшал авом ун-нос!

Ҳусайнбек авом ун-нос сўзига алоҳида ургу бериб гапирди, гапирганда ҳам ҳурматсизлик билан гапирди. Бундан Темурбекнинг жаҳли чикди. Қаранг-а, биз аслзодаларга тузу намак берган ўша авом ун-нос эмасму?! Бу қандай бедодлик, ўзи? Қўриб-билатуриб-а?! Темурбекнинг бунга сабру тоқати қолмади ва кўнглидагини тўкиб солди:

— Ўша авом ун-нос, Ҳусайнбек, мамлакатни мўғулларнинг навбатдаги асоратидин асраб қолди. Сизу биз

жону молимизни ўйлаб Самаркандни ўз ҳолига ташлаб кетдик. Ўша авом ун-нос, Мавлонозода, Абубакр Калавий, Хурдак Бухорийга ўхшаганлар уни мўғул истилосидин асраб қолди. Шундай бўлгач, авом ун-нос бирлан ҳам маслаҳатлашиб иш тутайлик-да!

Хусайнбек ортиқча тортишиб ўлтиришдан фойда чиқмаслигини англади. Сездики, Темурбекка ҳозир далил-исботлар қор қилмайди. «Майли, бир иложини қилиб ўша Самаркандга етиб олайлик, кейин гаплашиб кўрамиз ўшал авом ун-нос хусусинда», деди у ичида.

— Майли, Темурбек, ортиқча тортишиб ўлтирмайлик,— кўнди у.— Авом ун-носингиз бирлан кейинча бафуржа маслаҳатлашурмиз, иншоолло.

Йўргакда теккан одат экан-да. У яна «авом ун-носингиз»га алоҳида урғу бериб гапирди. Темурбек унинг бу пичингини англади. Амир Хусайн сарбадорларнинг раҳбарларига нисбатан кўнглига чигиб қўйган фикри бор эди. Унинг бу фикри кўзларидан шундайгина кўриниб турарди. Лекин бир нима демади. Сарбадорлар ҳақиқатан ҳам авом ун-носнинг ҳокимиятини ўрнатмоқчи. Яратганнинг лутфу инояти бирлан юрт тепасига қўйилган хонлар, ўғлонлар ва амир, бекларнинг ҳоли не кечади, унда? Мана шу муаммо устида Темурбекнинг ўзи ҳам бош қотириб ётган эди. Йўқ, ҳокимият аввал кимнинг илкида бўлган бўлса, ўшанинг қўлида қолади. Бирок уни сарбадорларнинг қўлидан қай йўсинда олиш керак? Мана бу масалада Темурбек билан амир Хусайн орасида фикр айрича эди. Темурбек бу ишни қон тўқмасдан амалга ошириш тарафдори, амир Хусайн эса, аксинча, бу ишни қурол воситаси билан қилмоқчи. Сарбадорларнинг бош-лиқларини қатл эттирмоқчи чамаси.

Ҳамалнинг бошида ҳар иккала амир — Темурбек билан амир Хусайн қўшинлари билан Самаркандга қараб йўл олиб, бирин-кетин Қонигил кўриғига келиб қўндилар. Амирлар ишни нимадан бошлаш хусусида ҳали келишиб олишга улгурмасдан, ўша кунгек сарбадорларнинг сардорлари: Мавлонозода, Абубакр Калавий ва Хурдак Бухорий уларни табриклаб Қонигилга ўзлари келиб қолишди. Амирлар уларнинг шарафига катта зиёфат уюштирдилар, халқ қахрамонларини осмону фалакка кўтариб мактадилар, ҳақларига дуо қилдилар. Бунда, айникса амир Хусайн жон-жаҳд кўрсатди:

— Балли, азаматлар, қилғон бу олий хизматингизни биз, Темурбек бирлан иккимиз, ўла-ўлгунча унутмай-

дурмиз. Аҳли Самарканд, қўйингки, бутун Мовароуннаҳр халки сизларни унутмайдур, иншоолло.

Темурбек амир Хусайнни қувватлади, лекин дилдан гапирди:

— Биз қилолмағон ишни сиз қилдингиз. Биз они унутмайдурмиз.

Хулласи калом, амирлар тинимсиз сарбадорлар ҳақкига ҳамду санолар айтдилар. Бири қўйиб, иккинчиси гапириб сарбадорларнинг йўлбошчиларига жавоб қилишга имкон бермадилар. Улар фақат қўл қовуштириб, бош ирғаб миннатдорчилик билдириб турдилар. Тамом ўлтириш шундай йўсинда ўтди. Зиёфат охирида Мавлонозода, Абубакр Қалавий ва Хурдак Бухорийга зардушӣ чопон кийдирдилар, белларига қимматбаҳо ханжар осилган мурасса камар боғладилар ва анвойи совға-саломлар бердилар. Масжиду мадраса, мозору хонақоларнинг жорубкашларига, машойих, уламо ва етим-есирларга тарқатиш учун икки туман динор садака ҳам бериб юбордилар.

Сарбадорларнинг сардорлари Кониғилдан хурсанд бўлиб қайтишди. Эртаси куни амирларга катта совға-салом олиб яна Кониғилга бордилар. Йўл-йўлакай салтанат тақдир хусусида гаплашишди.

— Тўғриси, ҳукуматни алардин бирига топширғонимиз маъқул,— деди ўртада бораётган Мавлонозода.

— Фақат шартимизга қўнганлари тақдирда,— деб писанда қилди унинг чап қўл тарафида бораётган Хурдак Бухорий.

Уларнинг шартлари маълум эди. Амирлар сарбадорлар жорий қилган тартибот ва қонунларни қабул қилишлари керак.

— Қўнмасалар-чи? — Абубакр Қалавий шерикларига ўғрилиб қаради.

— Унда аларни Самаркандга дохил қилмайдурмиз, — деди катъият билан Мавлонозода.

Амирлар сарбадорлар шарафига кечағидан ҳам қуюқрок зиёфат бердилар. Мактовлар ҳам кечағидан кам бўлмади. Мавлонозода ўртага қўйиладиган шарт-шароитларни баён этганда амирлар «йўқ» ҳам демадилар, «ҳа» ҳам демадилар. Лекин амир Хусайн билан Темурбек бир-бирларига маънодор қараб қўйишди. Бунини ҳар ким ўзича тушунди. Хурдак Бухорий «улар бу хусусда ҳали маслаҳатлашмаган эрканлар», деб ўйлади. Абубакр Қалавийнинг бошига ҳам шунақа фикр келди. Аммо Мавлонозоданинг қўнғлига ёмон фикр келди ва «амирлар

бир балони кўзимаса», деб кўрқди. Келганига пушаймон ҳам бўлди. «Асли, амирларни Самаркандга чакиртириб, масалани, ўша ерда ҳал қилиш керак экан»,— деган фикр кечди унинг кўнглидан. Бирок фурсат ўтган эди! Кейинги пушаймондан не фойда? Булар и бўлди. Орқага йўл йўқ, энди. Нима бўлса худодин.

Зиёфат охирлаб қолганда чодирга мулозим кириб Темурбекка ишора қилди. У ўлтирганлардан ўз сўраб ташқарига чиқди.

— Ҳўш, нима гап?

— Сизни табиб кутиб ўлтирибдур, жаноби бек.

Темурбек ҳайрон бўлди. У табиб чакиртирмаган эди-ку? Тўғри, икки кундан бери яна оёқ оғриғи безовта қилиб турибди. Табиб кўриши керак, деб турган эди. Лекин вақт мусоида қилмади. Ҳокимият масаласи ечилгандан кейин оёғи билан бафуржа машгул бўлмокчи эди... Хуллас, мулозим Темурбекни қўриқхонанинг бир четидаги чодирлардан бирига етаклаб борди. Чодирга кириб ҳайрон бўлди. Турда икки қават бекасам тўшак устида ёши етмишларга борган, котмадан келган, буғдойранг, эчкисоқол бир қария бамайлихотир тасбеҳ ўғириб ўлтирган эди. «Қизик, ўзимнинг шахсий табибим бор, бу одамни йўқлатмаган эдим-ку?» — деди Темурбек ичида. Табиб Темурбекни кўриши билан, ёшига қарамай сапчиб ўрнидан турди ва унга икки букилиб таъзим қилди:

— Ассалом алайкум, аълоҳазрат!

— Ваалайкум ассалом, мухтарам зот!

Табиб Темурбекнинг нимага таажжубланганини дарров англади ва дуойи-фотиҳадан кейин чакиртирилганини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Ўзр таксир, бандани йўқлатиб одам юборган эрканлар, келиб эрдик. Хизматлари бош устига, жаноб,

Темурбек «йўқ сизни биз чакиртирган эрмасмуз», деб кекса бир одамни хижолат қилгиси келмади. Лекин бу ишни ким ва нима учун қилди, бошда буни ҳам билолмади. «Ҳа, келганлари кўп маъқул бўлибдур, таксир» деб кўяқолди. Шундан кейин табибнинг қайфияти кўтарилди. Темурбекка мурожаат қилди:

— Аълоҳазрат, шу тобда нима безовта қилаётир?

— Оёқ, таксир, икки кундан бери зиркираб оғриб турибдур.— Темурбек ўнг оёғига ишора қилди. Табиб апил-тапил унинг этигини ечди, шалворининг почасини кўтарабошлади. Лекин тиззага боргунча кўтариб бўлмади, этга ёпишиб қолган экан. Табиб ташқарига чиқиб хизматкорга нималарнидир тайинлаб қайтди. Хиёл ўтмай,

хизматкор тоза оқ сурп билан бир тоз иситилган сув олиб келиб табибнинг олдига қўйди. Табиб шалворни ивитиб уни ёпишиб қолган еридан зўрға кўчирди ва ярага кўзи тушиши билан «бай-бай» лаб кетди:

— Яра йиринглаб кетибдур-ку, тақсир. Қандай юриб-турибсиз? Бунақада оёкдин тамом ажралиб қоласиз-ку?

Нихоят, табиб ярани ювиб унга малҳам сурди ва боғлаётиб сўради:

— Нима, ўқ текканму?

Темурбек бош иргаб табибнинг гапини тасдиқлади. Аммо бутун фикр-зикри нотаниш табибнинг Қонигилда фавқулодда пайдо бўлиб қолишида бўлди...

Темурбекни мулозим чодирдан олиб чиқиб кетиши ҳамано амир Ҳусайннинг мулозимлари унинг имо-ишорати билан, сарбадорларга ташланиб, кўз очиб юмгунча оёк-қўлларини боғладилар.

— Хоин! — деди хурсанд бўлиб турган амир Ҳусайнга нафрат билан Хурдак Бухорий.

— Сенга ҳам худонинг боккан балоси бордир! — деди Мавлонозода.

Абубакр Калавий бирон каттиқрок сўз тополмай, кўзларидан олов чакнаб жим турарди. Амир Ҳусайн заҳарханда кулди:

— Подшоҳ бўлгилари келдимۇ? Ялангоёқлар!

Сарбадорлар амир Ҳусайнга жавоб қилмадилар. Бунинг энди фойдаси йўқ. Индамаган сари у авжига чикди:

— Парвардигори оламнинг бергани етмадиму сенларга, кулваччалар! Бировнинг мулкига қўл чўзиларингму?

Таъна қилманг, бек, биз шу умидлар бирлан бу ерга келгон эрмасмуз. Подшоҳликка ҳам даъво қилаётганимиз йўқ, — деди Мавлонозода.

— Мулк сеники эркан, уни не важҳдин кўрикламай ташлаб кетдинг? — гап қўшди Хурдак Бухорий.

— Ташлаб кетганлари йўқ, мерган, қочиб кетдилар. Ёвдин уни химоя қилолмади бу пахлавон, — деди Абубакр Калавий.

Амир Ҳусайннинг жаҳли чикди:

— Тилингни тий, аблах, йўкса сўгуриб оламен, уни!

Шу тарика улар бирмунча вақт бир-бирларини тил найзаси билан нишонга олдилар, бир-бирларига ҳақоратомуз сўзлар айтдилар. Охири, амир Ҳусайн чидамади ва шундайгина чодирга кираверишда шай бўлиб турган ясовулларга «олиб чиқинг аларни!» деб ишора қилди.

Ясовуллар сарбадорларни ўлангнинг қок ўртасига тикилган дор остига ҳайдаб кетишди. Дор атрофига тумонат одам тўпланган. Ҳамманинг нигоҳи узоқдан соқчилар ўртасида охиста-охиста қадам ташлаб келаётган сарбадорларда. Ногораларнинг бир оҳангдаги гумбур-гумбури кўнгилни ларзага солади. Дорни ярим ҳалқа бўлиб ўраб турган томошачиларнинг олдинги қаторида турган икки киши, кўринишидан мансабдор одамлар бўлсалар керак, бир-бири билан қизғин баҳслашдилар:

— Бу, дейман, мулла Абдурахмон, ясоққа тортилувчилар қим бўлди эркан? Гуноҳи недур аларнинг?

— Айтишларича, сарбадорларнинг йўлбошчилари эрмишлар. Не гуноҳ қилгонларин билмадим.

Унинг орқасида турган барваста бир одам, бўйибастига қараганда, темирчи бўлса керак, уларнинг гапларини бўлди:

— Айблари шулким, алар Самарқандни мўғулдин асраб қолгон.

Баҳслашаётганлар бир-бирларига қараб, лабини буриб, бош чайкадилар. Сўнг жим бўлиб ҳамма қатори бирмунча яқинлашиб қолган бандиларга тикилдилар...

— Мана энди бўлди. Сизни тахтиравонда қодирингизга элтиб қўйишади. Ҳеч бўлмаганда, ярим кун қимирламай ётасиз. Асло юракўрманг,— деди табиб Темурбекка ярасини боғлаб бўлиб. Хизматқорлари уни, табиб айтгандай, тахтиравонга ётқизиб табибнинг қодиридан олиб чиқишди.

Лекин ўлангда вазият бошқача эди. Ҳаммаёқда отлик ва пиёда аскарлар. Одамлар ўланг ўртасига қараб оқиб борардилар. Узоқдан ногораларнинг гумбир-гумбири эшитилди.

— Нима гап, не ҳодиса? — Темурбек тахтиравоннинг икки ёнида келаётган отлик қўҳраларга мурожаат қилди.

— Билгучиларнинг айтишларига қараганда, қандайдир жиноятчиларни ясоққа ётқизишаётган эрмишлар,— деди ўнг қўлда келаётган қурчи.

— Сарбадорларни эрмиш,— қўшиб қўйди сўл қўлдаги қурчи.

Темурбек бесаранжом бўлди. Ётган еридан сапчиб туриб ўлтириб олди ва тахтиравонни кўтариб турган хизматқорларга буюрди:

— Қўй тахтиравонни ерга!

Уни кўтариб келаётган хизматкорлар тахтиравонни ерга қўйдилар. Темурбек этигининг ўнг пойини кидириб қолди.

— Этик қани?

Этик чодирда қолган экан, қурчилардан бири бориб олиб келди. Темурбек уни не азоб билан кийиб олди, сўнг даст ўрнидан туриб чап қўлдаги қурчига буюрди:

— Туш отдин!

Темурбек қандай отга минганини ўзи билмади, оғрикни ҳам аллақачон унутган эди. Отга қамчи босди ва одамлар тўпланган ерга қараб учиб борди...

Амир Ҳусайн сарбадорларни ит азобига солиб ўлдириш мақсадида фақат битта дор тикдириб, жаллод уларни битта-биттадан осаётган экан. Темурбек етиб келганда Хурдак Бухорий билан Абубакр Қалавий осиб бўлинган, мурдалар ерда чўзилиб ётганди. Жаллод Мавлонозоданинг бўйнига энди сиртмоқни ташлаган экан.

— Тўхта! Тўхта, дейман! — томошачилар ичида турган амир Ҳусайн ҳам, жаллод ҳам дор ёнига от солиб келаётган Темурбекни кўриб кўркиб кетдилар.

Жаллод дарҳол сиртмоқдан кўлини олди ва нима қиларини билмай қотиб қолди. У дам Темурбекка, дам Ҳусайнбекка қараб жавдираб турарди. Темурбек отдан тушдию тўғри дор тагига бориб, Мавлонозоданинг бўйнидан сиртмоқни олди ва ҳеч кимга қарамай, унинг қўлтиғидан олиб, оксоқланганича ўз чодирига қараб равона бўлди...

Темурбек ўша куни ҳеч кимни қабул қилмади, ҳеч ким билан сўзлашмади, кечкурун овқат ҳам емай тушакка чўзилди, мижжа қокмай тонг оттирди. Қўнглига нималар келмади унинг ўша кеча? Лекин шайтонга хай берди. Тўғри, аслида сарбадорлардан қутулиш керак эди, лекин бунақа йўл билан эмас. Амир Ҳусайн иккиюзламачи, очкўз сифатида халқ уртасида маълум эди. Энди ёвуз деган ном ҳам орттирди. «Ха, майли, ҳар ким ўз қилмишига яраша Тангри таолодан мукофот олади», — деди Темурбек эшитилар-эшитилмас.

Эртаси куни чошгоҳда амирлар отланиб, мулозим ва навқарлари билан шаҳарга кириб бордилар. Лекин кўчалар ва майдонлар улар қутгандай гавжум эмас эди. Қонигилдаги кечаги қотиллик намози асрда шаҳарга ҳам эшитилганди...

Шу зайдда амир Ҳусайн билан Темурбек аслини олганда ўша сарбадорларнинг ёрдами билан мамлакатни

тасарруфига киритиб олдилар. Бирок хон масаласида, яъни Чигатой улусининг тахтига кимни ўтқизиш масаласида яна бир тўхтаб келолмадилар. Темурбек ҳам бу масалани узиб-кесиб хал қилиш фурсати хали етишмаганини тушуниб, амир Ҳусайнга бу хусусда сўз очмади. Фақат бир нарсани ўйлади. Нима қилиб бўлса-да, уни тезроқ Самарқанддан йироқлаштириш керак, деган фикрга келди. Унинг мол-дунёга ўта хирс қўйгани Темурбекка қўл келди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам амир Ҳусайн дуру жавахир, мол-дунё деганда ўзини томдан ташлайдиганлардан эди. Ана ўша Самарқандда турган кунлари зиёфат пайтида амир Ҳусайн Жанги лойда хазинаси ва бор мол-дунёсидан ажралиб қолганидан шикоят қилди. Ва яна Темурбекнинг никоҳ тўйида, яъни синглиси Ўлжой Туркан огога уйланганида, уч минг динор ақчани нисор қилганини ҳам таъна қилди. Арсифда турган пайтлари Темурбекка уч юз бош наслдор отни пешкаш қилганини ҳам айтди. Амирлардан Жоку барлос, Сайфиддин, Окбуго, Элчи баходир, Давлатшоҳ бахшиларга ҳам таъмағирлик қилди. Хулласи калом, амир Ҳусайн бора-бора ҳамманинг жонига тегди. Уни суймовчилар сони кун сайин ортиб борди. Аксига олиб Темурбекнинг тарафдорлари кўпайди. Ундайлар ҳар тоифа орасида: уламо билан фузало ичида ҳам, аҳли хунар ва синоат орасида ҳам, аҳли тужжор ва заминдорлар ичида ҳам бор эди. Катта ақл-заковатга эга бўлган, ҳақпараст бу йигитга умид боғловчилар кўпаяверди. Амир Ҳусайн эса асрий орзулари рўёбга чиқишига фурсат етишмаганини энди аниқ пайқади. Шу боис Самарқандда ортиқча қолиш хатарли эканини ҳам тушунди. «Бу жаҳаннамни тезроқ тарк этмасам бўлмайду»,— деди у ўз-ўзига бир куни амирларнинг кундалик мажлисидан кейин. Кечкурун Темурбек билан учрашганда эса Соли саройга қайтиш ниятида эканидан сўз очди. Лекин бунинг асл сабабини унга айтмади. «Ота юртни соғиндик» деб қўяқолди. Эртаси куни нонушта пайтида амир Ҳусайн яна мол-дунёдан сўз очди! Ҳаёт кечириш борган сари кийинлашиб бораётгани, хазинада бўлса бир динор ҳам окча йўқлигидан шикоят қилди. «Ҳа, еб тўймас»,— деди Темурбек ичида ва қайноғасига тасалли берди:

— Ташвиш чекмангиз, бек, боримиз сизники, сизники эса бизники. Ахир, қариндошмиз-ку!

— Шундайку-я, Темурбек, лекин... — буёғини айтмади. «Ўзингизники бизникидан ҳам баттар. Борингиз

ўзингиздан ортмайдур!» — демокчи эди, чамаси. Темурбек унинг ўй-фикрини, айтмокчи бўлган гапларини кўзларидан билиб турган эди, гапнинг бўладиганини айтди, қўйди:

— Шундай бўлса ҳам бориға барака, бек, бўлишамиз.

Амир Ҳусайн «йўқ» демади, аксинча икки кўлини кўксига қўйиб Темурбекка чуқур миннатдорчилик билдирди.

Бир ҳафталардан кейин амир Ҳусайн Соли саройга жўнаб кетди. Унгача Темурбек хотинининг бор такинчоғу дурру жавоҳирларини бой бир дўкондорга уч минг динор кепакйига сотиб халтага тугиб қўйган эди, кетишида кайноғасининг кўлига тутқизди. Ҳусайнбек «йўқ» демади. Куёвининг кўлидан халтани олди.

— Минг карра раҳмат сизга, Темурбек. Ўла-ўлгунча унутмасмен бу яхшилигингизни,— деди Ҳусайнбек кўзига ёш олиб...

Лекин Соли саройга бориб олгандан кейин Темурбек билан зимдан курашни давом эттирди. Ва ҳатто кўлини кўз кўриб, кулок эшитмаган кабиҳ ишга урди. Амир Мусо, Боязид жалойирнинг ўғли Али Дарвеш ва амир Фарходни ишга солди. Улар «биз Темурбекнинг фалон касга ёзган мактубини кўлга тушириб олдик ва ўшал мактубда «Тормоширинхоннинг кизи амир Ҳусайндан ҳомиладор экан», деган гап таркатдилар. Кейин бу хатни Дуржихонга етказдилар, хон эса хатни Тормошириннинг беваси Ўрда хотиннинг кўлига тутқазди. Ўрда хотин бутун саройни бошига кўтариб, Темурбекни ясоққа тортишни талаб қилди. Хон унинг талаби билан Кешга чопар юбориб, Темурбекни Самарқандга чақиртирди.

Темурбек бемавруд чакирикнинг сабабини бошда билмади. Бунинг устига унинг оркасидан борган хон мулозимларининг димоғдорлиги уни биркадар чўчитди. Йўлда Темурбекнинг бошига не-не фикрлар келмади ўшанда. Ўйлади, бош қотирди, лекин чакирикка боис бўлган сабабни тополмади. Темурбек Самарқандга кош қорайганда кириб борди. Аммо хон уни ўша куни қабул қилмади. «Давлатнинг юмуши билан чақирилганда ҳозироқ, бетўхтов қабул қилғон бўлур эрди. Бу ерда бошқа гап борға ўхшайдур». Темурбек шу ва шунга ўхшаш ҳар хил фикр-хаёллар билан мижжа қокмасдан тонг оттирди.

Эрталаб, саломдан кейин Темурбекни кўринишхонага

етаклаб киришди. Хон ёлгиз эмас экан. Ёнида савлат тўкиб Ўрда хотин ўлтирарди. Темурбек, одат бўйича, тахт пойида тиз чўкди. Тобуғ расми адо этилгандан кейин хон Темурбекка қаршисидан жой кўрсатди:

— Ўлтиринг, жаноби амир!

— Қуллук, аълоҳазрат!

— Кўринишдин сийхат-саломатлигингиз яхшига ўхшамайдур, бек, хорғин кўринасиз? Қўнглингиз бир қадар ғашга ўхшайдур,— хон кўзларини муғомбирона қисиб Ўрда хотинга қараб қўйди.

Темурбек бу ва шунга ўхшаш пичинг гаплардан кейин ўрдага шошилиш чакиртирилганининг сабабларини англай бошлади. Чакирик унга ҳозирча маълум бўлмаган қандайдир ифвонинг оқибати эканлигини тушунди. Аммо нима бўлса ҳам сирни бой бермасликка ҳаракат қилди. Ўзини ҳар қачонгидай дадил тутди ва ўрнидан туриб жавоб қилди:

— Йўқ, аълоҳазрат, худога шукр, соппа-соғ эрурмиз. Ҳар қандай амри-фармонингизни бажаришга тайёрмиз,— Темурбек икки қўлини кўксига қўйиб, хонга чуқур таъзим бажо келтирди.

— Мана бу хатни сиз ёзгон эрдингизму, жаноби бек? — хон тўшакча қатидан тўрт букланган қоғозни олиб Темурбекка узатди. Темурбек шоша-пиша хоннинг қўлидан ўша қоғозни олди ва қатини ёзиб ўқиди.

— Иложи бўлса ун чиқариб ўқингиз, биз дунё беҳабарлар ҳам эшитайлик,— дея хон ўгирилиб ўнг тарафида ўлтирган Ўрда хотинга маънодор қаради.

Темурбек хатни ун чиқариб ўқимади ва хонга узатди.

— Ўлимдин хабарим бор, аълоҳазрат, лекин бу разил ишдин беҳабармен.

Сўроқ навбатини Ўрда хотин олди:

— Нега топасен, бек! Бировнинг жуфти ҳалоллини маломат қилишга уялмадингму?! — Важохатига қараганда Темурбекни икки ямлаб ютиб юборишга тайёр эди у.

— Бунақа ишлардин хазар қиламен, хон она, ишонинг.

— Бундин чикди, хатни сиз ёзмагансиз. Унда у осмондан тушдимۇ, ё ер қаъридан чикдимۇ? — Хоннинг кўзлари аввалгидан ҳам киртайди.

Темурбек аввалгидай совуққонлик билан жавоб қилди:

— Йўқ, асло, аълоҳазрат, мактубни мен ёзмагонмен.

— Унда ким ёзгон сизнингча?

Темурбек итобга чек қўйишга ҳаракат қилди.

— Девони расоилингизда ҳокимларингиз ва ҳар турли одамлардин келгон мактуб ва арзноналар бор. Муншийларингиз солиштириб кўришсин. Мактуб кимнинг қўли билан ёзилгани ўшанда маълум бўлади-қолади.

— Мухр-чи? У ҳам сизники эрмасму?

— Ўхшайдур, локин сохта.

Хон Ўрда хотиннинг қулоғига алланималарнидир шивирлади. У эса бошини охиёста ликиллатиб унга розилик билдирган бўлди. Сўнг хон Темурбекка деди:

— Майли, сизни рост сўзлаётми ҳам дейлик. Текшируб ҳам кўрурмиз. Унгача бизнинг азиз меҳмонимиз бўлиб ўрдада тургайсиз.

Темурбек ичида «қўлингдан келганини қил!» деди ва хонга:

— Олий ҳимматингиздин бошим осмонга етди, аъло-хазрат,— дедию икки қўлини кўксига қўйиб, хон билан хон онага чуқур таъзим қилди.

Хон ясовулбошини чакиртириб, Темурбекни унинг қўлига топширди...

Темурбек олиб кетилгандан сўнг, қабулхонага мактуб олиб келганларнинг орқасидан одам юборилди. Лекин уларни кидириб, ердан ҳам, осмондан ҳам топмадилар. Улар Темурбекни Самарқандга олиб келганлари ҳамона ўнгини олиб қочиб қолишган экан.

Ўша куни ўтказилган тафтиш ва текширувлардан хат амир Хусайн тарафидан ёзилгани маълум бўлди. Темурбек айтганидай муҳр ҳам сохта бўлиб чикди.

Хон тафтиш ва текширувлар поёнига етиб, ҳақиқат юзага чиккандан кейин Темурбекни яна бир марта даргоҳига чакиртириб, узр-маъзур айтган бўлди, уни бир қатор сарупо ва сара отларидан бири билан сийлаб, кетишига ижозат берди.

— Бизга бўлгон садоқатингизга ҳеч шубҳа қилмағон эрдик, бек,— деди хон у билан хайрлашар экан.

Темурбек иғво қилғувчининг кимлигини хондан сўрамоқчи бўлди, лекин ўйлаб кўриб, фикридан қайтди. Энди нима фойдаси бор? Ҳақиқат юзага чиқибди-ку. Буни унга хон ҳам айтмади, чунки иғво ва фасод уруғини сепиб юргувчи бу одамдан — амир Хусайндан хоннинг ўзи ҳам қўчиб юрарди. Чунки Қозонхон воқеаси ҳали-ҳали унинг эсида. Амир Хусайн бўлса ўша Қозонхонни саранжом қилган амир Қазғаннинг авлоди.

Шу боис «кўпинча ҳалол ва бегуноҳ одамлар тухмат қурбони бўлишади, лекин ҳудоба шукр, биз бундай иш тугғонимиз йўқ», деб мақтаниб кўйди хон Темурбек қўриқшонадан чиқиб кетаётганда.

Ойни этак билан ёпиб бўлмаганидай, ўрдада кейинги кунларда бўлиб ўтган миш-мишларни, даргоҳдагилар ёпди-ёпди қилишга қанчалик уринишмасин, элга ошқор бўлди. Бу гаплар тез орада Соли саройга ҳам етиб борди. Амир Ҳусайини ваҳима босди. Хон билан Ўрда хотин тез-тез тушига кириб чиқадиغان бўлиб қолди. Бунинг устига, баъзи амирлар ундан юз ўгириб, Соли саройни тарк этдилар. Ушандайларнинг орасида Шер Баҳром билан Баҳром жалойир ҳам бор эдилар. Улар бир пайтлар Темурбекнинг хизмагини қилган, кейин низога учиб амир Ҳусайнга ёлланган эдилар. Улар тавба-тазарруъ қилиб яна Темурбекнинг ҳузурига, Кешга бордилар. Темурбек аслида замонасозлик билан кун ўтказиб, ҳали у, ҳали бу соҳибнинг қосасини ялаб кун кечирувчиларни ёмон кўрарди. Аммо тавба-тазарруъ билан келганларни кечирадиган одати бор эди. «Агар павкар ўз ихтиёри биланму, ёки ихтиёрсизму, бегидин ажраб кетгон бўлса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни иззат-ҳурмат қилиш лозим. Чунки ажралиб кетгонидин пушаймон бўлгани сабабли ҳам қайтиб келгон», дерди у яқинларига. Орадан икки-уч кун ўтиб уларни ҳузурига чакиртирди. Баҳром жалойирни Ҳўжандга, Шер Баҳромни Хутталонга жўнатди.

— Кавмингиз орасидин синоҳийликка ярайтургонларини тўнлаб келингиз, баҳонада аҳлу аёлингиз ва қавму қариндошингиз билан ҳам дийдор кўришасиз, — деди Темурбек улар билан хайрлашаётиб.

Беклар қўллуқ қилиб унинг ҳузуридан чиқдилар. Темурбек уларни ёлғиз жўнатмади. Ёнига ишончли одамини қўшди.

— Уларга кўз-қўлоқ бўлиб туринглар, деб таъинлади Темурбек одамларини хилватга тортиб.

Шер Баҳром аслида қув одам эди. У буни фаҳмлади ва Темурбек одамнинг ёнига Тухта исмли кишинини кўйди. «Уни кўздан қочирма, нимани уксанг менга айтиб тур!» деб буюрди унга.

Шер Баҳром Хутталонга қилиши билан белни маҳкам боғлаб ишга киришди. Қалъанинг нураган ерларини таъмирлатди, буржу бораларини тиклашга одам қўйди. Теварак-атрофдан лашкар йиғди.

Орадан бир ой ўтгач, Шер Баҳром йиғилган лашкарни етаклаб қалъадан чиқди, лекин йўлда қўшинни Кеш тарафга эмас, Бештерақ яйловига бурди. «Ҳозирча ўша ерда турайлик, буёғи яратган эгамга ҳавола»,— деди у яқинларидан бирига. Бештерақ ўртада эди. Ундан бироз ўннга бурилса — Кешга, сўлга бурилса Соли саройга борса бўларди. Шунинг учун бу ерни танлаб у аслида ўзини бозорга солди. Кимнинг илтифоти ортиқ бўлса, ўшанинг хизматини қилмоқчи бўлди. Амир Ҳусайн чакқонлик қилди. Шер Баҳромни бир илож қилиб яна ўз тарафига оғдириб олди.

Икки кундан кейин Темурбек Шер Баҳромнинг яна бир марта хиёнатга қўл урганлиги ҳақида хабар топди. Аввалига бироз қойинди, лекин ўзини юпатди. «Омон бўлсак кўрурмиз, онинг жазосини бир кун келиб амир Ҳусайннинг ўзи берадур»,— деди у Жоку барлосга. Демак, энди Хутталондан лашкар кутиш фойдасиз. Шундан кейин Жоку барлос билан Аббос баҳодирни Баҳром жалойирнинг кетидан Хўжандга жўнатаркан «жалойир элини йиғиб итоатимизга киритинг ва амир Мусо билан Али Дарवेशни ернинг остидан бўлса ҳам топиб ҳузуримизга юборингиз»,— деб буюрди. Беклар Темурбек айтгандай қилдилар — жалойир элини итоатга келтириб тепасига Баҳром жалойирни қўйдилар, лекин амир Мусо билан Али Дарवेशни ҳеч ердан тополмадилар. Улар амирлар Хўжандга келишларидан бир кун аввал ахлу онласини олиб Мўғулистон тарафга қочиб кетишган эканлар...

Темурбек амир Ҳусайннинг кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, тиним билмай лашкар жамлаш билан бандлигидан хабардор эди. Унинг нияти энди очик-ошкора. Шундай пайтда қўл қовуштириб ўтириш душманга қўлни ихтиёр билан боғлаб бериш билан баробар эди. Темурбек ҳам астойдил қўшин йиғишга киришди. Кеш кишлоқларига тавочилар ва жарчилар жўнатди, ўзи бўлса Насафга жўнаб кетди.

Қўшин жамлаш ва амир Ҳусайн дафъига ҳозирлик қўриш асносида Темурбекнинг бошига оғир мусибат тушди. У шу пайтда Қаршида турганди. Чопар Кешдан Ўлжой Туркан оғонинг вафот этганлиги ҳақида совуқ хабар олиб келди. Бу воқеа 1366 йили баҳор айни авжига кирган паллада содир бўлди. Улар бор-йўғи ўн икки йил бирга умр кечирдилар. Темурбекнинг бу оқила ва вафодор хотини эрига ўзидан Султонбахтбегим исмли фарзандни ёдгор этиб қолдирди...

КОСА КУНДА ЭМАС, КУНИДА СИНАДИ

Ўлжой Туркан оғонинг вафотидан кейин Темурбек билан амир Ҳусайн ўртасидаги ўзи зўрга илиниб турган қариндошлик риштаси батамом узилди. Пинхоний ёвлик ошкора душманликка айланди. Тўғри, икки ўртадаги нифок уруш-талашга айланмасдан туриб, амир Ҳусайн яна бир марта ҳийла ишлатиб, Темурбекни қайириб олмоқчи бўлди. Ҳар сатридан бол томувчи нома битиб, Малик баҳодир билан Абдулла юзбошини унинг ҳузурига юборди. Ўша мактубда мана бунақа гаплар бор эди: «Сиз азиз ва мухтарам инимизга яна бир марта дўстлик ва биродарлик туйғуларини изхор қилиш ила бахтиёрдурмиз. Худо шоҳид, бир умрга сиз бирлан содиқ дўст бўлиб қолишдин ўзга муродимиз йўқдур. Агар бунга зиғирдек шубҳангиз бўлса, яна бир марта Қуръони қаримни тутиб қасамёд қилишга тайёрдурмиз».

Темурбек мактубнинг буёғини ўқиб ўлтирмади. Уни улоқтириб юбормоқчи бўлди-ю, лекин элчилардан андиша қилди. Уни муншийи хосга узатди ва «жавобини умаро бирлан келишиб эрта берурмиз», деб элчиларга ижозат берди. Кечқурун Жоку барлос, амир Сайфиддин, Элчи Буғо ва бошқалар билан бу хусусда кенгаш қурди.

— Бу — Ҳусайнбекнинг нечанчи каломи, ўзи? — деди у амирларга мурожаат қилиб, — бир вақтлар у Гумбази саййидонда, ота-боболар қабри устида, Қуръони қаримни тутиб қасамёд қилгон эрди. Унинг бундан кейинги пайтлар қилган ишлари ҳеч кимга сир эрмас. У кўп марта қасамини бузди. Ҳамма вақт жонимизга касд қилуб келди. Биз онинг сўзлариға энди ишонмайдурмиз.

Темурбек амирларнинг юзига бир-бир разм солди. Ризолик ва яқдиллик аломатларини сезиб хотиржам бўлди... Амир Жоку барлос душман инидан чиқмай туриб босиш зарурлигини айтди. Бунга ҳеч ким қарши фикр билдирмади. Эртаси куни Темурбек кўшинларни сафлаб Қаршидан чиқди ва Темур қопуғдан ўтиб Бойсунга келиб тушди. Теварак-атрофнинг лашқари йиғилгунча шу манзилни лашқаргоҳ тутди. Лекин, шу ерда ясовурийлар Темурбекка хиёнат қилишди ва бир куни тунда лашқаргоҳни ташлаб кетишди. Кейин маълум бўлишича, улар ҳам Вожунга бориб, амир Ҳусайн билан бирикбдурлар. Ясовурийларнинг кетиб қолиши Темурбек учун катта йўқотиш эди. Бахтига

эртаси кунн Жоку барлос. Аббос баходир ва Бахром жалоийр Хўжанд ва Ўратепа туманларидан йирилган лашкар билан келиб қолишди. Бу билан улар Темурбекнинг кучига-куч, қувватига-қувват бағишладилар. Лекин ясовурийларнинг қилмиши, барибир, ҳаммани ларзага солди, чунки бу мисли кўрилмаган ҳиёнат эди. Хўжандлик амирлар келганининг эртаси кунн ўтказилган кенгашида ҳам шу хусусда гап бўлди. Жоку барлос, ўша ясовурийларнинг бошлиқларини тутиб келиб ясоққа етказишни таклиф қилди. Темурбек эса бунга очикдан-очик эътироз билдирди:

— Одам ёллаб уларни тутиб келса бўлур, локин бу мардлик таврига зиддур, бек. Келинлар, яхшиси ўзимизни аларни унут қилган кишидай тутайлик ва ҳатто мажлисларда, йиғин-ўлтиришларда аларни яхши сўзлар билан ёд этиб, марду баходирлигини мактайлик, токи бу ердаги таниш-билишлари «Темурбек ва унинг яқинлари сизларга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибдурлар» деб, аларга хат ёзсунларким, қилмишларидин пушаймон еб хузуримизга қайтишсунлар.

Бойсунда катта кўшин жам бўлганига карамай, Темурбек Вожунга, амир Хусайнга қарши юришни кечиктирди, чунки хабаргирлар тўхтовсиз олиб-келиб турган ахборот шуни тақозо қиларди. Амир Хусайннинг лашкари Темурбекникига қараганда икки хисса ортиқ эди. Лекин Темурбек бундан чўчиётгани йўқ. У иштибоҳ қилиб турган нарса бошқа — амирлари орасида бу хусусда ҳали яқдилликнинг йўқлиги, иккиланиб турувчилар борлиги эди. Темур мана шу ахволни ҳисобга олди ва Қаршига қайтиб, бўлажак урушларга ўша ерда туриб ҳозирлик кўришга қарор қилди. Амир Хусайн эса аввалгидай бир кўли билан кўшин йиғиш, иккинчи кўли билан эса Темурбекка дўстона муносабат ўрнатишни таклиф этиб, мактублар ёзиш ила машғул бўлди. Темурбек Қаршида турганда Хизр ҳазиначи амир Хусайннинг номидан элчи бўлиб келди. У олиб келган мактубда яна ўша дўстлик, садокатлик ва ҳамкорлик ҳақидаги эски гаплар ёзилган эди. «Икки ўртада номуносиблик қарор топғудай бўлса, — дейилганди амир Хусайннинг ўша мактубида, — улус ҳам, рааё бирлан бараё ҳам хароб бўладур. Сизнинг табиа-тингизда эрса мўмин-мусулмонга яхшилик исташ, гарибу ғуробога раҳм-шафқат қилишдек улуг хислат мавжуд. Маслаҳат шулким, бизнинг лашкаримиз Чағонада тўхтайдур, Сиз эрсангиз Хузурга кўнинг. Сўнг ҳар биримиз юз нафардин навкар олуб, Танги чакчақда учрашайлик ва

ўша ерда дўстлик ва содиклик риштасини қайтадин боғлайлик. Шундай қилайликким, бундин кейин орамизда шубҳа ва ишончсизликка ўрин қолмасун. Иккимиз бир бўлсак, эл-юртда эмну омонлик абадий қарор топғай».

Темурбек бу гапларга эътиمود қилмади, чунки ундан бунақа гапларни илгари кўп эшитган. Лекин кенгаш вақтида амирларнинг кўпчилигидан сулҳга мойиллик аломати зоҳир бўлди, уни аҳду паймон билан мустаҳкамлаш керак, деган фикр билдирилди. Темурбек салтанат ишларида кенгаш ва машваратнинг қарорига амал қиларди. Шу сабабдан кўпчиликнинг зиддига бормади. Сулҳга рози бўлди ва лашкарни Хузорда қолдириб, уч юз чапдаст йигитини олиб, тўла қуролланган ҳолда, амир Хусайн билан учрашувга, Танги чакчакка жўнаб кетди. Деновга етганда улардан икки юзини шу ерда ҳарамни кўриклаш учун қолдирди. Юз нафарини эса Танги чакчакка ўзи билан бирга олиб кетди. Амир Хусайн бу сафар ҳам Темурбекка фириб беришга уринди. Лашкарни Шер Баҳром билан Навандакда қолдириб, ўзи Танги чакчакка қараб равона бўлди. Унинг ёнида уч минг яхши қуролланган йигити бор эди. Улар орасида Темурбекнинг содик бир йигити ҳам бўлиб, унга амир Хусайн лашкарининг умумий аҳволи ва рафторидан огоҳ бўлиб туриш вазифаси юклатилган эди. Ўша йигит ҳамма нарсани аниқлаб олгандан кейин амир Хусайн даргоҳидан қочди ва шом пайтида Деновга етиб келди. Лекин қоровуллар уни танимадилар ва Темурбекнинг ҳузурига киритмадилар. Шундан сўнг халиги йигит Темурбекнинг Баҳром исмли хос хизматкорини топиб, бор гапни унга айтди. Лекин у бепарволик қилиб, гапни ўз соҳибига вақтида етказмади. Эрталаб эса амир Хусайннинг суворийлари Денов атрофида пайдо бўлди. Хайриятки, Темурбек теварак-атрофда қоровулларни қучайтириб, у ер, бу ерга пистирмалар қуйган экан. Бир қўшин отлиқлар эса, Темурбекнинг кўрсатмаси билан, Жигдалик сойи бўйида ҳамма нарсага шай бўлиб турган экан. Темурбек амир Хусайннинг феъл-атворини яхши биларди. Амир Хусайн уни музокара баҳонаси билан Танги чакчакка чакириб, асосий зарбани унинг Деновда турган қўшинларига бермокчи эди...

Қоровулларнинг қўлиги, пистирмалар ва Жигдалик сойи бўйида турган отлиқ қўшин барибир амир Хусайннинг тўсатдан хужум қилган отлиқларига бардош бериши қийин эди. Вазият ниҳоятда оғир. Нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Темурбек ёнидаги йигитлари би-

лан бу ерга етиб келганда ҳамма нарса қўлдан бой берилган эди. Шунинг учун ҳам у хотинлари ва болаларини, содик мулозимларидан бирини уларга қўшиб, Моҳонга — Санжарий туркманлар орасига жўнатиб юборди.

Жигдалик сойи бўйида, Қотлиш кишлоғи ёнида икки ўртада икки кун давом этган каттик урушда амир Хусайннинг қўли баланд келди. Темурбек қолган-қутган одами билан Чоҳи Исҳоққа борди ва теварак-атрофга таркалиб кетган одамларини баҳоли имкон йиғиб, ўзи ҳам Моҳонга қараб йўл олди.

Шундан кейин амир Хусайнга Мовароуннахрга йўл баралла очилди. Хузор, ундан кейин Қарши ҳам унинг қўлига кирди. Буёғи Самарқандга бир кадам...

Темурбек йигитлари билан яна Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб кетди. Воқеаларнинг боришига қараганда, Темурбек бу сафар дарёнинг Термиздан қуйиригида, Қалифдан кечиб ўтган бўлиши керак. Ҳа, яна биrowларнинг юртида сарсонлик-саргардонликда кун кечириб турди. Баъзи амирларнинг хиёнаткорлиги туфайли у яна шундай кунларга қолди. Лекин руҳан тушмади. Амир Хусайн ҳали чучварани хом санаб юрибди. Ҳал қилувчи курашлар ҳали олдинда.

Дарёдан эсон-омон ўтиб олганларидан сўнг Темурбек Хирот малики, шунингдек, Моҳон ҳокими Муҳаммадбек Жониқурбонийга одам юбориб, уларнинг кимнинг тарафида — амир Хусайнни ёки унинг тарафида турганлигини аниқлаб келишни топширди. Шунгача икки-икки ярим ой Чоҳи шўробда турди. Мовароуннахрда қолдириб кетган хуфъялардан маълумот кутди. Мовароуннахрдан Хуросонга, Хуросондан Мовароуннахрга катнаб турган савдо қарвонларининг йўли шу Чоҳи шўробдан ўтарди, ўша қарвонларни кутди. Лекин аксига олиб шу вақт ичида бирон қарвон ўтмаса бўладими? Бундай шароитда кимсасиз чўлда, суви шўр бир қудук ёнида музтар бўлиб ўлтиришнинг ўзи бўладими? Ихтиёрида ҳаммаси бўлиб икки юз қирқ уч йигити бор унинг. Лекин, теварак-атрофдаги вазиятни билмай туриб булар билан қаёққа борсин. Шу ахвол асносида, етмиш икки кун деганда, лашкаргоҳдан ярим фарсахча нарида пистирмада ўлтирган йигитлардан бири Хирот тарафдан қандайдир қарвоннинг қораси қўрингани ҳақида хабар келтирди. Бунини эшитиб Темурбекнинг бир қадар дили ёришди. Хиёл ўтмай, пистирмадаги йигитлар қарвонбошининг ўзини ҳам етаклаб келиб қолишди. Қарвонбоши қўринишидан анча бамаъни, истараси иссиқ одам эди. Темурбек уни қўлдан

танирди, карвонбоши ҳам уни биларди. Шунинг учун карвонбоши отидан даст иргиб тушди ва чопиб келиб унинг оёғига йиқилди.

— Хайрият, худога шукр, соғ-саломат эркансиз, Темурбек. Аввал пистирмага дуч келганда карокчиларнинг қўлига тушиб қолмадикми, деб кўркан эрдик.

— Туринг ўрнингиздин, Нурмат ака! Мен ҳам сизни кўрганимдин беҳад хурсандмен!

Темурбек кешлик бу савдогарни яхши биларди, шунинг учун ҳам ғайбдан келган бу бахтга ич-ичидан суюнди. Савдогарни бағрига босганича анча вақт уни қўйиб юбормади. Сўнг уни чодирга таклиф қилди. Одатда, тафтиш ва сўровлар чойдан кейин бўларди. Лекин Темурбек дастурхон олиб келгунларича ҳам каноат қилмай, ундан уни-бунни суриштира кетди:

— Йўлингиз қайси тарафларга тушган, Нурмат ака?

— Қаршига, жаноби бек. Ҳиридин келаётибмиз.

Темурбек Ҳиротни эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, чунки у ердаги вазиятни билолмай диққинафас бўлиб ўлтирган эди. Юборилган хуфъялар эса ханузгача дом-дараксиз.

— Хўш, Нурмат ака, Ҳирида не гаплар бор? Жаноби маликнинг туриш-турмушининг сўзланг.

— Ҳири, бек жаноблари, кўп обод ва тўқ шаҳар эркан. Бозорларини айтмайсизму, ҳамма нарсаси тўкин-сочин.

Шу пайт башанг кийинган, тулки телпакли бир одам қўлида тугун билан чодирга кириб келди. Ўлтирганлар билан сўрашишгандан сўнг карвонбошининг ёнига келиб чўккайди. У шу карвоннинг эгаси хиротлик савдогар экан. Темурбек яна карвонбошини сўрокка тутди:

— Маликни кўрганмисиз?

— Йўқ, таксир, бундай шарафга муяссар бўлмагонмен.

— Балким унинг хақида эшитганингиз бордур?

— Бор, бек ҳазратлари, бор. Хушсухан, мўмин-мусулмон одам дейишади.

Темурбек энди соҳиби карвондан сўради:

— Балким маликни сиз кўргандурсиз?

— Ори, таксир, кўрганмен. Фақат бир марта.

— Онинг феъл-атвори, туриш-турмуши, яқин одамлари ҳақида сўзлаб берсангиз.

— Бунини ҳозиргина сарбон таксирим айтдилар. Малик ҳақиқатан ҳам ҳалим одам. Туриш-турмуши, яқин одамларини билмайдурмен. Афв этингиз, бек ҳазрат.

Темурбек Хиротнинг обод ва тўқ шаҳарлигини биларди. Бу ҳақда кўп эшитган. Лекин малик ҳақида таассуроти йўқ. Катта бир ўлка устидан ҳукм юритиб турган бу одамнинг ёрдамига, ҳеч бўлмаса бетарафлигига суянмоқчи эди. Ҳамма гап шунда. Керакли маълумотни сарбон ҳам, савдогар ҳам беришолмади. Сарбонку балки билмас, чунки у карвонсарой билан бозордан нарини кўрмайди. Лекин савдогар буни билса-да, айтгиси келмади чоғи. Балким нотаниш одамнинг не мақсад билан маликни суриштираётганини билмай хайрон бўлгандир? Бир фурсат ўтиб, Темурбек савдогарга тикилди. Савдогар буни ўзича фаҳмлади ва ёнидаги тугунни унинг олдига қўйди, сўнг ўрнига қайтиб бориб чўк тушди. Тугун савдогарнинг Темурбекка тухфаси эди. Темурбек тугунни қўлига олмади, шунчаки бир назар ташлаб қўйди, ҳолос.

— Раҳмат, таксир. Лекин бекорга овора бўлибсиз. Камина айни пайтда божбон ҳам эрмас, ҳоким ҳам. Ва ҳатто қадҳудо ҳам эрмасмиз,— деди Темурбек маъюс бир оҳангда.

Савдогар қилиб қўйган ишидан ўзини бирқадар ноқулай сизди, лекин бўлар инш бўлган. Ўзини қўлга олди ва унга ўзича эътироз билдирган бўлди:

— Ундай деманг, бек ҳазратлари, биз сизни ҳар қандай ҳокимдин ортиқ кўрурмиз. Мол-дунё, мансаб ўткунчи нарсалар. Мен учрашган ва билган одамлар сизнинг одиллигингиз ва ҳақчилигингиздин кўп сўзлай-дурлар. Хиротнинг аҳли синоат ва тужжорлари ҳам сиз ҳақингизда гапириб, сизни кўп ҳавас қиладилар.

Демак, Хиротга боргудай бўлса, қосиблар ва савдо аҳли уни қўллаб-қувватлайдилар. Малик-чи? Унинг одамлари-чи? Темурбек савдогарга яна бир марта нигоҳ ташлади. Савдогар бу сафар унда ўтинч ва ёлвориш аломатларини пайқади ва «бор таваккал» деб, эшитган ва билганларини унга сўзлаб берди. Темурбек унинг сўзларидан маҳаллий халқ ҳокимият тепасига келганда карт маликларини кўп ҳам суймаслигини, амирлар орасида низолар мавжудлигини илғаб олди. Демак, суянса бўладиган амирлар ҳам йўқ эмас экан ўша шаҳри азимда.

Темурбек карвондагиларнинг барчасини тўплаб қўй сўйдириб меҳмон қилди, сўнг уларга ўзининг хуфъяларини қўшиб йўлга солиб юборди.

Аммо савдогар халки аслида кизик халқ бўларкан. Уларнинг кўпчилиги мол-дунё ва пулни ҳамма нарсадан ортиқ кўраркан. Улар Қаршига келгач, амир Ҳусайнга ҳам шунақа мулозамат қилдилар. Темурбек ҳақида билганла-

рини окизмай-томизмай айтиб бердилар. Битта-яримтани ўзларидан ҳам қўшиб қўйдилар.

Амир Ҳусайн темирни қизигида босиб қолишга қарор қилди ва лашкарни жамлашга буюрди. Амир Мусони ўн икки минг аскар билан Қаршида қолдириб, ўзи етти минг отлик йигити билан йўлга тушди. Маймурғ қўриғига етганда Малик баҳодир нақд қораунаслардан ташкил топган икки минг отлик аскар билан келиб унга қўшилди. Бу билан амир Ҳусайннинг аскари тўққиз мингга етди. У Ҳузорда тўхтамади, тўғри бориб Қўрғошин туя орқали Гунбази лўлуга келиб тушди...

Ҳирот қарвони жўнаб кетганининг иккинчи куни Чоҳи шўробга Мовароуннаҳр тарафдан ҳам қарвон келиб қўнди. Темурбек амир Ҳусайннинг катта лашкар билан Гунбази лўлуда турганини ўша қарвоннинг сарбонидан эшитди. Бу ҳол амир Ҳусайн билан ҳисоб-китоб қилиб олиш учун қулай фурсат эди. Темурбек ундан фойдаланиб Қаршини қўлга киритиб олишга қарор қилди. Йигитлари бунга рози бўлишди. «Тезроқ Бурдалиқ кечувидан ўтиб олайлик-да, Чағониён кишлокларидан йигит тўплаб, тамом суръат билан Қарши устига отланайлик ва тадбир ишлатиб бу муҳим шаҳарни қўлга киритиб олайлик. Унинг мустаҳкам қалъаси ҳам бор»,— деди Темурбек охири йигитларига. Темурбек ҳақ эди. Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олишда унга бу шаҳар қўл келарди. Шунга эришса, кейин Кешни ҳам, Самарқандни ҳам қўлга киритиб олиш қийин бўлмасди. Ўшанда Бухоро, Ҳужанд, Шош ўз-ўзидан қўлга қирарди. Темурбек бу режасини баён қилганда Муайяд орлот эътироз билдирди:

— Кучимиз кам, Темурбек. Бор-йўғи қилич чопатургон беш юз атрофида йигитимиз бор. Бу билан бундайин улкан ишга қўл уриш хавфли, Темурбек.

— Лекин уларнинг ҳар бири мингга татийдур, — деди амир Жоку барлос.

Оқбуғо баҳодир қўшиб қўйди:

— Факат бор одамимиз бирлан ўшал Қарши устига юрмаймиз-ку. Чағониёндин ҳам, иншоолло, анча-мунча лашкар тўпланур.

Темурбек бошқаларнинг фикрини билмоқчи бўлди, бироқ улар индашмади. Баъзилари Темурбек билан ҳайрихоҳ бўлса, бошқалари иккиланди, чамаси. Темурбек вазминлик билан сўзида давом этди:

— Кеча Куръони қаримдин фол очиб эрдим «Сурайи бақара»нинг икки юз эллагинчи оятидин «қанчадин-қанча

кичик гурухлар Аллохнинг изни бирлан катта гурухлар устидин зафар қозонгон», деган улуғ уқдириш чикди.

Темурбек кўйнидан Қуръони каримни олиб (у бу муқаддас китобни доимо ўзи билан бирга олиб юрарди) ўша ерини очиб аҳли мажлисга кўрсатди. Шундан кейин бу масала устида ортиқча тортишиб ўлтиришга эҳтиёж қолмади. Амирлар Темурбекнинг режасига қўшилдилар.

Шундан кейин Темурбек бор аскарини олиб Бурдалиқ кечувига қараб равона бўлди. Суюрғатмиш ўғлон, дуглот умокидан амир Доду (у Темурбекнинг опаси Қутлуг Туркан оғонинг эри эди), Жоку барлос, орлот умокидан амир Муайяд (у Темурбекнинг яна бир эгачиси Ширинбека оғонинг эри эди), амир Сор Буга кипчок, Хусайн баҳодир, амир Сайфиддин нўкуз, Аббос баҳодир кипчок, найман умокидан Оқ Буга баҳодир ва Махмудхўжа Бухорий унинг узангисида бўлдилар. Ойдиндан фойдаланиб дарёни тун ярмида кечиб ўтдилар. Киргоққа чикиб олганларидан кейин хавфсизлик заруратидан фақат кечалари йўл босишга қарор қилдилар. Қарави деган ерда одамлар ва чорполарга дам берилиб, эртаси куни кош қорайганда йўлга чиқдилар. Қаршидан кўп ҳам узок бўлмаган Ширкент манзилида тўхтаб дам олдилар. Шу ерда ўтказилган қиска кенгашда амир Жоку барлос ҳаммадан олдин сўз олиб, бир маслаҳатни ўртага ташлади:

— Шу кеча амир Мусо устига шабихун урайлик, уни қўлга ололсак, мурод-максадимиз ушалгани шу.

Темурбекнинг баъзида таваккал қилиб иш тутадиган одати бор эди. Лекин бу сафар амир Жокунинг таклифига розилик билдирмади, эътироз билдирди ва уни далиллар билан исботлашга ҳаракат қилди:

— Шабихун одатда очик ерда лашкаргоҳ қуриб ўлтурсон ёғий устига қилинадур. Амир Мусо устига шабихун урмоқ, бошни харсанг тошга урмоқ бирлан баробардур. Бунинг устига, одамимиз ҳам кам. Худо кўрсатмасун, борди-ю, кўзга захм етгудай бўлса, ундан кейин ўзимизни ўнглаб олишимиз қийин бўлур. Фикри ожизимча, бошқа йўл тутмоқ лозим.

Амирлар «бошқа йўл» дегани нима бўлдийкин,— дея унинг оғзига тикилишди. Темурбек «бошқача йўл»ни очик айтмади. «Қалъанинг авзойини обдон тафтиш қилиш зарур», деди, ҳолос.

Темурбек шундан кейин ҳаммани Ширкентда қолдириб, икки мулозимини — Абдулла билан Мубашширни ўзи билан бирга олиб Қарши тарафга жўнаб кетди. Улар Қаршига тун яримдан оққан пайтда етиб бордилар.

Ҳаммаёк жимжит, зим-зиё коронғу. Факат қалъа буржларида милт-милт қилиб чирок ёниб турарди. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари бутун вужуди билан кўз-қулоққа айланиб, теварак-атрофни кузатдилар, аммо хандак атрофида бирон шарпа сезмадилар. Хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилганларидан кейин отларини келган ерида қолдириб, сувга тушдилар ва зўр эҳтиёткорлик билан хандакдан ўтиб олдилар. Ҳокрездан хавф-хатарсиз ўтиб, девор пойига чиқиб олдилар. Шу ерда бир неча дақиқа нафасларини ростлаб, аввал теварак-атрофни синчиклаб кузатдилар, сўнг қалъа деворини айландилар, пасткамрок ерини топиб, нарвон қўйиладиган ерларни аниқлаб олдилар. Кейин эҳтиёт ила ҳокрез ва хандакдан ўтиб олдилар ва тонг ёришган пайтда Ширкентга қайтиб бордилар.

Эртаси куни тун яримлаганда юз нафар чапдаст йигит нарвонларни олиб Қарши қалъасининг пойига етиб бордилар. Буйрукка биноан, деворнинг ўша пасткам ерларига нарвон қўйиб, қалъа ичига ўтиб олдилар ва қиличларини яланғочлаб Дарвозайи шахрга ташландилар. Қоровуллар дарвозабонларни қаттиқ ухлаётган бир пайтда босиб биронтасини қолдирмай қиличдан ўтказдилар. Дарвеш Буғо сулдус дарвоза қулфини чўқмоқ билан уриб синдирди. Шу пайт аскарнинг қолган қисми қалъага бостириб кирди. Хузор дарвозаси шу зайлда ишғол қилинди. Кейин нағора, бурғу ва қарнай овози ҳаммаёкни тутди...

Шаҳарда саросималик бошланди. Амир Мусонинг айрим катта беклари ширин уйку оғушида қўлга олиндилар. Қарангки, икки юз қирк уч кишилик кичик бир қўшин Қаршидек мустаҳкам қалъани забт этди. Лекин амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбек қочишга улгуриб, шаҳарнинг кунчиқар тарафида қўшини ила турган Малик баходирни юз берган ҳодисадан огоҳ қилди. У эса Қаршининг бошқа тарафларида турган бекларга хабар берди. Эртаси куни ҳаммалари жам бўлиб, Қарши қалъасини чор тарафдан қуршаб олдилар. Темурбек беклари ва йигитларини шаҳар дарвозаларию буржу бораларининг мудофаасига қўйди. Суюргатмиш ўғлон Хузор дарвозасига тайинланди, Темурбекнинг ўзи амир Сор Буғо, Аббос, Ҳусайн баходир, амир Оқ Буғо ва бошқалар буржу бораларга тайинланган аскарларга бошчилик қилдилар. Шунга қарамай, қалъада вазият оғирлашди. Захиранинг чўғи паст — уни амир Мусонинг одамлари қуритиб бўлишган. Қучлар ҳам тенг эмас.

Бундан ташқари, камал ҳалқаси борган сари сиқилиб борарди. Бирон тарафдан ёрдам келишига асло умид йўқ. Бундай шароитда фақат ақл-идрок билан иш тутиш, тадбир ишлатиш даркор. Темурбек буни яхши биларди. У иш кўрган суҳандон одамлардан бир нечасини пинҳона қалъа ташқарисига юборди. Улар иккиланиб турган амирларга Темурбекнинг номидан катта бойлик, мансаб ва ҳатто вилоят ваъда қилдилар. Қармоққа биринчи бўлиб қораунаслардан тузилган беш минг сара отлик аскар билан Хузор дарвозаси қаршисига, ундан сал нарироқда турган Малик баҳодир илинди. Бундан сал аввал Дурра Темур ака йигитлари билан ясолни ташлаб кетди ва қалъага кириб, Темурбекка қўшилди. Уруш одамларни ўй-хаёлга солади, чалгитади, дейишади. Амир Мусо фақат камал билан кифояланиб, ҳаракатсиз ўлтираверса лашкар аста-секин тарқалиб кетиш хавфини сезиб уни хужумга бошлади. Шиддатли жанглар икки кун давом этди. Темурбек муҳофаа йўсинини тутди. Аскарлари душманни қалъа девори орқасидан туриб аёвсиз тирборон ва тошбўронга тутди. Кечалари бўлса сара йигитлари, ёғий айни уйкуга кетган маҳалда, устига шабихун уриб, кўп талофат етказди. Темурбекнинг хуфялари жанглар тўхтатилиб, ҳамма ўз қароргоҳига кетган бир пайтда муҳим хабар олиб келдилар. Ёғий кечалари отларини яланғоч қилиб шу атрофдаги катта бир бедазорга қўйиб юборар экан. Бу маълумот Темурбекни қувонтирди. У шу заҳотиёқ Дарвозайи шаҳр орқали етти нафар чапдаст йигитни ўша бедазорга жўнатди. Улар зўр эҳтиёткорлик билан душманинг лашкаргоҳини айланиб ўтдилар ва ўша бедазорга бориб ўтловда юрган отларнинг ҳаммасини Тахти қорача тарафга қараб ҳайдаб кетдилар. Отсиз суворий қанақасига аскар бўлсин! Ўша кеча амир Мусо икки ярим минг отидан айрилди. Камалнинг иккинчи кундаги жанг жуда оғир кечди. Амир Мусонинг кўп одами захмдор бўлиб, ишдан чиқди. Учинчи кун эса унинг хужум қилишга қурби келмади. Қуёш ердан бир найза қўтарилганда қалъа химоячилари қарши хужумга ўтдилар. Темурбекнинг ўзи олтимиш отлик йигити билан амир Мусонинг устига ташланди. Хуллас, душман тартибсиз ҳолда чекинишга юз тутди. Амир Жокў барлос билан амир Сайфиддин ёғийни Жигдаликкача ва ундан то Танги чакчаккача қувиб бордилар. Ўшанда улардан кўп одами асир олинди. Темурбекнинг йигитлари катта ўлжалик бўлишди.

Қаршида эришилган ғалаба Темурбекнинг ҳарбий-

сиёсий мавқеъини бир қадар мустаҳкамлади. Ўша йилнинг (1366 йил) кузига қадар Мовароуннаҳрнинг катта қисми Темурбекнинг қўлига ўтди. Амир Ҳусайннинг ихтиёрида факат Хутталон, Балх ва Бадахшон қолди, ҳолос.

Темурбек 1366—67 йилнинг кишини Қаршида кечирди ва юртининг ички юмушлари билан машғул бўлди, вилоят ва шаҳарларга ҳокимлар тайинлади. Ўшанда Бухорога Маҳмудшоҳни тайинлаб, қайнотаси Али Ясовурийни унга шерик қилди. Зангишоҳга Жайхун бўйидаги вилоятларни инъом қилди. Термичи баҳодирни Моҳонга юбориб, аҳлу оиласини олдиртириб келди. Ва яна уруш оқибатида вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш ишига махсус одамлар тайинлади, раиятни баҳорги экин-тикин ишларига рағбатлантирди.

Қаршида мағлубиятга учрагандан сўнг амир Мусо қолган-қутган одами билан Соли саройга борди. Амир Ҳусайн содир бўлган воқеани эшитиб кўп дилхаста бўлди. Айниқса, ландавурлик қилиб Қаршини бериб қўйганларига ачинди.

— Яхши иш бўлмабдур-ку, жаноби амир! — деди амир Ҳусайн амир Мусога зарда қилиб, — шунча лашкар бирлан-а! Агар билсангиз, Қарши улусга очкич эрди. Унинг қўлдан кетиши тамом Мовароуннаҳрнинг қўлдин кетиши деган гап, агар билсангиз! Бундан кўра... — амир Ҳусайн буёғини айтмай қўяқолди.

Бусиз ҳам амир Мусо мулзам бўлиб ўлтирибди. Охири, амир Ҳусайн жаҳлини ютишга мажбур бўлди. Илож қанча? Кейинги нушаймондан, итобу сарзинишлардан не фойда? Амир Мусо ўзи «Ер чарс этиб ёрилса-ю, мени ютиб қўяқолса», деб ўлимига рози бўлиб ўлтирибди. Амир Ҳусайн бунинг англади ва бир қадар юмшади. Бир умр камарбаста бўлиб, қилч чопиб келган бу кекса одамни бошқа қўймади. Ўртага сукут чўкди. Амир Ҳусайн бошқа бир нима дейишни билмай сукутга кетган бўлса, амир Мусо бугун умуман бирон гап айтишдан воз кечди. Сукутни яна амир Ҳусайннинг ўзи бузди:

— Келинг, ортиқча ади-бади айтишиб ўлтирмайлик, амир Мусо. Бўлар иш бўлди. Буёғига нима қилдик энди, келинг, шу ҳусудга сўзлашайлик!

Амир Мусодан садо чиқмади. Нима ҳам дерди? Ҳаммаси маълум.

— Фикримча, яра фасод боғламай туриб, унинг муолижасини шитоблаштирсакмикин?

Амир Ҳусайн унга ер остидан маънодор қараб қўйди.

Амир Мусо бу гапнинг маънисини ўзича англади.

«Қўлдан кетган барча ерларни, хусусан Қаршини вақт ўтмасдан бориб ўзинг қайтариб ол!» деган фармойиш деб тушунди. Лекин ҳиёл ўтиб масала ойдинлашди. Амир Ҳусайн товачигирини чакиртириб, зудлик билан лашкар йиғишни буюрди. Ўша куни кечқурун шу ҳақда катта кенгаш ўтказилди.

Бир ҳафтадан кейин Соли саройга ўн минг кишилик лашкар йигилди. Амир Ҳусайн уларни Ўлжайту Аперди, Жаҳоншоҳ, Пулод Буғо ва амир Мусо бошчилигида Танги чакчакка юборди ва ўша манзилни лашкаргоҳ деб эълон қилди. Амир Ҳусайннинг ўзи эса лашкарнинг қолган қисмини олиб, уларнинг кетидан жўнади...

Кўп ўтмай, Соли саройда қўшин тўпланаётгани Қаршига эшитилди. Темурбек қўл остидаги бор қўшинларни олиб амир Ҳусайнга қарши йўлга чиқди. Дашти роғдаги Елғиз боғ тепалигига етганда тил олиб келиш учун олдинга забонгирларни юборди. Улар ёғийнинг икки йигитини тутиб келдилар. Сўроқ қилинганда амир Ҳусайннинг лашкари Танги чакчакдан ўтиб, Жигдаликка келиб тушгани маълум бўлди. Эртаси куни эса рақибнинг ўн минг кишилик лашкари амир Мусо, Ўлжайту Аперди ва бошқа беклар қўл остида Оқ қияда урушга шай бўлиб турганлиги аниқланди. Аслида бу ҳали душмanning бор аскари эмасди, унинг фақат манглай қисми эди, холос. Асосий кучларни амир Ҳусайннинг ўзи етаклаб келаётган эди.

Оқ қияда икки ўртада катта уруш бўлди. Бирок натижаси Темурбек кутгандай бўлиб чиқмади. Тарози палласи Темурбек тарафга оғай деб турганда Малик баҳодир билан Дурра Темурнинг аскари билан душман тарафга ўтиб кетиши белга тепди. Бу етмагандай айни шу пайтда Қаршидан бир гуруҳ амирлар қалъани амир Ҳусайнга топшириш пайига тушиб турганлиги ҳақида хунук хабар олинди. Бундай шароитда бу ерда қолиб жангни давом эттириш хато бўлурди. Шунинг учун амирлари билан кенгашиб жанг майдонини тарк этиш ва аскарнинг бир қисмини Бухорога жўнатиб, ўзи лашкар тўплаш учун Хуросон тарафга кетишга қарор қилди. Чунки Темурбекнинг Бухорода ҳам, Хуросонда ҳам содик одамлари кўп эди. Қолаверса, Бухоронинг мустаҳкам қалъаси ҳам бор.

Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурий Темурбекнинг одамларини ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олдилар. Тобъелик ва камарбасталик изҳор айлаб, қалъани унинг мулозимларига топширдилар. Лекин орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас,

амир Хусайн қўшини билан шаҳарга яқинлашиб қолганининг дарағи қолди. Негадир бу сафар ҳам Темурбекнинг одамлари орасида яқдиллик ва ҳамжиҳатлик бўлмади. Юз берган воқеа муносабати билан чакирилган кенгашда ҳатто уларнинг орасида ихтилоф чиқди. Ҳаммаси шаҳар остоналарида турган душман устига шабихун уриш масаласидан чиқди. Жоку барлос бу ишни Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурийнинг зиммасига юкламоқчи бўлди. Маҳмудшоҳ эса ўрнидан ирғиб туриб қўлини шоп қилди:

— Сиз, жаноб, тажрибаси ортиқ, шабихунларда кўзи пишган одамсиз. Сиз турғонда биз ношудларга йўл бўлсун!

Маҳмудшоҳ уни еб қўйгудай кайфиятда тик турар, қўл-оёқлари дир-дир титрарди. Шунақа пайтда Жоку барлос ҳам вазминлик қилмади, рақибини чакиб олди:

— Мўйлабингиз нега учиб турадур, бек? Ўсиб ҳам кетибдур. Биронтаси кесиб қўямасин десангиз яхшиси уни устарада кирдириб ташланг. Аслида мўйлаб ярашмас экан, сизга.

Маҳмудшоҳ қиличчини кинидан сугуриб Жоку барлосга ташланди. Хайриятки, Али Ясовурий унинг қўлидан тутиб қолди. Акс ҳолда, Маҳмудшоҳ уни шартта чоғиб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳа, бунга маълум даражада унинг ҳаққи бор. Ҳамманинг олдида «Сен эркак эмассен!» деб ўлтирибди-я! Бундан ташқари, улар азалдан бир-бирига ёв бўлиб қолишган. Бир замонлар амир Жоку барлос уни чуби ясоққа буюриб, юмшоқ жойига етти гаврон урдирган эди. Буни унутиб бўлармиди?!

Маҳмудшоҳ қўпчилик олдида бу даражага етмаслиги мумкин эди. Амир Жокунинг дағаллиги, айниқса, Маҳмудшоҳнинг йигитлигини ҳақорат қилиши унинг жон-жонидан ўтиб кетди. Тўғри, амирлар Жоку барлос билан Маҳмудшоҳга тарафгузорлик қилишмади, лекин барибир ўртага совуқлик тушди. Амирларнинг юзидан хавфсираш ва иккиланиш аломатлари сезилиб турарди. Бундай шароитда амир Хусайндай катта ва хавфли душманга бас келиб бўлармикин? «Майли, эртагача кутайлик, яратган эгамнинг ўзи бир йўлга бошлар», деди ичида Маҳмудшоҳ, сўнг аҳли мажлисга ижозат берди. Эрталабгача амирлар инсофга келиб қолишар, деган умидда эди у. Бахтга қарши, бундай бўлмади. Эрталаб амир Жоку барлос, амир Сайфиддин ва Аббос баҳодир одамларини олиб кетиб қолишгани маълум бўлди. Шундай бўлса-да, Маҳмудшоҳ ва Али Ясовурий саросимага тушмадилар. Бор кучи билан шаҳарни амир Хусайдан ҳимоя қилишга

аҳд-паймон килдилар. Шаҳар дарвозалари ва буржу бораларни мустаҳкамлаш хусусида қўлдан келган чоратадбирни кўрдилар, аҳолини қуроллантирдилар, амирлар билан лашкарни инъому эҳсонлар билан сийладилар.

Тарихшунос олим Мирхонднинг сўзларига қараганда, амир Хусайн Бухоро забтида кўп тиришиб ҳаракат қилди, лекин мақсадига эришолмади. Аксинча, Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурий бош бўлган лашкар ва Бухоро халқи узлуксиз шабихунлар уриб душманнинг тинқасини қуритдилар. Ва ҳатто қарши ҳужумга ўтиб амир Хусайннинг шаҳар остонасидан улоқтириб ташладилар...

Темурибек Санжарий туркманларнинг ёрдами билан Моҳонни мустаҳкам лашкароғҳа айлантирди ва шу ердан туриб Чигатой улуси учун қурашни давом эттирди. Қисқа вақт ичида катта лашкар тўпланди. Темурибек юриш олдидан Хирот ҳокими Малик Хусайннинг қалбига қўл солиб, унинг рабдояини билмокчи бўлди. Ҳар ҳолда у билан иттифоқлашса, ҳеч бўлмаса амир Хусайн билан бўлажак қурашни пайтида у бетараф турса ёмон бўлмас эди. Темурибек шу мақсадда Хиротга амир Жоку барлосни элчи қилиб юборди. Малик Хусайн Темурибекнинг элчисини илик қўтиб олди, унга анвойи навозишлар кўрсатди. Бироқ Темурибекнинг дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш ҳақидаги таклифига бирон аниқ жавоб қайтармади. «Майли бу хусусда обдан фикрлашиб кўрурмиз», — деган жавоб қилди. Жавоб мактубида яна Темурибекни Бодхизга таклиф этди. «Қолган гапни шу ерда бафуржа сўзлашурмиз, энг муҳими жаннат мисол бу манзилда бирга сайру саёҳатлар қилурмиз, айшу ишрат сурурмиз», — деб ёзди Малик Хусайн Темурибекка. Унинг сўзларидан қандайдир сохталиқ ва фириб аломатлари сезилиб турарди. Темурибек Хирот маликларининг феъл-аъвори ҳақида кўп эшитган. Улар ҳузурига паноҳ излаб келган ҳукмдорларга бошда катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, кейин пинҳона ўлдириб юборганларини биларди. Масалан, малик Фаҳриддин дегани Чўпонийлардан амир Наврузни, мана шу Малик Хусайннинг отаси Малик Гиёсиддин амир Чўпон сулдусини шундай қўйга солган эдилар. Шунинг эслаб, Темурибек беклари ва яқинлари билан кенгашиб Бодхизга, Малик Хусайн билан учрашувга бормади...

1367 йилда икки ўртадаги: Темурибек билан амир Хусайн ўртасидаги қураш давом этди. Ҳар иккала тараф ҳам катта қурбонлар берди. Лекин энг муҳими, шу йили Темурибек, ниҳоят, амир Хусайндан устун келди ва

кўзлаган мақсадига эришди. Ўша йили ёз бошида Темур олти юз чапдаст йигити билан Бурдалиқ ёнида Жайхунни кечиб ўтди ва Жўйи борийда тунаб қолди. Шу ерда унинг кучига-куч қўшилди. Шундан кейин у бирин-кетин Хузор билан Кешни қўлга киритди. Амир Хусайн ҳам бўш келмади, Қўзи мундоққа ўн минг кишилик лашкар тўплашга муваффақ бўлди ўша кунлари. Тўғри, икки орада бўлган киргинбарот урушда Темурбек ракибидан устунликка эришса-да, ғалаба унга жуда қимматга тушди. У кўп одамидан ажралди ўша Қўзи мундоқдаги урушда. Амир Хусайн Жигдалиқ оркали Соли саройга қочди, лекин Темурбекда уни таъкиб қилиб боришга куч-қувват бўлмади. Яна шуни ҳисобга олиш керакки, Темурбек Хузор, Қарши ёки Кешда ҳам қололмас эди ўша пайтда. Бундай қилганда, турган гап, у икки ўт орасида — амир Хусайн билан Самарқандни эгаллаб ўлтирган амир Мусо орасида қоларди. Шу сабаб аввал амир Мусони бир ёкли қилишга қарор берди. Кешда амир Тормучок билан Тогойшоҳни қолдириб, ўзи Самарқандга қараб қўшин тортди. Ўшанда у қадимий Сўғднинг Соғарж ва Фиринкент туманларини эгаллашга муваффақ бўлди. Лекин Самарқандни амир Мусодан тортиб олишнинг иложи бўлмади. Аксига олиб, ўша пайт амир Хусайннинг кўп сонли қўшин билан келиб Қаршини олганлиги ва бетўхтов Самарқанд томон келаётгани хабари эшитилди. Бу Темурбекка дард устига чикқан чипқон бўлди. Хўш, энди нима қилади? У билан курашишга ҳозир имкони йўқ-ку. Яна Моҳонга борадими? Лекин у тарафга энди йўл йўқ. Қарши йўли ҳам, Қоракўл-Чоржўй йўли ҳам берк. Бу ерларда амир Хусайннинг одамлари турибди. Темурбек оғир бир аҳволга тушиб турганда нажот қалидиниң ўзи келиб қолди. Эски қадрдонлари Қайхусрав билан Баҳром жалойир Мўғулистон хони номидан Тошкент билан Сайрамни идора қилиб турган эканлар, чопар юбориб, ўзларини Темурбекка маълум қилиб қолдилар. «Хайрият — деги Темурбек ичиди, — додимиз худога етибдур». Темурбек шу ондаёқ йигитлари билан отланиб, Тошкентга қараб йўл олди.

Қайхусрав Темурбекни илиқ қарши олди. Кўпдан бери кўришмаганиданми ёки бу ерда бошқа гап борми, бунинг сабабини Темурбек бошда билолмади. Қайхусрав анча ўзгариб қолган, бир қадар гурур ва такаббурлик пайдо бўлган эди мизожига. Ўзини хонлардай тутди. Бунинг сабабини Темурбек кейин билди. Маълум бўлишича, амир Қайхусрав хон билан қариндош бўлиб олган экан. Хон уни яқинда амакиси Ясун Темур ибн Абуканинڭ қизи Туман

Қутлукка уйлантириб қўйган экан. Демак, у энди кўрагон — хон куёви бўлиб олган. Шундай бўлгач, у гердаймай, ким гердайсин!

Темурбек ўша кишни, яъни 1367—68 йилнинг кишини Шошда кечирди...

Амир Хусайн ҳам Мовароуннахрда мустаҳкамланиб ололмади. Вилоятларни бошқариб турган беклар унга бўйсунмай қўйишди. Белининг етти еридан боғлаб хизматда турган фақат бир Фулод Буго билан иш битармиди? Бундан ташқари, уларнинг фикрича, серта-каллуф бу бекка охиригача ишониб бўлмасди. У ҳам аслида шамолнинг юришига қараб иш тутадиган замона-созлардан эди. Амир Хусайн охири Самаркандни унга топшириб, Соли саройга қараб йўл олди. Аммо у ерда кўп туролмади, чунки Қарши, Хузор, Кеш ва Ҳисордаги вазият яхши эмас эди. Ўзлуксиз давом этиб турган ур-йикитлар бора-бора ҳамманинг — раиятнинг ҳам, бекларнинг ҳам жонига теккан эди. Гапнинг лўндаси, кўп ерда вазият ловуллаб ёниш олдидан буруксаб турган гулханга ўхшарди. Шунинг учун амир Хусайн дарёнинг нариги соҳилига ўтиб кетиб Арханг саройда муқим бўлди. Ўшанда у Одилхонни ўзи билан бирга олиб кетди. Чунки хон қаерда бўлса, ҳукумат ўша ерда. Лекин, барибир, Мовароуннахрни тўла-ғўкис тасарруфига олиш фикридан қайтмади. Ўша ердан туриб Темурбек билан бўлажак сўнги ва ҳал қилувчи савашга катта ҳозирлик қўрди.

Темурбек Тошкентда вақтни беҳуда ўтказмади: лашкар йиғди, сайду саёҳат қилди, турли-туман ҳарбий машқларда, човгон ўйинларида сипоҳийларни чиниктирди.

Ўшанда у амир Кайхусрав ва Баҳром жалойирнинг сўзига кириб Жетега — амир Шамсиддин билан амир Ҳожибек ҳузурига одам юборди ва улардан амир Хусайнга қарши ҳарбий ёрдам сўради. Бу Темурбекнинг катта хатоси эди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди-да, унинг ўшанда, чунки ўша кишлоқда хоннинг Тошкент билан Сайрамдаги поиблари каноти остида кун кечириб турибди...

Сор Буго билан Ок Буго Мугулистондан 1368 йилнинг баҳор бошида хушхабар билан қайтиб келишди. Хон ёрдам учун катта лашкар юборишга ваъда берибди. Мана шу ерда Темурбек уй тортиб ташвишга тушиб қолди. Борди-ю, Жете тарафдан катта қўшин келиб унга қўшилиб, амир Хусайн устидан ғалаба қилди ҳам дейлик. Хуш, кейин нима бўлади? Мугуллар ва кўчманчиларнинг феъл-атвори маълум-ку! Талон-ғарож қилинган шаҳар ва кишлоқлар, қўл-оёғига кишан солиниб қулликка олиб кетилаётган

йигитлар, ор-номуси топталган аёллар унинг кўз олдига бир-бир намоён бўлди. Мана шуларни ўйлаб Темурбек килиб қўйган ишидан пушаймон бўлди, дили хуфтонга айланди. Хатто кечкурун бўлган одатдаги зиёфат чоғида ҳам унинг чехраси очилмади. Эртаси куни эрталаб, хос хизматкорлари, яқинларини олиб Яссига қараб йўлга тушди. Ҳазрат султонининг нурга чўмган муқаддас мазорини зиёрат қилиб, ул бузрукворнинг пок руҳидан мадад тиламокчи бўлди.

Темурбек Яссига борган куни молу қўйлар сўйдириб, Ҳазрат Султонимга ис чиқарди, машойихи киромга, етим-есирга, муқаддас мазорнинг жорубкашларига садакалар улашди, ўша муқаддас мазорнинг теварак-атрофида истикомат қилиб турган халойикка ош берди. Ўзи эса ният қилиб ўша мазор пойида тунаб қолди. Ўшанда сахарга бориб қаттиқ ухлаб қолган экан, ажиб бир туш кўрди. У Самарқанд устига отланган эмиш. Сайхун устига қурилган кўприкнинг қок ўртасига борганда қаттиқ сел келиб, кўприкни оқизиб кетибди. У бўлса бир ёғочга миниб олиб кўп сузди. Охири мажоли қуриди. Ёрдам сўраб қанча қичқирмасин, ҳеч ким эшитмади, ёрдам қўлини чўзмади. Бир пайт ўзидан кетди ва кўзини очиб қараса, дарё қирғоғида қатта бир дарахтнинг илдизига илиниб қолганмиш, ҳалиги ёғочни эса сув оқизиб кетибди. Ўша дарахт илдизига тирмашиб, соҳилдан чиқиб олишга қанча уринмасин, бўлмади, кучи етмади. Охири қўллари толикиб қолдан тойди. Шу дам бошдан оёқ оқ либосга бурканган нуроний бир қария соҳилда пайдо бўлди ва шоша-пиша унга асосини узатди. Темурбек қариянинг асосидан маҳкам тутди ва унинг ёрдамида халослик топди. Эрталаб кўрган тушини яқинларига айтди, Тошкентга қайтгандан кейин эса машойих ва уламони қатта дастурхон атрофида тўплаб, улардан тушнинг таъбирини суриштирди. Улар тушни яхшиликка йўйишди «яқин-орада бу кийинчиликлар орқада қолади», деб айтишди. Шундан сўнг яқинда қилиб қўйган хатосидан сўз очди:

— Биз кетини мулоҳаза қилиб кўрмай бир иш қилиб қўйдик,— деди у ва ўлтирганларга бир-бир назар ташлади.

Ўлтирганлар «Темурбек нима иш қилиб қўйган эрканки, ҳозир пушаймон бўлиб ўлтирибдур» — деб хайрон бўлишди. Темурбек охири улар билан маслаҳатлашмасдан туриб муғулларни ёрдамга чақириб қўйганини айтди. Аҳли мажлис «Э, аттанг, яхши бўлмабдур», деб бир-бирига қараб бош чайкашди. Темурбек кечи-

риямас хато қилиб қўйганини янада чуқурроқ ҳис этди. «Нима қиламиз энди?» деган маънода ултирганлардан нажот тилади.

— Андак хатолик бўлибдур, бек,— деди Қафқол Шоший мазорининг шайхи хожа Бобоҳон.

Қози калон Абдулмажидхон давом этдилар:

— Мўғулларнинг феъл-атвори ҳаммамизга аён. Алар учун битилган қонун йўқ. Модомики шундай эркан, аларда адлу инсоф ҳам йўқ. Қой ерга оёғи етишса, ўша ерни уч кеча-ю, уч кундуз беаёв тарош қиладурлар.

— Агар мўғуллар яна келсалар, ахли мўминга кўп мушкулликлар бўлур,— деди яна кимдир.

Темурбек нима дейишни билолмай қолди. Лекин унинг жонига шу пайт шайхулислом мавлоно Шамсуддинхон оро кирдилар:

— Мушкулликдин қутулишнинг яккаю-ягона битта йўли бор, бек.

«Қанака йўл экан бу», деб ҳамма шайхулисломнинг оғзига қаради.

— Бу йўл,— деб давом этди шайхулислом,— амир Хусайн бирлан сулҳ тузиш. Нима бўлганда ҳам мусулмон одам.

Ўтирганларга маслаҳат маъқул тушди. Темурбек ҳам, гарчанд амир Хусайнни хуш кўрмаса-да, эл-юртнинг осойишталиги, фуқаронинг рифоҳияти деб шу маслаҳатга кўнди. Ушбунни маълум қилиш учун Бахшанда исмли мулозимини элчи қилиб Соли саройга жўнатди. Элчининг орқасидан ўзи ҳам одамларини олиб, Самарқандга қараб йўлга тушди. Самарқандга яқин қолганда йўлда кимдир унга «амир Хусайн бу фоний дунёни гарк этибдур», деб айтиб қолди. Энди нима қилди? Қаерга ва кимнинг олдига боради? Ўйлаб-ўйлаб, нима бўлса ҳам ўша тарафларга боришга қарор қилди. Самарқандга кирмади, амир Мусодан хавфсиради. Ём ариғининг бўйига келиб тушди ва шу ерда одамларга дам берилди. Ниёзий деган манзилга етганларида амир Мусо ғончи ҳазорасининг одамлари ва бошқа қавмлардан тузилган лашкар билан унинг рубарўсидан чиқиб қолди. Темурбек унинг ҳузурига амир Жоку барлосни жўнатди. У Темурбек амир Хусайн билан ярашиш учун бораётгани, кўнглида ҳеч қандай ғараз йўқлигини уқтирса ишонмади. Ҳатто амир Жокудай кекса одамга ҳам ўшқириб берди:

— Бегингнинг қилиғи бизга маълум, чўпчагингни бориб катта холаңгга айғ!

Амир Жоку барлос амир Мусонинг шу жавоби билан

кайтиб келди. Темурбек бу одамнинг калондимоғлигини биларди, лекин бу қадар сурбетлигидан беҳабар эди. «Бу сурбет ўзини шу қадар катта олиб турган экан, демак нимагадир ишонади. Балким лашқари бизникидан ортиқроқ бўлса керак», деб ўйлади. Сўнг бунинг чоратадбирига киришди. Амир Сайфиддин билан Хитой баходирни чақиртириб, «амир Мусо лашқаргоҳидан айланиб ўтинглар ва оркадан зарба беринглар», деб буюрди. Гапнинг қисқаси, амир Мусо икки тарафдан берилган зарбага дош беролмади ва охир-оқибат Ғончига қочди.

Темурбекнинг юриши шундан кейин ҳам тинч кечмади. Қинор чироғда қораунас лашқари ўттиз қўшин бўлиб унинг йўлини тўсди. Яна ўша ур-сур, қон тўкишлар... Айни жанг қизиган ва қораунасларнинг қўли баланд келиб турган бир пайтда илгари Соли саройга юборилган мулозими Бахшанда амир Хусайннинг элчиси Туроншоҳ билан келиб қолди. Элчи амир Хусайннинг Темурбекка юборган мактубини кўрсатгандан кейин қораунаслар сардори жангни тўхтатди ва Темурбекка мулозамат кўрсатди...

Темурбек Самарқандга қарашли Нимушкент деган қишлоққа келиб тушди. Шу ерда амир Мусонинг сулҳ тузиш учун юборган одами етиб келди. Кўп ўтмай, амир Мусонинг ўзи ҳам амир Ўлжойту Аперди билан бирга етиб келди ва икки ўртада тузилган сулҳни амир Хусайн номидан имзолади. Шу билан икки ўртада: амир Хусайн билан Темурбек ўртасида кўпдан давом этиб келаётган уруш-жанжалга хотима берилди. Кўпдан давом этиб келаётган кина-қудурат ўртадан кўтарилди. Шундан кейин амир Мусо билан Ўлжойту Аперди Соли саройга жўнаб кетдилар. Темурбек эса Кешга келиб ўрнашди. Шартноманинг нусхаси сақланмаган. Ўша замонларда битилган тарихий асарларда ҳам ўртага қандай шартлар қўйилгани ҳақида бир нима дейилмаган. Лекин кейинги воқеаларнинг боришидан келиб чиқиб бу ҳақда баъзи тахминларни айтиш мумкин. Биринчидан, сулҳ тузгувчи тарафлар Чигатой улусини, аниқроғи унинг ғарбий қисмини таъсир доирасига бўлиб олишган: Темур қонуғнинг жанубидаги ерлар: қадимий Чағониён, Ҳисор, Хутталон, Балх, Тоҳаристон ва Бадахшонни амир Хусайн олган. Темур қонуғнинг шимол тарафидаги ерлар: Кеш, Хузор, Насаф, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд ва Фарғона Темурбекка қарайдиган бўлган. Иккинчидан, улар бир-бирларини, зарур бўлиб қолганда, ҳарбий-сиёсий жиҳатдан қўллаб-қўлтиклаш мажбуриятини олганлар.

Лекин, барибир, ҳар иккала тараф ҳам Чигатой улусига ягона ҳукмдор бўлиш ниятидан қайтмади. Сулҳга бўлса бу йўлда вақтдан ютиш учун бир восита сифатида қарадилар...

Сулҳ имзолангандан сўнг кўп ўтмай, амир Хусайн Бадахшонни тўла бўйсундириш мақсадида Кундузга бордини ва уни лашкаргоҳга айлантирди. Бироқ бу гал ниятига етолмади. Юришга ҳозирлик охирига етай деб турганда Балхдан чопар келиб, Хирот ҳокими Малик Хусайн Балх устига кўшин тортибди ва айни шу пайтда Мурғобни лашкаргоҳ қилиб турибди, деган нохуш хабар олиб келди. Амир Хусайн Кешга кабутар учирди. Юз берган воқеани Темурбекка маълум қилиб, уни ёрдамга чақирди. Темурбек бор аскарини тўплаб, икки кун деганда йўлга чиқди ва Термиз кечувидан ўтиб, Балх сари юзланди. Хонободга етганда Малик Хусайн Шибирғон, Маймана ва Пули чироғни ғорат қилиб, орқасига қайтиб кетгани ҳақида хабар топди. Айни пайтда Балхдан амир Мусо Темурбек ҳузурига Хонободга келди ва уни Балхга тақлиф этди. Аммо у амир Хусайн маҳтал бўлиб қолишини баҳона қилиб Балхга кирмади ва Кундузга равона бўлди...

Ҳар икки амир Кундузда бир неча кун турдилар, сўнг Бадахшонга қараб юриб Ишкашим яйловига келиб тушдилар...

Бадахшонда уруш бўлмади. Амирлар Ишкашимдан нарига ўтолмадилар. Бадахшон шоҳлари ўзлари келишиб, тобеълик ва итоаткорлик лавозимини бажо келтирдилар. Шундай қилиб, амир Хусайн найзанинг учини огритмай, Бадахшонни ўз тасарруфига киритиб олди.

Шоҳлар Ишкашимдан жўнаб кетган кунни кечкурун амир Хусайн мажлиси жамшид оройиш берди. Бугун ҳақиқатан ҳам мезбоннинг кўнгли ҳар қачонгидан чоғ. Тиним билмай ҳаммани дастурхонга чорлаб, «олинг-олинг» қилар, Темурбекка сермулозамат эди. Олдига ҳали қаклик гўштини, ҳали барра қабобни сурарди. Шаробни шарбатчининг қўлидан ўзи олиб унга тутарди. Ҳаддан ортиқ мулозиматлар Темурбекка ўян туюлди. Буни олийнасаб одам қилиб турса... Лекин илож қанча? Чидашга тўғри келади, чунки ҳамманинг, айниқса, тўрида виқор тўкиб ўлтирган хоннинг кўзи уларда. Безътиборлик қилиб қўйиб мезбонни ранжитиш яхши бўлмас. Аслида турку тожикнинг таомили шунақа. Ўзи ўлгунча сермулозамат халқмиз. Темурбек мана шуларни ҳисобга олиб, тишнитигишга қўйиб чидаб ўлтирди. Охири, тоқати келмади чоғи, бўшаган қадахни амир Хусайнга бермай орқасида икки

букилиб таъзим килиб турган чоғирчига узатди ва ундан илтимос килди:

— Бас, энди бизга бошка қуймангиз.

Хусайнбек бир Темурбекка, бир чап тарафида ўлтирган амир Мусога қараб қўйди. У ҳам хожасига диққат бериб ўлтирган экан, Хусайнбек унинг кўзларидан «етар энди, асосий масалага утиш пайти келди», деган таъкидни укиб олди. Одатда, мезбон учун вақтнинг аҳамияти йўқ. Меҳмон канча кўп ўлтирса, шунча яхши унга. Ва яна меҳмоннинг қай қайфиятда дастурхондан туриб кетиши ҳам муҳим. Шу боис амир Хусайн Темурбекнинг кўнглини овлаб шундай килиб ўлтирибди. Лекин бугун амир Мусонинг таъкиди ўз вақтида бўлди. Амир Хусайн бош ирғаб унинг фикрига қўшилди. Дарвоқе, Темурбекнинг ўзи ҳам шу фикрда, вақт беҳуда ўтаётганидан афсусланиб ўлтирган эди.

— Энди, асосий ишлардан гаплашсак,— деди у амир Хусайнга,— вақт ҳам бир ерга бориб қолгонга ўхшайдур.

Амир Хусайн «майли, ихтиёрингиз», деган маънода икки қўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Темурбек улусдаги аҳволдан сўз очди, Жете тарафдан хавф-хатар борган сари ортиб бораётганидан ташвишланаётганини айтди.

— Жетедан Камариддин отлиғ бир амир шуҳрат топибдур. Дуклот умокидин эрмиш. Ва яна амир Сайфиддин бирлан амир Хожибекнинг оролари ҳам яхши эрмас эмиш. Худо кўрсатмасун, у ерда талошлар воқеъ бўлса, биз ҳам онинг таъсирида қолмасак деб кўркамен.

Амир Хусайн бош чайкаб бай-балаб кетди:

— Э... Э... Яхши бўлмабдур, бек. Албатта, таъсири бизга етмай қолмас. Лекин Бохтарзамон бирлан Кобулистон ва Зобулни тинчитмай туриб қўшиннинг бир қисми Мовароуннахрга олиб кетилса, қандай бўларкин, Темурбек?

Амир Хусайн секин хонга бир қараб қўйди. У бошини чайкаб унинг гапларини маъқуллади. Шундан кейин гапида яна давом этди:

— Пўлод Буғо бирлан Оқ Буғо хон хазратларига саркашлик килиб турибдурлар бунинг устига.

Амир Хусайн яна хонга қараб гапини тасдиқлатиб олди.

— Ўтиборли кишиларимизни аларнинг олдиға юборгон эрдик, ваъз-насихатларига қулоқ осмабдурлар. Сиёсат қилмокчи бўлгон эрканлар, ҳақорат килиб ҳайдаб юборибдурлар. Мана сизга меҳр-окибат, Темурбек,—

Амир Хусайн огир тин олди, сўнг гаплари таъсир килдимийўкми, шуни билмокчи бўлиб хон, Темурбек ва катта амирларга бир-бир назар ташлади.

Хон бамайлихотир ўлтирарди. Унинг ташвиш киладиган ери йўк. Қорни тўқ, эгни-боши бус-бутун. Ҳамма нарсани Хусайнбек килганига ўрганиб қолган. Темурбекнинг эса қандайдир ташвиш ва бесаромжонлик аломати юз-кўзидан баралла кўриниб турарди. Буни пайкаб амир Хусайнни ваҳима босди. «Кўнармикин, ё кетаман деб оёқ тираб олармикин?» Темурбек унинг юзларидан умид ва ёлвориш аломатларини сизди. Ўзи ҳам уй-саного ботди. «Хойнаҳой, улар уни Кобулистон билан Зобул устига, бўлажак юришларига тортмокчи. Унинг ёрдамига умид килиб туришибди. Борди-ю, «йўк» деса-чи. Унда тўгри бўлмас. Туркистонзамин ҳали тулиғича унинг туғи остига бирлашганича йўк. Худудлари ҳам ҳали мустақкам эмас. Оқ Ўрда ва Мўғулистон каби кучли давлатлар бор ҳали. Чигатой улуси хавф-хатарсиз яшаши учун у тарафлардан чикиб турган хавф бартараф этилмоғи лозим. Демак, катта курашлар ҳали навбат кутиб турибди. Бунда балким амир Хусайннинг ёрдами тегиб қолар. Бунинг устига, хон ҳам ҳозир мана шу бурганинг кўзини кўрган одамнинг қўлида. Темурбек мана шуларнинг ҳаммасини обдан ўйлаб, охири амир Хусайннинг таклифига рози бўлди.

— Майли, Хусайнбек, сиз айтганча бўлсин. Ясовурийлар бизга ҳам дўст эрмас. Агар хон ҳазратларининг ҳам муборак фикрлари шундай эркан, биз Кобулистон ва Зобул хусусида сизга фикрдошмиз.

Қобулхон бош ирғаб, Темурбекнинг сўзларини маъқуллади.

«Қандай яхши! Ҳаммаси бирдан ҳал бўлди-қолди. Темурбек биз билан қолади. Унинг ёрдамида янги-янги юртлар очамиз. Ва уни бу ерларда тутиб қолиб, Мовароуннаҳр ташвишларидин чалғитиб турамиз. Кейин қарабсизки, Мовароуннаҳр ҳам илгимизда». Амир Хусайннинг севинчи ичига сиғмас эди. Миннатдорчилигини қандай изҳор қилишини билмас, факат қўлларини кўксига қўйиб, «рахмат, Темурбек! Яхшилигингиз унут бўлмас, раҳмат! Яхши ниятларингизга йўлдошмиз! Биз ҳам яхши кунларингизга яраб қолармиз» деган гапларни такрор-такрор айтарди.

«Ҳа, муғомбир! Яхши ниятларингизга йўлдошмиз эмиш. Биламан ўша йўлдошлигингни». Темурбек ер остидан унга бир қараб қўйди...

Қўп ўтмай амир Хусайн билан Темурбек лашкарни етаклаб, Хиндикуш довонидан ошиб Кобулистонга қараб йўл олдилар ва уч ой деганда ясовурийларни итоатга келтириб, Балхга қайтдилар. Юришдан қайтганларининг эртасига Темурбекни яна хоннинг ҳузурига кенгашга чакиртиришди. «Бу сафар ниҳоят, Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берилса керак», деб умид қилди Темурбек. Лекин бекорга умид қилибди. Кенгашдан мақсад бошқа экан. Ҳамма туплангандан кейин хоннинг шахсий имоми Рашидхон домла узундан-узоқ дуои-фотиҳа ўқиди, сўнг хон амирларни ясовурийлар устидан қозонилган қатта ғалаба билан табриклаган бўлди, кейин бир амир Хусайнга, бир Темурбекка қараб қўйди. Бироз жимликдан сўнг амир Хусайн сўз бошлади. Одатда, зарур ганни ҳамма вақт у айтарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Амир Хусайн ўлтирганларга бир-бир назар солиб чиқиб, кейин қўл қовуштириб хонга бош эгди. Хон «гапираве-ринг» дегандай боши билан ишора қилди.

— Биз хон ҳазратлари бирлан,— деди амир Хусайн яна хонга қўл қовуштириб,— яна бир масала хусусида кенгашиб қўйгон эрдик.

Бу «қанақа масала экан?» дегандай Темурбек бир унга, бир хонга назар ташлади. Амир Хусайн сўзида давом этди:

— Куббат ул-ислом Балх анча ғариб ҳолга келиб қолибдур, Темурбек. Хиндувон ҳам, бошқа олий иморатлар ҳам, соҳибқирони аъзам Чингизхон муаззам замонидин бери бузулиб ётибдур. Масжиду мадрасалар қўп вақт сув остида қолиб, вайроналикка юз тутибдур. Аларни қайтадин тиклаш ва таъмирлаш зарурга ўхшайдур. Шу сабабдин биз, хон ҳазратлари иккимиз, маълум вақт шу ерда — куббат ул-исломда бўлмоғимиз зарурга ўхшайдур.

Амир Хусайн шу ерга келганда тўхтаб яна бир хонга, бир Темурбекка қаради. Гапи нуктага бориб тегдимитегмадим, шуни билмоқчи бўлди, чамаси. Хон кеча зиёфатда хаддан ортиқ еб-ичиб қўйиб яхши ухламаган экан, кўзлари юмилиб, мудраб ўлтирарди. Темурбек эса унинг сўзларини диққат билан тинглаётгандай. Лекин у гапининг қаерга боришини англаб, бирқадар аччиғланиб ўлтирган эди. Демак, унинг иши битди. Мовароуннаҳр ташвишлари Темурбекнинг ўзига қолди... Балхни тузатишга аҳд қилгани дуруст, лекин не важҳдин хонни бу ерда олиб қолмоқчи? Мақсади не? Темурбек бу хусусда бош қотириб ўлтирмади. Хусайнбекнинг бундан кўзлаган мақсадини англаш қийин эмасди. У Балхни пойтахт

килмокчи. Ҳа, нияти шу. Темурбек амир Қазаған ва амир Абдулла билан бўлган воқеаларни унинг эсига солди:

— Улуғ бобонгиз бир пайтлар Соли саройни пойтахт килмокчи бўлдилар ва Қозонхонни Қаршидан ўшал ерга кўчириб кетишга ҳаракат килдилар. Буёғи нима билан тугагани ўзингизга аён. Падари бузрукворингиз амир Абдулла аълоҳазратлари пойтахтни Самарқандга кўчирдилар. Бунинг ҳам оқибати яхши бўлмади. Аммо Сиз ва хон ҳазратлари бу борада келишиб кўйган эркансизлар, бизда не ихтиёр? «Хўп» демокдин ўзга чорамиз йўқ.

Амир Ҳусайн хонга қаради. Қобулхон бир қадар ўнғайсизланди.

— Йўқ-йўқ, бек,— деди хон ўзини тутиб олишга ҳаракат қилиб, Сизнинг ҳам ризолигингиз керак, бизга қолса Қарши ёки Самарқанддин силжимағонимиз яхши эрди.

Амир Ҳусайн ўлтирган ерида бир тўлганиб олди, ранги-кути ўчиб, хонга бир ўқрайиб қаради. «Нодон, ишнинг пачавасини чиқариб қўйишга сал қолди-я». Сўнг ўзини йиғиштириб олди ва сўзида давом этди:

— Аслини олғонда Балх ҳам Чигатой улусига бир мулк. Хуросон, Сеистон, Қобул, Зобул ва Бадахшонга яқинлиги бирлан ҳам муҳим. Тамом улусни олтурғон бўлсак, жаноблар, Балх онинг қок ўртасида. Лоқин: Темурбекка маъқул келмаса, майли. Биз буни ҳам инобатга олурмиз. Келинглар, бу хусусда талашиб-тортишуб ўлтирмайлик, аввал биргалашиб Балхни тиклаб олайлик, Қарши бирлан Самарқанд масаласи қочмас.

Амир Ҳусайн яна хонга қаради ва гапини тасдиқлатиб олди. Хон одатдагидай бошини лиқиллатиб қўйди, ҳолос.

Темурбек бу муғамбир одамнинг фирибгарлигини қўриб ичида нафратланиб ўлтирди. Бирок қайфиятини сездирмасликка ҳаракат қилди. «Биргалашиб» дегани нимаси? Балх сенга керак экан, хон билан мени тутиб туриб нима қиласен?! Йўқ, бу ерда бошқа гап бор. Хон ким бирлан бўлса, улуснинг жиловы ўшанинг қўлида бўлади: хон қаерда бўлса, пойтахт ҳам ўша ерда. Ҳа, бу одам ўлгунча қув — узокни қўради. Мана шу тобда бир ўқ бирлан икки қуёни урмокчи бўлиб ўлтирибди. Хонни ҳам жиловлаб турмокчи, Темурбекни ҳам. Бохтарзамин, Тохаристон, Бадахшон ва Қобулистонни ўзига тўла қаратиб олгунча Темурбек билан муросайи-мадорага бориб турди, ундан фойдаланди. Шундан кейин Мовароуннаҳр қочиб кетмайди. Ахир, хон у билан бирга-ку. Шундай бўлгач, Темурбек ундан қочиб қаёққа ҳам

борарди? Темурбекни иложи борича бу ерда кўпроқ тутиб туриш керак. Шу вақт ичида Мовароуннахрнинг барча йирик шаҳарларида турган одамлари анча-мунча иш қилиб улгуришади. Амир Ҳусайннинг кўзлаган мақсади шу. Буни унинг айёр кўзлари шундайгина айтиб турибди.

Темурбек ўзини гўлликка солиб турди. Унга бошқа бир нима демади. Шу пайт эшик оға кириб амир Ҳусайннинг кулогига бир нима деди. У эса аввал хоннинг, кейин Темурбекнинг кулогига шивирлади. «Мовароуннахрни яна мўғул босибдур». Кутилмаганда келган бу хабар Темурбекда ҳам ташвиш уйғотди, ҳам қувонч. Ана энди Мовароуннахрга йўл очилди. Уни энди бу ерда ҳеч ким тутиб қололмайди. Аксинча, хон билан амир Ҳусайн энди уни зудлик билан Мовароуннахрга қайтишини ўзлари сўраб қоладилар. Лекин Темурбекнинг тахмини тўғри чиқмади. Уни яна ўз ҳолига қўймадилар. Қобулхон ҳам, амир Ҳусайн ҳам ундан бир қадар чўчиб турардилар. Яна ким билади, дейсиз? Мўғуллар билан келишиб кетса-чи? Унда нима бўлади? Темурбекдан доимо кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур. Шу ваҳждан, ҳар эҳтимолга қарши, унга икки минг кишилик қўшин билан амир Мусони қўшдилар.

Темурбек билан амир Мусо ҳижрий 770 йили раби ул-аввал ойининг ўртасида (милодий 1368 йил 29 октябрда) Жайхунни кечиб ўтди. Энди Самарқанддан ўтганларида Жете лашкари Тошкентга келиб тушганлиги ва мўғул амирлари кишни ўша ерда кечириш ниятида эканликлари ҳақида хабар олинди. Шундан кейин Темурбек билан амир Мусо ҳам Новқа ва Қорақишлоқда кишлашга қарор бердилар. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, амир Ҳусайн билан хон Кешнинг жилғасига келиб тушдилар.

Бирок Темурбек билан жетеликлар орасида ўша йили уруш бўлмади. Бунга мўғул лашкари орасида фавқулодда чиққан ихтилоф сабаб бўлди. Қамариддин, Кепак Темур ва Шировул билан амир Ҳожибек ва унинг тарафдорлари орасида жанжал кишиб, охири бир-бирлари билан уришиб кетдилар. Тепалашиб бир кун эрталабдан кечгача давом этди. Кечқурун Қамариддин, Кепак Темур ва Шировул гапни бир ерга қўйиб Тошкентни тарк этдилар ва Мўғулистонга кетиб қолдилар. «Ҳожибек ва шериклари ғафлат уйқусидин тургунча бир ерга бориб олурмиз. Кўп ҳам ўтмай қарабсизки, Мўғулистон илгимизда бўлур»,— деди Қамариддин ўша кеча жунаб кетаётиб шерикларига. Эртаси куни Ҳожибек асосий кучларнинг кетиб қолганидан хабар топгач, иложсиз қўшинини олиб у ҳам Тошкентни тарк этди...

Темурбек Тошкентда содир бўлган воқеалардан хабар топганидан кейин, Кешга, амир Ҳусайн билан хоннинг ҳузурига чопар юборди. Темурбек амир Ҳусайнга вазиятдан фойдаланиб, мўғул ҳукмдорларини бир ёқлик қилиш пайти келганини маълум қилди. Фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистон устига бостириб киришни маслаҳат берди, унга ёзган мактубида. Яна амир Ҳусайн бунга кўнмади. Шаҳрисабз жилғасида эканликларида Бадахшон шоҳлари Тохаристон билан Балхга бостириб кириб, Қундуздан то Хулмгача бўлган қишлоқларни талон-тарож қилиб кетганликларини баҳона қилди. «Аввал Бадахшон шоҳларини бир ёқлик қилайлик, Мўғулистон ва Қамариддин бирлан бафуржа шуғулланурмиз», — деб ёзди у Темурбекка жавоб хатида.

Орадан бир ҳафта ўтиб, Темурбекни хон Кешга чақиртириб қолди. Чопар олиб келган мактубда бор қўшинни олиб қилиш тайинланган эди. Тўсатдан қилинган чакирик Темурбекка ғалат кўринмади. Бунинг сабабини дарров пайқайди. «Бу ўша амир Ҳусайннинг иши», — деди у ўз-ўзига, кечагина Мўғулистон устига юриш масаласини уртага ташлаганда Бадахшонни баҳона қилганини эслаб.

Темурбек Кеш жилғасига қелиб тушган куни кечкурун кенгаш чақирилди. Бу сафар кенгашни хоннинг ўзи бошқарди. Амир Ҳусайн бўлса ҳамма амирлар қатори қўл қовуштириб унинг оғзига қараб ўлтирди. «Ҳа, айёр, бу ҳам сенинг ишинг?» — деди Темурбек ичида. Авваллари эрки ўзида йўқ, бир четда индамай ўлтирадиган бу олий зот нимагадир бугун бирмунча дадил эди.

— Бадахшон шоҳлари ҳаддидин ошган кўринадур. Итоат камарини ечиб ташлаб, гарданкашликни ихтиёр қилдилар. Ул тарафда йўқлигимизни билиб, ҳагто Бохтар-заминга боскин қилуб, Қундуз ва Хулм вилоятларини тарож қилибдурлар, рааё ва бараёга зулму заҳмат етказибдурлар. Барчангизни. Сизни ҳам, — деди у Темурбекка қараб, — бу ерга чорлагонимизнинг боиси шу.

Томоғи қуриб қолди, шекилли, хон шарбатдор тутган бир коса бўзани олиб ичиб олди, сўнг сўзини давом эттирди:

— Шайх Али Бадахшоний ва гумашталарининг таъзини бериб қўймасак бўлмайдиғонга ўхшайдур. Биз шунга қарор қилдик. Мухтарам беклар бу хусусда не фикрдалар? — хон ўтирганларни бир-бир кўздан кечирди.

Бундай пайтда одатда биринчи бўлиб ё амир Ҳусайн сўзлайди, ё Темурбек. Бошқалар бунга журъат қилишолмайдилар. Бугун ҳам шундай бўлди.

— Азму қарорлари муборак бўлғай!— деди амир Хусайн даст ўрнидан туриб таъзиму тавозеъ билан.

— Қуллук, бек,— дея хон «Сиз нима дейсиз?» деган маънода ўнг тарафида ўлтирган Темурбекка ўгирилиб қаради.

— Амру фармонларингизга бош эгурмиз, хонхазратлари! Темурбек ҳам ўрнидан туриб хонга чуқур таъзим қилди.

Шундан кейин хон бошқаларга кўз югуртирди. Лекин бошқа сузлагувчи бўлмади. Ўлтирган катта-кичик бекларнинг ҳаммаси «итоат қиламиз», «фармони олий берилса, шу ондаёқ йўлга тушурмиз!» дедилар.

— Эртадин қолдирмайин, йўлга отланурмиз,— деди хон амир ва бекларга жиддий бир тусда қараб.

Кенгашдан чиққач, Темурбек нима бўлса ҳам ахлу оиласи ва угрукни Мохондан кўчириб келишга одам юборди. Угрук кўп йиллардан бери амирзода Жаҳонгир бошчилигида ўша ерда эди.

Хон айтган вақтда ҳамма Жайхун соҳилига қараб йўлга тушди. Дарёнинг нариги қирғоғида лашқарга бир кўп дам берилгандан кейин уни баронғор, жавонғор, ғулга тизиб, Бадахшон йўлига тушдилар. Юриш жадал суръатда олиб борилди. Тойкондан ўтиб, Бадахшоннинг номдор шаҳарларидан Кишмга келиб тушдилар. Хон билан амир Хусайн шу ерда қолишди, асосий кучлар Темурбек бошчилигида шох Шайх Али Бадахшонийга қарши ўлканинг ичкарасига юборилди. Лекин беклар бир нарсага ажабланидилар. Амир Хусайн бу сафар ўзи қолиб, ўрнига ўғли Жаҳонмаликни Темурбекка кўшиб юборди. Бошқа пайтларда ҳамма вақт бошда ўзи турарди. Нима, бу сафар ўлимдан қўрқдими? Бу саволлар Темурбекнинг ҳам кўнглидан кечди. Балки Жаҳонмаликка махсус вазифа юклатилгандир? Чунки хавфли ёвдан қутулишнинг йўли кўп. Темурбекдай рақибдан қутулиш амир Хусайннинг бир умр кўнглида тугиб келган орзуси эмасмиди, ахир?!

Темурбек Бадахшоннинг шўх, хавф-хатарлар билан тўла дарёларидан Журмга етганда, офтоб хатти истиводан бир оз оғган эди. Шохлар қўшини билан дарёнинг кун чикар тарафини лашқаргоҳ қилиб, жангга шай бўлиб турардилар. Шу атрофдаги ягона кечув ҳам уларнинг қўлида эди. Шу сабаб бўлиб, Темурбек лашқарнинг ярмини Жаҳонмалик билан шу ерда қолдириб, ўзи лашқарнинг қолган қисмини олиб дарёнинг бошқа еридан, сал юқориқоғидан кечиб ўтмоқчи бўлди. Дарё бўйлаб бир

от зўрга сиғадиган ўрлик бир сўкмок бор эди. Темурбек сахарда аскарларини ўша сўкмокдан етаклади ва эртаси кечга якин тор бир жилғага келиб тушдию коронгу тушгунча аскарни дарёнинг нариги киргогига ўтказиб олди. Шу ерда тунагач, эртаси, кун чикмасдан дарёнинг кунчиқар тарафига ўтиб, худди унинг гарбий соҳилидаги сингари сўкмок йўлга тушдилар. Намози асрда қоровуллар бадахшонликлар лашкаргоҳининг қораси кўринганини хабар қилишди. Қош қорайгунча шу ерда қўниб, лашкарларга дам берилди. Хуфтон намозидан кейин отларни сокчилар билан шу ерда қолдириб, ўзлари пиёда бутазорлар оралаб, душман қароргоҳи сари йўл олдилар. Ўрим тунда мўлжалланган ерга етиб бордилар ва нафасларини ростлаб олгач, тонг сахарда ёпирилиб душман устига ташландилар. Тўсатдан орқадан берилган зарба бадахшонликларни довдиратиб қўйди. Шу пайт Жаҳонмалик билан нариги қирғокда қолган қисмлар ҳам дарёдан ўтиб олишди. Уруш узокқа чўзилмади. Чошгоҳда бадахшонликлар тоққа қараб чекиндилар. Чиғатойлар душманни изма-из таъкиб қилиб бордилар. Тоғ орасида жойлашган Артинж дарасида қисқа тўқнашув бўлди. Бу сафар ҳам ғалаба Темурбекнинг аскарлари тарафида бўлди. Шохлар соғ қолган одамлари билан Қунғир ўлангга қочиб, ўша ерда Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб жон сақлаб қолмокчи бўлдилар. Лекин Темурбек уларни қувиб етди ва тор-мор келтирди. Шох Шайх Али ва бадахшонликларнинг айрим йўлбошчилари асир олиндилар. Темурбекнинг зафар асар лашкари катта ўлжалик бўлди. Лекин, барибир ёғийни тамом енгиб бўлмади. Унинг бир қисми тоғу тошлар орасида ғойиб бўлди. Бадахшонлик ўзи шунақа халқ. Уларни Искандар Зулқарнайнинг авлоди деб бежиз айтишмаган. Бадахшонликлар ўша XV асрда ва ундан сал кейин ўтган муаррихларнинг гувоҳлик беришларича, аслида енгилмас халқ. Уни Амир Темурдан олдин ҳам, кейин ҳам ҳеч бир соҳиби тож итоатга келтиролмаган. Чунки улар ана шу тоғлик ўлка фарзанди. У ердаги ҳар бир сўкмок, балки ҳар бир тош уларга таниш. Бадахшоннинг кўпдан-кўп дара ва жилғалари хафв-хатар туғилган пайтларда, уларни ҳамма вақт ўз бағрига олган, душмanning ёмон кўзидан сақлаган. Бадахшонликлардан катта бир гуруҳ яширинган бир жилғага Темурбек катта куч билан Жаҳонмаликни юборди. «Майли, амирзода бир шамоллаб келсин, қиличини ҳам занг босиб қолғондур»,— деди Темурбек шу пайт у билан чодирда ўлтиргон Элчи Буғога. У шу вақтгача

амир Хусайннинг арзандасини авайлаб-асраб келарди. Лекин бирдан Темурбекнинг кўнглига мудҳиш фикр келди. «У бирон қор-ҳолга қолса-чи? Худо сақласин! Бусиз ҳам минг еридан тугун боғлаб кетган дўстлик риштаси чирт узилиб кетай деб турибди. Юборишга юбориб қўйиб, Темурбек кейин бироз чўчиди. Э, булар иш бўлди. Ҳамма нарса худодан...»

Жаҳонмалик ўша жилғадагиларни катта куч билан бориб босди. Бадахшоннинг алп қомат йигитлари ва парипайкар киз-жувонларини асирга туширди, катта ўлжалик бўлди. Лекин қайтишда танг бир дара оғзида унга тўсатдан бадахшонликлар ҳужум қилиб катта талофат етказишди. Шу ерда Жаҳонмалик олти юз ўттиз аскари ва шунча отидан ажралди, кўп одами ҳалок бўлди...

Хулласи калом, бадахшонликлар пешкаш ва соврунлар юбориб, қиғатонийларнинг ҳокимиятини тан олдилар, илгари асир олинган Жаҳонмаликнинг олти юз ўттиз йигитини оти-поти билан қайтариб беришди. Темурбек ҳам асир олинган бадахшонликларни озод қилди. Шу пайт Қундуздан чопар келди. Амир Хусайн Шайх Муҳаммад сулдус билан Кайхусрав мўғуллар хизматини ташлаб эл-юрт орасига қайтиб келгани, лекин табаа бўлишдан бўйин товлагани, шу сабабдан хон иккалалари биргаликда Соли саройга қайтишга қарор берганликларини уларга етказган эди. Амир Хусайн, агар бадахшонликлар исёни бартараф этилган бўлса, унинг ҳам Соли саройга келиши мақсадга мувофиқ эканлигини чопарга уқтирган экан.

Темурбек Кишмдан чикиб Қундуз сари юзланди. Арханг саройга кириб борганда хон билан амир Хусайн шу ерда эканлиги маълум бўлди. Олий урду дарё соҳилида ўринлашган экан, учрашув шу ерда содир бўлди. Амир Хусайн Темурбекни иззат-икром билан кутиб олган бўлса-да, унинг юзларидан тараддуд ва саросима аломатлари сезилиб турарди. Шунга қарамай, сирни бой бермай тилёғламачилик қилди.

— Кўпдин-кўп миннатдормен Сиздин, Темурбек! Ҳама вақт оғир қунларимизга аскотиб келяпсиз. Мана, бадахшонликлар исёнини бартараф этдингиз. Бизлар, хонхазратлари иккимиз, Сиздан беҳад хурсандмиз.

Хон эринибгина бошини кўтариб, Темурбекка шунча-ки бир қараб қўйди. Темурбек унинг бугунги авзойидан тараддуд ва ташвиш аломатларини сезди. «Ҳа, бу ерда бошқа бир гап борга ўхшайдур», деди нчида, лекин ўзини

билмас-тикка солди. Хоннинг чодиридан чиккандан кейин эса хушёр тортди ва кечкурунги катта зиёфатга пухта тайёргарлик кўриб боришга қарор қилди.

Кечки пайт Темурбекнинг чодирига бир йигитни етаклаб кирдилар. Темурбек хоннинг навқарини бир қарашда таниди. Навқар кириши билан қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди ва тўрт бўкланган қандайдир икки энлик қоғозни қўйнидан олиб Темурбекка узатди. Темурбек хатни पोша-пиша укиди ва ранги оқариб кетди. Қоғозда фақат «Амир Хусайн жонингизга қасд қилмоқчи, эҳтиёт бўлинг!» деган гап ёзилган экан. Қайси гуноҳи учун?! Нима ёмонлик қилди унга?! Темурбек бошда бу гапга ишонмади. Йўқ-йўқ ўлиб-тимми! Амир Хусайннинг шундай нияти бўлганида уни Қундузга келган кунёк бир ёқлик қилиши мумкин эди-ку. Балким иккала амирни уруштириб қўймоқчи бўлганларнинг янги ифвоси бўлмасин, яна? Ё бунинг тагида бошқа гап борми? Ёки кўпдан амир Хусайннинг қўлида асир қатори кун кечириб келаётган хон жонига тегиб шу ишни қилмоқчимми? Темурбек шу ва шунга ўхшаш шубҳалар оғушида қолди. Қани энди шубҳаларни бир-бир текшириб тагига етишга фурсат бўлса. Йўқ ўша фурсат унда. Лекин нима бўлса ҳам хушёр бўлиб юришга тўғри келади. Ахир ўз оёғи билан қопқон ёнига келиб қолган шер, агар уни сезиб қолган бўлса, қандай бўлмасин уни айланиб ўтиш чорасини кидиришдан бошқа не иложи бор?

Темурбек ўзини йигиб-йигиштириб олишга уринди. Чухрабошини чақиртириб, қирк нафар сара йигит билан амир Хусайннинг чодирини атрофида шай бўлиб туришини, тайинлади, етти нафар баходир йигитни ўзи билан бирга оладиган бўлди, у ўша кеча зиёфатда уларни ҳам чақиртириб, «чодирга биз бирлан бирга кириб ўнгу сўлимиздан ўрин олингиз ва амир Хусайннинг навқарларига кўз-қулоқ бўлиб ўтирингиз?» деб тайинлади.

Хуллас, Темурбек мана шу ҳозирликни кўриб, кечкурун амир Хусайннинг чодирига борди. Зиёфат қуюқ бўлди. Вақти паллага бориб, ҳамманинг кайфи ошиб қолган бир пайтда, амир Хусайн Темурбекнинг қўлоғига шивирлади:

— Шайх Мухаммад сулдус бирлан Кайхусрав сизни йўқлаган эркан, не вайхдин билмадимۇ чопари бу ерда тугилиб қолибдур.

— Ношуд эрканлар алар, деди Темурбек унга жиддий бир тусда, — Арҳанг саройини айланиб ўтсалар бўлмасму эрди?

Шу пайт хизматкор кириб келди ва аста юриб бориб амир Хусайннинг қулогига нималарнидир шивирлади. Темурбек қараб турган эди, амир Хусайннинг ранги бўзрайиб кетди. Темурбек тараддудга тушди. Бир қор-ҳол бўлди, чамаси. У оstonасида ўлтирган йигитларидан бирига секин имо килди. Навқар даст ўрнидан туриб, ташқарига чиқди ва хиёл ўтмай изига қайтиб жойига бориб ўлтириб, соқолини унғ қўли билан икки-уч марта силаб қўйди. Бу «хотиржам бўлинг, биз аларни халқумидин олиб турибмиз»,— дегани эди. Хақиқатан ҳам Темурбекнинг йигитлари амир Хусайннинг барча соқчиларини қуролсизлантириб, қодир атрофини ўраб туришар эдилар. Боя хизматкор кириб амир Хусайн қулогига мана шу ахволни маълум қилган экан.

Амир Хусайн режаси пучга чиққанини англаб, кайфияти бир қадар бузилди ва нима бўлса ҳам Темурбекнинг фнкрини қалғитмоқчи бўлди:

— Бу ярамаслар, — у Шайх Мухаммад сулдус билан амир Қайхусравни назарда тутди, — сизни тўғри йўлдин гойдаришни ният қилиб чопар юборғон эрканлар. Чопари ҳам, мактуби ҳам, худога шукр, илғимизга тушди.

Темурбек индамади. Фақат унга истехзо билан бир қараб қўйди, ҳолос. Бу исёнкор амирларнинг шу атрофда бирдан пайдо бўлиб қолиши ҳам, мактуб ҳам амир Хусайннинг ўзидан чиққан гирт уйдирма эди. Шунинг учун ҳам Темурбек амир Хусайннинг гапларига ишонмади. Совуқкина «ҳар ким экканни олади», деб қўйди, ҳолос.

Ҳа, амир Хусайннинг режаси бу сафар ҳам амалга ошмай қолди. Темурбек яна эпчиллик қилди. Лекин амир Хусайн барибир кунмас-куни ниятига етишига умид қилди. Ва шу умид билан эртаси кунёқ қалъа ва итехкомларини тиклаш баҳонаси билан, хонни ўзи билан бирга олиб, Балхга жўнаб кетди. У айнан шу ердан рақибига сўнгги ва ҳал қилувчи зарба бермоқчи бўлди.

Темурбек эса ота юрти Кешга қайтиб борди ва теварак-атрофига янги қучлар тўплаш ва амир Хусайн билан орани тамоман очик қилиб олиш тараддудига тушди. Орадан кўп вақт ўтмай, амир Довуд, Сор Буго, амир Мусо, Муайяд, Хусайн баҳодир ва бошқа амирлар қўшинлари билан келиб Темурбекка қўшилдилар.

СЎНГГИ ОЛИШУВ

1369 йил тарафларнинг сўнгги ва ҳал қилувчи савашга хозирлик кўришлари билан ўтди. Ўша йили Темурбек Шайх Муҳаммад сулдус билан амир Кайхусравни ўз тарафига ағдариб олишга муваффақ бўлди. Кўп ўтмай, Тошкент тарафдан Шайх Муҳаммад сулдус, Олойдан амир Кайхусрав кўшини билан Кешга келишди. Кизик, кечагина инод водийсига кириб, бир-бирига қарши тиг ўқталган бу одамлар бугун худди ҳеч нима бўлмагандай келишиб, яна қабул шарафига мушарраф бўлиб ўлтиришибди. Халқ орасида «асл душман – эл бўлмас» деган гап бор. Бу аслида тўғри гап. Лекин Темурбекнинг бу хусусда ўз тутими бор. Йўлдан адашган ва ҳатто унга қилич кўтарган одамлар чорасиз қолиб, олдига илтижо билан келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, яхшиликлар қилардики, бунни кўриб уларнинг юзи шувут бўлиб қоларди. Қисқаси, Темурбек кечаги душмани тавбатазуруу билан келгудай бўлса, уни кўкрагидан итармас эди. Нима, бу ёруғ дунёда ҳукмдор биттами? Униси бўлмаса-буниси-да! Тагида оти ва тўрт мучаси соғ бўлган йиғит кўчада қолармиди? Агар у бағрини очмаса амир Хусайн бор-ку! Қисқаси, йиғит моли кўчада қолармиди? Темурбек бунни яхши биларди. Шунинг учун ҳам Кайхусрав билан Шайх Муҳаммад бўйин эгиб кириб келганларида ҳаттоки сўянди ҳам...

Амир Хусайн ўзига ишонарди. Биринчидан, унинг катта кўшини бор. Балхдай мустаҳкам кўргон ҳам унинг қўлида. Иккинчидан, Жайхуннинг асосий кечувларини унинг аскари қўриқлаб турибди. Шунга қарамай, жонжаҳд билан атрофга одам йиғишга киришди. Темурбек билан бўладиган курашга катта-катта ҳукмдорларни тортмоқчи бўлди. Шу мақсад билан унинг элчилари эндигина тахтга ўлтирган Малик Гиёсиддин Пир Али хузурига Хиротга ва Малик Шамсиддин Муҳаммад Курт қошига Бодхизга боришди. Лекин, у бир нарсага эътиборсиз эди кейинги пайтларда. Уруш-талошларда кўн нарса қўл остидагиларнинг бирдамлиги ва ҳамжихатлигига боғлиқ бўлишини билмасди. Қолаверса, очкўзлиги ва золимлиги билан сўнгги вақтларда кўп амирлар ва хизматқорларини ўзидан бездириб қўйди. Қўрққанидан огзини очолмай, қулай фурсат келишини пойлаб юрганлар ҳам кўп эди. Ҳар бир нарсанинг меъёри ва ҳадди бор. Каттикқўллик аслида ёмон сиёсат эмас, лекин у ҳам ўз ҳаддида бўлиши керак. Факат кучга таяниб мамлакатни

бошқариб бўлмайди. Ўтмишда не-не подшоҳлар фақат мейёр ва хадни билмасликлари сабабли тожу тахтдан ажралиб қолишган. Бахтга қарши, амир Хусайн бундан беҳабар эди...

Хуллас, амир Хусайннинг ҳамма нарсадан кўнгли тўқ эди. Келаси йили баҳорда бор лашқари билан Мовароуннаҳрга ёпирилиб киради ва Темурбек билан узил-кесил орани очик қилиб олади. Бунга унинг ишончи қомил.

Темурбек ҳам вақтни бекорга ўтказмади. Лашқар учун зарур қурол-аслаҳа, озик-овқат, кийим-кечак жамғарди, уни бўлажак жанглар олдидан шикор, кўпқари чопиш ва човган ўйинларида чиниктирди. Шу билан бирга, Балхга хўфялар юбориб, рақибнинг умумий аҳволдан хабардор бўлиб турди. Амир Хусайннинг лашқари ва беклари орасида иш олиб бораётган хўфялари ҳам оз эмас эди унинг.

Хижрий 771 йил шаъбон ойининг ўрталарида (1370 йил 13 мартда) Темурбек амир Жоку, Сайфиддин барлос ва Аббос баҳодирларни ҳузурига чақиртирди. Дуо-фотиҳадан сўнг улардан ҳол-аҳвол сўради, лашқарнинг қайфиятини суриштирди. Одатда, катта юришлар олдидан шундай қиларди у. Бу юриш яқин орада бошланиб қолиши шаҳардаги умумий вазиятдан ҳам очик кўриниб турарди. Лашқар бир ойдан бери Қешнинг жилға ва теварак-атрофидаги кишлоқларга йиғилиб, қаллайи сахардан бошлаб машқ қилиб ётарди. Машқлар кўпроқ найза-бозлик, тирандозликдан ибрат бўларди. Баъзи-баъзида кўпқари ва чавгон ҳам ўйнашарди. Пойгалар бўлиб турарди. Бу катта юриш олдидан қилинаётганлигини ҳамма англади, лекин унинг қачон, қайси соатда бўлишини ҳеч ким билмасди. Буни ҳатто Темурбекка ҳаммадан яқинроқ турган Жоку барлос, амир Сайфиддин ва Аббос баҳодирлар ҳам билишмасди. Шунинг учун ҳам улар бугунги чакирик пайтида буни билишга умид боғладилар. Лекин Темурбек юришнинг аниқ кун-соатини бугун ҳам айтмади. У фақат лашқарнинг умумий аҳволи, беклар ва баҳодирларнинг қайфияти, халқ орасидаги гап-сўзларни суриштирди ва охирида «дуруст» деб қўйди, ҳолос. Амирлар ташқарига чиққанларида аввал орқа-олдиларига кўз ташлаб олишиб ва теварак-атрофда бегона одам йўқлигига ишонч ҳосил қилишгач, тўсатдан қилинган чакириқларнинг сабаблари хусусида гап очдилар:

— Фикри ожизимча,— деди Жоку барлос,— яқин орада бек хазратлари «кани, кетдик»! деб қолсалар керак.

Чамамда амир Хусайндан олдин отга камчи босиб уни доғда қолдирмоқчи, шекилли.

— Билмадим, бошқача режалари бўлса ҳам эҳтимол, — деди амир Сайфиддин.

Аббос баҳодир аслида эҳтиёткор, санамай саккиз демайдиганлардан эди. Нима қилишларини бек жанобларининг ўзлари яхши биладилар, бирон йўлни режалаб қўйғон бўлсалар ажаб эмас» — деб қўйди у.

Асосий гап эртаси куни, ҳамма кенгашга тупланганда айтилди.

— Балхдин хабар бор, — деди Темурбек кенгашни бошлар экан, — маълум бўлишича, амир Хусайн рамазони шарифни (рамазони шариф — 1370 й. апрел ойи) ўтказиб, Мовароуннахр устига қўшин тортганини ният қилиб ўлтурғон эрмиш. Хўш, биз энди нима қилдик? Муътабар зотларнинг бу хусусдаги фикр-мулоҳазалари не?

Бир фурсат ўртага сукунат чўкди. Мажлис иштирокчиларидан биронтаси, ҳатто кўпни кўрган ва Олий ўрдуда ҳурмат-эътиборга эга бўлган Жоку барлос, Сор Буго ва Аббос баҳодирлар ҳам олдин фикр билдиришга ботинолмадилар. Охири бўлмади. Темурбек бекларини бир-бир сўзга тортди. Бекларнинг айримлари Балхга бостириб боришни маъқул кўрсалар, бошқа бирлари ёғийни шу ерда қарши олишни афзал кўрдилар.

— Ёғийни инда боскон маъқул, — деди Сор Буго ва бунга ўзининг далил-исботларини келтирди.

— Майли, бостириб кирсун, уни мана шу ернинг ўзида янчиб ташлаймиз, — деди Али Муайяд ўнг қўлини мушт қилиб тугаркан.

— Оми Жайхун бўйида тўсқон яхши, — деб таклиф қилди амир Ок Буго.

Али Муайядни ҳам, амир Ок Бугони ҳам қўллағувчилар бўлди. Лекин Сор Бугони ёқлаб ганирганлар кўпрок эди. Темурбекнинг ўзи ҳам шу фикрда қолди.

— Амир Сор Буго айтган фикри тўғри фикр, — деди у Али Муайядга тик боқиб, — ёғийни Жайхуннинг бу тарафига ўтказмай, инда босқон яхши...

Шаббон ойининг ун еттинчисида (1370 йил 15 март куни) Темурбекнинг катта қўшини ҳаракатга келди ва Жайхун соҳили сари йўл олди. Жоку барлоснинг эъгирозига қарамай, Темурбек лашкарининг гулини амир Мусога топширди. Тўғри, унинг айби қил. Бир найтлар амир Хусайн гарафида туриб Темурбекка қарши қилич чопган. Лекин амир Мусо моҳир саркарда. Энг муҳими, хатосини бўйига олиб, бош эгиб ўзр сураб келган.

Темурбек узрини қабул қилиб ёнига олди, анча вақтдан бери ҳалол хизмат қилиб келяпти. «Айбсиз дуст ахтарган — дустсиз қолади» деган гап бор халқ орасида. Аслини олганда, айбсиз Парвардигор. Биз бўлсак, бандалармиз, ҳолос», деди Темурбек. Лекин Темурбек адашди. Жоку барлос ҳақ бўлиб чиқди. Асли бузук тузалмас экан. Хузорга борганда, амир Мусо яна хиёнатга қўл урди. Эрталаб уни ўрнидан тополмадилар. У одамларини олиб Самарқанд тарафга қараб қочиб қолибди. Биринчи кунёк содир бўлган нохушлик Темурбекни бирқадар ранжитди. Билган одамга яхшилик аломати эмасди бу. Аммо руҳи тушмади. «Ҳасод вақти-соатида ёрилгани яхши, чунки бу иш, худо кўрсатмасин, Жайхуннинг нариги тарафида юз берганда нима бўларди?» — деб ўзини овунтирган бўлди. Ҳар эҳтимолга қарши, унинг орқасидан Али Муайядни юборди. «Тириклайин тутиб келинсун!» деб буюрди унга. Сўнг Суюрғатмиш ўғлон билан Ҳусайн барлосни илгорга тайинлаб йўлга тушдилар. Лашкарнинг гулини эса ўзининг пурушқуҳ савлати билан беади. Баронгор билан жавонгорда ишончли амирлар Жоку барлос билан амир Сайфиддин турдилар.

Термизга яқинлашганларида қоровуллар узокдан ёғийнинг илгор қисмини кўриб қолишди. Лекин ёғий савашга журъат қилмай чекинишни ихтиёр қилди ва ўзини Жайхун бағрига отди. Темурбек лашкари билан ўша Термиздан уч фарсах масофада бўлган Биё кишлоғига келиб тушди. Эртаси кун хидоят маоб, Маккаю мукаррама саййидларининг бошлиғи саййид Барака ҳам ҳумоюн ўрдуга келиб тушдилар. Тангри таолонинг чексиз инояти билан воқеъ бўлган бу учрашувдан Темурбекнинг боши осмонга етди ва ул ҳазратга ҳурмат-эҳтиром, хизматкорлик намуналарини кўрсатди. Чунки саййидлар, машойих, уламо, фозил кишилар ва бошқа муътабар тоифаларга ҳурмат кўрсатишни у отасидан ўрганганди. «Алардин диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни, ҳаром бирлан ҳалолни ажратишни ўрганасен. Шунинг учун ҳам мажлисларининг шулар беаба гурсин», — деб тайинлаган эди ўғлига бир пайтлар Тарағой баҳодир. Пенонасидан давлат ва иқбол нурлари порлаб турган бу йигитни кўлашнинг худо саййид Бараканинг дилига жо қилган экан, йўқлаб келубдур. Саййид Барака шу ерда, ҳамманинг олдида, тож-тахт ва салтанат рамзи бўлмиш ногора билан байроқни Темурбекнинг қўлига тутқазди.

Лашкар ва от-улов икки кун ўша ерда бўлиб, сўнг у ердан қучиб, дарё бўйлаб Чағониён вилоятининг машхур

манзилларидан Чағонага бориб тушдилар. Шу ерда тўхтаб лашкарни ва озик-овқат захирасини тўлатдилар. Тез фурсат ичида амир Жоку барлоснинг саъй-ҳаракати билан Чағониён ва Хутталондан анча лашкар йигиб келинди. Йўл-йўлакай Темурбекка сулдус ва бошқа умоклардан сара йигитлар келиб қўшилдилар. Айвож кечуви олдидан эса Баён сулдуснинг ўғли Шайх Муҳаммад Карқарадан кўп йигитларни етаклаб келган экан, олий остонага келиб тиз чўкди.

Кечув ҳам беташвиш ўтди. Бир неча чопардан бошқа ҳеч қанақа талофат қўрилмади. Дарёнинг нариги соҳили ҳам Темурбек учун қутлуг келди. Бу ерда ҳам унга тарафдор бўлгувчилар кўп бўлди. Лашкар Хулмга етганда, ўша ерлик ҳазоралар тобеълик ва хизматкорлик камарини белга боглаб ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилдилар. Амир Ҳусайннинг Қундуздаги ноиби амир Ўлжойту ва Бадахшон волийси Шох Муҳаммад ҳам келиб Темурбекнинг хизматига кириш шарафига муяссар бўлдилар. Темурбек амир Ҳусайннинг зулму бедодлигидан ранжида бўлган бу амирларга дилжўйлик қилди ва анвойи навозишлар кўрсатиб, уларнинг хаста дилига малҳам қўйди. Ўша манзилгоҳда ўтган йили амир Ҳусайндан кўриб Олой тарафларга қочиб кетган амир Қайхусрав ҳам келиб, Темурбекнинг лутфу эҳсонидан баҳраманд бўлди.

Хулласи калом, Чигатой улусининг кўпчилик умароси Темурбекка бўйсуниб, хизматкорлик камарини жон белига боглаб, ҳаводорлик ва вафодорлик мақомида турдилар.

Қўшин Хулмда яна бир мартаба қўриқдан ўтказилди. Олдинга қоровуллар юборилиб, теварак-атроф синчиклаб қўздан кечирилди. Йўллар, хусусан Шодиён дараси обдан тафтиш қилинди. Шундан кейин қўшин яна тартиб билан йўлга тушди.

Балх олдидан сўнгги манзил Қўхи шодиённинг кунбортар этагида жойлашган Балхоб соҳилидаги Элбурз қалъаси бўлди. Ийди рамазонни шу ерда кутиб олдилар. Хайитнинг эртаси куни қурултой чақирилиб, Чигатойхон наслидан бўлган Суюрғатмиш ўғлон оқ кигизга ўтказилди ва улуснинг олий ҳукмдори деб эълон қилинди. Қурултойда саййидзодалардан саййид Барака, термизлик худовандзодалардан Абулмаолий, Али Акбар, шунингдек, куббат ул-исломнинг аслзодалари ва улуғ машойихлари ҳам қатнашдилар. Қурилтойда иштирок этган бекларнинг кўпчилиги ва термизлик худовандзодалар: Абулмаолий билан Али Акбар тахтга Темирбекнинг ўзини муносиб

кўрдилар. Лекин Суюргатмиш ўғлонни тахт устига Темурбекнинг ўзи етаклаб борди ва ўртага тушалган оқ кигизга ўтказиб, унинг бир учидан ўзи олди.

Эртаси куни нонуштадан кейин Темурбек лашкарини сафлаб, Балх устига етаклади. Йўлда яна кучига куч қўшилди. Янгидан келиб қўшилганлар орасида шибиргонлик Муҳаммадхўжа Апердининг ўғли Зинда Чашм ҳам бор эди. Темурбекнинг зафар асар туғи остига шу қадар кўн лашкар тўпландики, тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг ибораси билан айтганда, «қўшиннинг савлатидан тоғу тош, дашту биёбонлар ларзага келди». Хўш, бир умр бутун Туронзаминни ларзага келтириб юрган амир Хусайн бунга чидай олармикин? Бир неча йил уриниб тикланган Балхнинг осмонўпар деворлари, метиндек мустаҳкам буржу боралари теварак-атрофдан мўру малағ бўлиб бостириб келаётган лашкарнинг сиқувига дош бера олармикин? Амир Хусайнга мана шулар етишмай турувди кейинги пайтларда. Шунга карамасдан, амир Хусайн нимагадир ишонади. Бу сафар ҳам балки бирон гаройиб воқеа содир бўлиб, уни фалокат ёқасидан тортиб қолар. Ноумид шайтон...

Рамазон ойининг олтинчи куни (1370 йил 5 апрел куни) Балхнинг Ҳиндувон номи билан шуҳрат топган ташки қалъаси чор атрофдан қуршаб олинди. Унинг жанубидаги Навбаҳор дарвозаси қаршисига Умаршайх мирзо билан Жоку барлос, шаҳарнинг шарқий тарафидаги Ҳиндувон дарвозасига амирзода Жаҳонгир билан амир Оқ Буго, шаҳарнинг гарбий тарафига жойлашган Дарби воқеага амир Довуд билан амир Муайяд, шимол тарафидаги Хиёбон дарвозасига Сор Буго билан Хусайн баҳодир тайинландилар.

Шиддатли қамал жанглари икки кун давом этди. Қуршовдагилар тиним билмай ҳужум қилиб турганлар устига ўқ ва тош ёмғирини ёғдириб, уларни хандак ва хокрезга яқинлаштирмас, баъзида дарвозадан чиқиб улар билан очикчасига жанг қилар эдилар. Иккала тараф ҳам кўп талофат кўрди. Ана шундай оғир жанглардан бирида Темурбекнинг энди ўн олти ёшга кирган суюкли ва довюрак ўғли Умаршайх мирзо оёғидан ярадор бўлди. Урушнинг иккинчи куни Ҳиндувон дарвозаси тарафдан шаҳарга каттик зарба урилди. Амирзода Жаҳонгирнинг бир гуруҳ қаҳрамон йигитлари кечга яқин дарвозага ўт қўйдилар. Бошқа дарвозалар қаршисида олиб борилаётган жанглар ҳам муваффақиятли борди...

Охир-оқибат, қалъадагиларнинг аҳволи оғирлашди.

Энг дахшатлиси амирлар орасида бузилиш бошланди. Амир Хусайнни бандга олиб ракибига топшириш тараддудига тушиб қолганлар ҳам топилиб қолди. Бундай шароитда урушни давом эттириш амримаҳол эди. Ҳа, вазият огир. Ҳаддан ташқари огир. Буни амир Хусайннинг ўзи ҳам англади ва нима қилиб бўлса ҳам бу огир вазиятдан қутулиб чиқишни ўйлади. Бирдан-бир чораси яна Темурбекнинг қалбига йўл топиш. У билан сулҳ тузиш. Лекин у бунга энди кўнармикин? Яна ошиғи олчи бўлиб турган пайтда-я! Лекин амир Хусайн нимагадир ундан умидвор эди. «Темурбек бағри кенг, кечиримли йигит. Олдига тавба-тазарруъ қилиб хат ёзиб юборамен. Унга улуснинг амир ул-умаролиги керакми? Майли, олақолсин. Кечдим ўшал лавозимдан! Жоним омон қолса бас! Буёғига худо раззоқ, у ўлмаган қулани хору зор қилиб қўймас». Амир Хусайн ўша кечаси Темурбекнинг қароргоҳига тўнғич ўғли Хонд Саидни юборди. Ёнига умаро, уламо ва машхур саййидларни қўшди. «Нима бўлса ҳам Темурбекни сулҳга кўндиришлар», деб тавалло қилди, уларга. Амир Хусайн ракибининг сулҳга кўнишига ишонди. Чунки Хонд Саид Темурбекка жиян бўларди. Ундан кечганда ҳам жиянининг кўкрагидан итармас.

Темурбек амир Хусайннинг элчиларини очик чехра билан кутиб олди, уларнинг шарафига кичик бир зиёфат ҳам берди. Жиянини кўндан бери кўрмаган эди, мажлисда ёнига ўтқизиб, унга мулозамат кўргизди. Амир Хусайн билан ахлу оиласининг аҳволини ҳам сўраб-суриштирди:

- Падари бузрукворингиз омонму, амирзодам?
- Худога шукр, тоғойи, соғ-саломатлар.
- Наврўз султон-чи?
- Шукр, у ҳам соғ-саломат.

Хол-ахвол сўрашиш маросими тугагач, Темурбек гапни қўзмай, аини муддаога кўчди:

— Хўш амирзодам, Сизни жаҳонгашта тоғойингиз хузурига не юмушлар олиб келди?

Хонд Саид индамай қўйнидан отасининг мактубини чиқариб тоғойисига узатди. Темурбек амир Хусайннинг киска, лекин ғаму андуҳ ва тавба тазарруъ билан тўла мактубини олиб диққат билан ўқиб чиқди, сўнг уни тахлаб сармунийга узатди.

— Хусайнбек оргикча қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз экачилигини англабдур, — деди, сўнг ахли мажлисга мурожаат қилиб, — агар моли омонлик ваъда қилсак умм ал-билодни сизу бизнинг илгимизга топшириб, ўзлари Маккаю муқаррама ва Мадинаи мунаввара зиёратига

жўнаб кетар эканлар. Мухтарам бекларнинг бу хусусдаги фикрлари қандай?

Одатдагидай ҳеч ким биринчи бўлиб фикр айтишга ботинолмади. Темурбек ўнг тарафда ўлтирган саййид Баракага мурожаат қилди:

— Пирим, бу хусусда Сизнинг маслаҳатларингизга муштоқмиз.

Саййид Барака сезилар-сезилмас бош ирғаб қўйди, сўнг ўзига хос тамкинлик билан сўз бошлади:

— Аслида мўмин-мусулмоннинг бир-бирига гина-кудурат саклаб юриши ёҳуд бир-бирининг конини тўкиши гуноҳи азимдир. Лекин жиход бошқа. Бунинг устига Ҳусайнбек икки букилиб сулҳ сўраган эркан, «йўқ» деб бўлмас. Уни авф этгон дуруст. Яна ихтиёр жанобларининг узларида.

Аҳли мажлис бунга «ха» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Лекин Темурбек пири айтган гапларни тушуниб турган эди. Бунинг устига эгилган бошни кесадиган одати ҳам йўқ эди, унинг. Лекин Ҳусайнбекнинг бунақа сулҳларни, ҳатто қасам билан устивор этилган сулҳларни қўп марта бузганини эслаб, ўйланиб қолди. Қим билсин, бугун сулҳ тузиб олиб, эртага яна қанақа қаромат кўрсатаркин, бу одам. Бордию Ҳусайнбекнинг қуни унинг бошига тушиб қолса-чи? Ҳусайнбек ўйлаб ўлтирармикин? Темурбек шуларни ҳам фикр қилди. Лекин барибир ҳукм чиқаришда иккиланиб қолди. Шу ерда отасининг айтган бир гапи эсига тушди. «Сенга ёмонлик қилгон, макру ҳийла ишлатгон ва ҳатто жанг майдонида сенга қарши қилич кўтаргон бўлса ҳам охири остонангга бош уриб келса, уни кечир!» деган эди ўшанда Тарағой баҳодир ўғлига. Шуларни ўйлаб Темурбек бироз юмшади, инсонийлик туйғуси устун келди, олийҳимматлилиги тутди.

— Пиримизнинг азму қарорлари шу эркан, биз унга бош эгурмиз,— деди Темурбек саййид Баракага қўл ковуштириб,— майли, Ҳусайнбекнинг арзини инобатга олурмиз,— сўнг Хонд Саидга қараб «бек жанобларининг ҳунидин кечдик, амирзода. Ҳеч хавотир олмай, Олий ўрдуга келаверсинлар. Бирор кимсанинг ул зотга таарруз илгини чўзмаслигига қафолат берурмиз...

Элчилар арки олийга қайтиб боришгач, амир Ҳусайн уша кечасиёқ Темурбекнинг ҳузурига боришга азму қарор қилиб, икки эски навқари билан йўлга чикди. Лекин Шаҳри берунинг гарбий тарафида жойлашган Хожа рушнойига (бошқа номи Макбарайи Иброҳим Адҳам) борганда қўрқув ва ваҳима босди. Уни Темурбек бу сафар

тирик қолдиришига ишонгиси келмади. Ўзини унинг ўрнига қўйиб қўриб шунақа фикрга келди у. Олий ўрдуга бориш фикридан қайтиб, отининг жиловини Масжиди жомеъ тарафга бурди. Ўша кечани амир Хусайн Масжиди жомеъ ёнидаги хонакоҳда ўтказди. «Яратгон эгамнинг карами кенг, қани тонг отсинчи, бўёғи яратган эгамнинг ихтиёрида»,— деди у ўзок вақт мижджа қокмай хонакоҳ шифтига тикилиб ётаркан. Намози бомдодни ўша масжиди жомеъда ўқиди, шу ерда тунаб қолган мусофирлар билан нонушта қилди. Лекин хонакоҳдан чиқаверишда хунук воқеа юз берди. Тасодифан олдидан чиқиб қолган дарвеш либосидаги бир одам уни таниб қолди.

— Кимсиз? Худо ҳақки, мен сизни таниёлмай турибмен,— деди амир Хусайн саросимага тушиб.

— Балким, янглишгандурмен, жаноб, маъзур тутсинлар,— дарвеш икки букилиб унга таъзим қилди ва Макбарайи Иброҳим Адҳам тарафга бурилди.

Амир Хусайннинг кўнглига ғашлик тушди. Бу одамни қаерда кўрган? Нега сирли бир оҳангда «балким янглишгандурмен, маъзур тутсинлар», деди. Йўқ-йўқ унда бир сир бор. Уни дарҳол қайтариш лозим. Ҳозирок гаплашиш керак у билан. Амир Хусайн навкарини дарвешнинг кетидан юборди. Навкар уни макбара ёнидан топди. Ўзига ўхшаш бир дарвеш билан гаплашиб ўлтирган экан.

— Қани турунг, таксир, Сизни жаноби бек йўқлади-лар,— навкар дарвешни елкасидан тортиб тургизди.

Амир Хусайн «қаёқдан ҳам йўликди, энди уни топиб бўлармикин?» деб таъвиш чекиб ўлтирган экан, хайрият дарвеш билан навкар бирин-кетин хонакоҳга кириб келишди. Темурбекка гутиб беради, деб шубҳаланиб ўтирган эди, уни қўриб суюнди. Бир илож қилиб келишиб олади у билан. Ахир олтин ҳамма нарсадан кучли-ку!

— Марҳамат, ўлтирунг таксир — амир Хусайн дарвешга қаршисидан ўрин кўрсатди.

Дуойи фотиҳадан кейин амир Хусайн навкарига «бизни холи қолдиринг!» деб ишора қилди. Навкар чиқиб кетгач, улар — дарвеш билан амир Хусайн, бир-бирларига ўзок тикилиб жим ўлтиришди. Шу аснода амир Хусайн ҳар турли ўй-хаёлга борди: «Нима қилсам экан? Ўлдирсамми, уни? Шериклари бўлса-чи? Яна Темурбекнинг одами бўлмасин, у? Балким, аллақачон Темурбекка хабар бериб улгургандир? Йўқ-йўқ асло бундай бўлмайди. Яхшиси уни муросайи мадорага кўндирмоқ зарур». Кейин қўлидаги қимматбаҳо узуклардан бирини ечди-да киссасидан бир ҳалта олтинни қўшиб дарвешга узатди:

— Олинг буларни, таксир, бир кунингизга яраб қолар!

Дарвеш шошиб-пишиб унинг кўлидан халта билан узукни олди ва апил-тапил киссасига уриб олийҳиммат бу одамга қуллуқ қилди. Амир Хусайн эркин тин олди:

«Хайрият, ришватни олди»: — деди у ичида, сўнг дарвешга сўз қотди:

— Туя кўрдингму?

— Йўқ, таксир!

— Баракалло, қўйнингдагилар билан Маккатиллога уч марта бориб келишинг мумкин.

— Қуллуқ жаноб!

Амир Хусайн дарвешга яна бир бор тикилиб қаради, сўнг чап қўли билан соқолини силаб қўйди. Бу «оғзингдан гуллаб қўйсанг, кўрадиганингни кўрасан!» деган огоҳлантириш эди. Дарвеш буни уқди. Икки қўлини кўксига қўйиб «йўқ, жаноб, ўлибманму!» деди. Сўнг амир Хусайн имо-ишора орқали кетишга ижозат берди.

Дарвеш чиқиши билан хонакохга навкар кириб қўл ковуштирди:

— Соясини ўзингдан йироқлаштирма, унга кўз-қулоқ бўлиб юр!

— Хўп бўлади, аълоҳазрат!

Дарвеш чиқиб кетганидан кейин амир Хусайн яна хаёл уммонига ғарқ бўлди. Дарвеш аслида ким бўлди, ўзи? Уни каерда кўрган? Амир Хусайн ўйлади, қўп ўйлади. Бутун хотирасини онтар-тўнтар қилиб чикди. Лекин, барибир, дарвешнинг кимлигини билолмади.

Навкар шу заҳотиёқ дарвешнинг изидан тушди. Чорсудаги Исмоил арманининг ковокхонасига борганда уни кўздан қочирди. У ёқ-бу ёқни титди, ковокхонага кирди, бозорни қараб чикди. Лекин тополмади. Ана энди ҳаммаси чаток бўлди. Хожасига нима дейди, энди? Бир пайт тарвузи қўлтигидан тушиб саҳхофнинг дўкони олдида турган эди, дарвеш «лип» этиб Токи заргарондан чиқиб қолди. «Хайрият,— деди навкар ичида,— худога бир айтганим бор эркан». Шу пайт олдиндан бир одам қоп ортилган эшагини «хее-хехе»лаб ўтиб қолди. Қарши тарафдан яна бир одам эшак миниб ўтди. Ҳалиги қоп ортилган эшак тўхтаб, бошини бир силкитди-ю, бурнини чийирди. Икки-уч тебранган эди, ортилган қоп ағдарилиб тушди. Сўнг ҳанграганича ҳалиги эшакка ташланди. У эшакнинг мочаси экан, шу ерда бўлди томоша, бўлди томоша... Бунақа пайтда одатда томошачилар кўпаяди. Навкар ҳам оғзи очилиб, эшаклар базмини томоша қилиб қолган экан, бир зумдан кейин қараса, дарвеш яна кўздан

ғойиб бўлибди. Навкар уни қидира-қидира аввал илгари қурган ерига борди. Лекин дарвеш у ерда йўқ эди. Макбарайи Иброҳим Адҳам ёнида ўлтирган дарвешлар ҳам қаёққадир ғойиб бўлибди...

Хар иккаласи амир Кайхусравнинг дарвеш қиёфасига кириб олган хуфялари экан. Амир Хусайн билан учрашган дарвеш бор гапни макбара ёнида ўлтирган шеригига айтди, у эса аллақачон шаҳардан чикиб амир Кайхусравнинг қароргоҳига қараб йўл олган эди... Кайхусрав эски рақибининг ахволидан хабар тоғач, бор гапни Темурбекка бориб айтди.

— Зудлик бирлан ўша ерга чапдаст йигитлардин ўн-ўн иккисини юборинг, — деб тайинлади Темурбек амир Кайхусравга, — уни тириклайин тутиб келишсун, йўлда таъди ва таарруз қилишмасун, бирон аъзосига захм етказишмасун!

— Хўп, ҳазрати бек!

Амир Кайхусрав ўша қуни кечқурун ўн икки нафар эпчил йигитни таппаб, сахар пайт дарвеш либосида шаҳарга жўнатди. Жўнашлари олдидан Темурбек таъйинлаган гапларни яхшилаб уқтирди уларга...

Амир Хусайннинг кайфияти яна бузилди. Ландавур навкар дарвешни қочириб ўлтирибди. Дарвеш Темурбекнинг одами эканига энди ҳеч шубҳа қолмади унда. У аллақачон бориб, бор гапни айтган. Одамлари ҳали замон келиб қолишади ва унинг қўл-оёғини боғлаб Темурбекнинг олдига элтишади. У нима қила олади? Шу ерда кўз ўнгиди пичоғини қайраб турган девсийрат жаллод намоён бўлди. Қўнглини қаттиқ ғашлик босди. Шундай ҳаёллар билан қандай қилиб масжид минорасининг устига чикиб қолганини ҳам билмай қолди. Қўрқув ва саросима оғушида теварак-атрофга разм солди. Бирдан кўзи Дарвозайи ислом тарафдан кириб келаётган дарвешлар тўдасига тушди. «Дарвозала турғонларга нима жин урди, нега уларни ичкарига киритди — деди дарғазаб бўлиб амир Хусайн, лекин шу ондаёқ эсига келди: — Ахир дарвеш халқи эркин халқ, йўлини ҳеч ким тўсмайди. «Ё ху, ё Аллох! Ҳақ дўст ё Аллох!» деб истаган тарафига кетаверишади улар. Амир Хусайн анча вақтгача минора тепасида дарвешларни томоша қилиб турди. Дарвешлар Чорсуга келганларида кўздан ғойиб бўлдилар, лекин хиёл ўтмай, Хиёбони хонда кўриндилар. Дарвешлар бора-бора масжидга яқинлашиб қолдилар. Амир Хусайн булар шунчаики жўн дарвешлар эмас, балки Темурбек юборган одамлар, унинг қасдида қилишяпти деб шубҳаланди-да,

дарҳол минорадан тушиб, шоша-пиша масжид ичига кирди ва таҳорағхонага яширинди. Лекин, барибир қутулиб қололмади. Дарвешлар уни тутиб олдилар. Амир Хусайн нима дейишчиси билмай, қалт-қалт титрарди. Бир пайтлар одамлар тик қарашга ҳайиккан бу одамнинг ўткир кўзлари энди дарвешлардан шафқат тилаб жовдираб турарди. «Дарвеш»лардан бири хуржунидан қоп билан арқон олди, иккинчиси хирқасининг пешини кўтариб, ёнидан шопдай пичоғини сугурди.

— Нима қилсангиз майли, розимен, факат ўлдирманглар! Шафқат қилинглар! — амир Хусайн ўзини дарвешларнинг оёғи остига олди, кўп ялиниб-ёлворди.

— Бу зилдек маҳлуки кўтариб юрамизму, бошини олиб борсак бўлади-да, — деди ҳалиги пичоғини қинидан сугуриб турган дарвеш.

— Рост айтасен, Султон Али, — деди сал ёшироғи, қопга солиб орқалаб олганинг билан кўчада миршаб суриштириб ўғрига чиқариши мумкин.

— Дарвозадан ҳам олиб ўтолмаймиз, сокчилар бор, — деди уларнинг яна биттаси.

— Шошманглар, биродарлар, мен бунинг чорасини ўйлаб қўйганмен, — деди Тулан жарчи — улардан ёши улуги ва хуржунидан рўмолга ўралган тугунни олди.

Дарвешлар «у не чора ўйлаган эркан?» деб хайрон бўлишди. Ҳамманинг кўзи тугунда. Тулан жарчи тугунни ечиб ичидан ғариб бир дарвеш либосини олди ва амир Хусайнга узатди:

— Буни кийиб олинг, аълоҳазратлари! Факат тезрок бўлинг, фурсатимиз йўқ.

Амир Хусайн тирик қолганига шукр қилди, апил-тапил хирқани кийди. Кийинар экан, икки кўзи ҳалиги пичоқ яланғочлаб турган дарвешда эди. Амир Хусайн кийиниб олгач, ҳамма уни қизғин табриклаб кетди:

— Э... э..., ярашди, муборак бўлсин!

— Худди ўзи бўлди-қолди.

— Кечагина амир ул-умаро. Улузда олий мартабали зот. Бугун эса ҳамма катори, дарвеш! Ха-ха-ха...

Хафа бўлманг, ҳазрати амир! Шу бугундин бошлаб дунёнинг ташвишларидини фориғ бўлдингиз.

Амир Хусайн тақдирга таян бериб, лом-мим демай бир четда турарди. Ишқилиб улдиринмасе бўлди. Унинг айни пайтдаги бирдан-бир тилаги шу эди...

Дарвешлар кўчага қуш боғай деганда чиқдилар ва Хиёбон дарвозасига қараб йулга тушдилар.

— Ё Аллоҳ ҳақ дўст, ё Аллоҳ...

Дарвешлар лашкаргоҳга ярим кечада етиб келдилар ва амир Хусайнни Кайхусравга топшириб ўз ўринларига қайтдилар. Кайхусрав ракибини шундай ғариб бир аҳволда кўриб суюнчи ичига сигмай кетди. Бир пайтлар иниси Кайкубодни ўлдирган, ўзини эса бир умр қувғунда тутган бу олий зотнинг такдири энди унинг қўлида. «Ал кассосу мин ал-ҳак!» деб бекорга айтилмаган. Асир ва ғолиб бир неча дақиқа нима дейишни билмай, бир-бирларига тикилиб турдилар. Кўнгилларидан кечган ўй-фикрни уларнинг юз-кўзларидан билиб олса бўларди. Кайхусрав ғолибларга хос гурур ва сурур, амир Хусайн эса ундан ҳадик олиб турарди. Чунки хун ҳаққи бўйнидалигини яхши биларди. Лекин Кайхусравдан шафкат тилаш у ёқда турсин, ҳатто узр ҳам сурамади. Бунга гурур йўл бермайди. Кайхусрав ниҳоят, ракибининг устидан кулди:

— Хўш, қалайсиз энди, улуғ амир?

— Ҳамма қатори.

— Такдирдин кўркмайсизму?

— Асло. Такдирдин ҳеч ким қочиб қутулолмагон. Балки буни сиз уддаларсиз, жаноби Кайхурсав? — амир Хусайн ўз навбатида унинг устидан кулди.

Кайхусрав бўш келмади.

— Ҳа тўғри айтасиз, Хусайнбек. Лекин сиз буни биздан олдинроқ бошдин кечирурсиз.

Суҳбатнинг бўёғи яхши кечмади. Тарафлар бир-бирларини огзига келган ибора билан ҳақорат қила кетдилар. Агар амир Муайяд кириб қолмаганда улар муштлашиб кегишлари ҳам ҳеч гап эмас эди.

Амир Хусайн ўша кечани қоровулбегининг чодирда ўтказди. Эртаси куни эрталаб амир Кайхусрав икки қоровул йигит билан бирга уни хоннинг чодирига ҳайдаб олиб борди. Темурбекдан бошқа барча беклар шу ерда эканлар. Темурбек бироз ҳаяллаб келди. Кириб оқ чодирни гирд айланиб ўлтирган беклар билан хонга назар ташлади. Ҳаммаларининг юзларида севинч, тантана. Фақат Хусайнбек бир четда тик турарди. Кўзлари ғамгин, юзида кўркув ва ёлвориш аломатлари. Нима бўлса ҳам тирик қолишини ўйлади. Темурбек такаббур, қалондимог бу одамни шу алфозда кўриб, унга бир қадар ичи ачиди. Бундай қунга қолгунча жангу жадалда ўлиб кетган яхшироқ! Лекин унинг бунга фурсати бўлмаган. Ҳамма вақт очик жангда ўзини олиб қочиб, бошқаларнинг қиличи ёрдамида вилоятлар очиб келган. Эндиликда эса уни дейдиган одам йўқ бунда. Тўғриси, одамларни ўздан қочириб қўйди у. Ҳозир бўлса анови мўғул билан Кайхусрав оёғини

ўлгудай бўлиб турибди. Йўқ, Темурбек бунақа насткашликка бормайди. Тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлган афзал. Бу — марднинг иши. Лекин, нима бўлса ҳам унинг бугунги аянчли қисматига ачинади. Хон Темурбекка ёнидан жой кўрсатди. «Йўқ, бизга шу ер ҳам бўлаверади», деб келган пойгакда чўк тушмоқчи бўлдию, хоннинг гапини икки қилмаслик зарурлигини эслаб, қўл ковуштириб таъзим қилди ва хон кўрсатган ерга бориб ўлтирди. Хон ҳаммани бир-бир назардан кечириб олгандан кейин, сўз очди:

— Кўп замонлардин бери элу улус бузулиб, халқ бошига кўп мушкулликлар тушди. Бизлар ҳам кўп азоб чекдик. Мана шуларга бош сабабчи бўлгон одам бугун каршингизда турибдур. Ана у!

Хон кўлини найза қилиб амир Ҳусайнни кўрсатди. Сўнг масалани ўртага таилади:

— Мухтарам беклар бу зотга не жазони раво кўрадилар?

Хеч кимдан садо чиқмади. Сўнг хон ўгрилиб Темурбекка қаради. У хондан кўзларини олиб қочди. Нима, буларнинг ҳаммаси Ҳусайнни жазога тортишга қаршими, ўзи? Нега сизига талқон солиб ўлтиришибди. Ундай бўлса биз не учун тоғу қирлар ошиб, не азоб бирлан бу ерларга келдик? Хон ўйлаб қайфияти бузилди. Яна аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Ҳўш, нима қилдик энди? Амир Қайхусрав даст ўрнидан турди ва бориб хоннинг оёқларига йиқилди:

— Хон хазратлари! Амир Ҳусайн бундан ўн йил аввал иним Қайкубодни ноҳақ ўлдирди, менинг ҳам жонимга қасд қилди. Факат чет юртларда қочиб юриб жон сақладим. Инимнинг хунини талаб қиламен!

Хон ўгрилиб яна Темурбекка қаради. Лекин у парвойи палак бўлиб, чодирнинг шифтига қараб ўлтирарди. Ҳозир, унинг фикри амир Ҳусайннинг тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин эди... Шу пайт амир Ўлжайту билан Али Муайяд амир Қайхусравнинг ёнига кирдилар.

— Қадимий ёсо ва юсуфга биноан, деди хон охири, — жаноб Қайхусрав инисининг хунини талаб қилишга ҳақли. Биз бунга рози-ризалик берурмиз.

Амир Ҳусайн ранги ўчиб тахтадай қотганча мик этмай турарди. У ялиниб-ёлвормади ҳам, сўкинмади ҳам. Чунки бундан энди фойда йўқ эди. Бўлар иш бўлди. Буни хон жамоага биринчи марта мурожаат қилганидаёқ англаган эди.

Амир Кайхусрав, Ўлжайту ва Муайяд амир Хусайнни шу заҳотиёқ сургаб ташқарига олиб чиқдилар ва четга олиб ўгиб катга етқиздилар. Бу мудҳиш воқеа 1370 йилнинг 12 апрелида содир бўлди. Болалари ва яқинлари амир Хусайннинг жасадни хожа Уккоша қабристонига элиб тупрокка тоширдилар.

ОРЗУНИНГ УШАЛИШИ

Амир Хусайннинг ўртадан кўтариб ташланиши Чигатой улусида кўпдан бери давом этиб келаётган парокандалик ва бошбошдоқликка барҳам берди. Халқни ташки душмандан ҳимоя қиладиган, унинг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлай оладиган марказлашган қудратли давлатни барпо этишга йўл очилди. Лекин бундай давлатни барпо этишнинг ўзи бўлмади. Темурбек бунинг учун жуда кўп тер тўкди, ҳаётини тикиб курашди.

Суюргатмишхон билан Темурбек Жугам барлоснинг ўғли амир Муродни Балх ва унга тобеъ музофотлар устидан ҳоким этиб тайинлаб, Самарқандга йўл олдилар, Қашқадарё соҳилида жойлашган Хушмиш марғузорида келиб қўндилар ва шу ерда икки ой туриб давлатни маълум даражада шакллантириб олдилар. Амир Довудни Самарқандга ҳоким этиб тайинлашди. Жоку барлос, амир Сайфиддин, Искандар, Ардашир кавчин каби мўтабар амирларни туманбоши, мингбоши ва тавочигири лавазимларига қўйдилар. Сор Буго, Хусайн барлос, амир Ок Буго, Хожи Маҳмудшоҳ, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ бахши девонбеги этиб тайин этилдилар. Шу тарика ҳар бир амир қобилияти ва тутган мавқеъига яраша турли мансаб ва лавозимлар билан сарфароз этилди. Хушмиш марғузорида турганларида теварак-атрофдан жуда кўп беклар ва турли мансабда турган кишилар Темурбекнинг зиёратига келиб, уни катта зафар билан муборакбод этдилар ва унинг лутфу эҳсонига сазовор бўлдилар.

Ёз этаклаб қолганда хон билан Темурбек Самарқандга қўчиб келиб, уни Чигатой улусининг пойтахти деб эълон қилдилар. Ўша пайтларда Самарқанди фирдавсмонанд жуда ночор аҳволга тушиб қолган эди. Кўп йиллар давом этган урушлар ва талон-тарожлар оқасида ярим вайронага айланиб қолган, бу қадимий шаҳар халқининг қарийб ярми қеъқларгадир қўчиб кетганди. Қўчиб келганларининг иккинчи кўни Темурбек амир Довуд, Ок Буго, Хожи Муҳаммадшоҳ ва Давлатшоҳ бахшиларни етаклаб, эрта-

дан-кечгача шаҳар айланди. Гаъмирлаш ва тузатиш ишларига масъул саркорлар гайин этди. Уша куни кечкурун чакирилган кенгашда уламо, умаро билан аркони давлатни ўтмишда содир бўлган ур-йиқитлар ва фитна-фасодлар оқибатида мамлакат эгагига ёпишган губорни сунуриб ташлашга, рааё ва юрт ахволини тузатишга рағбатлантирди. Фатарот йиллари Самарқандни тарк этиб теварак-атрофдаги узок-яқини кишлоқларда истикомат қилиб турган бечораларни тез фурсат ичида Самарқандга қўчириб олиб келиш буюрилди.

Темурбек Самарқандни обод қилиш масаласи билан боғлиқ ишлардан фориг бўлгандан сўнг, ҳижрий 771 йилинги ғирмоҳида (1370 йил июл ойида) катта қурултой чақирди. Қурултойга барча шаҳар, тумонот, ҳазоражот, садажот ва вилоятларнинг ҳокимлари келишди. Унга Арсиф ва Қандаҳор ҳокими Пиршоҳ орлот билан Шибиргон ҳокими Зинда Чашмдан бошқа барча беклар келишди. Зинда Чашм, масалан, Темурбеkning чопарига қурултойга албатта боришни айтди, лекин аҳдида турмади. Бу ҳам етмагандай ўгли Тилочини олиб қурултойга бораётган Пиршоҳ орлотни «бирон кун меҳмон бўлиб кетинг» деб йўлда тутиб қолиб, тунда ўлдирди. Зинда Чашмдан бошқа битта-яримта гарданкаш ўшанда қурултойга келмади. Шунга карамай, қурултой кўнгилдагидай ўтди. Унда гап асосан, эл-юрт ишини тартибга келтириш, уни обод қилиш, рааё ва аҳли ҳунарнинг ҳол-ахволини яхшилаш ҳусусида борди. Бу ҳақда Темурбек қуйиниб гапирди. Ўзини билмаган баъзи бекларга сиёсат ҳам қилди. Охири хон ва унинг номидан ушбу амру фармонни эълон қилди: «Катта-кичик шаҳар, қасаба, кишлоқда ўзига яраша масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино этулсин, катта йўллар устида мусофир ва факиру мискинларга лангархоналар қурилсун, беморлар учун шифохоналар бунёд этсунлар ва уларга ҳозики замон табиблар тайин қилсунлар. Раиятдан хирож йиғишда аларни оғир аҳволга солиб қўйишдан ва эл-юртни қашшоқликка тушириб юборишдин ўзларини тийсунлар, негаки, раасни хонавайрон қилиш хазинанинг ғариблашишига олиб келаду. Хазинанинг ғариб бўлиб қолиши эрса синоҳнинг таркалиб кетишига сабаб бўладур, бу эрса, ўз навбатида, салтанатни кучсизлантираду, они охира оқибат инкирозга олиб келаду.

Ва яна уқиб олсинларким, кимки бирон саҳрони обод қилиб унга қориз курса, бог қуқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ёлгон ерни обод қилса, биринчи йили андин ҳеч

нимарса олмасунлар, иккинчи йили рааё ўз рози-ризалиги билан берганини олсунлар, учинчи йили белгиланган хирож олмасун.

Агар калонтарлар ва амалдорлар фукарога жабр-зулм қилсалар ва шу йўл билан аларга зарар-зиён етказсалар, етказилган зарарни алардан ундуриб, жабр қўғонларга берсунлар, токи алар эски ҳолларига келсунлар».

Ҳокимиятнинг бошланишида қилинган бу сиёсат тез орада ўз самарасини берди. Сиёсатдан қўриқиб ҳеч ким хирожни белгиланган миқдоридан ортиғини олмайдиган бўлди, ўз ерини ва ҳаттоки ёбисаларни обод қилгувчилар қўлайди. Аҳли синоатга ҳам руҳ бағишлади бу фармойиш. Икки-уч йил ичида шаҳарлар обод ва фаровон бўлиб кетди. Ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривож топди...

Қурултойнинг эртаси куни Амир Темури аҳли аёли ва хизматкорларини олиб ота юрти Қашга жўнаб кетди. Қашликлар, каттаю кичик, ёшу қари қўчага чиқиб буюк ҳалоскорни шоду хуррамлик билан қўтиб олди. Темурибек шаҳарга қираверишда, одамлар қўн тўпланган ерда, отдан тушди ва ҳалойикка чуқур таъзим бажо қилди. Шаҳарнинг улуғлари унинг бошидан нисор сочдилар...

Амир Темури шаҳарга келган биринчи қўниёқ ҳар сафаргидек, Қўнбази саййидонга борди, отаси, онаси ва пири бузурғларнинг муқаддас мазорларини зиёрат қилди. Машойих, жорубқашлар, етим-есирларга садақалар улашди. Эртаси қўни тугилган қишлоғи Қўжа илғорга борди. Қўжа Аламдор мазорини зиёрат қилди, Қилага бўлоқнинг ширин ва шифобахш сувидан тўйиб-тўйиб ичди.

Қенда турган қўнлари Амир Темури Зинда Қашм исёнини бостириш ва жангарининг ўзини итоатга келтириш хўсусида бош қўтирди, чўнки унинг бошқа вилоятларга тааррузи борган сари ортиб қетаётган эди. Зинда Қашм хон билан Темурибек Қайхўндан ўтиб қетиши билан Балхни, орадан бир ҳафта ўтмай Термизни босиб, халққа жабр етказди, мол-мўлкини талон-тарож қилди. Айни шу пайтда бу гарданқаш ва қўратқар Термизда турган эрмиш. Ва яна унинг хўдовандзода Абулмаълий билан Амир Темурига қарши тўл бириктиргани ҳақида ҳабар олинди.

— Ўтти алаига олмасдан туриб ўчириш қерак,— деб қолди у бир қўни Қўқу барлосга.— Шибирғон бирла қаноатланиб ўлтирса, садқайи саримга эрди. Лекин Зинда Қашм Балх билан Термизга даъвогарлик қилиб турадур. Агар ўзига қўйиб берсақ, эртага яна қаерларга даъвогарлик даммини уради, буни хўдо билади.

— Бу тўз қўр қилғур бойўғлидан ҳар не қўтса бўлади,

ҳазрати бек. Агар ижозат берсалар, ани ўзим бориб дафъ этсам,— дея Жоку барлос кўл ковуштириб бош эгди.

— Олий ҳимматингиз учун миннатдормен, бек ога. Йўқ демаймен, майли боринг. Аввал ваъз-насихат килиб они инсофга келтуринг. Беҳуда кон тўкишдин не фойда. Агар ваъз-насихатингизни олуб, ҳузуримизга келса, олий мартабали амирларимиз каторидин жой тайинлагаймиз. Биз онинг гуноҳларидин ўтдик, жони молидин кечдик.

Ҳа, Амир Темур Зинда Чашм кўп ёмонликлар килса-да, олийҳимматлик кўрсатди. «Лекин бу бебош амир бунинг кадрига етармикин?» Жоку барлоснинг ҳаёлидан шу фикр кечди.

— Амру фармонингиз бош устига, ҳазрати бек! Хотирингиз жам бўлсун, айтғонингиз бўлур.

Жоку барлос рухсат олиб ташкарига чикди-ю ўйланиб қолди. «Нега бундай масъулиятли ишни менга топширди? Ахир Зинда Чашм бирлан эски кадрдонлигимни билардику. Шуни билатуриб, мени бу ишга юборапти. Ишончми, ё имтиҳонми бу? Ишонч ҳам, имтиҳон ҳам,— деди у ичида ва Темурбекнинг аклу заковатига яна бир бор қойил қолди. Ҳатто унинг Зинда Чашмдай хавфли душман билан қўшилиб кетишидан чўчимади. Аксинча, унга ишонди. «Йўқ, Жоку барлос сенинг бу катта ишончингни оклайди».

Жоку барлос икки кунлик тайёргарликдан кейин Термизга жўнаб кетди. Арғуншоҳ Бурдаликий манглай қисм билан сал олдинроқ кетди. Зафар асар лашкар Термиз остонасида пайдо бўлиши билан Зинда Чашм ва унинг одамлари шаҳарни ташлаб қочдилар. Арғуншоҳ Бурдаликий билан Жоку барлос уларни изма-из таъкиб килиб кўприкдан ўтдилар, бироқ қувиб етолмадилар. Зинда Чашм бирон ерда тўхтамай йўл босиб, зўр машаққатлар ила Шибирғонга етиб олди ва унинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди. Жоку барлос Шибирғонни чор атрофидан қаттиқ қуршовга олди. Қалъа теварагига шу қадар одам кўп йиғилган эдики, гўё Зинда Чашм ўшанда санги суроҳга тикиб қўйилган мурдага ўхшарди, аскари бўлса девордан бош кўтаролмай қолди. Бир неча кун икки ўртада борди-келди бўлди. Зинда Чашм ўртадаги қадимий дўстликка эътимод килиб қалъадан чикди ва кадрдон дўстининг олдига борди. Икки дўст ўртада гўё ҳеч нарса бўлмагандай ҳамманинг олдига қучоклашиб кўришдилар. Тўкин дастурхон устида улар бир пайтларгача у ёк-бу ёкдан сўзлашиб ўлтирдилар. Пировардида, Жоку барлос ҳазрати хон ва Амир Темур ҳазратларининг ваъз-насихатлари ва илтифотларидан

сўз очди, уни хазрати олийларининг дуффу эҳсонларидан умидвор қилди. Зинда Чашм эски кадрдонининг ваъз-насихатларини эътибор ила эшитди, бу гапларга ишонди ҳам. Лекин, барибир, ҳадик оиди. Хонин-ку билмайди-ю, Темурбек шунча жиноят қилган одамини кечирармикин? Бу одам мултонилик қилаётган бўлмасун яна? Олиб бориб тўғри жаллоднинг кўлига топириб қўймасмикин? Бундай ҳол кўп бўлган. Зинда Чашм мана шуларни уйлаб ваҳимага тушди. Жоку барлос Зинда Чашмнинг кайфиятини кўриб, у ҳам тараддудга тушди. Яна таклифга «йўқ» деса-я! Жоку барлос дарҳол уни юнатишга ҳаракат қилди:

— Хавотир олмангиз, бек. Темурбек жаноблари Сиз ҳакингизда яхши фикрдалар. Худо ҳақки, унинг яхши гапларини мана шу кулокларим бирлан эшитганмен,— дея Жоку барлос кулокларини бир-бир ушлаб, сўзида давом этди: — Темурбек мулоҳазали ва кечиримли одам. Ва яна субутли одам. Бунинг ўзингиз ҳам яхши биласиз. Бошқача бўлганда, мен орангизга тушмағон бўлур эрдим.

Зинда Чашм иккиюзламачилик қилди.

— Йўғ-е, бек, шунчаки ўзим. Сизга ишонамен, банданинг гуноҳидан ўтсалар бир умрга Темурбек хазратларига содик қўл бўлуб қолардим.

Жоку барлос дўстининг гапини бўлди:

— Қўл деганингиз нимаси? Қўл эмас, балки олий қадар умаро сафида бўлурсиз, Зиндабек!

— Айтганингиз келсун, биродари азиз.

Жоку барлос дўстини хотиржам бўлсин учун кўнглини хуш қилатурғон яна кўп илик гапларни айтди.

— Майли, розимен,— деди охири Зинда Чашм,— худонинг айтгани бўлур, бандасининг эрмас. Пешонага нима битилғон бўлса кўрурмиз. Бир туғилмоқнинг бир улмоғи бор.

Аммо Зинда Чашм барибир дўстининг ширин сўзларига эътимод қилмади, ўзини ҳалокат сирдобада деб фараз қилди. Лекин илож қанча? Такдирга тан бериб бўйинини итоат бўйинтуруғига солиб, Суюргатмишхон билан Темурбекнинг останаига бош уриб боришга рози бўлди. Самарқандга яқин қонанда Зинда Чашм, дўстининг эътирозига қарамай, бошига чинга қоп ёптириб, қиличчини бўйинига осди, сўнг қўлларини орқасига қилиб боғлатиб олди. Бу унингга розилик билдириш аломати эди. Лекин у бекорга хавотир олган экан. Жоку барлос тўғри айтди: Амир Темур билан ҳоп уни яхши кутиб олдилар, унга подшоҳона дуффу эҳсон кўрсатдилар.

— Келиб яхши килдингиз, Зиндабек. Биз Сизнинг ва мулозимларингизнинг хунидин кечдик,— деди хон тиз чўкиб, бошини куйи солиб ўлатирган Зинда Чашмга. Ва шу заҳотиёк эшик огани чақиртириб, бошидан копни олиб, кўлларини ечинни буюрди. Зинда Чашм эмаклаб бориб аввал хоннинг, сўнг Темурбекнинг пешини олиб юзига суртди.

Ўша куни Зинда Чашм ва унинг мулозимлари шарафига катта зиёфат берилиб, унга зарбоф чопон, мурассаъ камар, саркорлик ҳисобидаги тозий отлардан тўқкизтаси, бир қатор туя, юзга қўй инъом қилинди. Энг муҳими, Шибиргон вилоятини яна ўзига қайтариб бердилар. Мулозимлари ҳам муносиб совға ва нақдиналар билан сийландилар. Зиёфат охирида Амир Темур ҳамманинг эътиборига қарата аччиқ бир ҳақиқатни айтди:

— Тангри таоло давлатни хуш кўрган бандасига берди. Унинг қарами кенг, марҳамати чексиз. Сизни бундин ҳам юксак мартабалар кутади, Зиндабек. Шукр қилайлик яратганга! Эл-юртга садоқат бирлан хизмат қалайлик, раёнинг бошини силайлик, худонинг қаҳрига қолишдан эҳтиёт бўлайлик. Чунки бергувчи ҳам, олгувчи ҳам яратган эгамнинг ўзидур.

Ҳа, бу гаплар ҳаётдан олинган. Аччиқ ҳақиқат! Темурбек саркашлик қилган одамни бир кечиради, иккинчи марта гуноҳидан ўтади, лекин учинчи марта асло кечирмайди. Шундай қилганлар унинг қазабига дучор бўлади. Ҳаёт хирмони йўқлик шамолига совурилади. Зинда Чашм буни тушунди.

Шундайлардан бири амир Боязид жалойир Хужанд вилоятига эътимод қилиб, Суюргатмишхон ҳукуматидан юз ўғирди. Амир Темур унга одам юбориб насихатлар қилди, қинғир йўлдан қайтармокчи бўлди — қулоқ осмади. Лекин оқибати яхши бўлмади. Қабилadoшлари уни туғиб хоннинг олдига келтурдилар. Бахши ўз тасарруфига киритиб олишга уринган Элчи Буго сулдус, Шибиргон билан сийланганига қарамай, кўрнамаклик қилган Муҳаммадхужа Аперди найманларнинг қисмати ҳам шундай бўлди.

Хулласи калом, Зинда Чашм ва юқорида поми зикр этилган амирлардан кейин яна битта-яримта саркаш Суюргатмишхон билан Амир Темурнинг оёғига бош урдилар. Итоаткорлик ва хизматкорлик камарини белга боғлаб, тобетлик лавозимини ўрнига қўйдилар.

ЭЛ-ЮРТНИНГ ЭМНУ ОМОНЛИГИ ДЕБ...

Шу тариқа қиска вақт ичида Мовароуннаҳр, Балху Бадахшон Чигатой улусига қайта бирлаштирилди. Лекин, улус ҳали эски, ҳеч бўлмаса, 1251 йилдан кейинги ҳолига, қайтганича йўқ. Хоразмнинг Чигатой улусига қарашли шарқи-жанубий қисмини, Қот ва Хива шаҳарлари билан бирга қўшиб, Олтин Ўрда ўз тасарруфига киритиб олди. Амир Темур ҳокимият тепасига келган пайтда Хоразм ўша Олтин Ўрдалиқ нуфузли амирлардан Нонгадойнинг авлоди қўлида эди. Тарихда Жете ва Мўғулистон номи билан машҳур бўлган Еттисув ва Чу воҳаси Анқо тўра, Камариддин ва Авранг Темурга ўхшаш бир гуруҳ амирлар қўлида бўлиб, улар ҳокимият талашиб, бир-бирлари билан ёқалашиб, халқнинг тинқасини қуритаётган эдилар. Қошғар эса дуғлот амирларининг қўл остида эди. Аслини олганда, Жете ҳам бир замонлар, яъни 1227—1250 йиллари, яна ўша Чигатой улусига қарарди. Қискаси, Амир Темур ҳокимият тепасига келган пайтда Мўғулистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни яхши деб бўлмасди. Энг даҳшатлиси, жетеликлар тез-тез Фарғона, Сайрам ва Туркистонга бостириб кириб, таянч аҳолини талон-тарож қилиб турардилар. Мовароуннаҳрни бўлса Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда хонларию феодаллари ўз ҳолига қўймаётгандилар. Улар ҳам улуснинг чегарага яқин қишлоқларини талаб кетаётган эдилар. Талон-тарожлик хуружлари, айниқса, қишда, қучманчилар озик-овқат, ем-хашак ва кийим-кечакдан қийналиб қолган дамларда, кўпроқ уюштириларди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, бундай хуружлар деярли ҳар йили қишда такрорланиб, қучманчилар баъзида ҳатто Самарқанд билан Бухоро оstonасигача бориб, юртни тарож қилиб қайтардилар. Қўпчилик тарихнавислар тўғри айтганидек, Жете билан Оқ Ўрдада турғунлик қарор топмас экан, Фарғонанинг ҳам, Мовароуннаҳрнинг ҳам тинчлиги бўлмайди. Хоразмнинг Олтин Ўрда таъсири доирасида қолиши эса Мовароуннаҳрнинг Бухоро, Қорақўл каби чегара вилоятларини, қўйинги, унинг марказий қисмини хавф-хатар остида қўярди.

Амир Темур мана шулар ҳақида ҳам кўн ўйлади; хон билан амирлар ва аркони давлат билан кўп кенгашди. У энг аввал Чигатой улусини асл ҳолига, Чингизхондан қандай қолган бўлса шу ҳолига келтириш, Мўғилистон билан Оқ Ўрданинг тааррузига барҳам беришга ва бу мамлакатлар билан дўстона муносабатни қарор топтиришга азму қарор қилди.

ХОРАЗМ МУХОРАБАЛАРИ

Тахминан беш-олти йилдан бери Хоразм устидан кўнгирот қавмидан чиққан амир Нонгадойнинг ўғли Хусайн Сўфи ҳукм юргизиш келарди. Амир Темур бошда, аслида Чигатой улусининг бир қисми бўлган бу мамлакатни яхшилик билан, музокаралар йўли билан қайтариб олиш ва улусга қўшиш сиёсатини тутди. Шу мақсад билан ҳижрий 772 йилнинг кузида (1371 йилнинг март ойида) Хоразмга Алуфа товачини элчи қилиб юборди. Хусайн Сўфининг номига битилган мактубда хусусан мана бундай дейилганди: «Қот бирлан Хивак аслида Чигатой улусига тегишлидур. Локин кўп муддатдин бери уни эгасиз билиб, бошқалар ўзининг тасарруф қабзасига киргизиб олмишлар. Энди, инсоф юзасидин, уни, барча тобеъ ерлари бирлан қўшуб, Чигатойхон хонадони мулозимларининг илгига топширилиши адлу инсоф намунаси бўлур эрди. Биз шундай бўлуб қолишига умид билдириб қолурмиз». Алуфа товачи бир неча кун Гурганжда туриб қолди. Темурбек эса орзикиб Хусайн Сўфидан мактубга жавоб қутди. Лекин, Хусайн Сўфи ўта қайсар ва мутақаббир одам эканлигидан беҳабар эди. Алуфа товачи бир куни унга «жаноби олийлари, қайтишга ижозат берсалар, соҳибқирон ҳазратлари махтал бўлуб қолмасунлар», деганда, «ўша соҳибқироннинг ким бўлибдур, ўзи? Элчи юбориб ўлтурғондин кўра ўзи келса бўлмасму эрди, ўлтуруб бир гурунг қилардик», деди ва истехзоли қўлиб қўйди. Орадан анча кун ўтгандан кейин Хусайн Сўфи элчини чакириб, томдан тараша тушгандай қилиб қўлига жавоб мактубини тутқазди ва ниҳоят юртига қайтишига ижозат берди. Элчи остонага борганда, «инимиз Темурбекка айтиб қўй, бизни аҳён-аҳёнда йўқлаб турсун», деди. Хусайн Сўфининг мактуби дағал ва ҳақоратли сўзлар билан ёзилган эди. Айниқса, киноялар билан тўлиб-тошган сўнгги гаплари юракка қаттиқ ботди. Аччиғига илон пўст ташлайдиган сўзлар эди улар. Мактуб

итмомида бундай дейилган эди: «Бу вилоятни тиг кучи бирлан кўлга киритгонмиз. Даъвогар бўлса, они факат тиг кучи бирлан олиши мумкин». Каранг, бу сўзлардан уруш иси анкиб турибди. Хусайн Сўфи Амир Темурни очикдан-очик урушга чорлаб турибди. Амир Темур мактубни ўқиб кўриб, хайрон бўлди. Бу — соҳиби тахт одамнинг сўзи эмасди. «Биз, ахир ундан Хоразмни бўшатиб чикиб кетишни талаб килаётгонимиз йўк-ку! Факат бу ерлар Чигатой улусига қарашли ерлар, улуг Чингизхоннинг амру фармони бирлан Чигатойхонга берилган. Амир Нонгадой улусда кучайиб кетган ўзаро урушлар вақтида вазиятдан фойдаланиб, уни эгаллаб олган. Факат шуни эътироф қилиб, Хоразмнинг шарқи-жанубий қисми Чигатой улусига тегишли эканини тан олишни талаб қилдик, ҳолос. Агар Хусайн Сўфи шуни тан олса, Хоразмни унга қолдиришни хон бирлан кегашиб тургон эрдик. У бўлса элчини ҳам, бизни ҳам ҳақорат қилиб ўлтирибди. Ва, ҳатто урушга чорлаётди. Э, хом сут эмган банда! Наҳотки, минглаб бегуноҳ кишиларнинг қони тўкилишини истайдурсен!»

Элчи Хоразмдан қайтиб келган қуниёк Темурбек хон билан келишиб, машойих, уламо, умаро, вузаро ва арқони давлатни кенгашга чақиртирди ва бор гапни ўртага ташлади. Кенгаш қиска, лекин эҳтиросли маърузалар билан ўтди. Ҳамма амир Хусайнни қоралади, бу мутақаббир, урушқок одамнинг таъзирини бериб қўйишга даъват қилди.

— Хусайн Сўфи ҳаддидан ошибдур чоғи, они ҳовуридан тушириб қўйиш керак!

— У асли ким бўлибдурки, Сиздек олий мақом подшоҳни яккатозликка чақирса!

— Тезлик бирлан бу телбанинг таъзирини бериб қўйиш даркор!

— Хохиши уруш эркан, илож қанча!..

Кенгашдаги бу вазиятни диққат-эътибор билан кузатиб ўлтирган шайхулислом Жалолиддин Кеший уларга эътироз билдирди:

— Бир одамнинг ғурури ва мутақаббирлиги деб бутун мамлакат ва халқини ташвишу қулфатга қўйиш тўғри бўлмас. Келинглари, яна бир марта элчи юбориб, тугунни тинч йўл бирлан ечишга уриниб кўрайлик. Бўлмаса, унда бошқа гап.

Мавлоно Жалолиддин Кеший соҳиби илм, ақл-хушли ва мулоҳазали одам эди. Шу боис, ҳазрат соҳибқирон унинг фикрига қарши чиқолмади, лекин амирларнинг

фикри билан ҳам ҳисоблашмай иложи йўқ эди. Улар бу масалада бир фикрга келиб ўлтиришибди. Чунки уруш бўлиб турса мўмай ўлжа тушади. Ҳарбийларнинг тирикчилиги, асосан, шу ўлжалар ҳисобига ўтарди, ўша пайтларда. Ва яна ўлжа — бу бойлик манбаи. Шу сабабдан алий ҳукмдорлар факат мунтазам ва голибона уруш олиб бориб турганларидагина уларни қўллаб-қўлтиқлардилар. Амир Темур бунини яхши биларди. Шунинг учун ҳам уларнинг тарафида турган бўлиб, шайхулисломдан факат фатво сўради. Бирок, мавлоно Жалолиддин Кеший: «ахир мўмин-мусулмонларнинг молу жони тароҷ бўлади, бу тангри таоло олдида гуноҳи азимдур», деб туриб олди. Шундан кейин амирлар ҳам шайхулисломнинг раъйига қарши чиқолмадилар, охир-окибат, унинг фикрига рози бўлдилар.

Кенгаш Хоразмга, Ҳусайн Сўфи ҳузурига, яна бир марта элчи юбориб масалани қон тўкмай, тинч йўл билан ҳал қилиш керак, деган азму қарорга келди. Бу сафар элчиларга шайхулислом мавлоно Жалолиддин Кешийнинг ўзлари бошчилик қиладиган бўлдилар.

Лекин, «паймонаси тўлганни тангри таоло ақлу идрокдин маҳрум қиладур», деганларидек, Ҳусайн Сўфи соҳибқироннинг элчиларига ҳурматсизлик кўрсатди. Бунинг устига, мавлоно Жалолиддин Кешийни зиндонбанд қилди. Ҳусайн Сўфининг бу номатбул иши охир-окибат ҳар иккала тарафга ҳам қимматга тушди. Хоразм билан катта уруш бошланиб кетди. Амир Темур Хоразм устига беш марта қўшин тортди. Бу урушларнинг оқибати яхши бўлмади, албатта. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди, халқ талонга қолди. Ҳар икки тарафдан кўп одамнинг ёстиғи қуриди.

Хоразм устига қилинган биринчи юриш ҳижрий 772 йилнинг баҳорида (1371 йилнинг июл ойида) бошланди. Темурбек унга баҳордан тайёргарлик кўрди: Қарши даштини лашкаргоҳ деб эълон қилди, теварак-атрофнинг лашкари тўплангунча, сайлу саёҳат, давлат юмушларию шикор ила машғул бўлди. Маълумки, шикор қўшин учун ўзига хос кўрик ҳам. Унда минг-минг одам, асосан лашкар иштирок этади. Нафакат Амир Темур, балки барча ўрта аср ҳукмдорлари фаолиятида шикор катта ўрин тутган, албатта. Шикор лашкарни чиниктириш учун ўзига хос ҳарбий машқ бўлиши билан бирга, қўшимча озиқ-овқат жамғариш воситаси ҳамдир.

Айни ўша кунлари Ҳиротдан, Малик Ғиёсиддин Курт ҳузуридан элчи келиб қолди. Элчилар Ҳирот пошшосининг

оту туяларга юкланган катта совға-салом ва ихлосу хаводорлик, бирдамлик ва ҳамжихатлик руҳида битилган мактубини ҳазрат соҳибкиронга топширдилар. Ўша кунидеъ Малик Гиёсиддиннинг элчилари шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар эртаси кун шикор сайрига ҳам таклиф этилдилар. Бу — элчи, унинг мамлакати ва подшосига кўрсатилган махсус ҳурмат-эҳтиром эди. Тўғри, Хирот маликлари бир пайтлар Темурбек улус кайғуси ила юрт кезиб юрганида, унга ёрдам қўлини чўзмадилар, аммо душманлик ҳам қилмадилар. Энди бўлса, унинг жаҳондорлик қуёши бахту саодат уфкидан кўринган пайтда, оstonасига бош уриб келиб ўлгиришибди. Лекин муҳими, биринчилар каторида келиб, ҳукуматини тан олиб ўлтирибдиларки, Темурбек мана шунақа ҳукмдорларни ҳурмат қилар, кадрлар эди. Шунинг учун ҳам Малик Гиёсиддин Куртнинг элчисига шунақа эътибор кўрсатиб турибди. Жоку барлосдай қўпни кўрган беклар ҳам энди бунга қойил қолиб туришибди. Темурбек элчини эртадан кечгача ўзи билан бирга олиб юрди, заруридан ортик мулозамат кўрсатди унга.

Элчилар қайтишида ҳазрат соҳибкирон уларни зардўзий ва фахрли чопонлар, мурассаъ камар, наслдор отлар ва бошқа тансиқ моллар билан сийлади. Малик Гиёсиддинга ҳам кадр-эътиборига яраша қимматбаҳо совға-салом, дўстлик ҳамда ҳамкорлик сўзлари зарб қилинган мактуб юборди. Амир Темур уларга ўз элчисини ҳам қўшди.

Ўшанда ҳазрат соҳибкирон Кундуз, Бағлон, Кобулни, Бурулдой элини ҳам қўшиб, Жоку барлосни ўша юртларга ҳоким этиб тайинлади.

Ҳа, Амир Темур энди Балху Тохаристонда ҳам, Хуросону Хирот тарафлардан ҳам хотиржам бўлди. Самарқанднинг инон-ихтиёрини эса амир Сайфиддиндай турмушнинг унқир-чўнқирини кўрган содиқ бегига топшириб, буёғидан хавотир олмай юришини бошлаб юборди.

Хоразм устига биринчи ҳарбий юриш шу тарика бошланди. Сепоя деган ерда ҳар иккала тарафнинг қоровули ўртасида қиска муддатли савалашиш юз берди. Урушда зафар асар лашкар қоровулининг қўли баланд келди. Шундан кейин Амир Темурнинг қўшинлари ҳеч қандай қаршиликка дуч келмай Қотга етиб олдилар. Бир пайтлар Хоразмнинг пойтахти бўлган бу кўҳна шаҳарнинг теварак-атрофи паҳса девор билан ўралган бўлиб, унинг осмонўпар мустаҳкам қалаъси бор эди. Ҳусайн Сўфи ҳарбий, иктисодий ва сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга

эга бўлган бу шаҳарни иниси Ғулом Ҳусайн Сўфининг инон-ихтиёрига топшириб қўйганди. Ғулом Ҳусайн Сўфи акасига ўхшаб ҳеч нарсадан тоймайдиган, довжорак ва жангари одам эди. У Амир Темурнинг элчиларига дағаллик килди, доруға Байрам ясавул ва кози Шайх Муайядни ёнига олиб, шаҳарда эркак зоти бўлса барчасини йигиб, урушга сафарбар килди, калъанинг буржу бораларини мерган йигитлар билан мустаҳкамлади.

Зафар асар лашкар Котни чор тарафдан қуршаб олди. Аммо, хандаки сув билан лиммо-лим бўлгани учун, лашкар биринчи ҳамлада ундан ўтаолмади. Сувини қочирмасдан туриб хандакдан ўтиш амри маҳол эди. Шунинг учун ҳазрат соҳибкирон хандак сувини қочириш ишига бир эмас уч амирни: Кўча Малик, Хумморий ясовулбоши ва Тўйхўжани ишбоши этиб тайинлади. Лашкар ва теварак-атрофдан ҳайдаб келинган ҳашарчилар уни икки кечаю икки кундуз деганда, хору хас ва тупрок билан тўлатди. Шундан кейин лашкар чор тарафдан хуружга келди. Кот каттик жанглардан кейин қоронғу тушганда ишғол этилди. Ҳар икки тарафдан кўп одам ўлди, лекин асирлар сон-саноксиз, ўлжа мўл бўлди.

Эртаси куни Кот учун бўлган жанг тафсилоти ва натижалари махсус чакирилган мажлисда муҳокама қилинди. Кўча Малик хандакни тўлдириш чоғида унда содир бўлган қандайдир камчилик учун қўби ясоққа тортилди, сўнг хачирнинг думига боғлаб, қўриқчи билан Самарқандга жўнатиб юборилди. Беҳуда қон тўкилишига сабабчи бўлган Котнинг калонтарларидан бир қисми тигдан ўтказилди. Асир олинган жангчиларни эса дарҳол бўшатиб юбориш ҳақида буйруқ берилди. «Аларда не ихтиёр! Шўрликларнинг шунча азоб чеккани ҳам етар»,— деди Амир Темур амир Ўлжойтуга.

Лашкарга бир-икки кун дам берилгандан сўнг ҳазрат соҳибкирон уни пойтахт шаҳар Гурганж сари етаклади. Найманларнинг сардори Ғиёсиддин тархон, улуғ амирлардан Юсуфхўжа ва Ўлжойту Аперди манғлай қисмга бош бўлдилар. Гурлан ариғи бўйида хоразмликларнинг Минглихўжа ва Қалак баҳодир бошчилигидаги қоровули билан тепалашиш юз берди. Жанг қаттик кечди, бироқ хоразмликлар яна мағлубиятга учрадилар.

Ҳусайн Сўфи Амир Темур лашкари билан очик жанг қилишдан қочиб, Гурганжнинг мустаҳкам деворлари орасига яширинди. У калъанинг мустаҳкам истехкомлари ва буржу бораларига эътимод қилиб, «Темурбек ҳар қанча камал қилганда ҳам уни барибир ололмайди, кўп талофат

кўради ва охир-окибат сулҳ тузиб қайтиб кегишга мажбур бўлади», деб ўйлади. Гурганж теварагига келиб тушган тумонат лашкар ва унинг салобатини кўриб чўчиди. Дарвозалар қаршисига ўрнатилаётган манжаник ва нафт-андозаларга кўзи тушганда эса уни қўрқув ва ваҳима босди. Амирлари ва аркони давлати билан кенгашиб, ўзи сулҳ сўрашга мажбур бўлди. Элчиси катта совға-салом ва унинг зорланиб ёзган мактубини олиб ҳазрат соҳибкироннинг ўрдасига келди. Темурбекнинг ҳам сулҳга мойиллиги бор эди, чунки Гурганжнинг мустаҳкам қалъасини фағх этиш осонга тушмасди. Кўп йигитининг жони эвазига муяссар бўларди бунга. Энди бўлса, Ҳусайн Сўфининг ўзи сулҳ сўраб ўлтирибди. Бундай ҳолда енгилгина қозонилган зафардан фойдаланмаслик ақлдан бўлмасди. Ҳусайн Сўфи фақат шартига кўнса, бас. Шарти битта: Хоразмнинг бир қисми илгари Чингатой улусига тобеъ эканлигини тан олса, ўлпон тўласа, хоразмлик меъморларнинг Самарқанд ва Қешда мўлжаллаб қўйган қурилишларга бориб ишлашларига розилик берса, бас.

Бирок музокаралар бир ерга бориб, сулҳга имзо чекиш яқин қолган бир пайтда Ҳусайн Сўфи лафзидан қайтди: чопар юбориб элчиларни қайтариб олди ва уруш тараддудига тушди. Темурбек хайрон бўлди. Енгил кўчиб турган иш бирдан чиншакка чиқди. Не сабабдан? Ё музокара пайтида бирон хатога йўл қўйишдими Темурбекнинг одамлари? Кўп ўйлади, лекин бирон хато содир этилганини эслолмади. Сир кейинроқ очилди. Бунда амир Кай-хусравнинг қўли борлиги маълум бўлди. Ҳазрат соҳибкиронга ҳасад қилиб юрган бу киши хуфёна Ҳусайн Сўфи олдида чопар билан хат юбориб, уни йўлдан урибди. Ўша мактубда «Темурбек билан сулҳ тузма, бор лашкарингни олиб қалъадан чиқу, ҳужумга ўт, биз, ишшоолло, сенинг тарафинда бўлурмиз», – деган гаплар бор экан. Кай-хусравнинг мактуби Ҳусайн Сўфининг букилган қаддига тирангич бўлди. Хоразм элчилари музокарани тўхтатиб, қалъага қайтганидан кўп ўтмай, қарнай-сурнай овози осмону фалакни тутди ва қарнай наъраси остида Ҳусайн Сўфи бор лашкари билан қалъадан чиқди. Гурганж ёнидаги Жўйи қовун ариги бўйида икки ўртада катта уруш бўлди. Урушда барибир Амир Темурнинг қўли баланд келди. Хоразмликлар жанг майдонида ўликлари ярадор йигитларини ташлаб, қалъа ичкарисига чекиндилар. Қамал жанглари илгаригидан ҳам шиддатлашди. Шунда ва отлиқлар ҳужуми билан бир вақтда манжаник ва

нафтандозлар бирваракайига шахарни бомбардимон қила бошладилар. Қалъадагиларга оғир бўлди. Бу сафар жон саклаб қолишга ҳеч қимда умид қолмади. Хусайн Суфи пировардида Қайхусравнинг итвосига учиб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди. Лекин пушаймондан энди не фойда? Яна сулҳ сўрасинми? Темурбек энди «хўн» дермикин? Э, хом сут эмган банда!.. Мағлубият азоби, уят, шармандалиқ Хусайн Суфини оёқдан йикитди. Охир ул-окибат, у бир-икки кун ўсаллаб ётиб, ёруғ дунёдан кўз юмди. Ўрнини иниси Юсуф Суфи эгаллади.

Мотам оғушида қолган халқни «ўлгачининг белига тепган» қабилада иш тутиб, қуршаб туриш инсофдан эмасди. Ахир, қабристон қалъа ташқарисиди-ку! Камал жанглари давом этиб турган, ҳар иккала тарафдан ўқ ёмғири ёғилиб турган бир пайтда майитни қандай қилиб қабристонга олиб боришади? Темурбек шуларни ўйлаб, камални бўшатиб, кўшинини жилғага қайтариш ҳақида фармон берди.

Юсуф Суфи Темурийлар кўшинининг бирдан камални бўшатиб, жилғага қайтганига ҳайрон бўлди. Нега Темурбек камални бўшатди? Яна қўли баланд келиб турганда, қалъадагилар бир зарбалик ҳоли қолган бир дамда-я? Аммо Юсуф Суфи Амир Темурни яхши билмасди. Унинг қочганини қувлайдиган одати йўқлигидан хабарсиз эди. Юсуф Суфи уйга ботди. Балким эрта-индин Жилғайи хосдан кўчиб, Хоразмни бўшатиб, мамлакатдан чиқиб кетар? У аҳвол ойдинлашгунча бир-икки кун кутиб туришга қарор қилди. Лекин бир ҳафтадан кейин ҳам Жилғайи хосда кўчиш аломатлари сезилмади. Хоразмликларнинг эса энди урушни давом эттиришга мажоли қолмаган эди. Мана шу сабабларга кўра, Юсуф Суфи элчи юбориб, Амир Темурдан сулҳ сўрашга қарор берди. Бошқа иложи йўқ эди-да! Ўртада тузилган шартномага илгари қўйилган шартлардан бошқа яна битта янги шарт қўшилди. «Ўртадаги дўстлик ва ҳамжихатликни қариндошлиқ ришталари билан боғлаш мақсадида» Юсуф Суфи биродари Адоқ Суфининг қизи Суюнбекани ҳазрат соҳибқироннинг тўнгич ўғли амирзода Жаҳонгирга хотинликка берадиган бўлди. Хонзодабегим номли билан машҳур бўлган бу малика машҳур Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг набираси эди.

Хонзодабегим билан амирзода Жаҳонгирнинг никоҳ туйлари ҳижрий 775 йилнинг охирида (1374 йил 13 майда) бўлди...

Самарқандга қайтганларидан кейин, ҳазрат соҳибкирон урушда марду мардоналик намуналарини кўрсатган амирларга анвойи навозишлар кўрсатди, жиноят содир қилганларни нуёнлар ва амирлар ҳукмига топширди. Жиноятга тортилганлар орасида амир Қайхусрав ҳам бор эди. Унинг яргучилар кўлига топширилиш тафсилоти қизик бўлди. Мукофотлаш маросими вақтида Амир Темур унга илгаридан зиёда мулозамат кўрсатди, тўрдан, ёнгинасидан ўрин тайин қилди, биринчи бўлиб елкасига кимхоб чопон ташлади, зиёфат вақтида у билан бир тоовокдан ош еди. Лекин, меҳмонхонадан чиқишда остонада товачигири бориб унинг кўлтигига кирди ва «таксирим, бизнинг сизга аталган бир тухфамиз бор»,— деб уни девони товачига қараб етаклади. Амир Қайхусрав девони товачидан ясовулбоши билан бирга чиқди. У нуёнлар ва амирлар судининг ҳукми билан ўша кечасиёқ қатл этилди.

Ўшанда хон ва ҳазрат соҳибкироннинг амрига кўра Хутталон вилояти девони олий ихтиёрига олинди.

Хоразм устига иккинчи юриш ҳижрий 774 йилнинг рамазон ойида (1373 йилнинг феврал — март ойларида) ўтказилди. Бунга ўша йили Хоразмга қочиб борган бир гуруҳ исёнчи Чигатой амирларининг игвогарлик хатти-ҳаракатлари сабабчи бўлди. Булар юқорида тилга олинган Қайхусравнинг ўғли Султон Маҳмуд, Ҳизр Ясовурийнинг ўғли Абу Исҳоқ ва Маҳмудшоҳ Бухорий деган одамлар эдилар. Улар ҳазрат соҳибкиронга қарши фитна уюштирдилар, унинг фош бўлиб қолишидан эса кўрқиб, Хоразмга қочиб бордилар ва Юсуф Суфини ҳам ўз тарафларига ағдариб, исёни ўша ерда туриб аланга олдирмокчи бўлдилар. Хоразмнинг катта қисмидан ажралиб, аламзада бўлиб ўлтирган Юсуф Суфи қочок амирларнинг игвосига лаққа тушди-қўйди ва қўшин тўплаб Бухоро устига юрди. Ўша пайтда Амир Темур амирзода Жаҳонгир билан Хонзодабегимнинг никоҳ тўйига тайёргарлик муносабати билан Кешда турган эдилар. Хоразмда содир бўлган аҳволдан хабар топгач, фитначиларнинг қилмишидан ранжиди, айниқса Юсуф Суфидан дилтанг бўлди. Ахир, ўртада дўстлик, ҳамжихатлик тўғрисида шартнома бор эди-ку! Ва яна улар куда-анда тутишган эдилар-а! На илож, исён кўтарган эканлар, ниятлари дўстлик ва қариндошлик риштасини узиш экан-да. Анови қочок фитначилар-чи? Балким уларнинг Самарқандда тарафдорлари бордир? Фитнани ўт олиб кетмасдан аввал ўчирмаса бўлмайди...

Амир Темур шошилишч равишда бор лашкарини гуллаб, йўлга чиқди. Лекин бу юриш охирига етказилмай қолди. Чигатой қўшинлар Бухорога етганда у тарафдан Юсуф Суфийнинг элчиси катта совға-салому тавба-тазарруъ ила битилган мактуб билан етиб келди. Хоразм ҳукмдори аввалги аҳдномага содиқ қолиши ва Самарканддан қочиб келган фитначи амирларни тутиб беришга сўз берган эди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон юришни шу ерда тўхтатиб Самаркандга қайтди.

Учинчи юриш ҳижрий 777 йилнинг баҳорида (1375 йилнинг июн-июл ойларида) бўлди. Эски тарихий китобларда айтилишича, ўша йиллари Темур давлати билан Мўғулистон ва Оқ Ўрда ўртасидаги муносабатлар бир қадар мураккаблашиб, мўғуллар ва кўчманчи ўзбеклар Фарғона ҳамда Туркистон атрофида ғимиллаб қолишган эдилар. Мовароуннаҳр ҳудудини хавфу хатардан қуриклаш мақсадида ҳазрат соҳибкирон дарҳол амир Сор Бўго ва Одилшоҳни туманлари билан Жете ҳудудига юбора туриб, амир Қамариддиннинг хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб туришларини тайинлади. Туманбошилардан яна бириккитасини эса Ясен, Саброн, Сигноқ тарафларга жўнағиб, Оқ Ўрда хони Урусхондан бохабар бўлиб туришни уларнинг зиммасига юклади. Шундай қийин шароитда Хоразм ҳукмдорини оғоҳлантириб қўймоқ зарур; Амир Темурнинг қўлида Урусхоннинг элчилари Сигноқ билан Гурганж ўртасида бўзчининг моқисидай катнаб турганлиги ҳақида маълумотлар бор эди. Худо кўрсатмасин, Юсуф Суфи Урусхон билан бирикиб кетгудай бўлса, ахвол жиддий тус олиши турган гап, унда кўп қон токилади.

Амир Темур Самарканд муҳофазасини амир Оқ Бўгога топшириб, ўзи қўшинларни олиб Хоразм сари йўлга чиқди. Лекин бу сафар ҳам юриш охирига етказилмади — у Жайхун бўйидаги Сепоя деб аталган манзилга етганда тўхтатилди. Бунга қутилмаган икки ҳодиса баҳонайи сабаб бўлди. Биринчиси, келишувга биноан Гурзувон ҳокими Туркан орлот ўз тумани билан келиб ўша Сепояда ҳазрат соҳибкирон билан қўшилишни лозим эди. У тумани билан Гурзувондан чиққан бўлса-да, Сепояга етиб келмади, йўлдан орқасига қайтиб кетди. Бу — очикдан-очик исён бўлиб, қўшиннинг умумий руҳига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Бу хабар лашкар орасида шухрат топган ҳамона амирлар орасида гала-ғовур бошланди: баъзилар «эл-улус ташвиши билан шу ишни қилгандурлар-да», десалар, бошқалари «нима, унда бор эл бизда йукми?», деб айтдилар, «уники

элу, бизники ерми?!» дегувчилар ҳам бўлди. Бундай шароитда тадбири дарҳол кўрилмаса бўлмасди, албатта. Асов той вақтида нўхталанмаса, узини ҳам, мингани ҳам майиб қилиш мумкин.

— Туркан орлотни нима қилиб бўлса ҳам қайтариб келиш зарур, — деди хазрат соҳибқирон чақириб келинган амир Пулодга, — ваъз-насихат қилинг, тирикми, уликми тугиб бу ерга келтирини, токи бошқаларга ибрат бўлсун!

Амир Пулоднинг чапдаст суворийлари бор эди. Туркан орлотни изма-из қувиб, Жузжонда унга етиб олдилар. Шу ерда яхшигина саваш бўлди. Бошда Туркан орлот амир Пулоднинг отини захмдор қилиб, узини отдан қулатди. Лекин амир Пулод унинг қилчига чап берди, сунг найза санчиб узини отдан йикитди. Шу ернинг ўзида йигитлари Туркан орлотнинг ўстига ёпирилиб қелиб, бошини кесиб олишди...

Иккинчи ходиса қўшин Хос минорга етганда воқеъ бўлди. Самарқанддан келган чопар нохуш хабар олиб келди. Илғари Жете ҳудудига юборилган амир Сор Буғо билан Одилшоҳ мамлакатни ҳукмдор ва лашкардан холи топиб, исёнга қўл урдилар. Уларга ўша атрофдаги вилоятлар тепасида турган Хитой баҳодир билан Элчи Буғо қўшилдилар. Исёнчиларга Андижон волийси амир Мандий, шунингдек, Хужанд билан Шош теваарида қўчиб юрган жалойир ва кипчок қавмлари ҳам қўшилиб кетдилар. Мамлакат катта исён оғушида қолди... Мана шу сабабларга кўра, хазрат соҳибқирон юришни шу ерда тўхтатиб, қўшинларни орқага қайтаришга тўғри келди. Илғор қисмга амирзода Жаҳонгир тайинланди. У исёнчиларга Карманада етиб олди ва бир зарба билан мағлубиятга учрагди. Одилшоҳ билан Сор Буғо паноҳ излаб Сигноққа — Урусхон хузурига қочиб бордилар.

Самарқандга қайтиб келингандин кейин хазрат соҳибқирон исён туфайли баъзи чора-тадбирлар кўрди. Исёнчиларга қўшилган амирлар жазога тортилдилар. Амир Мандий волийлик лавозимидан четлатилди ва Андижон амирзода Умаршайхга берилди. Жалойир эли авваллари ҳам тобеъликдан бўйин товлаб, исёнга қўл уриб келарди. Шу боис бу эл пароканда қилинди ва амирлар ўртасида тақсимлаб берилди...

Орадан уч йил чамаси вақт ўтиб, хижрий 780 йилнинг шаввол ойида (1379 йилнинг феврал ойида) Хоразм ўстига туртинчи юриш бошланди. Бунга Юсуф Суфининг таъди ва босқинчилик сиёсати сабаб бўлди. У Амир Темурнинг Мовароуннахрда йўқлигидан фойдаланиб (у ўша пайтда

Ок Ўрда хони Урусхонга карши юришда эди), Бухоро вилояти ҳудудларига бостириб кирди ва хатто унинг баъзи туманларини талон-тарож қилди. Лекин бу гал ҳам юриш ямани йўлда тўхтатилди ва сулҳ билан якунланди. Ўзаро келишувга биноан, хоразмлик усталар ва меъморлар Самарканд билан Кешга жўнатилдилар.

Бирок кўп вақт ўтмасдан, Юсуф Суфи Кот билан Хивакни яна босиб олди. Хоразмнинг илгари пайтларда Чигатой улусига караган шарки-жанубий қисмини яна ўзиники қилиб олди. Бу ҳам етмагандай, хоразмликлар Бухоро ва Қорақўл вилоятларининг айрим туманларини талон-тарож қилишда давом этдилар. Бу Амир Темурнинг Хоразм устига янги юриш бошлашига баҳонайи сабаб бўлди. Ўшанда, тарихчи Низомиддин Шомийнинг гувоҳлик беришига караганда, Чигатой қўшинлари Эски ўқиздан ўтиб, Хоразмнинг пойтахтини уч ой мобайнида камалда тутдилар ва бу сафар уни ишғол қилишга муваффақ бўлдилар. Машиҳур тарихшунос олим Абдураззок Самаркандийнинг айтишича, Гурганжнинг ишғол қилинишига маълум даражада Юсуф Суфи билан Сулаймон Суфи ўртасида бошланган кураш йўл очиб берган. Воқеа бундай бошланган: камал жанглари кизиб турган бир вақтда, Юсуф Суфи вафот этиб, ҳокимият Сулаймон Суфипинг қўлига ўтди. Юсуф Суфининг тарафдорлари бундан норози бўлдилар ва улардан бири — Хужалок баҳодир деган нуфузли амир шаҳар дарвозаларини Амир Темурнинг лашкарларига очиб берди. Сулаймон Суфи қочиб кутулди, шаҳар эса ишғол қилиниб, мустаҳкам қалъаси олий бинолари бузиб ташланди. Мамлакатнинг шарки-жанубий қисми қайтадан Чигатой усулига қўшиб олинди. Гурганжда Суюргатмишхон номга хутба ўқилиб, пул зарб қилинди. Баъзи тарихнависларнинг айтишларича, Хоразм лашкарининг Бухоро ва Қорақўлда қилган ёвузликларига жавобан Амир Темур шаҳарнинг тамом бузилиб кетган қисмини омон билан хайдаб, туз септириб юборган эмиш.

Хоразмнинг тўла-тўқис фатҳ этилиши воқеаси, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришига караганда, хижрий 790 йили (1388 йилда) содир бўлди. Ўшанда, яъни бешинчи юришдан кейин, хоразмлик қўли гул усталар ва меъморлар Мовароуннаҳрга қўчирилиб олиб кетилди. Улар Самарканд ва Кешда бунёд этилаётган кўпгина биноларини қуришда иштирок этдилар. Улар орасида Кеш қалъаси ва осмонупар Ок сарой ҳам бор эди. Унинг қурилиши Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига кара-

ганда, хижрий 781 йилнинг охирида (1380 йилнинг баҳорида) бошланди. «Иморат шу қадар ғавқулодда баланд ва жозибадор эдики, — деб ҳикоя қилади тарихчи, — хаттоки кекса муҳандис фалак шунча йиллар жаҳон теварагида айланган бўлишига қарамай, бундай хашаматли бинони ҳали кўрмаган эди».

Хоразмнинг қадимий пойтахти шу бўйи вайроналигича қолдими? Йўқ, албатта. Орадан уч йил ўтиб, хижрий 793 йилда (1391 йили) ҳазрат соҳибқирон Тухтаминхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб, амир Муса акани Хоразмга жўнатди ва унга шаҳарнинг бузилган барча иморатларини қайтадан тиклашни топширди. Кўп ўтмай, Гурганж яна эски ҳолига қайтиб мустаҳкам қўрғонга айланди. Абдураззоқ Самарқандий ва бошқа муаррихлар келтирган маълумотларга қараганда, 1410 йили Идику ўзбек Темурхон (1410—1412) билан уришиб қилиб Хоразмга қочиб борди. Темурхон унинг орқасидан Ужук баҳодир ва Қозон бошчилигида катта қўшин юборди. Улар Идику ўзбекини Урганжда олти ой қамал қилдилар, лекин шаҳарни ололмадилар. Агар унинг мустаҳкам қалъаси бўлмаганда шундай бўлармиди? Демак, Амир Темур уни ғамоман вайрон қилмаган, бузилган ерларини эса 1391 йили амир Муса ака тиклаган. 1431 йили Ўзбек улусининг олий ҳукмдори Абулхайрхон ҳам уни қамал қилиб ололмади. Хоразмнинг кўзга кўринган уламотлари ва боёнлари тазйиқи остида маҳаллий ҳукмдор амир Иброҳим шаҳар даръозалари қалидини унга олиб чиқиб берди. Кейинроқ, XVI асрда Гурганж Амударё ўзанининг ўзгариши натижасида сувсизликдан вайронагарчиликка юз тутди. Бу воқеа Абулғоziхоннинг сўзларига қараганда, 1578 йили содир бўлган.

КАМАРИДДИН

Камариддин Мўғулистондаги нуфузли ва эътиборли катта амирлардан эди. Амир Қазаган Чингаой улусида қандай нуфузга эга бўлган бўлса, Камариддин Жегеда шундай даражадаги киши бўлган. Асли дуглот қавмидан, Бойдорхон улусининг вафоти (1389 йил)га қадар Қошғар, Исиккул атрофи ва Ётисув воҳаси унга қарам бўлганди. Илғохжаҳонни 1369 йили тахтдан тушириб, вафотига қадар Мўғулистон тахтида ўлтирди. 1370—1389 йиллар орасида у Амир Темур билан ҳаёт-мамот уруши олиб борди. Бир-биринини мулкига қилинган ўзаро

хуружлар, Мўғулистоннинг катта-кичик водийларию жилғаларида бўлган катта мухорабаларни ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамот уруши деса буларди. Иккала тараф ҳам бир-бирининг ҳарбий қудратини синдириш, Чигатой улусини эски ҳолига келтириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатиш, ҳеч бўлмаганда ўзининг сиёсий таъсирини ўтказишни мақсад қилдилар ва шу йўлда жон олиб, жон бериб курашдилар.

Амир Темур ўн йил мобайнида Мўғулистонга етти марта ҳарбий юриш қилди. Гарчанд улар тарихий манбаларда «юриш» деб аталса-да, аслида мамлакатнинг шарқий ва шимолий ҳудудларини мўғул феодалларининг хуружларидан ҳимоя қилишга қаратилган мудофаа урушлари эди. 1371 йили Камариддин Кепак Темурбек, Шер Аввалбек ва Ҳожибеклар билан қўшилиб, Тошкентга ҳужум қилди ва уни босиб олди. Лекин, беклари билан ўртада жанжал чикиб у Тошкентни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Бунга жавобан Амир Темур Мўғулистонга, Камариддинга қарши қўшин тортди. Юриш ҳижрий 777 йил охирида (1376 йилнинг март-апрел ойида) бошланди. Амир Темур қўшин билан Сайхундан ўтгач, Мунқаз ва Авранг Темур эли қаршилиқ кўрсатмай итоатга келди. Ўшанда Тошкентни идора қилиб турган Баҳром жалойир ҳам Суюрғатмишхон ва Амир Темур ҳокимиятини тан олди. Бирок буларга унчалик ишониб бўлмасди. Аввалда бўйин эгиб, кейин, кўп ўтмай, бўйин товлагани ва ҳатто исён кўтарганлари кўп бўлган уларнинг. Амир Темур буни яхши биларди. Ва ўша Мунқаз ва Авранг Темур эли тепасига қўйилган Кепак Темур билан Баҳром жалойир бир-бири билан тесқари эдилар. Ўртада уруш-талаш чикиб қолиши ҳам икки эмасди. Ундан ташқари, жалойирларнинг ўзларини орасида қелишмовчиликлар бор эди. Баҳром жалойирнинг Сада эшон ва Тезакчи баҳодир билан муносабати ёмон эди. Бундай шароитда Тезакчи баҳодир ёки Сада эшоннинг Кепак Темур билан тил бириктириб, жалойир элининг ичида катта уруш бошлаши, ёки Тошкентга талон-тарож хуружларини уюштиришлари мумкин эди. Энг ёмони уларнинг Камариддинга қўшилиб кетиш хавфи ҳам йўқ эмасди. Амир Темур мана шуларни мулоҳаза қилиб кўриб, ҳар эҳтимолга қарши, Аббос баҳодир, Шайх Али баҳодир ва Хитой баҳодирларни қўшини билан Тошкент атрофида қолдирди.

Ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўшанда тўғри қилган экан. Самарқандга қайтганидан кўп вақт кечмай, Кепак Темурдан хиёнат содир бўлди. У одамларини олиб

Мўғулистонга кочиб кетди. Ҳазрат соҳибкироннинг Тошкент атрофида қолдирган амирлари Баҳром жалойирни ҳам ўзларига қушиб, уни қувиб кетдилар. Ойша хотин кўпригида унга ёниб олдилар. Шу ерда турган мўғулларнинг катта қушини билан Кепак Темур гил топишган экан. Шу ерда, Ойша хотин кўпригида, икки ўртада саваш юз берди. Лекин бирон тараф устуликка эришолмади. Ҳазрат соҳибкироннинг амирлари кечкурун Аббос баҳодирнинг чодирига тўвланишиб, вазиятни атрофлича муҳокама этдилар. Ҳар киши билгани ва ақли етганини гапирди.

— Эртага астойдил бўлсак ёғийни бирёқлик қиламиз,— деди Баҳром жалойир.

Аббос баҳодир бошқача фикр айтди:

— Бугун тун бирлан тонг оралиғида шабихун урсак.

Хитой баҳодир унга эъғироз билдирди:

— Тунда ўз кимۇ, ўзга қайбирлигини ажратиб бўлармикин? Ва яна бу ерларнинг ўнқир-чўнқирларини яхши билмаймиз-ку! Бу — хатарли иш, жаноблар.

Шайх Али баҳодир оғир-босик ва мулоҳазали одам эди. У нафакат эртага урушга чиқиш, балки бу нотаниш ерларда ортикча қолиб кетиш ута хатарли эканини айтди:

— Ёғий қарийб ўз юртида, биз эрсак бу ерларга мўсофирмиз. Ва яна зарур бўлганда кумак биздин кўра ёғийга тезроқ етиб келиши турган гап. Унда аҳвол мушқуллашади, жаноблар. Яхшиси ёғий бирлан сулҳ тузиб, Тошкентга қайтганимиз маъқул.

Лекин кўпчилиكنинг фикри савашга мойил бўлгани учун Шайх Али баҳодирнинг фикри ўтмади. Эрта тонгда ясал тузишга қарор берилиб, ҳар ким ўз қароргоҳига қайтди.

Эртаси куни эрталаб Хотинарикнинг қушботорида ҳар иккала тарафнинг лашкари сафга тизилди. Шунда уруш бошланмасдан олдин Темурий амирларнинг қароргоҳига мўғулларнинг элчиси келди. Амирлар кичка кенгашдан кейин сулҳга рози бўлишди. Лекин бу сулҳ шунчаки яраш-яраш эди, ҳолоқ.

Амир Темур нафи бўлмаган бу сулҳдан хабар топиб, амирларидан норози бўлди ва орадан бир ой ўтгач, лашкарини ўзи Мўғулистонга бошлади. Сайрам билан Янгидан ўтгач, душман лашкарининг қораси кўринди. Мўғуллар урушга ботинолмай чекиндилар. Бирок бу ҳақиқий чекиниш эмасди. Мўғулларнинг уруш пайтида қўллайдиган шунақа усули бор эди. Душманнынг илғор қисми узокдан кўриниши ҳамона орқасига қарамай қочиб

қолар, икки тарафда турган қағза қисмлари эса пистирма қуриб гуардилар... Амир Темур Ўғизхондан қолган бу расм-одатни яхши биларди. Шунинг учун ҳам кичик бир гуруҳни ёғинни таъқиб қилишга тайин этиб, ўзи лашқарнинг асосий қисми билан душман пистирмасининг пайига тушди. Пистирма ҳам бирёқлик қилинди, лекин айни шу пайт Амир Муса билан Зинда Чашмга ўхшаган баъзи амирларнинг мижозидида тушуниб бўлмайдиган кайфият содир бўлди. Оғир-босиқ, фикрини дадил айтиб юрган одамлар бирдан арак-сарак бўладиган ва учрашганда кўзларини олиб қочадиган бўлиб қолишди. Амирларнинг бу кайфияти ҳазрат соҳибқиронга ўян туюлди ва юришни тўхтатиб, қайтиш ҳақида буйруқ берди. Бошқа илож йўқ эди. Лекин шу заҳотиёқ уларнинг орқасига одам қўйди. Хуфялар бир куни, Туркистонда, Адун кўзи деган манзилда қўнганларида, кечаси бир неча одамнинг Амир Мусонинг чодирда тўпланиб, қандайдир мажлис қурганини соҳибқиронга келиб айтишди. Қоронғуда чодирга қирган-чикканларни билолмабдилар, аммо тўрт кишилигини аниқ қўришибди.

— Аларнинг ичида салла ўрагон икки одам ҳам бор эрди, — деди хуфялардан бири Амир Темурга.

Вазият жиддий эди. Ҳазрат соҳибқирон амир Мусо, Зинда Чашм ва Хизр Ясовурийларнинг авлоди азалдан у билан ёвлашиб юрганлигини яхши биларди. Лекин мана бир-икки йилдирки, тузини ичиб келишяпти, ундан қанчадан-қанча яхшилик қўришди. Шу сабабдан эл бўлар, хизмат қилар, деб ўйлаган эди. Шу сабабдан бўлса керак, бошида хуфяларга ишонгиси келмади. Аммо ҳар эҳти-мола қарши, кечаси теварак-атрофда қоровулларни қўнайтирди, амир Мусо билан Зинда Чашмнинг чодир атрофига ўз одамларини қўйди. «Хизр Ясовурийнинг ўғли Абу Исҳоқни ҳам қуздан қочирманглар» — деб буюрди қоровулбеги. Ўзи эса ўша кечаси чодирда тунамади. Икки мулозими, хизматкори ва чухралари билан дала четига бориб беда ғарамида тунади.

Бир пайтларгача ухлолмай, юлдуз санаб ёғди. Кейинги икки кун ичида юз берган воқеалар чуқур ўй-фикрга солиб қўйган эди. Нега шундай бўлди? Бирон ўринсиз иш қилиб қўйдими? Амирларнинг ундан яшириб, алоҳида мажлис қуришларини қандай тушуңса бўлади? Балким бунақа қатта юришларнинг пайти келмагандир, ҳали? Сахарга бориб қаттиқ ухлаб қолибди. Ўша куни унинг тушига отаси билан нири Амир Қулло кирди. Пир хорғин бир ахволда хонакоҳда ўлтирибди. Тарағой баҳодир ҳам

шу ерда. У ҳам бир ахволда. Шу қадар озган, хориган, икки юзидаги кизилдан асар йўқ, кўзларининг нури ҳам сўнган. Икковлари, пиру мурид, нималарнидир сўзлашиб ўлтиришибдилар.

— Темурбек тинч-омонму, бек? Мен они кўрмағонимга анча бўлди, — деди Амир Кулол.

Тарағой баходир икки қўлини кўксига қўйиб жавоб килди:

— Мен ҳам ўн йилча бўлди, кўргоним йўқ, пирим. Эшитишимга қарағонда, лашкар бирлан Жете устига кетгон эрмиш.

— Бекор қилибдур, — деди пир бош чайкаб, — ички ғанимларни бир ёқлик қилиб, салтанатни обдан мустаҳкамлаб олмасдин туриб, узоқ юртларга сафар қилиш хатарли иш, бек. Яна Мўғулистондайин узоқ мамлакатга, — пир сўнгги гапни дона-дона қилиб сал каттиқроқ айтди.

— Мен ҳам шунисидин чўчуб турибмен, пирим. Кўпроқ амир Мусодин ҳадик қиламен. Кўп йиллар амир Хусайнинг қиличин чопгон, садоқат бирлан хизматин қилгон одам. Зинда Чашмга ҳам тўла ишониб бўлмайдур.

— Ҳар ҳолда, увлинғизга айтиб қўйинг, бек, эҳтиёт бўлсун! Айниқса, таом бирлан шикордин эҳтиёт бўлсун, — деди пир пировардида.

Амир Темур шошиб-пишиб кўзини очди. Тонг ёришиб, қуёш энди тиг ура бошлаган экан. Даст ўрнидан туриб, теварак-атрофга назар ташлади. Ҳаммаёқ жим-жит. Шарпага мулозимлар ҳам уйғониб кетишди. Кечкурун хизматкор қаердандир мешда сув олиб келиб қўйган экан, Темурбек мулозимлари билан апил-тапил таҳорат олиб бомдод намозини ўқидилар. Сўнг соҳибкирон «нонуштани ўша ерда қилурмиз», деб чодир сари энди бир-икки қадам ташлаган ҳам эди, ҳалиги мешда сув олиб келиб қўйган хизматкор унинг йўлини тўсди:

— У ёққа асло борақўрманг, аълоҳазрат.

— Нега, не важҳдин, Абдурахим?

— Бу хавфли, аълоҳазрат.

Хизматкор бўлган воқеани мухтасар қилиб айтиб берди. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, чодир кечаси чор-атрофдан ўкка тутилиб, ҳаммаёғи илма-тешиқ қилиб юборилибди. Ҳазрат соҳибкирон ҳеч нима демади. Ўрнига дарҳол янгисини тутиб қўйишни буюрди.

Нонуштага амир ва бекларнинг барчаси таклиф этилдилар. Амир Темур ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам эди. Аксинча, кайфияти чоғ, ҳамма билан ҳазил-мутойиба

килиб ўлтирарди. Худди тўйдагидай. Факат амир Мусо, Зинда Чашм, Абу Исҳоқ нимагадир хотиржамлигини йўқотган одамдай кўнгли ғаш ўлтирардилар. Ҳазрат Худовандзода Абулмаълий билан шайх Абуллайсининг ҳам ичига чироғ ёкса ёришмасди. Бошқаларнинг эса кечаги тунги ходисадан мутлақо хабарлари йўқ. Амир Темур фитнанинг қалиди кимнинг қўлида эканини пайқади, лекин сирни бой бермади, аксинча, фитначиларга кўпроқ мулозамат қилди, ҳаммага хушмуомалада бўлиб ўлтирди. «Алар бирлан ҳисоб-китобни Самарқандга борғоч қилур-миз»,— деди ичида.

Самарқандга қайтганларидан кейин, ҳамма хонсаломга кирган пайтда фитначиларнинг бошлиқлари ўша ернинг ўзида ҳибсга олиниб, нўёнлар ва амирлар ҳукмига топширилдилар. Улар девони товачига олиб борилиб, итбга олиндилар. Ҳамма нарса ўша ерда ойдинлашди. Фитначилар ўша Адун ариғи бўйида, у ерда бунинг иложи бўлмаган тақдирда Қорасомонда, шикор пайтида ҳазрат соҳибқироннинг жонига қасд қилмоқчи бўлган эканлар. Зинда Чашм суюрғол қилиб берилган мулки Шибирғондан маҳрум қилиниб, Худовандзодага қўшиб юртдан чиқариб юборилди. Абуллайс билан Абу Исҳоқ эса бўшатиб юборилди. Сарфитна амир Мусо ўлимга ҳукм қилинди, лекин Сароймулк хоним ўртага тушиб уни бу сафар ҳазрат соҳибқирондан тилаб олди. Амир Мусо Сароймулк хонимга жигар эди-да! Амир Мусо ҳазрат соҳибқиронга бундан аввал ҳам кўп ёмонликлар қилган. Амир Темур кўп бора уни бирёқлик қилмоқчи бўлди, лекин ҳукмини амалга оширолмади. Чунки ўша ҳаддан ортиқ гузал ва оқила аёлини ранжитгиси келмади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Сароймулк хоним амир Мусони жаллод қўлидан юлиб олди...

Хижрий 776 йил шаъбон ойининг биринчи куни (1375 йилнинг 5 январ куни) бошланган юриш Амир Темурга катта зафар келтирди. Бу урушда амир Қамариддиннинг асосий кучлари Жорун, Кўк тома ва Бурка руёнда тор-мор этилди. Амирзода Жаҳонгир бошлиқ илғор қисм эса Ила дарёсининг нариги тарафларига ўтиб, мўғул лашкарининг бошқа қисмларига ҳам қакшатғич зарба берди. Ўшанда Амир Темур мўғулларни Пойи ток мавзёғига таъқиб қилиб борса-да, Қамариддинни тутолмади. У Пойи токка борганда кўздан ғойиб бўлди. Наҳотки, уни қўлдан чиқариб юборган бўлса? Сиртмоққа тушай деб турганда-я? Наҳотки шунча чеккан йўл азоби, берилган қурбонлар беҳуда кетган бўлса? Амир Темурни

шу нарсa изтиробга солди. Нахотки... Йўк, Камариддин, албатта, тутилиши зарур. Шу пайт ёнида турган амирзода Жаҳонгир отасига мурожаат килди:

— Ота, ижозат беринг, ўша заҳмдор кашкирни ўзим тутиб келай. Ўзoккa кетмагандур?

Ҳазрат соҳибкирон ўғлига меҳр-муҳаббат билан бoқди, ўйга чўмди. «Қандай мард, олижанoб йигит! Эслик ва довюрак бўлиб ўсди у. Чарчаш нима, кўркиш нима билмайдур, ўзини аямайди. Устoд муаллими соний «ориятли йигит ўзини қурбoн қилишга ҳам тайёр, зулму таъдини йўк қилишга ҳам тайёр!» деганда, балким менинг Жаҳонгиримдай алп йигитларни назарда тутганмикин? Амирзода ҳориган, чарчаган, бунинг устига бетoб. Шунга қарамай, ўзини яна жангу жадалга oтмоққа шай бўлиб турибдур. Иш қилиб Тангри таоло уни бaло-қазoдин асрасун!»

Охири ҳазрат соҳибкирон oлийҳиммат фарзандининг илтимосини инобатга oлди.

— Майли, амирзодам, бoрақoлинг. Тангри таоло сизни ҳамиша ўз паноҳида сакласун! Лекин ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Қамариддин кўпни кўрган душман. Тулки.

Амирзода Жаҳонгир отасига қуллук қилганча, ирғиб oтига минди. Амир Темур ўгли то сўқмоқнинг муъолишида кўздан гойиб бўлгунча кўзини узмай кузатиб турди. У бoлаларини жондан азиз кўрарди. Лекин аямасди. Уларни, Жаҳонгирни ҳам, Умаршайхни ҳам урушнинг ёниб турган ерига ташларди. «Майли, чиниксун, савашда пишмаса, қачон пишадур», дер эди ўз-ўзига. Ўғиллар ҳам oтанинг феълини яхши билардилар. Шунинг учун буйрукни кутмай, «лаббай!» деб қўл ковуштириб турардилар...

Амирзода Жаҳонгир Қамариддинни Ўч қармонгача кўвиб борди, лекин бу сафар ҳам у кутулиб қолди. Одамлари билан тоққа чиқиб кетди. Қамариддин ва унинг биродарлари шу ерда хотин-халажи, хизматқорлари, хулласи қалoм бор-йўгини ташлаб кетган эди, буларнинг ҳаммаси амирзода Жаҳонгирнинг кўлига тушди. Асирлар орасида Баён oга билан жияни (oғаси амир Шамсиддиннинг кизи) Дилшoд oго ҳам бор эди. Амирзода Жаҳонгир Ўрдуйи oлийга беҳисoб ўлжа ва асиру асиралар билан қайтди...

Ҳазрат соҳибкирон Пойи тоқда эллик уч кун турди. Сўнг ўша дилқушo манзилдан кўчиб, Қoра қисмиқ яйловига, ундан ўтиб Oтбoшга, сўнг Арпа ёзига келиб тушди. Тангри тоғнинг мана шу дилқушo oромғoҳида Амир Темур катта тўю томошалар қилиб, амир Қамариддиннинг

халиги сулув жияни Дилшод оғони никоҳига олди. Ха, ўша замонларнинг таомили шунака эди. Олий ҳукмдорлар қудратли рақибини ўзига тобё килмокчи бўлсалар у билан куда-анда тутишар, қариндош бўлиб олишардилар. Амир Темур ҳам Қамариддин инсофга келиб қолармикин, деган мақсадда шу ишни қилди. Бу Амир Темурга Чигатой улусининг бирлиги, ҳеч бўлмаса Фарғона, Сайрам ва Тошкентнинг эмну омонлиги учун сув билан ҳаводек керак эди.

Шундан кейин Амир Темурнинг қарийб олти ойдан бери чулу биёбон ва тоғу тошларда жангу жадалда юрган лашкари Ясси довондан ўтиб, Ўзгандга келиб тушди. Ўзгандга етмасдан бир тош йўлда ҳазрат соҳибқиронни ҳазрати олиялари Қутлуғ Туркан оғо узок-якин қариндошлари, хизматқорлари, нўёнлар ва амирлар билан кутиб олдилар. Улар бундан бир ҳафта бурун Самарканддан шу ерга келишган ва ҳазрат соҳибқиронни интизорлик ила кутиб ётган эдилар. Қўришиш маросимидан сўнг ҳазрат соҳибқирон амирзода Жаҳонгир ва катта-кичик амирлару беклар билан тўғри ҳазрат саййид Бурхониддин Қиличнинг нурга чўмган мазорини тавоф қилдилар. Мазорнинг шайхлари, хофизлари, жорубкашлари ва бошқа барча хизматчиларига садақалар улашди, мутавалийн чакиртириб, ушбу муқаддас мазор учун ўн минг қўй, уч юз от ва бир туман динори кепаккий инъом этди.

Ёзнинг қолган қисми ва кузни Амир Темур Фарғонанинг гузал, тароватли манзилгоҳларида ўтказди. Ҳазрат соҳибқирон Хўжандга ҳам қўниб ўтди. Отаси Баҳром жалойирдан кейин ўша вилоятга ҳоким бўлиб турган Одилшоҳ ва Баён сулдуснинг ўғли Шайх Муҳаммад билан тил бириктиришиб, замонасозлик қўйига тушиб олган эдилар. «Қимнинг қўли баланд келса, ўшанинг хизматида бўламиз», деб Амир Темур билан Қамариддиннинг кураши нима билан тугашини кутиб ўлтирган эдилар. Лекин бу курашда Амир Темурнинг қўли баланд келганини эшитгач, ҳумоюн мавқабни Марғилонга келиб кутиб олдилар, ҳазрат соҳибқироннинг теварагида гирдиқапалак бўлдилар. Амир Темур Хўжандда уч кун турди. Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммад сулдус унинг шарафига катта тўй бердилар; Хўжанд теварагида шикор уюштирилди. Зиёфат вақтида ҳазрат соҳибқиронга анвойи пешкашлар қилдилар. Амир Темур уларнинг кўпдан бери унга нисбатан тутиб келаётган иккиюзламачилик сиёсатидан хабардор эса-да, ўзини билмасликка солди. Аксинча, ўзи ҳам уларга анвойи илтифотлар кўрсатди. Хўжанддан

жунаб кетаётган куни Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммад сулдусга йигирма бошдан қўй ва тўққизтадан от ҳадя қилди.

— Оз бўлса ҳам қўп ўрнида кўрингиз, — деди у Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммадга, — Камариддин ўта ҳасис одам эркан, ҳадяси кам бўлди. Бу сизларга аён, жаноблар.

Амирлар нима дейишини билмай, бошини қўйи солиб, қўл қовуштириб турдилар. Амир Темур жунаб кетгандан кейин Одилшоҳ шеригига йиғлагундай бўлиб «бунақа қилгунча ўлдирса яхши бўлар эрди», — деди.

Амир Темур Қаршига борганда лашкарга юрт-юртига кетишга ижозат бериб, ўша йили (1375—76 йили) кишни Қаршидан тахминан икки кунлик йўлда жойлашган Занжирсаройда ўтказди...

Ҳазрат соҳибқирон Хужанддан кетиб бўлгандан кейин Одилшоҳ жалойир билан Шайх Муҳаммад сулдус вос-вос балосига гирифтор бўлиб қолдилар. «Ҳозир силаб-сийпагани билан эртага тузлайди», — деди бир куни учрашиб қолганларида Шайх Муҳаммад сулдус Одилшоҳга. Одилшоҳ сесканиб тушди, лекин бирон нарса дейишга тили бормади. Шайх Муҳаммад сулдус гапидан қолмади.

— Мана кўрасиз, бек. Темурбек асло кечирмайди бизни, куни келиб теримизга сомон тикади. Ҳа, шундай бўлади.

Одилшоҳ яна ўзини бепарво тутди:

— Мавжудоту махлуқотнинг инон-ихтиёри яратгон эгамнинг илгида. «Бошга тушгани кўз кўради», деган гап бор, бек, қўяверинг, пешонадан кўрамиз.

— Қиркиб олинган бошни кўз қандай қилиб кўрсин? — шайх Муҳаммад сулдус ўзича масҳара қилган бўлди уни.

Шеригининг тобора ҳаддидан ошиб кетаётгани Одилшоҳга ёкмади:

— Хўш, нима қил дейсиз?

— Ҳа, баракалло, энди ўзингизга келдингиз, бек, — деди Шайх Муҳаммад сулдус. — Обру борида бошқа бирон соҳиби тожнинг этагини тутгон маъқул.

— Амир Камариддиними?

— У узоқда, яқинроғи ҳам топилади.

— Қим экан ўша сиз айтгон яқинроғи?

— Урусхон.

Одилшоҳ бошда индамади, фурсат ўтгандан кейин бош иргаб, дўстининг таклифига рози бўлди.

Шайх Муҳаммад сулдус билан Одилшоҳ Сор Бугони ҳам йўлдан урдилар. Уччалари қўшилишиб ўша йили

кишда Сигнокка бориб Урусхоннинг хизматига ёлландилар. Лекин улар бу ерда ҳам муқим қололмадилар. Бунга яна ўша Амир Темур ҳалақит берди. Шайх Муҳаммад сулдус, Сор Буго ва Одилшоҳ Сигнокка келганларидан бир ой ўтар-ўтмас у ерга Амир Темурнинг элчиси келиб қолди. Урусхон элчига шоҳона ҳурмат-эҳтиром кўрсатди. Зиёфат вақтида элчининг уларга қаттиқ тикилиб турганини кўриб ўтақаси ёрилаёзди. Кўнглидан «Нахотки Амир Темур элчини махсус уларни тутиб келиш учун юборган бўлса?» деган фикр кечди. Хайриятки, Урусхон эртаси куни элчини ўзига ҳамроҳ қилиб шикорга жўнаб кетди. Бу айни муддао бўлди. Ўша куни кечаси амир Шайх Муҳаммад сулдус, Одилшоҳ ва Сор Буго Сигнокки ҳам тарк этдилар. Энди улар амир Қамариддинни орқа қилиб Мўғулистон тарафга қараб қочдилар.

Қамариддин Шайх Муҳаммад сулдус, Одилшоҳ жалоийр ва Сор Буго қипчоқнинг Амир Темур даргоҳидан қочиб келиши ва унга қамарбаста бўлганини кўриб, ғайрати жўш урди ва ҳижрий 777 йил қиш ўртасида (1376 йилнинг январ ойида) лашқар жамлаб Андижонни босди. Бунинг устига, қозоқ ҳазорасининг амирзода Умаршайхдан рўйигардон бўлиб, Қамариддин тарафига ўтиб кетиши дард устига қипқон бўлди. Амирзода Умаршайх ўшанда Қамариддинга бас қелолмасди, чунки лашқарни юрт-юртига тарқатиб юбориб, оз қуч билан қолган эди. Шу сабабдан қишнинг ўша совуқ кунлари Андижонни ташлаб, аҳлу оиласи, мулозим ва хизматқорларини олиб ўш атрофидаги тоғларга чиқиб кетишга мажбур бўлди. Умаршайх Мирзо ўша ердан Самарқандга чопар юбориб, юз берган воқеадан отасини хабардор қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Андижонда юз берган воқеани эшитиб ғазабноқ бўлди. Одилшоҳ жалоийр билан Шайх Муҳаммад сулдуснинг қимлигини яхши биларди-ю, лекин Сор Бугодай мухтарам зотнинг бу қадар тубанликка юз тутганидан ич-ичидан ачинди. Бир умр ҳалол хизмат қилиб келган қозоқ ҳазорасининг бирдан ёғий тарафга ўтиб кетганидан ғазабланди. Нима, Умаршайхдан бирон қамчилик ўтдимиз, ўзи? Кеча Хўжанд билан Ўратепа беклари душман тарафга ўтиб кетди, бугун қозоқ ҳазораси бизга хиёнат қилиб, Қамариддинга тарафқир бўлиб турибди. Эртага қимнинг навбати, энди? Хулласи қалом, вазият ўта жиддийлашди. «Э, Умаршайх, Умаршайх! Ўша дажжол Қамариддин тарафдан ҳушёр бўлиб тур, демабмидим?»

Амир Темур бир қадар ўғлини ҳам қойган бўлди. Сўнг яна ҳовуридан тушди. Нима бўлганда ҳам фарзанди-ку,

ахир! Яна ўглидан хавотир олди. «Ўша ян-ялангоч тоғу гошда, бир ахволда қахратон қишда ахволи не кечиб ётган эркан, шу дамда? Дархол унга ёрдам бериин лозим». Амир Темур шу заҳотиёк теварак-атрофга тавочилар билан жарчиларни жўнатди. «Қурол кўтаришга қурби етган барча эркак шитоб билан Қонигилга жам бўлсун!», деган фармони олий содир бўлди. Бир ҳафта деганда ўша ерга катта лашкар жам бўлди ва ҳазрат соҳибқирон уни етаклаб Андижонга қараб йўл олди.

Қамариддин бу сафар ҳам очик жанг қилишдан қочди. Амир Темурнинг Қувага келиб тушганини эшитибок Андижон, Аҳси, Қосон, Ўш ва Ўзганди талаб, Отбош тарафга қараб чекинди. Отбошга етгач, аҳлу оиласини лашкарнинг бир қисмига қўшиб, Мўғулистон ичкарисига қўчириб юборди, ўзи эса тўрт минг отлик йигити билан Отбошдан чиқаверишда йўлнинг икки тарафига пистирма қўйди. Бу эски ва синалган усул эди. Бамайлихотир келаётган катта-катта қўшин йўлига қўйилган тузокқа тушиб, мағлуб бўлгани кўп бўлган. Тарихда не-не саркардалар мана шу тузокка илинмаган?

Амир Темур лашкари билан Отбошга келиб қўнди, сўнг амирзода Жаҳонгирни асосий куч билан душман орқасидан жўнатди. Ўзининг ёнида икки юз йигити ва Хитой баҳодири Шайх Али баҳодирни қолдирди, холос. Душмanning асосий кучи шу атрофда турганлигидан эса ҳазрат соҳибқироннинг мутлақо хабари йўқ эди. Шундай бўлса ҳам Амир Темур лашкаргоҳ атрофини аравалар билан тўсиб, уларни бир-бирларига занжирлатиб қўйди. Уларнинг атрофига зовур қаздирди, теварак-атрофда қорувларни қучайтирди.

Амир Қамариддин Амир Темур лашкарининг умумий ахволи билан таниш эди. Ўғли мирзо Жаҳонгир уни қочган фараз қилиб асосий кучларни олиб уни қувлаб кетди. Темурбек озгина аскарни билан шу ерда қолди. «Отбошнинг кириш ва чиқиш ерларини тўсиб қўйса, бас. Қўрага қамалиб қолган бўрининг ўзи бўлади-қолади ўша Темурбек. Мана энди қўлга тушди!» деб ўйлади ичида Қамариддин. Уни, албатта, махв этади. Кечаси йигитлари бориб, араваларга ўт қўйиб юборишади. Ана шундан кейин томошани кўраверинг. «Ўтдан омон чиққан ўкка қундаланг бўлади. Лекин менга унинг тириги керак. Эшитдингму тириги!» – деди Қамариддин ўт қўювчиларга бош бўлиб бораётган Эрка баҳодирга.

Темурбек тузокка тушиб турганини тун яримлаб қолганда, чодирдан ташқарига чиққанда англади. Уни

биркадар ваҳима босди. Бироқ қуршовдан чиқиб кетса буларди. Лекин кўп одамидан ажралди. Шунча жангу жадални кўрган, тажрибали одам шу ерга келганда ўз ихтиёри билан буйинни тузokka тутиб бериб ўлатибди. Турк-муғул халқлари азалдан қўллаб келган урушнинг тулғама, пистирма усулларини яхши биларди-ку! Нахотки, энди ҳаммаси тамом бўлди? Ахир, бироқ чораси бордур! Қидириш, ўйлаб кўриш керак! Кечқурун ёғабошлаган қор ғўхтаб, тун яримлаганда, ҳаммаёқни қора булут қоплаб, у ёмғирга айланди. Қучли довул кутарилади. Ўй-хаёлга чўмиб турган Темурбек бирдан жонланиб қолди. Ёнида турган мулозими ҳос Маматга қараб бор товуши-ла «топдим», «йўлини топдим!», дея уни қучоклаб олди, сўнг Маматни Хитой баҳодир билан Шайх Али баҳодирнинг орқасидан юборди. Амирлар келишгач, уларга бошга келган фикрни айтди.

— Камариддин Отбош қирин-чиқишига пистирма қўйибдур, орқага эса йўл йўқ. Чиқишга туйнукдай ерни атайин бўш қолдирибдурки, араваларга ўт қўйилгач, ўзимизни ўша ерга урамиз. Шунда йўлнинг икки тарафида пистирмада тургонлар бизни ўрдақ отгандай сайд қилишадилар. Лоқин, қандай бўлмасин, шу туйнук бизга қўл келиши мумкин. Ҳозир айти пайт, қоронгу ва ёмғир ёғиб, қаттиқ довул турибдур. Агар ўтиб олсак, ўзимиз Қамариддинни сайд қилурмиз, нишөөлло.

Ҳазрат соҳибқирон бундан бир неча йил аввал Темур қонугда Ҳизрхўжахон билан бўлган урушни амирларнинг эсига солди. Ўшанда дарё бўйида хотиржам ётган муғуллар орқа тарафдан келиб босган эдилар. Ниҳоят, Амир Темур Хитой баҳодир ва Шайх Али баҳодир билан маслаҳатни бир ерга қўйиб олдилар.

Эрталаб Қамариддиннинг бир гуруҳ йиғитлари эмак лаб бориб Амир Темур лашкаргоҳининг теварағига тизиб қўйилган араваларга ўт қаладилар, бир фурсат утгач, хужумга ўтдилар ва ёниб бўлаёзган лашкаргоҳга бостириб бордилар. Лекин, лашкаргоҳда биронта тирик жонни тополмадилар. Қамариддин доғда қолди...

Амир Темур ўша қисқа кенгашдан кейин эҳтиёткорлик билан ўша туйнукдай йўл орқали қамал халқасидан чиқиб олди, сўнг қўшинни иккига бўлиб, йўлнинг икки четидаги тоққа чиқарди. Шу алфозда у бир неча кун тоғу тошда кун кечирди. Бирон тарафдан нажот кутди. Учинчи кунни қабаргирлар Отбошга қираверишда қаттиқ уруш бўлаётгани ҳақида хабар топиб қолдилар. Уруш Умаршайх билан Қамариддин ўртасида бўлаётган экан. Тезда ўртада

алока ўрнатилди. Амир Темур ҳам оркадан душманга ташланди. Жангда Камариддиннинг кўпчилик одами ўлди, асирга тушганлар ҳам кўп бўлди. Унинг ўзи эса олтмиш чоғли йигити билан қочиб кетди.

Камариддинга зарба берилгани билан ҳали мўғулнинг бели синдирилмаган эди. Уларнинг ҳали Ҳожибек, Анко тўра каби қудратли амирлари бор. Балким улар Камариддинга ёрдамга келаётгандир? Ҳа демай етиб келиб ҳам қолишар? Мана шуларни ўйлаб, ҳазрат соҳибқирон Умаршайхдан миннатдор бўлди. Ўз вақтида етиб келди азамат!

Шу пайт фарзанди аржуманди амирзода Жаҳонгир ҳам етиб келди. Ота-бола қучоқлашиб кўришдилар. Соҳибқирон ўғлига разм соларкан, кўнглидан аллақандай совуқ фикрлар кечди. Нимагадир кейинги кунларда у хорғин, бир қадар ранги-рўйи сўнган кўринади. Табиблар амирзодага қандайдир оғир дард ёпишган дейишади. Аммо қандай дардлигини айтишмайди. Уни фақат табиб билан соҳибқирон биладилар, ҳолос. «Дардни берган Парвардигор, шифосини ҳам беради», деб қўйишади, улар сўраганларга. Амир Темур суюкли ва садоқатли фарзандининг куни битиб қолганини биларди, лекин Парвардигори оламнинг қарамига умид қиларди. Ота ҳеч вақт амирзоданинг раъйини қайтармасди. Шу сафар уни бу оғир ҳарбий юришга бирга олмокчи эмасди. Яна шундай қаҳратон кишда-я. Амирзоданинг ўзи оёқ тираб туриб олгандан кейин унга «йўқ» деёлмади. Отбошга келиб тушганларида у титраб турарди. Шунга қарамасдан кўшиннинг асосий қисмини олиб Камариддинни таъкиб қилиб Олмалиқ тарафга борди. Хўжанд, Марғилон ва Андижондан лашкар етиб келгунча Отбошда лашкар қуриб ўлтирса, деган таклиф ўртага ташланганда, амирзода Жаҳонгир: «Мен асосий қучлар билан бирга борамен», деб туриб олди. Ҳазрат соҳибқирон уни қайтармокчи бўлди:

— Ҳаво совуқ, йўл йироқ ва хавф-хатардин холи эрмас, амирзодам. Балким шу ерда, Олий ўрдуда қолгонингиз маъқулдур.

— Қуллук, отажон. Амирларим бирлан бўлсам дейман.

— Амирларингизни ҳам Олий ўрдуда қолдирсак-чи?

— Илтифотингиз учун раҳмат, отажон. Амирларим ҳам, ўзим ҳам бошда манғулойга бириктирилғонмиз. Аввалги ясол ўзгартирилмагани маъқул.

Охири бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон бу сафар ҳам ўғлининг кўнглидан ўтолмади. У ҳозир қаерда экан? Тоғу

тош орасида, изгирин совукда, қору ёмғир остида ҳоли не кечаётган эркан, унинг. Ҳазрат соҳибқироннинг бутун ўй-хаёлини амирзода Жаҳонгир олиб кўйди. Шу пайт ёнгинасида турган Умаршайхга кузи тушди. Ҳа, айни муддао. Уни манғулой қисмга юбориб, амирзода Жаҳонгирни бу ерга олдиштириб келади. Ўғлига мурожаат қилди:

— Балким туманингиз бирлан бориб, амирзодам, манғулой тепасида турган оғангизга дам берарсиз?

— Бош устига, отажон! — амирзода Умаршайх икки кўлини кўксига кўйиб отасига таъзим қилди...

Бир ҳафтадан сўнг амирзода Жаҳонгир тумани ва ҳос мулозимлари билан Олий ўрдуга қайтиб келди. Ҳазрат соҳибқирон ўғлини тирик кўриб, терисига сиғмай суюнди, уни иссиқ бағрига босди. Дастурхон устида унга астойдил разм солди. Амирзоданинг аҳволи илгаригидан оғирлашиб қолган эди: ранги-рўйи анча ўчган, кўзлари киртайиб қолганди. Ҳазрат соҳибқирон уни ўйлаб кечаси билан мижжа қокмай, ёнида ўлтириб тонг оттирди. Кўнглидан не-не ўйлар кечмади ўшанда. Кўнгли бузилди. Наҳотки яқин-орада суюкли фарзандидан ажраб қолса? У энди бор-йўғи йиғирма баҳорни кўрди-ку! Бунга қандай чидайди? Йўқ-йўқ, худо асрасин. Аслида фарзанд отанинг орқасида қолиши керак эмасми?! Ўша кеча Амир Темур зор-зор йиғлаб «ўғлимни саклаб қолинглар» деб азиз-авлиёлар руҳига илтижо қилди. Эрталаб нопоштадан кейин ишончли одамлар ва ҳос табиби мавлоно Қутбиддинни кўшиб амирзода Жаҳонгирни Самарқандга жўнатди.

— Амирзодани Сизга, сизни эрса Парвардигори оламга тобшурдик! — деди ҳазрат соҳибқирон хайрлашаётганларида амир Шайх Али баҳодирга.

Амирзода Жаҳонгир Самарқандга жунаб кетганининг эртасига Амир Темур лашкарни олдинга етаклади. Зафар язақ лашкар Санг ёғочда Қамариддинга етиб олди. Қамариддин ҳам шу ерда қўшинларни шай қилиб ясалгузиб ўлтирган экан. Икки уртада каттик саваш содир бўлди. Бу сафар ҳам омад Қамариддиндан юз ўгирди. Амир Темур лашкарининг қўли баланд келди. У мана шу юришда Мўғулистон хонларининг асл қароргоҳи Катта юлдузгача бориш пиятида эди, лекин амирзода Жаҳонгирдан ташвиш чекиб бу кўнглига сиғмади. У шу ерга етганда юришни тўхтатди ва лашкарни орқага бурди...

Машойих, уламо, аркони давлат ҳазрат соҳибқиронини Самарқанддан бир тош нарида қарши олдилар. Қутиб олувчилар орасида Сароймулк хоним, Туман ого ва бошқалар бор эди. Амир Темур уларни узокдан кўриб

юраги оркасига тортди. Хамма маъюс, хотин-халаж кора либосда. Хазрат сохибкирон мусибат юз берганини пайқади. Осмон у фалакни бошига кўтариб дод-фарёд солгиси келди, лекин «бошқаларнинг кўнглини вайрон қилмай», деб ўзини тийди. Яқин борганда кутгувчилар, айникса, аёллар бўзлаб кетдилар. Бошқаларнинг ҳам кўзлари жикка-жикка ёш. Шу ерда у ҳам ўзини тутолмай «болам»лаб кетди...

Ўша куни Самарканднинг масжид, мадраса ва мазоратларидаги имом хатиблар, Қуръон тиловат қилувчилар, мударрислар ва жорубкашларга, бозор-учар ва кўча-кўйда юрган етим-есирларга садақа улашилди. Эртаси куни амирзода Жаҳонгирнинг жасадини Кешга олиб бориб Гунбази саййидонга дафн этдилар. Хазрат сохибкироннинг амри билан моҳир муҳандислар ва чапдаст усталар амирзода Жаҳонгирнинг қабри устига олий иморат қуришга киришдилар. Ўша куни марҳумнинг хотираси учун юртга катта ош берилиб, хатм-қуръон ўқилди.

Амирзода Жаҳонгирдан икки ўғил ёдгор бўлиб қолди. Бири Хонзодабегим туккан амирзода Муҳаммад Султон бўлиб, у Сароймулк хонимнинг гарбиятқунандаларидан эди. Иккинчиси Пирмуҳаммад бўлиб, у отасининг вафотидан қирқ кун кейин туғилди. Онаси Илёс Ясовурийнинг қизи Малик ого эди. Султон Муҳаммад ҳам, Пирмуҳаммад ҳам зукко ва баҳодир йигитлар бўлиб ўсишди. Хазрат сохибкироннинг уларга ихлоси баланд эди. Султон Муҳаммадни эса ўзига тож-тахт вориси этиб тайинлаганди.

Суюкли фарзанддан айрилиқ доғи Амир Темурни бирмунча букиб қўйди. Бир неча фурсат ҳамма нарсга лоқайд бўлиб қолди. Салтанат юмушларини ҳам бир четга суриб қўйди. Арқони давлат уни юпатмоқчи бўлиб кўп уринди, ваъз-насихат билан давлат ишларига илтифот кўрсагишларини ёлвориб сўради. Лекин уринишлар бекорга кетди. Катта амирлар охири бориб хазрат саййид Бараканинг оёқларига йикилдилар ва ундан хазрат сохибкирон давлат ишларига рағбат кўрсатмасалар, салтанат низоми бузилишга юз тутиши, жаҳондин эмну омонлик юз ўгириши мумкинлигини айтиб, раиятнинг рифоҳияти ва мамлакатнинг эмну омонлиги учун хазрат сохибкиронни лоқайдлик кайфиятидан чиқаришини сўраб ялиниб-ёлвордилар. Хазрат саййид Барака илтимосни бажариш учун дарҳол хазрат сохибкирон ҳузурига бордилар. Хайрият, Амир Темур пирининг ваъз-насихатларини ризолик қўлоқларига олдилар ва қайтадан салтанат ишларига рағбат кўргуза бошладилар.

Ўша хижрий 777 йили (1375—76 йилда) Амир Темур Қамариддинга қарши амрзода Умаршайх, амир Ок Бугу ва Хитой баҳодир бошчилигида катта қўшин юборди. Темурийзодалар амир Қамариддинга Қоратепа этагида етиб олиб, шикаст етказдилар. Лекин Қамариддиннинг ўзини тутолмадилар. У яна қўздан гойиб бўлди. Умаршайх Қамариддиннинг эл-улусини талаб, Андижонга қайтди.

1377 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибқирон Мўғулистон устига, амир Қамариддинга қарши яна ҳарбий юриш уюштирди. Бу сафар энди у рақибини узил-кесил ўртадан кўтариб ташлашга аҳд қилди. Катта қўшиннинг мангулой қисмига амир Мусо, Аббос баҳодир ва амир Ок Темур тайинландилар. Мангулой қисм кечаю кундуз тиним билмай йўл босиб, Иссиқкўлнинг Бугам деган ерида мўғулнинг қоровул қисмига етди. Кўп ўтмай, ўша атрофда асосий қучлар ҳам йиғилдилар. Жанг қисқа бўлди. Бирок Қамариддин урушни поёнига етказмай, чекинишни ихтиёр қилди. Амир Темурнинг ўзи уни Қўчқоргача қувиб борди. Бахтга қарши, Қамариддин яна қочиб қутулди.

«Йўқ, қочиб қутулиб бўлибсан, тулки! Осмонга чиқсанг оёғингдин, ер қаърига яширинсанг қулогингдин тортиб чиқарурмен», деди Амир Темур ўз-ўзига, қўшин бошлиқларини кенгашга чакириб чопар юборгандан кейин. Лекин у тоғ эчкисини қайси сўқмоқдан қидириб топади? Темурбек ўйга ботди: «Чор атроф тоғу тош. Ахён-ахёнда учрайдиган катта-кичик даралар. Чангалзору дарахтзорлар. Битта-яримта сўқмоқдин бошқа йўл йўқ. Бундай шароитда тумонат одам, чорпо, озик-овқат ва қурол-аслаҳа ортилган араваларни бу ердин қандай олиб ўтиб бўладур? Қўшинни майда-майда бўлинмаларга тақсимлаб бирин-кетин сўқмоқларга солиб юборсаммикин? Уғруқ кўрикчи қисм бирлан шу атрофда турадур. Ёки бу сафар ҳам қайтиб кетиб, қулай фурсат келишини, очик майдонни кутгани дурустмикан? Йўқ-йўқ. Асло. Аҳд-паймон қилган. Шунча йўл босди. Энди орқага қайтмайди. Темурбек олдинги режасини маъқул топди: «Ҳа, шундай йўл тутганим дуруст. Бирдин бир тўғри йўл ушбудур!»

Темурбек ҳаёл суриб ўлтириб, туманот ва қўшинот саркардаларини кенгашга йиғилишганини сезмади. Шу пайт Самарканддан чопар келиб қолди. Чопар Жўчи нажод хонзодалардан Тўхтамиш ўғлоннинг Ок ўрда тахти учун Урусхон билан бўлган урушда мағлубиятга учраб Самаркандга, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига панох излаб қочиб келгани хақида хабар келтирди. Бу Темурбекни ўйлантириб қўйди. «Нима қилиш керак? Қўшиннинг бир

кисмини амирзода Умаршайх бошчилигида Камариддин бирлан курашиш учун шу ерда қолдириб, ўзи қўшинларнинг асосий қисмини олиб пойтахтга қайтсинму? Ё пойтахтга Умаршайхни жўнатиб, амир Камариддин билан ўзи қолиб курашсинму? Тўхтамиш ўғлонни ҳам шу ерга чакиртирса-чи? Борди-ю, шундай ҳам қилди, дейлик. Лекин Урусхон-чи? «Асосий душмандан қутулдим», деб қўл қовуштириб ўлтирармикин? Унинг Темурбек Мовароуннахрда йўқлигидан хабари бор. Тўхтамишни баҳона қилиб, Самарқандга бостируб кирмасму эркан у?» Ҳазрат соҳибқироннинг кўнглига шу фикр келди-ю, тамом вужудига титрок кирди. «Йўқ-йўқ, асло бундай қилиб бўлмайду. Аскарнинг ярмини нотаниш сўқмоқларда хавф-хатар остида қолдириб ҳам бўлмайду. Яхшиси, бу сафар ҳам Камариддиннинг баҳридан ўтади. Тамом қўшинни олиб орқага қайтади. Асосий кураш чамаси ҳали олдинда. Темурбек шу фикрда тўхтади, лекин бари-бир, одат бўйича, амирларига маслаҳат солди:

— Бўлиб тургон воқеани кўруб турибсизлар, жаноблар. Нима қилайлик? Бу шум яна тоғу тош қаърида ғойиб бўлди. Ҳар бир дарахт ва сўқмоқ унга таниш. Уни қидирайликму, ё курашни бошқа пайтга қолдириб орқага қайтганимиз дурустму? Биласизлар, Урусхон шавкатли подшоҳ. Сигноққа ўрнашиб олиб, энди Сирдарё бўйидаги бошқа шаҳарларимизга: Яссиға, Сабронға, Сайрам ва Янгиға куз тикиб ўлтирибду. Мовароуннахрга ҳам бостириб киришдин тоймайду у.

Кенгашга тўпланганлар бир оғиздан Камариддин масаласини орқага суриб, қайтишни маслаҳат кўрдилар. Амир Темур «ўзи боргунча Тўхтамиш ўғлонга тамом илтифот ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, унинг хизматида бўлиб турсин», деб Туман Темур ўзбекини олдиндан Самарқандга жўнатиб юборди.

Ҳа, Камариддиннинг қаноти синди. Жетенинг асосий ҳарбий кучи тор-мор келтирилди. Мўғулнинг энди бош кўтаришга қўп йиллар қўрби келмайди. Ҳожибек ва Анко тура сингари амирлари эса Темурбек билан сулҳ тузиб, Ясси, Саброн, Сайрам, Тошкент ва Сайхуннинг нариги қирғоғидаги вилоятларга бошқа таъди ва босқин қилмасликка аҳд-паймон қилдилар. Темурбек катта хавф энди Ок Ўрда тарафдан, Урусхондан эҳанлигини ҳисобга олиб, Мўғулистон юришини Иссыкқўлда тўхтатиб, Самарқандга қайтди. Бу сафар ҳам у Мовароуннахрга Ўзганд, Ўш, Андижон, Марғилон ва Хўжанд орқали қайтди.

ТЎХТАМИШ ЎҒЛОН

Темурбек Тўхтамишни Самарқандга қайтиб келганининг эртаси куни нонуштадан кейин қабул қилди. Унга қаршисидан ўрин кўрсатди, дуо-фотиҳадан сўнг дастурхон устида ундан ҳол-аҳвол сўради. Тўхтамиш аввал қаноти остига олиб, меҳр-окибат кўрсатгани учун ҳазрат соҳибкиронга чуқур миннатдорчилик билдирди, сўнгра бошидан кечган воқеаларни бирма-бир сўзлай кетди:

— Урусхон отамни Мингқишлоқдин Хожи тархонга кенгашга чақиртириб ўлдириб қўйди. Элма-эл, юртма-юрт юриб лашкар тўпладим ва Урусхондин қасд олмоқ ниятида Сигноққа келдим, лекин қучлар тенг эрмас эрди.

Тўхтамиш буёғини гапиролмай, бўғилиб кўзига ёш олди...

Темурбек қорачадан келган, алп қомат бу йигитни зимдан кузатиб ўлтираркан, унга раҳми келди. Овунтирмоққа тутинди:

— Хафа бўлманг, шахзода. «Ойнинг ўн беши қоронғу келса, қолғон ўн беши ёруғ бўлур», дейишади кўпни кўрганлар. Ахир, Урусхонга ҳам худонинг боққан балоси бордур.

— Раҳмат, аълоҳазрат. Ёрдам беринг, отамнинг қасосини олай! Яхшилигингизни у дунё-ю бу дунё эсдин чикормайдурмен. Мендин қайтмаса, болаларимдин қайтур,— дея Тўхтамиш ўғлон ўзини Амир Темурнинг оёқлари остига отди.

Темурбек бош ирғаб ризолик билдирди. У Тўхтамишга Оқ Ўрда тахтини эгаллашга ёрдам беришга қарор қилди. «Анча ақлли ва ботир йигит кўринадур. Агар унга Оқ Ўрда тахтига миниб олишига қўмаклашсак, Дашти қипчоқда ўз одамимиз бўлур. Яхши қўшничилик, тинч-тотув яшашга нима етсун!» деб ўйлади Темурбек.

Тўхтамиш ўғлон ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўйлагандай зийрак йигит эди. Амир Темурнинг кўнглидан кечган фикрни ўқиб ўлтирган экан, даст ўрнидан туриб унга қуллук бажо келтирди:

— Яхшилигингизни асло унутмайдурмен, соҳибкирони муаззам. Сизга бир умр ўғил бўлиб қолурмен. Худо шохид!

Тўхтамиш ўғлоннинг бу аҳди, ўша заҳоти унинг юз-кўзига астойдил боққан одамга дилдан айтилгандай туюларди. Амир Темур унинг аҳд-паймониға ишонди. Ахир, аслзода-ку, наҳотки ёлғон гапирса.

Ха, Тўхтамиш ўғлон аслзода эди. У — Чингизхон авлодидан. Темурбек буни кеча кечқурун билганлардан

яхшилаб суринштириб олди. Тўхтамиш ҳам, Урусхон ҳам аслида бир отанинг боласи экан. Улар Жучихоннинг ун учинчи ўғли Тўкай Темурхоннинг авлоди эдилар. Тўкай Темурхон Ботухон билан Беркахон даврида Идил дарёсининг қуйи оқимидаги вилоятлар, ҳусусан Хожин тархон устидан ҳукмронлик қиларди. Унинг Авранг Маъмур султон, Ўз Темурхон, Нор (Бой) Темурхон, Баён Султон деган тўрт ўғли бўлган. Тўхтамиш ўғлон тўнғич ўғил Авранг Маъмур султонга, Урусхон иккинчи ўғил Ўз Темурхонга авлод ҳисобланарди. Тўхтамишнинг отаси Туглукхужа ўғлон эса Мингкишлоқда ҳоким эди...

Тўхтамишхон Самарқандда чамаси бир ойча меҳмон бўлиб гурди. Ўша кунлари Амир Темур унга кун навозишлар курсатди. Беклар ун ҳар кун наватманавбат меҳмон қилдилар. Хордиқ чиқариб, узига келгандан кейин, Темурбек унинг шарафига катта зиёфат бериб, эртаси кун беҳисоб зару жавохирлар, ҳарир ва кимматбаҳо матоҳлардан тикилган бош-оёқ сарупо, мурассаъ ханжар осилган заррин камар, наслдор отлар, қатор-қатор туялар, байроқ ва нағора ҳадя қилди-да, Дашти қишлоққа узатиб қўйди. Араваларга кун қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат ортиб берилган эди унга. Темурбек Тўхтамиш ўғлонга чухраларидан бир қисмини ҳам қўйди.

Байроқ бирдан нағора — бу олий ҳокимият белгиси, шахзода. Оқ Ўрда тахти энди сизга насиб этсун. Зарру жавохирлар ва нақдиналар эса Сизга черик йиғиб олинди асқоғиб қолур.

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ўғлон билан илик хайрланди.

Ўшанда Тўхтамиш Темурбекнинг қумағи билан Сирдарё бўйидаги йирик шаҳарлардан Сабронни эгаллади. Лекин кун вақт ўтмай, Урусхоннинг ўғли Қутлуг Буго катта лашкар билан унинг устига бостириб келди. Қаттиқ жангда тарафлар кун одамидан ажралдилар. Ва ҳагто Қутлуг Бугонинг ўзи ҳам ўша урушда ҳалок бўлди. Лекин, барибир, ғалаба Тўхтамиш ўғлонга насиб этмади. Ғалаба Оқ Ўрда лашкари тарафига бўлди. Оқибатда, Тўхтамишхоннинг эли талонга қолди, ўзи эса яна Самарқандга, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига қочиб келди. Илож қанча? Қочиб борадиган ишончлироқ бошқа жойи йўқ эди унинг. Чунки яқин орадаги улус қуриб ўлтирган Жучи пажод шахзодалар Урусхон ва унинг угилларига тарафдор эдилар.

Темурбек Тўхтамиш ўғлонга илгаригидан ҳам ортик ҳурмат-эҳтиром қўрсатиб, бошини силади. Овуштирди,

юнатди. Яна меҳмондорчилигу зиёфатлар бошланди. Шахзода бироз узига келгач, ҳазрат соҳибкирон шон-шавкат ва ҳарб асбобларини етарлича ҳозирлагиб ва черик бериб, уни яна Дашти қипчок тарафга узатиб қўйди. Лекин, Урусхон ҳамма нарсадан вокиф эди. Тўнғич ўғли Тўктакияни қўшин билан Тўхтамиш ўғлонга қарши юборди. Тарафлар Саброн ёнида тўкнашдилар. Урушда бир неча Жўчи нажод шахзодалар Тўктакия тарафида туриб жанг қилдилар. Бирок бу сафар ҳам Тўхтамиш ўғлоннинг омади келмади. У яна мағлубиятга учради ва қолган-қутган одами билан Сайхун бўйларига қараб чекинди. Тўктакиянинг одамлари уни изма-из таъқиб қилиб бордилар. Тўхтамиш ўғлон от-поти билан ўзини сувга отди. Лекин нариги соҳилга эсон-омон ўтиб кетолмади. Уни изма-из қувиб келган Қозанчи баҳодир аввал отини, сўнг Тўхтамиш ўғлоннинг ўзини бир неча еридан заҳмдор қилди. Шундай бўлса-да, у минг бир азоб билан нариги соҳилга ўтиб олди. Ўтиб олди-ю, чиққан ерида ҳушидан кетди, чунки кўп қон йўқотган эди. Хайриятки, Амир Темур юборган Идику барлос қўшини билан шу атрофда турган экан. Тонг сахарда ҳушсиз ётган Тўхтамиш ўғлон билан унинг атрофида ўлтирган икки наварини унинг қоровули топиб олди. Қим билади дейсиз, агар улар совук еб ўт қаламаганларида, холи не кечардийкин уларнинг? Идику барлоснинг табиби сув иситиб Тўхтамиш ўғлоннинг яраларини юйиб-таради ва малҳам суртиб боғлаб қўйди. Тўхтамиш нонуштадан кейингина ҳушига келди. Идику барлос унга табиб ва бир неча одамни қўшиб Самарқанд йўлига солиб қўйди.

Тўхтамиш ўғлонни эсон-омон Самарқандга етказиб бордилар. Ҳазрат соҳибкирон унга аввалгидай подшоҳона марҳамат кўргизди, пойтахтнинг энг яхши табиблари уни бир ярим ой мобайнида муолажа қилиб оёққа турғиздилар. Шундан кейин Амир Темурнинг одамлари ҳашамат ва қомронлик асбобларини муҳайё қилиб, уни йўлга ҳозирладилар.

Лекин, шу аснода кизик бир воқеа содир бўлди. Манғит улусининг сардорларидан бири Идику ўзбек ҳам Урусхондан қочиб, ҳазрат соҳибкирон даргоҳига, Самарқандга келиб қолди. У шу пайтгача Олтин Ўрдада энг олий лавозимда — амир ул-умаролик мартабасида турар эди. Урусхон Олтин Ўрдани ўзига бўйсундиргач, унга итбат этишдан бош тортган Жўчи нажод шахзодалар билан баъзи нуфузли амирлар теварак-атрофга: қим Мўғулистонга, яна бирлари Русияга, бошқалари эса Самарқандга

кочиб кетдилар. Амир Темур амир Идику ўзбекни илгари кўрмаган, лекин унинг шон-шавкати ҳақида кўп эшитган эди. Шу боис уни подшоҳни кутгандай карши олди, кечкурунлари эса, зиёфатдан сўнг, алламаҳалгача суҳбатлашиб ўлтирди. Улар Олтин Ўрдадаги умумий ахвол ва Урухон ҳамда Дашти кипчокнинг ажойиботу ғаройиботлари хусусида кўпроқ сўзлашдилар. Идикубий Урухоннинг Олтин Ўрда тахтини эгаллагандан кейин қилган ёвузликлари, кўпларнинг конини ноҳақ тўкаётгани ҳақида газаб ва алам билан гапирди. Хонада икки суҳбатдош ва чойдан хабар олиб турган дастурхончидан бўлак киши бўлмаса-да, Идику ўзбек овозини паст қилиб хазрат сохибқироннинг қулоғига шивирлади:

— Ҳозир у катта қўшин бирлан Тўхтамиш ўғлонни талаб қилиб Сиз тарафларга отланган.

Темурбек ичдан бироз хавотирга тушди, лекин бун Идикубийга сездирмасликка ҳаракат қилди. Гапни бошқа тарафга бурди. Ундан атайин Тўхтамишнинг отасини суриштирди:

— Туглукхўжа ўғлон омонму? Ҳозир қаерда?

Идикубий хайрон бўлди. Нахотки Темурбек бун эшитмаган бўлса? Балким мугомбирлик қилаётгандир?

Идику ўзбек ҳам анойилардан эмас эди. Ичидагини сездирмади.

— Туглукхўжани Урухон Хожитархонда тутиб ўлдурди.

Темурбек қўлларини фотиҳага очди:

— Омин, жойлари жаннатда бўлсун! Яхши одам бўлғон дейишади.

Идику ўзбек лабини буриб, бош чайкади:

— Қаёқда дейсиз, Темурбек. Агар унда ақл-фаросат бўлганда бугун кунимиз Урухондай каззобга қолармиди? Унинг муқобиллари кўп эрди. Лекин Туглукхўжага ўхшаганларнинг бошини бириктириб бўлмади.

— Ахиллик ва ҳамжихатлик бўлмағон ердин барака кўтарилур эркан, бек,— дегач, Амир Темур «қани нима дер экан», деб Идику ўзбекнинг кўзларига қаради.

— Сиз ҳақсиз, Темурбек.

Идикубий бу хусусда бошқа ҳеч нарса демади. Аммо Темурбек Идикубийнинг Туглукхўжага ўхшаб олий ҳокимиятга даъво қилувчилардан эканини пайкаб ўлтирган эди. Демак, у Тўхтамиш ўғлонга ҳам зид. Шундай бўлгач, уларнинг бошини қовуштириш қийин. Лекин, нима бўлса ҳам Тўхтамишдан ҳам, Идикубийдан ҳам фойдаланишга тўғри келади. Чунки Урухон кучайиб кетди. У ҳозир

хаммадан кўра хавфлироқ душман. Ичдан кечган фикрнинг суҳбатдоши сезиб қолмасин учун Темурбек гапни яна бошқа тарафга бурди.

— Яқинда қулоққа бир гап чалинди, бек. Сарой Беркада ўрис кўп эрмиш. Шу гап туғриму?

— Туғри, Темурбек. Ва ҳатто аларнинг баъзи кеназлари, ахлу оиласи ва хизматкорлари бирлан, Сарой Беркада истикомат қиладурлар. Омонат тарикасинда. Бошқа ўрис синоат ва тижорат ила банд. Аларнинг орасинда, айникса, ахли синоат кўп. Мўйна пўстинларни обдан яхши тикадурлар. — Шу ерда Идикубий «халиги Сизга совға қилиб олиб келинган пўстинлардин» деб юборишга сал қолди. Лекин, ўзини вақтида тутиб сўзида давом этди: — шамшир, найза, тири ҳаданг каби харб қуроъларини ҳам ясайдурлар. Саройда ўрис куллар ҳам кўп.

— Ўриснинг кеназлари ҳозир ҳам Саройга ўлпон тўлаб турадурларму?

— Шундай, бек. Ўриснинг ҳар бир шаҳаринда Сарой Берканинг тонмачи ва доругачилари бор. Алар олиқ-солиқ йиғиш бирлан бандлар.

«Ўриски ўлпон тўлаб турғон бўлса, ҳали Олтин Ўрданинг қудрати қучли эркан, — деди Темурбек ичида, — демак, масаланинг бу томонини ҳам ёддан чиқармаслик даркор. Қандай бўлмасин Олтин Ўрда тахтида ҳам, Ок Ўрдада ҳам ўз одамимиз бўлмоғи керак. Агар Тўхтамиш ўғлонни Ок Ўрда тахтига қўндирсак ва мана шу қаршимда ўлтирғон одамнинг мавқеъини яна Олтин Ўрдада тикласак, айни муддао бўлур эрди». Темурбек бошида мана шу фикрлар айланиб, ўй-хаёл оғушида қолганини пайқаб, ўзини қулга олди ва шошиб-пишиб гапида давом этди:

— Ҳа, эсим қурсин, Туғлуқхўжанинг ўғли Тўхтамиш ўғлон ҳам шу ерда бек.

— Тўхтамишми? — Идикубий бунин биларди, лекин атайин ўзини гўлликка солди.

— Ҳа, Тўхтамиш ўғлон. У шу ерда. Бироз тоби қочғон, — Темурбек хиёл сукунатдан кейин Идикубийга назар ташлади. У ҳам ўзини зўр-базўр тутиб ўлтирар, ичини ит тирнаётгани шундайгина юзида сезилиб турарди. У Туғлуқхўжанинг бу боласи нималарга қодир эканлигини яхши биларди. Олтин Ўрда тахти учун яна бир даъвогар! Темурбек шубҳани ўртадан қўтариб ташлаш учун гапни бошқа тарафга бурди:

— Аларни, яъни Тўхтамиш ўғлон бирлан Урусхонни яраштируб қўйсак қандай бўлур эркан, бек?

Идику ўзбек Темурбек килиб ўлтирган ўйиндан жаҳли чикди ва кўнглидагини шартга айтди-қўйди:

— Иккалалари ҳам бир гўр. Аларни келиштириб бўлмас. Отасининг хунини олмагунча Тўхтамиш тинчимай-дур.

Темурбекка айнан шу керак эди. Демак, Идику ўзбек Урусхонга ҳам ёв, Тўхтамишни ҳам кўргани кўзи йўқ. Шундай бўлгач, у Ок Ўрда масаласига аралашмайди. Унинг фикру зикри Олтин Ўрдада. Чунки мол-мулки, топган-тутгани Мангит улусида. Сарой Беркада корхона-лари, Кримда ер-суви бор. Шунинг учун ҳам унинг ўрни Олтин Ўрдада. Чингизийлардан биронтасини тахтга ўтказиб олса, кейин нима қилишини ўзи билади. Ҳозир мана шу оксоқ одамнинг ёрдами керак унга. Демак, Тўхтамиш ўғлон масаласи ўз-ўзидан ҳал. Урусхонни бир ёқлик қилиб, Ок Ўрда тахтини унга олиб берса, бас. Олтин Ўрда ва Идикубий масаласи — навбатдаги масала. Шундай бўлса ҳам Темурбек ўртага маслаҳат солди:

— Фикри ожизимча, бек, ҳаммамиз бир бўлиб шу Урусхонни дафъ қилсакму эркан?

Таклиф Идикубийга ёқди шекилли, жон-дили ила жавоб килди:

— Маъкул, таксир.

Лекин у тожу тахтга Темур Малик ёки Шодибекни мўлжаллади. Темур Малик ёши ўттизларга бориб қолган бўлса-да, думбул одам. Давлатни ўзи бошқаролмайди. Кимгадир суяниб иш тутади. Шодибек бўлса ҳали ёш. Унга ҳам ёрдамчи керак. Хўш, уларга суянчик бўладиган ундан бошқа ким бор? Идикубий бу ёғидан хотиржам. Ишқилиб улардан биронтасини Олтин Ўрда тахтига ўтқизиб олса, бас. Буёғига пичок яна мой устида. Бирок анави Тўхтамиш бирлан Урусхон хавфлироқ. Урусхонни тезда йўқотиб, Тўхтамиш тахтга миндирилса чакки бўлмасди. Хуллас, уни шу Ок Ўрда худудида тутиб турган яхшироқ.

Идикубий Темурбек ҳузуридан тун яримлаб қолганда чикди. Қайфияти ҳар қачонгидан чоғ эди. Бўлмаса-чи? Ок Ўрда ва Олтин Ўрда хусусида у ҳазрат соҳибқирон билан маслаҳатни бир ерга қўйиб олди.

Эртаси куни кун ботиш олдида Самаркандга Урусхоннинг элчилари — Кепакбий мангит билан Тулужон катта совға-салом билан келишди. Ҳазрат соҳибқирон уларни маҳтал қилмай ўша кунгидек қабул қилди. Элчиларнинг ҳавоси баланд эди. Буни Амир Темур эшик оға уларни кўринишхонага етаклаб киргандаёқ пайқади. Урусхоннинг элчилари бошқаларга ўхшаб тобуг расмини адо этмади-

лар. Икки кўлини куксига қўйиб шунчаки эгилиб таъзим қилиб қўяқолишди. Ҳазрат соҳибқирон уларни махсус ўриндиқларга ўтқиздириб, Урусхоннинг саломатлигини суриштирган пайтда Кепакбий манғит унга тик бокиб, ҳаёсизларча «рахмат, подшойи олам, ҳеч кимдин кам эрмаслар», деб жавоб берди. Амир Темурнинг жаҳли чикди, лекин тутакмади, аксинча, ўзини одатдагидай оғир-вазмин тутди. Дағалликка дағаллик билан жавоб қилиш унинг табиатига ёт эди. «Айтганингиз келсун, Парвардигори олам уни ҳам боникалардин кам қилмасун» — деди-қўйди. Бироз вақт ўтгач, Кепакбий манғит Темурбекка Урусхоннинг совға-саломи билан мактубини топширди. Темурбек мактубни элчининг қўлидан олиб вазири аъзам ҳожа Шамсиддинга узатди.

— Ўқингиз, таксир!

Ҳожа Шамсиддин аввал ҳазрат соҳибқиронга, сўнг элчиларга чуқур таъзим айлади-да, мактубнинг муҳрини синдириб, хатни очди. Сўнг «нима қилай» дегандай яна Амир Темурга кўз ташлади.

— Овоз чиқариб ўқингиз, таксир. Ҳаммамиз эшитайлик, — деди соҳибқирон. Мактубдан қўланса ҳид келиб турганини пайкагундай бўлса, хусусан, мактуб олиб келган одамни изза қилмоқчи бўлса шундай қиларди.

Вазири аъзам Урусхоннинг мактубини баланд овоз чиқариб ўқиди:

«Самарқанднинг улўбегии Темурбек жанобларига! Бизким, Жўчи улусининг олий ҳукмдори, ҳазрат соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг улўғ авлоди ҳокон ибн ҳокон Урусхон сизга салом йўллаб, шуни маълум қиладурким, биз шу ужурда Сарой Берка, Ҳожитархон, Саройчик, Булғор, Буртос, Бонқирд, Сигноқ ва бошқа вилоятлар, қўйингки жамий дашти кипчоқ устидин ҳукм юргузиб ўлтирурмиз. Нафақат Урусия, балки Чигатой улусининг хонлари ҳам улўғ боболаримиз Ботухон ила Беркахон замонидин бери Олтин Ўрда ҳукмдорларига тобеъ ва мутеъ бўлиб, ўлпон тўлаб келур эрдилар. Аввалан, жанобларининг муборак хотирларига шуни етқуриб қўймоқчимиз. Сониян, маълумингизким, ҳозир сизнинг сояйи давлатингизда паноҳ топиб ўлтиргон Тўхтамиш ўғлон ўғлимни ўлдирди. У энди менинг ашаддий душманим. Уни дарҳол бандға олўб элчиларимнинг илгига топширинг, ё бўлмаса жангу жадал майдонини тайин қилинг».

Мана шунака мазмунда эди Урусхоннинг хати. Илтимос эмас, катъий талаб! Хукмдор билан нойиби, хизматчиси ўртасидаги муносабатдай. Накадар мутакаббурлик, беҳаёлик. Темурбекнинг ҳузурига куп мамлакатларнинг элчилари, Урусхондан шавкатлироқ подшоҳларнинг вакиллари келиб-кетиб туришади, лекин у хали бунакасини учратмаган. Шунинг учун ҳам бошда жаҳли чикди, бироқ ўзини босди. Аммо элчига хонининг мактубига ярашгулик жавоб килди:

— Хон ҳазратларига маълумки, Чигатой улусининг муассиси ҳам улуғ Чингизхон аълоҳазратларидур. Улуснинг инон-ихтиёри эрса айни ушбу ужурда Суюрғатмишхоннинг илгидадур. Агар янглишмаётгон бўлсам, ул зоти олийлари ҳам Урусхон каби, соҳибкирон Чингизхонга авлод бўладур. Хон ҳазратга айтиб қўйинг, бундин буён Чигатой улусида Дашти кипчок ўзбекларининг ҳукми ўтмайдур. Тўхтамиш ўғлонга келсак, ул зот ҳазрати хон бирлан банданинг азиз меҳмонни эрур. Биз туркларда «меҳмон отадин азиз» деган нақл бор. Шу боис меҳмонни душманига тутиб бератургон одатимиз йўқ.

Темурбек элчига тикилиб туриб, қўшиб қўйди:

— Янглишмасам сиз ҳам жаноби элчи, асли туркий забон ўмоқдин бўлсангиз керак?

Темурбекнинг ўтқир нигоҳи элчининг калбини тешиб юборгандай бўлди. Бир неча дақиқа не деб жавоб беришини билмай, ер чизиб ўлтирди. Сўнг ўзини зўр-базўр кўлга олиб, бўғик овоз билан жавоб килди:

— Шундай, бек жаноблари, биз манғитлар ҳам турк тоифасидин бўлурмиз. Мен бор гапни айтдим. Мендин ўтган бўлса, маъзур тутинг, аълоҳазрат!

Элчи Урусхонга орка килиб, димоғидан кибр-хавога йўл берганидан пушаймон бўлган эди. Ҳазрат соҳибкироннинг сиёсатидан кўрқиб кетдими, яна қўшиб қўйди:

— Густоҳлик қилғонимиз учун бизни афв этинг, аълоҳазрат. Элчи яна бошини куйи солди, сўнг қўшиб қўйди: — «Элчиға ўлим йўқ», деган гап бор.

Темурбек элчининг гапларига бошка илтифот қилмади, бор гапни айтди-қўйди.

— Сизни ҳам, бизни ҳам, хонингизни ҳам, жаноби элчи, яратганнинг ўзи афв этсун.

Уша кун кечқурун Урусхоннинг элчилари шарафига катта зиёфат берилди, элчи билан ҳамроҳларига бош-оёқ сарупо, биттадан улоқчи от, мурассаъ шамшир ва йигирма минг диноҳ кепаккий окча инъом қилинди. Ҳазрат соҳибкирон Урусхон номига тансиқ моллардан подшоҳона

хадялар тортик килди. Амир Темур Урусхон номига инсоний туйғу ва яхши кўшничилик алоқаларини мустаҳкамлаш хусусидаги таклифларини ўз ичига олган мактуб ҳам юборди.

Жўчи улуси билан яхши алоқалар ўрнатилишига ҳали вақт етишмаган эди. Айникса, Урусхон билан бунга эришиб бўлмасди. Дашти кипчок тарафдан уруш иси анқиб турган эди. Темурбек фикрини хонга маълум килди. Хон улуғ нўёнлар, амирлар ва баҳодирлар билан кенгашиш зарурлигини айтди.

Кенгаш ўша куниёқ чакирилди ва дашт лашкари балою қазо бўлиб ёпирилиб келмасдан бурун Урусхонга қарши қўшин тортиш зарурлиги ҳақида бир қарорга келинди. Кенгаш тамом бўлиши ҳамоно Мовароуннахрнинг барча вилоятларига товачи ва жарчилар жўнатилди. Қиска бир фурсат ичида тамом улусдан катта лашкар жам бўлди. Йигитлар одатдагидай от-улови, қурол-яроғи, озик-овқати, қўйингки ипу игнасиғача олиб келдилар. Қўшин тўплангандан кейин хазрат соҳибқирон хижрий 777 йилнинг охирида (милодий 1376 йилнинг апрел ойида) Оқ Ўрда устига юриш бошлади. Қўшинлар Сайхунни кечиб ўтиб, Ўтрор даштига келиб қўндилар. Дашт тарафдан эса тамом Жўчи улусининг қўшинлари билан Урусхон Ўтрордан тахминан йигирма тўрт фарсах масофада ўринлашган Сигнок кўрғон атрофига келиб тушди.

Лекин ўшанда нимагадир очикчасига уруш бўлмади. Хар икки тарафнинг қўшинлари уч ой мобайнида бир-бирининг қаршисида ясал тузиб турдилар. Хеч кимда биринчи бўлиб жангга ташланишга журъат етишмади. Тўғри, Урусхоннинг лашкари Темурбекникидан икки баробар зиёд эди. Ундан ташқари, Урусхоннинг орқасида бирор фалокат юз бергудай бўлса яширинадиган Сигнокдай мустаҳкам қалъаси бор эди. Темурбекнинг ёғийнинг лашкари кўплигидан чўчийдиган одати йўқ эди. «Ҳамма нарса худодин. Кўп бўлганки, оз сонли лашкар, худонинг иродаси билан кўп сонли лашкар устидин зафар қозонғон», деган гапга ишонарди. Шу боис, у таваккал қилиб душман устига биринчи бўлиб ташланарди. Нега энди бундай қилмаётир? Нима, бу ерда бирон сир борми, ўзи? Кўпчилик шуни билолмай гаранг эди. Лекин аслида ҳеч канақа сир йўқ экан. Бу кейин маълум бўлди. Амир Темур душманнинг бор кучи билан очик майдонга тушишини кутди. Темурбек яна ақл-идрокнинг кучига ҳам ишонди. Зора, Урусхон инсофга келиб сулҳ таклиф қилиб қолса. Беҳуда қон тўкишдан не фойда, деб ўйлади.

Урусхон бўлса асосий кучини Сигноқнинг мустаҳкам қалъаси ичига жойлаштириб, узоққа мулжалланган мудофаа урушларини кўзлади. Жўчи улусининг қолган-қутган лашкарини қутди. Шундай қилинганда Темурбекнинг оз лашкари узоққа бардош беролмайди. Мовароуннахр ва Фарғонадан эса қўшимча лашкар келиши амри маҳол. Чунки бир тарафдан Фарғона ҳудудлари нотинч. Бошқа тарафдан, Хоразм тарафдан ҳам хавф-хатар мавжуд... Барибир, иккала тарафнинг қоровули ўртасида қисқа тўқнашувлар бўлиб турди. Ана шундай тўқнашувлар асносида Борик Темур билан Хитой баҳодирнинг беш юз йигити Сигноқ теvaraгида Урусхоннинг ўғли Темур Малиқнинг уч минг отлик йигити билан тўқнашди. Тонг саҳардан то қош қорайгунча улар роса савашдилар. Ўша урушда Темур Малик заҳмдор бўлди. Ҳазрат соҳибкироннинг йигитлари ғолиб келишди. Борик Темур билан Хитой баҳодир бўлса ўлдирилди. Шундан сўнг иккала тараф ҳам жанг майдонини ташлаб чиқди.

Тарафлар бир-бирларини муттасил кузатдилар, забонгирлар орқали бир-бирларининг умумий аҳволидан бохабар бўлиб турдилар. Бир куни Темурбекнинг забонгирларидан Муҳаммад Султоншоҳ билан амир Мубашшир кечаси бориб тил тутиб келишди. Урусхон тараф ҳам қўл қовуштириб ўлтирмади. Хон баҳодир йигитларидан Улуғ Сотқин билан Кичик Сотқин икки юз чапдасг йигити билан Ўтрор теvaraгидаги кишлоқларда тағор йиғиб юрган Ок Темур баҳодир билан амир Оллоҳдод бош бўлган бўлилмага тўсатдан ҳужум қилдилар. Темурбекнинг йигитлари Урусхоннинг ўша баҳодирларини мағлубиятга учратдилар, Улуғ Сотқин билан Кичик Сотқин асир олиндилар. Кичик Сотқинни Ок Темур баҳодирнинг биродарзодаси Кепакчи юртчи ўша ернинг ўзида ўлдириб қўйди, Улуғ Сотқинни эса қўл-оёғини боғлаб Ўтрор қалъасига, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига олиб бордилар. Уни сўроқ қилганларида Ок Ўрдада куни-кеча содир бўлган воқеаларни рўй-рост айтиб берди. Унинг сўзларига қараганда, Урусхон тўсатдан вафот топиб, ўрнига тўнғич ўғли Тўктақия хон қилиб қўтарилган. Урусхоннинг эли ва ўрдаси эса Жайрон қамиш деган ерда эрмиш. Сигноқда эса ҳозир кичик бир қўшиндап бошқа ҳеч ким қолмаган. Бу ҳақиқатан ҳам хушхабар эди. Ок Ўрдада парокандалик! Тўктақия ва амирлари эс-ҳушини йиғиб олмасдан бурун уни босмок зарур!

Ҳазрат соҳибкирон фурсатни ўтказмай, ўша Жайрон қамишга қараб юришга қарор қилди. Жунаш асносида

йиғилари билан Тўхтамиш ўғлон ҳам Самарқанддан келиб қўшилди. Амир Темур уни қўшинга ёзғарчи элиб тайинлади, чунки бу ерларни у яқини биларди. Темурбекнинг қўшинлари ун беш кун дегайда, тун яримлаганда Жайрон қаминга етиб бордилар ва ҳали тонг ёришмасдан туриб Урусхоннинг ёзлик ўрдуси ва эл-улусини босдилар. Ушанда Урусхон одамларининг бар қисми улдирилди, тирик қолганлари асир олинди. Уларнинг моли, қўйи, йилқиси, тўғси ўлжага тушди. Лекин Тўктакия нобуд бўлганлар орасида ҳам, асирлар ичида ҳам йўқ эди. У қолган-қутган одами ва мулозимлари билан қочиб улгурган экан.

Шундай қилиб, Амир Темур яна битта хавфли рақибидан осонгина, кўп қон тўқмай қутулди. Тўхтамишхонга эса салтанат эшиклари очилди. Сигноққа қайтганларидан кейин ҳазрат соҳибкирон уни туркона расм-русум билан Оқ Ўрда тахтига ўтқизди. Ҳазрат соҳибкирон Урусхон ва Оқ Ўрда ташвишларидан тамом фориғ бўлиб, ҳижрий 778 йилнинг аввалида (милодий 1376 йилнинг 21 майида) нойтаҳт шаҳар Самарқандга қайтди.

Аммо шундан кейин ҳам Тўхтамиш ўғлон Оқ Ўрда тахтида муким бўлиб қололмади. Ҳазрат соҳибкирон қўшинларини олиб Самарқандга қайтганидан кўп вақт ўтмай, Темур Малик катта қуч билан келиб, Тўхтамиш ўғлонни босди ва биринчи тўқнашувдаёқ уни мағлубиятга учратди. У яна Самарқандга, ҳазрат соҳибкироннинг ҳимоясига қочиб келди. Бу Тўхтамиш ўғлоннинг тоғу тахт учун қурашда енгилиб, унинг олдига учинчи марта қочиб бориши эди. Бонка одам бўлганда энди бунақа одамга эътиمود қилмасди. Ҳар қандай мурувват ҳам бир ёки икки марта қурсатилади — уч марта эмас. Лекин ҳазрат соҳибкирон ундай қилмади. Омади келиб ишчи юришмаган шахзодани учинчи марта бағрига олиб, меҳру шафқат кўргизди. Ҳижрий 778 йил охирида (милодий 1377 йилнинг 10 апрелида) ҳашамат ва подшоҳлик асбобларини муҳайё айлаб, улуг амирлардан Туман Темур ўзбек, Бахтихужа, Гийосиддин тархон ва Ники қавчинини унга ҳамроҳ қилиб, Тўхтамиш ўғлонни яна Оқ Ўрда устига жўнатди. Ушанда Амир Темурнинг қўшини Темур Маликни Сигноқдан қувди ва мамлакат тахтини қайтадан Тўхтамиш ўғлонга олиб берди.

Ўша кунлари соҳибкирон ҳаётида қувончли воқеалар ҳам рўй берди. Ҳазрат соҳибкирон ҳижрий 779 йил раби ул-аввал ойининг 6-кuni (милодий 1377 йил 13 июлда)

Кешнинг дилкушо манзилларидан бўлмиш Қонғли кишлоғида, Оқ дарё бўйида, истироҳат қилиб ётган эди. Шу пайт Самарқанддан махсус чопар келиб қолди. Чопар қалбга беҳад қувонч бағишловчи хабар олиб келганди. Эшик оға уни сойнинг шундайгина қирғоғига қўйилган катта сўрига етаклаб борди. Темурбек мунажжими хос мавлоно Бадриддин билан шатранж ўйнаб ётган экан. Улар ўйинга шу қадар махлиё бўлиб кетган эдиларки, ҳатто оёқ шарпасини ҳам, эшик оғанинг астагина томок қириб қўйганини ҳам эшитмадилар. Эшитсалар ҳам ўзларини эшитмасликка солдилар. Эшик оға билан чопар ўйинчиларга ҳалақит бермадилар ва узоқдан ўйиннинг бир ёқлик бўлишини кутдилар. Ўйин охирлаб қолган эди ўзи. Шатранж тахтасида шохлардан ташқари, томонларнинг биттадан руҳи ва иккитадан пиёдаси қолганди. Лекин мунажжимнинг мавқеъи бир қадар дуруст эди. Унинг шоҳи икки пиёда ўртасига қириб олганди ва яна пиёдалари ҳазрат соҳибқироннинг пиёдаларидан кўра маррага яқинроқ эди. Мунажжим руҳи билан «шоҳ-шоҳ»лаб соҳибқироннинг пиёдалардан орқарокда қолган шохини қийин аҳволга солиб қўйган эди. Бунинг устига мунажжим ҳар бир «шоҳ» эълон қилгандан кейин пиёдаларидан бирини, ёки шохини бир катак олдинга силжитиб оларди. Охири, мунажжимга қарашли пиёдалардан бири маррага етиб олиб, фарзинга айланди.

— Сизга «шоҳ», аълоҳазрат,— Мавлоно Бадриддин унинг пиёдаларидан ажралиб турган «шоҳ»ига фарзини билан зарба берди.

Ҳазрат соҳибқирон шохини руҳи билан тўсди.

— Яна «шоҳ»,— деди мунажжим руҳи билан ёнбошдан зарба уриб.

— Бу гал ютук сиздин бўлди, мавлоно. Табриклаймен,— дея ҳазрат соҳибқирон шохини чертиб йикитди,— фарзинингиз бўлмаганда, балким иш бошқачароқ бўларму эрди. Локин, барибир ўйин тақдирини «руҳ»ингиз ҳал қилди. Яна бир марта табриклаймен сизни. Лекин, бу аввалию охири. Бундин кейин ютиб бўлмасиз.

— Ҳақ гапни айтдингиз, аълоҳазрат. Тасодиф бу, афв этинг,— мунажжим икки букилиб улуғ амирга таъзим қилди.

Шу пайт Темурбекнинг нигоҳи бир четда қўл ковуштириб турган эшик оға билан чопарга тушди.

— Хўш, тақсирларим, бугун не хабар олиб келдингиз?

Эшик оға шошиб-пишиб деди:

— Ҳазрат соҳибкирон, суюнчини бераверинг, ўғил муборак!

Темурбек ўрнидан турди ва эғнидаги тилларанг шойидан тикилган авра чопонни ечиб, эшик огага иргитди, чопарга эса сал парироқда, толга боғлаб қўйилган кумуш эгар-жабдук урилган отини инъом қилди.

Ўша куни кечкурун бу ажойиб воқеа катта тўй билан қутланди. Амирлар, беклар, аркони давлат, ҳар ким топганини пешкаш қилди. Ҳазрат соҳибкирон ҳам тансу-кот моллар билан уларнинг кўнглини олди. Базм ва тўю томоша охирлашиб қолганда Амир Темур китобдори хос мавлоно Ориф Бухорий билан мунажжимга мурожаат қилди:

— Тангри таолонинг ушбу атоисига не ном қўйсақ муносиб бўлур?

Китобдор билан мунажжим бир-бирларига кўз ташлаб олишди. Улар дунёга янги келган фарзандларига ҳазрат соҳибкироннинг ўзи муборак исм қўйишини яхши билишарди. Шу сабабдан бир нима дейишга ботинишмади. Бош эгиб, қўл қовуштирганча сукут сақладилар. Темурбек мийиғида қулиб мунажжимга деди:

— Мавлоно, бугун шатранжда ютдингиз. Роса бопладингиз бизни. Худога айтганимиз бор экан, шип-шийдам қилиб қўймадингиз. Шохимиз бирлан рухимиз омон қолди.

Мунажжим бўш келмади:

— Лекин шохингиз бирлан иккита пиёдангиз ҳам қолди-ку, аълоҳазрат!

— Шундайку-я, лекин балойи казодай турган фарзинингиз уларни икки ямлаб бир ютиб юбориш ҳам мумкин эрди.

Ўлтирганлар «гурр» эгиб қулиб юборишди. Қулги босилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон сўзида давом этди:

— Ўйинда фарзинга чиқиб олгон пиёданнинг хизмати катта бўлди. Лекин, барибир шохнинг такдирини рух хал қилди.

— Аҳсан, соҳибкирон, офарин!

Офарини ва қутлашлардан сўнг гапга китобдор аралашди:

— Офарин, аълоҳазратаари! Офарин! Қутлуг ўғилга ўзингиз исм қўйдингиз.

Амир Темур ҳайрон бўлди.

— Қанакасига? Қандай қилиб?

Ҳамма китобдорга қаради. Китобдор шошилмасдан жавоб қилди:

— Янги меҳмонимизнинг муборак исмлари Шохрух эркан. Китобдор «шоҳ» ва «рух» сўзларига ургу бериб гапирди.

Исм Амир Темурга маъқул келди. Чап кўлини кўксига кўйиб китобдорга куллуқ қилди.

— Ўғил муборак бўлсин!

— Умри бирлан берган бўлсин!

— Бахтли, тахтли бўлсин!

* * *

Ўша йили Дашти кипчокдан паноҳ излаб келувчилар кўпайди. Қишда яна бир Жўчи нажод шахзода, Авранг Темур исмли ўғлон Дашти кипчокдан Самаркандга қочиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Жўчи улусидаги ижтимоий-сийсий аҳвол билан айна дамба анча кизикиб юрганди. У улуснинг шимолий ҳудудларидан доимо ташвишда эди. Сарҳаднинг тинчлиги — эл-юрт тинчлиги эди. Шунини ўйлаб, ҳазрат соҳибқирон кечкурун, зиёфатдан кейин Авранг Темурни хилватхонага тортди ва ундан Жўчи улусида нималар бўлаётганини ипидан-игнасиғача суриштирди. Авранг Темур кўп нарсалар, айниқса, Темур Малик ҳақида муҳим нарсаларни айтиб берди. «Эртадин кечга қадар тинмай шароб ичадур, тунларни парируйлар бирлан айшу ишратда ўтказадур. Давлат ва салтанат ишларидин тамом гофил. Шу сабабдин ундин умаронинг кўнгли қолди, ранят ва ахшом ишончини йўқотди...» Авранг Темур яна кўп нарсалар ҳусусида гапирди. Лекин кўзларидан қандайдир сохталик ва қўрқув аломатлари кўриниб турарди. У кимнингдир кўрсатмаси билан гапираётганга ўхшарди. Ҳусусан, Темурбекда шунақа таассурот пайдо бўлди. Шубҳаларини текшириб олмоқчи бўлиб, ундан Тўхтамишхонни суриштирди. Унинг номини эшитганда Авранг Темур суюниб кетди:

— Ҳа, аълоҳазрат, Тўхтамиш ўғлон эсон-омон юриб-дурлар. Улусда обрў-эътибори катта унинг. Ҳозирда тамом Жўчи улуси Тўхтамишхонни талаб қилмоқда.

Авранг Темур «нима дер экан?» деб ҳазрат соҳибқироннинг кўзларига тикилди. Темурбек унинг дилидагини анчадан бери пайкаб ўлтирган эди, шубҳалари ойдинлашди. «Ҳойнаҳой, уни бу ерга Тўхтамишнинг ўзи юборган. Ок ўрданинг бир ўзи кифоя қилмаяпти чоғи унга. Энди тамом Жўчи улусига даъвогар бўляпти», деди у ичида. Аммо кўнглидан кечганин меҳмонидан яширди ва тун яримлаб қолганини баҳона қилиб, дастурхонга фотиҳа

ўкиди-да, Авранг Темурга ижозат берди. Ҳа, Авранг Темур ҳақиқатап ҳам Тўхтамишнинг одами эди. Ҳазрат соҳибкирон алламаҳалгача ухлолмай ўй сурди. Бир пайт нимадир эсига тушди. Ие, бу йигитни у илгари каердадир кўрмаганмиди? Йўқ, эслолмади. Эрталаб нонуштадан кейин амирлар саломга кирганда, Идику барлосни кўрди-ю, ҳаммаси эсига тушди. Тўхтамиш ўғлонни бир аҳволда Самарқандга олиб келганларида бу йигит ёнида эди-ку. Темурбек адашмади. Ҳақиқатан ҳам Авранг Темур ўшанда Тўхтамиш билан бирга эди. Энди ҳаммаси равшан. Авранг Темурни Самарқандга Тўхтамишнинг ўзи юборган. «Борди-ю Темур Маликка қарши қўшин тортғудай бўлса, ҳазрат соҳибкирон уни қўллайдими, йўқми?» — шуни билиб олишга келганди. Темурбек ҳаммасини англади. Бу ерда бош қотириб ўлтирадиган муаммо йўқ. Ҳаммаси равшан. Кечагина бутун Русия билан Оврупони титратиб турган Олтин Ўрда бугун майда-майда улусларга нарчаланиб, инқирозга юз тутиб турибди. Уни инкироздан қутқариб қолишга ҳозир Тўхтамишхондан бошқа ким бор, ўзи? Бундай одамни Амир Темур билмайди. Темур Маликнинг аҳволи эса маълум. Тугри, у амирлари билан шу кунларда Қатортолда ўлтирибди. Мақсади нима — ҳеч кимга аён эрмас. Балким у шу яқин орада, Ила дарёсининг ўрта оқида катта қуч тўплаб ўлтирган мўғулистонлик амирлардан Ҳожибек билан тил бириктириб Темур давлатига қарашли Сирдарё бўйидаги шаҳарларга ҳужум қилиш ниятидадур? Ҳўш, унда нима бўлади? Яна ташвиш, бесаранжомлик ва ортиқча хунрезлик. Шундай бўлмаслиги учун Тўхтамиш зарур. Уни Темур Малик билан тўкнаштириб қўйиш лозим. Бордию, Амир Темур Тўхтамишни энди қўлламади, дейлик. Бир кишининг байроғи остига бирлашган қучли Олтин Ўрдадан кўра феодал тарқолиқ исканжасида қолган Олтин Ўрда афзал эмасми, аслида? Лекин мамлакат шу аҳволда қолиб кетармикин? Йўқ, албатта. Тўхтамиш бугун бўлмаса эртага, албатта, уни бирлаштириб, ўз тасарруфига олади. У бунга қодир одам. Ҳўш, унда нима бўлади? Бу — маълум, албатта. Темурбек нима бўлганда ҳам Тўхтамишни қўллаб-қувватлаши ва бу билан унинг навбатдаги зафарларига шерик бўлиб қолишга қарор қилди.

Эртаси куни Самарқандга Тўхтамиш ўғлоннинг элчиси Урусхўжа келиб тушди ва ҳазрат соҳибкиронга хожасининг бой совға-саломи ва мактубини тонширди. Тўхтамиш ўғлон кўргизиб келаётган оталарча муруввати ва олий ҳиммати учун ҳазрат соҳибкиронга беҳад миннатдорчилик

билдириб, Темур Маликка қарши курашда унга моддий ва маънавий ёрдам қилишини сўрабди. Тўхтамиш ўғлон мактубининг мазмуни, бир сўз билан айтганда, айнан шундай эди.

Темурбек элчини махтал қилиб ўлтирмади. Жавобини ўша заҳотиёқ айтиб қўяқолди:

— Биз Тўхтамишхоннинг илтимосини инобатга олур-миз.

Элчи чуқур таъзим қилиб, ҳазрат соҳибқиронга миннатдорчилик билдирди.

Ўша йили қиш ўртасида (1378 йилнинг феврал ойи бошларида) Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқироннинг ёрдами билан Қатортолға, Темур Малик устига юриш қилди ва уни маҳв этди. Келаси йили ёзда эса Идил дарёси бўйидаги вилоятларни бўйсундирди, Сарой Беркани эгаллади.

Хулласи қалом, Тўхтамиш ўғлон Амир Темурнинг катта ёрдами ва қўллаб-қувватлаши орқасида Жўчи улусини ўзига бўйсундирди ва унга қайтадан жон бағишлади. Лекин, бу билан у қифояланиб қолмади. Тўхтамиш Русия устидан Олтин Ўрданинг ҳукмронлигини мустаҳкамлади, Эрон билан Озарбайжонга ҳам кўз тикди. Бора-бора у қибрлатиб қўшни давлатларни менсимай қўйди. Ва ҳатто кўп марталаб тузини ичган Мовароуннаҳрга, оғир дамларда жонига оро кириб, отаси қилмаган яхшиликларни қилган, уни қувватлаган ҳазрат соҳибқиронга қилич ўқтади.

ҲИРОТ, КАЛОТ, ТУРШИЗ УСТИГА ЮРИШ

Ҳижрий 780 йил қиш мавсуми (1379 йил январь-феврал ойлари)ни ҳазрат соҳибқирон Насаф даштида сайду саёҳатда ўтказди. Шикор кўпинча ҳафтанинг ўртасида ўтарди. Овдан қайтган кўни кечқурунлари амирлар ва беклар бир-бирларининг чодирларида тупланишиб, мажлис ва зиёфатлар қурардилар. Кундузлари човгон, кўпқари каби ўйинлар билан кун ўтказишарди. Зиёфатнинг каттаси ҳафтада бир марта, кўпинча жумъа кўнлари, ҳазрат соҳибқироннинг чодирда ўтарди. Бугун ана шундай зиёфатлардан бири. Дастурхонга анвойи овқат ва қурук, ҳўл мевалар қўйилган. Хонандаю созандалар дилни мўмдай эритиб хониш қиладилар, шарбатдорлар йиғинини гирд айланиб бўшаган косаларни лиммо-лим қилиб тўлатиб турибдилар. Лекин нимагадир аҳли мажлисда завқу шавқ, кўтаринкилик аломатлари

аввалгидай эрмас. Амир Жоку, Аббос баҳодир, амир Муайяд ва Ҳожи Сайфиддиндай улуғ амирлар ҳардамхаёл ва паришонхотир бир кайфиятда эдилар. Ешларнинг кайфиятини ҳам тушуниб бўлмасди. Улар уз атрофидаги ёши улуғларга мутлақо эътибор бермай қўйдилар. Оғзига келганни гапириб, тинмай ичадилар, ўзларини ҳаё доирасида тутмайдилар. Айниқса, Аббос баҳодирнинг ўғли Умарбек билан амир Муайяднинг арзандаси Алибеклар ҳаддидан ошишган. Умарбек кайфи ошиб мудраб ўлтирган шеригининг чоғирини қўлига тутказди ва товушига эрк берди.

— Олинг, ичиб қолинг, бекзода. Мана уч ойдин бери факат ичамиз — ошаймиз, ошаймиз-ичамиз. Қилатургон бошқа юмуш йўк!

— Йўғ-е, ундай деманг, бек! Човгон ўйнаймиз, пойга ва кўпкари чопамиз, сайду саёхатлар. Нима бу, камму? — дея Умарбек кайф оркасида юмилиб кетган кўзларини очишга ҳаракат қилди.

— Кам демокчи эмасмен, Алибек. Лекин кунда шу. Ҳаммаси бир хил. Шикоргоҳ ҳам, чавгон ўйнайдиган яланглик ҳам ўша. Ахир, одамзод дунёга бир марта келади-ку! Ҳаётнинг еб-ичишдин бошқа лаззатлари ҳам бор-ку!

Алибек ўзини англамаганга қолди:

— Ҳуш, нима эркан ўша сиз назарда тутган лаззатлар? Йўк деманг, бек. Айтинг ўша лаззатларнинг ҳеч бўлмаса номини эшитиб маза қилайлик.

— Масалан, Алибек, бошқа ерлик парируйларни тушимизга босмаганимизга ҳам анча бўлди, — Умарбек чопонининг ёқасидан тортиб, кўкрагига муштлади.

Умарбек айтган парируйлар Алибекнинг қалбини «жиз» этиб қўйдириб юборди. У Урусхон билан бўлган урушда ўзига ўлжадан теккан қорачадан келган сарвқомат гўзал кипчок кизин эслади. «Ҳа, ўшанда кўп маза бўлган эдида!», — деди у оғзига бирдан келган сўлакни ютиб.

— Ҳа, Умарбек, тўғри айтасиз. Ўладиган жонга ўйнаб қолгон яхши.

Бекзодалар, парируйлар ва лаззатлар хусусида ҳаёлга берилиб кетиб, аҳли мажлисни, теварак-атрофдагиларни бутунлай унутиб қўйган эдилар. Лекин, катталардан баъзилари уларни кузатиб ўлтиришган эканлар, таажжубланиб ёқасини ушлашди. Амир Сайфиддин Жоку барлосга мурожаат қилди:

— Бу, дейман, бекзодалар чакки эмас-ку?

— Йигитлик таврини яхши аптолайдурлар. Сиз бирлан биз бўлсак ани пода бокишу, қилич чоғини бирлан ўтказган эрдикми, дея Жоку барлос ёнида ўлтирган амир Муайядга ер талидан қараб қўйди. Амир Муайяд аллақандай бўлиб кетди: «Ха, баччагар ўсал қилдинг-ку!» дегандай ўғлига еб-ичғудай уқрайди. Лекин Жоку барлосдан гап эшитиб қолгиси келмади. Унга қўл қовуштириб деди:

— Қўнам шундай эрмасдур, жаноби амир. Сиз бирлан биз нахотки фақат пода бокиб, қилич чоғини ўтган бўлсак?

Ахли мажлис бир-бирига ўғри қараш қилдилар.

— Балким, балким, деб Жоку барлос ўзини бироз ўнғайсиз сизди. Чунки сизнинг бадан, мурча миён, сарв комат санамларга анча қарғайиб қолган ҳозирги чоғида ҳам суяги йўқ эди унинг.

Ҳазрат соҳибқирон йигитларнинг шўхлигидан ҳам, амирларнинг гапларидан ҳам воқиф бўлиб ўлтирган эсанда, ўзини билмаганга солди. Аммо йигитлар, Аббос баҳодир билан амир Муайяднинг боласи, ўзиям бўладигани бўлди...

Ахли мажлис тарқалгандан кейин Темурбек ёлғиз қолиб, мажлисда бўлган гапларнинг маъзини чакди. Демак, амирлар, айниқса ёшлар уруш-талошни қўмсаб қолишибдур. Темурбек ёшлардан қўпам хафа бўлмади. Чунки ёшлар — ёшларда, ўзини ҳеч ерга сиғдиришолмайдурлар. Лекин катталарга нима бўлди, ўзи? Ер-сув, мол-мулки етарли. Ва яна хизматларига яраша суюрғолотлар бериб турибди. Ахир, шуларни еб-ичиб ётишса бўлмайди-ми? Йўқ, улар бирни мингга етказмасалар уйқуларини келмайди. Қорун тоғини қўприб олиб келиб берсанг ҳам тўймайдилар. Хулласи калом, уларнинг ёши улуғлари мол-дунё дардида, йигитлари эрса ўйин-қулғи, майшат илинжида.

Ҳазрат соҳибқироннинг фикрини узок юртларга бўладиган ҳарбий юришлар ва қирғинбарот урушлар олиб кетди. Унинг ҳаёлини оёқ учи билан хонага чой олиб қирган дастурхончи бузди. У шундайгина эшикдан қираверишда ўнг тарафдаги тоқчага чойнак билан пиёлани қўйиб, қўлтиғидаги иккита пиёзлик ёғлиқ нон ўралган зарбоф дастурхонни олиб бориб хожасининг олдида ёзди. Сўнг чойнак-пиёлани дастурхонга қўйиб, ўзи ҳам унинг бир четига чўк тушди. Чойни икки-уч марта шопиргач, бир қўлтум қўйиб ўзи ичди, кейин қўйиб ҳазрат соҳибқиронга узатди. Дастурхончи чиқиб кетгандан кейин Темурбек яна ўй-фикр ва ҳаёлга ғарқ бўлди. Кўз ўнгидан ҳозиргина

таркалган мажлисда бўлиб ўтган воқеалар ўрмалаб ўтаверди. Ўйламасликка ҳаракат қилди-ю, иложи бўлмади. Ахийри, уч марта қарсак чалиб, эшик оғани чақирди. У шу атрофда экан, дарров кирди.

— Агар ётиб қолмагон бўлса, киссахонни чақиртириб келинг.

— Бош устига, аълоҳазрат! — эшик оға икки қўлини кўксига қўйиб, чуқур таъзим қилганча, оркаси билан юриб хонадан чикди.

Киссахон ҳали ётмаган экан, тезда келди. Ҳазрат соҳибқирон унга қаршисидан жой кўрсатди.

— Марҳамат, ўлтиринг, таксир, бир гурунглашайлик, деб йўқлатган эдик сизни.

Киссахон таъзим қилиб, кўрсатилган ўринга бориб ўлтирди. Дуо-фотиҳадан сўнг ҳазрат соҳибқиронга деди:

— Ҳазратимнинг муборак кўнгиллари нени хуш кўрадур? Рустаму дoston ва Афросиёб киссасиму, Искандар Зулқарнайнданму ёки Абу Муслим достониданму?

— Майли, бу гал Искандар Зулқарнайндан бўла-қолсун, — деди у. Амир Темур бу одамдан кўп ривоят ва киссалар эшитган. Лекин шулардан Искандар Файлакус киссасини кўпроқ ёктирарди. Шунинг учун бугун ҳам ўша киссани ихтиёр қилди.

Киссахон узок юнонистонлик Файлакус, унинг зийрак ва жаҳонгир ўғли Искандарнинг Эрон, Турон ва Ҳиндистонда олиб борган зафарли урушлари ҳақида марок ила сўзлаб берди.

— Ҳа, буюк подшоҳ бўлгон у. Жаҳон ҳали унақасини кўрмагон ҳам, эшитмагон ҳам. Ичида «подшоҳ бўлсанг, ўшандай подшоҳ бўлиш керак. Бўлмаса...» деб хавас қилиб қўйди Темурбек. Лекин, барибир, Искандар Ҳиндистон бирлан Чинмочинни ололмади. Темурбек яна хаёл суриб кетди. Хаёлини ўша узок замонлар Искандар Зулқарнайн даври олиб кетди. «Юнонистондай катта бир мамлакатга подшоҳ эркан, йўл азоби — гўр азобини тортиб, ўлимга тик бокиб, шунча узокдин келиб, Эрон, Турон ва Ҳиндистонда уруш қилиб юришга не ҳожат бор эрди унга? Нима, бойликми ё шон-шуҳратми? Ўйлаб-ўйлаб кўнглидан шу фикр кечди. Нима, жаҳонгирлик қилиб қон кечган битта Искандарми? Эрон подшоси Доро-чи? Турон халқи устидан ҳам ҳуқуқ юртлашман деб, Ўқузнинг унги киргоғидаги юрталарга бостириб кирди. Сқибати нима бўлди? Бўйсундирдили у туронликларни? Йўқ, албатта. Аксинча, бошидин ажралди. Араб саркардаси Қутайба ибн Муслим-чи? У ҳам узок юртдин — Арабистондин бу

ерларга келди. Лекин ўзга юртда ер тишлаб қолди. «Шундай бўлгач, ўзга юртларга бостириб бориб, қилич чопишдин не муддао? Яратганга шукрлар келтуриб, тинчгина ётгонинг, эл-юртингни обод қилгонинг яхши эрмасму? Э, одамлар, одамлар! Тиниб-тинчимаган одамлар! Балким уларнинг бу хатти-ҳаракати тўғри, қонунийдир. Бориға қаноат қилиб, фақат ҳузур-ҳаловатни кўзлаган подшоҳ — подшоҳ эрмас, балки шунчаики хўжайин. Ҳақиқий подшоҳ улким, мулкани кенгайтириб, бошқа юртларни ҳам итоат қабзасида тутишга интилуру ва шундай қилуру», деган фикр кўнглидан кечди. Шу он ҳаёлиға Чингизхон келди. Мана уни саркарда, жаҳонгир подшоҳ деса бўлади. У дунёнинг қарийб ярмини олди. Давлатининг бир учи Хитойда бўлса, иккинчиси Урусияда. Хитойнинг қарийб ярми, Эрону Афғонистон, Озарбайжон ҳамда ҳар иккала Ироқни олган. Ва яна тирик қолгон. Хоки поки ҳам ўз юртида.

Қиссахон ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан ўтаётган гапларни юз-кўзидан уқиб ўлтирган эди. У бемаврид чақирилишининг сабабини тушунди. Демак, Амир Темур ҳам ўша Искандар Зулқарнайн сингари подшоҳ бўлиш орзусида. Балким у ҳақдир. Замон ўзи шунақа. Подшоҳ бўлганга яраша зўри бўлиш керак. Қучсизларга бу ёруғ дунёда ўрин йўқ. Темурбек эса яна бирмунча вақт бошини қуйи солиб нималарнидир ўйлаб ўлтирди. Қиссахон суҳбат охириға етгани ва ҳазрат соҳибқирон чарчаганини уқиб, у бош кўтариши билан қўлларини дуоға очди:

— Ҳазратимнинг муборак хотирларидин ианнки яхши ўй-фикр кечган бўлса, Парвардигори олам рўёбга чиқарсун, омин!

Амир Темур ҳам қўлларини дуоға очди.

Қиссахон чиқиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Бибиҳонимнинг чодирига ўтди. Бегим одатдагидай ҳазрат соҳибқироннинг қелишини кутиб ўлтирган экан. Амир Темур кириб борганда шам ёруғида қандайдир «Сулук» китобни муталаа қилиб ўлтирган эди. Чодир ёпиғи кўтарилиши билан сапчиб ўрнидан турди ва эриға таъзим қилди.

— Бегим, ҳали ҳам ётмай ўлтирибсизму?

— Ҳамма вақт кўзим йўлингизга нигорон, ҳазратим. — Бибиҳоним яна бир бор эгилиб таъзим қилди ва шитоб билан қелиб эрининг елкасидан олтойи пўстини билан телпагини олди. Сўнг уни тўрдаги баҳмал тўшакка ўтқизиб, дастурхон ёзмақчи бўлди.

— Йўқ-йўқ, бегим, хожати йўқ. Чойни худо хоҳласа эрталаб ичурмиз. Бибиҳоним яна бир марта эрига таъзим қилди ва дастурхонни йўлак четидаги сандук устига олиб бориб қўйди.

Саропарда орқасига аввал Амир Темур, кетидан Бибиҳоним ўтиб кетишди...

Темурбек эртаси ҳам, индини ҳам ўй-хаёл билан юрди. Бу сафар у кўпроқ Чингизхонни эслади. «Ҳа бепоён мамлакатга подшоҳ бўлиб ўтди. Улуғ саркарда ва тенги йўқ подшоҳ деган ном қолдирди, ўзидан. Подшоҳ бўлганга яраша Искандар Зулкарнайн ва соҳибқирон Чингизхонга ўхшагон подшоҳ бўлиш керак».

Ҳа, ҳеч бўлмаса аввалда Чингизхон ва онинг фарзандлари тасарруфида бўлгон эл-юртларда ўз ҳокимиятимизни ўрнатмоғимиз зарур. Тўғри, аларга меросхўр чингизийлардур. Локин биз ҳам ёт эмасмуз: Чингизхон каби Нух алайҳиссалом ва Туминахонга авлод эрурмиз. Бу биринчидин. Сониян эрса бу юртлар, айниқса, Эрон, Ироки ажам бирлан Ироки араб ҳамда Озарбайжон Халокухон ҳукуматининг инқирозидин кейин парча-парча бўлиб ёғибдур. Хар вилоятда бир подшоҳ: Хуросонда — Қартлар, Сабзавор бирлан Исфарионда — сарбадорлар, Форсда — Музаффарийлар, Ирокда — Жалойирийлар, Журжонда — Чўпонийлар... Алар бир-бирлари бирлан нифоқлашуб, бир-бирларини талаб ётибдурлар. Рааё бирлан бароё ўта қийналгон. Ва яна ул мамлакатларда ислом асослари бузулгон. Исломда етмиш иккита ботил мазҳаб пайдо бўлибдур. Аларни йўқотиб, ҳақ мазҳабни, аҳли суннат ва жамоага ривож бермоқ лозим. Бу эллар ва юртларни бир туг остига бирлаштирмоғимиз даркор.

Шу ерда соҳибқирон ёдига замон уламосининг муктадоси саййид Шариф Журжонийнинг мактуби тушди. Унда «Ислом уламосининг барчаси бир огиздин иттифок бўлиб айтгонларки, Аллоҳ таоло хазрат рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангри таолонинг марҳаматлари ва саломлари бўлсун, динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этгон. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Темур соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантирди ва ҳар тарафга ёйди», дейилган эди. «Ҳа, бу Парвардигори оламнинг амр-фармони. Они бажармоқ биз банданинг вазифамиздур», деди у ичида. Шу ерда Темурбек ўша шавкатли подшоҳлардай иш тутиш, қолаверса Тангри таолонинг шу амрини бажаришга аҳд қилди. Темурбек энди жаҳонгирлик тариқига майл қўргизди. Бу жаҳонгирлик тариқи деган нарса

кейинчалик кўп халқларга кулфатлар келтирди, Темурбекнинг ўзи ҳам ит азобини тортди...

Ҳа, ҳокимият ва сиёсат аслида калтис нарса бўларкан. Тоғу тахтга муяссар бўлган ҳар бир зот улуғликка, бошқалар устидан ҳукм юритишга интиларкан.

Амир Темур жаҳонгирликни Хиротга юришдан бошлади. Воқеанинг бошланиши бундай бўлди. 1379 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибқирон Кешда курултой чакиртирди. Бундан барча амирлар, беклар ва вилоятларнинг ҳокимлари оғохлантирилдилар. Ўшанда у Хиротга чопар орқали мактуб йўллаб, Малик Ғиёсиддин Пир Алини ҳам курултойга таклиф қилди. Малик Ғиёсиддин Пир Али Амир Темурнинг чопарига иззат-икром кўрсатди, лекин курултойга боришни пайсалга солди. Чопар жўнаб кетаётганда эса унга «ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига боришдин бош тортмаймуз, аммо элчи этиб ҳеч бўлмағонда Ҳожи Сайфиддин жаноблари юборилганда бош устига эрди», деб баҳона қилди. Ҳазрат соҳибқирон Малик Ғиёсиддиннинг айтганини бажарди. Ҳожи Сайфиддинни муносиб совға-салом ҳамда дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ўрнатиш ҳақидаги таклифлар ёзилган мактуб билан Хиротга жўнатди. Малик Ғиёсиддин Пир Али ҳазрат соҳибқироннинг бу элчисини ҳам иззат-икром билан кутиб олди, унинг шарафига подшоҳона зиёфатлар уюштирди. Лекин курултойга бориш-бормаслик ҳақида бир нима демади. Аксинча Ҳожи Сайфиддинни бир йил мобайнида Хиротда тутиб қолди. Айни пайтда у урушга ҳозирлик ишларини кизитиб юборди: тумонат одам қалъа деворлари ва унинг буржу бораларини таъмирлаш ва мустаҳкамлашга сафарбар қилинди. Бир йил ичида узунлиги икки фарсах келадиган Шаҳристон бино этилди. Шаҳарнинг теварак-атрофидаги ўттиз маҳалла, боғу роғлари билан, девор билан ўраб, шаҳарга қўшиб олинди. Хирот булуқларидан катта микдорда ғалла ва дон-дун ташиб келтирилиб, узок муддатга етадиган озиқ-овқат захираси тўпланди. Ҳожи Сайфиддин буларнинг ҳаммасидан хабар топиб, савдогарлар орқали Кешга етказиб турди. Орадан бир йил муддат ўтиб, 1380 йилнинг баҳорида Ҳожи Сайфиддиннинг ўзи ҳам Кешга қайтиб келди. Амир Темур элчи билан батафсил гаплашиб, барибир уруш бўлишига ишонч ҳосил қилди. «Э, аттанг, биз бу ишлар тинч йўл бирлан битиб кетади, деб ўйлагон эрдик. Бўлмади. Барибир қон тўкилатурғон бўлди», деди у сўхбат этаклаб қолганда Ҳожи Сайфиддинга. Шундан кейин Амир Темур ҳам уруш ҳозирлигини кўра бошлади.

Шу аҳвол асносида катор-катор туяларга ортилган совға-салом билан Кешга Моҳон ҳукмдорларидан Алибек Жониқурбоний келиб қолди. Бу ўша — бундан бир неча йил муқаддам ҳазрат соҳибқиронни 62 кун зах ертўлага қамаб қўйган Алибек Жониқурбонийнинг ўзи эди. У ўшанда ҳазрат соҳибқиронни қулликка сотиб юбориб, мўмай пул ишлаб олмоқчи бўлган эди. Энди бўлса, ҳазрат соҳибқироннинг толеъ юлдузи осмон буржидан тулуъ қилганини эшитиб, даргоҳига бош эгиб келиб ўлтирибди. Ва яна бандалик ва хизматкорлик камарини белига боғлаб келибди. Такдир экан бу, такдирдан эса қочиб қутулиб бўлмайди. Алибекнинг юзида илгариги шуур ва ғурурдан асар қолмаган. Алибек Жониқурбоний энди кечаги банди олдида тиз чўкиб, унинг илтифотларидан умидвор бўлиб ўлтирибди. «Ал-қасосу мин ал-ҳак», деган гап рост экан. Душман ўз оёғи билан келиб қолди. Амир Темур уни қилмишига яраша жазоласа бўларди. Бўлганда ҳам, минг бор ҳаққи бор эди. Лекин у бундай қилмади. Ҳеч нарса бўлмагандай Алибекка мулозамат кўрсатди. Ўлтирган ўрнидан туриб бориб, тиз чўкиб ўлтирган Алибекни қўлтигидан олиб турғизди ва ёнига ўтқизди, сўнг ҳол-аҳвол сўради:

— Хуш келибдилар, бек! Сихат-саломатлигингиз дурустму? Аҳлу оилангиз тинчму? Қайси шамол учирди сизни бу тарафларга?

Алибек бошини кўтаролмади, охири овози чиқар-чикмас жавоб қилди:

— Зунгторлиқ эдим учин боғишлонг мен нодони, оли ҳозрот! Бир умур билими боғлон гуллуғингизде бўлойин, дийип бўсоғонгизо бош урип гелип отирин. Дерга-хингиздон қўвмонг мени, оли ҳозрот. Веполи итингиз бўлуп оли бўсоғонгизи горайин.

Алибек яна ўзини ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига ташлади.

— Хай-хай, бек! Ўрнигиздан турингиз! — Амир Темур ўрнидан туриб яна унинг қўлтиғига кирди. Шу пайт хос чўхралардан бири, қўлидаги найзани деворга йўлаб қўйиб, чопиб келди ва иккалалари Алибекни турғизишиб, ўрнига ўтқизишди. Амир Темур уни юпатишга тутинди:

— Ҳаммамиз ҳам бандамиз, бек. Банда бўлганда ҳам хом сут эмган бандамиз. Худо шоҳид, сизга нисбатан кўнглимизда ҳеч қанака гина-қудурат йўқ. Қелганингиздин эрса хурсандмиз.

Алибек ҳамон безгак тутгандай титраб-қакшаб ўлти-

рар эди. У икки кўлини кўксига қўйиб яна боши ерга теккунча эгилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди.

Шундан кейин Алибекнинг одамлари совға-саломлар солинган хуржинларни олиб кириб, ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйдилар. Алибекнинг мулозимларидан бири бошига пистаранг гул солинган оқ харир рўмол ташлаган ўрта бўйли, нозик-нихол, кулча юзли ўн ўн-ўн тўрт ёшларга борган қизчани етаклаб кирдилар ва хуржинлар ёнига чўккалатиб қўйдилар.

— Бу — мени гизим Хон Султон,— деди Алибек ҳазрат соҳибкиронга.

Қизалок ҳам Амир Темурга тортиқ қилиб олиб келинган экан.

Амир Темур совға-саломлар учун Алибекка миннатдорчилик билдирди:

— Хон Султонни олиб келиб яхши қилубсиз, бек. Йўлимизни қиска қилдингиз. Сиз бирлан куда-анда тутишиш ниятимиз бор эрди.

Алибек яна чуқур таъзим қилди.

Шундан кейин ясовулбоши ёрдамчилари билан кириб, Алибек олиб келган совға-саломларни олиб чиқиб кетди. Улардан бири қизалокни ҳам етакламоқчи бўлиб қўлидан тортган эди, Темурбек уни қўли билан ишора қилиб тўхтатди. Ясовуллар совға-саломларни ташиб бўлишгач, ҳазрат соҳибкирон Алибекка ҳам ижозат берди. Алибек чуқур таъзим қилиб эшик оға билан бирга эшикка қараб юрди. Лекин остонага борганда Амир Темур уни тўхтатди.

— Хон Султон ҳам ҳозирча ўзингиз бирлан бирга туратурсин, бек.

Алибек яна бир марта эгилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди. Эшик оға келиб Хон Султонни ҳам қўринишхонадан етаклаб олиб чиқиб кетди.

Алибекни аҳлу оиласи билан шинамгина бир ҳовлига олиб бориб жойлаштирдилар. Бу ерда турмуш учун керак бўлган ҳамма нарса олдиндан мухайё этиб қўйилган экан, Алибек ва оиласи камчилик сезмай, бир неча вақт ўша ерда истикомат қилдилар. Бир ҳафтадан кейин совчилар бориб Хон Султонни амирзода Мухаммад Султонга унаштириб келишди. Орадан бир ой ўтиб уларнинг тўйи бўлди...

Хиротга юришдан аввал ҳазрат соҳибкирон Алибекка юртига қайтишига ижозат берди.

Ҳижрий 782 йил шаъбон ойининг бошларида (1380 йил ноябр охи бошида) ҳазрат соҳибкирон Хуросон мулкини энди ўн тўртга қирган учинчи угли амирзода Мироншоҳга

улус килиб берди. Лекин Хуросон хали Амир Темурнинг тасарруфида эмасди. Амирзода Мироншоҳ уни куч билан тасарруфига киритиб олиши керак. Ҳа, Амир Темур болалари ва набираларини «тайёрга айёр» кабилида тарбияламади. Уларни меҳнатга йўргакдан қўниктирди. Мироншоҳни ҳам шу тариқа ўстирди. Тўрт ёшидан ўқитиб, хат-савдини чикарди, сўнг мадрасада ўқитди. Кейин эса махсус бириктириб қўйилган муаллимлар уни давлатни бошқариш ва ҳарб ишлари сулукларига ўргатдилар. Амирзода Мироншоҳнинг суяги ҳам меҳнат ва уруш-талашларда қотди. Шундай бўлса-да, Хуросондай мамлакатни бошқаришга хали у ёшлик қиларди. Бунинг устига Малик Ғиёсиддин Пир Алидай тажрибали подшоҳ билан якка ўзи курашолмасди. Ҳазрат соҳибқирон Мироншоҳга тўққиз минг отлик аскарни эллик қўшин килиб берди. У бу катта қўшинни бошқара олармикин? Малик Ғиёсиддиннинг яхши қуролланган катта лашкари, Ҳирот, Бодхиз ва Фўшанж сингари мустаҳкам қўрғонлари бор. Буларни бўйсундириш Мироншоҳнинг қўлидан келармикин? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон Жаҳонгир барлос, Муҳаммад Султоншоҳ, Ҳожи Сайфиддин, Окбуго, Усмон Аббос, Тобон баҳодир, Пир Ҳусайн барлос каби кўзи жангу жадал ва талашларда пишган амирларни ўғлига қўшиб берди.

Амирзода Мироншоҳнинг қўшинлари Жайхундан кемаларни бир-бирига занжирлаб қурилган махсус қўприк ёрдамида ўтдилар ва Шибирғонга келиб тушдилар. Амирзода кишни шу ерда ўтказди. Қиш охишлаб қолганда эса Мурғоб дарёсидан ўтиб Бодхиз вилоятини босди. Лекин Мироншоҳ Бодхизда ўрнашиб қололмади. Малик Ғиёсиддин Пир Алининг иниси Малик Муҳаммад унга катта талофат етказиб вилоятдан суриб чикарди. Амирзода Мироншоҳ яна Мурғобга чекиниб, бирмунча вақт ўша ерда жон саклади. Хайриятки, Малик Муҳаммад уни таъқиб қилиб Мурғобга бормади. Унда аҳволи не кечарди?

Ҳижрий 782 йил охирида (милодий 1381 йилнинг 27 март куни) ҳазрат соҳибқирон Хуросон устига юришга қарор қилди ва теварак-атрофнинг лашкарини йиғиб келиш учун тавочию жарчиларни жўнатди. Кеш жилғаси лашкаргоҳга айлантирилди. Теварак-атрофдан шу манзилга туманат лашкар жам бўлди.

Айни шу пайтда Моҳондан Алибек Жониқурбонийнинг элчиси келди. Элчи совға-салом билан бирга Алибекнинг Амир Темурга ёзган мактубини олиб келди. Алибекнинг мактубида: «Енгишли лешкер Ҳирот устине йўриш

эдайжак болса, мени герчек йигитлерим биллерине вепа кемерине меком бағлон соҳибкирон торопиндо дуруп сүвешежекдурлер», деб ёзилган эди. Ва яна ўша мактубда «Эгер соҳибкирон иноян бўлсо, менбандеси гушинлора гажарчилик этмеге тайярдирин», деб ҳам уқтирилганди.

Амир Темурнинг катта лашкари Жайхундан кечиб ўтиб, Андхулга келиб кўнди. Ҳазрат соҳибкирон одатдагидек, ўша куни Андхулнинг мукаддас жойларини бориб зиёрат қилди. Мозорлар ва масжиду мадрасаларнинг шайхлари, имом хатиблари, мударрислари ва жорубкашларига, ғарибу ғуробага инъом ва садакалар улашди. Кечга яқин лашхур шайхлардан Бобо Сангуни бориб зиёрат қилди. Бобо Сангу Жаҳрия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан бўлиб, узлатда кун кечирарди. Нимагадир ҳазрат соҳибкироннинг таширифидан мамнун бўлмади у. Хатто ўрнидан туриб ҳам қўймади. Жаҳл билан унга украйиб қаради ва бошини қуйи солганича ўлтириб олди. Амир Темур буни ўзича яхшиликка йўйди ва чўк тушиб, шу ердан ўтганларнинг ҳақкига Қуръон тиловат қилди.

— Ҳазратим, хабарингиз борму-йўкми Алло таоло рўйи заминнинг сайнаси бўлмиш Хуросонни бизга иноят қилди,— деди у. Бобо Сангу индамади. Ундан яхшилик кутишга умид йўқ эди. Амир Темур ва мулозимлари фотиҳа ўқишиб, ўринларидан туришди.

Эртаси куни тонгда ҳазрат соҳибкирон қўшинлари Андхулдан кўчдилар ва саодат, иқбол билан манзил-баманзил юриб, Ҳирот сари юзландилар. Муаррихнинг ибораси билан айтганда, ўша кунлари катта қўшин дабдабасидан осмону замин ларзага келди.

Зафар асар лашкар Сарахсга яқинлашгач, вилоят ҳокими Малик Муҳаммад зўр ҳурмат ва эҳтиром ила ҳазрат соҳибкирон истикболига чикиб, қалъа дарвозалари қалидларини унга топширди. Амир Темур уни суюрғамиши шарафига муяссар қилиб, вилоятини ўзига қайтариб берди.

Шундан кейин Амир Темур қўшинларини етаклаб Мурғобга келди ва Мироншоҳни ўзига қўшиб, Ҳирот устига отланди. Амир Темурнинг қўшини йўлда қийинчилик ва тўсиқларга учрамади. Бирон жойда унга бирон зот биронга ўқ ўзмади. Шу тариқа, йўл босиб, Ҳиротдан ўн бир фарсах наридаги Жигдалик манзилига келиб қувдалар. Темурбон шу ерда Алибекни йўқлаб қолди. Лекин Ҳиротга яқинлашиб қолганларида ҳам ундан дарак бўлмади. Амр Хуросонга юрнн бошламасдан аввал

у Кешга одам юбориб, «Эгер соҳибкирон Хуросона юриш башласа, мен бевдеси гўшунларий гажарчилик этмеге гайярдин», деб ёзган шу эмасми? Қани энди уша гажарчи? Ҳазрат соҳибкирон дарҳол Моҳонга чопар юборди ва Алибекдан зудлик билан йигитларини туплаб зафар язак ўрдуга етиб келишнинг талаб қилди. Бироқ Алибек пинагини ҳам бузмади. Ўзи келмагани етмай, Темурбекнинг чопарини ҳам тутиб қолди. Ҳа, Алибек Жониқурбоний кейинги пайтларда ўзгариб қолган эди...

Малик Гиёсиддин Пир Али бу пайтда Хиротда эмасди. У сарбадорларга қарши юриш қилиб, кўшини билан Сабзаворда турган эди. Юз берган воқеани эшитгач, бошда довдираб қолди, ҳатто бор-йўгини олиб Ғурга қочиб кетмокчи ҳам бўлди. Лекин Алибек Жониқурбоний билан бўлган гапларни эшитиб, жонланиб қолди ва лашкарини Хиротга қараб бурди.

Амир Темур унинг йўлини тўсиб чиқиш ва Малик Гиёсиддинни Хиротга ўтказмаслик учун ихтиёридаги кучлар билан Жом, Қавсия ва Фушанж тарафга қараб от сурди. Қавсия кутволи паҳлавон Махдий қаршилиқ кўрсатмай, қалъани ҳазрат соҳибкироннинг мулозимларига топширди. Жом билан Фушанж жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатди. Ҳар иккала қалъа Амир Темур кўшинлари тарафидан қуршаб олинди.

Ҳазрат соҳибкирон жанглар давом этиб турган кунлардин бирида, Хирот атрофидаги Таябод қишлоғига, пири Зайниддин Абубакр Таябодийни зиёрат қилгани борди. Пиру мурид бир неча вақт у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар, фотиҳа олдидан шайх Темурбекка ваъз-насихат қилди: «Абулмансур Темурбек! Салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгил: 1) кенгаш, 2) машварат ва маслаҳат, 3) қатъий қарор, тадбиркорлик ва хушёрлик, 4) эҳтиёткорлик. Кенгаш ва машваратсиз бошқарила-турғон салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари тўғри бўлмаган жохил одамга киёс қилиш мумкин. Унинг айтган гаплари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирадур. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат, кенгашу тадбиркорлик бирлан иш юрит, токи оқибатда надомат чеки, пушаймон бўлмағайсен. Шунинг ҳам билишинг жоизки, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат бирлан бўлғай, яна бир қисми билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан бўлур. Қатъийлик, сабру чидамлилик, соғлиғу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат бирлан барча ишлар амалга оширилур».

Амир Темур дуо-фотиҳадан кейин пири билан хайрлашиб, Фушанж теварагига қайтди. Йўл-йўлакай пири айтган гапларнинг маъзини чакди. «Демак, ҳар ишники қилсанг кенгаш ва машварат бирлан қил. Ўйлаб ва тадбиркорлик билан иш тут. Сабр-тоқатли бўл, амирларинг ва мулозимларинг гуноҳ иш қилиб қўйғонларида кечиримли бўл. Давлат юмушларида ҳамиша ҳушёр ва серғак бўл», деди ичида ўз-ўзига. Темурбек мана шундай пири борлигидан суюнди. Ҳамма вақт ақлли одамлар билан кенгашиб, тадбиркорлик билан иш юритиш кераклигини яна бир бор англади. Баъзида каттиққўллик талаб қилинади. Бусиз мумкин эмас, албатта. Аммо иложи борица масалани тинч йўл билан ечишга ҳаракат қилган яхши. Шунинг учун ҳам Фушанж кутволининг ҳузурига бир неча бор элчи юбориб, қалъани урушсиз топширишни таклиф қилди. Афсуски, кутвол унинг сўзларига қулоқ солмади, аксинча ҳар сафар элчи бориб қайтгандан кейин, қалъани ўраб турган қўшин тирборон ва тошбўрон қилинди. Шундай бўлгач, илож қанча? Амир Темур қўшинларини ҳал қилувчи жангга ташлади. Тўрт кун давом этган шиддатли жанглардан кейин Фушанж ишғол этилди. Ҳар икки тарафдан кўп одам қурбон бўлди. Буйрукка биноан Фушанж қалъасининг истехкомлари бузиб ташланди.

Хирот учун бўлган жанглар ҳам шу тарзда оғир кечди. Маълумки, Амир Темур қўрган чора-тадбирларга қарамай, Малик Гиёсиддин Пир Али Машҳад йўли билан Хиротга ёриб киришга муваффақ бўлди. Бирок шаҳар мудофаасини ташкил қила билмади. У ихтиёридаги қўшинлар билан Темурбекка бир неча кун қаршилик кўрсатди. Ҳатто бир-икки марта тунда қалъа ташқарисига чиқиб, ҳазрат соҳибқироннинг аскарига шабихун урса ҳамки, барибир, Амир Темурга бас келолмади. Темурий қўшинлар дарвозаларини синдириб, шаҳри берунга бостириб кирдилар ва уни ишғол қилдилар. Малик Гиёсиддин қолган-қутган аскарлари билан шаҳри дарунга кириб яширинди. Шаҳри берун учун бўлган жанглар пайтида Малик Гиёсиддиннинг икки минг йигити асир олинди. Лекин, шаҳри дарунни олиш анча қийин кечди. Охири Амир Темур қамалдагиларга қарши тадбир ишлатди. Малик Гиёсиддиннинг Шаҳри берунда асир олинган икки минг йигитининг ҳаммасини банддан бўшатиб юборди ва шаҳри дарунга хуфиялар жўнатди. Уларнинг орасида ҳалиги асир йигитлардан ҳам бор эди, «кимда-ким қўриқлаб турган буржу бораларни ташлаб чикса, унга

жони омонлик берилади, кимки мазкур буйрукка хилоф иш тутса, ўзидан кўрсин!»— деган фармон эълон қилинди. Буйрукдан нухсалар кўчиртирилиб, ўк ёй билан шаҳри дарунга отдилар. Ҳалиги банддан бўшатилганларнинг бир гуруҳи шаҳри дарунга кириб, кўча-кўйларда, бозор-учарда, халқ ўртасида ҳазрат соҳибқироннинг фармонини ёйдилар. Тадбирнинг таъсири катта бўлди. Қалъанинг буржу бораларида турган жангчилар бирин-кетин ўрнини ташлаб кета бошладилар. Малик Гиёсиддиннинг одамлари маҳалла ва гузарларни кезиб, халқни мудофаага канча чорламасинлар, бунинг нафи бўлмади. Охири Малик Гиёсиддин ҳамма нарса бой берилганини англади ва сулҳ тузиш кўйига тушди. Охири хотини Чингизий Тўкай Темурхоннинг кизи Султон бека, тўнгич ўғли Пирмуҳаммад ва узини Алашқува наслидан деб юрган Искандар шайхни Боғи зогонга, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига элчи қилиб юбориб, ундан сулҳ сўради. Ҳазрат соҳибқирон Малик Гиёсиддиннинг элчиларига меҳр шафқат ва илтифот кўрсатди, лекин сулҳ масаласини орқага сурди. «Бу масалани Малик Гиёсиддин бирлан учрашгонда ҳал қилурмиз», деб элчиларга қайтишларига ижозат берди. Кетаётганларида «Малик Гиёсиддинга бориб айтинглар, ёвлашишни давом эттириш ниятида бўлмаса ҳузуримизга келсун. Шаҳарни яхшилик бирлан тошширсун. Бу бирлан минглаб мумин-мусулмоннинг молу жони омон қоладур. Шунн унутмасунларки, мусулмонларнинг уволн у бирлан бизнинг зиммамиздадур».

Малик Гиёсиддин эртаси кунн эрталаб шаҳарнинг машхур шайхлари, уламоси ва боёнлари билан бирга ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига, Боғи зогонга борди ва шаҳарни унга таслим этди. Темурбек аввалда уни подшоҳона сийлади, сўнг гап орасида изза қилди:

— Аслида яхшилик яхши, аълоҳазрат. Сиз бирлан биз бошда шунга амал қилгонимизда шунча қурбонлар ва вайронагарчилик бўлмас эрди, кўп йигитнинг ёстиғи қуримағон бўлурди. Лекин, афсус...

Малик Гиёсиддин индамади. Нима ҳам дерди?

Хатто ҳазрат пиримизнинг ваъз-насихатларига ҳам қулоқ солмадингиз.

Амир Темур мавлоно Зайниддин Абубақр Таябодийнинг бундан аввал унинг илтимоси билан Малик Гиёсиддинга айтган панд-насихатларини эслатган эди. Пир ўшанда унга бундай деган эди: «Сен Ҳиротнинг мустаҳкам девори ва қалъасига эътимод қилуб, ўзингдин қудратли

бир подшоҳ бирлан ёвлашма, бу билан мусулмонларнинг заволига коласен».

Малик Ғиёсиддиндан яна садо чикмади. Факат ер тагидан ўқрайиб Амир Темурга бир караб кўйди, холос. Унинг катта кук кўзларидан алам ва нафрат учкунлари чакнаб турарди. Мағлубият алами шунака бўлади, ўзи. Амир Темур эса уни эзишда давом этди:

— Эссизгина ҳали ўн гулидан бири очилмай завол бўлгон йигитлар! Сиз бирлан биз, аълоҳазрат, чин дунёга боргонимизда жавоб берамиз, алар учун. Ҳа, шундай, ҳазратим.

Шундан кейин бир дақиқа ўртага сукунат чўкди. Асосий гап кейин бўлади. Темурбек уни энди жаллоднинг кўлига топширади... Нима ҳам кила оларди. Такдири азал бу! Шунини ўйлаб Малик Ғиёсиддиннинг эти уюшиб, юраги орқасига тортди. Хайрият, у ўйлаганча бўлмади. Охири хайрли кўчди. Ҳазрат соҳибкирон уктамлиқ килди:

— Биз сизнинг молу жонингиздин кечдик, аълоҳазрат. Ихтиёрингиз ўзингизда. Хохласангиз Ғурга, қариндош-уруғларингиз, элингиз орасига борингиз. Хаж сафарини ихтиёр килмокчи бўлсангиз, нур устига аъло нур.

Шундан кейин Малик Ғиёсиддин Пир Алининг икки юзига сал қон юришгандай бўлди. Кўзлари равшанлашиб, осмондан тушган бу бахт учун беҳад суюнди. Сапчиб ўрнидан туриб икки букилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим килди:

— Лутфу қарамингиз учун минг бор раҳмат, аълоҳазрат! Яхшиликларингизни ўла-ўлгунимча унутмайдурмен.

Малик Ғиёсиддинга бош-оёқ сарупо, икки тўққиз наслдор от, икки туман динори кепаккий акча ва бошқа тансиқ совғалар беришди. У ўша куниёқ Хиротдан юрти Ғурга жўнаб кетди.

Хиротнинг фатҳ этилиши нафакат Хуросон, балки тамом Эронзаминнинг бўйсундирилишига йўл очиб берди. Хирот олингач, ҳазрат соҳибкирон амир Жаҳоншоҳ Жоқуни қўшинларнинг катта қисми билан бирга Нишопур билан Исфароин устига юборди. Ўзи бўлса Алибек Жониқурбоний бўйин товлагани боис Қалот билан Тус устига қараб юрди.

Алибек Жониқурбонийнинг теварак-атрофда узункулок гўмашталари куп эди. Ҳазрат соҳибкироннинг шахсан ўзи қўшин билан келаётганини эшитиб, изтиробга тушди. Нима қилади энди? Қурол кўтариб унинг қаршисига чиқадими? Йўқ, бунинг уддасидан чиқолмайди. Пашшадай эзиб юборади уни Темурбек. Юртини ташлаб

кочадими? Қаёкка боради? Ўйлаб-ўйлаб яна узр-маъзур айтиб Амир Темур ҳузурига боришга жазм килди. Амир Темур Марвда тўхтаб Абу Муслимнинг муборак мазорини ва ўша кутлуғ шаҳарда ўтган азиз-авлиёларнинг муборак турбаларини зиёрат қилиб турганда, бу иккиюзламачи келиб яна унинг оёғига йикилди. Темурбек уни яна афв этди. «Хайр, майли, бу сафар ҳам унинг жони ва молидин кечайлик, куда-андалик ҳурмати», деди у ўз-ўзига.

Айни ўша кунлари сарбадорлар сардори хожа Али Муайяд ҳам келиб, ҳазрат соҳибқироннинг оёқларини унинг шарафига мушарраф бўлди. Амир Темур Алибек Жониқурбоний ва хожа Али Муайяд шарафига катта зиёфат берди, ҳар кайсисини фахрий чопон, мурассаъ камару ханжар ва бошқа камёб совғалар ила сийлади.

Амир Темур эртаси кун и саодат ва иқбол билан Марвдан кучиб, Амир Валининг гунашталари ин қурган Сабзавор сари юзланди. Зафар асар лашкар Сабзавор атрофидаги Ўғилжатов яйловига келиб кўнди ва анъанага кўра, Сабзавор ҳокими ҳузурига элчи юбориб, қалъани яхшилик билан ҳумоюн мавқабнинг мулозимлари илгига топширишни таклиф килди. «Акс ҳолда,— деб ёзилган эди унинг мактубида,— рааё ва бараёнинг молу жони ғорат елига соврилиб, қасру қалъангиз ва олий иморатларингиз қунафакун этилур». Амир Вали ушбу мактубни олиши ҳамон ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига пешвоз чиқиб, Сабзаворни унга топширди.

Ўғилжатов яйловида бир неча кун лашкар билан чорполарга дам берилди. Ҳазрат соҳибқирон ўша кунлари бундан қарийб йигирма йил аввал мўғуллар истилоси туфайли бу ерларга қочиб келган Ҳожи барлос билан унинг иниси Идикуни мулозим ва хизматкорлари билан тутиб ўлдирган Хурошо қишлоғидаги қолган-қутган бузукиларни тутдириб, тигдан ўтказдирди. Ашраф қишлоғини амир Ҳожи барлоснинг набираси Али Дарвеш билан амир Идикунинг ўғли Муҳаммад Дарвешга суюрғол қилиб берди. Сабзаворни эса унинг пешвоси Шайх Али Сабзаворийга қайтариб, Тобон баҳодирни Сабзавор вилоятига доруға этиб тайинлади. Шундан сўнг ҳазрат соҳибқирон бахт-саодат билан пойтахт Самарқандга қайтди.

Шундай қилиб, 1381 йили Хуросон мамлакати ҳазрат соҳибқирон тарафидан бўйсундирилди. Хуросон тахтига зўр тантана билан амирзода Мироншоҳ ўтказилди.

1381 йилги юриш Амир Темурнинг Эронзаминга қилган биринчи ҳарбий юриши эди.

Амир Темур 1381--82 йилнинг кишини Бухоройи шарифда ўтказди. Лекин ҳордик чиқариш тинч, хотиржам кечмади. Ўша кунлари ҳазрат соҳибкироннинг бошига оғир мусибат тушди. Суюкли кизи Оға бегимдан айрилиб қолди. Уни бундан икки йил муқаддам зўр тую томоша қилиб амир Мусонинг ўгли Муҳаммадбекка узатган эди. Бир яшар Султон Ҳусайн исмли ўгли ундан ёдгор бўлиб қолди. Оғаниг ўлса-ўлсин, аммо боланиг орқада қолиши керак экан. Бу йўқотиш Темурбекка жуда қаттиқ ботди. Шу тўрт-беш йил ичида наҳотки бир эмас, икки фарзандидан айрилиб қолса! Эҳ, фарзанд доғи ёмон бўларкан...

Оға бегим ўлимидан кейин ҳазрат соҳибкирон яна дунё ишларига беэътибор, салтанат ишларига рағбатсиз бўлиб қолди. Хатто Алибек билан амир Валибек бирикиб, Сабзавор устига қўшин тортишга ҳозирлик кўраётгани ҳақида Хуросондан ташвишли хабар олинганда ҳам парвойи палак бўлди. Амирлар ва вазирлар ташвишланиб, ҳазрат соҳибкироннинг эгачиси Қутлуг Туркан оғонинг ҳузурига бориб ялиниб-ёлвордилар. Ахвол шу зайлда давом этаверса, салтанат ғанимлари бош кўтариб, тожу тахт ва давлат оғир кунга қолишини айтиб, ундан ёрдам сўрадилар. Чунки ҳазрат соҳибкирон кўп ишларни эгачиси билан кенгашиб қиларди, унинг кенгаш ва маслаҳатларига қулоқ солар эди. Қутлуг Туркан оғо амирлар ва вазирлардан бу гапни эшитиб, ташвишга тушди ва қулай фурсат топиб инисининг олдига кирди. Темурбек оёқларини сандалга солиб ўлтирган эди. Сандал устида пистаранг чарм муқовалик «Қуръон» кигоби. Оёқ шарпасини эшитиб Темурбек эришибгина бошини кўтарди ва эгачисини кўриб оҳиста ўрнидан турди-да, уш сандалнинг бўш тарафига ўтказди. Дуойи фотиҳадан сўнг она билан ини анчагача гапни нимадан бошлашни билмай бир-бирларига тиклиб ўлтирдилар. Охири суқунатни эгачи бузди:

— Нима қилардик, иним. Худонинг иродаси шунақа эркан. Бандасининг кўлидан нима келарди? Келинг, сабр-гоқат қилайлик.

Темурбек индамади. Фақат кўзларидан дувиллаб ёш келиб, юзларини ювди.

Шу зайлда эгачи билан ини оби дийда қилишиб олишди. Сўнг орага яна суқунат чўкди.

Хизматкор дастурхон олиб келиб ёзди. Лекин томоқларидан чой ҳам ўтмади. Хар ҳолда, эркак эркаклигини қиларкан, Темурбек ўзини тутиб олди. Қутлуг Туркан оғонинг бўлса кўзларидан ёш аримади... Темурбек пайт

пойлаб эгачисига астойдил назар солди. Бундан бир-икки йил бурун куч-кувватга тўлиб-тошиб юрган бу аёл бугун нимагадир хоргин кўринадур. Оқ юзининг ранги кетиб, сочларининг оқи кўпайган. Эгачисига раҳми келди, унинг сўниб бораётганидан ташвишга тушди. Чунки шу эгачисидан бошқа кими бор энди? Отасидан кейин ишонган тоғи шу эгачиси эди. Худо кўрсатмасин, унга бирон қор-ҳол бўлса, аҳволи не кечади? Шуларни ўйларкан, Темурбекни совук тер босди. Ўзини аранг босиб, эгачисидан кўнгил сўради:

— Сихат-саломатлигингиз яхшими, эгачи? Жиянлар омонму? Ўз-ўзим билан бўлиб сизлардан кўпдин бери хабар ололмадим.

— Бор бўлинг, иним. Ҳаммамиз тинч-омондурмиз. Жиянларингиз ҳам. Аммо...

Қутлуг Туркан оғо бўёғини гапираолмади. Дийдасига жикка-жикка ёш келиб, нафаси бўғилди. Темурбек дардини ичига ютиб, эгачисига далда берди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, илож қанча деб, эгачи? Бандасининг қўлидан нима келарди?

— Ҳа, биз бандаларнинг қўлидан нима ҳам келур эрди,— деди Туркан оғо бош чайкаб. Сўнг сўзида давом этди: — Парвардигори олам бўёғига Сиз бирлан бизга сабр-тоқат ато этсун. Энди, бек, тирикларнинг ғамини ейиш керак. Мотам тутиб ўлтираверсак эл-юртнинг аҳволи не кечади? Рааё ва бараёнинг холи-чи? Оға бегим энди қайтиб келармиди, бек. Ўзингизни қўлга олинг. Зудлик билан салтанат ишларини илгингизга олмасангиз бўлмас. Акс ҳолда мамлакатни фиск-фуруж чулғаб олғай, бузилиш ва паришонлик мўмин-мусулмоннинг бошига тушгай. Худо кўрсатмасун, мамлакат ташқарисидаги ғанимларимиз фурсатни ғанимат билиб мамлакатга бостириб киргудай бўлса, нима қиламиз? Унда мўмин-мусулмонларнинг заволига қоламиз, бек. Тангри таоло бунни асло кечирмайдур, иним.

Шу тарика Қутлуг Туркан оғо инисига кўпдан-кўп насихатлар қилди, ловуллаб турган қалбига таскин сувини сепди. Сўнг Сурайи таборакдан бир оят ўкиди-да, намози пешинни баҳона қилиб, инисининг ҳузуридан чикди.

Темурбек шу кеча бироз ором олди. Эрталаб бир қадар ўзига келиб қолди. Нонуштадан кейин вазири аъзамни ҳузурига чакиртириб, ундан мамлакат аҳволини суриштирди.

Вазири аъзам соҳибқироннинг ўзига келиб қолганидан

ич-ичидан суюлди, икки кўлини кўксига қўйиб, икки букилиб унга таъзим бажо келтирди:

— Худого шукр, аълохазрат! Эл-юрт тинч, лекин товарак-атроф га-га говур.

— Товарак-атрофда не ҳол? Яна уша Алибек бирдан Валими?

— Шундай, аълохазрат, дея вазири аъзам Алибек билан амир Вали фитнаси хусусида бор гапни сўзлаб берди. Ва ҳар бир ибората ургу бериб деди:

— Алар Сабзавор устига боскин қилиш хусусида бир маслаҳатга келиб ўлтирган эрмишлар.

Амир Темурнинг бирдан жаҳли чиқди:

— Бу кўрнамак Алибек шунча қилгон яхшилигимизни унут қилибдурму! «Мол боласини боксанг, оғзи бурнинг мой қилур, одам боласини асрасанг, оғзи бурнинг қон қилур», деб бежиз айтишмагон эрканлар қўлни кўрганлар. Шунча яхшиликлар қилгон бўлишимизга қарамай эл бўлмади у.

Вазири аъзам унга қўшилди:

— Ўт аланга олмай туриб ўчирилмаса, эл-юртга офат келтирадур, аълохазрат.

— Рост айтасиз, таксир. Барча амирлар, нўёнлар ва аркони давлатни тушликка таклиф этинг.

— Бош устига, ҳазрати соҳибкирон.

Вазири аъзам чуқур таъзим қилганича, Темурбекнинг хузуридан чиқиб кетди.

Темурбек тушгача Алибек ва амир Вали исёни хусусида ўй суриб юрди. Нима қилиш керак? Бор қўшинни олиб ўзи боргани маъқулми, ёки амирзода Умаршайх бошчилигида қўшин юборгани тўғри бўлурми эркан? Кўп ўйлади, аммо бир тўхтамга келолмади. «Майли, бу масалани кенгашда амирлар ва аркони давлатнинг ўзи ҳал қила қолишсин», деди у ўз-ўзига.

Тушликка барча аркони давлат, боёнлар, зафар нишон амирлар ва тигузур бекларнинг барчаси тўпланди. Дуо-фотиҳадан кейин йиғилганларнинг барчаси ҳамон қора либосга бурканиб ўлтирган соҳибкиронга дилжўйлик билдирдилар. Имом хатиб Қуръон тиловат қилди. Бир-икки пиёладан чой ичилгач, ҳазрат соҳибкироннинг ишорати билан вазири аъзам сўз бошлади:

— Мухтарам аҳли жамоанинг мушкул тугунларни ечувчи пок дилларига маълум ва равшан бўлсинким, Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний бирлан Мозандорон ҳукмдори амир Вали кўрнамаклик қилиб хонимиз,— у уй тўрида викор билан ўлтирган Суюрғатмишхонга таъзим

қилди ва ҳазрат соҳибқиронга қарши тил бириктириб, — вазир аъзам унга ҳам таъзим қилди, — исёну тугён тугини кутарибдурлар. Алар бирга Сабзавор ва Хуросоннинг бошқа вилоятларини босиш ниятида жаҳд бирлан кўшин йиғаётгон эрмишлар. Агар номлари қайдга олингон амирларнинг фитнаси аланга олғудай бўлса, нафакат Хуросон, балки Мовароуннаҳрга ҳам қатга хавф-хатар тугиладур. Улуғ хон бирлан ҳазрат соҳибқирон бу хусусда мухтарам жамоанинг фикрини билмоқ истайдурлар.

Ҳазрат соҳибқирон билан бирга кишлаб турган махрами асрори Аббос баҳодир бошқалардан олдин фикр айтди:

— Вазири аъзам жанобларининг гапида жон бор. Фитнанинг олди олинмаса, оқибати ёмон бўлиши тургон гап. Бу туз кўр қилғур Алибек қачонгача жазосиз қоладур. У кўп марта кечирилди, — Аббос баҳодир Амир Темурга ер остидан қараб қўйди, — лекин аҳдига вафо қилмади. Мана энди амир Валини ҳам йўлдин урибдур. Ул махлуқ барибир эл бўлмайдур, бизга — дея Аббос баҳодир қўлларини мушт қилиб тугди ва қаттиқ ғижинди.

Амир Муайяд қўшиб қўйди:

— Шу юришда Туршизни ҳам бир ёқлик қилмоқ даркор. Туршизликлар исёнчиларга қўшилиб кетиши мумкин.

Кейин яна уч-тўрт амир гапирди. Лекин ҳеч ким юришга қарши чиқмади. Фақат юришни ким бошқаришини айтишмади. Чунки бу масалани одатдагидай, ҳазрат соҳибқироннинг ўзи ҳал этарди.

Қиш ярмидан ўтиб қолганига қарамай, совуқ ҳали бўшамаган. Бунинг устига қор тинмай ёғарди. Шунга қарамай, сафар ҳозирлиги бошлаб юборилди: вазир Мухаммад Довудга бир ойлик ошлиғ жамғариш, бор қурол-аслаҳани ва чодирларни ҳисоб-китоб қилиб чиқиш вазифаси топширилди. Вилоят ва ўлкаларга лашкар йиғиб келиш учун тавочи ва жарчилар жўнатилди. Андижонга — Умаршайх мирзо ҳузурига ва Сарахсга — амирзода Мироншоҳга чопар юборилиб, кўрсатилган вақтда Қалот ёнига келишлари буюрилди.

Ҳижрий 783 йилнинг қиш ўртасида (1382 йил январ ойининг охирларида) ҳазрат соҳибқирон Алибек билан амир Вали исёнини бостириш учун лашкарни етаклаб Бухороёқ дариғдан чиқди ва Махен йўли билан бериб Қалот ёнига келиб тугди. Амирзода Мироншоҳ Сарахсда келиб, шу ерда Умаршайхга қўшилди.

Қалотнинг баланд девор билан ўралган мустахкам қалъаси бор эди. Алибек Жониқурбоний ҳазрат соҳибкироннинг Бухоройи шарифдан чиққанлигининг хабарини эшитган ҳамона аҳлу аёли ва хазинасини шу қалъага олиб келиб яширди. Қалъани камал қилувчиларни озик-овқат ва бошқа ҳаёт эҳтиёжларидан маҳрум қилиш мақсадида теварак-атрофнинг халқини ҳам қалъа ичига қўчириб олиб ўтди.

Амир Темур Алибек деб Қалот халқини қаҳр селига мубтало қилишни истамади. Шу сабабдан қалъа ичига одам юбориб қаршилиқ қўрсатиб, халқни қўрқув ва таҳликага солиш яхши эмаслигини уқтирди. «Агар ҳеч қандай қўрқув ва таҳликага тушмасдан,— дейилган эди унинг Алибекка йўллаган хатида,— қалъадин чиқиб ҳузуримизга келсалар, аввалгидай мурувват ва офиятларимиздин баҳраманд бўладурлар». Алибекнинг димоғига ғурур ва таккаббурлик ғубори қаттиқ ўрнашиб қолган экан, ҳазрат соҳибкироннинг беминнат марҳамат ва лутфу қарамидан баҳраманд бўлишни хоҳламади ва одамларини олиб тоққа қараб қочди.

Қалотни узок муддатлик камал урушларисиз олиб бўлмас эди. Ва яна бу иш катта қурбонсиз рўёбга чиқмасди. Алибекни тоғу тошлар орасидан кидириш ҳам фойдасиз эди. Таниш бўлмаган қорли сўқмоқларда пистирма ёки бошқа бирон фалокатга учраб панд ейиш мумкин. Лекин Қалотни олмай кетиш ҳам уят эди. Нима қилиш керак? Темурбек ўйлаб-ўйлаб шу ерда бир ҳийла ўйлаб топди ва қўшин бошлиқларини чақиртириб режасини уларга айтди. Сўнг баланд овоз жарчиларга қўшин орасига бориб: «Мозандарон деб адашиб бу ерга келиб қолибмиз, ҳазрат соҳибкирон чекинишингизни буюрдилар, деб жар солинглар», деб тайинлади. Тонг ёришмай қўшинлар тахминан бир фарсах масофага чекиниб, йўлнинг икки тарафига пистирма қўйди. Беш юз атрофида бўлган суворийлар бўлинмаси йўл ўртасини эгаллаб, қалъа тарафдан бўладиган ҳужумни кутишди. Амир Темурнинг қўшинлари чекингани қалъадагиларга эрталаб маълум бўлди. Катта шодиёна бошланди. Қарнайнинг наъраси, бурғунинг ноласи, катта-кичик нағораларнинг гумбир-гумбири осмону фалакни тутди. Қутвол ва бошқа ҳарбий бошлиқлар шошилишч кенгаш қуриб, ёғийни қувиш, ўзига етиб бўлмаса, угрук ва захираларини қўлга тушириш учун ошиқдилар. Қурол кўтаришга мажбур келган тирик жон: биров пиёда, бошқа бирлари отлик қалъадан чиқиб чекинган қўшин таъқибига тушдилар.

Пистирмаларни сезмай, йўл устида турган отликлар тўдасини кувиб кетдилар. Қалъадан бир ярим фарсах йироқлашганда ҳақиқий тузокқа илинганларини англадилар. Улар чор атрофдан қуршовда қолган эдилар. Оқибат ул-амр қалотликлар Темурбекнинг чигирткадай ёпирилиб келган суворийларининг қиличига ем бўлдилар.

Кечга бориб Қалот яна қуршаб олинди. Амирзода Мироншоҳ Дехча дарвозаси қаршисига келиб ўрнашди, амир Муайяд орлотнинг ўғли амирзода Али қалъа ичига оқиб кираётган наҳр бўйларини эгаллади, амирзода Умаршайх Қалотнинг яна бир муҳим дарвозаси қаршисига турди. Бошқа қўшинлар ҳам шу тариқа ўз мурчилларига ўрнашдилар.

Эртаси кун тонг билан қалъа аҳли теварак-атрофида мўру малағ бўлиб турган лашкарни кўриб изтиробга тушди. Шу алфозда икки кунни кечирдилар. Амир Темур эса талофот етмасин деб қўшинларни жангга ташламади. Яна бир-икки кун кутишга қарор қилди. Шундан кейин ўзлари таслим бўлмаса, сувни ҳам беркитади. Теварак-атрофдаги қишлоқлардан озик-овқат йиғиб келишнинг иложи йўқ. Заҳира кўпга етмайди. Яна сувни боғлатиб қўйса иш тамом, барибир таслим бўлишади — бошқа чоралари йўқ.

Охири, Амир Темур айтгандай бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Алибек Жониқурбонийнинг гумашталари ўзаро кенгашиб, қаршилиқ кўрсатишнинг энди фойдаси йўқлиги, қалъани топширишдан ўзга илож қолмаганини гапириб турганларида, кенгаш бўлаётган ерга Алибекнинг ўзи кириб келди. Ердан чиқдим, ски осмондан тушдим, уни ҳеч ким билмай қолди. Алибек тамом истеъдодини ишга солиб, кенгаш қатнашчиларининг руҳини ўзгартириб юборди, гумашталарига далда берди ва Амир Темурни дафъ этиш борасидаги режасини айтди: «Ул бир вагтлер меним гўлиме душди, Вели огаминг айдонини эдил, ўни гойберайиндим. Осли уни шул воқт ўлдирийсам боложок экен. Эммо худой гуво, инди ўни ҳўкмон ўлдиржек. Босим элиме душер ол!»

Алибек ўша кунгек хазрат соҳибқирон олдиға элчи юборди. Унинг мактубида мана булар ёзилган эди: «Йўлдон одошиб шу гунларе душдук, оли хазрат. Ўнунг устуне-де гуно эдил, бейле утонип ўтирис. Оли раҳимдорлигингиз, бичерелере кереминиз эҳли юрдде беллидир. Шунлукден мен бенденизин гуносини шу тезек хем гечирсениз дийиб гати инонган. Бизинг ислегимиз, эгерде хазрот соҳибқирон енгилмиз гўшинлерини галанинг

туверегинден олип гитсе, хукмен хезретимен топрогини зиярот этмеге барарис ва гала очорлорини унинг хизметкерлери голине гувшурорис». Хазрат соҳибкирон Алибекнинг гапига бошда ишонмади. Лекин камоли марҳамати ва олий ҳиммати туфайли бу гал ҳам унинг сўзларига эътимод қилди ва кўшинларини бир фарсах масофага орқага қайтариб, элчиларини қабул қилиш ва улар билан янги сулҳ тузиш хусусида музокаралар олиб боришга рози бўлди. Белгиланган куни Олий ўрдуга Алибекнинг элчиси, Жонқурбонийлардан Муҳаммадшоҳ келди. Алибек уруш ҳаракатларини тўхтатиш ва ахдномани имзолаш учун хазрат соҳибкирон беш йигити билан Чукур дара тарафдаги дарвоза олдига боришини таклиф қилибди. Элчининг яна айтишича, Алибек ва қалъа кутволи ҳам беш мулозими билан ўша дарвоза ёнига келадилар. Сулҳ ўша ерда имзоланармиш. Амир Темури Алибекнинг таклифига розилик билдирди ва шартнома лойиҳасини тузиш учун ўз элчисини унинг элчисига қўшиб қалъа ичкарасига жунатди.

Икки кундан кейин чошгоҳда Чукур дарада хазрат соҳибкирон Алибек билан учрашиши ва сулҳни имзолаб, қалъанинг қалидларини қабул қилиб олиши керак эди. Лекин бу учрашув бўлмади. Элчилар Қалотга жўнаб кетганининг эртасига кечкурун хазрат соҳибкирон элчисининг навқари қалъадан совук хабар келтирди: Алибек Амир Темурнинг элчисини зиндонбанд этибди, хазрат соҳибкироннинг ўзини эса Чукур дарага учрашувга келганда тутиб олиш ниятида эмиш. Шу максадда ўша дарада теварак-атрофга пистирмалар қўйилибди. Темурбек буни эшитиб учрашувга бормади. Қалот камалини давом эттириш ниятидан қайтиб, кўшиннинг бир қисmini қалъа теварагида қолдириб, ўзи қолган аскарлари билан Хуросондаги яна бир мустаҳкам қалъа — Туршизга қараб йўл олди. Аммо ўшанда Қалотга олиб борадиган барча йўللари Суюргатмишхон ҳамда амирзода Алининг туманлари билан тўсиб қўйди. Тўсганда ҳам шундай тўсдики, ундан чумчук ҳам ўтолмайдиган бўлди.

Туршизга бораётганларида, Ясси довондан ўтганларида, бирдан Дилшод оғонинг тоби қочиб қолди. Амир Темур бу шўх хотини бошқаларга ўхшаб ўғрукда эмас, отда эрининг ёнида юришни яхши кўрарди. Ҳамма вақт аскар орасида, ҳеч нарсадан, ҳатто ўлимдан ҳам кўркмасди. Қиличбозликда эса эркаклардан қолишмасди. Ҳамма вақт соғ-саломат юрган одам бирдан оғриб қолди. Табиблар синчиклаб кўришиб ва маслаҳатлашиб, уни олий узангида

қолдириб бўлмаслик ва тезда Самарқандга жўнатиб юбориш зарурлигини айтдилар. Ҳазрат соҳибқирон Дилшод оғони одам қўшиб Самарқандга жўнатди.

Туршиз Хуросон Кўҳистонидаги мустаҳкам қалъалардан саналарди. Малик Ғиёсиддин бир вақтлар уни амир Али Садидийга инъом қилган эди. Садидийлар аслида Ғур жамоасига тегишли тоифа бўлиб, баҳодирлик ва ҳисордорлик шеvasида шўҳрат таратган тоифа эди. Уларнинг Туршиз қалъаси ичида заҳира ва олатлари кўп эди...

Туршиз қалъасининг химоячилари Темурийлар қўшинини ўқ ва тош ёмғири билан қарши олдилар. Темурбек улардан буни кутмаган эди, негаки Садидийларга валинеъматлик қилиб келган Малик Ғиёсиддин айни пайтда ҳазрат соҳибқироннинг узангисида эди. Амир Темур Садидийлар уни кўришлари билан қалъа дарвозасининг қалидларини олиб чиқиб қўлига топширадилар, деб ўйлаган эди. Афсуски, ундай бўлмади. Амир Темур буни кўриб бир қадар асабийлашди ва қалъанинг рўбарўсидаги тепалик устида, ҳазрат соҳибқироннинг ёнида туриб қўшинларнинг ҳаракатини кузатиб турган Малик Ғиёсиддинга зарда билан деди:

— Садидийлар бир пайтлар сизнинг навқарингиз бўлишган. Янглишмасам қалъани аларга сиз инъом қилгансиз. Шундай эрмасму?

— Шундай. Ҳар қачонғидай сиз ҳақсиз, аълоҳазрат.

— Унда сизни қўриб турганлари ҳолда нега бизни тирборон қилишяпти.

— Беақллик ва жоҳилликларидан, аълоҳазрат.

Ҳазрат соҳибқирон бошқа унга сўз қотмади. Малик Ғиёсиддин бошқаларнинг олдида ўсал бўлди. Ер ёрилмади-ю, унинг қаърига кириб кетмади. Сўнг орқасига ўгирилди, рикобдордан оғининг тизгинини юлиб олиб сапчиб отга минди-да, уни қалъа сари учуриб кетди. Орқасидан икки навқари ҳам отига камчи босди. Қалъа кўнғираларидан мўралаб турган жангчилар хандакка яқинлашиб қолган суворийни таниб, отишмани тўхтатдилар. Малик Ғиёсиддин бор овози билан қалъадагиларга нидо қилди:

— Ҳой, биродарлар! Ақл-хушларингни йиғиб олинглар! Фуқаронинг ва ўз молу жонингни хавф-хатарга қўйишдан муддао не?! Ўз ихтиёрларинг бирлан улўғ Темурбекка тобеълик билдирсаларингиз жонингиз ва молингиз омон қоладур. Ҳой, Али Садидий! Нахотки сен беҳуда қон тўкилишини истасанг. Қўрнамақлик қилма! Ўйлаб иш тут! Эсингни йиғиб ол! Агар ўз ихтиёринг бир-

лап калъани топширсанг, хазрат соҳибкирондан кўп яхшиликлар кўрасен. Мен бунга кафолат берурмен.

Бирок калъа деворидагилар Малик Ғиёсиддиннинг панд-насихатларига қулоқ солмадилар, аксинча, уни бўлмағур сўзлар билан ҳақорат қилдилар. Хатто кимдир унга ўк ҳам узди. Ўк унинг ёнида турган мулозимига тегди ва у шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Малик Ғиёсиддин калъадагиларга яна ялинди:

— Хой, нодонлар! Охирги марта огоҳлантирамен. Эсхушингни йиғиб ол! Қайсарликнинг оқибати ёмон бўладур.

Калъадан яна кимдур ўк узди. Ўк Малик Ғиёсиддиннинг қулоғи ёнидан ғувиллаб ўтиб кетди.

— Бор, билганингни қил-эй!.. — Малик Ғиёсиддин калъа ҳимоячиларига қўл силтади ва отини орқага буриб, унга жон-жаҳди билан қамчи босди. От уни Темурбек турган тепаликка қараб учириб кетди...

Қизиқки, Али Садидий ва унинг гумашталари хаттоки кечаги валинёъматининг гапини ҳам қулоққа олмадилар. Туршиз ҳимоячилари уч кеча-кундуз шиддат билан жанг қилиб, Амир Темур қўшинларининг ҳужумини қайтариб турдилар. Садидийларнинг каттик қаршилиги етмагандай, иссиқнинг шиддати ҳам ортиб, ҳамманинг тинкасини қуритди. Бу ҳолда жангчиларни тинмай ҳужумга ташлаш инсофдан эмас эди. Темурбек уруш ҳаракатини вақтинча тўхтатиб, жангчиларни панага олиш ҳақида буйруқ берди. Туманбошилари эса кенгашга тўплади.

— Али Садидий ва унинг гумашталари, — деди у аҳли кенгашга, кўрслик қилиб, — жангу жадални ихтиёр этдилар. Бунинг устига аксига олиб, қулоқ ҳам каттик исиб кетди. Қўрбонлар ортиб боряпти. Хўш, энди нима қиламиз?

Темурбек одатдагидек амирларига бир-бир кўз ташлаб чикди. Лекин ҳамма оғзига толкон солиб олгандай эди. Шундан кейин Амир Темур амир Жоку барлосга кўз ташлади. Бундай пайтларда дилидагини яширмай, ҳамиша соҳибкироннинг жонига оро кириб юрган бу кекса амир ҳам бугун нимагадир индамай ўлтирибди. Амир Жоку барлос бирпасдан кейин бошини кўтарди ва Малик Ғиёсиддинга қараб тўнғиллади:

— Калъадагилар у кишининг одами. Нима қилишни ундан сўранг, аълоҳазрат.

Нафакат Жоку барлос, балки туманбошиларнинг аксарияти Малик Ғиёсиддинни ҳуш кўришмас эдилар. У бир пайтлар Хиротни жўнлик билан топширмай, кўп кон тўкилишига сабабчи бўлгани ҳамманинг эсида. Хирот фатх этилгандан кейин Амир Темур нимагадир уни қўйиб

юборди. Малик юртига кетиб қолди. Лекин зафар асар лашкар Қалот қамалига тутинган пайтда у қаёқдандир яна пайдо бўлди. Мана оқибати — Қалотни ҳам ололмадик. Туршизни ҳам ололмай ўлтирибмиз. Амир Жоку барлоснинг тўнгиллаганича ҳам бор эди. Ҳамма қийинчиликларга сабабчи шу Малик Ғиёсиддин деб ўлтурган эди у. Тўғриси Жоку барлос ҳам, бошқалар ҳам унга ишонмас эдилар. Қолганлар ҳам Малик Ғиёсиддиннинг ёқасига ёпишдилар.

— Табаасига сўзи ўтмагон одамни нима деса бўлади?

— Қалъадагилар балким бекорга қутуришмаётган бўлсалар керак?!

— Яна захарли илонни қўйнимизга солиб юрган бўлмайлик?!

Темурбек вазиятни юмшатишга жазм қилди:

— Шубҳаларингиз ўринсиз, жаноблар. Ахир, Малик Ғиёсиддин кўкрагини ўкка тутиб қалъа пойигача бориб келди-ку! Ва яна тинчликни раво кўриб, хизматимизга келиб ўлтирибди. Қўйинглар, жаноблар, яхшиси Туршиз қалъасини ҳам, Қалотни ҳам ўзимизга қаратиш чораларини излайлик. Қалъани кам қурбонсиз, тadbир бирлан олиш йўлини кидирайлик. Фикри ожизимча, манжаник, тош аррода ва қорағозий қозонларни ишга солиш вақти келганга ўхшайдур.

Темурбек қаршисида тиз чўкиб ўлтирган эллик ёшлардаги новчадан келган котма одамга мурожаат қилди:

— Устод Мурод Али!

— Лаббай, аълоҳазрат,— устод Мурод Али сапчиб ўрнидан тураркан, ҳазрат соҳибқиронга тикилиб қўл ковуштирди.

— Энди навбат сизга келди, чамаси. Буёғи бўлмади.

— Бош устига, аълоҳазрат.

— Сизга ижозат!

Устод Мурод Али таъзим қилиб, ташқарига чикди.

Ишбилармон муҳандислар ва чапдаст йигитлар устод Мурод Али бошчилигида тез фурсат ичида қалъа теварига манжаник, тош аррода ва нафт отувчи қора қозонларни ўрнатиб, уларни ишга солдилар.

Ва яна фармони олийга биноан, нақбчилар хандақнинг нариги тарафидан анчадан бери хуфёна қавланаётган нақбларни девор ва дарвозалар остига етказиб бўлдилар. Хандақ ҳам сувдан холи қилинди.

Оқибат ул-амр манжаник ва тош арродалар девор ва унинг буржу бораларини ари уяси каби илма-тешик қилиб юбордилар. Қалъа деворининг у ер-бу ерида портлашлар

бошланди. Бу азамат накбчиларнинг иши эди. Нафт андозлар отгап нафт тўплар мўлжалга бориб тушиб, қалъа ичида у ер-бу ерида ёнғинлар бошланди. Шундан кейин зафар асар лашкар чор тарафдан шиддат билан ҳужум бошладди. Манжаник, гош арродалар ва нафт андозлар берган зарб, накбчилар уюштирган портлашлар, жангчиларнинг ҳужумкорлик журъати ўз ишини қилди. Деворнинг накбчилар портлатган ерларидан аскарлар шаҳар ичига бостириб қирабошладилар. Тўс-тўполон, қий-чув бошланди. Садидийларнинг сардорларини ваҳима босди. Улар энди қалъани саклаб қолиб бўлмаслигига ақллари етди. Шунинг учун қалъа буржларига оқ байроқ осиб, жон омонлик тиладилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳузурига эса совға-саломлар билан элчи юбордилар. Амир Темур қалъа ахлининг жону молидин ўтди, садидийларнинг барчасини оқ ўйлик қилишни буюрди. Ўшанда улар аҳлу оиласи билан Туркистонзаминнинг шаҳару қишлоқларига қўчдилар. Туршизга амирзода Мироншоҳнинг мулозимларидан Сарик оталик доруға қилиб тайинланди.

Туршиз ишғол этилган куни бу ерга Форс мамлакатининг подшоҳи Шох Шужоҳнинг элчиси келди. Элчи амирзода Умаршайх воситаси ила Амир Темурга бир сандик қимматбаҳо жавоҳир ва шаҳвор лаъллар, тансиқ моллар, олтин динорлар, ҳарир матолар, тозий отлар, роҳгузор туялар, суқурлот ва саропардалар, нафис, рангоранг матодан зўр санъат билан тикилган чодир соябонлар ва бошқа анвойи нарсалардан иборат совға-салом билан Шох Шужоҳнинг давлатхоҳлик изҳори ёзилган мактубини топширди. Ҳазрат соҳибқирон элчини зўр иззат-икром билан кутиб олди, уни бош-оёқ сарупо билан сийлади. Шох Шужоҳни шоҳона инояти ва отифатларидан умидвор қилиб, элчиларга қайтишига ижозат берди. Унга ўзининг элчисини ҳам қўшди.

— Биз ул зоти олийлари бирлан дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари мустаҳкам бўлишлигига тарафдормиз. Шул мақсад бирлан ул олий хонадон бирлан куда-андалик муносабатларини ҳам ўрнатиш ниятида эрурмиз. Ул юксак поялик тахт соҳибининг поклик хазинасида сакланаётган шохвор дурни амирзода Пирмуҳаммадга сўратиш ниятидадурмиз, — дея ҳазрат соҳибқирон буларни элчига алоҳида уқтирди.

Бу юришда Туршиздан ташқари, Қалот билан Родгон ҳам бўйсундирилди. Қалъалар ортикча қурбонсиз олинди. Равғий йўлидан Кабуджома ва Шосмандга бориб тушилгач, Мозандарон волийси амир Валининг элчиси

ҳазрат соҳибкирон ҳузурига келиб, қабул маросимига мушарраф бўлди. Амир Вали элчи орқали Мозандарон ҳазрат соҳибкироннинг олий ҳокимиятига тобеъ эканлигини, ўзи эса буюғига бел боғлаб унинг хизматини адо этишга шай эканлигини айтиб юборибди. Айнан шу пайтнинг ўзида Калотдан ҳам хушxabар олинди. Алибек Жониқурбоний Шайх Али баҳодир билан сулҳ тузиб, урушни тўхтатибди. Амир Темур Мозандарондан қайтиб, Шомулғон ва Чармуғон орқали Родгон марғузориға келиб тушганда Шайх Али баҳодир Алибек Жониқурбонийни Олий ўрдуга етаклаб келди. Алибек бошига қоп ташлаб, қиличини бўйнига осиб олган, қўллари боғланган эди. Алибек келиб ҳазрат соҳибкироннинг оёқларига йикилди.

— Оси бендени боғишломонг, оли ҳазрат. Ўни ўлдир-мели. Ўл инди сизин раҳимдорлигинизе, силегенинлизе минасин дал.

Алибек энди тирик қолишидан умидини узган эди. Чунки шу сафар қилиб қўйган иши аввалгиларидан ортиб тушганди. Одатда ҳукмдорлар рақибини кечирса бир кечиради, икки кечиради, лекин уч марта эмас. Темурбек эса уни уч бора кечирди. Бу сафар уни жаллоднинг қўлига топшириши турган гап. Олий ўрдуга уни етаклаб келган Шайх Али баҳодир ҳам буни англаб турибди. Лекин Амир Темур ундай қилмади. Бу сафар ҳам «эғилган бошни қилич кесмас» қабилида иш тутди. У аслида шунақа одам эди. «Темур тузуклари»да ҳам шундай ёзилган: «Менга ёмонлик қилган, макр-хйла ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлогон баъзи амирлар чорасиз қолиб, илтижо бирлан паноҳимга келганларида, аларга шундай яхшиликлар қилдимки, менинг иноятим ва хайру эҳсонимни кўриб ўзлари шарманда бўлдилар». Алибек тирик қолди-ю, эли жабрини тортди. Амир Темурнинг амр фармони билан Жониқурбоний эли бўлиб-бўлиб Мовароуннаҳр кишлоқларига оқ уйлик қилинди. Шундай қилиб, Алибек бу сафар ҳам омон қолди. Ҳазрат соҳибкирон яна унинг гуноҳидан ўтди ва улуғ амирлари каторидан ўрин иноят қилди.

— Ишончим комилки, — деди у билан хайрлашаётиб, — бундин кейин дўстлик ва биродарлик ойнасига бошқа гард юкмагай, бек. Нима бўлганда ҳам қудамиз. Ҳеч булмаса, болаларимизни ўйлайлик.

Бу Темурбекнинг «мен сени охириги марта кечираётиман, яна душманлик йўлига кирсанг, ўзингдан кўр!» деган огоҳлантириши эди. Алибекнинг ўзи ҳам англади буни. Алибек яна соҳибкирон олдида тиз чўқди:

— Ишонинг оли ҳазрат, бу бошго гайталанмас эгерур шойло эдойсом мени Гурхон...

Амир Тему́р уни шу ерда тўхтатди:

— Ҳай-ҳай, бек, асло бундай деманг. Қуръони каримни ўртага қўйиб қасам ичиш яхшиликка олиб келмайдур. Биз сизга бусиз ҳам ишондик.

Темурбек ракиби Қуръони каримни тилга олганда амир Ҳусайн билан иккалалари Кешда мазорда шу муқаддас китобни тутиб қасам ичганлари ва қасамнинг бузилиши не хунук оқибатларга олиб келганини эслади.

Эртаси куни эрталаб эшик оға кириб келиб қандайдир нотаниш одам ўрдуга келиб, «ҳазрат соҳибқироннинг шахсан ўзларига айтатургон ўта муҳим гапим бор» деб илтимос қилиб турганини айтди. Амир Тему́р эртами-кечми иш билан келганларни бетўхтов қабул қилиб, гаплашадиган одати бор эди. Шунинг учун эшик оғага ишора этди:

— Майли, кирсун.

Эшик оға хиёл ўтмай, паст бўйлик, семиз, калласи катта, оёқларига қараганда қўллари узунрок, олакўз, паҳмок соқол бир одамни етаклаб кирди. Темурбек уни бир дафъа бошдан-оёқ кузатди, лекин бирдан танимади. Шундай бўлса-да, қаршисидан ўрин кўрсатди.

— Қани, ўтирсинлар, таксир!

Пакана қимтинибгина Темурбекнинг қаршисида чўк тўшди. Дуо-фотиҳадан кейин ҳазрат соҳибқирон бу бемавруд ташрифнинг сабабини суриштирди:

— Ҳўш, таксир, Сизни бу ерга қандай шамоллар учириб келди? Бизга айтатургон қандай муҳим гапингиз бор?

Пакана сапчиб ўрнидан турди ва қўлларини кўксига қўйиб чуқур таъзим қилди, кейин орқасига ўгирилиб, остонада турган эшик оғага кўз ташлаб, яна Темурбекка тикилди. Пакана бу одам олдида гапиргиси келмади, чамаси. Ҳазрат соҳибқирон унинг хатти-ҳаракатини тушуниб, қўли билан «сизга ижозат» деб эшик оғага рухсат берди. Эшик оға чиқиб кетгандан кейин пакана муддаога кўчди:

— Мен кўп йиллар Малик Фиёсиддиннинг узангисида бўлгонмен. Девони мушрифда хизматда эрдим. Малик Фиёсиддин ва унинг хешу ақрабolari ушбу кунлар сиздек олижаноб подшоҳнинг кутлуғ дастурхонидин насибахўр бўлиб ўлтирибдурлар. Лекин аслида алар бунга муносиб эрмаслар.

Амир Тему́р унинг асл муддаосини англади. Шундай бўлса ҳам гапини бўлмади. «Майли кўнглида борини гапирсин», деди ўз-ўзига.

Пакана сўзида давом этди:

— Ҳа, алар бунга муносиб эрмаслар, аълоҳазрат. Аслида Малик Ғиёсиддин Сизга дўст эрмас, ҳазрат соҳибқирон. Биз буни яхши билурмиз.

Хуш-хуш, не важҳдин бизга душман эрурлар? — деди у қизиқиб, лекин ҳаммасини англади. Кечагина тузини ичиб, хизматини қилган хожасининг сирру асрорини очиб, балки унга яхши кўринмоқчи ва бир илож қилиб хизматга ўрнашиб олмакчидур? Темурбекнинг кўнглига шу фикр келди. Бироқ у тузини ичиб тузлиғига туپиргувчиларни аслида ёмон кўрарди. Бундайларни тўхтовсиз даргоҳидан қувиб юборарди. Ҳозир негадир бундай қилмади. Паканага Малик Ғиёсиддин ҳақида истаганини гапиришга имкон берди. Қалот, Туршиз ва бошқа қалъалар камал қилинган вақтда амирлар ўртасида бўлиб ўтган гапларни эслади. Балким Жоку барлос ва бошқаларнинг ўша Туршиз камали вақтида айтган гапларида жон бордур?

Пакана Темурбек бироз ўйланиб қолганини уқиб, гапидан тўхтаб унинг кўзларига тикилди, сўнг ҳазрат соҳибқироннинг ишораси билан яна сўзида давом этди. Хожасини тўла фойда қилиш мақсадида гапни узоқдан олди:

— Малик Ғиёсиддин отаси Малик Ҳусайнга ухшаб золим ва мўмин-мусулмонларнинг ҳақидан қўрқмайтургон одам. У нафақат рааё, балки аслзодалар ва қариндошларининг мол-мулкига ҳам қўл чўзгон. Ҳатто подшозодалар ҳам ҳозир ундан норози.

Пакана шу ерда тўхтаб, гаплари ҳазрат соҳибқиронга таъсир қилдими-йўқми, текшириб кўрмоқчи бўлиб кўз қирини ташлади. Темурбек пинагини бузмай, жим ўлтирарди. Пакана бундан ўзича хулоса чиқарди. Гапини булмай ўлтирган экан, демак кизикяпти. Шу пайт Амир Темур «қани буёғи нима бўлди? Яна нималарни биласен?» дегандай маънодор қараб қўйди. Пакана деди:

— Ўзингиздин қолагургон гап йўқ, ҳазрат соҳибқирон. Шу Малик Ғиёсиддин қўллаб-қўлтиқламаганда Алибек Жониқурбоний ҳам, Али Садидий ҳам, амир Вали ҳам Сизга қўл кўтаришга ботина олармидилар? Алар уччалалари Сиз Хўросонга юриш қилмасдин бурун Қалот қалъасида махфий тарзда учрашганларини ишончли одамлардин эшитганмен. Авваллари Қалот ва Туршиз кутвоаллари ва Мохондин Алибек ҳам, тез-тез Ҳиротга келиб-кегиб туришларини ўз кўзим билан кўрганмен. Ўзим эрсам, Маликнинг топшириғи билан тез-тез

Мохонга бориб турганмен. Кўпинча аттор киёфасида борур эрдим. Турли-туман такинчоклар, Хиндистон молларини олиб бориб турганмен. Бир сафар мени Мошонга юбораётганларида Малик Гиёсиддин «Алибек Амир Темурга карши биз бирлан иттифок тузган. Лекин ахдида турадими-йўкми, бунн билмаймиз. Унга ишонса бўладурми-йўкми, буни ҳам билмайдурмиз. Шунн аниклаб кел!» деган.

Шу ерда хазрат сохибкIRON унинг гапини бўлди:

— Хўш, билтолдингизму: Алибекнинг нияти не эркан ўшанда?

Накана шошиб қолди:

Билдим, аълохазрат! Билдим! Сўнгги марта Мошонга борғонимда бозорда ултириб олди-сотди бирлан машғул бўлиб ултиргон эрдим. Кўринишидан олийнасаб одамнинг навқари ёки ҳос хизматқорига ўхшаган бир йигит қаршимга келиб чўнкайди ва «Ороссорок билезик топилями?» — деб сўраб қолди, «Топилади, топилганда ҳам, жаҳонда тенги йўғи топилади», дедим шошиб-пишиб. Кейин сўрадим: «бек ойимларгами, ёки совғагами? «Совға учюн. Бегимиз кизини эра беруюру», деб жавоб қилди у. Дабдурустан Бунисини ҳам Амир Темурнинг фарзандалариғаму?» деб сўраган эрдим, навқар...

Темурбек яна унинг гапини бўлди:

— Хўш-хўш, қанақа қизик ган эркан?

— Йўқ, Алибек инди ўнго гизини дал-де эйсам, итинн хем бермез,— деди. Сўнгра унинг қимлигини билиб, мулозимнинг оғзига урдим. Хиндистон тужжорларидин сотиб олгон руммоний ёқут ва зумрад қадалган тилло билакузугимни хуржиндин олиб унинг қўлига тутқиздим. Мулозим билакузукни кўриниши ҳамоно кўзлари ёнди. Билакузукни қўлида айлантира кетди. «Неча монат?», деб сўради у охири. «Э, бек, сизга ёққан бўлса бўлди-да. Сизға сув баҳосида берурмен», дедим. «Қирик сони гоюн берсем бўлами?», деб сўради. Бир лахза ўйлаб турдим. Унинг қирқта қўйига бунақа билакузукдан тўрттасини олса бўларди. Рози бўлиб, қўлини олдим ва «бор барақа! Буюрсин!», деб қўл силтадим. Мулозимнинг қароли қўйларни ҳайдаб келгунча уни яна гапга солдим. «Тўй яқинму?» — деб сўраган эдим, мулозим «йўқ, ўнги билан ўл Теймури бир ягдай эделин тўй диенин шундон сўнг бўр. Бўлгондо-до гуш тўй бўлмоли», деди. «Темурбек улуг подшоҳ, тумонат асқари бор. Алибекнинг унга қучи етармикин?», дедим. «Бесдир, себеби биз ялиз далдирис. Хирот подшоси Малик Гиёсиддин, Қалот, Туршиз,

Сабзавор ва Мозандарон ҳокимлери-да биз билен биледирлер», деб жавоб қилди Алибекнинг мулозими. Шундан кейин ҳаммаси равшан бўлди-қолди... Ҳалиги қирк бош қўйни ўша ернинг ўзида пулладиму, хуржунни елкамга ташлаб ўша кунёк Хирот йўлига тушдим...

— Хайрият, — деди Малик Ғиёсиддин ахборотимни эшитиб, — Алибек аҳдида турган эркан. Худо хоҳласа, яқин орада Темурбекни ҳам дафъ қилурмиз.

— Тўғрисини айтсам, аълоҳазрат, Малик Ғиёсиддин ушанда кўп суюнди.

Пакана ўша куни Темурбекка Малик Ғиёсиддин ва унинг атрофидаги одамлар хақида жуда кўп гапларни айтди. Уларнинг орасида муҳимлари йўқ эмас эди. Амир Темур ўз соҳибидан юз ўгириб, иззат-ҳурмат ва марҳамат излаб ҳузурига келувчиларни ёқтирмас, аксинча хожаси ва юртининг тузини ҳалоллаб, унга қарши қилич чопган мулозим кунмас-бир кун, фалакнинг гардиши билан ҳузурига келиб қолғудай бўлса, зўр иззат-ҳурмат кўргизиб, уни анвойим инъомлар билан сийларди. Мана бу пакана бўлса мол-дунё ва мартаба деб туз берган хожасига маломат қилиб ўлтирибди. Темурбек уни бошда ҳузуридан қувиб юбормоқчи бўлди, лекин ундаги зўр истеъдодни кўриб ўйланиб қолди. Эртаси куни вазирлар ва катта амирлар билан кенгашиб, уни даргоҳида қолдирди. Ундан айғокчи сифатида фойдаланса бўлади. Эшик оғани чакиртириб, амр қилди:

— Мана бу жанобга бир сидра сарупо бирлан сийлаб, додхоҳнинг илгига тобшуринг. Бирон хизматга яраб қолар...

Пакана бора-бора Амир Темур саройида обрў-эътибор топди, нуфузи ортди. Илми рамалдан биров хабари бор экан унинг. «Пакана мунажжим» жуссаси кичиклиги, тез-тез гапиргани, ҳозиржавоблиги учун «Вотвот мунажжим» номи билан шўҳрат қозонди. Хақиқатан ҳам у айғокчиликда тенги йўқ одам экан. Бу қасбда кўп салоҳият кўрсатди, лекин анча-мунча ҳалол одамларнинг бошига сув қуйди. Унинг Амир Темурнинг хизматига ёллангандан кейинги биринчи қурбони Самарқанд аркида ҳибсда сақланаётган Малик Ғиёсиддин, Андижонда амирзода Умаршайхнинг ихғёрида истикомат қилиб турган Амир Алибек, Малик Ғиёсиддиннинг иниси Малик Муҳаммад ва унинг кенжа ўғли амирзода Ғурий бўлдилар. Ўша йили буйрукка биноан, уларнинг тўртталалари ҳам қатлга етказилдилар.

СЕЙСТОН МУХОРАБАСИ

1383 йили киш ўртасида Хуросондан яна ташвишли хабар олинди. Сейстон ҳукмдори шох Қутбиддин ва унинг амири Тождиддин катта лашкар билан Ҳирот ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларига босқин қилиш нияти маълум бўлди. Худо кўрсатмасин, агар улар Ҳирот ёки Балхни эгаллагундай бўлсалар, Мовароуннахрга катта хавф-хатар тугилиши турган ган. Жайхуннинг сўл қирғидаги ерларга ўрнашиб олган душман ўнг соҳилдаги ерларни тинч қўярмиди? Бунинг устига, сейстонликлар табиатан жангари халқ, ҳеч нарсадан тойишмайди. Ўлимга ҳам тик боқатурғон халқ. Ҳазрат соҳибқирон уларни жуда яхши билади. Бундан йигирма йил мукаддам ўз кўзи билан кўрган ва азобини бир умр тортиб юрибди. Лекин, сирасини олганда бу ортикча ташвиш бўлди, ўзи. Хали киш юмшагани, совукнинг заҳри ҳам кетганича йўқ. Шунга карамай, кўшини тўплаб Сейстон устига юришга тўғри келади. Айикки инида босган яхши. Уни Жайхун бўйларида пайдо бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Эл-юртнинг эмиу омонлиги Сейстонга юришни талаб қилади.

Лашкар йнғиш учун вилоятларга одатдагидай жарчилар ва товачилар юборилди. Термизнинг теварак-атрофи эса лашкаргоҳ деб белгиланди. Бу ерга ошлғи ва қурол-аслаҳа заҳираси жамланди.

Ҳазрат соҳибқирон бир ҳафтадан кейин Термизга тўнланган бор лашкар билан кечув сари йўл олди. 1383 йил феврал ойининг бошларида Амир Темур кўшини билан шошилинч тарзда дарё устига қурдирилган қўприкдан унинг париги соҳилга ўтди. Балхда қисқа фурсат лашкарга дам берилгач, яна йўлга чиқдилар. Мурғоб дарёси бўйига етганларида Қобулистон ҳукумати тепасига қўйилган амир Жоку барлоғе ўз тумани билан келиб ҳазрат соҳибқиронга қўшилди. Лекин Қобулистон тарафлар нотинчлигини эътиборга олиб, Амир Темур уни юртига қайтариб юборди. Чунки амир Жоку барлоғе бу ердан қўра уша тарафда қўпроқ керак эди.

Амир Жоку барлоғе Мурғобдан жўнаб кетганининг эртаси кўни Гармсир билан Сабзавордан ёкимсиз хабар олинди. Гармсирда Навмин Гармсирий душманликдан дам ўрибди. Сабзаворда эса Амир Темур ўзи ҳоким қилиб қўйиб кетган Шайх Довуд фитна-фасод қўйига кирибди. Хўлласи калом, Хуросонда нотинчлик. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон Мовароуннахрни уйлади. Уни деярли кўшин-

сиз қолдирыпти. Қандай эҳтиётсизлик. Қим билади, балким бирон фитначи пайт пойлаб утирган бўлса, фурсатдан фойдаланиб қолмасмикин? Темурбек шуни ўйлади-ю, юраги орқасига тортди. Амир Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодир ва яна бир неча катта амирларни қўшин-пўшини билан дарҳол Мовароуннаҳрга қайтарди, токи улар ҳазрат соҳибкирон Сеистон юришидан қайтгунча, юртни кўз қорачиғидай саклаб туришсин.

Фирузқўхга етганларида Сори ҳокими саййид Камолиддиннинг ўғли саййид Ғиёсиддин қўшини билан келиб ҳазрат соҳибкиронга қўшилди. Энди йўлга чиқай деб турганларида Кичик Луристондан ташвишли хабар олди. Бу ердаги авбошлар, ҳоким Малик Изиддиннинг бепарволигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳр билан Хуросондан Ҳижозга бораётган савдо қарвонларини талаб, одамларини ўлдираётган эканлар. Бугун улар ҳажга бораётганларни ва ҳожатбарор савдогарларни яна қажшатди. Эртага ўша тепса тебранмас Малик Изиддинга ўхшаганлардан ҳукумат тизгинини тортиб олиб, тамом эл-юртни қажшатар, балки? Балким авбошлар Лури Бузург бирлан Форсда ҳам бош кўтаришар. Унда нима бўлади? Ҳазрат соҳибкирон мана шуларни ўйлаб Сеистон юришини шу ерда тўхтатиб, ўша йўлтўсар ва авбошларни бир ёқли қилиш учун қўшинини Лури қучакка қараб бурди. Темурбек аввал қароқчилар макони Хуррамободни босди, ўша йўлтўсарларнинг аксариятини туттириб ясоққа етказирди. Кейин ҳумоюн ўрду Наҳованд жилғасига келиб қўнди.

Лашкар ва чопарларга уч кеча-кундуз дам берилди. Шундан кейин Сеистон юриши давом эттирилди. Зафар асар лашкар аввал Сеистоннинг мустаҳкам қалъаларидан Зуранжни қамал остига олди.

Зуранж машриқи оламнинг қадимий шаҳарларидан эди. Эски китобларда ёзилишича, уни жаҳонпахлавон Гиштосип бино қилган, Баҳмон ибн Исфандиёр қайтадан тиклаган. Хомун ўртасида бино этилган бу қалъа Ҳаштруд ва Хилманд дарёлари тошган пайтларда сув ўртасида қоларди. Темурбекнинг қўшинлари келган вақтда ҳали сув тошқини бошланмаган, қалъанинг теварак-атрофи қуппа-қуруқ эди. Темурбек хос қурчиларни қоровул ва хабаргирлари билан қалъадан унча узок бўлмаган баланд кум тепаликка келиб ўринлашди. У ердан теварак-атроф, айниқса қалъа қафсдай кўриниб турарди.

Қамал бошланганининг эртаси куни чошғоҳда қалъа дарвозаси очилиб, отлиқлар гуруҳи кўринди. Суворий-

лардан бири ок туг кўтариб олган эди. Якин орада турган амирлар гарчи буни кўриб ёки эшитиб турган бўлсалар ҳам ҳазрат соҳибкирон уларга дарҳол хабарчилар юбориб огоҳлантирди. Чунки қамал остидаги қалъадан ок туг кўтариб чиқиш икки натижага олиб келарди. Кўп ҳолларда яраш ва сулҳга олиб келса, баъзи ҳолларда ҳарбий найрангларнинг боши бўларди. Шунинг учун хушёр турган яхши. Қўшинларга хабарчилар жўнатилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон диққат-эътиборини қалъадан ок туг кўтариб чиқиб келаётган суворийлар тўдасига қаратди. «Буни ҳозир биламиз, сал яқинроқ келишсун», деди у ичида. Ок туг кўтарган суворийлар, улар ўн-ўн икки отлик эдилар, бироз яқинлашганда Темурбекнинг ўткир кўзлари уларнинг орасидан Тождиддин Сеистоний билан Шох Қутбиддинни таниди. «Ҳа, бўёғи тушунарли»,— деди Темурбек ўз-ўзига. Агар сулҳ тузиш ниятида бўлганларида ок туг кўтарганлар сони икки-уч одамдан ортмаган бўларди. Ва уларнинг орасида олий ҳукмдор бўлмасди. Тўғри шунақаси, яъни олий ҳукмдорнинг ўзи келиши ҳам учраб туради. Магар қамалга тушиб турган тараф кучсиз бўлса, Шох Қутбиддин қудратли подшоҳ. Унинг Зуранждан бошқа яна бир қанча мустаҳкам қалъалари, кўп сонли яхши қуролланган қўшинлари, бир томчи кони қолгунча қурашадиган қаҳрамон йигитлари бор. Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди. Шох Қутбиддин Темурбекни сулҳ ҳақида музокара билан чалғитиб туриб, зарбани бошқа ердан беради. Зуранжга келиб тушган қуни ўтказилган кенгашда душманнинг шу найранги ҳам ўртага ташланган эди. Темурбек жавонғор билан баронғор ҳамда пистирмада турган қисмларга қўшимча хабарчилар жўнатиб, амирлари ва бекларини яна бир марта огоҳлантирди.

Қалъадан ок туг кўтариб чиққан суворийлар Амир Темур турган ерга йигирма-йигирма беш қадам қолганда отларидан тушдилар ва одобу тавозеъ ила юриб келиб, ҳазрат соҳибкирон олдида тиз чўкдилар. Шох Қутбиддин тавба-тазарруъ ва бўйсунуш изҳорини билдириб, ҳазрат соҳибкироннинг олдида Сеистоннинг совға-саломлари ва уч йиллик хирожини олиб бориб қўйди.

— Биз осий бандаларнинг жону молидан ўтинг, аълоҳазрат. Сеистон ва унинг халқи бугундан эътиборан яна сизнинг сойи давлатингиз остида бўлғай!

Амир Темур жавобга оғиз очиб ҳам улгурмаган эдики, бирдан қалъа дарвозаси яна очилиб, ундан мўру малалашқар отилиб чиқиб, Темурбек турган тепаликка ташлан-

ди. Темурбек икки минг суворийни мукаммал қилиб пистирмага қўйди, бир қисм аскарга чекинишни буюрди, ўзини эса қолган аскарни олиб сўл қанот тарафга олди. Зуранж элчиларини ҳам бандга олиб, ўзи билан бирга олиб кетди. Сеистон қўшинлари Темурбекнинг гул қисмини суриб ташлаб, чекинган қисмларни қувиб кетди. Лекин пистирманинг ўқ ёмғирига дучор бўлиб, келган ерида ётиб қолди. Шундан кейин баронғор ва жавонғордан аввал ажратиб қўйилган қисмлар уларнинг йўлини тўсди ва икки тарафдан қуршаб олди. Сеистонликларнинг қарийб ўн минг кишилик лашкари қуршовда қолди. Шу ерда ҳўп савалаш бўлди. Лекин ғалаба насими Амир Темурнинг сафар туғи сари эсди. Сеистонликлардан қўпчилиги жангда ўлдирилди, бир қисми асир олинди. Қолган-қутганлари эса минг бир азоб билан жанг майдонидан чиқиб, ўзларини қалъа ичига олдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Зуранж осонгина қўлга кирмаслигини яхши биларди. Ҳозир бўлиб ўтган воқеа эса одатда катта-катта томошалар кўрсатиш олдидан қилинган бир кўрик эди, ҳолос. Ҳал қилувчи урушлар ҳали олдинда. Шох Қутбиддин ҳали қўп қароматлар кўрсатади. Шунинг учун ҳам Амир Темур яқоли зўр диққат-эътибор ила қайтадан тузишни буюрди. Маймана амирзода Мироншоҳнинг фатҳ оятлик муборак вужуди билан зийнатланди. Унга амир Ҳожи Сайфиддин, Окбўго баҳодир ва жангу жадалларда қўзи пишган нўёнлар бириктирилди. Майсарага амир Сорбўго ва амир Худойдодлар тайинландилар. Ғулда, ҳар сафаргидай, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари турадиган бўлдилар.

Сеистонликларнинг тўсатдан ҳужуми, айниқса шабихўнларидан сақланиш мақсадида яқол олдиға хандақ казиб, сув тўлатиб қўйдилар. Темурбекнинг таҳминлари тўғри бўлиб қикди. Қўп ҳам вақт ўтмади. Ўша қўни оқшом ўн минг сеистонлик қалъадан чиқиб, Шамсуддин Аббос ва Баротхўжа бош бўлиб турган қўшинни босди. Оғларини заҳмдор қилиб, қодирларини тирборон қилдилар. Ўшанда улар анча-мунча одамни ўлдириб кетдилар. Эрталаб эса Шох Қутбиддиннинг ўзи катта қуч билан қалъадан чиқиб, ҳазрат соҳибқирон қўшинлари қаршисида яқол тузди. Эрталабдан қош қорайгунча қаттиқ уруш бўлди. Лекин бу сафар ҳам сеистонликлар мағлубиятға учрадилар. Шох Қутбиддин тирик қолган одами билан қалъа ичига чекинди. Бу урушда амирзода Али билан Окбўго баҳодир қаҳрамонлик кўрсатиб, бошқаларға ўрнак бўлдилар. Ўша урушда қарийб йигирма бир минг сеистонлик асир олинди.

Лекин ўша кунн хазрат сохибқиронни худо бир асраб қолди. У биринчилар қатори жангга отилди. Чухралар унинг отини жиловлаб қололмадилар. Орқасидан от сурганда уни кўздан қочириб қўйдилар. Темурбек бир зумда қилич чопишаётганлар орасида ғойиб бўлди. Жанг билан овора бўлиб қалъа девори пойига бориб қолганини ҳам сезмай қолди. Шу пайт қаёқдандир отилган ўқ отининг ўнг биқинига тегди. От қулаб эгасини ҳам босиб қолди. Чопиб келган мулозимлар Темурбекни от остидан бир илож қилиб зўрға тортиб олишди. Шу пайт яна бир ўқ қўлтиғидан тутиб турган мулозимига тегди. Мулозим шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Мулозимлар ва етиб келган чухралар сохибқиронни чор атрофдан ўраб олдилар. Яна уч-тўрт одам заҳмдор бўлди. Охири ўқ девор тарафдан отилаётгани аниқланди. Амирзода Мироншоҳ қўшини билан ёниб турган дарвозага ташланди ва қалъа ичига бостириб кирди. Бошқа қисмлар ҳам шу дарвоза орқали ичкарига қира бошладилар. Тўс-тўпалон бошланди. Шунда Темурбекнинг чухралари аркон ташлаб, девордан тушаётган одамларни туйқус қўриб қолдилар. Қоровул қисм дарҳол уларни битта-биттадан тутиб олиб қўлларини боғлади-да, хазрат сохибқироннинг олдига олиб келди. Хазрат сохибқирон асирларни диққат билан кўздан кечирди. Бандилар орасида ок сарикдан келган, қўзик юзли ва қўқ қўзли биттаси диққатини ўзига тортди. Қаерда қўрганди уни? Нимагадир юзу қўзлари танишдай. Ўшани ёки бошқами? Темурбек бундан йигирма йил аввал шу ерда бўлганда уни заҳмдор қилган жангчини эслади. Йўғ-е, балким у эмасдур. Одам одамга ўхшайди-да. Шу пайт банди унинг ўтқир нигоҳига бардош беролмай, ўзини ошқора қилди-қўйди.

— Ўшанда сени ўлдиролмаганимга афсусланамен. Бугун ҳам омадим келмади. Бахтинг бор эркан. Овора бўлма. Оёқларинга йиқилмаймен. Билганингни қил! Сенинг ўрнингда бўлганимда...

Хазрат сохибқирон унинг гапини бўлди.

— Хўш, унда нима қилгон бўлур эрдинг мени?

— Нимта-нимта қилиб ташлағон бўлардим,— дея ғазаб билан Темурбекка тикилди у.

Қоровулбеги чидаб туrolмади. Хай-хайлаганларига қарамай, сеистонлик бандини шартта чопиб ташламоқчи бўлиб қиличини ғилофидан суғурди.

Темурбек уни тўхтатиб қолди.

— Тўхтанг, Азимбек, қиличингизни бу малъуннинг харом қониға булғаманг. Сатқайи одам кетсун у. Қўйиб

юборинглар они. Тўрт тарафи кибла, хоҳлагон тарафига кетаверсун. Жазони унга яратган эгамнинг ўзи берсун.

Шу ерда турганларнинг бариси ва ҳатто сеистонлик банди ҳам, Темурбекнинг илтифотидан таажжубландилар. У-ку Темурбекни бир эмас, икки бор ўлдирмоқчи бўлди. Темурбек эса уни бу сафар ҳам қўйиб юбораётир. Олижанобликми, ёки бошқа нарсами, бу? Айниқса, банди бунга қўп таажжубланди. «Қандай олижаноб эркан бу Темурбек дегани»,— деди у ўз-ўзига. Лекин мерганга гурур тиз чўкиб миннатдорчилик билдиришга йўл бермади. Ҳазрат соҳибкиронга еб юборгудай бўлиб ўкрайганича тураверди.

— Йўлга солиб қўйинглар уни. Кетаверсун,— деди Темурбек ясовулбошига.

Ясовулбошининг одамлари уни ҳайдаб кетдилар, лекин бўйрукка биноан қўйиб юбормадилар, бир четга олиб чиқиб тирборон қилиб асфаласофинга жўнатдилар.

Қисқаси, Зуранж ишғол қилинди. Бу улкан ғалаба хижрий 785 йилнинг шаввол ойида (1383 йилнинг декабри) содир бўлди. Шоҳ Қутбиддин ва Зуранж вилоятининг калонтарлари бандга олиниб, Самарқандга жўпатилди. Шаҳарнинг шайхлари, қозилари, солиҳлари ва уламоий кироми Сеистон қалъаларидан Фарахга қўчирилдилар. Шундан кейин ҳумоюн фармонга биноан, Зуранжнинг қалъаси ва истехкомлари бузиб ташланди.

— Шундай қилсак, одамлар бундин кейин урушмай-дурлар. Уруш асбобларини йўқ қилиш — уруш-талошга барҳам бериш сари қўйилган кадамдур,— деди ҳазрат соҳибкирон ёнида турган амирларга.

Амир Темур Сеистонни қайтадан аввалги ҳокими Шоҳи Шохонга инъом этди.

Буст ҳам Сеистоннинг муҳим шаҳри, ҳарбий ва савдо аҳамиятига эга бўлган қалъалардан эди. У Аргандоб дарёсининг Ҳилмандга келиб қуйиладиган ерида жойлашганди. Ўрта ва Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган учта асосий савдо йўлларидан икkitаси: Панжобга ва Мултонга олиб борадиган қарвон йўллари мана шу Бустдан ўтарди. Шунинг учун ҳам аввал ўтган ҳукмдорларнинг барчаси Искандар Зулқарнайн ҳам, Маҳмуд Ғазнавий ҳам, Чингизхон ҳам Бустни қўлга киритишга алоҳида эътибор берган эдилар. Амир Темур ҳам шунга ҳаракат қилди. Зовани олгандан кейин у қўшинларини Буст устига етаклади. Йўл-йўлакай зафар асар қўшинлар Тоқ ва Қўқа қалъаларини ҳам ишғол қилдилар, сўнг ғалаба билан Ҳилманд бўйига келиб тушдилар.

Шу ерда маълум бўлдики, никудорийлар тоифаси Қаж билан Макрон устига боскин қилиб, уни тарош қилиб ётган эканлар. Ҳазрат соҳибқирон ўша никудорийларнинг дафъи учун амирзода Мироншоҳ, амир Ҳожи Сайфиддин, Шайх Али баҳодир, Суюнчак баҳодир ва бошқа номдор амирлар бошчилигида қўшин юборди. Амир Темурнинг қўшини кеча-кундуз тиним билмай йўл босди ва катта бир қўлни кесиб ўтиб, Қурран жилғасига келиб тушди. Никудорийларнинг ўрдаси ҳам шу жилгада экан. Ҳожи Сайфиддин «балким, ёшим улуглигини инобатга олиб, муросайи мадорага келиб қолар»,— деган умидда никудорийларнинг шу ерда турган қалонтарлари билан музокара очди. Лекин улар Ҳожи Сайфиддиннинг панд-насихатларига қулоқ осмадилар. Шундан кейин амирзода Мироншоҳ қўшинларни жангга солди. Унинг қўшинлари никудорийларни чор атрофдан ўраб олиб роса сайд қилдилар.

Шундан кейин никудорийлар қўп вақт Қаж билан Макронни безовта қилмадилар.

Мовароуннаҳр билан Ҳиндистон ўртасида қатнаб турган қарвонга Сулаймон тоғларида тирнқчилик ўтказиб юрган афғон элатлари ҳам қўп душворлик қилиб турардилар. Улар қарвонларни талар, одамларини ўлдирар эдилар. Буст фатх этилиб, никудорийлар хуружига барҳам берилгандан кейин Сулаймония тоғларидаги йўлтўсарларнинг зулму таъдий қўлини қалта қилиб қўйиш мақсадида ҳазрат соҳибқирон қўшинини ўша тарафга бошлади. Темурбекнинг улардан норози бўлган яна бир ери шунда эдики, афғонлар бундан икки йил муқаддам, у Ҳиротда турган кезларда, элчи юбориб, тобеълик ва хизматкорлик камарини белга боғлаганликларини изҳор қилган эдилар. Амир Темур уларнинг аҳд-паймониغا эътимод қилиб, яқин одамларидан бирини уларга шихна қилиб юборган эди. Аммо орадан қўп вақт ўтмасдан улар шихна ва унинг одамларини ўлдирдилар ва яна илгаригидай йўл тўсарлик ва ғоратгарликни давом эттиравердилар.

— Буларнинг таъзирини бериб қўймасак энди бўлмас. Қачонгача савдо қарвонларини, Одам Ато билан Мақкайи муқаррама ва Мадинайи мунавваранинг зиёратига борғувчиларни қакшатадилар? — деди ҳазрат соҳибқирон бир кун кечкурун холи қолиб сўзлашиб ўлтиришганда амирзода Мироншоҳ билан Икки Темурга.

Амирзода Мироншоҳ даст ўрнидан турди ва қўлларини қўксига қўйиб таъзим қилди:

— Ижозат беринг, ота, бу ишни мен уddaлай.

— Хали ҳам шу ишни сиздин илтимос қилай, деб турғон эрдим, амирзода, — Амир Темур ўғлининг химматидан хурсанд бўлди.

«Ха, бу айнан ўзимга ўхшайдур, ҳар жихатдин», деган фикр кечди кўнглидан. Хақиқатан ҳам амирзода Мироншоҳ юз-кўз тузилиши, бўй-басти билангина эмас, балки жасурлиги, ўзини оғир юмушлардан, иссиқ-совукдан аямаслиги билан отасига ўхшаб кетарди. Ва, яна унинг айтганларини зиёда қилиб бажариб, оғаси Умаршайхдан мумтоз ва муътабар бўлишга ҳаракат қиларди. Лекин бироз қизиққон ва тез эди у. Отасининг топшириғини эшитиб терисига сиғмай суюниб кетди:

— Ишончингиз учун раҳмат, ота. Боним осмонга етди, — дея у чопиб бориб отасини олдида тиз чўкди ва қўлларини ўпди.

— Йўқ, демасангиз, аълоҳазрат, мен амирзодамнинг узангисида бўлсам, — Икки Темур ўрнидан турди-да, бориб ҳазрат соҳибқироннинг олдида тиз чўкди.

Амир Темур бу садоқатли амиридан яна бир марта мамнун бўлди. Икки Темур шу пайтгача унинг хонадонига ҳалол хизмат қилиб келяпти.

— Раҳмат Сизга, бек. Лекин амирзодага эҳтиёт бўлингиз.

— Ташвишланманг, аълоҳазрат, айтганингиздай бўладур.

Амир Темур унга яна бир марта миннатдорчилик билдирди.

Амирзода Мироншоҳ отасининг: «лекин амирзодага эҳтиёт бўлинг», деб айтган гапидан аллақандай бўлиб кетди. «Нима, менга ишонгилари келмадиму?», деган фикр кечди кўнглидан. Бироз аччиғи ҳам чикди. «Ўттизни қоралаб қолибмизу, отам ҳамон бизга кимнидур қоровул қилиб қўядилар», деди ўз-ўзига. Аслида эса ундай эмас эди. Ҳазрат соҳибқирон амир Икки Темурдан «амирзодани ўқ ва қилич балосидан эҳтиёт қилинг», деб илтимос қилаётгани йўқ, балки унинг қизиққонлигига эътиборини қаратган эди, ҳалос. Ҳазрат соҳибқирон ўғлини диққат билан қузатиб ўлтириб, бироз хафа бўлганини пайқади ва эшик оғага «барча амирлар, нўёнларни бу ерга чақиринг», деб буюрди. Шу пайт амирзода Мироншоҳ билан амир Икки Темур ўринларидан туриб, чикиб кетиш тараддудига тушдилар. Бироқ Темурбек уларни тўхтатди:

— Йўқ, йўқ, ўлтиринглар, жаноблар, маслаҳатлик гап бор.

Темурбекнинг катта чодирини бир зумда катта-кичик амирлар ва беклар билан тўлди. Ҳазрат соҳибқирон эртадан бошлангурсон ҳарбий юриш ва уни қандай амалга ошириш ҳақида ўзи тузган режаси билан кенгашига тўпланганларни таништирди. Режа пухта ўйланган экан, сўроқ ва эътирозларга сабаб бўлмади, фақат Ҳожи Сайфиддин унга битта ўзгартириш киритди:

— Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Хиндистон билан алоқалари, айниқса, савдо-сотиқ қай даражада бўлиши ва раванг топиши, Қандаҳордаини муҳим шаҳарнинг қим-нинг илгида бўлишлиғига боғлиқ, аълоҳазрат. Қарийб ярим ой йўл босиб шу ерларга келиб турибмиз. Шу ердин Қандаҳор кўп ҳам олис эрмас. Ушбу юришда уни ҳам тасарруфимизга киритсак ёмон бўлмас эрди.

Ҳожи Сайфиддин шу гапни айтишда айтиб қўйиб, ўзи ўйланиб қолди. Аҳли мажлисининг фикрини билмоқчи бўлиб, ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқди. Лекин бирон нарсани уқолмади. Амирлар ва беклар ҳазрат соҳибқиронни «нима дер экан?» деб кўзларига тикилиб ўлтирган эдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг юз-кўзларидан эса бир нима англаб бўлмайди. У Қандаҳорнинг муҳим иқтисодий ва ҳарбий аҳамиятини яхши биларди. Аммо билган одамга Гармсир ва Сеистонда олиб борилган урушлар ҳам осон кечмади. Лашкар ҳам, амирлар ҳам ҳориб-чарчашган. Сулаймон тоғларига қилнадиган юриш ҳам осон кечмаса керак. Бунинг устига, қилич яланғочлаб киш ҳам яқинлашиб келяпти. Шуларни била-кўра туриб, Қандаҳорни ҳам кўндаланг қилса, амирлар билан бекларга оғир бўлмасмикин? Амир Темур шулар ҳусусида бош қотирди. Лекин амирлар ва беклар охирида Ҳожи Сайфиддиннинг таклифига қўшилдилар. «Қандаҳорни ҳам олайлик», деб туриб олишди. Илож қанча? Амирларнинг ўзлари шунга рози бўлиб туришгандан кейин, энди буни тўхтатиб бўлармиди. Темурбек рози бўлди. Эртаси куни нонуштадан кейин юришни бошлашга қарор қилинди.

Эрталаб Амир Темур шу ернинг ўзида лашкарни уч қисмга бўлди. Бир қисмини, Жоку барлоснинг ўғли Жаҳоншоҳни бошчи қилиб, Қандаҳор фатҳига жўнатди. Яна бир қисм амирзода Мироншоҳ бошчилигида Хостар ва Работи Султон Маҳмуд тарафга йўл олди. Учинчи қисм эса ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида Сулаймон тоғларига қараб юрди.

Сулаймон тоғларидаги уруш қаттиқ бўлди. Афғонлар гарчи озчилик бўлсалар-да, бўш келишмади. Чунки улар учун бу ерларда ҳар бир сўкмоқ ва ҳар бир тош таниш эди.

Афғонлар дараларнинг оғзига ва сўқмоқларга пистирмалар қўйиб, Амир Темурнинг аскарига катта талофат етказдилар. Шу тўрт кун ичида амирзода Али билан Икки Темур душманнинг ногахон ўқидан захмдор бўлдилар. Муборакшоҳнинг ўғли Янгишоҳ эса шахид бўлди. Афғонларнинг ўзлари бўлса туткич бермай, тоғу тошлар орасига қочиб яширинар эдилар. Урушнинг тўртинчи кuni Хайитхўжа баходир афғонлардан бирини тутиб олди. Ҳазрат соҳибкироннинг мақсади ҳам шу эди. Тил туттиролмай юрган эди. Шунинг учун ҳам буни эшитиб суюнди. Бироқ тил тутиш осон бўлмади, у тасодифан юз берди. Хайитхўжа йигитлари билан тор бир сўқмоқдан баландга кўтарилаётганда тепадан катта-кичик тошлар юмалаб тушди. Йигитлар ўзларини зўрга қоя остига олиб қолишди. Тошлар гумбурлаганча уларнинг тепасидан ошиб тушди. Хайитхўжанинг йигитларидан бири тепани синчиклаб кузатиб турган экан, қоялар орқасидан одам калласига кўзи тушди. Йигитлардан бир гуруҳи иккига бўлиниб, ўша одам калласи кўринган ерни икки тарафдан айланиб ўтиб, пистирмада ётган афғонлардан бирини тутиб олдилар. Амир Хайитхўжа тутиб келтирган афғон Ҳазрат соҳибкиронга кўп нарсаларни, хусусан афғонларнинг асосий қучлари аниқ бир ерда эмаслиги, сўқмоқларга бўлиниб олиб жанг қилаётганликларини айтиб берди. Амир Темур ҳам амирларига сўқмоқларни тақсимлаб берди. Олдинда ва икки тарафда қоровулларни кўпайтириб хушёр бўлиб туришини тайинлади уларга. «Нардбонлар ва арқонларни ишга солинглар», деб алоҳида таъкидлади у йигитларига.

Гуруҳлар бир-биридан маълум масофада сўқмоқларни бўлиб олиб ҳаракат қилиб, йўл тўсар қазобларни сиқиб бордилар. Бир пайт унча катта бўлмаган жилғанинг бир четидаги кичик бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолдилар. Сўқмоқларнинг барчаси шу ерга олиб келаркан. Уларнинг асосий қароргоҳи ўша ер экан. Амир Темурнинг аскари чор атрофдан қисиб келган афғонлар дарҳол қалъа ичига кириб яшириндилар. Лекин барибир қутулиб қололмадилар. Зафар асар лашкар чор атрофдан хужум қилиб, эртаси кuni қалъани эгаллади. Асир олинганларнинг барчаси амирларга тақсим қилиб берилди. Ҳаммалари ўша ернинг ўзида ясоққа етказилдилар.

Ўша юришда Қандаҳор ва яна бир неча вилоят қўлга қиритилди. Қайтиш олдидан Темурбек уларнинг барчасига ҳоким ва доруғалар тайинлади. Қандаҳорга Жоку барлос тайинланди. Никудорийлар эли Сайфол

Никудорийга қайтариб берилди. Шундан кейин зафар асар лашкар ўн тўрт кеча-кундуз йўл босиб Самарқандга қайтиб келди.

Ўша йили уч ой кишни ҳазрат соҳибқирон Самарқанд атрофида ўтказдилар. Лекин, киш ўртасида унинг бошига яна бир кулфат тушди. Яқин қариндоши ва бошдан унинг узангисида бўлиб, қиличини чопиб келган Жоку барлос оламдан ўтди. Самарқандда уч кун азадорлик бўлди, учинчи кун юртга катта ош берилди. Шундан кейин Амир Темур марҳумнинг фарзанди аржуманди Жаҳоншоҳга кўп навозишлар кўрсатди ва отасининг мансабига тайин қилди.

ЭРОНЗАМИН УСТИГА ҚИЛИНГАН ИККИ ЙИЛЛИК ЮРИШ

Ҳижрий 786—787 (1384—85) йиллари Амир Темур Мозандарон, Рустамдор ва Озарбайжон устига юриш қилди. Аслини олганда, бу Эронзамин устига қилинган икки йиллик юриш эди. Бунга ҳалиги Мозандарон ҳокими амир Валининг Амир Темур ҳукуматига қарши яна бош кўтаргани ва Ироқи Ажам халқининг ўз подшоҳлари Музаффарийлар зулмидан шикоят қилиб Амир Темурга йўллаган аризалари баҳонайи сабаб бўлди. Ҳа, бунақа воқеалар тарихда кўп учрайди. 1219 йили Чингизхон Мовароуннаҳрга бостириб кириш учун ҳозирлик қўриб турганда, маҳаллий халқ — мўмин-мусулмонлар мусулмон подшоҳ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни эмас, балки ғайридин Чингизхонни ёклаб чиқдилар. Ва ҳатто Хоразмшоҳ ва унинг поиблари мусулмон рухонийларидан минбарга чиқиб мусулмонларни жиҳодга чақиритишларини илтимос қилганларида, улар бунга қўнмадилар. Нега шундай бўлди? Бунга ўша мусулмон ҳукмдорлар ва кўпроқ солиқ тўловчиларнинг раиятга ўтказган зулми ортиб кетгани сабаб бўлди. Бундай пайтларда чорасиз қолган халқнинг бошқа ҳукмдорлардан — унинг дини ва эътиқоди қандай бўлишидан қатъи назар — нажот излаши турган гап. XII асрдан ўтган машҳур олим Абубакр ат-Туршизийнинг «Сирож ул-мулк» («Подшоҳлар учун шабчирог») деган китобида мана бу ривоят келтирилган: «Нуширавони одил кунлардан бир кун бош қохиндан сўрабди: «Подшоҳликлар не ваҳҳдин инкирозға

учрайдурлар?» «Уч сабабга кўра,— деб жавоб килибди бош кохин,— бирламчиси, мамлакатнинг хакикий ахvoli подшоҳдин яширилганда, иккиламчиси, халк ўз подшосига нафрат билан караш руҳида тарбиялангудай бўлса ва ниҳоят, учинчиси, солиқ йигувчиларнинг зулми ортиб кетса». Музаффарийлар ҳам зулму таъди килиб, ўз халқини кўп ранжитиб қўйган кўрилади.

Амир Темур ақлли, тадбиркор ва сиёсатдон одам эди. У Форс, Жилон, Журжон, Мозандарон ва Озорбайжондаги огир ахволдан, яъни ўша ерлар халқининг Амир Вали, Музаффарийлар ва бошқа маҳаллий ҳукмдорларнинг зулмидан безор бўлганларидан усталлик билан фойдаланди. У яна Термиз ва унинг теварак-атрофини лашкаргоҳ деб эълон қилди, вилоятларга лашкар тўплаш учун тавочи ва жарчилар юборди. Тавочилар жунашлари олдидан девони тавочи бошлиғидан аниқ кўрсатма олдилар: «оддий аскардан ҳар 18 киши,— деди тавочигири уларни тўплаб,— ўзи бирлан бирга бир чодир олсун, ҳар бир аскар икки от, бир камон, биттадан таркаш (ўқдон), бир қилич, арра, бигиз, битта жувол (қоп), жуволдиз, болта, ўн донa игна ва елкага осиладиган чарм пушт олсун.

Баҳодирлардин ҳар бири ўзи бирлан бирга чодир, зирх, қилич, таркаш, камон ва бешта от олсун.

Ўн бошилардин ҳар бири ўзи бирлан бирга чодир, зирх, қилич, таркаш, камон ва бешта от олсун.

Юзбошилардин ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадин: қилич, таркаш, камон, гурзи, зирх олсун.

Мингбошилардин ҳар бири ўзи бирлан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадин: жавшан, дубулға, найза, қилич, таркаш ва ўқ ёйдан кўтарганича олсун».

Мовароуннаҳр вилоятларидан чакирилган барча лашкар ўн кун деганда шу ерга — Термиз ва унинг теварак-атрофига йиғилди. Ўша 1384 йилнинг баҳор аввалида Амир Темурнинг чул кумлари ва дарахт баргидан ҳам кўп лашқари Жайхундан утиб, қуббатул-ислом Балхнинг жилғасига келиб кўнди.

Шу аснода чопар келиб, амирзода Султон Мухаммадга унаштириб қўйилган Форс мамлакатининг подшоси Жалолиддин Шох Шужоҳ набирасининг қарвони Балх вилоятига яқинлашиб қолганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибкирон маҳд улё Туман оғони, унга бошқа оғоларни ҳам қўшиб, бўлажак келиннинг истикболига жунатди. Келин, унинг қанизак ва

хизматкорлари учун Балхнинг Боғи хуррамсаройида заррин, хаворанг, оқ чодирлар ва саропардалар тикилди, катта майдонларга одамлар учун жой хозирландилар, ҳар ер-ҳар ерга муътабар меҳмонлар, мутриб ва шуаро учун катта сўрилар қўйилди. Мана шу жаннатмакон манзилда қирк кеча-кундуз тўю томоша бўлди.

Балх, Тохаристон, Бадахшоннинг сипоҳи ҳам жам бўлган ва юриш асбоб-анжомлари бекаму кўст хозирлангач, лашкар Балхдан кўчиб, бир неча кунлик йўлдан кейин Мурғобга келиб тушди. Шу ерда амирзода Мироншоҳнинг рафикаси Хонзода бегим чакалоғи Халил Султон билан Хиротдан кайнотасининг истиқболига келди. Амир Темур саройида амалда бўлган удумга кўра, Хонзода бегим ўғлини ҳазрат соҳибқироннинг этагига солди, у эса чакалокни маҳд улё жалодат маоб Туман оғонинг тарбиясига топширди.

Мурғобдан кўчиш олдидан оғолар ва балоғатга етмаган шахзодалар Самарқандга қайтариб юборилди. Чунки йўл оғир ва хавф-хатарларга тўла эди.

Лашкар Баракатош оркали Сарахсга келиб тушди. Одамлар ва чорполарга қисқа дам берилгандан кейин Бовардга, ундан Нисога бориб қўндилар. Шу ерда кўпдан гарданкашлик қилиб, нафақат ўз элини, балки қўшни юртларни ҳам хавф-хатарга қўйиб келаётган амир Валидан хабар топилди. Унга содиқ бўлган бир жамоа Дарунни чор атрофдан мустаҳкамлаб ўлтирган экан. Ҳазрат соҳибқирон қўшинининг Шайх Али баҳодир, Суюнчак баҳодир ва амир Мубашшир бош бўлган мангулой қисми Говғариш деган ерда Нисонинг қоровул қисми билан тўкнашиб қолди. Нисоликларнинг қоровули хотиржам келаётган Темурийларнинг ўша мангулосини тўсатдан йўл устида тирборон қилиб, унга катта талофат етказди. Ўқ қўшин олдида келаётган амир Мубошширга тегиб уни захмдор қилди. Шу ерда икки ўртада каттик уруш бўлиб, нисоликларнинг қоровул қисми янчиб ташланди. Амир Темурнинг лашкари бир кунлик камал жанглиридан сўнг Нисони эгаллади.

Икки кундан кейин қўшинлар тартиб билан Журжонга қараб йўл олдилар ва Журжон сойидан ўтиб, Шамолонга келиб тушдилар. Шамолондан Мозандарон пойтахти Журжонгача бўлган йўл чангалзорлардан ўтарди. Лекин уни йўл деб айтиб бўлмасди. Ҳаммаёқ чангалзор, ботқоқлик... Кўп ҳолларда чакалакларни

кесиb йўл очишга тўғри келарди. Бундан ташқари, ҳар қадамда душманнинг пистирмасига дучор бўлиш хавфи йўқ эмасди. Шуни эътиборга олиб, ҳазрат соҳибкирон Шамолонда ўтказилган ҳарбий кенгашда «ҳазоражот ва сада амирлари кўшинидин ажралмасун ва беижозат уни ташлаб кетмасун, наҳр ва жуйборларга кўприк қуриб, дарахтларни кесиb ва пушталар ясаб йўл курсиллар, кунига ярим фарсахдин ортик йўл босилмасун», деган қазо жараён буйруқ берди. Шунга қарамай, тарафларнинг қоровули бир-бири билан тўқнашиб, узун-қиска жанг қилар эдилар. Ана шундай тўқнашувлардан бирида Хожи Муҳаммадшоҳ Ясовурий қўлидан захмдор бўлди. Шу тариқа йигирма кун азоб-укубат тортиб Жўржонга етиб бордилар. Амир Вали қалъада эканлиги маълум бўлди. Шу ерда «тумонот ва кўшунот келиб тушган жойини мустаҳкамласун, лашкар турган жойнинг атрофиға хандақ қазиб, четан ва аравалар бирлан тўсиб ўлтиришсун», деган буйруқ бўлди. Кечки пайт ҳазрат соҳибкирон лашкардан ўттиз кўшин йиғиб, ўттиз ерга пистирма қўйди.

Лекин Жўржондай азим шаҳар-қалъанинг такдирини ўша кун кечасиёқ осонгина ҳал бўлди-қолди. Бунга амир Валининг ўзи кўмак берди. Ўша кеча у кўп сонли лашкар билан қалъадан чиқиб амирзода Мироншоҳ бош бўлиб турган ўнг қанотга шабихун урди, хандақ ёнигача бориб, чодирларни тирборон қилди. Шу пайт теvarак-атрофда пистирмада турган кўшинлар икки тарафдан душман устига ташландилар. Амирзода Мироншоҳ ҳам кўшинларини жангга бошлади. Оқибат, ул-амр амир Валининг шабихунчилари катта талофот қуриб чекиндилар. Зафар асар лашкар уни изма-из қувиб бориб, қалъани эгаллади. Бу воқеа тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, хижрий 786 йилининг шаввол ойида (1384 йил ноябр – декабр ойида) содир бўлди.

Амир Вали ўша кечасиёқ аҳлу аёли, хизматкорларини олиб Домгон тарафга қараб кочди. Йўлда хотин-халажи ва ёш болаларини тоғ бағрида жойлашган кичик бир қалъада қолдириб, ўзи Рай тарафга қараб кетди. Уни Худайод Хўсайний, Шайх Али баҳодир, Аббос баҳодир ва бошқа амиру нуёнлар изма-из таъкиб қилиб бордилар. Райда унга етиб олдилару, лекин шаҳар ичига кирганда кўздан қочирдилар. Амир Вали ўшанда ўзини гор қўчалардан бирига урди ва муъолишда-

ги хонадонга кириб кўздан ғойиб бўлди. Амир Вали ўшанда дарвозахонанинг шундай ёнгинасида жойлашган молхонага кириб ўзини охурга отди. Худайдод Хусайний билан Шайх Али баходирнинг одамлари уни кечаси билан кўчама-кўча юриб кидирдилар. Бироқ ундан дарак топмадилар. Амир Вали худди қудукка тушган тошдай йўқолди-қолди.

Эрталаб хонадон соҳибаси сигир соғиш учун молхонага кирганда охур ичида букчайиб ётган одамга кўзи тушди. Қаттиқ кўркқанидан кўлидаги сопол челакни сомон устига иргитиб, «вой ким бор?» дея ўзини ташқарига отди. Хотинининг овозини эшитиб эри намозни бузиб, ҳовлига чошиб чиқди. Хотини отхона эшиги ёнида дир-дир титраб турарди. У аранг нафас олар, гапиролмас эди. Эрининг «нима бўлди?», «нима гап?» деб берган саволига жавоб қилолмай, фақат қўли билан молхонани кўрсатди. Эри чошиб бориб молхонага кирди. Шундайгина йўлакда турган ўрта ёшларда бўлган, подшоҳлардай кийинган басавлат одам билан тўқнашди. Кўзларида ваҳима ва қўрқув аломати... Соҳиби хона бошда чўчиб тушди ва бўғик овоз билан сўради:

— Кимсан?

— Бечора бир савдогарман, жаноб. Талончилар йўлда бор-йўғимни шилиб олишди. Ўзим бир амаллаб жонимпи саклаб қолдим. Улар мени шаҳаргача қувиб келишди... «Савдогар» шундай деди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Соҳиби хонанинг унга раҳми келди. Бечора ўлишига бир баҳя қилибди деб ўйлаб «савдогар»ни юпата кетди:

— Хафа бўлманг, биродар! Бош омон бўлса, такя топиладур. Соғ қолибсиз, шунга шўкр қилинг.

«Савдогар» соҳиби хонанинг кўнгли бўшлигидан фойдаланди ва бўёғига ҳаракатини қилиб қолди. У дарров қўйнидан бир халта олтинни чиқариб унинг қўлига тутқизди.

— Шунини олингу, биродари азиз, менга ёрдам қилинг.

Соҳиби хона нима қиларини билмай жовдираб қолди. У бунақа бойликни илгари кўрмаганди. Дарҳол «савдогар»га мурожаат қилди:

— Нима истайсиз, жаноб?

— Қичик бир илтимос, биродар. Хотинингизнинг эски паранжиси бирлан кафш-махсисини берсангиз, бас. Ўша

карокчилар хали шаҳарда, мени излаб юришибдурлар. Агар йўқ демай айтганларимни топиб берсангиз, шаҳардин чикиб олишимга ёрдам бўларди, биродар.

Сохиби хона оғир кулфатда қолган «савдогар»га ёрдам қилди. Уйига кириб хотинининг паранжиси билан кафш-махсисини олиб чикиб берди. Паранжи билан чочвон бинойидай келди-ю, лекин кафш-махси сиғмади. Сохиби хона ўзиникини ечиб берди.

«Савдогар» кафш-махсини шошиб-пишиб кийиб олди, сўнг паранжини ёпиниб дарвоза сари равона бўлди.

— Чой-пой ичиб кетмайсизму, биродар?

— Раҳмат, иншоолло, чойни кейинрок бафуржа ичурмиз.

Сохиби хона «савдогар»ни дарвозадан кузатиб қолди, «савдогар» эса шундай муюлишдан ўтди-ю, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Шайх Али баҳодирнинг йигитлари чошғоҳда уни шундайгина Рай ёнида кўргандай бўлдилару, яна кўздан қочирдилар...

Ҳазрат соҳибкирон Астробод вилоятини Элхоний амирлардан Тоғой Темурхоннинг ўғли Лукмонга инъом қилди. Чунки бу вилоят 1256 йилдан бери унинг аждоди ихтиёрида эди. Амир Валининг ота-бобоси ўша Тоғой Темурхоннинг қўлида хизматда бўлиб, уни сарбадорлар бир ёқлик қилганларидан кейин вилоятини бўлиб олишган эди. Мана энди ҳақ қарор топди. Амир Лукмон ҳазрат соҳибкирон туфайли ота мулкига эга бўлди.

Амир Вали исёни бартараф этилгач, ҳазрат соҳибкирон кишни Астрободда ўтказишга қарор қилди, чунки Эронзаминда хали қилинадиган юмушлар кўп эди. Ўшанда лашкар Астробод теварагида жойлашди, ҳазрат соҳибкироннинг ўзи эса лашкардан ҳар ўн киши орасидан уч кишини танлаб олиб, махсус қўшин тузди ва ўша қўшин билан Рай жилғасига бориб кишлади. Уғрукка эса амир Учқора тайинланди.

Ўша пайтларда Ироки ажам, Курдистон ва Озарбайжон Жалойирия сулоласидан чиққан подшоҳлар қўлида эди. Тахтда ўша сулоланинг вакилларидан бири Жалолиддин Шайх Аҳмад Увайс ўлтирар эди. У Амир Темурнинг лашкар билан Рай жилғасига келиб тушганини эшитиши ҳамона сабот оёғини қочиш водийсига қўйди ва Султонияни ўғли Окбугога топшириб, ўзи Табризга қараб қочди. Амир Аббос баҳодир олтмиш

отлик аскар билан Султония устига бостириб борди. Ушанда амир Окбуго Султонияни химоя қилолмади ва ахлу аёлини олиб Табризга кочди.

1384—85 йил кишини, аввал айтиб ўтилганидек, лашкар Астрободда, хазрат соҳибқирон эса Рай жилғасида ўтказдилар. 1385 йилнинг баҳорида Амир Темур Султония устига қараб юрди. Сўнг ундан чиқиб, қўшинни Рустамдорга бошлади. Рустамдор ҳокими очик қурашдан қўчиб, юртини ташлаб кочди. Рустамдор вилояти қаршилик қўрсатмай ўз ихтиёри билан таслим бўлгани учун ғолиб лашкар уни ғорат қилишдан ўзини тийди.

Шундан кейин хазрат соҳибқирон Султония вилоятини бир пайтлар Шайх Увайснинг мўътабар кишиларидан ҳисобланган Султон Зайнобиддинга, Омул билан Сорини эса Мозандароннинг олий насаб зотларидан саййид Камолиддин билан саййид Разиуддинга инъом этди.

Амир Темур Мозандарон, Рай, Рустамдор ва Озарбайжоннинг бир қисмини ўзининг тасхир қабзасига қиритгандан кейин пойтахт шаҳар Самарқандга қайтди ва 1385—86 йил кишини Занжирсаройда ўтказди. Лекин бу қишлоқ ҳам тинч, кўнгил истагандай кечмади. Яна ташвиш бошланди. Уша қишда Тўхтамишхон Озарбайжонни химоя қилишга қодир ҳукмдор бўлмагани ва хазрат соҳибқирон узокда эканлигидан фойдаланиб, Дарбанд орқали ўтиб, Табризни босди. Унинг бу юртида ўн икки нафар Жўчи нажод углон ҳам иштирок этди. Тўхтамишнинг лашкари йўл-йўлакай Ширвонни ҳам ғорат қилди. Ушанда Табриз ва унга тобё бўлган ерлар бешафкат талон қилинди. Тўхтамишхон катта ўлжа ва асирлар билан Дашти қишлоққа қайтди.

ЭРОНЗАМИН УСТИГА ҚИЛИНГАН УЧ ЙИЛЛИК УРУШ

Бой-бадавлат одамлар уртасидаги ўзаро тортишувлар, тожу ғахт учун талашини, Тўхтамишхон ва Дашти қишлоқ қўчманчиларининг тез-тез бўлиб турадиган хуружлари Эрон ва Озарбайжондаги сиёсий вазиятни анча танг аҳволга солиб қўйди. Шу сабабдан хазрат соҳибқирон бу мамлакатларда ҳам ижтимоий-сиёсий вазиятни яхшилаш мақсадида 1386 йилнинг баҳор

бошида Эрон, Озарбайжон ва Ироқи аҷам устига яна юриш бошлади. Бу юриш тарихда Амир Темурнинг Эронзаминга қарши қилган уч йиллик юриши деб аталади.

Юришнинг биринчи йили, яъни 1386 йили, оғир жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Озарбайжон қўлга киритилди. Ҳазрат соҳибкирон Шанби Ғозонийга келиб тушди. Лекин Табриз халқи қаршилик кўрсатмади. Шаҳарнинг ақобиру ашрофи, хусусан саййид Ризо, хожа Хожӣ, Муҳаммад Бандагир хаттот, қози Ғиёсиддинлар бандалик ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб, муносиб ҳадялар ва совға-саломлар олиб ҳазрат соҳибкирон ҳузурига келдилар. Шаҳарга муҳассиллар юборилиб, товон йиғишга киришдилар. Сарфитна Сарик Одил эса қатлга етказилди. Ўшанда озарбайжонлик моҳир ҳунаромандлардан бир қисми, аҳлу оиласи билан, Самарқандга кўчирилди. Улар пойтахтда бирталай олий биноларни қуришда баҳолӣ қудрат иштирок этдилар.

Ҳазрат соҳибкирон ўша йилнинг ёз фаслини Табриз ва унинг теvarак-атрофида сайду саёҳат билан ўтказди.

Энг муҳим ишлардан бири шу бўлдики, ниҳоят амир Вали бу сафар қўлга тушди. У Тўхтамишхоннинг Озарбайжон устига қилган хуружи олдида Маҳмуд Ҳалхолой билан Табризда турган экан. Тўхтамишхон Табризни олгандан кейин ўша амир Маҳмуд билан Ҳалхол вилоятига қочиб кетган эди. Лекин кўп ўтмай Маҳмуд Ҳалхолой уни бу ерга келган Темур қўшинининг сардори Қуморий иноққа тутиб берди. Қуморий иноқ шу заҳотиёқ унинг бошини кесиb олий даргоҳга жўнатди.

Амир Темур куз аввалида Табризни суюкли набираси Муҳаммад Султонга топшириб, ўзи Наҳичевон устига қўшин тортди. Ўшанда Наҳичевоннинг тошдан бино қилинган Қарний, Сурмалу ва Карс қалъалари ишғол қилинди.

Шу сафар ва кейин ҳам Амир Темур ислом динию шариятни мустаҳкамлаш ва тарғиб қилиш шиори остида Гуржистон, Арманистон ва кейинча Ҳиндистон каби мусулмон бўлмаган мамлакатларга бостириб кирди. Ўшанда ислом динини қабул қилганлар омон қолди. Мол-дунёси ҳам талон қилинмади. Аксинча, бўйинтовлаб қаршилик кўрсатганлар бешафқат

кирғин килинди. Амир Темур ислом динини бошқа халқлару мамлакатларда тарғиб қиламан, шариат қонун-қоидаларини жорий этаман, шу йўл билан дунёни бирлаштираман, деб шундай қилди. Ўқиган кишилар яхши биладиларки, ислом таълимоти дунёни икки қисмга: дор ул-ислом, яъни ислом дунёси ва дор ул-ҳарб, яъни уруш йўли билан бўйсундирилиб, исломга киритилатурғон мамлакатларга бўлган. Урушсиз бўйсунган мамлакатлар эса дар ас-сулҳ яъни сулҳга келишган мамлакатлар деб аталган. Ва яна Қуръони карим мусулмонларни ғайридинларга қарши урушда иштирок этишга даъват этади. «Ҳаж» сурасида «Ва Аллоҳ йўлида ҳақ жиҳод-ла жиҳод қилинглар!» деган уқдириш бор. Шак-шубҳасиз, Амир Темур бир мўмин-мусулмон сифатида ислом ва Қуръони каримнинг кўрсатмаларига амал қилган, албатта. Шу ерда яна бир гапни ҳам айтиб ўтиш жоиз. Жаҳон уламоларининг етакчиларидан Мир Саид Шариф Журжонийнинг сўзларига қараганда: «Тангри таоло ҳар юз йилда Мухаммад динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёювчиси ва янгилувчиси сифатида ихтиёр қилади. Бу саккизинчи юзйилликда (милодий XIV аср. Б. А.) Амир соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига таркатди. Шунинг учун бу юзйилликда Мухаммад динининг янгилувчиси шу киши бўлғай», деб фатво бердилар. «Дину шариатга ривож берувчи (Амир) Темур соҳибқиронга, Аллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Аллоҳ таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдур. (Дини исломга вафодорлигинг ва яхши ишларингни) қанча оширсанг, Аллоҳ ҳам сенга (иноят ва қарамини) шунча оширгай», деб ёзган эди Амир Темурга Пири Зайниддин Абу бакр Таябодий.

Ҳа, XIV асрда ислом динини янгилаш ва унга ривож бериш, шариатни муҳофаза қилишни Тангри таоло Амир Темурнинг зиммасига юклаган. Бу ҳақда ислом уламоларининг фатвоси ҳам бўлган экан. Улар Амир Темурдан шуни талаб қилибдилар. Амир Темур эса уларнинг ҳукмини амалга оширибдир. Сирасини айтганда, тарихда ғайридинларга қарши жиҳод қилмаган, нафакат мусулмон, балки насроний, яҳудий ёки бошқа динга мансуб кишилар орасида биронта подшоҳ бўлганми, ўзи? Сабаби замоннинг ўзи шунақа

эди. Агар сен зур бўлиб олмасанг, бошқа зўравонлар сени янчиб ташлайди!..

Шу уч йиллик юришда Амир Темур бутун Гуржистонни босди, Тифлисни олди. Ўшанда гуржистонликлардан ислом динини қабул қилганлар омон қолдилар. Ислом динини қабул қилганлар орасида Гуржистон подшоси Букрот ҳам бор эди. Букрот нафақат ўзи тирик қолди, балки бунинг мукофотига Амир Темур унга тожу тахти ва мамлакатини қайтариб берди.

Ҳазрат соҳибқирон 1386—87 йил кишини Қорабоғда ўтказди. Ўшанда Ширвонот подшоси Шайх Иброҳим муносиб пешкашу ҳадялар олиб унинг хузурига келди ва тобеълик, хизматкорлик камарини белга боғлаб Амир Темурга мулозим бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ҳам унга илтифот ва анвойи навозишлар кўрсатди, тамом Ширвонотни, барча тобеъ вилоятлари билан қўшиб, унинг ўзини қайтариб берди.

Ҳижрий 789 йилнинг бошида (1387 йилнинг 22 январида) Амир Темур Бардаага жунамокчи ва кишнинг қолган қисмини ўша ерда ўтказмокчи бўлди. Бирок унинг бу режаси амалга ошмай қолди. Сабабчиси яна ўша Тўхтамишхон. Сафарга тайёргарлик айна қизиган пайтда Тўхтамишхоннинг Дарбанд орқали катта лашкар билан Озарбайжонга келаётгани ҳақида хабар олинди. Тўхтамишхоннинг ҳазрат соҳибқиронга нисбатан кўрсатаётган «кароматлари» ҳаммага аён бўлди. Одамлар аллақачон уни нонқурга чиқариб қўйишган эди. Ахир, у ҳазрат соҳибқироннинг ёрдами билан отабобо тахтини Урусхон ва унинг авлодидан қайтариб олди, сўнг Кўк Ҳрдани ҳам итоатга келтириб, тамом Жўчи улусининг ягона ҳукмдорига айланди. Аҳд-паймон билан мустаҳкамланган ва икки ўртада тузилган шартномага биноан, улар ота-бола бўлиб қолишлари керак эди аслида. Амир Темур ота, Тўхтамишхон бола. Лекин Тўхтамишхон Сарой Берка тахтини эгаллагандан кейин Амир Темур билан ота-болалик ҳақини унутди, тез-тез ҳазрат соҳибқироннинг қўли остидаги Озарбайжон устига босқинлар уюштирди. У кўпинча гумашталари Алибек қўнғирот, Ҳурин Темур ва Окбуго баҳринга ўхшаган амирларнинг сузи билан иш тугадиган бўлиб қолди. Бу сафар ҳам ўша амирларнинг иғвосига учиб, савоб йўлидан тойди. Оёғини дўстлик ва мувофиқлик доирасидан чиқариб, димогини туғён ва исёнга тутди, душманлик тариқини тутиб, Озарбайжон устига

катта кўшин юборди. Кура дарёси бўйидаги ерларни кўриқлаб турган амирлардан бири Олий ўрдуга шундай хабар йўллаганда хазрат соҳибқирон бошда бунга ишонмади:

— Бизнинг Тўхтамишхон бирлан аҳду паймонимиз бор. Сизлар кўрган ўшал лашкар балким бошқа лашкардур, ёки авбошлар тўдасидур, — деди у чопарга.

Чопар бўш келмади:

— Йўқ, аълохазрат, алар Тўхтамишхоннинг одамлари. Биз буни аниқлағонмиз.

Лекин Амир Темур барибир ишонмади ва Шайх Али баҳодир, Икки Темур ва Усмон баҳодирни чакиртириб уларга амр қилди:

— Қўшинлардин бир қисмини олиб Куранинг нариги соҳилига ўтинглар ва мана бу жаноб айтган ўша лашкар кимники эрканлигини, аларнинг аҳволи ва миқдорини аниқлаб келингиз.

— Бош устиға, аълохазрат, — дея амирлар кўл ковуштириб, тиз чўкдилар.

Темурбек кўшиб кўйди:

— Бордию алар Тўхтамишхоннинг лашкари бўлиб чикса, савашиб ўлтирмай, ўша захотиёқ орқага қайтингиз.

Амирлар чуқур таъзим бажо келтириб, Амир Темурнинг чодиридан чикдилар.

Амирлар чиқиб кетгандан кейин хазрат соҳибқирон хавотирга тушди. «Агар чопар айтган ўшал лашкар ёғий бўлса-чи? Унда амирлар қийин аҳволга тушиб қолмайдурларму? Худо кўрсатмасин, аларга шикаст етгундай бўлса, унда Кура бўйида турган кўшинларнинг аҳволи оғирлашиб қолмайдиму?» Хазрат соҳибқирон шу захотиёқ амирзода Мироншоҳни чакиртирди ва унга Ҳожи Сайфиддинни кўшиб, амирларнинг кетидан жўнатди.

Шайх Али баҳодир, Икки Темур ва Аббос баҳодир кўшинлари билан кечаси дарёнинг бериги соҳилига келиб тўхтадилар. Саҳарга яқин забонгирлар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб, душманнинг бир сипохийсини тутиб келдилар. Уни сўроқ қилганларида ўша лашкар Тўхтамишхоннинг лашкари эканлиги маълум бўлди. Амирлар фармони олийга амал қилиб, у билан жангга тутинмай, орқага қайтдилар. Аммо Тўхтамишхоннинг амирлари буни заифликка йўйиб, уларнинг изидан тушдилар. Шайх Али баҳодир, Икки Темур, Аббос баҳодир буни пайқаб жанг қилишга мажбур бўлди.

лар, чунки Олий ўрдуга одам юбориб, рухсат олишга фурсат йўқ эди. Шу ерда, Кура дарёсининг бўйида, икки лашкар уришиб кетишди. Бошда Тўхтамишхон лашкарининг қўли баланд келди. Темурбекнинг одамлари бир зумда қирк нафар жангчисидан ажралгач, қўпларнинг руҳи тушди. Айни шу дамда амирзода Мироншоҳ билан Ҳожи Сайфиддин туманлари билан етиб келдилар. Бу мағлубият ёқасида турган лашкарга жон бағишлади. Охир ул-окибат Тўхтамишхоннинг лашкари шикаст топди. Амирзода Мироншоҳнинг йигитлари уларни қувиб Дарбанднинг нариги тарафига ўтқизиб қўйдилар. Ёғийнинг қўп аскарлари ўлдирилди, бир қисми асир олинди. Асир тушганлар орасида амирлар ҳам бор эди...

Ҳазрат соҳибқирон бу ишнинг устида шахсан Тўхтамишхоннинг ўзи турганлигига барибир ишонмади:

— Бу қандайдур англашилмовчилик, жаноблар. Бу ўша атрофда турган бирон амирининг ишидур. Менимча, Тўхтамишхоннинг бундин хабари бўлмаса керак, — деди у амирларига.

Амирлар бир-бирларига қараб елка қисдилар. Амирзода Мироншоҳ ҳазрат соҳибқиронга эътироз билдирди:

— Йўқ, ота, Тўхтамишхоннинг яқин одамларидин Қозончи баҳодир шу ерда. У бизга «Тўхтамишхоннинг амри билан келдик», деб очик айтди. Ишонмасангиз...

— Йўқ, йўқ, амирзода, бунинг зарурияти йўқ. У бирлан бафуржа ўзим гаплашурмен. Онинг балким Тўхтамишхон бирлан ойнаги хира бўлиб қолгондур?

Шайх Али баҳодир ва хамроҳлари ҳазрат соҳибқиронни бунга ишонтиришга яна бир марта уриниб кўрдилар. Лекин фойдаси бўлмади. Амир Темур тутинган ўғлининг шу аҳволга тушиб қолганига ишонмади. Асирларни бўлса биронтасини ҳам қолдирмай бўшатиб юборишни буюрди. Тўхтамишхоннинг олдида меҳр-муҳаббат насихатомуз сўзлар битилган нома ва катта совға-салом билан ўз элчисини жўнатди. Мактубда, хусусан, мана бу сўзлар ёзилган эди: «Дарбанднинг у тарафида қандайдир қўшиннинг қораси кўринган. Амирларнинг сўзларига қараганда, бу Жўчи улусининг аскарлари эрмиш. Биз бу гапга ишонмадик. Чунки ўртада аҳд-паймон бор. Бу балким Қозончи баҳодир ёки бирон бошқа фитначингизнинг ишидур. Лекин нима бўлганда ҳам яхши бўлмади. Қўп мўмин-мусулмоннинг қони тўкилди. Умид

шулким, бундин буёғига бундай нохуш ходисалар воқеъ бўлмағай, иншоолло. Ахду паймонға вафо қилиб, ухлаб ётгон фитнани уйғотиб қўйиш яхши бўлмағай, вассалом».

Сўнгра Амир Темур Кура дарёси бўйидан қўчиб, Қўкча тенгиз бўйига қелиб қўнди. Шу пайт чопар қелиб маҳд улё Сароймулк хоним амирзода Шохрух билан амирзода Халил Султонларни олиб Морандга қелиб тушганлари ҳақида хушхабар олиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Сароймулк хоним билан анчадан бери қўришмаган эди. Хушхабардан беҳад шод бўлди.

— Ҳали замон аларнинг ўзлари ҳам қелиб қолишадурлар, аълоҳазрат,— деди ҳамон энтикиши тўхтамаган чопар.

Амир Темур бир бош ирғаб чопарга миннатдорчилик билдирди ва уни қимхоб билан сийлади.

Ҳазрат соҳибқирон болалари ва хотинларини қўп ҳурмат қиларди, жонидан ортиқ қўрарди. Ва ҳатто қурдирган боғ-роғлар, мадраса ва биноларни, битгандан кейин, уларнинг номи ила зийнатларди. Шохрух номида Сирдарё бўйида катта бир шаҳар барпо этди, лекин Амир Темур номида қишлоқ ҳам йўқ. Бибихоним номида улкан жомеъ масжид бор, Амир Темур номида хонақоҳ ҳам йўқ. Машхур Боғи шимолни эса Ҳазрат соҳибқирон набираси (амирзода Мироншоҳнинг кизи) Бека Султон номи билан атади. Ҳа, шунақа зот эди у. Шунинг учун ҳам чопарнинг кетидан уларнинг истикболига шошилди. Учрашув Морандда содир бўлди. Ҳазрат соҳибқирон уни деб узок йўл юриб, келган жигарбандларини силаб-сийпади, анвойи мулозиматлар қўрсатди. Улар бир кеча-кундуз шу ерда бирга бўлишди.

Амир Темур эртаси куни Олий ўрдуга, Қўкча тенгиз бўйига қайтди ва бир неча кунлик тайёргарликдан кейин Султон Аҳмад жалойирнинг тасарруфида бўлган Илончик қалъаси устига қўшин тортди. Ушанда Шайх Али баҳодир, Хожи Сайфиддин ва амир Икки Темурларнинг туманлари Боязид қалъасини ҳам ишғол қилдилар. Бу қалъа тарихда Ойдин қалъаси номи билан ҳам машхур.

Ҳазрат соҳибқирон ўша йиллари Озарбайжонда яна бир катта ҳарбий-сиёсий қуч билан тўкнашиб қолди. Бу — тарихда Қора қўюнлу деб шуҳрат топган туркманлар тоифаси бўлиб, XIV асрнинг 80-йиллари бошида Озарбайжон ва Ироқнинг бир қисмини тасарруфига киритиб олиб, қучли қўчманчи давлатга асос

солган эдилар. Қора кўюнлуларнинг асосий қароргоҳи Вон, Вастон ва Урмия кўллари атрофида жойлашган эди. Қора кўюнлулар сардорлари Қора Муҳаммад билан унинг жасур ва уддабурро ўғли Қора Юсуфнинг етакчилигида Мовароуннаҳр, Хуросон, Шарқий Туркистон ва бошқа мамлакатлардан Ирок, Шом ва Хижозга бораётган савдо қарвонлари ва зиёратчиларни талаб қон қакшатардилар. Бугина эмас, балки халқлар бошига кўп офатларни бошлаб келдилар улар. Амир Темурнинг Султон Йилдирим Боязид билан уришиб қолиши ва минглаб мумин-мусулмоннинг қони ноҳақ тўкилишига маълум даражада мана шу Қора кўюнлулар ва уларнинг сардорлари айбдор эдилар. Улар Амир Темур вафотидан сўнг унинг давлатига хуруж қилиб, Ирок, Озарбайжон ҳамда Хуросонда кўп қон тўкилишига сабабчи бўлдилар.

Тарихчи ибн Арабшоҳ нимагадир Амир Темурни ёмон кўрарди. Ваҳоланки, ўша Амир Темурнинг ёрдами билан ўқиб тарбия тониб, олим бўлганди у. Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») деган китобида ҳазрат соҳибқирон ҳақида кўп бўхтон гапларни айтган. Лекин бор ҳақиқатни айтмасликка ҳам илож топмаган. Худодан кўрққан бўлса керак. Нима бўлганда ҳам мусулмон фарзандику! Ибн Арабшоҳ Амир Темурни ақл-идрокли, фахм-фаросатли ва узокни кўзлайдиган одам сифатида таърифлайди. Мана унинг сўзлари: «У хатосиз фикрловчи, ажойиб фаросатли... Зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. Синчков, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди... ўз афқори билан сал бўлмаса, учар юлдузни тўғри йўлга етаклар, ўз фурсати мулоҳазалари билан ҳеч қандай хатосиз сайёра уқини ўз орқасидан эргаштирар эди». Ҳа, Ибн Арабшоҳ ҳақ гапни айтди. Амир Темур Қора кўюнлулар нимага қодир бўлишларини бошдан кўриб билди. Шунинг учун ҳам уларнинг фитнаси аланга олмасдан бурун уни сув сепиб ўчириш зарурлигини пайқади ва бу ҳақда кўп бора Султон Йилдирим Боязидни огоҳлантирди. «Биргалашиб уларнинг фитнасини даф қилайлик», деди. Лекин у қулоқ солмади. Аксинча, ўша фитначи Қора кўюнлулар билан оғиз-бурун ўпишди...

Ҳазрат соҳибқирон Нахичевон жилғасида турган

пайтда ўша Қора қўюнлулар Хижоздан ўз юртига қайтаётган катта карвон билан зиёратчиларни талон-тарож этиб, одамларни ўлдираётганликлари хақида мудхиш хабар келди. У кўпдан бери ўша бадкирдорларни бир ёқлик қилиш ниятида бўлса-да, балким ўзлари инсофга келиб қолишар, деб буни орқага сурарди. Лекин Қора қўюнлулар инсофга келиш у ёқда турсин, борган сари хадларидан ошиб кетдилар. Йўлтўсарлик, талон-тарожни касб-корга айлантириб, мусулмонларни қон қакшатишда давом этдилар. Ҳазрат соҳибкирон кўп ўйлади, мулоҳаза қилди ва ниҳоят, шу сафар уларни дафъ қилишга қарор қилди. У музаффар қўшинини йўлтўсар қароқчилар устига бошлади. Бу сафар у бор қўшиннинг ҳаммасини олди. Ҳатто ўша кунлари Илончик қалъасини қамал қилиб турган амир Мухаммад Мир ҳам қўшин-пўшини билан ҳумоюн ўрдуга чакиртириб олинди. «Балодан-хазар» деганларидай, уғрукни Моранддан Олатокка, хавф-хатардан холироқ ерга кўчириб олиб бориб қўйилди. Зафар асар лашкар Боязид (Ойдин) ва Авник қалъаларидан ўтиб, Қора қўюнлулар улусини босди. Ўшанда Арзрум ҳам ишғол қилинди. Кейин лашкар Чиячур сойи бўйига келиб тушди.

Шу ерда — Чиячур сойи бўйида Арзинжон ҳокими Таҳамтаннинг элчиси келди. У совға-саломдан ташқари, мамлакатнинг бир йиллик хирожини ҳам ўзи билан бирга олиб келибди. Элчи ўз подшоҳининг дўстлик ва фармонбардорлик руҳида ёзилган мактубини ҳам ҳазрат соҳибкиронга топширди. Амир Темур элчини сийлади ва бу мамлакат бундан буёғига Таҳамтаннинг инон-ихтиёрида бўлишини элчига айтди...

Амир Темурга Қора қўюнлулар билан курашиш осон бўлмади. Амирлари ва лашкар уларни чўлда қувласалар тоққа қочдилар, тоғдан қувласалар — чўлга... Амир Темур ўшанда ўзи Чиячур сойи бўйида қолиб, амирзода Мироншоҳни уч фавж лашкар билан Қора Мухаммадга қарши юборди. Амирзода Мироншоҳ Вон кўли бўйида Қора қўюнлуларнинг элини босиб, наслдор отлар, қатор-қатор туялар ва гала-гала қўй-эчкиларини ўлжага туширди. Лекин Қора Мухаммадни қўлга тушира олмади. Шайх Али баҳодир, Иқболшоҳ ва Малик қавчин изидан қувиб, уқубатлар ила тоғ чўққисига кўтарилдилар. У ерда мўъжаз, мустаҳкам бир қалъа бор экан. Теварак-атрофи ўр ва жарлик,

факат битта от сиғадиган тор сўқмок йўлгина унга олиб борарди. Уни олиш у ёқда турсин, ёнига бориб бўлмасди. Қора Муҳаммад ўша қалъа ичига кириб яширинди. Темурбекнинг амирлари уни камал қилиш ниятидан қайтдилар, чунки бу иш катта қурбон талаб қилар, ўшанда ҳам бу қалъани олиш мушкул эди.

Ҳазрат соҳибқирон амирларидан хафа бўлди ва Қора қўюнлуларга қарши энди амир Жаҳоншоҳни ўз тумани билан юборди. Бахтга қарши у ҳам Қора Муҳаммадни қўлга туширолмаي қайтди. Шундан кейин у туркманларга қарши юришга ўзи бошчилик қилишга мажбур бўлди. Амир Темур Чиячур сойи бўйидан кўчиб, Муш саҳросига келиб тушди ва уни бўйсундириб, Одилсудга борди. Хайрият, шаҳар қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлди. Шаҳар ҳокими таниқли шайхлар, уламо ва аъёнларни олиб, бой тухфа ва ҳадялар билан пешвоз чиқиб, итоат ва хизматкорлик лавозимини ўрнига қўйди. Ҳазрат соҳибқирон буни инобатга олиб уларга илтифот кўрсатди ва шаҳар билан вилоятни ҳокимларига қайтариб берди.

Бу сафар Қора қўюнлуларни дафъ қилиб бўлмади. Қора Муҳаммад омон қолди. Лекин Амир Темур барибир уларни тўла итоатга келтириш ниятидан қайтмади. Бунга вақт ва катта тайёргарлик талаб қилинар эди. Ҳазрат соҳибқирон Олатокка, бир замонлар элхон Абакахон турган саройга келиб тушди. Уғрук шу ерда эди.

Қора қўюнлуларнинг сардорлари ҳам бўш келмадилар. Улар катта куч тўплаб, тоғ бағридаги қалъаларини мустаҳкамлай бошладилар. Ана шунақа тиниб-тинчимас сардорлардан бири Малик Иззиддин катта лашкар тўплаб, Вон қалъасида мустаҳкам жойлашди. Баланд тоғ тепасидаги бу қалъа ниҳоятда мустаҳкам бўлиб, унинг бир тарафи сув эди.

Ҳазрат соҳибқирон аввал ўша Вон қалъасини қўлга киритишга аҳд қилди ва Олатогдан кўчиб, бор лашкарини ўша ёққа етаклади. Лашкар Вон қалъасини уч тарафдан қуршаб олди. Икки кунлик жангдан кейин Малик Иззиддин қалъадан чиқиб, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига келди ва итоаткорлик, хизматкорлик маросимини ўрнига қўйиб, жони омонликни илтимос қилди. Ҳоким энди ярашиш йўлини тутиб турганида, қалъа аҳли исён кўтарди ва қалъага кириш-чиқиш йўлларини, буржу бораларини мустаҳкамлаб, қурашни давом эттирди. Икки ўртадаги

жанглр яна қарийб йигирма кун давом этди. Шундан кейин мудофаачиларнинг аҳволи оғирлаша бошлади: манжаник ва тош арродаларнинг ишга туширилиши натижасида мудофаачилар сафи борган сари сийраклашди, озик-овқат заҳирасининг чўғи пасайди. Одамлар емиш-ичишдан қийналиб, қалъа аҳли орасида ҳар хил касалликлар тарқалди. Натижада йигирма саккизинчи кун деганда, қалъа мудофаачилари таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Амир Темур қалъа ҳимоячиларидан, айниқса, уларнинг бошлиқларидан шафқатсиз ўч олди. Ёдгор Андхудийга қалъа истехкомларини бузиб ташлаш буюрилган эди, у бу ишнинг уддасидан чиқолмади. Қалъа тош ва ганждан мустаҳкам қилиб қурилганидан биронта тошини кўчиролмадилар. Табаалар душманлик қилган бўлишига қармай, ҳазрат соҳибқирон Малик Иззиддинга лутф-эхсон кўрсатиб, Гуржистон ноиблигини унга топширди.

Вастон ва Урмия қалъалари қаршилик кўрсатмай таслим бўлдилар. Қутволлари Вон кўли бўйига, ҳумоюн ўрдуга бориб, ҳазрат соҳибқиронга тобеълик ва хизматкорлик изҳор этдилар. Амир Темур уларнинг бошини силади ва вилоятларини ўзларига қайтариб берди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон у ердан кўчиб, Мароға орқали Гилонга келди.

Форс билан Ироқи араб ҳам ана шу ўч йиллик юриш пайтида итоатга келтирилди.

Амир Темур Вон, Вастон ва Урмия устига юриш бошламасдан аввал, Олатоғда уғруқ билан турган кунлари, Шерозга элчи юбориб, Форс мамлакатининг ҳокими Зайнобиддинни итоат ва яқдилликка даъват қилганди. Юришдан қайтиб Гилонга келган кунининг эртаси катта совға-салом ҳамда итоат ва садоқат суви билан суғорилган мактуб кўтариб унинг элчиси келди. Ҳазрат соҳибқирон элчи билан суҳбатлашиб ва мактубини ўқиб кўргандан кейин амир Зайнобиддиндан мамнун бўлди. Қайтишида Форс элчисига ўз элчисини кўшиб Шерозга жўнатди. Лекин амир Зайнобиддин аҳдида гурмади. Давлати гуриб сари оғиб, саодат кунлари охирлаб бораётган экан унинг. Амир Зайнобиддиннинг хотири лавҳига фиск-фасод гарди ўлтириб қолган экан, ҳазрат соҳибқироннинг панд-насихатларини кулоқка олмади. Аксинча, ҳазрат соҳибқироннинг элчисини тутиб қолди. Амир Темур бундан хабар топиб, амир Зайнобиддиндан норози бўлди ва

кечиктирмай Форс билан Ироки ажам устига юрди. Бу юриш хижрий 789(1387) йили бошланди.

Ўшанда Ҳамадон ҳам, Исфаҳон ҳам тинч йўл билан бўйсундирилди. Худога шукр, ортикча кон тўкилмади. Бунда ҳар иккала шаҳар ҳокимининг ақл-идрок билан иш тутгани асосий сабаб бўлди. Исфаҳон ҳокими хожа Рукниддин, шаҳарнинг кўзга кўринган саййидлари, уламоси, ақобиру ашрофини олиб, бош эгиб, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига келди. Исфаҳонликлар ўшанда қабул маросимига ҳамда ҳазрат соҳибкироннинг подшоҳона отифат ва лутф-эҳсонига сазовор бўлдилар. Амир Темур ва хос мулозимлари Исфаҳон ақобирлари билан бирга шаҳарга кириб, унинг мазорот ва қадамжойларини зиёрат қилдилар, сўнг Таборак қалъасига кириб ўринлашдилар. Исфаҳоннинг улуғлари ҳам шу ерга чакиртирилди. Икки ўртада бўлган келишувга биноан, шаҳар халқига «мансур лашкар этигининг наълини янгилаш учун етадиган микдорда» жони омон, яъни тоvon солинадиган бўлди, холос. Солиқни йиғиш ҳар бир маҳалла ва гузар амирларга тақсимланди. Сўнг ўша маҳалла ва гузарларга муҳассиллар тайинланди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон шаҳарда бир қисм аскар қолдириб, қалъа ва дарвозаларга ишончли одамлари қўйиб, шаҳар ташқарисидаги ўз қароргоҳига қайтди.

Амирлар ва муҳассиллар ўша куниёқ тоvon йиғишга киришдилар. Лекин эртаси куни тунда хунук воқеа юз берди. Асли техронлик, лекин насл-насаби маълум бўлмаган Али Кучакий исмли бир зоти паст, жоҳил ва очкўз киши хуфтондан кейин авом ун-носни атрофига тўплаб, Темурбек шаҳарда қолдирган одамларга ҳужум қилди. Маҳаллама-маҳалла, уйма-уй юришиб, Темурбекнинг амирлари ва муҳассилларини ўлдирдилар. Шаҳар ичида қолган лашкарни ҳам битта қолдирмай кириб ташладилар. Шундан кейин улар шаҳар дарвозалари сари ошиқдилар ва уларни қўриқлаб турган одамларни ҳам тигдан ўтказдилар. Ўша кеча Исфаҳонда Темурбекнинг қарийб уч минг одами ўлдирилди.

Исфаҳонда тунда содир бўлган бу мудҳиш воқеа ҳазрат соҳибкироннинг қулоғига бориб етди. Шу пайт у Форс ва Ироки араб хусусида катта амирлари билан кенгашиб ўлтирган эди. Худди ер зилзилага келиб, осмон унинг тепасига қулаб тушгандай бўлди. Во дариғ! Бир

кечада уч минг одамидан ажралса-я! Яна қандай одамлар эди улар? Жангу жадалда бўлса ҳам майли эди. Ҳазрат соҳибқирон шу пайтгача жанг майдонларида қанчадан-қанча йигитларининг жонсиз танасини қолдирган, лекин чидаган, тақдирга тан берган. Чунки уруш-урушда! Лекин бу ёвузликка чидамайди. Ҳазрат соҳибқиронда газаб ўти аланга олди, ўзини тутиб туролмади ва амирларни тўплаб шаҳарни босиш, ушбуга сабабчи бўлган барча мунофиқларни тутиб интиком тигидан ўтказишни буюрди. Саййидлар, ҳожалар, маволий ва ўша бадқирдорларга қўшилмаган, лашкар билан яхши муносабатда бўлган исфаҳонликларгина молу жони, аҳлу оиласи билан ўша қирғинда омон қолдирилдилар... Нима бўлганда ҳам Исфаҳонда ноҳақ қон тўкилди. Бу воқеа «Зафарнома» муаллифининг маълумотларига қараганда, хижрий 789 йил зулҳижжа ойининг олтинчи куни (1387 йил 18 декабрда) содир бўлди.

Шундан кейин Амир Темур амир Сорбугонинг ўғли Ҳожибек билан Дуноншоҳни Исфаҳон муҳофазасига тайинлаб, ўзи лашкарни олиб Форс вилояти сари юзланди. Лекин соҳибқирон бу мамлакатни найзанинг учини оғритмасдан қўлга киритди. Вилоят ҳокими Зайнобиддин Амир Темур қўшинининг шарпасини эшитган ҳамона Шерозни ташлаб Қозирунга, амакиваччаси Шох Мансурнинг ҳузурига қочиб борди. Аммо Шох Мансур қариндошини ҳимоя қилолмади. Бошда уни яхши кутиб олди, олдига тўкин дастурхон ёзди, сўнг бир-икки ҳафта ичида одамларининг бир қисмини турли йўللар билан ўзига оғдириб олди, охирида уни қолган одамлари билан бандга олиб зиндонбанд қилди.

Ҳазрат соҳибқирон хижрий 789 йил зулҳижжа ойининг ўрталарида (1387 йил декабр ойининг охириларида) Шероз ёнидаги Тахти қорача манзилига келиб тушди. Шерозликлар бир минг туман кепакий микдоридан моли омон тўлаб, молу жонини омон сақлаб қолдилар. Ўша кунлари Шох Шужоҳнинг набираси, Язд волийси Абу Исҳоқ Сиржон қалъасидан ва теварак-атрофнинг ҳокимлари ўз улусларидан Тахти қорачага келиб ҳазрат соҳибқиронга тобеълик ва хизматкорлик лавозимини бажо келтирдилар. Булар орасида Катта ва Кичик Лурнинг отабеклари ҳам бор эдилар.

Сўнгра ҳазрат соҳибқироннинг амри билан ба-лоғат шиор муншийлар латоиф ниғор дабирлар

Парвардигори оламнинг инояти билан шу уч йил ичида хазрат соҳибкироннинг тасарруфи остига кирган мамлакатлар ва уларни итоатга келтириш чоғида юз берган воқеалар ҳақида фатҳномалар битдилар, эътимодли мубоширлар эса ул фатҳномаларни до-руссалтана Самарқанд, Хуросон ҳамда бошқа мамла-катлар, вилоятларга олиб кетдилар.

ТИНИБ-ТИНЧИМАС ТЎХТАМИШ

Ўша Шерознинг Тахти қорачасида уч йиллик урушда эришилган галабага бағишлаб уч кеча-кундуз тўю томошалар берилди, амирлар ва бекларга мавқеъ ва эгаллаб турган мансабини эътиборга олган ҳолда, катта совға ва суюрғолотлар улашилди.

Тўю томошалар тугаб, эртасига қурултой чақи-рилади. Номдор шайхлар, уламои қиром, забардаст амир ва беклар, арқони давлат жам бўлган ушбу қурултойда яқин орадаги ишлар режаси, хусусан, бузилган шаҳар ва олий иморатларни тиклаш, йўлу қўриқларни тузатиш, янги пахрлар қазиб, ўлик ерларни тирилтириш, қарвон йўлларида сардоба, ёмлар қуриб, йўлларни қарокчи ва босқинчилардан қўриқлаш каби ишлар режаси тузиб олинди. Бу масалалар орасида Ироқи арабни бўйсундириш масаласи ҳам бор эди. Бу ишга хазрат соҳибқирон бир йил-ярим йил Эронзаминда қолиб ўзи бош бўлишни ихтиёр этди. Лекин режа режалангича қолди. Худонинг айтгани бўларкан, бандасининг эмас. Қурултойнинг эртаси ўтиб, индини Самарқанддан чонар ташвишли хабар келтирди. Маълум бўлинича, Тўхтаминхон яна бевафалик қўйига кириб катта лашкар билан Мовароуннаҳр устига босқин қилиш тараддуди-ни қўраётган эмиш.

Ясидан олинган хабарлар бу «миш-миш»ларнинг тагида ҳақиқат ётганлигини тасдиқлади. Тўхта-минхоннинг Бекёруқ углон, Элийгмин углон, Исабек, Соткин баҳодир ва яна бирқанча бек, нуёнлари бош бўлган қўшинлари Сигноқдан ўтиб Саброн устига келибдурлар ва уни чор агрофдан қўриновга олибдурлар. Темурийларнинг бу ердаги ҳокими Темурхўжа Окбуго Дашли қипчок лашкари билан оғир жанглар олиб бораётган эмиш. Лекин ёғий қанчалар тиришмасин, қалъани ололмабдур. Сахройиларнинг бир қисми эса

Саброн, Ясси ва Сайрам атрофларини ғорат қилиб юрармиш.

Ҳазрат соҳибкирон бу ташвишли хабарни эшитгач, кайфияти бузилди, у рўпарасида ўлтирган Ҳожи Сайфиддинга:

— Туркистонда шу қадар нотинчлик. Бу, дейман, амирзода Умаршайх қаерда эркан, ўзи? — дегач, кўйнидан чопар берган мактубни муншийи хосга узатиб, ундан «Самарканд ҳокимининг мактубида бу хусусда бирон гап борму, ўзи?», деб сўради.

— Мумкин, аълоҳазрат,— деди муншийи хос ва мактубнинг ўша ерини топиб ўқиди: «Шаҳзодаи олий нажд амирзода Умаршайх Туркистонда юз берган аҳволдин вокиф бўлгонларидин сўнг Андижон, Ўш, Ўзганд ва Ахсикат лашкарини олиб Туркистон тарафга қараб юрибдурлар. Лекин Хўжандга дохил бўлгонларидин сўнг маълум бўлибдурким, Жете кўшинлари Анко тўра бошчилигида Тўхтамишга кўмак бермоқ ниятида Фарғона ноҳиясига қараб юриш бошлагон ва Чақишмон оркали Андижон устига йўл олибдур. Амирзода Умаршайх шу сабаб бўлуб, кўшинни оркага буриб, Ахсикат дарёси бўйида душманнинг олдини тўсиб чиқибдурлар. Муқобил тарафлар кечув жойларини белгилаб олишибдурлар, аммо ҳеч бирлари — амирзода Умаршайх ҳам, Анко тўра ҳам дарёни кечиб ўтишга журъат этолмай, бир неча кун бир-бирининг муқобилида ясал тузиб турибдурлар. Сўнгра, ҳар қайсиси ўз соҳилида дарё ёкалаб юқорига қараб, ҳатто кечаси йўл босибдурлар. Жете лашкари қамишзор оралаб бориб, дарёни кечиб ўтибдур. Амирзода Умаршайх онинг муқобилига чиқдилар. Икки ўртада каттик уруш бўлди. Лекин Анко туранинг одами сон жихатдин ортик бўғони сабабли амирзода Умаршайх мирзо енгилиб, уруш-талон майдонини тарк этибдур ва Андижон қалъасига бориб яширинибдурлар. Анко тўра Андижонни қамал қилмоқчи бўлди. Шунда жавонбахт шахзоданинг ҳамияти жўш уриб, қалъадин чиқибдур ва тангри таолога таваккал қилиб ёғий тепасига ташланибдурлар. Бироқ озчилик қилиб...»

Муншийи хос шу ерга келганда, ҳазрат соҳибкироннинг ранги оқариб кетди ва уни тўхтатиб:

— Тўхтанг, таксир! Буёғи не бўлди? Шаҳзода тирикму? — деб сўради. У муншийи хос «бирок озчилик қилиб» деганда кўркиб кетган эди.

— Тирик, аълохазрат, шахзодайи жавонбахт тириклар,— дея мушшыйи хос шоша-пиша мактубнинг давомини ўқиди: «ёғийни дафъ этолмадилар ва калъа ичига чекидилар. Анко тура эрса Андижон калъаси теварагида яна бир хафта мобайнида турди, лекин барибир уни ололмай юртига қайтиб кетди».

«Э, хайрият-ей», деди Амир Темур ичида. Аммо кўнглидан кечаётганини бошқаларга сездирмасликка ҳаракат қилса ҳам уддасидан чиқолмади. Чунки Туркистон ва Фарғонада юз берган вазият ута ташвишли эди. Ҳа, вазият оғир эди. Темурбекнинг Ясси, Саброн ва Сигноқ тарафдаги кўшинлари ҳам ночор бир аҳволда қолган эдилар. Амир Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодир, Темуртош, Баротхўжа, Суюнч Темур ва бошқалар Жўқлик мавзеида Тўхтамишхоннинг лашкарларидан шикаст топганларидан кейин чекиниб, Самарқандга қочиб келгандилар. Хайрлиси шу бўлганки, шаҳарнинг девор ва буржу бораларини мустаҳкамлашга муваффақ бўлдилар. Теварак-атроф ва туманлардаги халқ калъага кўчирилиб олиб кирилди. Мовароуннахрнинг бошқа шаҳар ва вилоятларининг муҳофаза чоралари ҳам қўрилган, амир Темиртош маддиат ар-рижол Термиз шаҳрини мустаҳкамлаш ва қуриклаш учун юборилди. Амир Темур буллари эшитиб биров кўнгли таскин топгандай бўлди. Амирлари ҳам узини йўқотиб қўйишмабди. Мамлакат жилови унинг илгида эркан. Хайрият! Лекин мактубнинг давомини уни қайтадан изтиробга солди. Саҳройилар кейин Самарқанди фирдавсмонандни камал остига олиб, теварак-атрофидаги қишлоқларни талон-тарож қилибдилар. Тўхтамишхон лашкарининг бошқа бир қисми эса Хоразм орқали Бухорои шариф худудига бостириб кирган ва қишлоқу қасабаларини тарож қилган. Сўнг жиддий бир қаршиликка учрамай, Бухоронинг ўзигача етиб, уни камал остига олганлар. Тоғай Бўго барлос, Элйиғмиш ўғлон қавчин Бухоро калъасини мустаҳкамлаб, мудофаа ва мукотилага бел боғладилар. Икки ўртада уруш бўлди. Оқибат ул-амр Тўхтамишхоннинг амирлари калъани олишга қурби келмай чекинган ва Мовароуннахрнинг мудофаа истехкомлари бўлмаган шаҳару қишлоқларини тарож қилган. Ўшанда саҳройилар Қозонхоннинг машҳур қароргоҳи Занжирсаройга ўт қўйиб ёндириб юборганлар.

Мовароуннахрни босиб, талашда ҳутталонлик маш-

хур амир Кайхусравнинг ўгли Султон Махмуд сахройиларга яқиндан ёрдам берганлиги маълум бўлди. У Тўхтамишхоннинг лашкарига ғажарчи бўлиб хизмат қилибди.

Шу ерга келганда, муншийи хос кўзини мактубдан узиб, ўқинч билан ҳазрат соҳибкиронга қаради. У бошини қуйи солганча, бутун вужуди ила қулоққа айланиб, хатни тинглаб ўлтирган экан, муншийи хос ўқишдан тўхтагани ҳамоно бошини кўтариб унга тикилди. Бир фурсат ўтиб ёқасини ушлади:

— Во ажабо, ўғлони ота изидин борибдур. Эсингиздаму, мавлоно, Кайхусрав бир замонлар Мўғулистон хони Тугрук Темурхонга ғажарчи бўлгон ва уни Мовароуннаҳрга бошлаб киргон эрди. Ўғли эрса Тўхтамишго ёлланибдур. Қандай тубанлик бу!

— Ҳа, эсимда, аълоҳазрат,— деди муншийи хос хожасига таъзим қилиб. — Арслон боласи оҳу бўлмас, илон боласи чувалчанг.

Муншийи хос шундай дедию хижолат чекиб ерга қараб олди. Улуғларнинг ҳузурда «илон боласи илон, чаён боласи чаён», деган гапларни айтиш, одобдан эмасди. Темурбек бунга эътибор бермади, аксинча муншийига далда берди:

— Ҳақ гапни айтдингиз, мавлоно. Элига ва юртига хиёнат қилиб, ўзганинг хизматини қилиб кимнинг косаси оқарган?! Барибир охири, вой!

Амир Темур Кайхусравни назарда тутди, шу тобда. Сўнг муншийи хосга «давом этинг» деб ишора қилди. Муншийи хос хатни ўқишда давом этди:

— «Тўхтамишхоннинг ғоратгарлари Қарши бирлан Хузордин ҳам ўтиб, Қўйтан ва Жайхуннинг ўнг соҳилидаги барча кишлоқларни ҳам талабдурлар...»

Ҳа, Мовароуннаҳр огир аҳволда қолган эди. Ҳазрат соҳибкироннинг боши котди. «Ахир, ҳар бир вилоят ва шаҳарга ишончли одамларни тайин қилган эди-ку. Ихтиёрларида етарли қўшин бор эрди уларнинг. Нега, на амир Сулаймоншоҳ, на Тогой Буғо ва на Умаршайх мирзо бунинг чорасига киришмабдурлар? Ё хоинлик юз бердими? Ё бўлмаса ёғий ҳақиқатан ҳам қучлироқми?» Ҳазрат соҳибкироннинг кўнглидан ана шундай фикрлар кечди. Анко тура ва бошқа жетелик фитначиларни эслаганда эти увишиб, юраги орқасига тортди. Хавотир оладиган ери шу эдики, худо кўрсатмасин, Тўхтамишхон билан Жете ҳукмдорлари унга қарши иттифокқа келсалар борми, унда ҳаммаси

тамом. Шуларни ўйлаб Амир Темур Ироқи ажам ва қурилиш масаласини орқага суриб, дарҳол Мовароуннахрга қайтишга ва мамлакат муҳофазасини ўз илғига олишга қарор берди.

Амир Темур шу уч йилги юриш пайтида фатх этилган мамлакатларни давлатининг таркибига киритмади. Аксинча, Мовароуннахрга қайтиш олдидан ўша мамлакатларни қонуний эгаларига: ал-Музаффария ва бошқа хонадонлардан чиққан шоҳ ва шахзодаларга қайтариб берди. Шероз ҳукуматини шоҳ Исога, Исфохонни Султон Муҳаммадга, Қирмонни Султон Аҳмадга, Сиржонни Султон Абу Исҳоққа суюрғол расми билан инъом қилди. Улар Музаффарийларнинг олий ҳукмдори Шоҳ Шужоҳнинг авлодлари эдилар. Уларнинг барчаси олтомға босилган махсус ёрлик билан сарфароз этилдилар.

Сафар анжомлари муҳайё этилгунча Мовароуннахрга амир Аббос баҳодир ўттиз минг кишилиқ номдор отлик аскар билан жўнатиб юборилди. Уламо ва мохир хунармандлардан бир гуруҳи ҳам, аҳлу аёли ва кўч-кўрони билан, Самарқандга жўнатилади. Олимлар орасида жаноб ифодат маоб, муҳаккиқлар етакчиси, афзал ул-мутаххирин Мир Саййид Шариф Журжоний ҳам бор эдилар. Шоҳ Шужоҳнинг катта амирларидан амир Алоуддин инок бошлиқ ақобиру ашрофлар жаноб Мир Саййид Шариф Журжонийни зўр ҳурмат-эҳтиром билан шаҳар ташқарисига кузатиб чиқдилар...

Ҳа, Амир Темур катта олимларни, хусусан фақиҳлар, муҳаддислар, муаррихлар, файласуфлар, мунажжимлар, шуаро ва мусикашунослар, Исо дам табибларни хуш кўрарди. Унинг саройида ана шу илмларнинг жуда кўп намояндалари тўпланган эди. Тарих китоблари туфайли кўпларининг номи сақланиб қолган. Фақиҳлардан мавлоно Абдулмалик, Нуъмониддин Хоразмий, комусий олим Саъиддин Тафтазоний, етук тафсирчи ва муҳаддис хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий, мусика илмининг устозларидан Абдулқодир Мароғий, илми нужумнинг кўзга кўринган намояндаларидан мавлоно Аҳмад... Номи тилга олинганимиз Мир саййид Шариф Журжоний ҳам уламоий киромлар жумласидан эди. У фалсафа, фикҳ ва илми нужумдан ифтихор уз-замон ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Амир Темур уни Шероздан Самарқандга олиб кетди. У бунака олимларни қаердан бўлмасин ўзи билан

Самаркандга олиб келар ва бошини силар эди. Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг зиёлиларга бўлган муносабатини юксак баҳолайди. Мана унинг сўзлари: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фузалоларга тула-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай қимсадан мукаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззат-ҳурматини кўрсатарди. Уларга ўз муруввати бисотини бёрдики, бу муруввати унинг хайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар, бу баҳсида инсофу хишмат буларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, кўрелиги эзгулиги орасига қўшилган эди».

Хижрий 790 йил муҳаррам ойининг охирида (1388 йилнинг 9 февралда) ҳазрат соҳибқирон Шерознинг Тахти қорачасидан кучиб, Самарканд сари юзланди ва йнғирма беш кун деганда Самарканди фирдавсмонандга кириб борди.

Унинг Самаркандга кайтганидан кейин биринчи қилган иши шу бўлдики, Мовароуннаҳр муҳофазасига қолдирилган амирларнинг иш фаолиятини тафтиш қилди. Бу ишни у девони ярғуга топширди, лекин тепасида шахсан ўзи турди. Чунки нусратқарин лашқарнинг қураги илгари ҳеч қачон ерга тегмаган эди. Энди бўлса, мағлубият устига мағлубият. Айниқса, Жўкликдаги мағлубият ва Тўхтамишхон лашқарининг зафари ҳазрат соҳибқироннинг кўнглига каттик ботди. Жонини аямай ҳалол хизмат қилганларининг бошини силади, жони ширин кўриниб, оғир кунларда ўзини панага олганлар муносиб жазо олдилар. Кўча Малик Тўхтамишхон ва Жете лашқарлари билан бўлган урушларда шижоат ва жалодат намуналарини кўрсатгани, бир сафар ун уч йнгити билан Хўжанд ёнида Анқо туранинг уч юз кишилиқ қўшинига шабихун ургани, жетеликлар Хўжанддан ҳайдаб кетаётган асир ва бардаларни ҳалос қилгани учун унга муносиб суюрғолотлар инъом қилиб, мартабасини тархонлик даражасига кўтарди. Баротхўжа кукалтош ўша Жўклик мавзеида бўлган урушда бепарволик содир этгани учун фармони олийга кўра соқолу мўйлаби кириб ташланди. Эр киши учун тунёда бундан ортиқ жазо борми, ўзи?! Бу — бошини кесиб ташлаш билан баробар эди.

Тўхтамишхоннинг бу сафар Мовароуннаҳрга қилган ҳужумида Хоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфи ҳам иштирок этди. Хоразм лашқари саройликлар билан

елкадош бўлиб, Қорақўл билан Бухоро теварагини ҳўп талон-тарож қилдилар, қўп одамини асир қилиб хайдаб кетдилар. Сулаймон Сўфи илгари Чигатой улусига қарашли бўлган Жанубий Хоразмни, аввалги аҳдини бузиб, яна ўз мулкига қўшиб олди. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон пойтахтдаги юмушлардан фориғ бўлиши биланок ўша йили (1388 йили) Хоразм устига қўшин торти. Бу унинг ўша мамлакат устига қилган бешинчи юриши эди. Биз бу масала ҳусусинда илгари батафсил сўзлаб ўтган эдик. Ҳазрат соҳибқирон Эгри ёр мавзеъига етганда илгари Гўхтамишхон олдиан кочиб келган Қунча ўғлон билан Темур Малик ўғлонларни, Шайх Темур баҳодирга қўшиб, манғулой расми билан илғорлатиб юбордилар. Улар Бағдод касабасидан ўтгач, Абдихўжани йигитлари билан қоровулликка тайинладилар. Элийғмиш ўғлон хоразмликлардан бир кишини «тил» қилиб тутиб келган эди, у ҳазрат соҳибқиронга Сулаймон Сўфи ва Хоразм лашқари ичидаги аҳвол ҳақида қўрган-билганларини айтиб берди. У «Сулаймон Сўфи дўппи тор келиб қолганда ҳамма нарсадан кечиб, Тўхтамишхон ҳузурига қочиб кетди», деб айтди. Амир Темур амирзода Мироншоҳни, катта амирлардан Муҳаммад Султоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Учқора баҳодир, Икки Темур ва Суюнчак баҳодирлар билан бирга, манғулой қисм кегидан юборди. Фармонга биноан, улар Сулаймон Сўфини қасрда бўлмасин тутиб олиб келишлари керак эди. Эртаси кун ҳақиқатан ҳам Сулаймон Сўфининг қочиб кетгани маълум бўлди. Амирзода ва амирлар уни кеча-кундуз демай Қумкентгача қувиб бордилар. Лекин уни шу ерда қўздан қочирдилар. Одамлар уни аҳлу аёли, мулозимлари ва хизматқорлари билан бир кун аввал шу ердан ўтиб, қирга қараб кетганлигини сўзлаб бердилар. Амирзода қирнинг нариги тарафида унга етиб олса ҳам барибир туголмади. Шундай бўлса-да, қўриқлаб бораётган аскарига катта талафот етказиб, бой ўлжани қўлга туширди.

Амир Темур бир неча кун мобайнида Гўрганж атрофидаги катта қорбоғлардан бирида турди. Сўнг қўзга қўринган олимлар ва соҳиби синоатни Мовароуннаҳрга қучириш ҳақида қўрсатма берди. Ўшанда у жаҳлга ҳай беролмай, «шаҳарни бузиб ўрнига арпа сепиб юборинглар» деб амр қилди. Лекин фикри ожизимча, Гўрганждай шаҳри азимни бузиб, уни тош, гишт, ганч ва умуман иморат қолдикларидан тозалаб ва хайдатиб

экин эктириш ўта мушкул бўлса керак. Фармон ҳурмати учун фақат Сулаймон Суфнинг уйи буздирилган бўлиши мумкин. Тамом Гурганж шундай қилинмаганига қатор далиллар бор. **Биринчи далил**, орадан уч йил ўтгач, ҳижрий 793 йил охирида (1391 йилнинг ноябр ойида) ҳазрат соҳибкирон Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб Жанги кавчиннинг ўғли Мусо акани ҳузурига чорлаб «Хоразмга жўнанг ва бузилгон ерларини тузатиб, уни эски ҳолига келтиринг», деб буюрган. Ўшанда Мусо ака Хоразмга бориб, уни тез фурсат ичида обод қилди. Агар шаҳар тамоман бузиб ташланганда, уни қисқа бир фурсат ичида обод қилиб бўлармиди? **Иккинчи далил**, 1411 йили Олтин Ўрда хони Темурхон билан амир ул-умаро Идику ўзбек ўртасида нифок чиқиб, Идику ўзбек Хоразмга қочди ва Гурганжнинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди. Темурхон унинг орқасидан Ужук баҳодир билан амир Ҳозон бошчилигида аскар юборди. Улар ўшанда Гурганжни олти ой камал қилиб ололмай қайтдилар. **Учинчи далил**, 1412 йили Шохрухнинг катта кўшини ҳам амир Алайка қўқалтош, Саид Али тархон ва Илёсхўжалар бошчилигида келиб Гурганжни камал қилдилар, бироқ ололмадилар. **Тўртинчи далил**, 1431 йили Абулхайрхон кўп сонли лашкар билан Хоразмга бостириб кирди ва унинг пойтахти Гурганжни камал қилди, лекин урушиб ололмади. У шаҳарни тинч йўл билан тасарруфига киритиш мақсадида Шохрухнинг бу ердаги ноиб амир Иброҳим билан кўп музокаралар олиб борди. Аммо натижаси бўлмади. Фақат баъзи амирлар ва мансабдор кишилар, хусусан рухоний мусулмонлар бошлиқларининг тазйиқи остидагина амир Иброҳим шаҳарни Абулхайрхонга таслим этди. Бундай далиллар кўп. Дўппини ёнбошга олиб қўйиб, яхшилаб ўйлаб кўрайлик. Тамом бузиб ташланиб, ўрнига арпа эктириб юборилган шаҳарни қисқа бир вақт ичида мустаҳкам қалъага айлантириб, тамом тиклаб бўлармикин, ўзи?

Бир пайтлар, аниқроғи 1227 йили, Чингизхон ўз империясини фарзандларига тақсимлаб берганда Мухилахонни Хоразмга юбориб, унинг жанубий қисмини Қот ва Хива шаҳарлари билан қўшиб, Чигатой улуси таркибига киритган эди. Хоразмнинг шимолий қисми эса, Гурганж шаҳри билан бирга, Жўчи улусига қўшиб берилганди. Ботухон зўравонлик қилиб, 1251 йили бу ўлкани, яъни Жанубий Хоразмни ҳам Жўчи улусига

қўшиб олди. Мана энди Амир Темурнинг бешинчи юришидан кейин Жанубий Хоразм қайтадан Чигатой улуси таркибига қўшилди. Бошқа ибора билан айтганда, ҳақ қарор топди!

Бундан кейин ҳам эл-юртда хотиржамлик қарор топмади. Ўша 1388 йили ғанимлар Амир Темурга қарши фитна уюштирдилар. Бу ҳам етмагандай ҳазрат соҳибкиронга Бурулдой элининг исёнини бостиришга тўғри келди.

Таажжубки, фитначилар сардори ҳазрат соҳибкироннинг куёви Муҳаммад Мирак бўлиб чикди. Амир Темур элга катта тўю-томошалар бериб унга суюкли кизи Султонбахт бегимни берган эди. Тўйдан кейин унга Хутталон вилоятини инъом этганди, Муҳаммад Мирак ғайбдан келган бу катта бахту бойликни ушлаб қололмади, ўзини ҳеч ерга сиғдиролмай, довдираб қолди. Ховлиқиб кетди у. Қўнгли бундан ҳам катта бойлик ва мартабани кўмсади. Қайнотаси Хоразм юриши билан банд кунлари лашкар тўплаб бориб, Самарқанднинг туманларини босди. Шаҳарни олишга ҳам уриниб кўрди, лекин ололмади. Сўнг амирзода Умаршайхнинг келаётганини эшитиб Самарқанд теварагидан чекинди. Умаршайх ҳам, амир Сулаймоншоҳ ҳам «Муҳаммад Мирак шаҳар атрофидан кетди-ку», деб хотиржам бўлиб унинг орқасидан тушмадилар. Хоразмга ҳазрат соҳибкирон ҳузурига чопар юбориб, уни бўлиб ўтган воқеадан хабардор қилиш билан кифояландилар, ҳолос.

Бирок Муҳаммад Мирак курашни йиғиштириб, суюрғол қилиб берилган юртига қайтиб кетмади. У Самарқанд остоналаридан чекинганининг учинчи куни эрталаб нонушта маҳалда мулозими хос эшикдан кириб келиб шахзодага таъзим қилди.

— Нима гап, Тобонбек?

— Мири шикор келди, гапи бор эрмиш.

— Айт, кирсун.

— Бош устига,— деди мулозими хос чиқиб. Қўп ўтмай хонага мири шикор кириб келди.

— Ассалому алайкум, аълоҳазрат.

— Ва алайкум! Ўлтиринг,— деди Умаршайх мири шикорга рўбарўсидан жой кўрсатиб.

Дуо-фотиҳадан кейин мири шикор қўйнидан туморга ўхшаган бир нарсани чиқариб берди. Бу узок ерлардан кабутарнинг оёғига боғлаб юборилган махсус мактуб экан. Умаршайх мактуб ўралган латтани чокчокидан сўкди, сўнг тумор қилиб бўкланган мактубни

ёзиб, уни ўқишга тутинди. Ўқиб чиккач, мулозими хосни чакиртирди:

— Зудлик бирлан коғоз, қалам ва давог келтирингиз.

— Бош устига амирзодам.

Мулозими хос чиқиб амирзода айтган нарсаларни олиб келди. Умаршайх қисқача хат ёзди ва уни тумор қилиб буклаб мири шикорга узатди.

— Тезлик бирлан жунатинг.

— Хўп бўлади, амирзодам, — дея мири шикор таъзим қилиб ташқарига чиқиб кетди.

Умаршайх буйруқ кутиб остона ёнида турган хос мулозимига мурожаат қилди:

— Тобонбек, зудлик бирлан бориб амир Сулаймоншоҳ бирлан Аббос баходир жанобларини чакириб келинг.

— Бош устига, амирзодам!

Мулозими хос ташқарига чикди. Хиёл утмай меҳмонхонага чакиртирилган иккала амир кириб келишди. Умаршайх уларга жой кўрсатди:

— Ўлтиринглар, жаноблар, нонуштани бирга қилайлик.

— Олий химматингиздин чексиз миннатдормиз, аълоҳазрат, — амир Сулаймоншоҳ ўнг кўлини кўксига кўйиб бош эгди.

Амирзода Умаршайх нонушта пайтида амирларни Термиз тарафда содир бўлган воқеалардан огоҳ этди:

— Мадинат ур-рижолдин ташвишли хабар олинди, жаноблар! Амир Темуртош шаҳар хавф-хатар остида қолғони, суюкли куёвимиз Мухаммад Мирак они шу ужурда қамаб ўлтиргони ҳақида бизга хабар йўллабдур. Онинг йигитлари Темур копуғнинг кун юришидаги барча қишлоқларни тарож қилиб, рааёга зулму таъди ўтказиб турғон эрмиш.

Умаршайх шу ерда тўхтаб амирларга бир-бир назар ташлаб олди. Сўнг сўзида давом этди:

— Салтанат маоб амирларни ушбу ерга чорлашдин мурод Мухаммад Мирак фитнаси хусусида кенгашиб олишдур. Олдин Хоразмга чопар юбориб улуг отамизнинг амр-фармонини кутайликму, ёки онинг чорасини ўзимиз кўраимизму?

«Қим олдин гапиради?» дегандай, Сулаймоншоҳ Аббос баходирга, у эса амир Сулаймоншоҳнинг кўзларига тикилди. Охири, нима бўлганда ҳам амир

Сулаймоншоҳнинг ёши улуг эмасми, биринчи бўлиб у сўзлади:

— Фитнаю фасод ўти бошқа вилоятларга ҳам тарқалмасдин бурун онн дарҳол ўчириш тадорикини кўргон маъкул, амирзодам. Муҳаммад Миракка қарши тезлик билан черик чекмок зарур.

— Балли, жаноби амир. Биз ҳам шу фикрни кўнгилдин кечируб ўлтиргон эрдик. Ушбу фитнага сув сеппиб, хазрат соҳибқироннинг кўнглини олайлик.

Амирлар зудлик билан лашкар йиғиб, узоғи билан уч кундан кейин йўлга чиқишга қарор қилганларидан сўнг амирзода ҳузуридан чикдилар.

Уч кун деганда Самарқанд билан Насаф теварагидаги лашкар жам бўлди. Амирзода Умаршайх Самарқанд муҳофазасини амир Сулаймоншоҳга топшириб, кўшинларни Темур копуғ орқали Термиз устига бошлади. Ёлғиз отага етганларида амирзоданинг лашкарига ёрдамчи кучлар келиб қўшилди. Темур копуғдан ўтганда Муҳаммад Миракнинг ўша ернинг теварак-атрофларини ғорат қилиб юрган одамлари амирзода Умаршайх лашкарининг қорасини кўриши ҳамоно қочишга тутундилар.

Охир ул-амр, Муҳаммад Миракнинг манманлик ва ғурур билан тўлган боши тубан бўлди, тоғдай бўлиб турган дили шикаста ва паришон бўлиб, у ҳам қочишга юз тутди. Вахш дарёсидан ўтиб, Тошкўприк орқали суюрғол юрти Хутталонга қараб чекинди. Амирзода Умаршайх уни изма-из таъқиб қилиб, Қапчиғай деган ерга бориб етди. Шу ерлик одамлар Муҳаммад Миракнинг бундан бир кун аввал Вахшнинг нариги қирғоғига ўтиб кетганлигини айтиб бердилар. Умаршайх ҳам кўшинни бошлаб Вахшнинг нариги соҳилига ўтди, лекин шу ерда Муҳаммад Миракнинг изини йўқотиб қўйди.

Ўшанда Муҳаммад Мирак бошпана излаб Дара ва Дарвозга борди. Лекин, бу ернинг ҳокими Шох Жалолиддин уни қаноти остига олмади. У Амир Темурнинг шон-шавкатида чўчиди. Шох Жалолиддин уни ҳатто калъа ичига ҳам киритмади. Шундан кейин Муҳаммад Мирак у ердан ҳам кетди ва бирмунча вақт Хутталоннинг тоғу тошларида тентираб юрди. Нусрат шiyor кўшинларнинг зарби остида лашкари кун сайин сийраклашиб борди, бир қисм одами теварак-атрофга сочилиб кетди. Лекин Муҳаммад Миракнинг ўзи худди

похолга тушиб кетган жуводдириздай йуколди-колди. Уни ортикча кидиришнинг фойдаси йук энди.

Амирзода Умаршайх Муҳаммад Миракнинг Хутталоннинг Қапчиғай деган ерида жойлашган Оқ сарой деб аталган қасрига келиб тушди ва ўша ерда бир ой туриб қолди. Ракиби эса туткич бермай қочиб юрибди. Усиз Самарқандга қайтишга номус қилди. Тўғриси, курук маломатдан чўчиди. «Бир оз кутайликчи, зора довдираб ўзи келиб қолса, келмаса бир кун дараги чиқиб қолар», деди у яқинларига. Ҳа, амирзода Умаршайх ўшанда қаромат қилган экан. Иттифоқо унинг маълумот билан Самарқандга юборган йигити Усмонбек Бутоту доводидан ўтгандан кейин бироз ҳордик чиқариб олиш учун бир булок бўйида тўхтади. Ўшанда навқарларидан бирининг кўзи тасодифан шу атрофда от туёқлари изига тушди. Из янги эди. Бироз ҳордик чиқарганларидан сўнг ўша из кетидан тушдилар ва бир-икки тепаликни ошиб ўтиб, кичик бир яйлов устидан чиқиб қолдилар. Эҳтиёт чорасини кўриб ўша яйлов четидаги бутазорга яшириниб, теварак-атрофни диққат билан кузатдилар. Бир пайт мирзонинг навқарларидан бири шошиб-пишиб Усмонбекнинг олдига эмаклаб борди ва қўли билан яйловнинг нариги тарафини кўрсатди. Усмонбекнинг кўзи яйловнинг бир четида ўтлаб юрган отларга тушди.

— Яна ўшалар бўлмасун? — Усмонбек навқарга тикилди.

— Балким, текшириб кўриш керак, — деди навқар иккиланиб.

Усмонбек ўйланиб ўлтирмади ва йигитларини дарҳол орқага қайтарди. Улар бутазор оралаб яйловни чапдан айланиб ўтдилар ва дарахт тагида донг қотиб ухлаб ётган одамларни кўрдилар. Ўйлаб ўтирмасдан уларнинг тепасига от солдилар. Ухлаб ётганлар — улар ҳаммаси бўлиб ўн-ўн икки одам эканлар — отларнинг дупир-дупиридан чўчиб уйғондилар ва чор атрофга таралиб қочдилар. Лекин қочиб қутулолмадилар. Усмонбекнинг йигитлари уларни битта-битталаб тутиб, бандга олдилар. Улар орасида Муҳаммад Мирак ҳам бор экан, уни кўриб кўп суюндилар. Бу, сирасини айтганда, ғайбдан келган омад эди. Усмонбек бандиларни олиб тўхтовсиз Умаршайхнинг хузурига қайтди.

Умаршайх Муҳаммад Миракдан бўлак бандиларни кўйиб юборди. куёвини эса ўша заҳотиёқ итбга олди:

— Бек, хазрат отамиз сизга не ёмонлиг килибдурларким, сиз бизга оғир бир пайтда қилич ўқталдингиз?

Муҳаммад Мирак бир нима демади, бошини қуйи солганча ўлтираверди.

Умаршайх сўровда давом этди:

— Нега индамайсиз, бек? Нима, бизга айтадурғон гапингиз йўқму?

Муҳаммад Мирак пинагини ҳам бузмади.

Умаршайхнинг жаҳли чикди:

— Нима, Темурбекнинг тахтига минмокчи бўлдингизму, бек?! Қўргизилғон шунча инъому-эҳсон озлик қилдимۇ, сўқир?! Нима, тил-забондин қолғонмудурсиз?!

Бу аччиқ гаплардан кейин Муҳаммад Мирак ҳам жаҳлга хай беролмади, бошини шартта қўтариб ва кўзларини олайтириб амирзода Умаршайхга ўшқирди:

— Мана, қўриб қўйинг, мирзо, иккала кўзим ҳам соппа-соғ, тил-забондин ҳам қолғон эрмасмиз. Қимни сўқир ва қимни оёқ ёки қўлсиз қилиб қўйиш Парвардигори оламнинг ихтиёрида, бандасида эрса ихтиёр йўқ? Сиз бирлан биз эрсак, шунчаки бандамиз, мирзо,— унинг кўзлари чаноғидан чиқиб кетаман деб турарди. Ғазабдан кўзларининг бурчаги бироз конталашиб қолган эди.

Умаршайх рақибининг кайфиятини англади. Ё сапчиб ўрнидан туриб ташланади, ё бўлмаса куракда турмас сўзлар билан ҳақорат қилади. Унинг бундан бошқа иложи қолмаган эди. Шунинг учун амирзода ўзини асабнинг таранг бўлиб турган ерига тепадиган гаплардан тийди, босиқ бўлишга ҳаракат қилди ва охири унинг иродасини букиб, ўзини ер билан баробар қилмокчи бўлди.

— Ҳа, тўғри айтдингиз, бек. Ҳамма парса Тангри таолонинг ихтиёрида. Бандасининг айтгани бўлмайди. Лекин соҳибқиронни ўйламай иш тутдингиз. Туз ичиб, туздонга туфлаш сиз бирлан бизга ярашмайдур, бек!

Муҳаммад Мирак индамади. Ҳа, нима дерди — Умаршайх ўртага соҳибқиронни тикди. Гапни шу ерда тугатиб, қолганини отасининг инон-ихтиёрига қолдириши керак эди. Аммо амирзода тезлик қилди. Муҳаммад Миракка панд-насихат қилмокчи бўлди.

— Агар қимлигингиз ва ҳазрат отамизнинг лутфу марҳамати бирлан қим бўлиб қолғонингизни унутмаганингизда бундай кунга қолмағон бўлурдингиз.

Мухаммад Мирак гутакиб кетди:

— Нима, буни сиз биласизму? Темурбекнинг отаси подшо ўғонму?

Бу гап Умаршайхнинг нафсониятига тегди. Хуллас, Мухаммад Мирак билан сан манга боришиб, бир-бирларини маломат қила кетдилар. Умаршайх охири чидамади ва жаллодни чақиртириб, Мухаммад Миракни унинг қўлига топширди...

Амир Темур Самарқандга қайтгач, у Хоразмда эканлигида юз берган воқеаларни бирма-бир тафтиш қилди. Қуёвнинг курсатган кароматидан хафа бўлди, аммо қизиққонлик қилиб уни дарров жаллоднинг қўлига топширгани учун Умаршайхни қойиди.

— Буни дикқат билан тафтиш қилиш лозим эрди, амирзода. Балки фитнани қузиган бошқа, бек эрса шунчаки бир иштирокчидур? Воқеанинг тағига етмасдин туриб уни ясоққа етказилғони дуруст бўлмабдур,— дея Темурбек ўғлига совуқкина қараб қўйди.

Хазрат соҳибқирон, қисқаси, Мухаммад Миракнинг қатл этилганидан норози бўлди. «Бечора, шакшубҳасиз, қимларнингдир сўзига кириб, шу ишга қўл урғон. Яхшилаб тафтиш этилғонда сир очилур, фитнанинг бошчиси маълум бўлур эрди. Ташкилотчи панада қолуб, ижрои қурбон бўлғонга ўхшайдур», деди у ўз-ўзига. Бир тарафдан Темурбек кизи Султонбахт бегимга ҳам ачинди: «Бечора ёш туриб бева қолди. Эҳ, Умаршайх! Нима қилиб қўйдинг, ўзи!» Шу ишлар Амир Темурнинг ичини тамом ўртади. Лекин ачиниш, қимгадир ўпка-гина қилишдан энди не фойда? Бўлар иш бўлган, Темурбек ўғлини ортиқча қойиғиси келмади, аксинча уни юпатиш учун гапни бошқа тарафга бурмоқчи бўлди, бироқ уни овунтириш учун дабдурустан сўз тополмади. Амирзода Умаршайх бўлса отасига эътироз ҳам билдирмади, узр ҳам сўрамади. Лекин отасидан ичдан бир қалар ранжиди. «Ахир у тожу тахтга очикдан-очиқ хуруж қилган бўлса-ю, отам раҳмдиллик қилиб турибди». Темурбек ўғлини дикқат билан қузатиб, қўнғлидагини сезди ва унинг фикрини қалғитмоқчи бўлди.

— Шу дейман, амирзода инингиз бирлан жиянларингизнинг бошини иккита қилуб қўйсакму? Сиз нима дейсиз? — Темурбек Шохрух мирзо билан амирзода Жаҳонгирнинг ўғиллари Мухаммад Султон билан Ўирмухаммадни назарда тутди, шу ерда.

Умаршайх рўйхушлик бермади ва ерга караб ўлтирганича отасига совуқкина жавоб килди:

— Улуғ отамиз шу фикрга келган эрканлар, бизда не ихтиёр.

Темурбек бўш келмади:

— Йук-йук, амирзодам, бунга Сизнинг ҳам рози-ризолингиз бўлиши зарур. Улуғ огоингиз амирзода Жаҳонгир бу фоний дунёни тарк этганларидан кейин...

Хазрат сохибқирон бўёғини гапиролмади. Аслида дийдаси каттик одам бўлишга карамасдан, шу пайт хар икки кўзидан дувиллаб ёш келди. Ёнида тушак устида ётган рўмотни олиб кўзларини артди, бир неча дақиқа бошини ҳам қилиб индамай ўлтирди. Сўнг узини қўлга олиб, яна сўзида давом этди:

— Шундин бери Сиз амирзодам, ўғилларимнинг улуғсиз, нури дийдамиз, ишонган тоғимизсиз. Шу боис қилмоқчи бўлган барча ишлар Сиз бирлан кенгашсиз бўлмас.

Ўқинч ва ишонч ила айтилган бу гаплар амирзода Умаршайхнинг кўнглини бир қадар юмшатди ва у икки қўлини кўксига қўйиб жавоб килди:

— Қуллуқ, отажон, Сиз ушбу ишга бел боғлагон эркансиз, ёнингизда туриб хизматда бўлурмиз, албатта.

Ўғлининг жавобидан хазрат сохибқироннинг кўнгли ёришгандай бўлди.

— Баракалло, амирзодам, шундай жавоб қилишингизни билур эрдим. Илоҳим бошингиз тошдин бўлсун!

Амир Темур ўғлининг кўнгли юмшаганига ишонч ҳосил килди-ю, лекин у яна «не важҳдин отам бирдан шошиб қолди?», деган фикрга бормасин, деб бунинг асосий сабабларини тушунтирмоқчи бўлди.

— Жете бирлан Тўхтамишхонга қарни катта ва мушкул юриш арафасида турибмиз, амирзодам. Яна ким билади дейсиз, ўғлим, чархи кажрафтор йўлимизга не имтиҳонларни ҳозирлаб қўйди эркан? Буни яратганнинг ўзи билади, амирзодам...

Бу гапларни эшитиб Умаршайхнинг юраги ыюшиб кетди, отасига раҳми келди. Эл-юрт ташвиши етмагандай, фарзандларининг ҳам ташвишини қилиб ўлтирибди. Сирасини айтганда, Қамариддин билан Анко туралар, Тўхтамишхон ва куч-қудратини сиғдирилмай ётган Олтин Ўрта билан бўладиган ҳаёг-мамот урушлари ҳали олинда. Отаси бўш келгудай бўлса мўғуллар — Қамариддинми, ё бўлмаса Тўхтамишхонми — Мовароун-

наҳр билан Туркистонни яна асоратга солиб, эл-юртни талонга қўйиши турган гап. Худо кўрсатмасин, агар шундай бўлиб қолган тақдирда бир замонлар шуҳрати оламга таралган Туронзаминнинг ҳоли не кечади? Мана уттиз йилдан бери отаси мана шу Туронзаминнинг аввалги шуҳратини тиклаш орзуси билан яшаб келмоқда, курашмоқда. Унинг «катта ва мушкул юриш арафасида турибмиз. Яна ким билади дейсиз, ўғлим, чархи кажрафтор йўлимизга не имтиҳонларни ҳозирлаб қўйди эркан?», деган гапини яна бир бор эслаб эти уюшди, юраги оркасига тортди, аъзойибаданидан совук тер тепчиди. «Нима, у ўзига ишонмаётибдими? Ногаҳон ўқдан ёки кимнингдир оркадан қилич ёки найза билан берган зарбидан кўркаётибдимиз? Йўқ-йўқ, у ўлмаслиги керак. У эл-юртга керак. Ўзимизга керак. Усиз бу улкан мамлакатни қандай қилиб идора қилиб бўлади? Яна айни ҳозирги пайтда-я? Ғанимлар чор атрофдан унга кўз тикиб турган маҳалда-я? Бу жаннатмакон ва тўқ мамлакатга кўз тикмаганнинг ўзи борми бу ёруғ дунёда? Шу одам тирик эркан, эл-юрт ҳам, биз ҳам эмну омонликда бўлурмиз. Бунинг учун барчамиз онинг измидин чиқмаслиғимиз, гапини икки қилмаслиғимиз, ҳамма вақт ва ҳар ерда ул жанобнинг узангисида бўлмоғимиз, сидкидилдан хизмат қилишимиз лозим». Амирзода Умаршайхнинг кўнглидан шу гаплар кечди-ю отасининг оёқларига йиқилди:

— Отажон, нодон ўглингизни афв этинг, густохлик қилдим.

Шундан кейин хазрат соҳибкироннинг кўнгли яна бузилди, қилиб қўйган ишидан бироз пушаймон еди. Ахир, шу Муҳаммад Миракни деб ўғлининг кўнглига озор етказиб нима қиларди, ўзи. Кўнгли бироз юмшадими, дилидаги ҳафаконлик гарди кетмади, чамаси. Ва яна бу гаплар вазири аъзам билан Аббос баҳодирнинг олдида бўлгани яхши бўлмади. Темурбек яна ўғлининг кўнглини овлади:

— Йўқ-йўқ, амирзодам, Сиздин афв қилгудай гуноҳ содир бўлғони йўқ. Факат ўшал нонкўр Муҳаммад Миракнинг шошилишча ёсоққа етказилғони дуруст бўлмагон. Имоним комилки, фитна кўзгагон очикда қолгон. Муҳаммад Мирак қўп нарсани биларди, бор сирни ўзи бирлан олиб кетди энди.

Амирзода барибир отасидан қайта-қайта узр сўради, лекин иккаларининг ҳам кўнглида қандай-

дир норозилик ғубори қолди. Бир фурсат ўтиб Амир Темур ўғлига мурожаат қилди:

— Вақт ҳам бир ерга бориб қолибдур, амирзодам, эрталабдин тўй тадорикига тушмасак бўлмас.

Шундай деди-ю, у қўлини фотиҳага очди. Фотиҳадан сўнг амирзода Умаршайх, вазири аъзам ва Аббос баходир хазрат соҳибқироннинг олдидан чиқдилар...

Боғи Беҳишда берилган тўю томошалар уч кеча-кундуз давом этди. Шундан кейин баҳром интиком лашқарга юрт-юртига тарқалишга ижозат берилди. Амирзодаларга ҳам рухсати олий тегди. Мирзо Мироншоҳ — Хуросонга, Умаршайх эса Андижонга жўнаб кетдилар.

Хазрат соҳибқирон 1388—89 йил кишини Самарқандда ўтказди... Такдири азал соҳибқирондек одамнинг ипояти ва оталик ҳақ-ҳуқуқини унутишдек бир ғуноҳи азимни Тўхтамишхоннинг пешонасига битган экан, димоғини гурур ва такаббурлик ғубори босди. У яна куфрон неъматлик водийсига қадам қўйди. Тамом Булғорда ва Дашти қипчоқдан дарахт баргларию, чўл қумларидан ҳам кўп лашқар тўплаб, хижрий 790 йилнинг охирида (1388 йил декабр ойининг охирида) у Мовароуннаҳр ва Туркистон устига отланди.

Ясси ва Сабронда ўлтирган беклари Амир Темурни бу ҳақда барвақт огоҳлантирган эдилар. Қишнинг каттик изғиринига карамай, хазрат соҳибқирон «вилоятларда ўлтиргон барча амирзодалар, беклар ва нуёнлар бор лашқарини олиб Самарқанднинг Соғаржига тўплансун!» деган буйруқ билан теварак-атрофга жарчилару тавочиларни юборди.

Амир Темурнинг лашқари хали жам бўлмасдан туриб, Тўхтамишхон қўшинининг мангулой қисми Элийғмиш ўғлон бошчилигида Хўжанд дарёсидан ўтиб, Дизакқа қарашли Ачик мавзёига келиб тушди, деган хабар олинди. Шу соатнинг ўзидаяк харбий кенгаш чақирилди. Темурбек узундан-узок мажлисларни ёқтирмасди. Сафсатабозликни ўлғудай ёмон кўрар, амирлари ва аҳли саройдан ҳамма вақт гапнинг бўладиганини сўзлашни талаб қиларди. Ўзи ҳам шу тартиб-қоидага бўйинсунарди. Ҳамма йиғилгандан кейин, айни пайтда рўй берган воқеани қисқа баён қилиб, бўладиган гапни айтди:

— Ёғийнинг илғор қисми, жаноблар, айни дамда Дизак остонасида турибдур. Эртами-кеч Тўхтамишхоннинг асосий кучлари ҳам келиб қолади. Амирзо-

да Мироншоҳ ва амирзода Умаршайх йўлга чиқибдурлар. Балху Бадахшон, Термиз, Хутталон ва Хисор лашкари ҳам ҳали замон келиб қолишади. Ҳозир ўрдуда анча-мунча лашкар бор. Бошқаларни кутиб ултирмасдан, бор кучимиз бирлан йўлга чиқаверсакмикин, дейман? Чунки тезроқ бориб, Сайхундаги кечуларни беркитмасак бўлмас.

Кенгашга тулланганларнинг кўпчилиги ҳазрат соҳибкироннинг бу режасига очик чехра билан розиризолик бермадилар. Ҳаммадан олдин амир Икки Темур кўнглидагини айтди:

Оз кўшин бирлан катта кўшинга бас келолмаймиз, аълоҳазрат. Асосий кучлар етиб келишини кутайлик.

Икки Темурга Шайх Али баҳодир кўнишди:

— Шундай қилгонимиз маъқул, ҳазрат соҳибкирон. Бир-икки кун ҳеч нарса қилмайди. Кутайлик.

Амир Темур аҳли мажлис орасидан ўзига тарафдорлар кидирди. У аввал Аббос баҳодирга назар ташлади. У бошда фикрини айтишга ботинолмади. Кўзи Темурбекнинг тошини ҳам ёрадиган ўтқир кузлари билан гўнашгач, аввал қўрқиб кетди, кейин ўзини тутиб олди. У ҳам кўнглига келган фикрни айтди:

— Саброн ила Яссидин Дизакка бир кадам йўл. Хирот ва Фарғонадин эрса кам деганда ун кўнлик йўл. Хуросон ила Фарғонанинг лашкарини кутиб, фурсатин бой бериб қўйишимиз мумкин. Ҳеч бўлмаса, Хисор бирлан Хутталон лашкарини кутсакми дейман, аълоҳазрат?

Лекин Амир Темур барибир кўнмади. Ўз аҳдида туриб олди:

— «Бу кўнги ишни эртага қўйма!», деган эканлар, ота-боболаримиз. Худо хоҳласа, эртага барвақт йўлга чиқурмиз. Сизларга ижозат, жаноблар. Хар ким ўз тумани ва кўшини бирлан бўлсун. Теварак-атрофда қоровуллар қўпайтирилсун!

Амирлар ва беклар ҳазрат соҳибкироннинг феълини яхши билишарди. Шунинг учун ҳам бошқа эътироз билдиришмади.

Эртаси кўни эрталаб қор ёғиб туриши ва йўлни тамом қор босиб қолганлигига қарамай, Темурбек қўз остидаги бор кўшинни олиб йўлга чиқди. Йўлнинг тахминан ярми босиб ўтилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон бир тадбир ишлатишга жазм қилди. Асосий кўшни Оксулотда қолдириб, ўзи икки юз сара отлик

йигитни ёнига олиб, Хўжанд сари юзланди. Ўша Хўжандга келиб тушган кунни кечкурун Андижон лашкарини олиб амирзода Умаршайх ҳам етиб келди.

Ана энди ниҳоят Тўхтамишхонни бир хурсанд қиладургон бўлди. Элийгмиш ўғлонни Ачикда пешвоз чиқиб кутиб ололмаганимиздин ранжиган бўлса керак. Темурбек ёнида турган Аббос баҳодир билан Икки Темурга маънодор қараб қўйди.

Амирлар бу қарашнинг тагида бир гап борлигини найқадилар, лекин қандай гап, қанақа режалигини билолмадилар. Шунинг учун «хазрат соҳибкирон нимани ўйлаган бўлсалар, худо мададкор бўлсин!», деб дуо қилдилар ва хазратга қўл қовуштириб таъзим бажо келгирдилар.

Эртаси кунни хазрат соҳибкирон анчадан бери унинг хизматида бўлиб юрган Олтин Ўрдалиқ Жўчи нажод хонзодалардан Кунча ўғлон билан Темур Қутлўғни амир Шайх Али баҳодирга қўшиб душманининг Дизакдан чекиниш йўлларини тўсиб қўйиш учун жўнатди. Натижада Тўхтамишхоннинг Ачикдаги мангулойдан қисми ва унга ёрдамга келган лашкари икки тарафдан қуршовда қоладиган бўлди. Амир Темурнинг ўзи ёнбош томондан борди...

Икки ўртада бошланган уруш қисқа, аммо шиддатли бўлди. Тўхтамишхоннинг аскарлари уч тарафдан берилган зарбага дош беролмади. Элийгмиш ўғлон тормор этилди. Қолган-қутган аскарлари эса не-не машаққатлар чекиб, Сайхун соҳилига етиб олди, лекин дарё бўйида, у ер-бу ерга қўйилган пистирманинг ўқ ёмғирига дучор бўлиб тутдай тукилди. Шу тариқа хазрат соҳибкирон юриш бошидаёқ, Тўхтамишхоннинг мангулойдан қисми ҳақида хабар олиниши билан олдиндан қўйган режаси амалга ошди.

Сайхун соҳилида бўлган жанглар пайтида Тўхтамишхоннинг бир сипоҳийси зафар асар лашкари қўлига асир тушиб қолди. У ёши ўн тўққизларда бўлган норғул йигит экан. Қийим-кечагига қараганда бойбадавлат одамнинг фарзандига ўхшаб кетарди. Йигитлардан бири қилч яланғочлаб энди уни чопиб ташламоқчи бўлиб турганда ўнбоши Ортик унинг қўлидан тутиб қолди:

Тўхта, Тўйчи, суриштириш керак. Ёсоға етқуриш қочмас.

Тўйчининг шашти қайтди. Ўнбоши Ортик эса

Тўхтамишхоннинг сипохийсини узокдан олиб сўрокка тутди:

— Кимсан ўзи? Ростини сўйла!

— Қўйричок ўғлон бўламен, жаноб,— асир кўзлари жавдираб, тамом аъзойи бадани титраб турарди. Ўнбоши дарғазаб бўлиб асирни итоба қолди:

— Қайси Қўйричок ўғлон? Кимнинг боласисен?

Бир зумда атрофга бир гала одам йиғилди. Асир бўлса ўзини бир қадар йиғиштириб олган ва «нима бўлса бўлар» деб такдирга тан бериб индамай ўнбошининг кўзларига тикилиб турарди. Ўнбоши овозини илгаригидан ҳам баланд қилиб, итобда давом этди:

— Кимнинг боласи бўласен? Нега айтмайсен?

— Қўйричок ўғлонмен, Урусхоннинг ўғлидурмен,— деди ниҳоят асир.

Ўнбоши бориб унинг нягидан туртди ва унга еб-ичиб юборгундай бўлиб тикилди.

— Хўш, Урусхоннинг ўғли эканлигинини нима бирлан исбот қиларсен?

Асир қаттиқ кўркиб кетганидан тили калмага келмай қолди. Аъзойи баданини тигрок босди. Кўзлари жовдираганича ўнбошига илтижо билан тикилди. Шу пайт уни бошда чоғиб ташламокчи бўлган йиғит:

— Сен, занғар, кимни лакиллатмокчи бўласен! — дея унга яна қилич ўқталди. У асирни шартта чоғиб ташламокчи бўлди, лекин яна ўнбоши қўлидан тутиб қолди.

Можаронинг устига юзбоши амир Музаффар келиб қолди ва асирни итоб қилишни ўз қўлига олди.

— Чиндин ҳам сен ўшал дажжол Урусхоннинг ўғлимисен? Далил-исботинг борму?

Шу пайт қўл-оёғи боғланган ҳолда шу ерда ётган мўғул сипохий «бор, далил-исботи бор!», деб кичқирди.

— Қани ўша далил-исботинг? — дея юзбоши унга ўшқириб берди.

— Мен исбот,— жавоб қилди асир мўғул.

— Сен? — юзбоши таажжубланди.

— Ҳа, мен далил,— бўш келмади асир.— Худо шоҳид, ишонинг жаноби бек. Мен чиндин ҳам Урусхоннинг ўғлидурмен,— асир юзбошининг кўзларига жавдираб қаради. Қасам ҳам ичди. Шу пайт юзбошининг хаёлига Қунча ўғлон билан Темур Қутлуг келди. Улар шу атрофда юрибди. Урусхоннинг ўғлини танишлари керак.

— Буни ҳозир кўрурмиз,— деди у асирга шиддат билан қараб,— агар бизни лакиллатаётгон бўлсанг, ўзингдин кўр! Онангни кўрсатурумен, сенга!

Юзбоши икки йигитини отлантириб қаёкқадир юборди. Хиёл ўтмай ҳар иккала ўғлонни топиб келдилар. Қўйричок ўғлон уларни кўриб хотиржам бўлди. Энди, албатта, тирик қолади. Жўчи нажод шахзодалар ҳам Урусхоннинг ўғлини дарров танидилару, лекин атайин ўзларини билмасликка солдилар.

— Йўқ, они биз танимаймиз,— деди Темур Қутлуғ Қўйричок ўғлонга жирканч назар билан қараб.

Кунча ўғлон бўлса лом-мим демади. Шундай бўлса ҳам юзбоши унга мурожаат қилди:

— Сиз ҳам танимайсизму, они?

— Йўқ, авваллари уни кўрган эрмасмен, жаноб.

Халиги Тўйчи яна қилич ўқталди. Урусхоннинг ўғлини шартта чопиб ташламокчи бўлди. Юзбоши уни яна кўлидан тутиб қолди. У Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлоннинг сўзларига ишонмади. Чунки улар Урусхоннинг ҳам, Тўхтамишнинг ҳам ракиблари эдилар. Буни ҳамма биларди.

— Яхшиси бу йигитни Олий ўрдуга жўнатайлик. Ўзлари суриштириб олишсин,— деди у ёнидагиларга.

Бу таклифга Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлондан бошқа ҳамма қўшилди. Жўчи нажод шахзодалар қандай қилиб ҳам қўшилишсин. Улар учун ракибининг боласини шу ернинг ўзида чопиб юборишса, айни муддао бўлур эди-ку. Душман биттага камаярди. Лекин бўлмади, анави бадбахт юзбоши халакит берди.

Ўша заҳотиёк икки отлиқ аскар Қўйричок ўғлонни олий ўрдуга олиб кетишди. У ерда асирни обдан сўраб-суриштирдилар, сўнг хакикатан ҳам Урусхоннинг ўғли эканлигига ишонч ҳосил қилгач, уни ҳазрат соҳибкироннинг олдига олиб кирдилар. Қўйричок ўғлон Темурбекка Тўхтамишхон ва унинг куч-қудрати хақида билганларини айтиб берди. Ҳазрат соҳибкирон Қўйричок ўғлонга подшоҳона навозишлар кўрсатди. Уни зар билан тикилган чопон, мурассаъ камар ва наслдор от билан сийлаб, мулозимлари каторига қабул қилди.

Шундан кейин Амир Темур турган жойидан кўчиб, хижрий 791 йил сафар ойнинг ўрталарида (1389 йилнинг 15 феввалида) Иқор мавзеъига келиб тушди ва теварак-атрофнинг лашкари йиғилгунча, бир ойча шу ерда турди. Шу фурсат ичида амирзода

Мироншоҳ Хуросон лашкари билан хумоюн ўрдуга келиб қўшилди. Балх, Қундуз, Бағлон, Бадахшон вилоятларининг лашкари ҳам етиб келишди. Амирзода Умаршайх, амир Ҳожи Сайфиддин ва амир Икки Темур киска фурсат нимада чапдаст усталарни Сайхун устига олиб бориб, кемаларни бир-бирига заنجирлатиб, бир нечта куприк курдирдилар.

Нихоят, орзнкиб кутганлари, баҳор келди. Исикнинг гафти келиб, ерга қўш чиқарадиган вақт ҳам бўлди. Дов-дарахт битта-яримта барг ёзиб, қункай ерларда майса ва ўт-ўлан ниш уриб қолди. Қиши билан ертўла ва чодирларда зах тортиб чиққан сипоҳийларнинг елкасига офтобнинг иссиғи тегиб, анча жонланиб қолишди.

— Мана, энди бу ердин қучсак ҳам бўлади, — деди Темурбек бир кун эрталаб чодир ёнида қўлига сув қуйиб турган таштдорга.

Улар эски кадрдон эдилар. Шу боис Темурбек у билан очикчасига гаплашаверар, баъзида ҳазиллашиб ҳам турарди. Таштдор ундан ийманиб ўлтирмай, дилидагини бемалол айтаверарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Бўлади, — деди у хожасига хазилнамо бир йўсинда.

Темурбекнинг ҳам кайфияти чоғ эди, таштдор билан бир хазиллашмоқчи бўлди:

— «Бўлади» деганингиз нимаси, таксир? Ий-е, авваллари бўлмасму эрди? Амир Темур боши билан таштдорнинг чодирига ишора қилди.

Таштдор ҳам ҳозиржавоб одам эди.

— Ўзларига ўхшаб, аълоҳазрат, — дея жавоб қилди у хожасига. Таштдор Темурбекнинг кўпдан бери шу чодирда қўрикчи ва хизматчилари қуршовида ток яшаб келаётганига киноя қилди.

Темурбек икки тиззасига муштлаб роса қулди.

— Оббо, китмир-ей, шунга ҳам билдиларму?

— Ўзингиздин қолар гап йўқ, аълоҳазрат, — таштдор бўш келмади. У Баҳри хотин раҳматлик бўлиб кетгандан бери ўзи ток яшарди. Бошқа онла қурмади. Ҳозир шунга ишора қилди...

Қўшинлар ҳижрий 791 йил раби ул-аввал ойининг бошида (1389 йил 28 феврал кўни) қишлоқдан қўчиб, Хўжанд дарёси бўйига келиб тушдилар. Нариги соҳилда Тўхтамишхоннинг қоровул қисмлари йўқ экан, кечув деярли бегашвин кечди. Қўшинлар дарёдан ўтиб

бўлганларидан кейин хазрат соҳибқирон Темур Кутлуг ўғлонни, Суюнчак баҳодир билан Усмон баҳодирга қўшиб, мангулойга тайин қилдилар. Мангулой олдидан коровул қисм жўнатилди.

Буйрукка биноан, коровул қисм душман қорасини кўриши ҳамона орқага қайтди ва Олий ўрдуни бундан хабардор қилди. Хазрат соҳибқирон икки муқобил лашкар оралиғида у ер-бу ерга писгирма қўйдирди. Чунки пистирмада гап кўп эди. Кўп вақт ўтмай, бу Темурбекка ўз самарасини берди. Урушнинг дастлабки кунлари Тўхтамишхон қўшинининг катта бир қисми тунда пайқамай ана шундай пистирмаларнинг бири ёнидан ўтиб кетди ва тахминан бир фарсах нарида тунаш учун тўхтади. Ҳамма гафлат уйқусига ғарқ бўлган бир пайтда Темурбекнинг коровул қисми бир тарафдан, мангулой қисми бошқа тарафдан унга ёпирилиб, ёғийга катта шикаст етказдилар. Тўхтамишхоннинг омон қолган аскарари минг азоб-уқубат чекиб, хоннинг Саброн ёнида, Азуж сойи бўйида турган ўрдусига етиб олдилар.

Ўша пайт Тўхтамишхон Сабронни қамал қилиб турган эди. У Туркистоннинг катта, мустаҳкам қалъаларидан бири бўлган бу қалъани олмоқчи бўлиб кўп уринди, лекин ололмади. Сабронликлар амир Жинғирча билан Аду қушчи бошчилигида мудофаада устувор туриб, душманнинг катта қўшини билан марду майдон бўлиб олишдилар. Шундан кейин Тўхтамишхон Яссига борди. Бу қалъани қўлга киритиш катта ғалаба эди. Чунки бутун мусулмон оламининг меҳрига тушган султон ул-орифининг ватани эди у. Лекин уни ҳам ололмади. Шундан кейин теварак-агрофнинг қишлоқларини гарож қилиш билан машғул бўлди. Шу пайт Тўхтамишхон хазрат соҳибқирон дарёдан ўтиб шиддат билан унга қарши келаётганидан хабар топди. Катта кучга эга бўлатуриб, Тўхтамишхонни ваҳима босди. Қўркинчдан эмас, уят-номусдан у шу кайфиятга тушди. Бир вақтлар бошини силагани ва Жўчи улусини олиб берганини эслади. «Отамсиз, ўла-ўлгунимча хизматингизда бўламен!» деб айтган гапларини эслади, бу ҳақда қасам ичгани хотирига келди. Фалакнинг гардиши билан қўлига тушиб қолгудай бўлса, не юз билан унга рубару бўлишдан қўрқди. Неча бор қасамни бузиб, валинеъматга хиёнат қилди. Бу сафар уни кечирармикин? Тўхтамиш мана шулардин қўрқди ва юз тубанлик руй бермасдан бурун, обрў борида, қочи

қолишни ихтиёр қилди. Тўхтамишхон ўз лашкарини Дашти қипчокнинг ичкарасига олиб кетди.

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхоннинг чекингани хабарини эшитиб, Ҳожи Сайфиддинни угрук билан Самарқандга жўнатди, ўзи эса қўшинни етаклаб Тўхтамишхоннинг изидан тушди. Олдиндан сара йигитлардан бир гуруҳини Хўжа Шайх кавчин, Тўпалок кавчин, Қорахон баҳодир ва бошқа амирлар етакчилигида илғор қилиб юборди. Улар Сарик ўзенда душман қоровули билан тўқнашиб қолдилар. Ўртада қиска жанг бўлди. Тўхтамишхоннинг қоровули мағлубиятга учради. Темурбекнинг йигитлари Сарик ўзендан ўтиб, Қутба дархоннинг овулидан чиқиб қолдилар.

Амир Темурнинг асосий кучлари Оқ сумбага келиб тушди ва у ердан Авранг жақол йўли билан чўлни кесиб ўтиб Ол қўшин деган ерга бориб қўндилар. Қоровул қисмлар эса олдинга икки кўнлик йўлни босиб ўтдилар, лекин шу ерда Тўхтамишхоннинг изини кўздан қочириб қўйдилар. Қоровул Ол қўшинга қайтиб келди.

БОЛИҒ ЮЛДУЗ УСТИГА ЮРИШ

Бу сафар Тўхтамишхонга қарши юришни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Олдинга юриш ҳозирлиги поёнига етай деб қолганда, чопар Самарқанддан бир эмас, иккита ташвишли хабар олиб келди. Бири Хўросонда Алибек Жониқурбонийнинг ўғли Ҳожибек билан Тус ҳокими иттифок тузиб исён кўтарганлиги ва иккинчиси, жетеликларнинг яна гимираб қолганлиги ҳақида эди. Бундай пайтда мамлакатдан йироқлашиш хавфли, албатта. Шошилиш равишда ўтказилган кенгашда Тўхтамишхонни таъқиб қилишни шу ерда тўхтатиб, қўшинни орқага буришга қарор қилинди.

Ҳазрат соҳибқирон Моҳон ва Тусда кўтарилган исённи бостиришни амирзода Мироншоҳга топшириб, уни лашкари билан Хўросонга қайтариб юборди. Ўзи эса Мўғулистонга, Хизрхўжа билан Анко турани дафъ қилиш учун юриш бошлаш тараддудига тутинди.

Мўғулистон устига юриш хижрий 791 йил жумоди ул-охир ойининг сўнгги куни (1389 йил 25 июнда) бошланди. Лашкар Ол қўшиндан чиқиб Бўрибошига қараб йўл олди. Йўл оғир, қўшин билан от-улов ниҳоятда ҳориган эди. Тўпалок қирқдан ўтиб, Ўзток довонига кўтарилганларидан сўнг ҳазрат соҳибқирон ҳар ўн суво-

рийдан учтасини ажратиб олиб махсус бир кўшин тузиш ва уни тезлик билан Самарқандга жўнатиш ҳақида фармони олий эълон қилдирди. Уларнинг отлари эса бу ерда қолган лашкарларга таркатиб берилди. Лашкар кўшимча от-улов билан таъминланган бўлса-да, йўл барибир оғир кечди. Лашкар ва чорполар Яқин сурий мавзеъига етгунча кўп қийналишди. Энг даҳшатлиси сувсизлик бўлди. Одамлар ҳам қийналди, чорпо ҳам. Юришни давом эттиришга ҳеч кимда мажол қолмади. Шу сабабдан ўша Яқин сурийда тўхтаб, кудук қазишга тутиндилар. Хайрлиси шу бўлдики, уч кун деганда, кудукларнинг биридан сув отилиб чиқди. Одамлар ҳам, чорпо ҳам ундан сероб бўлишди. Туғро улоқда бир кеча-кундузча тўхтаб, шикор уюштирдилар. Лашкар энди емишдан ҳам ғаний бўлди. Шундан кейин йўлга чиқиб, Ўлан жарлиғ чўлига кириб бордилар ва Чопар айғирда қўндилар. Шу ерда Анко туранинг бекларидан Авлун Буго билан Инкажик бир минг чоғлик аскар билан баҳрин қавмини излаб юрган экан, зафар асар кўшиннинг ўнг қанотида турган Мирак Элчи билан Пир Али тозга дуч келиб қолди. Лекин улар Темурий кўшинидан каттиқ зарба еб, чор атрофга тарикдай тирқираб кетдилар. Ўшанда Анко туранинг йигитларидан бири асир тушиб қолди. Уни тўхтовсиз олий ўрдуга жўнатдилар. Тартиб-қонда шунақа эди. Темурбек амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалигига барҳам бериш мақсадида ҳарбий асирларга азият етказиш ва уларга зулм қилишни қатъий ман қилган эди. У ҳамма вақт ўз ихтиёри биланми, ихтиёрсизми асирга тушиб қолган сипоҳийни эҳтиёт қилиш ва ҳурматлаш зарур, деб уқтириб келарди. «Ғаним тарафдан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса,— деб таъкидлар эди Амир Темур амир ва бекларига,— ўз юртининг тузини ҳалоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг маҳали қўлга тушса ёки ғаним тарафдин умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутинглар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билинглар». Ҳа, ҳазрат соҳибқирон жанг пайтида ўз хожасидан юз ўгириб, унинг ҳузурига ўз ихтиёри билан келган сипоҳийлар билан охиригача қилич чопишиб, ночор асирликка тушиб қолганларни баробар кўрарди. Уларни «ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган»ни учун қадрларди. Хулласи калом, ўша асирни сўроқ қилганларида Анко тура катта кўшини билан Тура

урунг деган манзилгоҳда қўниб турганлиги маълум бўлди. Амир Темур шу заҳотиёқ Шайх Али баҳодир билан Икки Темурни илгор қисм билан унга қарши юборди. Жўнаб кетишлари олдида ҳар иккала амирни четга тортиб, «имкон борича кечалари юринглар, сипоҳийлар тўхташ жойларида асло гулхан ёкмасин», деб буюрди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бўлса асосий кучлар билан ўша кечасиёқ илгор кетидан йўлга чиқди. Лекин эрталаб маълум бўлдики, ғажарчи уларни йўлдан оздириб, бошқа тарафга етаклаб кетибди.

— Ўша мўғулни қаерда бўлмасин, тириклайин тутуб келинглар,— деб буюрди Амир Темур қоровулбегига.

Лекин ғажарчини ердан ҳам, қўқдан ҳам топмадилар. Нима қилиш керак? Темурбекнинг боши қотди. Орқага қайтиш тўғри эмас, олдинга, ғажарчининг ортидан бориш хатарли. Қўп ўйладилар. Ҳеч ким тўғри йўл кўрсатолмади. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг таваккалчилиги тўтди.

— «Ўйчи-ўйиға етгунча, таваккалчи ўйиға етибдур»,— деди у ниҳоят амирларига,— шимол тарафга қараб юрамиз, чунки Анқо туранинг улуси ўша тарафда.

Темурбек ўша қуниёқ лашкарни олиб йўлга тушди, чунки кечалаб юришга энди эҳтиёж қолмаган эди. Сабаб, кечалари юриш секин кечишидан ташқари хавфли ҳам эди. Биринчидан, ҳар қадамла муҳолифнинг пистирмасига дучор бўлиш мумкин. Иккинчидан, яна йўлдан адашиб қолиш хавфи бор. Тўғри, Етти қарокчиға қараб бўрилса бўларди, лекин қаердан чиқиб қолишларини худо билади. Ўша қуни Қоён қори йўли билан бориб, кечга яқин Қўқ соли деган манзилга бориб қолдилар. Ўша ерда тунаб, эртаси қуни эрталаб яна йўлда давом этдилар; чошғоҳдан кейин эса Оқ ўқуз манзилига келиб тушдилар. Лашкар ва қорполарга дам бериш зарур эди. Ундан ташқари, бу ерда атрофи шикорбоп эди. Амирлар ва лашкар ов баҳонаси билан бироз ҳордиқ чиқариб олишар, ундан ташқари, озик-овқат захирасини ҳам бирқадар тўлатиб олардилар. Шунинг учун ҳам Ой ўқузда қодирлар тикилиб, лашкаргоҳ қурдилар. Ўша қуни кечдан то эртаси қуни намозшомғача шикорда бўлдилар, кечқурун эса ҳазрат соҳибқирон амирлари билан бекларини қенгашига тўплади.

— Биз, чамаси, уч кеча-қундузлик йўлдин адашдик. Бу — қакки бўлди, жаноблар. Лекин, ҳар ёмоннинг

яхши тарафи ҳам бор. Мўғуллар шояд бизни адашиб орқага қайтиб кетган, деб ўйлаб, эл-юртига гарқалиб кетишса, Лекин нима бўлганда ҳам юришни давом этгирғонимиз маъқул. Чунки муҳолиф зарбадан қутулиб қолади, яна кутириб кетиши ҳам мумкин.

Темурбек таклифи қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, ахли мажлисга назар ташлади. Амирлар, нўёнлар ва бекларнинг юзида икки хил кайфиятни сезд. Баъзиларнинг юзида ҳорғинлик, ишончсизлик аломатлари зоҳир эди, кўпчиликда эса сабот ва қатъият кайфиятлари намоён. «Демак, кўпчилик менинг томонимда»,— деди у ичида ва сўзида давом этди:

— Ушбу ердин икки тарафга йўл кетган: бири тўппа-тўғри шимол тарафга, иккинчиси эрса шимолдан кун чиқишга мойил тарафга. Лашкарни икки қисмга бўлсак. Адашиб кетмаслик ва бир-биримиздин бохабар бўлиб туриш учун ўртага қоровуллар тайинласак.

Талашув-тортишув бўлмади. Олий ҳукмдорнинг фикри бу гал ҳам ҳаммага маъқул бўлди. Маслаҳат билан йўлнинг бирида амирзода Умаршайх қўшинлари билан борадиган бўлди. Мўғулистонлик амир Ҳомиднинг ўғли амир Жалол унга ғажарчи этиб тайинланди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари лашкарнинг яна бир қисми билан шимолдан кун чиқишга мойил йўлдан юрадиган бўлдилар. Эртаси куни нонуштадан кейин қўшин шу режа асосида ҳаракатга келди.

Албатта, ёт ва нотаниш юртда лашкарнинг иккига бўлиниб ҳаракат қилиши кўп жиҳатдан хавф-хатарли эди. Энг хавфлиси мўғуллар пистирма қўйишда пухта одамлар эдилар. Темурбек ҳам, амирлари ва беклари ҳам, буни яхши билишарди. Шунинг учун амирзода Умаршайх ҳам, Темурбек ҳам зўр эҳтиёткорлик билан, қоровул ила хировулни кучайтирган ҳолда ҳаракат қилдилар. Бундан ташқари, икки қўшин оралиғида ҳаракатда бўлган қоровулларга ишонмай, кунда эрта ва кеч билан алоқачи кабутарлар воситачилигида бир-бирларидан бохабар бўлиб турдилар. Лекин, қувонарлиси шу бўлдики, Тудкий мароғда ота-боланинг йўли кесишиб қолди. Буёғига йўл битта экан, биргаликда ҳаракат қилдилар. Қўрағон буюрлоғу билан Қорағужурдан ўтиб Курбоқ деган ерда Анко тўрага этиб олдилар. Шу ерда икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ҳар иккала тараф катта талофат кўрди, лекин фатҳу зафар ҳазрат Амир Темурга насиб этди. Анко тўра

қолган-қутган одами билан жанг майдонини ташлаб чиқди ва қаёққадир қочиб, кўздан ғойиб бўлди.

Лекин бошда илғор расми билан юборилган шайх Али баходир билан амир Икки Темур нимагадир бедарак йўқолдилар. Бу ҳаммани ташвишга солди. Ҳазрат соҳибкиронни айникса, «амирлар одамлари билан қаерларда юрибдурлар? Холи не кечди аларнинг? Бирон фожиа юз бермадиму эркан?» деган ўй босди. Ҳамманинг бошида ҳам шу савол. Ҳазрат соҳибкирон катта амирлари билан кенгашиб, амирзода Умаршайх ёнига кўпни кўрган амирлардан Худойдод Хусайний, Темурхўжа Окбуғо, Ҳожиги Маҳмудшоҳ Ясовурий ва Пир Ҳожиги орлотларни кўшиб ўша манғулойни кидириш учун юборди. Умаршайх ва амирлар йўқолган манғулойни бирнеча кун кидирдилар, аммо ундан номнишон топмадилар. Лашкаргоҳ ва асосий кучдан узоклашиш ҳам хатарли эди. Шунинг учун ҳам амирзода Умаршайх орқага, лашкаргоҳга қайтишга қарор қилди. Шунда йўлда фожиа юз беришига бир баҳя қолди. Амирзода Умаршайх ва унинг кўшини мўғул умаросидан Қора Баён Темур қўйган пистирмага йўликиб қолди. Саккиз юз мўғул аскарлари уларни бир кун аввал олдинга ўтказиб юбориб, қайтишларини пойлаб ётган эканлар. Яхшиям қоровул пистирмани сал илгари сезиб қолиб, амирзода Умаршайхни огоҳлантиришга улгурди. Акс ҳолда, амирзода билан кўшини пистирманинг ўқ ёмғирига учраб, кўпчилик ҳалок бўларди. Шундай бўлса ҳам икки ўртада каттиқ жанг бўлди. Унда нусрат қарин жиходчилар фасод ойин муҳолиф устидан зафар қучдилар ва катта ўлжалик бўлдилар.

Амирзода қайтиб келганда, ҳумоюн ўрду Қорачурда турган эди. Бир кундан кейин лашкар у ердан кўчиб, Қорағужу деган мавзегга келиб қўнди. Отлар озукланиб, бироз дам олгунча шу ерда турдилар. Шундан кейин Анко тўрани кидириш давом эттирилди. Амир Темур Жаҳоншоҳ билан Учқора баходирни ўттиз минг аскар билан унинг изидан жўнатди. Улар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай йўл босдилар ва кунлардан бир кун чашмоқдан кейин Ардиш дарёси бўйига бориб қолдилар. Анко тўра ва унинг аскарлари дарёнинг нариги соҳили ва дарё ўртасидаги катта-кичик ороқларда ўринлашиб олган эканлар. Шу ерда икки кун узун-қиска жанг бўлди. Амир Темурнинг кўшини уларни бирма-бир босиб маҳв этди. Лекин бу сафар ҳам

Анко тўрани тутиб бўлмади. У яна қўлдан чикиб кутулди.

Хулласи калом, шу сафар Мўғулистоннинг ғарбий қисми, яъни Еттисув билан Ила воҳаси тамом бўйсундирилди. Ҳазрат соҳибқирон бу ерларни амир Лаъл барлос, Темур Буғо ва бошқа кўшин бошликларига улус-улус қилиб тақсимлаб берди.

Навбат энди бу поёнсиз мамлакатнинг шарқий қисмига келди. Шу хусусда Эмил ғужирда кенгаш ўтказилди. Келишувга биноан, забт этилиши лозим бўлган вилоятлар ва уларга олиб борадиган йўллар амирзодалар ва катта амирлар ўртасида тақсимлаб берилди. Чунки Анко тўра билан бўлган уруш шуни кўрсатдики, душманни бир пайтнинг ўзида бир эмас, балки ҳамма йўллар бўйлаб таъкиб қилиш қутилган натижа бериши мумкин экан. Акс ҳолда, ҳамма бир йўлга тушиб, ичакдай қўзилиб кетган чоғда ёғий бошқа йўлларни эгаллаб олиши ва қутилмаган ерда зарба бериб ташвишу талофатлар етказиши мумкин эди. Шу тариқа, зафар асар лашкар, фармони олийга кўра, гуруҳ-гуруҳ бўлиб барча йўлларга бўлинишиб ҳаракат қиладиган бўлишди. Ҳазрат соҳибқирон «жетеликлар қаерда бўлмасун, тоғу тошдаму ёки чўлу биёбондаму, бундин катъий назар, қуршаб олиб маҳв этилсун»,— деб буюрди. Уруш тугагач, тамом лашкар Мўғулистон хонларининг асосий қароргоҳи Болиғ Юлдузда тўпла-надиган бўлди.

Шундай қилиб, Мўғулистоннинг шарқий қисмига катта юриш бошланди. Амирзода Умаршайх Андижон лашкари билан фармонда кўрсатилган йўлдан равона бўлди. Унга ғажарчи этиб мўғулистонлик машҳур амир Бекчикнинг ўғли Баён Темур тайин этилди. Амирзода йўл-йўлакай учраган мўғул овуллари босиб, Дубачин Юлдуз довони оркали Қорахўжага келиб тушди.

Ўттиз минг аскардан иборат бошқа бир қисм амирлардан Жаҳоншоҳ билан Шайх Али баҳодир етакчилигида Қора орт ва Шўриғлик йўлидан борди. Бу қисмга Санқур исмли бошқа бир мўғул ғажарчилик қилди.

Учинчи гуруҳ (йигирма минг аскар) амир Усмон Аббоснинг қўл остида Сағизғон, Суғунғонлик ва Кўкёр йўлидан борди. Унга юқорида тилга олганимиз, амир Хомиднинг ўғли амир Жалол ғажарчи бўлди.

Яна бир қисм (йигирма минг сипоҳий) Худойдод Ҳусайний ва амир Мубашшир баҳодир бошчилигида

мўғулларнинг қатта ва пуфзули халқларидан булғочи қавмининг юрти Уружбуга қараб йўл олди. Бу қисмга Қумор Тоқу ғажарчи эгиб тайинланди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари гул билан Шайх Зафар деган одамнинг ғажарчилигида шу йўлдан бордилар.

Амир Темурнинг Мўғулистонга қилган бу ҳарбий юриши ҳақиқатан ўз қўлами билан ҳам, қатта ва узок муддатга чўзилгани билан ҳам, қатта юришлардан бири бўлди. Бу юришда бир юз эллик мингдан зиёд одам иштирок қилди. Натижада Мўғулистоннинг қарийб ярми итоатга келтирилди. Аммо урушнинг охири кўринмас эди. Ҳали ўғилмаган тоғу тош ва белузар доvonлар, бепоён чулу биёбонлар олдинда. Ҳали Қошғардай қатта мамлакат ҳам турибди. У ҳам мўғулнинг тасарруфиди. Унинг осмон ўпар мустаҳкам қалъалари бор. Демак, душман ҳали қучли. Амир Темур заҳираларининг чўғи бўлса тобора пасайиб борапти. Бундай ҳолда, яъни юриш чўзилиб кетиши мумкин бўлган ҳолда, ҳазрат соҳибқирон бунинг чора-тадбирини олдиндан кўриб қўярди. Тўғри, йўлда вақт-вақти билан уюштириб туриладиган юртовул ва шикор заҳирага қўшимча озик-овқат етказиб бериб турарди. Лекин, бир гўштнинг ўзи билан қандай қилиб тирикчилик ўтказиб бўлади? Тирикчиликка нон ҳам керак, албатта. Керак бўлганда ҳам қунда керак. Гўштни онда-сонда еб турса ҳам бўлади, лекин нонсиз тирикчилик ўтмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур юриш бошланмасдан мамлакат сарҳадларига махсус экинчилар юбориб, «ташландик ва бўш ерларни яхшилаб ҳайдаб, буғдой, арпа, тарик, макка, суви бор ерларда эрса сабзавот экинлар!»,— деб буюрарди. Юриш пайтида ҳам бўш, ташландик ерларга шу мақсад билан зироатчиларни қолдирарди. Зироатчилар одатда ўзи билан омон-буйинтуруқ, кетмон ва уруғ олиб юрардилар. Ҳукиз билан от-улов эса ҳамма ерда топилади. Зироатчилар белгиланган ерларда, экин экиладиган майдоннинг бир четига қодир тикиб, зироатчилик билан машғул булардилар. Улар етиштирган дон-дун, сабзи-ниёз лашкарнинг жонига оро қирарди, албатта. Ҳатто юртига қайтиб боргунча у ейиш-ичишдан деярлик қийинчилик тортмасди...

Ҳазрат соҳибқирон Чигилга етганда амир Худойдод Ҳусайини хузуридан қопар қелди. Қопар олиб келган маълумотга қараганда, булғачи ва олғучи

кавмларининг қароргоҳи шу яқин орада, Хизрхўжа ўғлон ҳам ўша тарафда экан. Темурбек муншийи хос билан кабутархона доругасини чакиртириб, мазкур хабарни дарҳол кўшинларга етказишни буюрди. Орадан кўп вақт ўтмай, тумор таккан кабутарлар осмону фалакка кўтарилиб, узоқ-узоқлардаги кўшинлар сари парвоз қилдилар.

Лашкар йўл-йўлакай булғачи ва олғучиларнинг овулларию айилларини ғорат қилиб борди. Мулруддан ўтганларида Хизрхўжахоннинг лашкаргоҳидан чиқиб қолишди. У ҳам ясал тузиб, урушга шай бўлиб турган экан, шу ерда икки кеча-кундуз каттик уруш бўлди. Иккала тараф ҳам катта қурбонлар берди. Охири, амир Худайод билан Мубашшир баҳодирларнинг кўли баланд келди. Хизрхўжа ўғлон эса жанг майдонини ташлаб қочди.

Хазрат соҳибқирон Қунигсга етганда, Султон Маҳмудхон кўшини билан келиб қўшилди. Икки кунлик йўлдан кейин эса бахаво, чашмалари кўп, ўти мўл бир марғузордан чиқиб қолдилар. Бу ер Мўғулистон подшоҳларининг катта қароргоҳи Болиғ юлдуз экан. Болиғ юлдуз кичик, лекин шинам бир шаҳарча эди. Марғузорнинг бир четида, ям-яшил осмонлар қарагай ва окқайинлар орасида мармар тошдан бино қилинган мухташам қаср савлат тўкиб турарди. Бу — Мўғулистон хониининг қароргоҳи эди. Қўлга қиритилган бу катта зафарни одамнинг баҳри-дилини очувчи ўша манзилгоҳда бир неча кун катта тўю томошалар билан нишонладилар. Хонсолорлар каттаю кичикнинг олдида дастурхонни шу қадар мўл қилиб ёздиларки, шу пайтгача бунақасини лашкар кўрмаган эди. Қорин балосига мутбало бўлган баъзи бир мечкайлар учун эса худо берди ўша қуни. Улар хоҳлаган нарсаларини едилар, еганда ҳам бўкиб қолгунча едилар. Бошқа бировлар хонандаларнинг дилрабо қўшиқларию, гижжак, танбур, дутор, уд, най тарағиб турган дилафзо куйларга бутун вужуди билан махлиё бўлиб, мудраб ўлтирардилар. Ёшлар ва болалар чапдаст дарбозларнинг аркон устида олди ва орқасига қараб югуришлари, умбалок отишлари, чархдай айланиб, бирдан ўзини ерга отишларини завқ билан томоша қилардилар. Дор тағидаги масхарабозлар ва уларнинг ичак ўзди қилиқларини айтмайсизми? Майдоннинг бошқа бир четида эса бир тўда одам қўчқор уриштирарди. Шунча йўл босганига қарамай, йигитлар кураш тушардилар.

Кискаси, Болиғ юлдуздаги тую томошалар катта бўлди ва уч кун давом этди. Тую томошанинг сўнги кун и хазрат соҳибқирон ҳаммани: амирни ҳам, оддий сипоҳийни ҳам анвойи ҳадялар билан сийлаб, кўнглини олди.

Аммо бу юришдан Амир Темурнинг барибир кўнгли тўлмади. Чунки Мўғулистоннинг катта қисми тасарруф қилингани билан мўғулларнинг сардорлари қочиб қутулиб қолишганди. Хизрхўжа ўғлон ҳам, Амир Қамариддин ҳам, Анко тура ҳам ҳали озодликда юришибди. Тўғри, юришни ҳам, кидиришни ҳам давом эттирса бўларди. Лекин, лашкар ҳориб-чарчаган, бунинг устига қиличини кўтариб киш келяпти. Бу ерларнинг совуғи эса қаттиқ бўлади. Лашкар ҳам, чорполар ҳам чидолмаслиги турган гап. Бундан ташқари, лашкарга озик-овқат, чорпога ем-хашак етказиб бериш муаммоси бор. Мана буларнинг ҳаммасини ҳисобга олмай бўлмасди. Шунинг учун ҳам тую томошалар ўтгандан кейин Темурбек фурсатни ганимат билиб Мовароуннаҳрга қайтишни афзал кўрди. Юришни давом эттириш эса келаси йилнинг баҳориға қолдирилди.

Темурбекнинг катта кўшини Мовароуннаҳрга иккиға бўлиниб қайтадиган бўлди. Амирзода Умаршайх Кўхалфа, Куран ва Уч фармон йўли билан Қошғар тарафдан, хазрат соҳибқирон эса кўшиннинг иккинчи қисмини олиб Ила водийси ва Туркистон орқали қайтадиган бўлишди. Умаршайхға ўша тарафларда турган амирларнинг ҳолаҳволи билан танишиш, сўнг ўз иктойсига қайтиб, Фарғонанинг шимоли-шарқий ҳудудларини мустаҳкамлаш ва кишнинг бир қисмини ўша ерда ўтказиш топширилди.

Қайтишда Амир Темур Кичик юлдузға қўниб ўтди. Шу ерда унинг бироз тоби қочиб қолди. Бу ерга келиб тушган кун и кечки пайт аъзойи баданини титроқ босди, пўстин қийдириб, кўрпаға ўраб қўйсалар ҳам исимади. Лекин, у оғриб қолганини хизматқори Мамат ва хос табибларидан Номозхўжа Шошийдан бошқа ҳеч кимға билдирмади.

— Бироз шамоллаб қолғонға ўхшаймен, чамаси, — деди у чодирға чақирилган табибға. Табиб унинг томирини тутиб кўрди, сўнг кафтини пешонасига қўйиб кўриб, хотиржам бўлди:

— Йўқ, аълоҳазрат. Худоға шукр, шамоллаш аломати кўринмайду. Бу ер Болиғ юлдуздин бирмунча баланд эркан. Шунинг аломати. Иншоолло, эрта-метангача ўтиб кетгай.

Табиб чоғиб бориб чодирдан аллақандай, фақат ўзигагина маълум бўлган уч-тўрт хил ўт олиб келди ва шу ернинг ўзида қайнатиб, ҳазрат соҳибқиронга ярим пиёла қўйиб узатди.

— Оби тобида ичинг, аълоҳазрат, илоҳим шифо бўлсин!

Темурбек табиб берган дори чойни апил-тапил ичиб олди. Баковули хос табибнинг тавсияси билан, янги сўйилган қора қўчқор қўштидан шўрва тайёрлади. Ҳазрат соҳибқирон шўрвадан ҳам бир қоса ичиб олди. Сўнг уни яна қўрпага ўраб қўйдилар. Кечаси бод-бод терлаб, эрталабга бориб титроқ босилди. Лекин барибир ўзини бироз беҳол сезди. Шу сабабдан табиб у қувватга кириб олгунча, шу ерда яна бир-икки кун тўхтаб туришни маслаҳат қўрди, чунки биринчидан, тўсатдан келган титроқ ва кечаси билан тўкилган тер ҳазрат соҳибқиронни анча қувватсизлантириб қўйган эди. Иккинчидан эса, олдиндаги йўл Кичик юлдуздан баландроқ ердан ўтарди. Пастроқда обдан мослашиб олмадан туриб, баландроқ ерга чиқиб саломатлик учун хавфли эди. Амир Темур ҳам буни тушуниб, хос табибнинг маслаҳатини қабул қилди. Шу тоғда амир Жаҳоншоҳни ҳузурига чақиртириб, маслаҳат солди.

— Ушбу манзилнинг таровати Болиғ юлдузникидан ортиқ эркан. Йўл эрса, оғир ва олис. Шунинг учун лашкарга яна бир-икки кун дам берсак қандай буларкин?

У нима ҳам дерди, масалани ҳазрат соҳибқирон ўзи ҳал қилиб қўйгандан кейин. Рози бўлди:

— Каромат қилдингиз, аълоҳазрат. Айни муддао бу, ҳамманинг дуосига қолатурғон бўлдингиз, олампаҳо.

— Эшик ога, юртчи ва баковулларга буюринг. Эртанги тўю томоша тадорикини қўришсин.

— Бош устиға, олампаҳо.

Амир Жаҳоншоҳ чодирдан чиққач, ҳазрат соҳибқирон «гап ўртамизда қолсун» дегандай, чап қўлининг икки бармоғини лабига қўйиб, табиб билан хизматкорга ер тагидан бир қараб қўйди. Табиб билан хизматкор имо-ишорани англашди ва даст ўринларидан туриб, қўл қовуштириб унга таъзим қилдилар.

Шундай қилиб ҳазрат соҳибқироннинг бетоблиги туфайли лашкар Кичик юлдузда яна икки кун қолиб, майшат қилди. Бирок бунинг асосий сабабини Темурбек, табиб ва Маматдан бошқа ҳеч ким англамади. Ҳамма буни Амир Темурнинг сахийлиги ва очик қўнгиллилигига йўйди.

Учинчи куни, хижрий 791 йилнинг 15-шаъбон жумъа куни (1389 йил 11 август куни) ҳумоюн урду Кичик юлдузлан кўчди. Ҳазрат соҳибкирон жўнаш олдидан амир Жаҳоншоҳни чакиртириб икки минг сара йигит билан Боҳиъ юлдузга юборди ва қаср олдидан ётган уч китъа кош тошини араваларга ортиб Самарқандга олиб боришни буюрди. Бу тошларни бир замонлар Дува Сеченхон Чин тарафдан олиб келиб бу ерга ўрнатган экан. Жаҳоншоҳ шу тошлар учун махсус аравалар ясади, лекин улардан факат биттасини Самарқандга олиб боришга муваффақ бўлди, ҳолос.

Амир Темурнинг ҳумоюн мавкаби ва лашкари буёғига йўлни шиддат билан босди ва йнғирма кун деганда, муборак рамазон ойининг еттинчисида (1389 йил август ойининг ўттинчи куни) Самарқанди фирдавсмонанднинг теварагига келиб тушди. Шу ерда оғолар ва шахзодалар унинг қаршисига пешвоз чиқиб, ҳумоюн мавкабни зўр тантана билан кутиб олдилар; ҳазрат соҳибкироннинг бошидан нисор сочдилар ва унга муносиб пешкашлар тортиқ қилдилар.

Амир Темур пойтахтда қарийб уч ой истикомат қилди. Куз оёклаб, кишининг иси ҳам келиб қолди. Шу пайт у Боғу беҳиштда, ташки деворлари Табриздан келтирилган оқ мармар билан қопланган саройда турарди. Туман оғо учун 1378 йили бунёд этилган бу ажойиб чорбоғ Самарқанднинг кунботар тарафида жойлашган эди. Ҳазрат соҳибкирон бир куни кечкурун кутубхона доруғаси мавлоно Орифни чакиртириб қолди. Китобдор соҳибкирон бекорга йўқлатмаслигини яхши биларди. Биронта китоб керак бўлиб қолгандирки, йўқлатган. Ва яна унинг кўпроқ тарих китобларга қизиқишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам эҳтиётдан тарих китоблардан битта-иккитасини: «Тарихи Табарий таржимаси», «Табақоти Носирий», «Мажмӯъ ал-ансоби» ва Рашидиддиннинг «Жомий ут-таворих»ини ўзи билан бирга олиб келди ва ҳазрат соҳибкироннинг олдига, хон устига қўйди. Темурбек китобларнинг у ер, бу еридан варақлаб кўриб, ҳаммасини четга суриб қўйди. Китобдор бир қадар ташвиш чекди, «аълоҳазратнинг кўнглидагини тошиб келмадим, чамаси», деб. Бир фурсат ўтиб ҳазрат соҳибкирон «Мен бу китобларни биламен», деб қолдилар. Китобдор даст ўрнидан турди ва таъзим қилиб хонадан чиқди. Анча вақтдан кейин у катта бир китобни қўлтиқлаганича ҳалтослаб яна хонага кириб келди ва таъзим қилиб китобни ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйди. Амир Темур

китобни бошдан варақлай кетди ва ниҳоят, тўртинчи саҳифасидан унинг номини топди.

— Ҳа, мен излагон китоб шу, мавлоно, «Тарихи жаҳонкушой». Соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззамнинг тарихи. Таълиф қилгон киши Алоуддин Отамалики Жувайний эркан. Мана бу ўринда ёзилибдур,— Амир Темур китобнинг ўша варағини кўрсатди. Сўнг яна китобдорга мурожаат қилди:

— Асли эронлик бўлса керак. Аммо наслу насабидин хабарим йўқ.

Буни китобдор тафсилотлари билан айтиб берди:

— Шундай, аълоҳазрат. Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг Хуросондаги ноиби Баҳоуддин Муҳаммаднинг кенжа ўғлидур ул. Бир вақтлар Элхон Абақохоннинг Ироқ ва Хузистондаги ноиби ҳам бўлгон. Шу ерга келганда «яна ортиқча ганлар айтаётган бўлмай» деган мулоҳаза билан ҳазрат соҳибқиронга аста назар ташлаб кўйди. Ҳикоясини диққат билан тинглаб ўлтирганидан ишонч ҳосил қилиб, сузида давом этди. Лекин Темурбекни кўпроқ подшоҳ ва ҳукмдорларнинг эл-юрт ободонлиғи йўлида қилган юмушлари кизиқтиришини билгани учун Жувайнийларнинг хайр-эҳсони ҳақида кўпроқ сўзлади.

— Мана шу муаррих Жувайний, аълоҳазрат, кўп ободонликлар ҳам қилгон. Масалан, ўз киссасидин ўн минг диноҳ сарфлаб, Фрот дарёсидин Нажиф ила Куфага наҳр чиқориб, ўтмишда қакраб ётгон ул вилоятлардоғи кўп ерларни сероб қилгон.

Шу ерда Амир Темур оғир тин олди, сўнг китобдорга маънос бир тарзда арз-ҳол қилди:

— Қани энди, мавлоно, Жувайнийдек ҳокимлар ва ноиблар кўпроқ бўлса. Афсуски, ундоғ эрмас. Аларнинг кўпчилиғи фақат ҳамёнини қаппайтириш пайида бўладурлар. Ҳокимлик курсисиди маҳкамрок ўрнашиб олғунча тиришиб-тирмашиб меҳнат қиладурлар, локин кейин...— Темурбек буёғини айтмади. Фақат бош чайқади, сўнг кўшиб кўйди:

— Локин аларнинг орасида яхшилари, ҳалол-поклари ҳам кўп.

Шу ерда китобдор Жувайнийнинг фожиали ҳаётидан сўз очди:

— Афсуски, Абақохон ганимларнинг иғвосига учиб, уни итбга олди, ажалидан беш кун илгари ўлдирди.

Амир Темур бошини ҳам қилиб, яна ўй-хаёл суриб кетди. Шу ерда унинг кўнглига Баҳром Чубин киссаси келди:

— Баҳром Чубин уч юз йигирма минг аскар бирлан бориб душманини маглубиятга учратди. Ўлжа қилиб қўлга қиритгон бутун мол-мулкни шаҳаншоҳ Хўрмуз ибн Нуширвонни Одилининг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Хўрмузнинг мажлисида унга тухмат қилиб, «Баҳром Чубин мол-мулкнинг катта улушини ўзига қолдирди, ғаним ҳукмдорининг мурассаъ қиличи, олтин тожи ва жавахирлар қадалгон этигини ўзига олиб қолди», дедилар. Хўрмуз ҳам хомтама бўлиб, Баҳром Чубиннинг хизматларини унутди. Ғаразғўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига эътиمود қилиб, Баҳром Чубинни гуноҳкор ва хон деб билди. Унга аёллар ёпинчиги, занжир ва кишан юборди. Улар Баҳромнинг гарданига кишан солиб, оёқларига занжир боғлаб, подшоҳнинг ҳузурига хайдаб келтирдилар...

Амир Темур бир печа дақиқа индамай ўтирди. Қитобдор гапга аралашгиси келди. Тарихдан шунга ўхшаш воқеаларни кўп биларди. Аммо гапиришга ийманди. Бир-икки дақикадан сўнг ҳазрат соҳибқирон сўзида яна давом этди:

— Узокка бормайлик, элхон Абу Саъидхон ҳам иблис ҷақимчиларнинг сўзига кириб, кўп йиллар Ғозонхон бирлан Ўлжойтухонга вазирлик қилиб мамлакатни фаровонликга олиб чиқишда ҳиссадор бўлгон Рашидиддин отнинг бир улуг зотини мансабидин аزل этиб, жаллоднинг қўлига топширгон эркан. Бу, дейман элхонлар қандай қавм, ўзи? Наҳотки дўст бирлан душманни, фойда бирлан зиённи ажратмасалар.

Темурбекнинг шу ерда бироз аччиги чиқди, лекин кўп ўтмай ҳовурдан тушди:

— Мен сизга айтсам, мавлоно, ҳокимнинг ҳам, вазирнинг ҳам қисмати огир,— дея сўзида давом қилди у.— Подшоҳлар кўпинча зоти наст, ҳасадғўй, ғийбатчи вазирнинг сўзига кириб ёмон иш қилиб қўядилар. Оқибатда, бундин эл-юрт ва салтанатга зиён етадур, ўзи эрса бир умр, баъким абад ул-абад маломатга қоладур. Шунинг учун ҳам насли ва зоти наст, ҳасадчи, кина-кек сакловчи, қора қўнғилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозимини бермаслик даркор. Чунки бузуки, қоракўнғилли, зоти наст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез фурсат ичида ипқирозга юз тутадур. Ва яна вазирлар ҳам борки, кўп ҳолларда бошқаларнинг иғвосига мубтало бўлуб, азият чекадурлар. Вазирлик ва умуман, мансабдорликка даъвогар бўлғувчилар ҳад-ҳисобсиз. Шунинг учун ҳам подшоҳлар ҳушёр бўлмоқлари зарур. Вазирлар ва

хокимлар хусусида кулоққа етиб туратурғон гап-сўзни обдон мулоҳаза қилиб, текшириб, сўнг хулоса чиқармоғи лозим.

Ҳазрат соҳибқирон вазирлар, амирлар, хокимлар хусусида, уларнинг сифатлари ва вазифалари ҳақида яна кўп гапларни айтди. Хиёл ўтиб китобдордан узр сўради:

— Эсим курсин, мавлоно, эзмалик қилиб сизни хоритиб қўйдим, чамаси. Бу гапларни шу ерда тўхтатиб, дунёнинг ажойиботларидин ҳам сўзлашсак.

Мавлоно Ориф ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидагини топгандай бўлди. У китобларни варақлаганда, хиёл бош чайкаб қўйган эди. Демак, уни Кўксаройдаги кутубхонанинг умумий аҳволи қизиқтиради. Китоблар бироз нам тепчиб қолган. Демак, Кўксаройда кутубхона учун ажратилган хоналар захлик қилиб қолган. Китобдор буни анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган, лекин фурсати бўлмаган эди. Кўнгилидагини бугун айтди:

— Хоналар захлик қилиб қолди, аълоҳазрат. Умуман, китоб учун деворлари мармар бирлан қоплонғон хоналар тўғри келмас эркан, назаримда. Арча дарахтидин ясалғон сандуклар ҳам етишмайду.

Ҳазрат соҳибқирон шу тобдаёқ вазири аъзамни чақиртириб, кутубхона ва китоблар хусусида унга қатор топшириқлар берди. У чиқиб кетгач, китобдорга мурожаат этди:

— Сиз, мавлоно, кутубхона хусусида не фикр бўлса, тортинмай келиб айтинг. Китоб, тақсирим, бебаҳо хазина. Ер кимирлаб қасрлар қулаб тушиши, азим шаҳарлар бир зумда йўқ бўлиб кетиши мумкин, наҳрлар издин чиқиб қуриб қолиш ҳоллари ҳам бўлғон, хазинани қароқчи олиб кетиб, давлат бир фулуссиз қолиши ҳам мумкин. Аларни вақти билан тиклаб оلسа бўлур. Аммо китоб йўқ бўлиб кетса, уни ҳеч қачон тиклаб бўлмайду. Биз кутубхона хусусида яна бафуржа ўйлаб кўрурмиз.

Шу билан китобдор билан бўлган суҳбат охирлади. Мавлоно Ориф фотиҳа ўқиб ўрнидан турди ва ҳазрат соҳибқирон билан хайрлашиб унинг ҳузуридан чикди.

Амир Темур 1389—90 йилнинг кишини Бухоро атрофида, Фарқати деган қўл атрофида ўтказди. Бу ерларда қамишзор, қўллар мўл эди. Ёввойи тўнғиз ва балиқ сероб эди. Анвойи қушлар: ўрдақ, ғозлар кўп эди. Амирзода Мироншоҳ билан Хонзода бегим ҳам Хуросондан келиб кишни шу ерда, улўғ оталари билан бирга ўтказдилар. Ўшанда улар мириқиб шикор қилдилар, теварак-атрофни сайр-саёҳат этдилар. Шу орада икки марта Бухоройи

шарифда ҳам бўлишиб, азиз-авлиёларнинг муқаддас турбатларини зиёрат қилдилар

Шу кишлов қишлоғи амир Сулаймоншоҳга бахт қилиб бокди. У ҳазрат соҳибқироннинг маҳсуе илтифот ва сийлашларига муяссар бўлди. Амир Темур бу норғул ва ботир йигитни хуш қуларди, уни узига яқин тутиб, қўпинча маҳсуе юмушларни ишониб топширарди. Ҳатто кейинги пайтларда ўғрукни унга ишониб топшириб қўйганди. Киш этаклаб, Самарқандга қайтганларида Амир Темур катта тўю томошалар қилиб, хизр маоллий Султонбахт бегимни унга никоҳлаб берди.

«Шодлик кетидин гаму андух, тўю томошадин сўнг мотам келадур», деганлари рост экан. Сулаймоншоҳ билан Султонбахт бегимнинг тўйидин бир ой ўтмай, ҳазрат соҳибқироннинг ўғай оналари Махд улё Қадак хотин саройи фонийдан дорилқарори жовидонга рихлат қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон қўғилмаганда бошга тушган бу мусибат туфайли кўп қайғурди, азият чекди. Чунки ўша мунис аёлнинг меҳнати кўп сингган эди унга. Такина бегим казо қилгандан кейин рўзғор юмушлари, болалар ташвиши мана шу соддадил, меҳнатсевар аёлнинг зиммасига юкланди. Қадак хотин Тарағой баҳодирнинг болаларини жон-дилидан суярди, уларни туғмаса ҳам оналик меҳрини дариг тутмади. Болалар ҳам уни яхши қўришарди.

1354 йилдан кейин Тарағой баҳодир дардга чалиниб тез-тез ётиб қоладиган бўлди. Қадак хотин кечаю кундуз унинг ёнида бўлди, қаради, бокди. Темурбек юртга Туғлук Темурхон муру малағ лашкар билан бостириб кирган 1360 ва 1361 йилларни хўрсиник ила эслади...

Ҳазрат соҳибқирон марҳума онасининг хотирасини йўқлаб, эл-юртга катта ош берди, масжиду мазоратга, етим-есирга садақа улашди. Шундан кейин ота юрти Кешга қараб жўнади ва Кеш жилғасида, Кашка суви бўйига келиб чодир тикди.

Хижрий 792 (1390) йили Амир Темур Хизрхўжа ўғлон, Анқо тўра ва Қамариддин масаласини бир ёқлик қилишга қарор қилди. Чунки улар гирик экан, Мўғулистон ҳам, Фарғона билан Туркистон ҳам тинчимайди. Шу масалани муҳокама қилиш учун 1390 йилнинг баҳорида Оқёрда қурултой чақирди. Лекин ҳамма тўплангандан кейин ҳазрат соҳибқирон бирдан «ҳазрат хоннинг маслаҳати бирлан қурултой кечиктирилди. Ҳеч бир тарафдин хавф-хатар бўлмағондин кейин қурултойга не ҳолат? Лекин эл-юрт жам бўлиб қолғонидин фойдаланиб, кичик бир тўйчамиз бор эрди, агарчи аҳли мажлис йўқ демаса шуни

ўтказиб олсак», деб қолди. Темурбек ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқди. Лекин таажжуб аломатларини кўрди-ю, норозиликни сезмади. Шундан кейин эртаси куни тую томошалар бошланиб кетди. Ўша тўйда Умаршайх мирзони Суюнч Қутлуғ оғонинг қизи Ширинбекага уйлантириб қўйдилар. Тўйдан сўнг катта меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Амир Сайфиддин барлос, Жаҳоншоҳ, Жоку барлос ва Шамсиддин Аббослар ҳазрат соҳибкирон ва ўғиллари шарафига навбатма-навбат зиёфат беришди.

Қурултойнинг бирдан тую томошага айлантириб юборилганининг сабабини Темурбек ва амири харосдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундай бўлишига мамлакат теварагида бўлиб турган воқеалар сабабчи. Бундан Темурбек воқиф бўлган эди. Ана шу Окёрга вилоятларнинг ноиблари, амирлар ва доруғалар тўплана бошлаган куни Темурбекнинг бозор-ужур ва қарвонсаройда турган узун-қулоқлари олий ўрдуга ўта муҳим маълумот олиб келгандилар. Маълум бўлишича, Тўхтамишхон сон-саноксиз лашқар тўплаб, Мовароуннаҳрга босқин қилиш ҳозирлигини қўраётган экан. Тўхтамишхон Жўчи улусининг ягона ҳукмдори бўлиб олганидан кейин Осиё ва Шарқий Оврупода жиддий ҳарбий-сиёсий қучга айланган ва буни ҳисобга олмай бўлмасди. У билан катта уруш бўлиши муқаррар эди. Бугун Окёгда бўлиб турган тую томошаларда иштирок этиб турган тумонат одам орасида унинг айғокчилари ҳам йўқ эмасди. Хуллас, қурултойни бирдан тую томошага айлантириб юборилишига мана шу Тўхтамишхон асосий сабабчи бўлди. «Тўйда ҳам салтанат ишларини кенгашиб олса бўлади», деди Амир Темур ўз-ўзига.

Тую томошаларнинг иккинчи куни чошғоҳда «ҳазрат соҳибкироннинг тоби қочиб қолибдур», деган овоз тарқалди. Амирзодалар, оғолар, катта амирлар унинг чодирига чақиртирилдилар. Лекин бу шунчаки йўлига, чақир кўз, узун қулоқларни қалғитиш учун қилинган бир ҳаракат эди, ҳолос. Аслида ҳумоюн ўрдуда тинчлик-хотиржамлик, ҳазрат соҳибкирон эса соппа-соғ эдилар. Айнан шу ерда, ҳазрат соҳибкироннинг чодирда қиска кенгаш ўтказилди. Кенгашда иккита муҳим қарор қабул қилинди. Биринчиси, дарҳол қўшин йиғишга киришиш ва Муғулистонга Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва амир Қамариддинларга қарши юриш бошлаш ҳақида. Бу юришнинг жиловы амирзода Умаршайх билан амирлардан Сулаймоншоҳ ва Худойдод Ҳусайнийнинг иқтидорли қўлига топширилди. Иккинчи қарор, Тўхтамишхон та-

рафдан туғилган хавф-хатар ва унинг олдини олиш хусусида эди. Бу юриш пухта тайёргарликдан сўнг бошланадиган бўлди. Амир Темур бунга ҳар сафаргидан кўпроқ лашкар жамлаш зарурлигини айтди. «Озик-овқат захираси йўқ деганда уч ойга етатурғон бўлсин», деди у пировардида.

Мўғулистонга юриш 1390 йилнинг баҳорида бошланди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тўпланган кўп минг кишилиқ лашкар Сулаймоншоҳ, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Хусайн Жондор ва бошқа амирлар етакчилигида Сайхундан кечиб ўтиб, Тошкент орқали Иссиқкўл сари юзландилар. Шу ерда унга амирзода Умаршайх Андижон лашкари билан келиб қўшилди. Орадан бир кун ўтиб, Садр пахлавон бошлиқ беш минг туркман суворийлари ҳам шу ерга келдилар. Келиши лозим бўлган лашкар жамлангач, амирзода Умаршайх ва улуғ амирлар у ердан кўчиб Кўктепага келиб қўндилар ва қоровул қисм душман ҳақида маълумот олиб келгунча шу ерда турдилар. Арчиқ довондан ўтгач, Анко тўра Қоратолда турганлиги ҳақида маълумот олинди. Шундан кейин юриш суръати жадаллаштирилди. Тез фурсат ичида Олмаликдан ўтиб, Ила дарёсининг соҳилига чикиб олдилар. Қўшинлар бу азим дарёдан сол ясаб ўтиб, унинг ўнг соҳилида чодир тикладилар. Шу аснода ўттиз чапдаст йигит билан забонгирликка кетган Ўлжа Бўғо қовчин лашкаргоҳга қайтиб келди ва шу атрофда шикор қилиб юрган амир Қамариддин билан тўкнашиб қолгани, икки ўртада қиска уруш бўлиб, кўп одам ҳалок бўлганини айтди. «Лекин, биз барибир Қамариддинни енгдик»,— деди Ўлжа Бўғо мағрурона. Аммо нимагадир Умаршайх унинг гапларига ишонмади. Гапларига «кўп яшанг, жаноб, хизматларингиз муносиб тақдирланур, албатта», деб қўйди. Лекин хиёл ўтмай бўлган воқеани тафтиш қилиб келиш учун Хусайн Жондор, Молиш баҳодир ва Бекаш баҳодирни бир минг отлик аскар билан жўнатди. Улар икки фарсах йўл юриб, уч тарафи тепалиқ, катта бир майдондан чикиб қолдилар. Бу ерда жуда кўп ўлик ётарди. Душмanning қораси кўринмади. Бир гуруҳ суворий жони рамакда ётган бир жангчига йўлиқишди. Улардан бири ирғиб отидан тушди ва ярим жон жангчининг ёнига чўккайди, унинг бошини тиззасига олиб, юрагига қулоқ солди.

— Тирик экан, тирик,— деди у хурсанд бўлиб ва чопиб бориб эгарга осилган соночни олиб келди. Бўғзини бўшатиб, қафтига бир ҳовуч сув қуйди-да, юзига сепди.

Жангчи сал сесканиб, кучсиз ингради. Лекин кўзларини очолмади.

— Хайрият, тирик экан,— дейишди. Сўнг сипохий бир қўли билан унинг бошини хёл кўтариб, қуруқшаб кетган лабига сув тутди. Лекин оғзи очилмади, тишлари бири-бирига киришиб кетган экан унинг. Бундай пайтда нима қилишни одамлар яхши билади. Суворий ёнидан пичоғини олиб, унинг тишларини бир-биридан ажратди, сўнг оғзига бир-икки томчи сув қуйди. Заҳмдор жангчи фурсат ўтиб кўзини очди, бироқ гапиролмади. У елкаси ва оёғидан заҳмдор бўлиб қўп қон йўқотган экан. Шу ерда дарҳол лашкар табибни топиб келдилар. Табиб унинг заҳм етган ерларига малҳам суриб ярасни боғлади. Шу пайт суворийлардан бири уни дарҳол таниб қолди.

— Ийе, бу ўзимизнинг Мусо-ку! Э, бечора-ей, ўлишига бир баҳя қолибдур.

Хусайн Жондорнинг йигитлари уни эҳтиёт қилиб лашкаргоҳга олиб бордилар ва эртаси куни, бироз ўзига келганидан кейин, ундан баъзи нарсаларни сўраб билдилар. У аслида Мутақфу қавмидан бўлиб, ўтган йилги урушда Камариддинга асир тушиб қолган экан. Амир Камариддин бир ой чамаси ўтиб, ундаги идрок ва жасорагга сезгач, уни ўзига йигит қилиб олган экан. Камариддин Анко тўрага қўшилиш учун Қоратолга келаётган ўша атрофга қўнган экан. Бир куни тўрт юз-беш юз йигити билан шикорга чиқибди. Ўлжа Буко билан бўлган уруш Камариддин овдан қайтиб келаётганда юз берган экан. Ўша жангда Ўлжа Буко мағлубиятга учраб чекинибди. Камариддин эса уни таъкиб қилгани чўчиб, лашкаргоҳига қайтибди. Заҳмдор жангчи Камариддиннинг ўрдуси Иранжи бўжин деган ерда эканлигини ҳам айтиб берди. Амирзода Умаршайх шу заҳотиёк Ўлжа Букога чақиртириб келди. У ранг-кути ўчган бир аҳволда амирзоданинг чодирига кириб келди. Қўл-оёғи шунча тиришса ҳам, дир-дир титраб турарди.

— Хўш, бек, мана бу жароҳатдин азоб чекиб ётган йигитни танийсизму? — амирзода Умаршайх қўли билан чодирнинг бир четидан пўстак устидан ётган сипохийни кўрсатди.

— Йўк, аълоҳазрат, бу одамни ҳозир кўриб туришим. Они танимайдурмен.

Гапга Худойдод Хусайний аралашди, чунки Ўлжа Буко унинг туманида юзбоши эди.

— Ёлғон сўзлама, Ўлжос, мутақфуларнинг бир қисми сенинг қўшинингга хизмат қилишарди-ку!

Ўлжа Буко бўш келмади.

— Ёлғон гапирсам тил тортмай ўлой, аълоҳазрат. Худо урсин! — у бориб ўзини амирзоданинг оёғига отди.

Энди мажрух сипоҳий чидаб туролмади.

— Қўйинг бу гапларни, бек. Ўша ўтган йилги муҳоробада биз адашиб қолиб ёғийнинг пистирмасига дучор бўлдик. Кўпчилик шахид бўлди, бир қисм сипоҳийлар асир тушиб қолдик. Асирлар орасида мен ҳам бор эрдим.

— Шу тўғриму? — дея Умаршайх Ўлжа Букога шиддат билан қаради.

Ўлжа Буко индамади. Бошини ҳам қилиб тураверди. Нима ҳам дерди. Ўзини оклашга далил-исботи йўқ. Ундан ташқари, анави бадбахт кечаги урушда бўлган баъзи воқеаларни ҳам айтиб бериши мумкин. Ўлжа Буко кечаги урушда ўша пўстакда ётган сипоҳий қандай қилиб ёнида пайдо бўлиб қолганини сезмай қолди. Агар ёнида навқари бўлмаганда уни шартга чопиб юборарди. Навқари усталик қилиб, унинг елкасига қилнч уриб мажрух қилди.

Амирзода Умаршайх бу гапларни эшитиб, даргазаб бўлди. Нега Ўлжа Буқонинг ўзи буларни айтмади. Аксинча, «Амир Қамариддин енгилиб, қочиб қутулди», деб ёлғон гапирди. Нега, қўрқдимми? Мағлуб бўлганини яшириш учун шундай қилдимми? Шунча вақт ўтди. Агар у келиши билан воқеани ўзи айтганда, балким Қамариддинга етиб олишармиди.

Ха, Ўлжа Буко яхши иш қилмади, аксинча ҳоиннинг ишини тутди. Шу ерда Умаршайх отасининг ҳамма вақт такрор айтиб юрадиган бир гапини эслади. Ҳазрат соҳибқирон доимо «Қўрқоқлик билан ҳоинлик ораси бир кадам», «Ёлғончи дўстан аччиқ сўзловчи душман афзал», дер эдилар. Амир Темур ёлғон сўзловчини кечирмас эди. Амирзода Умаршайх шу ернинг ўзида Ўлжа Буқонинг қўл-оёғини кишанлатиб, хибсга олдирди.

Кейин амирзода Умаршайх лашқарни олиб Қамариддиннинг ўрдусига қараб йўл олди. Лекин у Иранжи бўжинини аллақачон ташлаб кетган экан, уни тополмадилар. Амирзода уни излаб Ардиш дарёси бўйига чиқиб қолди. Шу ерда Қамариддиннинг уч кун аввал дарёнинг нариги тарафига ўтиб, Тулон даштининг ичкарисига яширингани маълум бўлди. Амирзоданинг ортик қувишга имкони қолмаган эди. Одамлар қаттиқ чарчаган, чорполар хориган эди. Шу сабабдан мана шу ерда лашқарга дам беришга қарор қилди. Бу ерлар ўт-ўланга бой ва шикор учун қулай экан. Айникса, қоким ва самур мўл экан, уч кун шикор қилиб хордик чиқардилар ўша ерда.

Сўнг кечувга ҳозирлик кўрдилар ва бир ҳафта ичида тамом лашкар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди. Амирзода ўшанда Тулон даштининг ичкари ноҳияларида ҳам бўлди, бироқ Қамариддиндан дарак топмади...

Хулласи калом, Мўғулистон устига қилинган бу юриш олти ойга чўзилди, лекин Хизрхўжа ўғлон ҳам, Қамариддин ҳам, Анко тўра ҳам яна қутулиб қолишди.

ҲАЁТ-МАМОТ ЮРИШИ

Мўғулистон ҳукмдорлари: Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва амир Қамариддин тамом ўртадан кўтарилмаган бўлса-да, Мовароуннаҳр ва Фарғона ҳудудларидан йироқлаштириб юборилдилар. Хизрхўжа ўғлон Тангри тоғнинг кунчиқиш тарафига улоқтириб ташланди. Анко тўра билан Қамариддин ҳозир Ардишнинг нариги тарафида. Лекин Тўхтамишхон барибир тиниб-тинчимади. У Мовароуннаҳрни, Ботухон ва Беркахон замонида бўлганидек, Жўчи улусининг таъсир доирасига киритиб олиш ниятидан қайтмади. Шу мақсадда у яна Туркистон теварагида ғимирлаб қолди. Ҳижрий 790 йилнинг баҳоридаги юришда у очик жанг қилишдан қочди ва Дашти қипчокнинг ичкари ноҳиялари сари чекиниб қутулиб қолди. Уни яна Туркистон ва Мовароуннаҳр ҳудудларида пайдо бўлмаслигига қим қафолат беради? Энди унга қаттиқ зарба бериб, Олтин Ўрданинг куч-қудратини синдирмаса бўлмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур у билан ҳал қилувчи урушга тайёрланди.

Ҳижрий 792 йилнинг куз охирида (1390 йилнинг октябрида) Амир Темурнинг Дашти қипчок устига, Тўхтамишхонга қарши катта юриши бошланди. Бу юриш унинг энг огир ҳарбий юришларидан бири бўлди. Ўшанда унинг кўп минг кишилиқ кўшини Дашти қипчокдай юрти азимни бошдан-оёқ босиб ўтиб, Ўрал, Чилоб ва Идил соҳилларигача борди. Бу юриш натижасида Тўхтамишхоннинг бутун Русия ва шарқий Оврупони даҳшатга солиб турган катта армияси тор-мор этилиб, Олтин Ўрдадай буюқ давлатнинг ҳарбий-сиёсий қудратига қакшатгич зарба берилди.

Амир Темурнинг катта кўшини ўшанда Хўжанд сувидан ўтиб, Чинос билан Порсин ўртасида қишлади. Ҳазрат соҳибқирон, нега бундай қилди? Не сабабдан ҳаммани иссиқ ўрнидан қўзғатиб, қаҳратон қишни йўл-жўлда, совуқ чодир ичида қарийб икки ярим ой кун

кечиришга мажбур қилди? Ахир, шу кўшинни келаси йили баҳорда ҳам тушласа бўларди-ку? Ўзини аямагани етмай, бошқаларни ҳам қийнади. Унинг бу одатига атрофидагилардан ҳеч ким таажжубланмай қўйган. Лашкарни чиниктириш, уни ҳар қандай шароитга — иссиққа ҳам, совуққа ҳам чидайдиган қилиб тарбиялаш ғалабага гаров, деб ҳисобларди у. Чунки бу сафар шунча одамни олиб қаёққа кетаётганини яхши биларди. Ахир, бирдан иссиқдан совуққа тушиб қолган одамнинг ахvoli не кечиши ҳаммага аён-ку. У эса тумонат одамни совуқ юртларга бошлаб кетяпти. Демак, кишни йўлда кечиришдан мақсад лашкарни чиниктириш ва совуқ юртларда, совуқ пайтларда бўладиган жангларга ҳозирлик куриш эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳарбий юришлар вақтида ҳам азиз-авлиёнинг муқаддас мазорини зиёрат қилиш, ўша мазор қошида ёдгорлик бўлсин деб бирор олий иморат қурдириш, уларнинг жорубкашлари, ҳофизлари ва бошқа хизматкорларига садака улашиш одати бор эди. Бу сафар у яна ўша қишлоқ кўнларидан бирида, Хужандга бориб шайх Маслаҳатнинг муборак турбагини зиёрат қилди, қайтишда мутавалийнинг қўлига мазорнинг харажатлари учун деб ўн минг диноҳ ҳалъа ҳам берди.

Киш ўрталаганда, ҳумоюн маккаб Тошкентга кўчиб ўтди. Лекин орадан уч-тўрт кун ўтиб, ҳазрат соҳибқирон тўсатдан оғриб қолди ва қирқ кун туз татимай, қўрпа-ёстик қилиб ётди. «Қасални яширсанг, иситмаси ошқор қилади», деганларидай, бу сафар бунни яшириб бўлмади. Бу гап тез орада тарқалиб кетди. Лашкар орасида ҳам, халқ ўртасида ҳам ҳар қил миш-мишлар тарқалди. «Ҳазрат соҳибқирон оғирлашиб қолган эрмиш», «табиблар дардига даво тополмаётган эрмиш», «хотинлари оғзига сув томизишиб ўлтиришган эрмиш...» Арқони давлат ва умарони ҳам ваҳима босди. Бу одам пак этиб ўлиб бергудай бўлса нима бўлади? Эл-юртнинг ахvoli не кечади? Тоғу тахтни кимга топширишади? Юриш у ёқда қолиб, Мовароуннаҳр билан Туркистон яна ўша мўғуллар босқини остида қолмасмикин? Ҳамманинг кўнглида мана шу саволлар. Бирор фалокат юз бергудай бўлса, салтанат жиловни албатта Умаршайхга тегади, у тирик ўғиллардан энг каттаси. Тўғри, у жасур йигит. Аммо отасидай мулоҳазали, етти улчаб бир кесадиған одам эмас. Аксинча, кўрс ва тез одам. Бироз жирракилиги ҳам бор. Лекин, худога шукр, қўпчилик қўгган фўжиа юз бермади. Таиғри таолонинг инояти билан қирқ биринчи кун деганда, ҳазрат соҳибқирон қўзларини очиб қолди ва тез кун ичида

оёкка ҳам турди. Шу пайт амирзода Мироншоҳ ҳам Хуросон лашкари билан келиб қолди. Икки кундан кейин ҳазрат соҳибкирон аркони давлат ва умарони кенгашга тўплади. Шу ерда баронғор ва жавонғорга, кўшиннинг гул ва қанбул, қоровул ва хировулига, кўйинги, кўшиннинг ҳар бир қисмига бошлиқлар тайинланди.

Шу ернинг ўзида Амир Темур амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан амирзода Шохрухни мамлакат муҳофазасига тайинлаб Самарқандга жўнатди. Амир Лаълбек билан амир Малик уғрукка мутасаддий этиб тайинланиб, амирзодалар билан бирга пойтахтга жўнатилади. Темурбек хотинларини ҳам уғрук билан Самарқандга жўнатиб юборди. Ўзи билан фақат чавандозликда ман-ман деган йигитларни доғда қолдирадиган Чўлпон Маликни олиб қолди, ҳолос.

Ҳижрий 793 йил сафар ойининг 12-куни (1391 йил 19 январь куни) туман ва ҳазора амирлари, ҳар қайсиси ўз мурчилида, йўлга чиқдилар. Қорасомонга етганларида ёмғир аралаш қор ёға бошлади. Кечга бориб эса қор кучайди. Шу сабабдан лашкар бир-икки кун ўша манзилда туриб қолди. Амир Темур Қорасомонга келиб тушганининг эртаси унинг ҳузурига Тўхтамишхоннинг элчиси келди. Элчи ҳазрат соҳибкироннинг олдига хожасининг анвойи нарсалардан иборат катта тўхфасини олиб келиб қўйди. Совға-салом орасида ажойиб бир шунқор, рангдор қимматбаҳо матолар, тилло тақинчоқлар ва нақдиналар бор эди. Ҳазрат соҳибкирон шунқорни шунчаки қўлга олиб қўрди, бошқа нарсаларга қараб ҳам қўймади. Элчига меҳмоннавозлик юзасидан шунчаки хурмат-эҳтиром кўрсатди, лекин ортикча силаб-сийпаламади. Шундай бўлса-да, элчи — у етмишларга кириб қолган кекса одам эди — ўзини йўқотиб қўймади, тиз чўкканча ҳазрат соҳибкирон олдига эмаклаб бориб чопонининг пешини кўзларига суртди, сўнг қўйнидан Тўхтамишхоннинг мактубини олиб унга узатди. Темурбекнинг назари унинг дир-дир титраб турган қўллари ва жовдираб турган кўзларига тушди-ю, раҳми келди. Ёши улуг бир одамни шу алфозга солиш тўғримикин? Унда не айб? Ҳамма гап соҳибда. Элчининг ҳам, бизларнинг ҳам шу кунларга қолиб турганимизга ўша Тўхтамишхон сабабчи. Сўнг Темурбек қаторда ўлтирган амир Бердибекка кўзи билан имо қилди. Бердибек даст ўрнидан турди-да, элчининг қўлтиғидан олиб турғизиб қўйди. Шундан кейин сўл қўлида биринчи бўлиб ўлтирган амирзода Умаршайхга «сурил!» деб ишора қилди. Қатордаги амирлар пастга қараб хиёл сурилишди.

Тўхтамишхоннинг элчисини Умаршайх бўшатган жойга, ҳазрат соҳибкироннинг ёнгинасига келтириб ўтқиздилар. Шундан кейин Темурбек Тўхтамишхоннинг мактубини муншийи хос мавлоно Шамсиддинга узатди.

— Ўқинг, таксир, ун чиқариб ўқинг! Ҳамма эшитсун.

Муншийи хос мактубининг катини ёзиб, ҳазрат соҳибкирон айтганларидай ун чиқариб ўқиди. Мактубда ҳазрат соҳибкироннинг шаънига айтилган узундан-узоқ ҳамду санолардан сўнг Тўхтамишхоннинг ҳозирда қайси мамлакатлар устидан ҳукм юргизиб турганлиги қайд этилган ва яна мана булар битилган экан: «Кўпдин бери икки ўртада ота-болалик муносабатлари давом этиб келар эрди, лекин кейинги пайтларда нодонлик ва ғурур димоғимизни фатҳ этиб, бироз йўлдин адашдик, туз-намаклик ҳаққига хиёнат қилдик. Оқибати эрса хайрли бўлмади. Икки орани ишончсизлик ва ёвлашиш пардаси қоплади. Шу ужурда қилмишимиздин пушаймонлик тортиб туруرمىз. Худо шохид, бундин буюғига ҳал доирасидин чиқмасмуз, итоат ва хизматкорлик мақомида туруرمىз, албатта. Ҳазрат соҳибкиронга банда эруرمىз, ҳар қандай фармонлариға бўйин эғурмиз. Шу боис отифат ва иноятларини биз бандаларидин дариг тутмай, онинг густохлик ва жарималари устиға афв чизигини тортсалар». Ўртага жимлик чўқди. Ҳамманинг кўзи Амир Темурда. Унинг ҳукмини ориқиқ кутадилар. Қани у нима дер экан? Тўхтамишнинг бунақа гапларини кўн эшитишган. Қачонгача бу мунофиқ бизни лақиллатиб келади?! Кўпчиликнинг кўнглидагини Темурбек пайкаб ўлтирган эди, хиёл ўтиб аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Тўхтамишхон уч-тўрт бор Урусхон ва унинг фарзандларидин мағлуб бўлиб, ҳузуримизға қочиб келди. Биз они сафар сийлаб, химоямиз остиға олдик. Охири қурол ва аскар бирлан бориб Оқ Ўрда тахтини олиб ҳам бердик. Хўш, у бу яхшилик бадалиға нима бирлан жавоб қилди? Биз Мовароуннаҳрда бўлмоғон пайтларимизда Мовароуннаҳр бирлан Туркистонни босди, ҳоразмлик сўфизодалар ва Мўғулистон ҳукмдорлари бирлан тил бириктириб, тожу тахтимизға қасд қилди. Ота-болалик, туз-намак ҳаққини ёвлик ва душманликка алмаштирди. Масалан, биз Эронзаминға, Форс бирлан Ироқ фатҳи деб лашкар чекканимизда у исён кўтарди. Мовароуннаҳрға лашкар йўлладиким, токи мамлакат ҳудудлари ва вилоятларини хароб қилсун. Ва сўнгра биз Мўғулистонда эрканлигимиздин фойдаланиб, яна Мовароуннаҳрға бостириб кирди, қўшинининг илғор қисми эрса Дизаккача етиб борди.

Орани очик қилиб олиш учун қарши қўшин тортғонимизда эрса очик савалашишдан қочиб, қўшинимиз қорасини кўриши билан, Дашти қипчок ичкарасига чекинди. Ҳозир яна узрхоҳлик қилиб турибдур. Хўш, унга ишониб бўлурмикан энди? Йўқ, албатта. Энди унга ишониб бўлмас! Бу сафар орани очик қилиб олиш даркор. Шунга аҳд қилгонмиз ва шу боис юришни давом эттирурмиз.

У ўлтирганларга яна бир бор разм солди. Ҳамма «ихтиёр ўзларида», деб унинг оғзига қараб ўлтирарди. Факат элчининг юз-кўзида кўрқув ва саросима аломатлари. Темурбек буни сезди. Машаққатли юриш, ортиқча қон тўкишга ҳожат бормикин? Балки Тўхтамишнинг узрхоҳлиги охиргисидир. Сулҳ тузган дурустдир? Амир Темур элчига хайрихоҳона қараб деди:

— Агар Тўхтамишхон ҳақиқатан ҳам сулҳга тарафдор экан, Алибекни ҳузуримизга юборсун, токи у билан маслаҳатлашиб нимаики лозим бўлса, шунини қилсак.

Алибек Жўчи улусининг бообрў ва нуфузли амирларидан эди. Бу ерда Амир Темур шунини назарда тутди. Амир Темурнинг гапларини ҳамма маъқуллади. Хатто элчи ҳам бош иргитиб унга қўшилди.

Ўша кунини кечқурун Тўхтамишхоннинг элчиси шарафига кичиккина зиёфат берилди, унга кимхоб чопон кийдирилди, элчининг ҳамроҳлари ҳам ўзига яраша сийланди. Ҳамроҳларига қайтишга ижозат берилди-ю, лекин элчининг ўзини Темурбек олиб қолди. Бу табийий бир ҳол, албатта. Муқобил тарафнинг таклифи инобатга олинмай, ўртада уруш бўлиш эҳтимоли туғилиб турган бир пайтда одатда шундай қилинади, яъни муқобил тарафнинг элчиси тутиб қолинади.

Ҳазрат соҳибкирон амир Алибекни кутиб яна бир ҳафта Қорасомонда турди. Лекин Тўхтамишхондан дарак бўлмади...

Тўхтамишхон бор гапни элчининг ҳамроҳларидан эшитди. Бироқ Амир Темур ҳузурига Алибекни ҳам, бошқасини ҳам жўнатмади. Демак, икки ўртада, Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида уруш бўлиши муқаррар. Буни Амир Темур тушунди. Ҳижрий 793 йил раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида (1391 йил 21 феврал куни) қўшинлар Қорасомондан йўлга чиқдилар ва Ясси, Қорачик ва Саброндан ўтиб, икки-уч ҳафта қипқизил чўл ичида юрдилар. Совуқ ва сувсизлик ҳамманинг тинқасини қуритди. Ниҳоят, кўп азобу укубатлар чекиб йўл юрганларидан кейин раби ул-охирнинг биринчи куни (1391 йил март ойининг саккизинчи куни) Сарик узенга

етиб олдилар. Шу ерда сув бор экан, лашкар ҳам, чорполар ҳам сероб бўлишди. Лекин ўша куни кечкурун қаёқдандир сел келиб одамлар ва айникса, чорполарга анча ташвиш туғдирди. Шу сабабдан Сарик узенда уч-тўрт кун туриб қолдилар. Шу ерда Идику ўзбекнинг икки навқари Тўхта-мишхон тарафга қочиб кетди.

Яна ўша чулу биёбонлар бўйлаб йигирма кун юрдилар ва раби ул-охир ойининг йигирма биринчи куни (1391 йил 29 март) Кичик тоғ деган ерга етиб бордилар, сўнг у ердан кўчиб, икки кеча-кундуз деганда, раби ул-охирнинг йигирма учинчисида (1391 йил 1 апрел куни) машҳур Улуғ тоққа етиб бордилар ва тоғ этагига чодир тикиб, ўша ерда тунаб қолдилар. Эртаси куни эрталаб Темурбек мулозимлари ва амирларидан баъзилари ҳамроҳлигида лашкаргоҳ атрофини айланиб, нонуштадан кейин эса тоғ тепасига кўтарилдилар. У ердан теварак-атроф кафтдай кўринарди. Атроф ям-яшил, у ер, бу ерда лолакизғалдок тўп-тўп бўлиб очилиб ётибди. Худди гилам ташлаб кўйгандай. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари бирмунча вақт ўша ерда ҳордик чиқардилар. Айланиб юриб тоғнинг энг баланд ерида икки бўйра солса бўладиган текис бир жойдан чиқиб қолдилар. Темурбек ўша майдонни узунаси ва ёнига юриб кадамлаб ўлчади, сўнг ҳамроҳларига мурожаат қилди:

— Шу ерга бирон ёдгорлик ўрнатиб, ушбу сафаримиз тарихини битиб қўйсақ, дейман. Жанобларнинг бу ҳақда фикрлари қандай?

— Кўп яхши фикр, аълоҳазрат,— деди икки қўлини кўксига қўйиб амир Сулаймоншоҳ,— ниятлари муборак бўлғай.

— Яхши ниятлари ўзлариға ёр бўлғай! — деди муншийи хос мавлоно Шамсиддин.

Темурбек мана шундай катта юришларда муҳандис, сангтарош, нажжор ва бошқа касб-ҳунар соҳибларини ўзи билан бирга олиб юрарди. Чунки чулда қудук ва имкони бўлса наҳр қаздириб, сув чиқарадиган, қалъа, кўприк ва сардобаларни таъмирлайдиган, ўзига маъқул тушган ерда бирон иморат қурдириб ўтадиган одати бор эди унинг. Улуғ тоғда турганда ҳам шундай бўлди. Ҳазрат соҳибкирон шу тобдаёқ саркор билан муҳандисга шу ерда минорага ўхшаб бир иморат бунёд этишни буюрди.

— Бунга пишиқ гишт керак, аълоҳазрат. Уни қаердан олурмиз? — муҳандис икки букилиб қўл қовуштирди.

Темурбек унга таажжуб билан қараб қўйди? Наҳотки муҳандис бўлатуриб, шунга ақли етмади?

— Ахир, тоғ тепасида турибмиз-ку, тоғ эрса тошлардин иборат, мавлоно. Харсанг тошлардин тўплатиб, сангто-рошларингизни ишга солинг. Қарабсизки, пишик гиштдин ҳам афзал қурилиш ашёси тап-тайёр! — Темурбек мухандисга қараб мийиғида қулиб қўйди.

Мухандис бироз хижолат чекди. Шунча тажрибага эга бўлатуриб, нега шунга ақли етмади? Икки букилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди.

Шу кунёқ ишга тайин этилган амирлар ва сипоҳийлар тош ташиншга, сангтарошлар эса енг шимариб, улар олиб келган харсанг тошларни тарошлашга киришдилар. Мухандис миноранинг тарҳини ўша кунёқ чизиб ҳозирлади. Минора бир ҳафта деганда битди. Тошга ўйиб хат битгувчилар унинг деворига икки тилда — араб ва турк тилларида, мана бу хатни битдилар: «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм! Марҳаматли ва мурувватли худовонди каримга шукрлар бўлсинким, Турон мамлакатининг султони ҳазрат Амир Темур кўрагон икки юз минг кишидан иборат қўшин билан Тўхтамишхонга қарши бораётиб, ҳижрий 793 йил жумоди ул-аввал ойининг йигирма учинчи куни шу ердин ўтаётиб, ўзидин ёдгор бўлсин деб, ушбу минорани бунёд этдилар».

Ёдгорлик қуриб битирилган куни тамом лашкарга ош берилди. Эртаси куни у ердан кўчиб гарбий-шимолий тарафга қараб йўлга тушдилар. Илончик сойидан ўтиб, яна бир ҳафтадан ортиқ йўл юрилгандан сўнг Она қаргавий деган бир жойга келиб тушдилар. Шу ерга келганда қийинчиликларнинг каттаси бошланди. Уч ойга мўлжаллаб олинган озиқ-овқат тамом бўлди, юришнинг бошланишига бўлса, мана шу Она қаргавийга келиб тушилган қўш роппа-роса гўрт ой бўлди. Заҳирада эса жуда кам дон-дун қолган. Ўчакишгандай теварак-атрофда биронта ободон ер кўринмайди. Қўп ўтмай, қахатчилик бошланди. Ўрду бозорда бир бош қўйнинг баҳоси юз динорга, санги қалон вазнидаги ўн олти манн буғдойнинг баҳоси ҳам юз динорга кутарилди. Қахатчилик кун сайин кучайиб борди. Айниқса, қўшунот, тумонот, ҳазоражот ва садажот бошлиқларини ваҳима босди. Қарийб икки юз минг кишилик катта лашкарни қандай қилиб боқиб бўлади, энди? Мана, ксчадан бери анча-мунча қочоқлар пайдо бўлиб қолди. Аҳвол шу тарзда давом этгудай бўлса, юришнинг тақдирини не бўлади? Кечкурун ўтказилган кенгашда ҳам мана шу саволлар ўртага ташланди. Ҳамманинг кайфияти бузук, фақат Амир Темур, Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодирга ўхшаган бир неча амир

хотиржам эди, холос. Бу ташқаридан қараганда шунақа эди. Аслида эса уларни ҳам ташвишу изтироб ичдан кемираётган эди. Қисқаси, аҳвол ҳаммага равшан. Мунозара ва мубоҳисага ўрин йўқ. Ахли мажлис бирмунча вақт бошини ҳам қилиб ўлтиришди. Ҳеч кимдан садо чикмади. Бунақа вазият Темурбекнинг ҳаётида кўп бўлган. Бундай пайтларда бор гапни ўзи айтиб қўяюларди. Бугунги кенгаш ҳам шундай бўлди. У вазминлик билан сўз бошлади:

— Аҳвол ниҳоятда оғир, жаноблар. Орқага ҳам қайтиб бўлмайди, олдинга юришга ҳам имкон йўқ. Мушкулликдин кутулишининг чораси битта. Бугундан эътиборан ҳеч ким ўрду ва лашкарда нон, кўмоч, тумоч, умоч, бўза ва шунга ўхшаш ун, бугдой ва арпадин пиширилатурғон таом истеъмол қилмасун, буламук бирлан кифоялансунлар.

Эртасига ун ва дондан ўзбошимчалик билан овқат тайёрламаслик ҳақида қўшин бошликларидан мучилка (тилхат) олинди. Ҳазрат соҳибқирон ёшлигида, Қозонхон энди тахтга ўлтирган йили бўлган каттик қаҳатчиликни эслади. Ўшанда одамлар буламук ва кўкатдан тайёрланган овқатларни еб тирикчилик ўтказганлар. Темурбек ўшанда қўшнисиникида буламук пиширганларини хотирлади. Суюк, кўкимтир, тахиррок бу таомни кўп марта ўзи ҳам тотиб кўрган. Ўша эшитган-кўргани мана энди ўзига асқотди.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Баковулларга айтингиз бугундин эътиборан, то мана шу хунхор даштдин чикиб олгунимизча, бошка овқатга ружуъ қилмасунлар. Бир фурсат факат буламук еб кун кечиришга тўғри келадур. Йўл-йўлакай шароити бор манзилларда, жирға қуриб шикор ҳам қилурмиз. У ерларда паррандаю даррандалар кўп...

Кенгашдан кейин ҳамма ўз чодирини ва олачугига тарқалди. Амирлар туманлари, ҳазоралари ва садаларига етиб боришгани ҳамон баковулларини чақиртириб, ҳазрат соҳибқироннинг буламук хусусидаги амру фармонини эълон қилдилар. Буламукни кўрмаганлар кексаларга мурожаат қилдилар ва тез фурсатда ўрганиб олдилар. Буламук пишириш унча қийин эмас экан. Олти манн шаръий ун билан олтмиш коса мутр (ўт) ни қўшиб-қориб туз қўшиб қайнатар эканлар. Аталага ўхшаш кўкимтир бу таом ўта тўйимли бўларкан. Ҳар бир сипоҳий бир кунда буламукдан бир коса ичиб, тирикчилик ўтказди. Ва яна чўлда нима кўп — ўт кўп. Онда-сонда

жониворларнинг тухуми ҳам учраб турарди. Иложсизликдан уни ҳам истеъмол қилиб кун кечирдилар.

Она қарғавийдан кўчиб, ҳижрий 793 йили жумоди ул-охир ойининг биринчи куни (1391 йил майнинг 6-куни) ўт-ўлан сероб бир ерга келиб тушдилар. Лашкар гўштан ҳам қийналиб қолган эди. Бир буламук билан кун кечириб бўлмас, ҳадеб еяберган билан бора-бора жонга тегаркан. Хайриятки бу ерда оху, қавзан, ёввойи эчки кўп экан. Бир куни катта бир ўрамда жирға қуриб шикор ўтказдилар. Ўттиз-қирқ минг сипоҳий беинтиҳо саҳрони ўраб олиб ва жар солиб у ердаги жониворларни чор атрофдан ўртага сиқиб келабошладилар. Жирға шу қадар қалин эдики, ҳатто чумчук ҳам унинг ичидан чиқиб кетолмасди. Хулласи қалом, ўшанда ов мўл бўлди. Чунон кўп парранда ва даррандалар сайд қилиндики, овчилар уларни орик-семизга ажратадиган бўлиб қолдилар. Семизини олиб қолиб, оригини ташладилар. Сайёдлар ўша саҳрода охунинг жуссаси сигирдан катта бир туруни учратдилар. Илгари бундайлари ҳеч кўрилмаган эди. Қисқаси, гўшт кўпайди ва лашкар бир неча вақт парранда, оху ва эчки гўштини еб, бир қадар қувватланди.

Халқ ўртасида «бир очдан қоч, бир яланғочдан», деган нақл бор. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон Она қарғавийдан кўзгалгандан бери ўзини лашкардан биров олиб қочиб юрди. Оқибатда, лашкарни одатдагидай суриштириш имкониятига эга бўлмади. Мана энди очлик, азоб ва ташналик орқада қолди. Лашкарнинг оз бўлса ҳам бир қадар қорни тўйди. Энди уни тафтиш қилса бўлади. Шунинг учун Амир Темур шикордан икки кун кейин лашкарни кўрикдан ўтказишга қарор қилди. Буйруққа кўра, қўшинлар худди ипга тизилган марвариддай сафга тизилдилар. Сон-саногини қиёс қилиб бўлмайдиган лашкар фавж, туман-туман бўлиб ўз мурчилларидан кўрик бўладиган майдонга қараб юрдилар. Қўшинлар ҳазрат соҳибқирон билан амирзодаларнинг олдидан қўшин-қўшин бўлиб ўтдилар. Аввал амир Бердибекнинг тумани саодат ва иқбол билан ўтди. Қўшинлари ўтаётганда амир Бердибек ҳазрат соҳибқироннинг олдига чопиб бориб тиз чўкди ва янги амр-фармонларини бажо этишга тайёр эканлигини изҳор этди. Бердибекдан кейин амир Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодир, Худойдол Хусайний, Шайх Темур сулдус ва бошқалар ҳам худди шу тартибда Амир Темурнинг олдидан ўтдилар. Кўрик кечгача давом этди. Темурбек қўшинни жанговар руҳда эканлигини кўриб кўнгли тўлди. Кўрикдан сўнг амирлар ва беклар подшоҳо-

на ҳадялар билан сийландилар, сипохийларнинг ҳар бирига олти динардан укулка берилди.

Қўриқнинг эртасига, яъни ҳижрий 793 йил жумоди ул-охир ойининг еттинчи куни (1391 йил 12 майи) ҳазрат соҳибқирон кўшинни олиб йўлга чиқди. Лашкарнинг манғулой қисмини амирзода Муҳаммад Султон бошкарди, ун нафар номдор амир кўшини билан унинг узангисида бўлдилар.

Икки кунлик йўлдан кейин қоронғу тушганда, узоқдан у ер, бу ерда, тахминан олти ерда, машғала кўринди. Бу нима ўзи? Қўчманчилар айитимикин, бу? Е бўлмаса йўл устида тунаб қолган қарвонми? Амирзода Муҳаммад Султоннинг кўнглига шундай гумон келди ва жавоб истаб ёнида турган Сулаймоншоҳга қаради.

— Балким овчилардур, амирзодам,— Сулаймоншоҳ бундан бошқа жавоб тополмади.

— Билмадим-билмадим. Бу ерда бирон бошқа сир борга ўхшайдур. Буни тезлик билан аниқламоқ лозим.

Амирзода Муҳаммад Султон амир Икки Темурни қирк нафар элчил йигити билан гулханлар тарафга жўнатди. Сўнг хумоюн ўрдуга одам юбориб, ҳазрат соҳибқиронни воқеадан огоҳ қилди. Қўшинлар, амирлар, беклар ва нўёнлар «иш кўрган ғажарчилар ёллансин, йўлда қаттиқ интизом ва тула эҳтиёткорлик сақлансин!», деган буйруқ олдилар.

Манғулой қисм фармонга биноан, кечаю кундуз тула эҳтиёткорлик ила гулханларни кўздан қочирмай, йўл босдилар. Бир неча кундан кейин саҳарда унча катта бўлмаган, оқиниға қараганда анча чуқур бир дарёдан чиқиб қолдилар. Ғажарчи амирзода Муҳаммад Султонга мурожаат қилиб, «Бу-Тобул, аълоҳазрат», деди. Манғулой ундан кўприклар қуриб ўтди ва дарё бўйига чодир тикиб, асосий қўчларнинг етиб келишини кўтди. Ўша куни кечга яқин баронғор, жавонғор, тул ва бошқа қисмлар ҳам Тобул дарёси қирғоғига етиб қолдилар ва шу ерга чодир тикдилар. Кечқурунлари яна гулханлар кўриниб турди. Лекин бу сафар сал яқинроқдан ва кўпроқ бўлиб кўринди. Амирзода Муҳаммад Султон тафтиш қилиш учун ўша тарафга қоровуллар жўнатди. Қоровул ун етти ерга гулханлар ёқилгани, лекин унинг ёнида бирон тирик жон кўринмаганини айтиб қолди. Амирзода бундан соҳибқиронни ҳам огоҳлантирди. Амир Темур бошда таажжубланди, кейин Тўхтамишхон қалғитиш учун шундай қилаётганини билди. Беш-олти қария ва хогин-халажни гулхан

атрофида ўтказиб қўйиб, ўзи бошқа тарафга қараб кетмадимикин? Аллақачон айланиб ўтиб, орқа тарафимизга ўтиб олгандир, балким? Агар шундай бўлганда хировул ёки қоровул бундан хабар топган бўларди, аммо улардан дарак йўқ. Нима бўлганда ҳам ҳушёр бўлган яхши.

Амир Темур дарҳол қўшинларга чопар юбориб, амирларни воқеадан хабардор қилди. «Яна бирон ерда олов ёқилмасун, теварак-атрофда қоровуллар қўпайтирилсун!», деган буйруқ ҳам юборилди.

Амир Темурнинг тахмини тўғри бўлиб чиқди. Бунини Тобул соҳилига келиб тушганларидан кейин пайқадилар. Муҳаммад Султон шу яқин атрофдаги дов-дарахтни кестириб, иккита қўприк қурдириб дарёдан ўтган ва асосий қисмларнинг ўтиши учун керак бўлади, деб уларни бутун қолдирган эди. Аммо қўприклар бузиб юборилган эди. Бу, шубҳасиз душмanning иши. Бундан чиқди душман яқин ўртага пистирмалар қўйган. Шу ерда Темурбекнинг қўнглига даҳшатли бир фикр келди. Тўхтамишхон қўйни чор атрофдан қўрага ҳайдаб бораётган чўпонлардай, уни чор-атрофдан ўраб, аввалдан белгилаб қўйилган бирон пайкалга ҳайдаб келмаётибдими экан? Ортиқча ўйлаб ўлтиришга вақт йўқ. Шу сабабдан яна таваккалчилигига борди. «Бўлар иш бўлди, иложини топиб дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиш зарур. Нима бўлса ҳам лашкар бир ерда бўлгани маъқул. Буёғи яратганининг ўзига омонат». Шу пайт унинг икки қўлтигида турган амир Мубашшир билан Икки Темур ҳам ҳазрат соҳибқироннинг қўнглидан кечаётган ташвишли ўйни сезиб турган эдилар, лекин сўрашга ботинолмадилар. Амирларнинг қўнглига келган фикрни Амир Темур ҳам пайкаб, ўйлаганларини уларга баён қилди. Амирлар бош ирғаб унинг гапларига рози бўлдилар.

— Фикрингиз тўғри, аълоҳазрат,— деди амир Икки Темур,— «бўлинганни бўри ер», деб бежиз айтишмағон.

— Ҳаммамиз бир ерда бўлғонимиз маъқул,— қўшиб қўйди амир Мубашшир.

— Ундай бўлса, жаноблар, зудлик билан қўприкларни тиклайлик.

Ҳазрат соҳибқироннинг бу сўзлари ҳар иккала амир учун буйруқ ўрнида бўлди. Улар эртаси куни кечгача дарахт кесиб қўприк қуриш билан банд бўлдилар. Учинчи куни лашкар эсон-омон ўша қўприкдан ўтиб олди ва манғулой қисм атрофида лашкаргоҳ қурди. Шундан кейин чор атрофга забонгирлар юборилди. Улар икки кеча-

кундуз ҳаммаёкни тинтиб, одамдан асар топмадилар. Фақат у ер, бу ерда гулхаи изи: тудаланиб ётган кул, ярим-ёрти ёнган ўти ва тушқалар қолдини. Демак, ёғий аллақачон бу ерларни тарк этган. Аммо соҳибқирон бунга тўла ишонмади. Кўзи пишган амирлардан Шайх Довуд туркманни чакиртириб, бу муҳим ишни унга топширди. У бир гуруҳ баҳодир йигитлар билан бориб, кечки пайт ўрмон сал сийраклашган ерда бир тўп олачук устидан чиқиб қолди. Олачуқлардан бирини, сал четрокдагисини, кечаси билан кузатиб чиқдилар. Саҳар пайти барваста бир одам меш кўтариб олачукдан чиқиб кун чиқиш тарафга юрди ва тез орада кўздан ғойиб бўлди. Меш кўтарганига қараганда, у сувга чикди. Шў яқин орада кул ёки булок бўлса керак-да. Шайх Довуд унинг йўлига пистирма қўйди. Кўп фурсат ўтмай, дарахтлар орқасидан мешини орқалаб ўша одам чиқиб келди. Уни Шайх Довуднинг йигитлари тутиб олишди, бошига қоп ташлаб, қўлларини орқасига боғлашди-да, бошлиқларининг олдига ҳайдаб келишди. Асир ўрта ёшлардаги, новча, кўса одам экан. Шайх Довуд уни оёғини ерга текизмай, олий ўрдуга етказди.

Амир Темур саройида жорий этилган урф-одатга кўра, асир билан иложи борица хуш муомалада бўлардилар: аввал олдига дастурхон ёзиб, таом беришар, сўнг сўрок қилардилар. Фақат қайсарлик қилиб сўрокка жавоб беришдан бош тортса ёки ёлғон гапиргундай бўлса, итобга олинарди. Шунинг учун кўсани додхохнинг чодирига олиб қиришлари билан, ўтқизиб олдига дастурхон ёздилар. Лекин кўса дастурхонга кул узатмади, дир-дир титраб ўлтираверди. Балким, тўрда, бекасам тўшак устида, лўла болишга ёнбошлаб ётган улўф сифат одамнинг салобати босгандир, уни. Додхох суҳбатга тортмоқчи бўлди:

— Кимсиз, биродар, қайси хон ёки султонга табаа бўласиз?

Кўса илгаригидан ҳам баттар кўркиб, титроғи янада кучайди. Тили калимага келмай қолди.

— Ме...н, шу...н...дай...

Додхох ўзини тутолмай қолди:

— Кўриб турибмен, бек эрмассиз. Оддий бир фукаросиз. Мен фақат кимга табаалигингизни билмоқчимен, холос.

Лекин, барибир, бўлмади. Кўсани баттар кўркув босди, титроғи кучайиб, лаби-лабига тегмай қакраб қолди. Додхох ундан кўп нарсаларни билиб олмади, бу қанча тез бўлса шунча яхши эди. У дуруст жавоб беролмагач, ёнида

ўлтирган Шайх Довудга «олиб чиқинг уни», деб ишора қилди.

Шайх Довуд асирни ўзининг чодирига олиб борди ва шундай кираверишга елкасидан никтаб ўтқизди. Қўса унинг вазоҳатини кўриб, кўркуви мингчандон кучайди, жонидан умидини узди. У дир-дир титрар, кўзларидан илтижо ва ёлвориш аломатлари сезилиб турарди. Шайх Довуд бўлса унга дўк-пўписа қилакетди:

— Нима, тил-забонингни еб қўйганмисен, баттол! Нега индамай бакрайиб турасен?

Асирнинг титроғи жадаллашди. Ўзини Шайх Довуднинг оёқларига отиб, ялиниб-ёлвора кетди:

— Ў...Ў...л...др...ма, ет...ти...бо...ла...м...

— Гапирсанг гапирганинг, бўлмаса ўша етти боланг етим қолади,— дея Шайх Довуд пўписа қилганча шитоб билан қиличини кинидан суғурди.

Асир унинг оёқларига яна ҳам маҳкамрок чирмашиб олди. «Энди ҳаммаси тамом, ўлдим», деди у ичида ва ҳаётидан умидини узди. Кўз олдидан болалари ўтди, сўнг бир зумда ўзидан кетди. Лекин Шайх Довуд уни ўлдирмади. Ўлдиролмасди ҳам. Чунки Темурбекнинг амри бунақа эмас. Буни кечирмайди у. Шайх Довуд бўшаб тезда ҳовридан тушди, қиличини ғилофига солди ва хизматкорнинг ёрдами билан оёғини асирнинг қўлларидан бўшатиб, чодирдан чиқди.

Асир бирмунча вақтдан кейин ўзига келди. У қора терга ботиб, бўлари-бўлган эди. Ўзини тирик кўриб, яратганга шукр қилди. Шу пайт чодирга хизматкор кириб келди ва кўлтиғидаги дастурхонни асирнинг олдига ёзди. Дастурхонга иккита кўмач ва пишлок ўралган эди. Кейин ташқарига чиқиб бир қумгон чой олиб кирди. Сўнг, қўйнидан яна бир аёкни олди ва чой тўлатиб асирга узатди.

— Ол, биродар, тамадди қилиб ол! Нонушта ҳам қилмагандирсен, ҳали?

Асир апил-тапил хизматкорнинг қўлидан чойни олди, лекин ичолмади. Шайх Довуднинг хизматкори унга далда берди.

Ўзингни бос, ич, биродар, бўлмаса оч қоласен. Қўркма, ҳазрат соҳибқирон одил подшоҳ. Беҳуда қон тўкмай-дурлар. Айтганини қилсанг, жонинг омон қоладур. Ва яна сийлов ҳам оласен. Қайсарлик қилма, билганингни яширмай айт.

Асир унга ялт этиб нигоҳ ташлади. Наҳотки унинг

гаплари рост бўлса? Ҳақиқатан ҳам ўлдиришмасмикин? У Шайх Довуд хизматкорининг кўзларига тикилди.

— Гапим рост, биродар. Кўрган-билганингни, эшитган-уққанингни айт. Худо шохид, сени ҳеч ким хафа қилмайди.

Чойдан кейин Шайх Довуднинг ижозати билан хизматкори асирни ўзининг чодирига олиб кетди. Улар — асир билан мулозим, охири тил топишиб кетишди. Эртаси кун асир кўрган-билганини яширмай аввал мулозимга, кейин Шайх Довудга айтиб берди. Унинг сўзларига қараганда, ўн икки олачук элу қавмидан ажралиб бир ойдан бери ўша ерда истикомат қилар, лекин Тўхтамишхондан мутлақо хабари йўқ экан. «Уч-тўрт кун бўлди,— деб сўзида давом этди асир, жубба кийган ўн чоғлик суворий бизнинг айилдан сал нарироққа келиб ўрнашдилар. Тўхтамишхоннинг аҳволи балким ўшаларга аёнду». Шайх Довуд бу гапни ўша заҳотиёқ ҳазрат соҳибқироннинг аргига етказди. Амир Темур ўша ўн отликни тутиб келишни Қуморий баҳодирга топширди. Ҳалиги асир унга ғажарчи бўлиб борди. Лекин бу иш осонгина ҳал бўлмади. Отлиқлар қилич яланғочлаб қаршилиқ кўрсатдилар. Улардан тўрт киши ўлди, қолганларини эса бандга олиб, олий ўрдуга олиб келдилар. Қуморий баҳодир ҳам талофат кўрди. Бир йигити ўлиб, тўрттаси заҳмдор бўлди.

Тўхтамишхоннинг қаерда эканини Темурбек ўша асир олинган суворийларидан билди. У аллақачон Ёйик дарёсининг нариги тарафига ўтиб кетган экан. Амир Темур вақтни ўтқизмай, қўшинни олиб унинг изидан тушди ва маҳалаларни ўтиб, хижрий 793 йил жумоди ул-охир ойининг 24-куни (1391 йилнинг 29 майи) Ёйикнинг сўл соҳилига бориб тушдилар. Шу ерда Темурбек манғулой ва ғулга беркитилган ғажарчиларни чақиртириб улардан кечувларни сўраб-суриштиради. Ғулга беркитилган ғажарчи шу атрофда, дарёнинг уч ерида кечув борлигини айтди. Уларнинг бири Айғир ёл, иккинчиси-Буркажот, учинчиси-Ҳиймакжот аталар экан. Ҳўш, уларнинг қайси биридан ўтган маъқул? Биронтасидан ҳам. Аслида ҳушёр Темурбек кечувларнинг биронтасини ҳам маъқул топмади. Чунки ёғий, шубҳасиз, уларнинг ҳар бири теварагига пистирма қўйган.

Тўхтамишхон, шубҳасиз Амир Темурнинг Ёйик бўйида пайдо бўлганидан хабардор эди. Шунинг учун Темурбек бошқача йўл тутди. Ўзини чекинган кўрсатиб, қўшинни орқага бурди ва тахминан бир фарсах масофани босиб ўтиб, уни шимол тарафга, дарёнинг юқори оқими тарафга

бурди ва кутилмаган ердан дарёнинг ўнг соҳилига ўтиб олди. Кўнин олти кунлик йўлдан кейин Самара дарёсига етди. Шу пайт илгорлаб кетган қоровул қисмлардан хабар олинди. Улар йўллаган хабардан маълум бўлишича, теварак-атрофда душман аскарларнинг ғала-ғовури эшитилган. Шунга қараганда, Тўхтамишхоннинг ўзи ҳам яқин-орада, деб тахмин қилинган. Шу пайт Муҳаммад Султоннинг йигитлари Тўхтамишхоннинг бир одамини тутиб олган экан, уни ҳумоюн ўрдуга олиб келиб қолдилар. У ҳазрат соҳибкиронга «Тўхтамишхоннинг эли яқиндагина шу ерда эди, шарпаларингизни сезиб, бу ердан кўчди», деди. Лекин унинг қайси тарафга кўчиб кетганини айтмади. Охири тавочининг одамлари уни каттик итобга олдилар. Шунда у Тўхтамишхоннинг турган жойини айтиб берди. Борди-ю, унинг гапи тўғри бўлса, Тўхтамишхон узоққа кетмаган, шу атрофда. Темурбекнинг кўшинларни тез-тез огоҳлантириб турадиган одати бор эди. Яна чопар юбориб, «ҳеч ким ўз даҳаси, садаси, ҳазораси, туманидан узоқлашмасун, йўлда кечалари асло ўт ёқилмасун», деб огоҳлантирди ҳаммани.

Ражаб ойининг биринчисида (1391 йил 4 июн куни) тонгла лашкар зўр тартиб ва эҳтиёткорликни сақлаган ҳолда йўлга чиқди ва икки-уч манзил йўл босиб ўтилгач, Айбак дарёсига етдилар ва кўприк қуриб ундан ўтдилар. Фармони олийга биноан, кўприкдан аввал мангулой билан гул ўтди. Баронғор билан жавонғор ва бошқа қисмлар дарёни ўз рўбарўсидан кечиб ўтдилар. Кўшинлар ўтиб бўлгач, теварак-атрофга юборилган забонгирлар душмanning уч одамини тутиб келдилар. Улар ҳазрат соҳибкиронга кўп нарсаларни, хусусан уч муҳим гапни айтиб бердилар. Биринчиси, юриш аввалида, кўшинлар Қорасомонда турган пайтда, қочиб бориб Тўхтамишхоннинг хизматига кирган Идику ўзбекнинг икки навқари Амир Темур кўшинининг умумий аҳволи ҳақида унга ҳамма гапни айтиб берибди. Иккинчиси, Тўхтамишхон айна шу дамда Қирққўлда, лашкар тўплаш билан банд эрмиш. Ва ниҳоят учинчиси, ўшанда Тўхтамишхон Ёйикнинг ҳар уччала кечуви қаршисида ҳақиқатан ҳам пистирмалар қўйган экан. Ҳа, энди ҳаммаси равшан. Энг муҳими, Тўхтамишхоннинг қаердалиги маълум бўлди.

Тўхтамишхон билан бўладиган ҳаёт-мамот уруши яқинлашиб қолган эди. Шунинг учун Темурбек яна бир бор кўшиннинг умумий аҳволини тафтишдан ўтказди, амирлар билан бекларнинг ҳам, оддий сипоҳийнинг ҳам кўнглини олди. Амирларга турли-туман ҳадялар ва суюрғоллар

берди, баъзиларининг мартабасини кўтарди. Оддий аскарларга укулалар улашди. Шундан кейин кўшинлар тартиб ва эҳтиёткорлик билан Тўхтамишхоннинг ўрдаси сари юзландилар. Юришнинг иккинчи куни катта ботқокликни айланиб ўтдилар. Шу ерда хабаргирлар ёғий хусусида янги маълумот олиб келишди. Бунга кўра, Тўхтамишхон юз кўшин бўлиб урушга шайланиб турган эмиш. Заҳиранда ҳам катта кучларни саклаб қўйибди. Бу ўта муҳим маълумот эди. Амир Темур душмanning ҳарбий кудрати ҳақида етарли таассуротга эга бўлди.

Учинчи куни узоқдан душмanning қораси кўриниб қолди. Йўл-йўлакай қоровул қисмларнинг тўқнашувлари бошланди. Икки тараф ҳам қурбонлар бера бошладилар. Ана шу тўқнашувлардан бирида зафар асар лашкарнинг амирларидан Икки Темур, Ҳарий Малик, Рамазонхўжа ва Муҳаммад барлослар шахид бўлдилар.

Ҳар икки ўртада, Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги ҳал қилувчи жанг хижрий 793 йил ражаб ойининг 11- куни (1391 йил 14 июн) Идил дарёсининг ўнг соҳилида, ҳозирги Самара билан Чистопол орасида жойлашган Қундузча деган ерда бўлди. Амир Темур бу жангга пухта тайёргарлик кўрди. Лашкарни аввалларда тажрибада кўрилмаган тартиб билан сафга тизди. Маълумки, илгари кўшиннинг марказ қисми етарли даражада мустаҳкамланмаган эди. Қанотларда ҳам, чанох ва қоровул қисмлардан бошқа ёрдамчи куч йўқ эди. Душман катта куч тўплаб, қўл (корпус) ёки қанотлардан бирини синдирар, лашкар орқасига ўтиб олиб, кўшинга катта ташвишлар туғдирар эди. Амир Темур бу сафар кўшиннинг марказ қисмини етти қўлдан иборат қилиб тизди, қанотлар ҳам мустаҳкамланди. Бу билан душмanning бирон ердан ёриб ўтишининг олди олинди. Қисқаси, Қундузчада бўлган жангда Амир Темурнинг кўшини мана бундай тартибда тузилди: Марказда Амир Темурнинг шахсий қўли турди. Унга амир Сулаймоншоҳ бошчи этиб тайинланди. Ундан кейин амирзода Муҳаммад Султон бош бўлган қўл, сўнг катта амирлар бошчилигида яна бешта қўл қўйилди. Буларнинг ҳаммаси шахсан ҳазрат соҳибқиронга бўйсундирилди. Кўшиннинг сўл қанотига амирзода Умаршайх, ўнг қанотига амирзода Мироншоҳ тайинландилар. Сўл қанотнинг қанбулига амир Бердибек, ўнг қанот қанбулига эса амир Ҳожи Сайфиддин қўйилди. Қўлларнинг орқасига йигирма кўшиндан иборат заҳира билан ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари жойлашдилар. Унинг орқасидан қировул ва қоровул қисмлар ўрин олдилар.

Хулласи қалом, бош қўлдагилар, баронғор ва жавонғор амирлари садажот, хазоражот, тумонот ва қўшинотлари билан ўз мурчилларида туриб мукаммал ясал туздилар. Олдинга қўйилган пиёда қисмлар ўзларини чирлар билан тўсиб, жангга шай турдилар.

Тўхтамишхон ҳам қўшинларини ўз ўрнида ясалга тизди, калб, баронғор, жавонғор ва чаноҳларни Жўчи нажод хонзодалар билан беади: Тоштемир ўғлон, Бекёрик ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Бекпўлод ўғлон, Али ўғлон, Жунаид ўғлон; катта амирлардан: Али Ясовурий, Сулаймон қўнғирот, Наврўз қўнғирот, Урусчик қиёт, Идику ўзбекнинг оғаси Исабек манғит, Хасанбек сарой, Қўка Буго, Ёғлик баҳрин...

Қуёш хали тулуъ қилмасдан карнай-сурнай, бурғу ва катта-кичик нағораларнинг хуруши осмону фалакни ларзага келтирди. Шундан кейин ҳар иккала тарафнинг аскарлари бир-бирлари устига шер бўлиб ташландилар. Зафар асар лашкарнинг ўнг қанотида турган амир Ҳожи Сайфиддин биринчи бўлиб қилич яланғочлади ва қўл остидаги туман билан Тўхтамишхоннинг сўл қанотига ташланди. Унинг кетидан бошқалар ҳам ҳужумга ўтдилар. Жанг қизгин бир паллага кирганда Тўхтамишхоннинг бир неча қўшини унинг орқа тарафига ўтиб олмоқчи бўлди. Лекин, Жаҳоншоҳ баҳодир буни кузатиб турган экан, чаноҳдан унинг қаршисига отилиб чиқиб йўлини тўсди. Чаноҳлардан бирида турган Қулинчок баҳодир ҳам суворийлари билан ҳамла қилиб, қаршисида турган душмanning яна бир қўшинини дафъ қилди. Ўнг қанотда турган амирзода Мироншоҳ билан қўли бузургдан Мухаммад Султон душмanning марказ қисмига ташландилар ва уни чекинишга мажбур қилдилар. Сўл қанотда ҳам муваффақиятга эришилди. Амирзода Умаршайх душмanning ўнг қанотини синдирди. Бошқа қисмларда ҳам темурийларнинг қўшини устунликка эришди. Айниқса Усмон баҳодир, Шайх Али баҳодир ва Худойдод Ҳусайний бошлиқ бўлган қўшинлар обдор тигларини душман қони билан суғориб, сабот-матонат намуналарини кўрсатдилар.

Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқирон қўшинининг жалода-ти, ўз лашкарининг эса қувватсизлигини мушоҳада қилиб кўриб, курашни давом эттиришга бошқа журъат этмади. Лекин Темурбекка шу ерда фириб бериб, уни доғда қолдирмоқчи бўлди. Шу максадда унинг рўбарўсидан қайтиб, сўл қанотда турган амирзода Умаршайх қўшинларига ташланди. Лекин аксига олиб, бу ерда ҳам унинг иши юришмади. Мирзо Умаршайх унинг зўр шиддат билан

килган ҳужумини қайтарди. Сунгра Тўхтамишхон у ердан ҳам кўчиб, Шайх Темур баҳодир сулдус ҳазораси устига ташланди. Бошда улар Тўхтамишхоннинг аскарларини тирборон қилиб, уларнинг шиддат билан бошлаган ҳужумини тўхтатишга муваффақ бўлдилар. Аммо барибир уларни дафъ қилолмадилар, чунки кучлар тенг эмас эди. Охир ул-окибат, Олтин урдаликларнинг қули баланд келиб, Шайх Али баҳодир ва сулдуслар мурчилларини ташлаб, чекинишга мажбур бўлдилар. Бунинг оқибати яхши бўлмади — душман амирзода Умаршайх қўшинларининг орқа тарафига ўтиб олди. Темурбек қўшинининг сўл қаноти қуршов хавфи остида қолди. Тўхтамишхон билан Бекёрик ўғлон икки тарафдан ҳужум бошласалар, бу қўшинларнинг аҳволи не кечишини англаш мушкул эмас эди. Ҳазрат соҳибқирон бундан хабар топиши билан заҳирада турган аскардан ўн қўшинни ажратиб олиб, Тўхтамишхоннинг орқа тарафига юборди. Умаршайх ҳам ўз вақтида қўшинларнинг бир қисмини Тўхтамишхоннинг муқобилига буришга улгурган эди. Охири Тўхтамишхон ўзи қуршовга тушиб қолиш хавфи остида қолди. «Бахту омад кетгач, шунақа бўларкан, ўзи» — деди у ичида ва бахтсизлик юз бермасдан аввал бунинг олдини олишга қарор қилди ва сабот оёғини чекиниш водийсига қўйди.

Тўхтамишхоннинг қочгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида теварак-атрофга тарқалди. Бундан унинг амирлари, беклари, нўёнлари ҳам вокиф бўлдилар, лашкар орасида саросима ва умидсизлик бошланди. Кўп ўтмай, улар ҳам чекинишни ихтиёр қилдилар. Бу ҳазрат соҳибқироннинг тўла ғалабаси эди. Лекин Амир Темур лашкарнинг бир қисмини кичик-кичик гуруҳларга бўлиб, ёғинни таъкиб қилиш учун юборди.

Бу уруш қарийб ўн бир ой давом этди.

Шу ерда бир пайтлар Тўхтамишхондан қочиб келиб, кўпдан ҳазрат соҳибқироннинг узангисида юрган Жўчи нажод хонзодалар: Қунча ўғлон, Темур Қутлуг ўғлон ва улуснинг кўзга кўринган умароларидан Идику ўзбек ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келиб, оёғига йиқилдилар. Улар орасида ёши улуги бўлмиш Идику ўзбек ҳазрат соҳибқиронга илтижо қилди:

— Кўп яхшиликларингизни кўрдик, аълоҳазрат. Мана энди Тўхтамишни дафъ этиб, Жўчи улусига ҳам эмну омонлик бағишладингиз. Биз уччаламиз элу аймоғимиз бирлан бир умрга хизматингизда камарбаста бўлурмиз. Ҳамиша сизнинг амру фармонингизда бўлурмиз, иншо-алло.

Темурбек Идикубийнинг тилёғламачилик қилиб турганини пайкади. «Ҳа, Сулаймон ўлиб девлар қутулди. Энди сенларга улус керак. Жўчи улуснинг фармонбадорлиги керак», деди у ичида, лекин ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди.

— Садокатингиз хусусида иштибоҳимиз йўқ, жаноблар. Жўчи улуснинг инон-ихтиёри бундин бўёғига сизларнинг ихтиёрингизда бўлғай.

— Куллуқ, аълоҳазрат! — дея аввал Идикубий, сўнг Кунча ўғлон билан Темур Қутлуғ эмаклаб бориб, хазрат соҳибкироннинг пешини юзларига суртдилар.

Амир Темур «яна қандай гапларинг бор?» — дегандай уларнинг кўзларига тикилди. Идику ўзбек айнан шуни кутиб турган экан, шоша-пиша гапира кетди:

— Агар ижозати олий бўлса, ҳар биримиз ўз юрти-мизга боруб, эл-улусни интизомга келтурсак, сўнг, зарур бўлиб қолғонда, лашкар бирлан келиб хизматингизда бўлурмиз.

Темурбек уччаласининг муддаосини бошдан билиб турган эди. «Эл-улусини тинч идора қилиб ўлтирсалару, нур устига аъло нур, ишқилиб Тўхтамишга ўхшаб иш тутмасалар, бас», — деди у ўз-ўзига ва уларнинг илтимосини инобатга олди. Қайтишларида уларнинг шарафига махсус тўй бериб, ҳар бирини зар чопон, мурассаъ камар, наслдор от ва бошқа анвойи ҳадялар билан сийлади. Улар жунашаётиб, «Тўхтамиш ўғлон ҳали бир ёқлик бўлгани йўқ, биз, албатта, тез орада лашкар йигиб келурмиз», деб ваъда бердилар. Бирок, Идику ўзбек билан Темур Қутлуғ қайтиб келишмади. Фақат Кунча ўғлон аҳдида туриб, хазрат соҳибкирон Уртубада турганда хизматига етишди. Барибир, у ҳам аҳдида турмади. Зафар асар лашкар қайтишда Ёйикдан ўтганда Кунча ўғлон бир кечада ғойиб бўлди.

Тўхтамиш мағлубиятга учраб, Кундузчадан чекингандан кейин хазрат соҳибкироннинг қутлуғ мавкаби Идил бўйидаги Уртуба мавзеъига келиб тушди. Кўп ўтмай, Тўхтамишни қувиб кетган қўшинлар ҳам қайтишиб, шу ерда жам бўлдилар. Улар беҳисоб ўлжа билан қайтдилар. Тарихий манбаъларнинг гувоҳлик беришича, ҳумоюн ўрдуга шу қадар кўп от, туя, сигир ва қўй-эчки йиғилдики, улар таксим этилгандан сўнг ҳамма-умаро ҳам, лашкар ҳам бирпасда ғаний бўлди. Асирлар ҳам кўп эди. Улар орасида канизаклар ва алп комат ғуломлар ҳам бор. Шулардан 5000 таси хазрат соҳибкирон улушига тегди.

Уртуба хушхаво ва тароватли бир манзилгоҳ экан. Амир Темур ушбу беҳишт оийн ерда йнгирма олти кун турди. Деярли ҳар кун базми жамшидлар бўлди. Сертакаллум соқийлар, хушовоз ва нағма андоз созанда-лару хонанда-лар базмларга жон бағишлаб, ҳам-манинг чанок кўнглини сел қилдилар, Ҳазрат соҳибқирон ўша кунлари тамом лашкарни анвойи инъомлар билан сийлади, урушда ўзини кўрсатган амир ва бекларнинг мартабасини кўтарди. Улардан баъзилари тархонлик мартабасига сазовор бўлдилар.

Тўхтамишхон устидан қозонилган бу ғалабанинг тарихдаги роли бениҳоя катта бўлди. Агар бундан бир йил муқаддам Хизрхўжа ўғлон, Анқо тўра ва Камариддин устидан қозонилган ғалаба Темур давлатининг Мўғулистон устидан сиёсий таъсирини кучайтирган бўлса, 1391 йили Тўхтамишхоннинг мағлубиятга учратилиши Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдирди. Шундан кейин у бирнеча йил қаддини ростлолмади. Энг муҳими, Тўхтамиш энди Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳудудларидан ғарбга, Идилнинг нариги тарафига суриб юборилди. Мўғулистон билан Жўчи улуси устидан қозонилган ғалабалардан сўнг Мовароуннаҳр ва Туркистон аҳли бу икки қудратли давлатнинг кўпдан бери давом этиб келаётган таҳдидидан қутулди. Темур давлатининг шарқий, шимолий ва ғарбий ҳудудлари хавф-хатардан холи бўлди.

ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ

Зулқаъда ойининг ўрталарида (1391 йил 15 октябрда) зафар байроқли лашкар эсон-омон Ўтрорга келиб қўнди. Шу ернинг ўзида амирзода Мироншоҳга ўз улуси Хуросонга қайтишга ижозат берилди. Чунки яқин орада Эрон билан Ирок устига қилинадиган ҳарбий юриш муносабати билан амирзоданинг у ерда қиладиган муҳим юмушлари бор эди. Ҳазрат соқибқирон ҳам, ҳали юқорида айтилган сабабларга кўра, бу ерда кўп вақт қолмади. Одамлар ва чорполарга бир-икки кун дам берилгандан кейин ўзлари ҳам Ўтрордан Самарқанд сари юзландилар. Хижрий 794 йилнинг муҳаррам ойида (1391 йилнинг декабр ойида) тамом лашкар ва уғруқ Порсин даштига келиб тушдилар. 1391—1392 йил кишида ҳазрат соқибқирон ўша манзилда бўлди. 1392 йилнинг баҳорида адирлар ва чулу биёбонлар кўм-кўк ўтлар, боғу роғлар анвойи гуллар билан безанганда, ҳазрат соқибқирон ва ҳумоюн мавқаб Хўжанд дарёсидан ўтиб, Дизакка келдилар. Сўнг бир неча кунни сайру саёҳат ила кечириб, Самарқанднинг дилга ором бағишловчи тароватли манзилгоҳларидан Ипор кўриғига келиб тушдилар. Шу ерда бир вақтлар Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг инон-ихтиёрида бўлган Қобул, Ғазни ва Зобулистондан иборат улкан мамлакатини набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгирга инъом этди. Унинг ёнига номдор амирлардан Сулаймоншоҳ, Қутбиддин, Али Ғончи, Баҳлул, Ислон барлос, Темурхўжа, Баротхўжа кўкалтош, Хусайн суфи, Хуббихўжа, Иқболшоҳ ёрғучи, Шамсиддин Учқора ва бошқаларни қўшиб Ғазни тарафга жўнатди. Уларнинг кетидан ҳазрат соқибқироннинг ўзлари ҳам Ипор кўриғидан кўчдилар ва ўзининг доимий тўхтайдиган жойи — беҳишт ойинлик Қонигилга келиб қўндилар.

Эртаси кўни саломдан кейин кўринишхонага эшик оға кириб мадҳ улё Сароймулк хоним ташриф буюрганини хабар қилди. Амир Темур бу қутилмаган ташрифдан ҳам таажжубланди, ҳам ташвишланди. Нима, тасодифан бир

гап бўлдим, ўзи? Ахир кечкурун бирга эдилар, эрталаб нонуштани ҳам бирга қилишгандилар-ку? Зарур гапи бўлганда ўшанда айтмасмиди. «Йўқ, бу ерда бошқа бир гап борга ўхшайдур. Шу яқин орада саройда бирон қорхон бўлган, чоғи», деган ҳукм чиқарди у ва эшик оғага буюрди:

— Айт, кирсунлар.

Эшик оға таъзим қилиб айвонга чиқди. Хиёл ўтмай, қўринишхонага Сароймулк хоним кириб келди ва остонадан ўтиб оқиб икки қўлини кўксига қўйиб чуқур таъзим бажо келтирди.

— Келинг, бегим, қадамларига ҳасанот. Ўлтиринг.

Сароймулк хоним эрининг қаршисига ўлтирмоқчи эди, ҳазрат соҳибқирон эътироз билдирди:

— Йўқ, йўқ, бегим, бўёққа ўтинг,— Темурбек хотинига ёнидан жой кўрсатди. Дуо-фотиҳадан сўнг бегим бир маслаҳатни ўртага солди:

— Ҳазратим, қўлингизни айбга буюрмасангиз, кўнгилга маслаҳатлик гап келди, шуни арз қилсам.

Ҳазрати соҳибқирон оқила ва фозила бу аёлни жондан ортиқ кўрарди, ҳамма вақт гапларини эшитиб, маслаҳатларини қўлоққа оларди. Мулоҳим бир қайфиятда унга мурожаат этди:

— Буюрингиз, бегим! Арзингиз бош устига.

Сароймулк хоним оқиста бошини кўтариб, тавозеъ ва тавондорлик билан кўнгилдаги ўша гапни арз қилди:

— Нури дийдаларимиз, умиду ишончимиз амирзода Пирмуҳаммад бирлан амирзода Рустамлар бўй чўзиб, йигит бўлиб қолишибдурлар. Ўз-ўзимиз бирлан бўлиб қолиб, аларнинг йигит бўлиб қолғонларини билмай қолибмиз, ҳазратим.

— Ҳа-я, дарвоқеъ шундай бўлгонга ўхшайдур, бегим,— Амир Темур Сароймулк хонимга меҳр ила нигоҳ ташлади. Қандай ажойиб инсон бу аёл. Ўзини ўйламайдур, бошқаларнинг дарду ҳасрати бирлан кун кечирадур, шу набираларини деб ўтапти у. Шу ерда бегимнинг бефарзанд ўтаётганига ич-ичидан ачинди, хотинининг муддаосини тушунди, ундан сўради:

— Амирзодалар учун қаллик ҳам топиб қўйғондурсиз, бегим? Бўлажак келинларимиз тайинлик ердан-му?

— Ҳа, ҳазратим, кўз тагига олиб қўйғонларимиз бор.

— Агар сир бўлмаса, аларнинг қимлигини билсак бўлурму?

— Бўладур ҳазратим, сиздин сир тутатурсангиз нимарсамиз йўқ.

— Шундай қилиб, бўлгувчи келинларингиз ким бўлди эркан, бегим?

— Ғиёсиддин тархоннинг эгизак қизлари. Бирини Фотима, иккинчисини Зухро аташар эрканлар.

Ҳазрат соҳибқирон бўлажак куда ва унинг аҳлу оиласини яхши биларди. Шунга қарамай гапи сал кизикрок бўлди.

— Шундай денг, бегим? Ғиёсиддин тархоннинг бир этак боласи бор деб эшитганмиз. Янглишмасак, ўн иккита алар. Тангри таоло уни бола зотидин камситмағон. Хотипи ҳам полвон хотин. Туғиб чарчамаган, азамат. Қизлари ҳам оналарига ўхшаган бўлгондур?

Сароймулк хоним алланечук бўлиб кетди. Эрининг Ғиёсиддин тархоннинг азамат хотини хақидаги гапи унга таъсир қилди, чамаси. Чунки у бефарзанд эди. Амир Темур шу ерда ўйламай гапириб қўйганидан бироз пушаймон бўлди. Шунн гапириб кима қиларди. Ахир, ўзиники бўлмаса-да, Улуғбек билан Ижил мирзони зўр меҳр билан тарбия қилиб турибди-ку. Хотинига узр-маъзур айтган бўлди:

— Бандани афв этинг, бегим, густохлик қилдик.

Энди Сароймулк хоним ноқулай аҳволда қолди. Буришиб-тиришиб нима қиларди? Ўзини тутса бўлмасмиди? Ҳориб-чарчаган шу кекса одамни икки оғиз ноўрин гапи учун оғир аҳволга солиб нима қиларди? Бегим ўзини ич-ичидан қойинди, меҳр билан эрига қаради ва ўз навбатида ҳазрат соҳибқирондан узр сўради. Сўнг гапини яна тўйга бурди:

— Қалай, ҳазратим, қудалар маъқулму?

Ҳазрат соҳибқирон ортиқча бир нима демади. Де-ёлмасди, ҳам. Сабаби яна ўришсиз гапириб қўйишдан кўрқди. Факат «розиман» дегандай бошини хиёл ликилла-тиб қўйди.

Буёғига гаплари қовушмади. Сароймулк хоним эридан руҳсат олиб охиста ўриндан гурди ва ҳазрат соҳибқиронга чуқур таъзим қилиб, кўринишхонадан чиқди.

Ўша кунданок тўйга тайёргарлик ишлари қизиб кетди. Орадан бир ҳафта ўтиб, Қонигилга тилларанг, пистаранг, хаворанг ва окранг инак матоалардан шунча кўп чодир тикилдики, Чўпон огадан қараган одам осмон барча юлдузлари; Аторуд, Зухал, Миррих ва Зухролари бирлап учиб тушиб шу ерга қўнибдур, деб фараз қиларди. Тўй бошланиши олдида эр-хотин яна кенгашиб, амирзода Мироншоҳнинг фарзанди Абубакр мирзони ҳам Пирмуҳаммад ва мирзо Рустам билан бир кунда ўйлантириб

қўйишадиган бўлишди. Амирзода Абубакр Хожиги Сайфиддиннинг битта-ю битта кизи Робия бекага унаштирилди...

Тўю томошалардан кейин Амир Темур Самарқандда тахминан уч ой, баҳор этаклагунча турди. Лекин бор вақтини юриш ташвишлари билан кечирди.

Бу галги юриш яна Эрон ва Ироқи араб тарафга қилинадиган бўлди. Нега яна ўша Эрон ва Ироқ тарафларга? Ахир, бу ерлар кечагина, уч йиллик юриш вақтида (1388—1390) забт этилган эди-ку? Қайтадин юришга уни нима мажбур қилди? Лекин билган одамга буни сабаби яққол кўзга ташланарди. Биринчидан, ўшанда Мўғулистон ва Дашти қипчок кўчманчиларининг Мовароуннахр устига қилган хуружлари, мамлакат ичида юз берган нотинчлик орқасида юриш охирига етказилмай қолган ва Амир Темурнинг кузлаган режалари тула амалга ошмаган эди. Ўшанда у юришни тўхтатиб, қўшинни орқага буришга мажбур бўлганди. Иккинчидан, ўша уч йиллик юриш вақтида фатх этилган улкалар, Мозандарон, Форс, Кичик Луристон, ал-Жазиранинг ҳокимлари исён кутариб, Амир Темурнинг доруға ва шихналарини, катта шаҳарларда қолдирган аскарларини ўлдирдилар ва унга бошқа итоат қилишдан бош тортдилар. Ҳозирда режалаштирилаётган беш йиллик юришдан мақсад бу бебошликлар, исёнларнинг ҳаммасига барҳам бериш ва Мисргача бўлган ерларни тўлиғича тасарруф қабзасига киритиш эди.

Амир Темур бир вақтлар дўсти ва иттифокдоши амир Ҳусайн билан оралари бузулиб, низолашиб қолгандан бери бир нарса устида кўп бош қотириб келарди. Қизик, рубъи маскун ўзи аслида бўрёдай бир нарса бўлса-ю, унинг ҳар бурчагида, балки бир қаричида савлат тукиб бир подшоҳ ўлтирадур. Ўша бир парча мамлакатга кириш ҳам, чиқиш ҳам унинг ижозатисиз бўлмайдур. Ҳамма ерда қоровулхона, божхона, катта-кичик ҳокимлар ва туралар... Миршаблар билан сипоҳийлар раиятдан кўп. Арик чопмай, экин экмай, хирмон кутармай, ўша бечора раиятнинг қонини зулук бўлиб сўриб ётишибди. Шунга яраша эл-юрт мухофазасининг уддасидан чиқаётган бўлсалар ҳам майли эди! ... Карвонлар ва зиёратчиларни қон қакшатиб юрган ўғри, қаззоб ва йўлтўсарларни айтмайсизми?! Одамлар тирикчилик ваҳжидин бир юртдин бошқа бир юртга хотиржам бориб келолмаса, мусулмонлар ўз бурчини адо этиб, муқаддас шаҳарлар Маккаю мукаррама бирлан Маданайи мунаввара зиёра-

тиға боролмай қолган бўлса инсофданму, ўзи?! Булар ҳам етмагандай, эл-юртлар орасида тинч-тотувлик ўрнига ҳамма ерда уруш-таллошлар давом этаётибди. Хукмдорлар бир отанинг боласи ва бир маслакдаги кишилар бўлатуриб, «мен сендин зўрмен!» кабилида иш тутиб, ўзаро низолашиб, ёвлашиб, уришиб юрсалар. Бундай шароитда дунё обод, халқ қандай қилиб тўқ ва фаровон бўлсин! «Бир кун жанжал бўлган ердан қирқ йил хайру барака кўтарилади», деб айтган эканлар ота-боболар. Подшоҳларнинг бир-бирига ҳамиятсиз бўлиб қолганлигига улар орасида дини ислом ва шариат қонунларининг бўшашиб кетганлиги, имон заифлашиб қолгани сабабдир, албатта. Имони йўқ одамда инсоф ҳам бўлмайди.

Амир Темур шу ерда жаҳон уламосининг унга берган бир фатвосини эслади. «Саккизинчи юз йилликда чиққан дин янгиловчиси соҳибқирон Амир Темурдики, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантириб, саййидлар ва уламони иззату икром қилади. Пайғамбар мулкини тасарруф қилади». Буни унга ўша жаҳон уламоларидан бири Мир Саид Шариф Журжоний ёзиб юборган эди. Ўшанда ҳазрат соҳибқирон Мир Саид Шариф Журжонийнинг мактубини пири Зайниддин Абубакр Тоябодийга бериб юборди. У мактуб хошиясига мана бу сўзларни ёзиб қайтариб юборган эди: «Дину шариатга ривож берувчи соҳибқирон Амир Темурга, Аллоҳ уни ҳамиша қўллаб-қўлтиқласин, маълум бўлсинки, бу иш ул кутби салтанатга Алло таоло тарафидин берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек катта ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдур». Темурбекнинг хотирига Қуръони каримнинг «Намл» сурасидаги ночор одам дуо-илтижо қилса вақтида дуосини қим қабул қилиб, ҳожатини (қим) чиқаради? Тангри таолога ёлворганда қим ундан балони даф қилади?» деган оят ҳам келди. Бундан чиқди, майда-чуйда подшоҳлар, сон-саноксиз бек ва ҳокимлар, бешафқат ўғри ва йўлтўсар зулминин мўмин мусулмонларни у химоя қилмаса, қим химоя қилади? Дунё обод, мўмин-мусулмонлар тинч-омон ва фаровонликда яшашларини таъминлаш шу саккизинчи юз йилликда Амир Темур кўрагоннинг зиммасига тушган-ку! Амир Темур ўздан аввал ўтган жуда кўп ҳукмдорларни ҳам эслади. Доро, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон унинг хотиридан кечди. Бироқ ўша фотиҳлар ўзга халқларни асоратга солиш

максадида жаҳонгирлик кўйига кирдилар. У эса мўмин-мусулмонни ҳимоя қилиш, унинг бошини қовуштирмоқ ниятида шу кўйга қиряпти. Ҳеч бўлмаганда, Миср бирлан Чин оралиғида истиқомат қилиб турган элларни ўз туғи остига бирлаштирмоқчи. Бунинг нимаси ёмон? Ахир, «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар!» деган гап ҳам бор-ку! Амир Темур беш йиллик юришни мана шу режани амалга оширишда бир босқич бўлади, деб ҳисоблайпти...

Ҳижрий 794 йил ражаб ойининг 15-куни (1392 йил 9 июни) ҳазрат соҳибкирон тамом Мовароуннаҳрдан тўпланган лашкар билан Бухоройи шариф сари юзланди. Бир неча вақт ўша ерда турди. 1392 йил 23 июн куни энди йўлга чиқмоқчи бўлиб турганларида, у бирдан ўсалланиб қолди. Бошда дардга сўз бермади, чунки биринчидан, шунчаки ўткинчи дард, деб ҳисоблади уни. Иккинчидан эса, энг муҳими, қўшинларга қучиш ҳақида буйруқ бериб бўлинган эди. Шунинг учун лашкар ҳам, ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари ҳам отланиб йўлга чиқдилар. Аммо кўп йўл босмай, Бухоройи шарифнинг ёнгинасидаги Жуйи зар наҳрига етганларида қасал зўрайиб кетиб, шу ерда тўхташга буйруқ берилди. Амир Темурнинг бетоблиги, агар ҳақиқат ошқор қилинадиган бўлса, ҳаммани таажжублантириши, айниқса лашкар билан умарони саросима ва тушқунлик исканжасига тушириб қўйиши мумкин эди. Шунини ҳисобга олиб, ҳазрат соҳибкиронга яқин одамлар дарҳол бунинг чора-тадбирини кўрдилар. Амирзода Муҳаммад Султон катта амирларни дарҳол чо-дирга — кенгашга тўплади.

— Ҳазрат соҳибкирон, — деди у амирларга мурожаат қилиб. — Ҳисор, Хутталон ва Ҳоразмнинг лашкари келгунча шу ерда тўхтаб туришни буюрдилар. Унга қадар қўшинларнинг умумий аҳволини, захирага тўпланган озик-овқат, ем-хашак ва қурол-аслаҳани яна бир марта диққат билан тафтиш қилишни ҳам талаб қилдилар.

Амирзода Муҳаммад Султон кенгашда ўзини ҳар қандай ташвишдан ҳоли тутишга ҳаракат қилса-да, амирлар қўшинларни юриш аввалидаёқ бирдан тўхтатиб қўйилишига бирон жиддий масала, қутилмаган ҳодиса сабаб бўлганлигини пайкаб олтиришарди. Лекин сабаб ёки ҳодисанинг нималигини билолмадилар. Туманларига қайтиб борганларида эса улар ҳам ҳеч нарса билмагандай ўзларини оғир-босиқ тутдилар. Чунки оғир-босиқлик, интизом ва етти ўлчаб бир кесиби иш туттишни уларга Темурбекнинг ўзи ўрнатган. Енгилтак, интизомсиз, ўйламай-нетмай иш туғувчиларни у ўлғудай ёмон қуради.

Буни у беклар ва амирлардангина эмас, фарзандларидан ҳам талаб киларди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг чодирда кенгаш бошланган айни бир пайтда Самарқандга чопар юборилиб, ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари ва Самарқандда қолган катта-кичик фарзандлари Жуйи зарга чақирилди. Шу пайт зафар асар лашкарнинг манғулоӣ Жайхундан ўтиб бўлган эди, у ҳам келган ерида тўхтатилди.

Ҳазрати олиялари Сароймулк хоним, Туман оғо, хизр маолий Султонбахт бегим ва фарзандлари Жуйи зарга етиб келганларида, касаллик зўрайиб, ҳазрат соҳибқироннинг саломатлиги мўътадиллик даражасидан ўтиб кетган эди. Турку тожикдан чиққан бор табиблар беморнинг муолажасида туришиб саъй-ҳаракат кўрсатдилар. Саройда табиб ул-атаббо рутбасига мушарраф бўлган хожи Муҳаммад Табризий табиблар тепасида туриб, ҳазрат соҳибқироннинг нима ичиши ва нима ейишини белгилаш билан машғул бўлди. Ўша пайтда шарофатли мазорлар, табаррук букъаларга ҳадя ва садақалар юбордилар, фақир ва солиҳларга ҳам хайру садақалар улашдилар, ҳазрат соҳибқироннинг хос от, мол ва қўйларидан сўйдириб ҳудойилар қилдилар, гўштнинг бир қисмини мустаҳакларга тақсимлаб бердилар. Хайрият, шаъбон ойининг ўрталарига (1392 й. 8—10 июл) бориб бир кун кечаси ҳазрат соҳибқироннинг аъзоларида соғайиш аломатлари пайдо бўлди. Тез кун ичида у оёққа туриб кетди.

Муборак рамазон ойининг олтинчисида (1392 йил 27 июл куни) лашкар Жуйи зардан кўзғалиб йўлга чикди. Ўша ойнинг ўн иккинчи куни (1392 йил 3 августи) ҳумоюн мавкаб Амуя деган манзилгоҳга етиб келиб тушди. Шу ерда бир-икки кун турилгандан кейин Амир Темур маҳд улё Сароймулк хоним, Туман оғо ва барча оғолар билан шахзодаларни амир Хожи Сайфиддинга қўшиб жўнатдилар. Орадан икки кун ўтиб, амирзода Шохрух ҳам пойтахтга жўнатилди. Шундан сўнг жаҳонга зеб берувчи мавкаб ва зафар асар лашкар Жайхундан ўтиб, унинг сўл соҳилида чодир тикди. Қиска ҳордиқ чиқариб, сафар анжомларини тартибга келтириб олганларидан кейин йўлга тушдилар ва Марви шоҳижаҳондан Моҳонга, ундан кейин шаввол ойининг биринчи куни (1392 йил 21 август куни) Елғиз ёғочга келиб тушдилар. Ҳабушоннинг ҳам Елғиз ёғоч отлиқ машҳур бир манзилгоҳи бор эди. Лашкар шу ерда амирзода Муҳаммад Султон бош бўлган манғулоӣ қисм билан учрашди. Шу ерда Бағлондан

Пирмухаммад Жаҳонгир билан амир Жаҳоншоҳ ҳам уша тарафларнинг кўшини билан олий мавкабга келиб кўшилди. Эртаси куни Ҳиротдан хизр маълий Хонзода бегим ҳам шу ерга етиб келди ва одатдагидек қайнотаси шарафига катта тўй бериб, унга муносиб пешкашлар тортиқ килди. Амир Темур зукко ва меҳрибон келинини подшоҳона совғалар билан сийлади.

Шаввол ойининг 20-сида (1392 йил 11 сентябрда) кечга яқин Темур ва унинг кўшинлари Астробод ҳудудига кириб бордилар ва Журжон дарёсининг бўйига чодир тикдилар. Вилоят ҳокими Пир Подшоҳ уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан шу ерга келиб кутиб олди ва никубандалик изҳор килди. «Хайрият, нон-тузимни унутмабдур, Омил ва Сори ҳокимларига ўхшаб кўрнамаклик килмабдур», деди Темурбек ўз-ўзига. Тўғриси, Пир Подшоҳдан мамнун бўлди. Уч йиллик уруш пайти у вилоятга кириб борганда, унинг отаси саййид Лукмон Подшоҳ бундан уч кун аввал оламдан ўтган ва тамом эл-юрт аза тутиб ўлтирган экан. Шунга карамай, Пир Подшоҳ шу сафар ҳам уни пешвоз чиқиб кутиб олди. Ҳазрат соҳибкирон уни мотам либосида кўриб бошига оғир мусибат тушганлигини пайқади ва унга чуқур таъзия изҳор килди, эртаси куни саййид Лукмон Подшоҳникига бориб фотиҳа ўкиб қайтди. Ҳазрат соҳибкирон Пир Подшоҳнинг никубандалигини тақдирлади. Журжондан жунаб кетишда Астробод вилоятини унинг ўзига қайтариб берди.

Нусрат шиор мавкаб Журжондан чиқиб, тахминан уч марҳала йўл босгандан кейин калин ва поёнсиз камишзорлардан чиқиб қолди. Уни айланиб ўтишнинг иложи йўқ эди. Вакт мусоида килмасди бунга. Камишларни ўриб ундан йўл ясаб ўтишдан бошқа чора қолмади. Пиёда аскарлар ва теварак-атрофдан ҳайдаб келинган минглаб ҳашарчилар қўлига ўроқ олиб, енг шимариб ишга тушдилар. Камиш ўриб, уни ботқоқ устига тўшаб йўл солдилар. Шундай қилинмаганда, бу борса-келмас тўқайзордан эсон-омон ўтиш амри маҳол эди.

Шавволнинг 23-сида (1392 йил 14 сентябрда) Омулга тўрт фарсах қолганда, тепалик устига қурилган бир қалъа устидан чиқиб қолдилар. Унинг бир тарафи денгиз, бир тарафи сувга лиммо-лим тўлатилган хандак эди. Текис бир тарафини эса, тахминан бир мил масофада сув босиб ётарди. Бунинг устига, унинг чор тарафини шохлари бири-бирига киришиб, чакалак бўлиб кетган қулоч етмас азим дарахтлар қуршаб турарди. Қалъага яқин ғариб бир кишлокнинг одамлари Омул ҳокими аҳлу оиласи, хизмат-

корлари ва хазинаси билан шу қалъа ичида истиқомат қилиб турганини айтиб бердилар. Лекин уни камал қилиш ва қуч билан олиш амри маҳол эди. Қўп қурбонлар талаб қиларди бу иш. Шунинг ҳисобга олиб, Амир Темур саййид Қамолиддин билан музокара очиб ва тортишувни хайр-хўшлик билан ечишга қарор қилди. Шу мақсадда икки йилдан бери хизматида юрган унинг ўғли саййид Гиёсиддинни чақиртириб, ундан илтимос қилди:

— Қалъага бориб улуғ отангизга айтингиз. Беҳуда қон тўкишдин не фойда? Яхшилик бирла қурушимизга келсинлар, ёки қалъа дарвозасини очсинлар. Биз у зоти олийларига ёмонликни раво қўрмайдурмиз.

Аммо саййидзоданинг элчилигининг фойда чиқмади. Саййид Қамолиддин ҳазрат соҳибқироннинг сўзларига эътибор қилмади. Аксинча, элчисини тутиб қолди, ўзига эса ҳақоратомуз бир мактуб билан жавоб қайтарди. Яна қўп бор икки ўртада борди-келди бўлди, лекин бундан ҳам наф бўлмади. Иложи қанча? Қуч ишлатишга тўғри келди. Амир Темур лашқар ва ҳашарчиларга теварак-атрофнинг қамиш ва чўпларини чопиб олиб келиб ботқоқлик устига чортоқлар қуришни буюрди. Чортоқлар манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар билан қалъа ичкарасини бўмбордимон қилиш учун керак эди. Хулласи қалом, бир ой ичида қўтарилган тўртта чортоқ гепасига манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар ўрнатилди. Шу тариқа зулқаъда ойнинг 28-куни (1392 йил 16 октябрда) камал жанглари бошланиб кетди.

Темурбекнинг олдинги қаторда турган бир неча пиёда аскарлардан иборат қўшинлари ҳужумга ўтиб, урушни бошлаб бердилар. Пиёдалар саййид Қамолиддиннинг хандақ ёнида турган пистирмадаги саккиз юз нафар мергон йигитининг ўқиға дучор бўлдилар. Уларга ҳазрат соҳибқироннинг қўшинини қўнғон тирборон қилдиларки, замин тўкилган қондан дарёйи азимга, қўнғон ўлиқлардан тоғу тошга айланди. Темурбек пиёдаларига қўмақ учун саккиз қўшин аскар юборди. Қаттиқ жанглардан кейин қўмаллик тирандозлар мағлуб бўлиб, қолган-қутгани қалъа ичкарасига чекинди. Зафар асар қўшинлар уларни таъқиб қилиб бориб, хандақнинг нариги бетида, илгари ўқчилар турган зовур ва иншоотларни эгалладилар. Шу тариқа яна икки кун қаттиқ уруш бўлди. Саййид Қамолиддин кўрдики, урушни ортиқ давом эттиришдан фойда чиқмас экан. Ҳали чортоқлар устига ўрнатилган манжаник, раъд андозлар ва нафт андозлар ишга туширилганича йўқ. Худо қўрсатмасин, агар улар ҳам ишга туширилади-

ган бўлса, Омул ва омулликларнинг шури курийди. Ҳоким вазирлари, саййидларнинг катталари ва уламо билан кенгашиб, қалъа аҳли бошига бундан ортик мушкулликлар тушмай туриб, яхшиси сулҳ сўрашга қарор қилди ва урушнинг учинчи куни (1392 йил 19 октябрда) муҳибби ҳос мавлоно Имомиддинни ўзи билан бирга олиб, тавбатазарруъ қилиб олий остонага бош уриб келди.

— Густохлик қилдик, аълоҳазрат, биз нотавон бандаларингизни афв этинг,— дея саййид Қамолиддин ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига йиқилди.

Амир Темур унинг беэътимодлиги ва қайсарлиги оқибатида лашкар ва амирларнинг бир ойдан ортик шу зах қамишзорда ётиб азият чеккани ва берилган катта қурбонларни унинг юзига солиб ўлтирмади. Ёши ва наслу насабини ҳурмат қилди. Лекин илиқ муомала қилмади.

— Майли, ҳазрат, жарималарингизни ўтун қилдик. Молу омонни ҳам ўтун қилурмиз. Лекин битта шартимиз бор,— Темурбек сул қўлини хиёл кўтариб, кўрсаткич бармоғини ёзди.

— Бош устига, аълоҳазрат, ҳали битта эркан шартингиз, мингта бўлғонда ҳам бажаришга тайёрдурмиз. Фақат аҳлу аёлимиз ва молу жонимиз омон қолса, бас.

Амир Темур бу кўрқоқ ва иккиюзламачи одамнинг сўзларига эътимод қилмади. Аксинча, тиз чўкиб, зорланиб, хоксор бўлиб ўлтирган бу одамга ижирғаниб ер тагидан қараб қўйди,

— Турингиз, таксир, бу сизга ярашмайду.

Саййид Қамолиддин зўрга ўрнидан турди ва икки қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди. Амир Темурнинг ўша шартини интиқиб кутди.

Темурбек сўзида давом этди:

— Шартимиз у қадар оғир эмас, саййидзода.

Локин буёғини айтмай бироз сукут сақлади. Темурбек уни имтиҳон қилиб, юз-қўзига тикилди. Саййид Қамолиддин қийналиб кетди. Темурбекнинг шартини эшитолмай юраги тарс ёрилай деди. Қора терга ботиб, оёқлари дир-дир титрай бошлади. «Қийналгани етар энди», деди Темурбек ичида ва шартини айтди:

— Шартимиз шулки, таксир, байн ул-аном орасида эътиборга молик бўлмиш қалъадағи барча саййидзоларни кўч-қўрони бирлан бизнинг ихтиёримизга жўнатсинлар, токи алар Туронзамин шаҳарларининг шуҳратини орттирсунлар.

Қўп ҳам оғир эмасди бу шарт, лекин яхшилаб ўйлаб қараганда оғир эди. Амир Темур Мозандарон халқи,

туғриси унинг ҳокими ва асизодалари бундан кейин бошини итоат ва никийд халқасидан чиқармасин, деб шундай қилаётибди. Бу қадимдан қолган одат. Бунинг отини омонат, деб атардилар. Бордию оталари бош кўтаргудай бўлсалар болаларининг, яъни мана шу омонатларнинг боши кетарди. Илож қанча? Саййид Камолиддин Амир Темурнинг шартини қабул қилишга мажбур эди. Саййид Камолиддин шундай қелишув билан қалъага қайтди, бироқ уч кун деганда ҳам ундан дарак бўлмади. Тўртинчи кун намози бомдоддан кейин, қалъа ичидан қарнай-сурнай, нағора овози келди. Бу муҳолифатнинг янгиланганлигидан дарак берарди. Саййид Камолиддин қалъага қайтиб боргандан кейин яна хиёнат қўйига кирди ва қалъанинг буржу бораларини аскар билан тўлатиб, душманлик тариқини тутди.

«Бу уруш,— деди Темурбек ичида,— кўпчиликнинг қонини тўкадиган уруш. Лекин илож қанча? Буни саййид Камолиддиннинг ўзи хоҳлаб турибдур.»

Ҳазрат соҳибқирон шу заҳотиёқ туман бошлиқларини тўплаб юз берган воқеа ҳусусида қисқа кенгаш ўтказди. Амирлар ўз мурчилларини мустаҳкамлаш ва қўшинларни ҳужумга ўтишга ҳозирлаш ҳақида топшириқ олишди, қалъанинг текислик тарафига нақбчилар тайинланди. Амирлардан Пир Подишоҳ, Аргуншоҳ Бурдалиқий, Нодиршоҳ Қорақўлий ва шайх Али баҳодирларни, Жайхун кемачилари ҳамда манжаникчилар, раъд андоз ва нафт андозларни уларга қўшиб қалъанинг Дарёи қулзум тарафига юборди. «Денгиз ёқалаб боринглар, душман кемалари қаерда бўлса қўлга киритинглар, уларга манжаник, раъд андоз ва нафт андозларни ўрнатиб, қалъага денгиз тарафдин ҳужум қилинглар», деб буюрди уларга. Темурбек тузиб берган режага кўра нақбчилар тепалик тарафдаги сувни қочириб, шиддат билан тўрт тарафдан нақб қазинишга тутиндилар, хандак атрофидагилар уни хору ҳас билан тўлдиришга киришдилар, кемачилар эса мазандаронликларнинг олти кемасини қўлга киритиб олдилар ва уларга тош, нафт ва отувчи маҳсул мосламаларни ортиб, ҳужумга шай турдилар.

Ҳужумга умумий ҳозирлик қарийб бир ой вақтни олди. Ниҳоят, зулҳижжа ойининг охири кунини (1392 йил ноябр ойининг 16-кунини) Мазандароннинг ана шу мустаҳкам қалъасига қор атрофдан ҳужум бошланди. Уч кечаю уч кундуз оғир жанг бўлди ва ниҳоят, зафар асар лашкар ҳисори биринчи ишғол қилишга муваффақ бўлди. Қўшинлар ҳисори дарунга ҳужум бошладилар. Охири, қалъа

аҳли Амир Темур қўшинининг хайбатидан қўриб, мудофаа жангларини бас қилдилар ва жонини ховучлаганча, гурух-гурух бўлиб қалъадан чиқиб таслим бўла бошладилар. Хазрат соҳибкироннинг амри билан Омулнинг барча саййидлари, уламо ва соҳиблари Сорига қўчирилди. Саййид Камолитдиннинг ўзи эса аҳлу аёли билан кемага ўтказилиб, Хоразмга жўнатилди. Хуббихўжа ва Афросиёббек сингари шахид этилган ўнлаб баҳодирлар ва юзлаб йигитларнинг интикоми учун қўлига қурол олиб урушган омулликларнинг барчаси қатли омм қилинди, қалъа ва унинг истехкомлари бузиб ташланди.

Орадан кўп ўтмай, Сори ва Астрободнинг бошқа шаҳарлари ҳам бўйсундирилди. Мовароуннахр, Хуросон каби мамлакатларга фатҳномалар жўнатилди. Бу катта зафар шарафига ўша мамлакатларнинг ҳокимлари суюнчи тўйлар ўтказдилар.

Амир Темур хижрий 795 йилнинг сафар ойигача (1398 йилнинг январ ойигача) Мозандаронда турди. Ўшанда хотинлари ва набираларини ўша ерга чакиртирди. Фармони олий олинини билан Сароймулк хоним, Туман ого, Дар Султон ого ва Нигор оғолар (Дар Султон ого билан Нигор оғолар қанизақлардан бўлиши керак) қомқор шахзодалар: Шохрух, Халил Султон, амирзода Рустам ва Султон Ҳусайнларни олиб хижрий 794 йил зулҳижжа ойининг 24-куни (1392 йил 13 ноябрда) Самарқанддан йўлга чиқдилар. Эртаси куни чошгоҳга борганда, ёмғир аралаш қучли қор ёға бошлади. Бундай шароитда йўл юриш осон эмасди. Шу сабабдан Самарқанддан кўн йироқ бўлмаган Шодмон деган кичик бир қишлоқда йўлга қираверишдаги бир ҳовлида жон сақладилар ва ўша ерда тунаб қолдилар. Қор эртасига аввалгидан ҳам қучайди. Шунга қарамай, 15 ноябр куни ўша ердан қўчиб, хазрат соҳибкирон бино қилдирган обод қасабалардан Димишққа келиб, Темурбек доимо тўхтаб ўтадиган хонадонга меҳмон бўлдилар. Икки кундан кейин осмон ёришиб кетди. Шундан кейин Сароймулк хонимнинг қарвони яна йўлга чиқди. Эртасига Қаршига келиб тушдилар. Орадан бир кун ўтиб, кечки пайт, бу ерга Амир Темурнинг чопари келди ва Сароймулк хонимга хазрат соҳибкироннинг «оғолар ва фарзандлар угрукни келган жойларида қолдириб, жадаллик билан йўлга тушсинлар», деган фармонини топширди.

Қўтилмаганда бахтсизлик юз берди. Оғолар ва шахзодалар энди йўлга чиқамиз, деб турганларида тасодифан салтанатнинг қурратулайин амирзода Шох-

руҳининг кўзи огриб қолди. Шу сабабдан шитоб билан йўл босиш мумкин бўлмай қолди. Карвонни бирмунча секинлаштиришга тўғри келди. Карвон хижрий 795 йил муҳаррам ойининг 16- куни (1392 йил 2 декабри) эсон-омон Жайхундан ўтди, сўнг Марви шоҳижаҳонни босиб ўтиб, уша йилининг 21- муҳаррамида (1392 йил 7 декабрда) Моҳонга келиб тушди. Шу ерда Сароймулк хоним юриш секинлаштирилганини тушунтириб, ҳазрат соҳибкиронга хат ёзиб жўнатди. Хатда хусусан, бундай дейилган эди: «Хумоюн фармонни қўлга олишимиз билан они кўзимизга суртиб, йўлга чиққан эрдик. Ва яна фармонга биноан, уғрукни Қаршида қолдириб, энди сафарга отланиб турғонимизда амирзода Шоҳрух кўз огриги ҳасталиғига дучор бўлиб қолдилар. Шу сабаб бўлиб юришни бирмунча секинлантиришга тўғри келди. Алҳамдулиллоҳ, Моҳонга келиб тушганимиздин кейин бахтиёр шаҳзоданинг дарди бироз енгиллашди. Кичик уғрукни шу ерда қолдириб ҳаракатни имкон қадар шигоблатишга ҳаракат қилурмиз ва яқин кунлар ичида дийдор кўришиб қолурмиз, иншоолло. Унгача яратган эгам Сизни ўз наноҳида асрасун. Завжангиз Биби. Вассалом».

Чопар мактубни олиб кетган куннинг эртасига оғолар ва шаҳзодалар карвони яна йўлга чиқди. Ўн уч кун деганда, Хайлот отлиқ бир жойга келиб қўндилар. Ҳазрат соҳибкирон меҳрибонлик юзасидан уларни шу ерга келиб кутиб олдилар ва уларнинг бошидан нисор сочдилар. Сўнг биргаликда у ердан кучиб, Шосуманга, хумоюн ўрду тўхтаган ерга бориб тушдилар. Ҳазрат соҳибкирон оғолар ва шаҳзодалар шарафига катта тўю томошалар берди. Сароймулк хоним ўша тўй кечаси улуғ амирга оғолар ва амирзодалар номидан анвойи пешкашлар топширди.

Тўй тарқалгандан кейин улар - Темурбек билан Сароймулк хоним бир вақтларгача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўлтирдилар. Хоним охири эрига Қаршида, карвонсарой билан бозор ораллиғида бир жойни ёктириб қолгани ва ўша ерга олий масжид бино қилдиришга қарор берганини айтганда ҳазрат соҳибкироннинг чеҳрасида қувонч ва гурур аломатлари ёнди, хотинига миннатдорчилик билдириб, беихтиёр қўлини унинг елкасига ташлади.

Қўп улуғ иш бўлибдур, бегим. Инсондин иморат, ё боғ ёки фарзанд қоладур. Шундайлар ҳам борки, халқдин оладур, олғонда ҳам мўмай қилиб оладур, локин ўзларидин ҳеч нарса қолдирмайдур, алар. Бундайлар самарасиз дарахт ёнглиқдур. Сиз бирлан биз эрсак, бегим, қобил фарзандлар ҳам, боғ-роғлар ҳам, баланд

иморатлар ҳам ўзимиздин ёдгор қолдириб турибмиз. Мана, биз шу Эронзаминда ҳам, Шасмон деган ерда бир олий қаср қуриш ишини бошлатиб юбордик. Иншоолло, яқин орада битиб қолсай.

Сароймўлк хоним қилган ишидан эри мамнун бўлганлигини кўриб ич-ичидан суюнди...

Амир Темури юриш пайтларида бирон ерда узок тўхтаб қолмасди, айшу ишрат ва вақтихушликка берилмасди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Хали куёш Жади буржидин олмаган, чилла чиқиб, совук бироз бўлса ҳам синмаганига қарамай, 1392-93 йил қиш ўртасида форс билан Ирок устига юриш бошлади. Фармони олийга қўра, садажот, ҳазоражот ва туманот ҳар ўн кишидан учтасини манғулойга ажратди.

— Йўл олис, сафар хатарли,— деди ҳазрат соҳибкирон амирларга,— шунинг учун манғулой икки баробар қучли бўлмоғи зарур.

Манғулой қисм тепасига амирзода Муҳаммад Султон билан амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир қўйилди. Иш қўрган амирлардан Шайх Али баҳодир, Суюнчик баҳодир, Темурихўжа Окбуго ва бошқалар амирзодаларнинг узангисида бўлдилар. Жўнаш пайтида уларга амирзода Шохрух ҳам келиб қўшилди.

Шундай қилиб, гардун мартабали лашкар Мозандарондан чиқиб, Форс мамлакати сари юзланди. Амир Ёдгор барлос, Жаҳоншоҳ баҳодир, амир Шамсиддин Аббос, Ҳожи Маҳмудшоҳ ва амир Учқора баҳодир уғруқ забти учун қолдирилди. Уларга лашкар интизомини қузатиб бориш, яъни ўз даҳаси ёки садасидан ажраб орқада қолувчилар, қочоқлар ва душман хуфялари билан кураш олиб бориш вазифаси ҳам юклатилди.

Зафар асар лашкар Яйлоки валийдан ўтгандан кейин муҳассиллар Домғон, Симнон, Рай ва Эронзаминнинг бошқа шаҳарларига лашкар учун тоғор йиғиб келишга юборилдилар. Йўлда ҳазрат соҳибкирон туманбошиларга: «Қайси бир ҳоким қалъасини қаршилиқ кўрсатмай топшурса, унга теғулмасун, муфсидлар ва йўлтўсарларга шафқат қилинмасун», деб қайта-қайта уқтирди. Бу гап факат лашкар орасидагина эмас, балки Эронзаминнинг қишлоқ ва шаҳарларига ҳам тарқалди, ундан катта-кичик огоҳ бўлди. Шунинг учун ҳам жуда кўп ерларнинг ҳокимлари зафар язақ лашкарга қаршилиқ кўрсатмадилар. У Озарбайжон, Луристон ва Ҳузистонда деярли қаршиликка учрамади. Қазвин билан Султония ҳокимлари Шайх Шаҳсувор билан амир Окчаги ҳам бу

мустаҳкам қалъаларини ўқ овозини чиқармай, амирзода Султон Муҳаммадга топширишди. Луристон ва Хузистоннинг Ова, Найварогиз, Пилгард, Вуружирд, Наҳованд, Хуррамобод каби қалъалари Амир Темур, амирзода Умаршайх ва амирзода Мироншоҳ қўшинларига ўз ихтиёрлари билан таслим бўлдилар. Лекин, барибир, уларнинг ҳаммасидан жони омон олинди. Ундан жуда катта маблағ тўпланди. Амир Темур Зол сойига қурилган катта тош кўприк ёнида тўхтаб турганда Шуштар ҳокими амир Шамсиддин шаҳар улуғлари билан унинг ҳузурига бош уриб келиб, 20 харвор кумуш топширди.

Шунга қарамай, икки-уч ерда Темурбекнинг лашкарига қаршилик кўрсатдилар, озми-кўпми қурбонлар берилди. Шулардан бири Курдистон тарафда, Дарбанди тош хотун деган тор бир дарага кираверишда содир бўлди. Шу ерда дурустгина кийинган, сочу соқолига оқ оралаб қолган, қотмадан келган, бугдойранг, баланд бўйли бир одам келиб амирзодалар — Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммад Жаҳонгир олдида тиз чўкди ва: «Бу тарафларнинг катта-кичик йўлини мендин яхши билатурсан киши йўқ. Илтифотларингизни дариг тутмай, мени гажарчи қилуб олсангизлар. Итоат ва инқиёд мақомида туришга сўз берурмен», — деди.

Унинг юзу кўзларидан тўғрилиқ ва вафодорлик аломатлари кўриниб турарди. Кўринишидан ҳокимидан дилтанг бўлган ва энди, фурсат келиб, ундан ўч олиш ниятида турган одамга ўхшарди у. Амирзода Муҳаммад Султоннинг кўнглидан шунақа фикр кечди. «Нима қилдик энди?», деган маънода инисига қаради. Сўнг ўша йўловчидан жиддий тусда сўради:

— Исминг нима, ким бўласен? Қаерликсен?

— Исмим Жавдод, курдмен. Шу ерлик одаммен. Чўпонмен.

— Не ният бирлан бизга гажарчи бўлуб, эл-юртинг устига бошлаб бормоқчисен?

Иншоолло, яхши ният бирлан келганмен, аълоҳазрат.

Жавдод ўз навбатида сўради:

— Амир Темур ҳазратлари бу ерларда ҳам адолат барқарор қилмоқ мақсади бирлан келганлар, деб эшитдик. Ҳокимлар, беклар ва закотчиларнинг дастидин бўларимиз бўлди. Темурбек аларнинг таъзирини бериб, мўмин-мусулмонни ҳимоя қилармиш, деб эшитдик. Шу ростму?

— Рост, — деб жавоб қилди Пирмуҳаммад Жаҳонгир, — ҳазрат соҳибқирон бебош ҳокимлар, беклар ва

уруғи купайиб кетган йўлтўсарлардан жумлайи мўминни химоя қилиш ниятидалар. Шу йўлга жонни тикканлар.

Амирзодалар бир-бирлари билан сезилар-сезилмас кўз уриштириб олишди, сўнг Муҳаммад Султон чўпон қурдга деди:

— Хўп, майли. Сенга ишондик. Локин билиб қўй, ҳазрат соҳибқирон хоинни душмандин ёмон олулар.

Қурд унинг оёғига йиқилди:

— Йўқ, олий ҳазратлари, вафодор итингиз бўлиб, кечаю кундуз остонангизни қўриклашга аҳд қилгонмен. Биз қурдлар бир сўзлик халқ эруرمىз.

Амирзодалар қурдга ишондилар. Муҳаммад Султон уни хизматига қабул қилди. Бошини силаб чопон, камар ва от берди. Сўнг Шайх Али баҳодирни тумани билан унинг вилоятига юборди. Жавдодни эса унга ғажарчи қилди. Лекин Жавдод аҳдида турмади. Кўп ўтмай, амирзода Муҳаммад Султонга хиёнат қилди. Шайх Али баҳодир Тош хотунга етганда унинг ҳокими Иброҳимшоҳ қаршилик кўрсатмади, итоат камарини белга маҳкам қилиб боғлаб, ўғли Султоншоҳни тулпор отлар, тўққиз-тўққиз анвойи матолар, нақдина ва бошқа муносиб пешкашлар билан унинг ҳузурига жўнатди. Шайх Али баҳодир Тош хотун ҳокимининг ўғли ва соғиз саломларини амирзодаларнинг ҳузурига жўнатиб, ҳар эҳтимолга қарши, Иброҳимшоҳнинг қалъасини қуршаб олди. Бирок орадан икки кун ўтиб, амирзодалар чопар юбориб, Шайх Али баҳодирни чакиртириб олдилар. Шайх Али баҳодир қайтишда йўлда сой бўйида бироз ҳордик чиқариб олиш учун тўхтади. Шу ерда овқатланиб ўлтирганларида, Жавдод пайт пойлаб Шайх Али баҳодирни пичоклаб ўлдирди. Йигитлар шу топдаёқ, унинг ўзини ҳам ит изобига солиб ўлдирдилар. Амир Темур жангларда кўзи пишган, ботир амирларининг биридан айрилди. Иккинчи хунук воқеа Хуррамобод билан Шуштар оралиғида ҳазрат соҳибқироннинг ўзи билан юз берди. Ушанда лурлик йўлтўсарлар кўшинга кўп азият етказдилар. Улар қутилмаганда, айниқса кечалари, хужум қилиб, озми-кўпми талофат етказдилар. Қувлаб орқасидан тоққа чиққанларида эса улардан ном-нишон топмадилар. Лекин қўлга тушганларида зафар асар лашкар ҳам уларни аяб ўлтирмади...

Оли Музаффария Элхонийлар давлати завол топгандан кейин ҳокимият тепасига келган маҳаллий сулолардан эди. Улар Эронзаминнинг жанубий қисмини, аниқроғи қадимий Форсни қарийб саксон йил мобайнида, 1314—1393 йиллар орасида, идора қилишган эди. Уч

йиллик ҳарбий юриш пайтида Форс вилояти Амир Темур қўшинлари тарафидан ишғол этилганда ҳам ҳазрат соҳибкирон уни ўз давлати таркибига қўшмади, Музаффарийлар хонадонига мансуб шоҳларнинг ўзларига берди. Шерозни Шоҳ Исога, Исфакхонни Султон Муҳаммадга, Қирмонни Султон Аҳмадга, Сиржонни Абу Исхокка инъом этди. Ҳаммаларини ол тамға босилган махсус ёрлик билан сарфароз қилди. Бошқа сўз билан айтганда, Форс деб аталмиш бу қадимий мамлакатни Музаффарийларнинг ўзларига қайтариб берди. Шунга қарамай, Музаффарийлар ҳазрат соҳибкиронга йилига бир марта арзимас хирож тўлаб туришдан бош тортдилар ва унга қарши исён кўтардилар. Бу — қайтадан ҳарбий юриш бошлашга, ҳар иккала тарафдан қўпларнинг ёстиғини қуритган урушга олиб келди.

Форс вилояти устига қилинган бу юриш ҳижрий 795 йил раби ул-охир ойининг 25-куни (1393 йил март ойининг 9-куни) бошланди. Лашкар Ламкар Дамдона наҳридан ўтгандан сўнг жумоди ул-аввалнинг биринчи куни (1393 йил 15 март) Ромхўрмузга келиб қўнди. Шу ерда катта Лурнинг ҳокими Отабек Пир Аҳмад муносиб пешкаш ва ҳадялар билан олий остонага келди ва улуғ амирлар воситачилигида ҳазрат соҳибкироннинг этакларини ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Амир Темур раиятнинг рифоҳияти ва эл-юртнинг эмну омонлигини кўзлаб, қилган бу ишидан қаноат ҳосил қилди ва Отабек Пир Аҳмад хумоюн мавқабнинг мулозимлиги билан сарафроз этилди.

Шундан кейин зафар шиор лашкар яна йўлга чиқди ва Саҳройи зумра, Оби арғувон, Хуббихон, Шуштар Қажжавас, Амир шул мавзеълари босиб ўтиб, жумоди ул-аввалнинг 9-куни (1393 йил 23 март куни) Сафед қурук қалъаси ёнига келиб тушди. Қалъа баланд бир тоғ тепасига жойлашган ва тош, ганч ва оҳакдан бунёд қилинган экан. Саодат исмли бир шахс Шоҳ Мансур тарафидан унга кутвол қилиб қўйилган эди. Ҳазрат соҳибкирон тортишувни тинч йўл билан ҳал қилиш мақсадида унинг ҳузурига элчи юбориб, яхшиликка даъват қилди. Лекин кутвол ўлгудай димоғдор одам экан, Амир Темурнинг исмини эшитганда ҳам пинагини бузмади, элчисини эса қалъа буржидан хокрезга қараб улоқтирди. Бу энди, мисли кўрилмаган ёвузлик эди. Халқ орасида «элчига ўлим йўқ!» деган нақл бор. Элчи одатда дахлсиз ҳисобланади. Унга қўл кўтаришга ҳеч кимнинг, ҳатто тожу тахт соҳибининг ҳам ҳаққи йўқ. Бу ёвузлик Амир Темурга қаттиқ ботди. У қалъани қамал қилиш ва жиноятчиларни

жазога тортиб, кутвол Саодатни тириклайин тутиб келтиришни буюрди. Саф шикан, шер шикор, фил афкан баҳодирлар сурон солиб чор агрофдан қалъага ташландилар, аммо ўша куни фалак устунлик ўша қалъани ололмадилар ва кечкурун ўз мурчилларига қайтдилар. Иккинчи куни шиддатли жанглардан кейин зафар ялов лашкар Сафед курукни ишғол этди. Урушда иштирок этмаганлар ва ўз ихтиёри билан унинг тарафига (Амир Темур тарафига) ўтганлар жони ва молини асраб қолди, аксинча қўлига қурол олиб кутволнинг тарафида туриб жанг қилганларнинг ҳаммаси ясоққа етказилди. Шу билан бирга, хибсада ётган маҳбусларнинг ҳаммаси банддан озод этилди. Бандилар орасида бир пайтлар кўзига мил тортилиб, зиндонбанд қилинган саййид Зайнобиддин ҳам бор эди.

Ўшанда, зафар ойинлик лашкар катта ўлжалик бўлди. Асирлар ҳам кўп бўлди. Шулар орасида Муҳаммад Озод меҳтар билан Саодат кутвол ҳам бор эдилар. Уларни ҳазрат соҳибқироннинг олдига олиб келдилар. Шу пайт Темурбек катта чодир олдида Султон Маҳмудхон билан тик турганича нималар ҳақидадир сўзлашиб турган эди. Тўрт-беш кадам қолганда, ясовулбоши ҳалиги икки асирни елкасидан босиб хон билан Амир Темур олдига тиз чўктирмоқчи бўлди, Муҳаммад Озод меҳтар бўйсунди-ю, Саодат кутвол кўрслик қилганча, ясовулбошини силтаб ташлади. Ясовулбоши уни яна тиз чўктирмоқчи бўлиб оёғига тепди. Саодат кутвол ҳам бўш келмади — занжирланган икки қўлини даст кўтариб, бор кучи билан ясовулбошининг башарасига туширди. Зарба дурустгина берилган экан, ясовулбошининг бурнидан тиркираб қон келди. Темурбек билан Султон Маҳмудхон машмашани диққат билан кузатиб туришган эканлар, роса кулишди.

— Бопладингиз, жаноби кутвол! Бопладингиз! Қани энди менинг ихтиёримда сизга ўхшаш, ҳеч бўлмаганда юзта йигитим бўлса эрди,— Темурбекнинг бу сўзлари кутволга ҳам сийлов, ҳам тузлов бўлиб туюлди.

Кутвол Саодат жавоб қилмади. Қош-қовоғини остилтирганча бир неча вақт индамай ҳазрат соҳибқиронга тикилиб турди. Темурбек кутволни мазах қилишда давом этди:

— Қойил, бир қарич бўйи билан девдай ясовулбошининг таъзирини берди. Яша. азамат!

Темурбек яна хо-ҳолаб қулди. Унга хон ҳам қўшилди.

— Бу дейман, хон ҳазратлари,— Темурбек Султон Маҳмудхонга мурожаат қилди,— паканалар, қаллар,

букрилар ва сўкирлар ўлгунча қув бўлади, дейишади. Фикримча, бу тўғрига ўхшайдур.

Саодат кутвол таб тортмай:

— Чўлоклар ҳам. Уларга чўлокларни ҳам қўшиб қўйинг, Темурбек!

Амир Темурга бу гап каттик ботди, лекин ўзини босди.

— Балким. Келинг, сазонгиз ўлмасин, жаноби кутвол. Аларнинг каторига чўлокни ҳам қўшиб қўяйлик. Бу билан бўйингиз бир қаричга чўзилиб қолса ажаб эрмас.

Аммо кутволнинг жаҳли чиқди, қўллари титраб мурт-мўйлаби уча бошлади. Ясовулбоши хон билан Темурбекнинг кўзларига тикилиб турган экан, уларнинг кайфиятини пайкаб, қиличини ғилофидан суғурди. Лекин Темурбек уни имо-ишора билан тўхтатиб қолди-да, кутволни яна мазах қила кетди:

— Бизда,— у яна хонга мурожаат қилди,— шунақа еркиндиклардин биттаси бор. Кўзингиз тушгандур, балким? Ҳалиги пакана-чи? Вотвот мунажжим. Зангар ўлгунча қув одам.

— Кўрганмиз, кўрганмиз они,— хонни яна кулги босди.

Саодат кутвол индамади, лекин хон билан Темурбекни еб-ичиб қўйгудай даражада юзларига тик қараб тураверди. Темурбек энди жиддий бир тусда унга мурожаат қилди:

— Хўш, тақсирим, элчига не сабабдин бундай муомала қилдингиз? «Элчиға ўлим йўқ», деган гапни эшитмағон эрдингизму?

— Қўлимға тушғонингда, сени ҳам худди шундай қилар эрдим, чўлок! — деди тап тортмасдан Саодат кутвол.

Шундан кейин Султон Махмудхон ўзини тутаолмади ва ясовулбошига амр қилди:

— Уни тоғ чўккисига олиб чикиб, паётга улоқтиринглар!

Кутволни тоғқа олиб чикиб кетдилар. Ҳазрат соҳибкироннинг амри билан эса асирларнинг барчаси озод қилинди. Уша қушги урушда шижоат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган Малик Муҳаммад Убахий Сафед қуруқ қалъасига кутвол этиб тайинланди...

Ҳумоюн мавкаб жумоди ул-аввал ойининг 11-куни (1393 йил 25 мартда) Навижонга келиб тушди. Сўнг Тавонкар доволни орқали Шери мардон ва Харжинни босиб ўтиб, жумоди ул-аввалнинг 14-куни (1393 йил 28 мартда) Жўям мавзеёига келиб қўндилар. Шу ерда Шох Мансурнинг қаердалиги, ҳол-аҳволи суриштирилди. Буни аниқ-

лаш кийин бўлмади. Кўпчилик биларкан. Маълум бўлишича, айнан ўша пайтда у Шерозда экан. Ҳазрат соҳибкирон фируз асар лашкарни олиб ўша кунгач йўлга чиқдилар. Йўлда илгари олдинга юборилган хабаргирлар Шероздан янги маълумот олиб келиб қолишди. Шох Мансур Шероз ёнида катта кўшин тўплаб урушга шай бўлиб турганлиги маълум бўлди. Унинг тўғи остига жамланган лашкар уч-тўрт минг отликдан ортиқ эмас, лекин уларнинг барчаси зирҳ ва жавшонга ўралиб олган ва мукамал қуролланган экан.

Шу ерда, Шероз ёнида, икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ҳар икки тараф бир-бирининг ёқасидан олиб савалашаётган бир вақтда Шох Мансур хийла ишлатмоқчи бўлди. У кичик бир тепаликнинг устида жангнинг боришини кузатиб турган Темурбекни бир ёқлик қилмоқчи бўлди. Шу пайт унинг ёнида бор-йўғи ўн-ўн бир йигити бўлиб, атрофида заҳира кўшини кўринмасди. Қоровули ҳам кўринмайди. «Айни кулай пайт,— деди ичида Шох Мансур,— уни бирёқлик қилсам, марра бизники. Бошсиз қолган лашкар чўпонсиз подага ўхшайдур. Пода эса қалтак кўтарганники бўлади. Шундай мақсад билан Шох Мансур икки юз сара йигитини Темурбек турган тепаликка жўнатди. Албатта, кучлар тенг эмасди. Шох Мансурнинг йигитлари у ер-бу ерда турган қоровулларни даф қилиб, Ҳазрат соҳибкирон турган ерга ёриб кирдилар ва Амир Темурга ташландилар. Шох Мансурнинг йигитларидан бири ҳатто унга икки марта қилич урди. Биринчи чопганда, қилич Ҳазрат соҳибкироннинг бошига тушиши мумкин эди, Одил ахтачи қалқони билан уни тўсиб қолди. Иккинчисида ўша йигит унинг чап елкасини мўлжалга олди, лекин Қори ясовул олдидан чиқиб тўсиб қолди. Қилич унинг кифтига тегиб, заҳмдор қилди. Маҳмудшоҳ, Таваккал бовурчи, Одил ахтачи ва Омоншоҳ чопиб келиб, Ҳазрат соҳибкиронни чор атрофдан ўраб олишди ва то уч-тўрт марта заҳмдор бўлиб, отдан йиқилгунча жанг қилдилар. Ўн бир сипоҳийдан фақат уч киши тирик қолди. Ўшанда Темурбекнинг ўзи ҳам ёв билан шердай олишди. Лекин кўпчилик-кўпчилик-да. Душманнинг устунлиги тобора сезилиб борди. Амир Темур ва тирик қолган шериклари оғир аҳволга тушиб қолдилар. «Ҳаммаси тамом?» — деди Темурбек ўз-ўзига,— тақдири азал шул эканда! Илож қанча?» У энди ҳеч нарсани ўйламас, фақат жон-жаҳди билан қилич чопишарди. Бошқа одам бўлганда тирик қолишни афзал кўриб, аллақачон таслим бўларди ёки жанг майдонини ташлаб қочиб қоларди. Аммо Темурбек

ундайлардан эмасди. «Жанг майдонидан ё ғолиб бўлиб, ёки шахид бўлиб чиққан афзал», — дер эди у ҳамма вақт амирларга. У шу пайт асир тушиб тирик қолишдан шахидликни афзал кўрди ва уни чор атрофдан сиқиб келаётган ёғий билан олишишда давом этди. Охири ёнида бир навқари қолди. Шу пайт унинг ўнг тарафидан «тирик ушлансин!» деган хитоб эшитилди. Шох Мансурнинг йигитлари Темурбекни чор атрофдан сиқиб келабошлади-лар. Кимдир уни мўлжалга олиб сиртмоқ отди, лекин Темурбек сиртмоқни қилич билан ўзиб ташлади. Аҳвол шу тарзда кетадиган бўлса, яна қанча вақт чидаш мумкин? Ҳар нарсанинг ҳадди ва имконият ҳофизаси бор. Шер бўлганда ҳам бундан ортиғига чидаши қийин. Темурбек энди ҳаётдан умидини узди. Эссиз, катта тажриба ва шунча қуч бўлатуриб, тасодиф қурбони бўлиб турибди. Шу пайт унга ҳеч ким ёрдам қилолмайди. Қўшиннинг асосий қисми бироз олисда — жанг майдонида. Ўзи билан ўзи бўлиб ётибди. Заҳирадаги ўн икки қўшин тепаликнинг шундай-гина ёнгинасида, пастроқда турибди-ю, тепаликда нима-лар бўлаётганидан беҳабар. Теварак-атрофда қоровул қисмлар бор. Уларга нима бўлди — номаълум. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг кўзига хотинлари ва болалари кўринди. Шосуманда турганида уларни Самарқанддан олдириб келиб қўришиб олганидан хурсанд бўлди. Худди билгандай шу ишни қилган экан, ўшанда. Энди уларни бошқа кўрмайди. Эссиз. Э, аттанг... Шу пайт Тангри таолонинг инояти билан шу атрофда сурон овози эшитилди: «Олға! Тезроқ! Ушла! Ур!» Бу — заҳирадаги қўшинлардан бирининг йигитлари эди. Олишув пайтида имкон топиб, Темурбекнинг навқарларидан бири чопиб бориб аҳволни заҳира қўшинлари тепасида турган амир Сулаймоншоҳга хабар қилган экан. Уларнинг қораси кўриниши ҳамон Шох Мансурнинг одамлари тум-тарақай бўлиб қочдилар.

Катта жангоҳда ҳам ғалаба насими Темурбекнинг туғи сари эса бошлади. Амирзода Мухаммад Султон муҳолиф лашқарининг ўнг қаноти устидан зафар қозонди. Амир Мубашшир ва у билан бирга турган амирлар душман орқасига ўтиб олиб жангга тутиндилар. Амирзода Мухаммад Жаҳонгир ёғийнинг сўл қанотини синдирди. Бош қўлда турган амир Оллоҳдод билан Шайх Нуриддиннинг қўшинлари ҳам шиддат билан ҳужум бошлаб, душманнинг марказ қисми устидан ғалаба қозондилар. Шу пайт қўллардан бирида турган амирзода Шохрух Шох Мансур турган душман илғорига ташланди ва уни барбод қилди.

Шоҳ Мансурнинг отига ўқ тегди ва йиқилатуриб эгасини босиб тушди. Шу пайт амирзоданинг баҳодирларидан Лоим кавчин чоғиб унинг тепасига борди-ю, бошини шартта кесиб олди ва олиб бориб соҳибқироннинг оти туёғи остига ташлади.

Ўша дам Олий ўрдунинг орқа тарафида душманнинг мукаммал қўшини пайдо бўлди. Ҳазрат соҳибқирон бу сафар ёлғиз эмасди. Ёнида заҳирадан келган бешта қўшин ва яна қўшини билан амирзода Шоҳрух шу ерда эди. Улар шиддат билан ёғий устига ташландилар. Душман уларнинг салобат ва ҳайбатидан қўрқиб, қочишни ихтиёр қилди. Амир Темур бир-икки қўшинни унинг кетидан таъкиб қилиш учун юборди.

Хулласи калом, Шоҳ Мансур устидан катта ғалаба қозонилди. Ҳазрат соҳибқирон музаффар ва қомронлик билан Диниконга келиб тушди. Эртаси куни жумоди ул-аввалнинг 15- куни (1393 йил 30 мартда), куёш ҳали тулуъ қилмай туриб, ҳумоюн мавқаб ва музаффар қўшинлар дорулмулк Шероз сари юзландилар ва шаҳарнинг тўққиз дарвозасидан бири бўлмиш Дарвозайи саломга келиб тушдилар. Лашкар бу улкан, бой ва мустаҳкам шаҳарни чор атрофдан қўраб олди. Арқони давлатдан баъзиларига шаҳар ичига кириш ва унинг тамом қалонтарлариши тўплаб, улар иштирокида ҳокимнинг хазинасидаги бой-ликларни жамлаб ҳумоюн ўрдуга олиб келиш буюрилди. Буларнинг ҳаммаси шу ернинг ўзида амирлар билан лашкарга тақсимлаб берилди. Шундан кейин шаҳар халқидан моли омон йиғишга тутиндилар. Эришилган катта ғалаба ҳусусида ёзилган фатҳномаларни шамолдан тез учувчи шатурпарилар барча мамлакат ва вилоятларга олиб кетишди. Буюк ғалаба шаънига Мовароуннаҳрнинг барча шаҳарларида катта тўю томошалар бўлди...

Музаффарийлар хонадонининг тирик қолган бошқа вакиллари итоат ва тобеълик камарини белга боғлаб, Амир Темурнинг олий остонасига бош уриб келишга мажбур бўлдилар. Шоҳ Яҳё фарзандлари билан Яздан, Султон Аҳмад Қирмондан малонк ошёнлик ўрдуга келиб, ҳар бирлари ўз ҳолича ҳазрат соҳибқиронга пешкаш ва ҳадялар тортиқ қилдилар.

Тўю томошалар ўтиб бўлгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Форснинг аён ва арқони давлати дин арбобларини тўплаб кенгаш ўтказди. Амир Темур кенгаш иштирокчилари муҳокамасига Форс вилоятининг тахтига қимни ўтказиш масаласини қўйди.

— Форс вилояти Элхонийлар ҳокимияти барбод бўлгандин кейин маҳаллий нуфузли аслзодалардин Абу Исҳоқ Инжунинг илгига ўтғон эрди. Оли Музаффариянинг асосчиси Шарафиддин ал-Музаффар бир пайтлар Элхон Ғозонхон кўшинида мингбоши бўлиб хизмат килур эркан. Элхон Абу Саъид ўлгандан кейин ўғли Муборизиддин Муҳаммад Форсни тортиб олиб, ўзини подшоҳ, деб эълон қилди. Кейинча Ирокни ҳам қўшиб олди. Хуллас, алар подшоҳлар хонадониға мансуб эрмаслар. Шунга карамай, биз уч йиллик юриш охирида Форс бирлан Ироки ажамни аларнинг ўзларига топшуриб кетғон эрдик. Алар эрса, мана ўзингиз кўрдингиз, хилоф иш тутиб, кўп қурбонлар берилишиға сабабчи бўдилар. Хўш, эмди бу мамлакатнинг инон-ихтиёрини кимнинг илгига топшириш тўғри бўлур. Яна ўшал Музаффарийларгами? Алардин тирик қолғонлари ҳали бирқанча. Баъзилари айни шу пайтда мажлисро бўлиб ўлтиришибдурлар. Аҳли мажлис нени раво кўрса, шунга амал килурмиз.

Темурийзоларнинг бу хусусдаги фикри маълум эди. Улар Форс билан Ироки ажамни энди Музаффарийларга топширишга тарафдор эмасдилар. Буни Амир Темур яхши билар эрди. Шунинг учун у мажлисда ўлтирган шайхулислом ва Шероз билан Язднинг боёнларига назар ташлади. Ҳазрат соҳибкирон уларнинг ҳам фикрини билмоқчи эди.

Шайхулислом бир томоқ кириб олғач, сўз бошлади:

— Сўзингиз ҳақ, аълоҳазрат. Тарихдин маълумки, фотиҳлар одатда тасарруфига кирғон мамлакатлар тақдирини ҳамиша ўз майлларича ҳал қилғонлар, бошқа бирлан кенгашиб ўлтирмағонлар. Ҳа, шундай бўлғон. Иштибокка ўрин йўқ, жаноблар.

Амир Темур унга эътироз билдирди:

— Шундайку-я, локин не бўлғонда ҳам мулк муқаддас. Бировнинг мол-мулкига дахлдор бўлмоқ дини ислом ва шариат қонун-қоидаларига зиддир.

Кирмон ҳокими Султон Аҳмад унга ер остидан бир қараб қўйди. «Бировнинг мулкиға қурол кўтариб қелиш шариатда борму, ўзи?», деган фикр кечди унинг кўнглидан.

— Шундайку-я, аълоҳазрат,— деди яна шайхулислом,— локин раиятнинг тарбияти ва эл-юртнинг эмнияти деган гаплар ҳам бор, аслида. Қолаверса, мулк-Алло таолоники, уни истаган кишисига берадур, деб айтилган Аллохнинг муқаддас китобида.

Шайхулисом Оли Музаффария бундан кейин Аллох берган юртга бошқа эгалик қилолмаслигини айтди. Бу хусусда кўпдан-кўп далил-исботлар келтирди.

— Муҳаммад Ибн Музаффарнинг авлоди,— деди у сўзида давом этиб, сўнгги йилларда бир-бирининг мол-мулки ва жониға қасд қилиб турубдур. Бири хароб бўлса, иккинчиси бокмайдур. Рааёнинг ҳол-аҳволи эрса, тобора мушкуллашмоқда. Қисқаси, аҳолининг барча табақаси қийналғон. Сизни бу тарафларға яратган эгамнинг ўзи юборди. Бизни зулм ва таъдидин халос этғувчи халоскор сифатида юборди. Биз Оли Музаффариятнинг бундин буёғиға Форс ва Ироки ажам тепасида туришлиғиға рози эрмасмуз, асло! Хадиси шарифда мана бундай уқтириш бор: «Золимнинг золимлигини билатуриб, унга ёрдам бераман деб ёнида юргувчи одам диндин чиқаду». Биз энди бу золимларни деб имондин ажралуб қолишни истамайдурмуз. Биз эмди аларнинг пичоғини қайраб берувчи бўлиб қолмайдурмиз, асло!

Шох Мансурнинг ўғли Султон Ғазанфар шайхулисомга бир ўқрайиб қўйди. Унинг ҳозир қилиб турган ишиға ғазаб келди, албатта. Шунча йил отаси билан туз-намак бўлиб келиб, ҳозир келгиндиларнинг оёғини ялаб турганини кара-я! Локин, ўқинишдин не фойда? Мажлис иштирокчилари орасида Шох Мансур ва авлодини ёқлаб чикувчилар бўлмади. Хатто, деярли ҳар куни дастурхонида ўлтирган аълам домла Мужтаҳиддин Муртазо Яздий ҳам шайхулисомнинг ёниға кирди:

— Бундин буёғи мўмин-мусулмонлар зулму таъди исканжасида қолмасун. Худо кўрсатмасун, унда мамлакат вайрон ва рааё паришонликка юз тутадур.

Бошқалар бош ирғаб, шайхулисом билан аъламнинг айтганларини маъқулладилар. Бундан руҳланиб аълам домла Амир Темурга мурожаат қилди:

— Эмди биз бечораларнинг Сиздин бошқа мураббийимиз йўқдур, аълоҳазрат! Сизни Тангри таоло ҳамиша ўз паноҳида сақласун, салтанатингиз пойдор ва абадий бўлсун, омин!

Ўлтирганларнинг барчаси аъламга эргашиб, қўлларини дуоға очдилар.

— Аллоҳу акбар!

Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон Форс мамлакатининг инон-ихтиёрини яна ўша Шох Мансур авлодига топшириш фикридан қайтди. Жумоди ул-аввал ойининг 23-куни (1393 йил 7 апрелда) Оли Музаффариянинг тирик қолган барча аъзоларини хибсга олиб, мол-мулкини мусодара

килиш ҳақида фармони олий эълон қилинди. Ўшанда Форс мамлакати забтини Темурбек фарзанди аржуманди амирзода Умаршайхнинг иктидорли қўлига топшириб, амирлардан бир нечасини, хусусан, Бердибек, Умар, Муайяд ва Суюнчик баходирни қўшини билан унинг ёнида тускол қилиб қолдирди. Хос амирлардан Баён Темур, Таваккал барлос, Муллаш Аперди, Давлатхўжа ва бошқаларни амирзодага мулозим этди.

Ўшанда Амир Темур ўз вақтида Шох Мансурдан жабр кўрганларнинг ҳам бошини силади. Шох Шужоҳнинг ўғиллари Султон Шиблий билан Зайнобиддин кўзига нил тортилиб зиндонда ётган эди, уларни озод қилиб Самарқандга жўнатди ва ўша вилоятдан уларга иктоъ таъйин этди. Султон Шиблий билан Зайнобиддин умрининг охиригача ана шу иктоъдан бахраманд бўлиб кун кечирдилар. Лури бузургнинг ҳокими отабек Пир Аҳмад ҳам ўша Шох Мансурдан кўп жабр-ситам тортган эди. Ҳазрат соҳибқирон унинг ҳам бошини силади, мамлакатини ўзига қайтариб берди ва Шох Мансур замонида Лурдан Форсга хонакўч қилинган икки минг хонадон табааларини ҳам қайтариб, юртига жўнатди.

Амир Темур Форснинг кўзга кўринган аҳли синоати ва катта олимларидан бир гуруҳини, аҳлу оиласи билан Самарқандга кўчиртириб, хижрий 795 йил жумоди ул-охир ойининг 27-куни (1393 йилнинг 11 майи) лашкарни Исфохонга қараб етаклади. Йўл-йўлакай сайду саёҳат билан ўн икки манзилни босиб ўтиб, ражаб ойининг 8-куни (1393 йил 20 майда) Қумша деган ерда тўхтадилар. Шу ерда бадавлат кишилардан бир гуруҳи ҳазрат соҳибқироннинг истикболига чиқиб, унга катта совға-саломлар топширдилар, лекин Оли Музаффария ҳақида ҳар турли гапларни айтиб, кўнглига ғашлик солдилар. Улар чиқиб кетгач, ҳазрат соҳибқирон аркони давлатни йиғиб, ўртага маслаҳат солди. Лекин улар ҳам «айтилган гапларда жон бор», дедилар. Хусусан, амир Бердибекнинг мулоҳазаси Темурбекка каттиқ таъсир қилди.

— Шероздағи мажлисда, — деди у эгилиб таъзим қиларкан, — мен зўр эътибор ила Султон Ғазанфар бирлан Шох Яҳёни кузатиб ўлтирган эрдим. Шайхулислом ҳазратлари аларга энди мулкни ишониб топшириб бўлмаслиғи хусусида далил-исбот билан сўзлаб турғонларида унга ер остидан хўмрайиб қараб қўйдилар. Сиз гапираётганингизда ҳам шундай қилдилар, аълоҳазрат.

Амир Темур унга эътироз билдирди:

— Нима бўпти? Шундай бўлиши табиий, албатта.

Молу мулкидин ажралиб турғон бир пайтда, жони кўзга кўринадиму? Ковок солмай тиржайиб бизга таъзим қилсунларму?!

Амир Бердибек бўш келмади:

— Шундайку-я, аълоҳазрат, лекин алар тарафидин хавф-хатар йўқ деб ҳам айтиб бўлмайду. Юртларидин кетишимиз бирлан яна исён кўтармасалар, деб кўркамен. Ахир, бундин аввал ҳам шундай бўлгон-ку? Тўхтамишхон бунга жонли мисол бўлмайдуру?

Ҳазрат соҳибқирон ўйланиб қолди. Ҳақиқатан ҳам Бердибекнинг гапида жон борга ўхшайду. Темурбек бундан икки йил муқаддам Тўхтамишхон билан бўлган урушни эслади. Дашту биёбон ва зах ўрмонларда чеккан азоб-уқубатлар, берилган қурбонлар эсига тушди. Эронзаминга қилинган уч йиллик уруш азоби ҳам хотиридан кечди. Шунга қарамай, ўшанда Шох Мансурнинг бошини силаб, мамлакатини ўзига қайтариб берган эди. У бўлса, берган сўзи ва аҳд-паймонида қайтиб, гарданкашлик қилди, унга қарши исён кўтарди. Мана бунинг оқибати ҳам яхши бўлмади. Одамлар қийналди, қурбонлар берилди. Ҳамма тарқалиб ёлғиз қолгандан кейин Амир Темур бу ҳақда кўп ўйлади, ўз-ўзи билан кенгашди. Охири, эрта билан нонуштадан кейин Султон Маҳмудхоннинг ҳузурига борди. У вазири аъзам билан нималарнидир сўзлашиб ўлтирган экан. Темурбекка кўзлари тушиши билан вазири аъзам сапчиб ўрнидан турди ва четга ўтиб қўл ковуштирди.

— Ассалому алайкум, аълоҳазратлари!

Темурбек хонга хиёл эгилиб таъзим қилди. Сўнг бош ирғаб вазири аъзам билан сўрашди.

— Ва алайкум ассалом, амири кабир ҳазратлари! Ўлтирсунлар, марҳамат! — хон ҳазрат соҳибқиронга ёнидан жой кўрсатди.

Дуо-фотиҳадан сўнг Темурбек Оли Музаффариянинг тирик қолгон авлоди хусусида кечаги кенгашда бўлган фикрларни қисқа тарзда уларга сўзлаб берди. Хон аввалда ўзи бир фикрга келолмай, индамай ерга қараб ўтирди, сўнг «Фикрларинг бўлса айтақолинглар», деган маънода дам Темурбекка, дам вазири аъзамга қараб қўйди. Лекин иккаларидан ҳам садо чикмади. Шундан кейин хон Амир Темурга деди:

— Нима қилсак эркан, эмди аларни? Сиз нима дейсиз, жаноби амир?

— Ихтиёр Сизда, аълоҳазрат, мен бор гапни айтдим-қўйдим.

Хон бош тебратиб унинг ганини маъкуллади. Бир неча дакика индамай ўлтиргач, ҳамсухбатларига бир-бир назар ташлаб олиб, ганини узоқдан олди:

— Тўхтамиш ўғлон ҳали тирик. Хизрхўжа ўғлон ва анинг гумашталари ҳам бирёқлик қилингунча йўқ. Шунни билиб туриб, яна бир хавфли душман зинда қолдирилса, қандок бўлур эркан, жаноблар?

Хон яна Темурбекка тикилди. У эса индамай ерга қараб олди. Вазири аъзамдан ҳам садо чикмади. Ихтиёрни улар хонга бердилар. Хон буни англади ва мунший хосни чакиртириб бу хусусда ўз амру фармониини эълон қилди:

— Ҳоконлар ҳокони, тамои Чигатой улусининг хукмфармоси Муборизиддин Султон Маҳмудхон сўзумиз!

Рааё ва бараёға, эл-юрт ва мамлакатга қилган таъди ва зулми учун, бизнинг ҳумоюн салтанатимизга бўйин товлаб исён кўйига киргонлари учун Оли Музаффариянинг тирик қолғон барча эрлари ясоқга етказалсун!

Эртаси куни эрталаб чопар хоннинг фармониини Шерозга олиб кетди...

Орадан икки кун ўтиб, 1393 йилнинг 13-май куни ҳумоюн ўрду Исфахонга келиб тўхтади ва хон, ҳазрат соҳибқирон ҳамда аркони давлат беш кун мобайнида (1393 йил 17-майгача) Накши жаҳоноро боғида истикомат қилдилар. Сўнг яна йўлга чиқиб, Жарбадақон, Саҳройи фаррохин, Хардара орқали ражаб ойининг 28-куни (1393 йилнинг 10 июн куни) Ҳамадонга етиб келдилар. Ўша куни амирзода Мироншоҳ билан амирзода Шохрух ҳам угрукни олиб Дехи Алавиядан келдилар. Сароймулк хоним, Тумон оғо ва шахзодалар Ҳамадоннинг боғи эрамга ўхшаш бир чорбоғига тушиб, эртаси куни ҳазрат соҳибқироннинг шарафига шу ерда катта тўй бердилар. Тўйнинг эртасига Амир Темур Озарбайжон, Рай, Дарбанд, Боку, Ширвонот, Гилонот ва ундан то Румгача бўлган ерларни амирзода Мироншоҳга инъом этиб, унинг муборак бошини фарқадонга етқизди.

Ҳижрий 795 йил шаъбон ойининг 13-куни (1393 йил июн ойининг 24-куни) олий мавкаб ва лашкар Ҳамадондан кўчди. Йўл-йўлакай Илма қирк марғузори, Туман ва Бешбармок саҳроларида, Гунбазак ва Баркундук мавзеъларида шикор ва сайру саёҳат билан машғул бўлдилар. Баркундукдан тахминан тўрт фарсах йўл босиб ўтгач, йўл устида амирзода Мироншоҳнинг чопари келиб қолди. Амирзоданинг мактубидан маълум бўлишича, Сарик Усмон туркман тоғ орасида катта қўшин жамлаб, зафар асар лашкарнинг йўлини тўсиб ўлтирган эмиш.

Туркманлар тор даралар ва сўкмоқларни ҳам эгаллаб, ҳабаший ва яна бир неча номлари маълум бўлмаган қалъаларда мустаҳкамланиб олншган эмиш. Ҳазрат соҳибкирон лашкарни кичик-кичик фавжларга бўлиб, тажрибали амирлар ва беклар етакчилигида ўша дара ва қалъалар сари юборди. «Эҳтиёткорликни қўлдин бой бермангиз, кечалари асло гулҳан ёкмангиз, душман қораси кўринганда, уни айланиб ўтиб, орқадин зарба берингиз», деб тайинлади. Ўзи эса Окбулоқда қолди. Ҳар иккала тарафга озми-кўнми талофат етказган бу уруш 1393 йилнинг июл ойи ичида қарийб ўттиз кун давом этди. Охиروқибат Сарик Усмон шикаст топиб, тирик қолган одамлари билан тоғу тош орасида ғойиб бўлди. Туркманларнинг ҳад-ҳисобсиз мол-қўйи ва отлари улжа олинди, хотин-халажи ва болалари эса асир тушди.

Ҳазрат соҳибкирон Окбулоқда турганда, ўша хижрий 795 йил шаввол ойининг 3-да (1393 йил 12 августда) Бағдоддан Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси келди. Мухтарам зот шайхулислом Нуриддин Абдурахмон ал-Исфароиний элчиларга бошчи экан. Амир Темур Султон Аҳмад жалойирнинг элчисини зўр ҳурмат-эҳтиром ила кутиб олди. Чунки Тожддин Ҳасан бузург асос солган бу сулола Ирок, Курдистон ва Озарбайжондайн катта мамлакатлар устидан ҳукм юргизишидан ташқари, жалойирийлар Чингизхон даврида ҳам, ундан аввал ҳам нуфуз ва эътибор жиҳатдан барлослар билан бир қаторда турган, улар билан борди-келди қилган халқ эди. Қабул маросими ҳар қачонгидан ортиқ бўлди ва зўр тантана билан ўтди. Унга арқони давлат ва амирлардан бўлак ҳазрат соҳибкироннинг хотинлари, барча катта-кичик шахзодалар, шунингдек, машойихи киром ва уламаойи боэҳтиром ҳам таклиф этилган эди. Таажжубки, элчидан талаб қилинадиган одатдаги расмиятчилик — тобуг расми, — ҳеч ким қутмаган бир ҳолда, бугун бузилди. Элчини эшик оға билан ўнларни қоралаб қолган Ҳалил Султон олиб кирдилар ва тахт поясига етаклаб олиб бориб қўйдилар. Элчи хон билан Амир Темурга икки бўкилиб салом берди, қўйнидан соҳибининг мактубини олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб ёнида турган шахзодага берди. Амирзода Ҳалил Султон мактубни олиб тахт поясига қўтарилди ва бир оёғи билан тиз чўкиб, уни икки қўллаб хонга узатди. Хон тавозеъ ва тақаллуф билан уни ўнг тарафида ўлтирган Амир Темурга берди. У мактубнинг уёқ-буёғини айлантирган бўлиб, сал нарироқда ўлтирган вазири аъзамни имо билан чакириб, мактубни унинг қўлига тутқизди. Салом-

алик ва ҳол-аҳвол сўрашишдан кейин ҳазрат соҳибкирон элчига ёнидан жой кўрсатди. Элчининг одамлари Султон Аҳмаднинг катта ҳашамдор сандукқа солинган совға-саломини олиб кириб, тахт поясига қўйдилар ва қўл қовуштирганча орқалари билан юриб кўринишхонадан чиқдилар. Темурбек бутун маросим мобайнида Султон Аҳмаднинг элчисига алоҳида мулозамат кўрсатиб ўлтирди. Аркони давлат ва аъёни мамлакатнинг кўпчилиги ортиқча бу такаллуфлардан таажжубланиб ўлтирдилар. Бунақаси илгари кўрилмаган эди-да. Аҳли мажлис бунинг сабабини билолмади. Баъзилар буни Султон Аҳмад жалойирнинг халифалик тахтида ўлтирганидан кидирсалар, бошқалар ҳазрат соҳибкироннинг динпарварлигидан топдилар, чунки элчи доруссалом Бағдоднинг шайхулисломи эди.

Маросим тарқалгач, хон, Амир Темур ва вазири аъзам қолишиб Султон Аҳмад жалойирнинг мактуби мазмуни билан танишдилар, жавоби хусусида ҳам кенгашиб олдилар. Мактуб умуман дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик руҳида битилган экан. Унда хусусан мана булар ёзилган эди: «Тобеълик ва хизматкорлик камарини жон белимизга боғлаб, амру фармонларига мунтазир бўлиб турадурмиз. Локин ҳазрат соҳибкироннинг шон-шухрати ва шукуҳидин чўчуб, малтоик ошён остоналарига бош уриб боролмаётибмиз. Агар аълоҳазратлари доруссалтанатга келишни ихтиёр қилғудай бўлсалар, бошимизни Сидрат ул-минтаҳоға етқизгон бўлур эрдилар. Ўшанда шаҳар дарвозаларининг калидларини он ҳазратнинг мулозимлари илгига топширишдек шарафга мушарраф бўлгон бўлур эрдик».

Икки кундан кейин хон билан ҳазрат соҳибкирон элчини алоҳида қабул қилдилар. Хон элчига жавоб мактубини берди ва «ҳамма гап шу ерда битилгон», деди.

— Локин яна бир бор таъкид этмоқчимизким,— деди Амир Темур хондан кейин,— биз Султон Аҳмад аълоҳазратларидин дилтанг эрмасмиз. Буни аввалги мактубларимизда ҳам изҳор қилгон эрдик,— шу ерда Амир Темур хонга қараб қўйди. Султон Маҳмудхон бош ирғиб унинг гапини тасдиқлади.

— Ори, аълоҳазратлари, бундин бизнинг ҳам хабаримиз бор,— деди элчи қўллуқ қилиб.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Биз фақат он ҳазратнинг Қора Юсуфни, ўша йўлтўсар қароқчини қўллаб-қўлтиқлаб тургонлари ва хатто ул бадкирдор бирлан қўшулиб, Озарбайжонни хавф-

хатар гирдобига тортаётганларидин бир қадар таажжубда эрурмиз.

Хон бош иргаб хазрат соҳибкироннинг бу гапига ҳам хайрихоҳлик билдирди.

Амир Тему́р сўзида давом этди:

— Бу ишга Қора Юсуф, он хазратдин бошқа Рум султони хазрат Боязидхонни ҳам тортиш ниятида юрибдур.

Амир Тему́р гапи қандай таъсир кўрсатганини билмоқчи бўлиб элчининг кўзларига тикилди. Элчи хазрат соҳибкирон жавоб кутаётибди деб ўйлаб шоша-пиша деди:

— Бу гаплардин бизнинг хабаримиз йўқ, аълоҳазрат, локин доруссаломда шунга ўхшаш миш-мишлар юрибдур.

— Миш-мишлар денг? — амир Тему́р таажжубланди ва элчига оҳиста ер тагидан қараб қўйди. Хон ҳам элчига бир қараб қўйди.

Элчи ўзини бир қадар ноқулай сизди. Ҳар қанча билмасликка олса ҳам бўлмади. Хон билан Тему́рбек унинг гапларига ишонишмаётибдилар. Бунга ишониб бўлармиди? Шайхулисомдай олий мартабали бир зотнинг давлат ишларидан беҳабар бўлишига қим ишонарди? Яна тожу тахт соҳибининг муҳибби бўлатуриб, шайхулисомнинг ҳақиқатан ҳам Султон Аҳмад билан Қора Юсуф ўртасидаги муносабат — Бағдод билан Истамбул ўртасида сўнгги пайтларда бирмунча жонланиб кетган борди-келдидан тўла хабари бор эди. Лекин буни айтолмасди. Бундай қилгундай бўлса элчи эмас, балки жосус бўлиб қоларди. Бу ёғига бўлмади. Шайхулисом сукут сақлаб ўлтираверди. Лекин Амир Тему́р ҳам анойилардан эмасди. Бир ишга аҳд қилдими, қилмасдан қўймасди. «Ҳа, қари тулки, ҳамма гапдин хабаринг бор, локин айтгинг келмайдур. Хотиржам бўл, айтмаганингга қўймайдур-мен», — деди у ичида ва элчини яна гапга тортди:

— Қора Юсуфни Сиз ҳам яхши билурсиз, хазратим. У дину диёнатсиз бир шахс. У хатто гайридин гуржийлар бирлан ҳам оғиз-бурун ўпишган. Султон Аҳмад бирлан Боязидхонга нима бўлди ўзи? Иккалалари ҳам аслзода, шавкатли подшоҳлар. Яна Қора Юсуфнинг қимлигини билатуриб-а?!

Элчи яна ўзини гапдан олиб қочди. Тўғриси, иккиюзламачилик қилди.

— Балким аълоҳазрат (у Султон Аҳмад жалойирни назарда тутди) Қора Юсуфнинг қимлигини хабарлари бўлмаса керак.

— Ха, билмайди-я. Жуда билади-да,— хон зарда билан элчига назар ташлади.

Ҳазрат соҳибқирон сўзида давом этди:

— Ҳазрати олийларини кўп бор огоҳлантирғон, кўп нарсани уқтирғон эрдик. Афсуски, сўзимизни ел учириб кетди. Фойдаси бўлмади, ҳазратим. Аксига олиб, Султон Аҳмад бирлан Қора Юсуф ўрталаридаги дўстлик риштаси тобора мустаҳкамланиб борапти.

Элчи яна сукут сақлади. Амир Темур эса гапида давом этди:

— Султон Аҳмад, Боязидхон ва биз аслида бир халқ фарзанди эрурмиз. Афсуски ҳасад, ўзгаларнинг иғвоси, айниқса, тангназарлик бизни борғон сари ўзлигимиздин оздириб қўяётир.

Ҳазрат соҳибқирон шу ерга келганда яна шайхул-исломни имтиҳон қилди — унинг кўзларига тикилди. Элчи ҳам бир каради-ю, сўнг кўзини ҳазрат соҳибқирондан олиб кочди. Хамма бало шунда эдики, фитна-фасод кўзгаб юрган одамларнинг ҳаммасини ҳам билмасди у. Бунининг кўзи айтиб турибди. Темурбек бунга ишонч ҳосил қилди. Шу боис ўша фитна-фасод кўзгаганларни ўзи айтиб берди.

— Булар, ҳазратим, аслида фарангийлар бирлан чинмочинликлардур. Тарихдин маълумки, чинмочинликлар бир замонлар турли йўллар ила туркларни бир-бири билан уруштириб Улуг турк ҳоконлигига барҳам бердилар. Шарқ мамлакатларининг беҳисоб бойлиги эрса, фарангийларни уйқусидан бедор этиб турибдур. Қудратли Рум ва Боязидхондай шавкатли подшоҳ бўлмаганда, фарангийлар аллақачон мўру малағ бўлуб шарқ мамлакатларига бостириб кирган бўлуб эрдилар. Фарангийларнинг Боязидхонни дафъ этишга кучлари келмай турибдур. Аксинча, уччаламиз — Боязидхон, Султон Аҳмад ва биз бир бўлсак, аларнинг шарққа кучи етмайдур. Агарда бир-биримиз бирлан ёвлашиб, тепалашишсак, аларга омад келадур, ёвуз ниятлари тезроқ амалга ошадур. Нахотки, Султон Аҳмад бирлан Боязидхон бунини тушунмасалар?!

— Тушунмайдулар алар, кўзларини ғурур пардаси қоплагон аларнинг, Темурбек,— хон қисик кўзларини каттарок очишга тиришиб, тиззасига мушт урди.

Амир Темурнинг бу гапларига эътироз билдириб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси Темурбекнинг фикрига қўшилишдан бошқа чора топмади. Хоннинг вазоҳатидан ҳам қўрқди.

— Гапларингиз тўғри, аълоҳазрат, буни албатта султонимизга еткурурмиз.

— Еткузинг, таксир. Султонингизга бор гапни айтингиз. Ижобатга олсалар, ҳаммамиз учун яхши. Авлодларнинг дуосига қолурмиз. Акс ҳолда...

Элчи уни шу ерда бўлди:

— Йўқ, йўқ, аълоҳазрат, бунга йўл қўйиб бўлмайду.

Амир Темур элчига миннатдорчилик билдирди. Уни ва ҳамроҳларини қимматбаҳо сарупо ва совға-саломлар билан сийлади. Сўнг Султон Аҳмад жалойир учун ажратилган совға-саломлар ва дўстлик, ҳамжихатликка чорловчи мактуб билан қайтишларига ижозат берди.

Элчидан кейин хон ҳам фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Амир Темур уни ташқаригача кузатиб қўйди ва шундайгина чодир ёнида турган мулозимлари ва қурчиларига топшириб, яна чодирга қайтди. У анча вақтгача танҳо ўлтирди. Султон Аҳмаднинг мактубини қайта-қайта ўқиб чиқди. Ҳаммаси яхши. Дўстона руҳда ёзилган мактуб. Локин унинг бир ери ёкмади Амир Темурга. «Биз Эронзамин, Диёри араб ҳамда Туркистон замин устидин кўп асрлар ҳукм юргизиб келган улуғ халифаларнинг меросхўри бўлиб, аларнинг тахти устида барқарор бўлиб ўлтирурмиз», деб айтилган эди, унинг бир ерида. Бу гапларнинг маъносини англаш унча қийин эмасди. Бу билан Султон Аҳмад жалойир халифаликни даъво қилаётган эди. Шундай бўлгач, унинг бол томиб турган сўзларига қандай қилиб ҳам ишониш мумкин? Султон Аҳмад жалойир бу ерда тилёғламачилик қилмаётибдурми? «Ҳа, майли,— деди ҳазрат соҳибкирон пировардида,— ўша Бағдодга борғоч уёғини кўрурмиз. Ахир, ўзи бизни доруссалтанатга таклиф этиб турибдур-ку!».

Амир Темур Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси жўнаб кетиши ҳамоно Ироқи араб ва Бағдод устига юриш бошлашга қарор берди. Биринчи навбатда амирзода Шохрухни уғруқ билан Сулгонияга жўнатди. Амирлар ва беклар лашкарни таҳқиқ қилиш, одамларни ҳам, чорполарни ҳам емиш-ичиш билан бир-икки ойга етадиган қилиб таъминлаш ҳақида махсус фармойиш олдилар. Йўл оғир, олдинда сувсиз ерлар кўп эди. Шу сабабдан жарчилар жар солиб, «ҳар бир сипоҳий сув учун иккитадан меш олсун», деб эълон қилдилар.

Юриш тадорики охирига етгач, ҳижрий 795 йил шаввол ойининг 13-куни (1393 йил 22 августда) ҳазрат соҳибкирон қўшинни Бағдодга қараб етаклади. Чексиз биёбонлар ва доvonларни ошиб, Акабайи Иброҳимлакка етдилар.

Ҳазрат соҳибкирон шайхи раббоний Иброҳим Яҳёнинг нурга чўмган мазорини бориб зиёрат қилди, ўша азиз инсоннинг муқаддас руҳидан мадад тилаб, мазорнинг машойихлари, қорилари ва жорубкашларига садақалар улашди.

Ҳазрат соҳибкирон Акабайи Иброҳимлақда турганларида Вотвот мунажжим ўрдубозордан бир гап топиб келди. Айғокчининг сўзларига қараганда, шу атрофда истиқомат қилиб турган туркманлар алоқачи қаптарлар воситаси билан Султон Аҳмад жалойирни зафар асар лашкар хусусида хабардор қилишган эмишлар. Бошда Амир Темурнинг жаҳли чиқди ва Усмон баҳодирни чақиртириб, ўша бадқирдорларнинг таъзирини бериб қўйишни буюрди. Усмон қўғирот таъзим қилиб, ташқарига йўналди. Лекин Амир Темур уни остонадан қайтарди ва «локин аввал обдон тафтиш қилинсин, сўнг чорасига киришулсин. Фақат гуноҳи исбот қилинғонларгина ясоққа етказилсин», деб алоҳида таъкидлади.

Усмон баҳодир ҳазрат соҳибкироннинг қодирдан чиқиши билан Вотвот мунажжим унинг йўлини тўсди:

— Жаноби амир, йўқ демасалар, қамина Сиз бирлан бирга борсам. Сардорларини таниймен. Аларни Сизга ўзин кўрсатиб берурмен.

Усмон баҳодир айғокчини яхши биларди. Уни деб яна қанчадан-қанча бегуноҳнинг ёстуғи қурийдиган бўлди. Шунинг учун ҳам уни жерқиб берди:

— Қилар ишни қилиб қўйдингиз, тақсир! Яна бирга боришингизга бало борму?

Усмон баҳодир уни четга суриб ташлади ва қўл силтаб йўлида давом этди. Вотвот мунажжимнинг мана бу сўзлари эшитилди унга:

— Жаҳл устида ҳакми ноҳақдин ажратолмай қолишингиз мумкин, жаноби Усмонбек. Шаштингиздин қайтинг!

Усмон баҳодир унга қайрилиб ҳам бокмай йўлида давом этди...

Хижрий 795 йилнинг 21- шавволида (1393 йил 1 сентябрда) зафар асар қўшиннинг қоровул қисми доруссалом Бағдод остоналарида пайдо бўлди. Лекин шаҳар атрофида ҳеч қандай лашкарнинг қораси кўринмади. Қалъа буржларида ҳам одам йўққа ўхшайди. Наҳотки? Наҳотки, Султон Аҳмад жалойир қочиб қолган бўлса? Шунча қучқудрат билан-а? Яқиндагина дабдабаси еру осмонни тутиб турган эди-ку?! Йўқ, бу ерда бир сир борга ўхшайди. Қоровул қисм бошлиғи шайх Али баҳодир ўйланиб қолди.

Нима килиш керак? Одамларини олиб хандаккача борсинму, ё? «Йўк,— деди у ўз-ўзига, яхшиси қоровулни шу ерда тўхтатиб, манғулойга хабар бериш керак». У шундай килди. Амирзода Муҳаммад Султон манғулой қўшинлар билан қоровулдан бир фарсах нарида келаётган эди, Шайх Али баҳодирнинг ахборотини эшитиб, манғулойни келган ерида тўхтатди. Шайх Али баҳодирнинг чопарига эса «қоровул ҳам борган ерида тўхтасин ва ўша ерда мустаҳкамланиб, ёғийга қорасини кўрсатмасун» деб буюрди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг бундан аввал доруссаломга юборган хабаргирлари Бағдодда лашкар йўқлиги, Султон Аҳмад жалойир аллақачон бор-йўғидан кечиб, пойтахтни тарк этгани ва Дажланинг нариги тарафига ўтиб кетганлиги ҳақида муҳим маълумот олиб келдилар. Муҳаммад Султон бу қувончли хабарни зудлик билан ҳазрат соҳибқиронга етказди. Шундан кейин қўшинлар ҳаракатга келдилар. Улар шиддат билан йўл босиб, тез орада пойтахтга яқин ерга келиб тўхтадилар. Темурбек амирзода Мироншоҳга ўнг қанот қўшинлари билан доруссаломни ўнг тарафдан қуршаб олишни буюрди. Сўл қанотдаги лашкар амирзода Шохрух, катта амирлардан Шохмалик ва Шайх Нуриддин етакчилигида Бағдодни сўл тарафдан ўраб олди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари эса амирзода Муҳаммад Султон билан биргаликда, ғулда турган қисмлар билан шаҳарга қун чиқиш тарафдан кириб бордилар...

Ҳа, дарҳақиқат шаҳарнинг Дажланинг сўл қирғоғида жойлашган бу катта қисми айни ўша пайтда лашкардан холи экан. Султон Аҳмад кемаларга тушиб аллақачон Дажланинг нариги тарафига ўтиб олган, кемаларни бўлса ёндириб юборган эди. Шунинг учун ҳам дарёнинг нариги ёғига ўтиш амри маҳол, бу азим дарёга бўлса кўприк солиб бўлмасди. Яна, аксига олиб, ўша кун эрталабдан ҳавони калин булут қоплаб, каттик шамол кўтарилди. Дарё соҳилига келиб ҳайкириб оқаётган дарёни томоша қилиб турган ҳазрат соҳибқирон қўли билан дарёга ишора қилиб, ёнида турган воқеанавис Тўхтамурод Шошийга деди:

— Қаранг, таксир, Дажланинг бугун рафтори бузук-рок кўринадурми?

— Ҳа, шундай, аълоҳазрат, — воқеанавис бундан қиркми ё эллик йил муқаддам машҳур икки шоир — Солмон Соважий билан Носир Бухорий шу дарё соҳилида туриб айтишган мушоирани эслади. «Ўшанда,— деди воқеана-

вис,— хожа Солмон Соважий Носир Бухорийни имтиҳон қилиб деган эрканлар:

«Дажланинг рафтори букун вожаб мастонадур».

Носир Бухорий дарё кирғоғига ўрнатилган ҳашамли мармар устунлар ва улар орасига тортилган занжирларга ишора қилиб, жавоб қилгон эрканлар:

«Пойи магар занжир аро, лабда каф мастонадур».

Амир Темурга шеър маъкул бўлди ва воқеанависга миннатдорчилик билдирди:

— Кўп нафис шеър айтибдурлар шоирлар,— сўнг мийиғида кулиб давом этди: — бу аҳволда Дажласи курмагур занжирни ҳам узиб кетмаса, деб кўркамен.

Воқеанавис ҳазрат соҳибқиронга эгилиб таъзим қилди:

— Ҳақ гапни айтдингиз, аълоҳазрат.

Шу ерда Амир Темурни биркадар ташвиш босди. Энди нима қилиш керак? Султон Аҳмадни кўздан қочирмаслик зарур эди. У қочиб кутулиб кетгудай бўлса, кунмас-куни куч йиғиб халифалик тахти учун кураш бошлайди. Ундан ташқари, Ироқи арабнинг катта қисми ҳали унинг қўлида. Демак, Султон Аҳмад жалойир хусусида кўзланган мақсад ҳали амалга оширилганича йўқ. Энди бирдан-бир чора нима қилиб бўлса ҳам лашкарни дарёнинг нариги соҳилига ўтказиб олиш зарур. Лашкар бунақа азим дарёни энди кўриб тургани йўқ-ку. Бунда бирнеча йил муқаддам Илёсхўжа, Қамариддин ва Анқо тўрани қувиб борганларида Ардиш деган дарёдин ўтган эдилар! Икки йил муқаддам Тўхтамишхон билан бўлган урушда Адил отлиқ азим дарёдин ҳам ўтишган. Кўп ҳолларда кўприк ёрдами билан эмас, солу гупсарлар миниб ўтишган. Шуларни ўйлаб Темурбек бир қадар хотиржам бўлди. Уларнинг олдида Дажла нима бўпти? Худо хоҳласа, ундан ҳам ўтадилар. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Муҳаммад Султон, амирзода Мироншоҳ ва катта амирларни шу ерга, Дажла бўйига кенгашга тўплади ва уларга қўшинлари турган ерда солу гупсарларни ишга солиб, дарёнинг нариги соҳилига ўтишларини буюрди. Муҳаммад Озодга эса ҳумоюн мавқаб учун бирон кема топиб келишни топширди. «Интилганга — Тангри ёр!», деб бекор айтишмаган эканлар. Ҳуллас, зафар асар лашкар Дажладан бир ҳафта деганда ўтиб олди, лекин қурбонлар ҳам берилди. Сузишни билмаган анча-мунча одам ғарқ бўлди. Лашкар отларнинг бир қисмидан ҳам ажралди. Кечув бошланганининг учинчи куни Муҳаммад Озод дарёнинг нариги соҳилидан Султон Аҳмад жалойирнинг «аш Шамс» отлиг кемасини топиб келди. Ҳумоюн мавқаб ана ўша кемага

тушиб дарёдан ўтиб олди. Дарёдан эсон-омон ўтиб олиш хазрат соҳибкирон учун бир ғалаба бўлди, албатта. Лекин Ироқи арабнинг калиди Султон Аҳмад жалойирнинг киссасида эди. Ҳал қилувчи жанглар ҳали олдинда...

Қўшинлар кўрик қилингандан сўнг, хазрат соҳибкирон уларни шиддат билан олдинга бошлади. Сарсар ва ундан Қунботуга етганларида Ибож ўғлон, нўёнлар ва аркони давлат унинг олдида тиз чўкиб, хазрат соҳибкирондан «қайтиб Бағдодда турсангиз», деб илтимос қилдилар.

— Буёғи кип-кизил ҳаёгсиз чўлу биёбон, ахён-ахёнда асов дарёлар ҳам учрайди, — деди Ибож ўғлон амирлар номидан, — азиз жонингиз хавф-хатар остида қолишини истамайдурмиз, аълохазрат. Буёғини ўзимиз охиригача етказурмиз, иншоолло. Хавотир олманг.

Амир Темур ўша пайт бир қадар тоби қочиб юрган эди. Буни амирлар, хусусан Ибож ўғлон ҳам сезиб юришарди. Шунинг учун бўлса керак. Ибож ўғлон амирлар номидан хазрат соҳибкиронга шу гапларни айтишга жазм қилди. Амир Темур амирларнинг гамхўрлигидан мамнун бўлди, бироқ унинг ҳал қилувчи дамларда лашкарни ташлаб кетадиган одати йўқ эди. Шунинг учун ҳам аъзойи бадани уюшиб турганига қарамай, Ибож ўғлоннинг ҳеч бўлмаса, шу ерда қолиб биров ҳордик чиқариш тўғрисидаги таклифини ҳам қабул қилмади.

— Бизнинг хусусимизда кўргузиб тургон гамхўрликларингиз учун ҳаммаларингизга мингдин-минг ташаккур, дўстларим. Локин маъзур тутадилар, қўшин каерда бўлса, биз ҳам ўша ерда бўлмоғимиз даркор. Буни ўзларингиз яхши биласизлар.

Амирлар уни кўндириш учун кўп уринишди, лекин бўлмади. Амир Темур бир сўзлик одам эди. Буни уларнинг ўзлари ҳам билишарди. Шунинг учун бундан ортик зўрлаб ўлтиришмади. Фойдаси йўқ. Амирлар-ку бу ҳасусда бошқа бир нарса дейишмади, аммо Ибож ўғлон шаштидан қайтмади. Кечкурун амирзода Мироншоҳ билан хазрат соҳибкироннинг хос табиби мавлоно Шамсиддин Табризий билан гапни бир ерга қўйиб, уларни ўзига шерик қилди. Эрталаб нонуштадан кейин ҳар уччалари хазрат соҳибкироннинг чодирига кириб тиз чўкидилар. Амирзода билан Ибож ўғлон қанча уринишмасин, барибир, бўлмади. Ҳазрат соҳибкирон «йўқ» деб туриб олди. Фақат табиб унинг қаттиқ чарчагани ва бу аҳволда саломатлигини бой бериб қўйиши мумкинлигини айтганда, у биров ўйланиб қолди. Лекин «ха» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Фотиҳа ўкиб

уринларидан туришаётганларида, табибни олиб қолди ва ундан секин сўради:

— Чиндан ҳам саломатлигимиз дуруст эрмасму?

— У қадар эрмас-ку, каттиқ чарчагансиз, олампадох.

Ўзим ҳам шундай ўйлагандим, локин Сиз ўйлагандай даражада эрмасмиз, мавлоно.

— Балким шундайдир, аълоҳазрат, кани томирларингизни бир қўриб қўяй, — табиб ҳазрат соҳибқироннинг чап қўлини олиб, томир уришини текширди ва сезилар-сезилмас бош чайқаб қўйди. Амир Темури табибнинг бу ҳаракатидан аҳволи кўп ҳам яхши эмаслигини пайқади.

— Нима, томир уришида бирон ўзгариш борму?

— Йўқ, аълоҳазрат, фақат бирқадар сустлик сезилиб турибдур. Чарчагансиз. Бироз дам олишингиз зарур.

Табиб яқиндагина йўлда кечаси уни миҳоффага солиб юришганини эсига солди. Фақат шундан кейин ўйлаб қўриб, бирмунча юмшади. Чунки у табиби хосга ишонарди. У яна, худо кўрсатмасун, дард кучайиб ётиб қолгудай бўлса, аҳвол нима бўлишини ҳам мулоҳаза қилиб кўрди. Ахир, чор атрофдан душман ўраб турган бўлса, Султон Аҳмад жалойир Миср подшоси билан иттифок тузиб, юриш бошласа-чи? Буёқда эса Қора Юсуф, Тўхтамиш ва яна қанчадан қанча ёғий. Шундай бир шароитда ётиб қолса нима бўлади? Худо кўрсатмасин, лашкарда бузилиш бошланса-чи? Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди. Яхшиси, аркони давлат ва табибнинг маслаҳатига кириб, уч-тўрт кун ётгани яхши. Темурибек шунга қарор қилди. Сўнг табибга деди:

— Демак, «уч-тўрт кун ётиб тур», демокчимисиз, таксир?

— Густохлик қилғоним учун айбга буюрмайдилар, аълоҳазрат. Сизнинг саломатлигингиз биринчи навбатда, элу улус учун, сўнг ўзингиз учун керак.

Амир Темури охири «таслим» бўлди:

— Маъқул...

Ўша куниёқ ҳазрат соҳибқирон яна ўша «аш-Шамс»га тушиб Дажланинг бериғи соҳилига ўтди ва ал-Мансурия қасрига келиб тушди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда қарийб икки ой турди. Ўшанда Бағдоднинг диққатга сазовор ерларини: азиз авлиёларнинг турбалари, масжиду мадрасаларини бориб зиёрат қилди, уламо билан шуарони тўплаб мувоҳаса ва мушоиралар уюштирди. Бир куни у пойтахт атрофидаги аш-Шаммосияга борди ва халифа Маъмун замонида бино этилган Яҳё ибн Абу Мансур расадхонасининг қолдиқларини кўрди. «Вакт мусонда

этса, биз ҳам Самарканди фирдавсмонандда шундайин бир расадхона курурмиз Бордию, бизга насиб этмаса, қобил фарзандлардин биронтаси бунинг уддасидин чиқур, албатта», — деди ўшанда сайру саёхатларда унга қўпинча ҳамроҳ бўлиб юрган вазири аъзамга.

Амир Темур мадинат ус-саломда ўша узок туриб қолган пайтлари ҳам лашкар билан алоқасини узмади. Султон Аҳмад Фротдан ўтиб, Қарбало тарафларга қараб йўл олганини эшитиб, амирзода Султон Муҳаммадга қўшинларнинг бир қисмини дарҳол унинг кетидан юбориш ҳақида фармойиш юборди. Амирзода Мироншоҳни эса, лашкарнинг яна бир қисми билан, Басрага жўнатди. Мадинат ус-саломда ҳам каттиқ тартиб ўрнатди ўшанда. Ислоҳ ва шариат қондаларининг фуқаро тарафидан адо этилиши устидан назорат ўрнатди. Ўша вақтларда Бағдодда шароб қўп бўлиб, эркаклар майхўрликка муккасидан кетган эдилар. Бағдодликларнинг бу номуносиб турмуш тарзи мулозим ва навкарларга юкишидан чўчиди. Шунинг учун ҳам унинг амри билан ясовуллар мухтасиб ва Черкас сувчи бошчилигида хонадонларни бирма-бир тафтиш қилиб, қаердан бир хумча май топгудай бўлсалар, олиб чиқиб Дажлага тўқдилар.

Ўша кунлари, буйруққа биноан, Султон Аҳмад жалойир ва Алоуддавланинг хотинлари ҳамда Бағдоднинг қўли гул ҳунармандлари хона кўч қилиниб, ҳаммалари Самарқандга жўнатилди. Улар орасида тарифу тавсифга муҳтожлиги бўлмаган ва мусиқа илмида замонасининг саромади бўлган хожа Абдулқодир ҳам бор эди...

Ниҳоят, зафар асар лашкар дашти Қарбалода Султон Аҳмад жалойирга етиб олди. У икки минг отлик сарайниги билан ўша ерда турган экан. Ўша кунлари иссиқнинг шиддати шу даражада эдики, ҳатто идишга сув қўйиб очикка қўйилса бир зумда қайнардди, тухум эса қўм устида пишарди. Шу ерда зафар асар лашкар билан Султон Аҳмад жалойирнинг қўшини ўртасида қисқа жанг бўлди. Ғалаба бу сафар ҳам Амир Темур лашкарига қўлиб бокди. Султон Аҳмад катта талофат қўриб, жанг майдонини ташлаб қочди...

Куз ҳам кирди. Хадемай, қиличчини яланғочлаб киш ҳам қелиб қолади. Лашкар узок йўлни босиб ўтди. Ниҳоятда чарчаган. Озик-овқат ва қўрол-аслаҳа захирасининг чўғи ҳам пасайиб қолган. Ундан ташқари, Миср билан Шомнинг катта ва яхши қўроқланган қўшинлари уруш ҳаракатларини бошлаб юборишга шай бўлиб турибди. Шундай бир шароитда урушни катта бир қўламда

давом эттириш тўғримикин? Бу билан кутилган мақсадга етиб бўлармикин? Балки Миср подшоҳи Сайфиддин Барқук билан сулҳ тузиб, бошқа ишларни келаси баҳорга қолдирган маъқулмикин? Амир Темур шу хусусда кўп ўйлади. Бош қотирди. Охири Миср подшоҳи билан сулҳ борасида музокара очингга қарор қилди. Шу муносабат билан чақирилган кенгашда амирлар ва нўёнлар ҳазрат соҳибқироннинг бу фикрига қўшилдилар. Ҳеч ким эътироз билдирмади. Чунки вазиятни ҳамма яхши тушуниб турган эди. Кенгаш тугаб, ҳамма тарқалгандан кейин Амир Темур муншийи ҳосни чақиртирди. У одатдагидай, тахтакач, қоғоз, қалам ва давог кўтариб кирди ва ҳазрат соҳибқироннинг рўбарўсига чўнкайди. Қўлига қаламини олиб, унинг оғзига тикилди. Амир Темур шошилмасдан дон-дон қилиб сўз бошлади: «Кўп замонлар соҳибқиронни аъзам, Чингизхонни муаззам авлоди бўлмиш Олтин Ўрда ва Элхонийлар давлати ҳукмдорлари бирлан Мисру Шом подшоҳлари ўртасида дўстона алоқалар давом этган. Шу бирлан бирга, ёвлашиш ва келишмовчилик ҳоллари ҳам бўлгон. Шу боис Шом ва ўша томонларнинг халқига кўп ташвиш ва заҳматлар етишган. Бахтиёр подшоҳ Абу Саид баҳодирхон, Тангри таоло онинг турбатини нурлантирсун, ҳаққи раҳматга етишгонларидин сўнг соҳиб шавкат, нофаз фаржом подшоҳ Эронзаминда боқий қолмади. Мулуки таовиф бош кутарди. Бунинг оқибатида олам аҳли ва жумлаи мўмин ур-ўйикитлар гирдобида қолди.

Шу кунларда, Тангри таолонинг чексиз инояти бирлар, Эронзамин бизнинг фатҳу зафар асарлик илгимизга кирди. Шу қаторда Ироқи аҷам бирлан Ироқи арабнинг бир қисми ҳам бизнинг зафар туғлик қўшинларимизнинг тасҳир қабзасига киригилди.

Бундин буёғига олам ва жаҳон халқлари, балки жумлаи мўминнинг эмну омонлигини муҳофаза қилиш, қарвон йўлларини йўлтўсар ва талончилардин тозалаш ва аларни қўриқлаш, мўмин-мусулмонлар ҳаж зиёратини хавф-хатарсиз ва ташвиш чекмай адо этишларини таъмин этиш айти шу кунларда Сиз бирлан бизнинг муқаддас бурчимиз бўлмоғи лозим. Вассалом».

Шу аснода мадинат ус-салом тожирларидан бир гуруҳи ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келиб, теварак-атрофда изғиб юрган муфсиду қайсарлар ва йўлтўсар қарокчилар устидан арз қилдилар. Улардан ёш жиҳатдан улўғроғи, ўрта бўйли, қориндор бир савдогар тиз чўкиб ҳаммалари номидан арз қилди:

— Шу атрофда Такрит отлиғ мустаҳкам бир қалъа

бор. Тамом муфсид ва қайсарлар унинг мустахкам деворлари орқасидин паноҳ топғонлар. Алар исёну туғинга оёқ қўйиб, Маккаю мукаррама билан Мадинаю мунаввара зиёратига борғувчи мўмин-мусулмонни бешафкат гарож қилмоқдалар. Миср ила Ироқ уртасида катнаб турган тужжорларни ҳам талаб, ўзларини ўлдирмоқдалар. Шу кунларда ҳеч бир тирик жон аларнинг таъди ва зулмидин қутулолмас, ҳеч бир соҳиби давлат аларни дафъ этишга қодир эрмас, балки бу иш билан машғул...

Амир Темур шу ерда уни бўлди:

— Қайси соҳиби давлатни назарда тутаётибсиз, тақсир?

— Собик шохимиз Султон Аҳмад жалойирни, аъло-хазрат.

— Шундай денг? — Амир Темур унга маънодор қараб қўйди.

Тужжорлардан яна бири, қотмадан келган новчарогининг фикрига аниқлик киритди:

— Алҳамдулиллоҳ, ҳазрат соҳибқироннинг олий химмати нафақат Ироқ мамлакатининг, балки жумлайи жаҳоннинг аҳволини тузатиш, фасод ва ғарат аҳлини дафъ этишга қаратилганким, биз динпарвар подшоҳ хазратларининг бу саъй-ҳаракатларини қадрлаб, ул жанобни беш вақт намоз устида ҳамма вақт дуо қилиб турадурмиз, — дея тожир иргиб ўрнидан турди ва хазрат соҳибқиронга чуқур таъзим қилди.

Савдогар ҳаққи аслида шунақа бўлади. Мамлакатда ким тожу тахтга етишса, ушанга ҳамду сано ўқийдур. Ишқилиб, уларнинг ишига ҳалакит бермасалар, тижоратга ривож берса, бас. Султон Аҳмад жалойир аҳли савдога ҳалакит бермасди, лекин йўлтўсарлар билан ишнн йўқ эди. Мадинад уе-саломлик тожирлар мамлакатнинг тўқ савдогарларидан эдилар. Уларнинг қарвонлари Мисру Шомга, Румга, баъзи йиллари Хуросон билан Мовароуннаҳрга ҳам катнаб турарди. Энди, фалақининг гардиши билан, бу мамлакатларга олиб борадиган қарвон йўллари Султон Аҳмад жалойирдай шавкатли подшоҳни ўз мамлакатидан азл этган мана шу одамнинг қўлида. У қандай одам, ўзи? Савдо-сотикка ривож берадимиз? Савдо йўлларини йўлтўсар ва қароқчилардан тозалаб, савдо қарвонларини муҳофаза қиладими, ёки фақат божу хирож ниғиб олиш билан қифояланадими, шунн билан шиканмоқчи. Қўринишидан иродали, қаттиққўл ва шижоатли, серғайрат одамга ўхшайди. Аслида-чи? Шундайми-

йўқми? Тожирлар айни пайтда фақат шу хусусда ўйлардилар. Темурбек уларнинг кўнглидагини уқди ва бу хусусда бор гапни лунда қилиб айтди-қўйди:

— Элу юрт аҳли савдо туфайли ободдур. Халқлар ва мамлакатлар орасида элчидурлар алар!

Бағдодлик савдогарлар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Тожирлар ҳазрат соҳибқироннинг гапидан қаноат ҳосил қилишди, чамаси. «Бу одам ҳар жиҳатдин савдо-сотикқа ривож берса керак», деган фикр кечди уларнинг кўнглидан. Ҳа, улар янглишмагандилар. Ҳақиқатан ҳам, ҳазрат соҳибқирон савдо аҳлини дўст тутар, уларни мамлакатлар ва халқларни бир-бири билан боғловчи узилмас ришта, деб атарди. Фарангистон подшоси Шарл VI га йўлланган бир мактубида «мамлакатлар ва халқлар фақат савдогарлар туфайли ободдур», деб ёзган эди ҳазрат соҳибқирон. Амир Темур олди-соғди ва савдогарларга ҳаммавақт ғамхўрлик қиларди, уларни қўллаб-қувватларди. Шунинг учун ҳам у бағдодлик савдогарларни сийлаб, ўзидан кўнглини тўқ қилиб чиқарди.

Савдогарлар қелиб кетган куни кечқурун ҳазрат соҳибқирон арқони давлат ва амирларни кенгашга тўплади. Қўшин ва мамлакатдаги аҳвол ҳақида улар билан фикрлашди. Кенгашга сабаб бўлган яна бир воқеа шу бўлдики, Миср подшоси унинг мактубига жавоб қайтариш у ёқда турсин, элчисини тутиб қолибди. Демак, у сулҳга рози эмас. Шундай бўлгач, ўртада катта уруш чиқиши муқаррар. Кенгашда бу масала кенг ва атрофлича муҳокама қилинди ва Қарбалода гурган кўшинларни жойидан қўзғатиш ва Мисру Шомга юриш бошлаш ҳақида бир қарорга келинди.

Юрши оқидан Амир Темур Мадинат ус-саломдан йиғилган моли омонни ҳар сафарғидай умаро ва лашкар ўртасида тақсимлаб берди. Қарбалодаги урушда захмдор бўлиб қайтган Амир Усмон Аббосни эса угрукка тайинлади. Уғрукнинг харажати учун қунига бир минг динор кепакий ажратди. Сўнг Бурҳон ўғлон, амирлардан: Ётоқ суфи, амир Жалол Хомид, Шоҳмалик, Саидхўжа ва Шайх Али баҳодир бошчилигида бир тўда қўшинни Такрит қалъаси қамалига жўнатди.

Нусрат шиор мавқаб хижрий 795 йил зулҳижжа ойининг 24-сида (1395 йил 2 ноябрда) саодат ва иқбол билан йўлга чиқди. Амирзода Шоҳрух манғулойга тайинланди. Лашкар дарёнинг юқори оқими сари йўлланди ва Ғона, Лажарма, Банд обор ва Ғизистонни босиб

ўтиб, хижрий 796 йил муҳаррам ойида (1393 йил ноябр ойида) йўлтўсар қароқчилар макони бўлмиш ўша Такрит қалъаси ёнига келиб тушди. Ҳазрат соҳибқиронни чодир қалъага яқин бир тепалик устига тикилди. Қалъанинг ҳар бир дарвозаси ва буржи қаршисига бир номдор амир тайин этилди, хандақнинг нариги тарафига хабаргир ва забонгирлар жўнатилди; лашкарнинг бир қисми нақб казиш ва чортоқлар қуриш билан банд бўлди.

Шу аснода Мўсул ҳокими амир Ёрали, Ардабил ҳокими Шайх Али уйротлар тўққиз-тўққиз муносиб совғалар ва шохона пешкашлар олиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига бош уриб келдилар ва катта амирлар воситачилигида унинг билан қўришиш шарафига муяссар бўлдилар.

Мўсул билан Ардабил ҳокимлари келиб-кетган кун ҳазрат соҳибқирон туни мижа қокмай ўтказди. Тун бўйи Такрит муҳорабаси ҳусусида бош қотириб чиқди. Уни тинч йўл билан, қурбонларсиз қўлга киритиб бўлармикин? Ёки... мағлубият хавфи уйлаб эти жўнжикиб, юраги орқасига тортди. Такрит, у шу пайтгача қўрган қалъалари ичида энг мустаҳкам ва маҳобатлисиди эди. У ганч, оҳак ва харсанг тошлардан мустаҳкам қилиб қурилган. Бир тарафи Дажла, яна бир тарафи сув лиммо-лим қилиб тўлатилган кенг ва чуқур хандақлардан иборат эди. Ортикча қон тўқилмасин деб, ҳазрат соҳибқирон бир неча марта қалъа қутволи амир Хусайннинг олдида элчилар юборди. Лекин у хар сафар Амир Темурнинг тақлифини рад қилди. Яхшилик билан қалъани таслим этишга қўнмади. Амирлари билан кенгашида у ҳатто мана бундай депти: «Қўп замонлар кечди, ота-бободин тортиб, шу ерда маком тутиб ўлтирибмиз. Ниманики хоҳлаган бўлсак, шуни қилдик. Шу пайтгача ҳеч ким қўлимиздин тутгани йўқ. Шундай бўлатуриб, таслим бўлсак, бор-йўғимиздан ажраб қоламизми, деб қўркиб турибмиз. Яхшиси, бундай қилмайлик. Тиз чуқиб яшагандини кўра тик туриб ўлган афзал. Шунинг учун бир қошиқ қонимиз қолгунча душман билан олишурмиз».

Амир Хусайннинг азму қарорини эшитгандан кейин Амир Темурнинг урушдан бошқа иложи қолмади. Қўшинларга қалъага умумий ҳужум бошлашга ҳозирлик қўриш ҳақида буйруқ берди. Қалъага қирқ ердан нақб казиб, девор ва дарвозалар тагига етказиб қўйилган нақбларга ҳору хашак тўлатиб устига қоп-қоп милтик дори тўкиб, ўт қўйиб юбордилар. Чортоқларга ўрнатилган манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар ҳам ишга туширилди. Натижада қалъа деворлари у ер-бу еридан

кулаб тушди, дарвозаларга ўт кетди, калъа ичидаги олий биноларнинг кўплари чилпарчин бўлди. Шундан кейин кўшиилар чор тарафдан сурон солиб ҳужумга ўтдилар. Хижрий 796 йил муҳаррам ойининг 28-куни (1393 йил 3 декабрда), йигирма тўрт кун давом этган камал жангларидан сўнг, Такрит калъаси ишғол қилинди. Қалъа ҳокимини, бўйнига аркон солиб, Амир Темурнинг олдига келтирдилар. Асирлар ҳам олий ўрдуга ҳайдаб келинди. Амир Хусайн ўзини ҳазрат соҳибқироннинг оёқлари остига отди ва ялиниб-ёлворишга тушди:

— Гуноҳкор бандани афв этинг, ахълоҳазрат! Бир умрга қўлингиз бўлиб қолай, ўлдирманг!

Асирлар орасидаги бир туркман бундай тубанликка юз тутган ҳокимни нафрат билан кузатиб турган экан, отилиб тўдадан чикди-ю ясовулнинг қиличини юлиб олиб, Амир Темурнинг оёқлари остида хоксор бўлиб ётган ҳокимнинг устига қараб чопди. Икки ясовул найза билан унинг йўлини тўсмоқчи бўлди, лекин туркман бўш келмади, биттасини тепиб йикитди, иккинчисининг найзасини қайириб ташлади ва бир зумда ҳазрат соҳибқироннинг олдига бориб қолди. Ҳамма саросимага тушиб қолганди. Шу ерда турган ясовул қурчи ва мулозимлар нима қиларини билмай, қаккайганларича турган ерида қотиб қолдилар. Узок-яқинда турган одамлар кўзини икки кўли билан беркитиб тесқари қараб олдилар. Теварак-атрофда «Ё, Аллоҳ! Ё Аллоҳ!» деган хитоблар эшитилди. Темурбек бўлса пинагини бузмай, турган ерида тураверди. У қиличини суғуриб ўзини химоя қилиши мумкин эди, лекин ундай қилмади, «Нима бўлса ҳам худодин» деб тураверди. Шу пайт туркман йигит амир Хусайннинг бошини шартта чопиб ташлади ва қонга беланган қиличини улоқтириб ташлаб, ўзини соҳибқироннинг оёғи остига отди. Теварак-атрофда турган ясовул ва қурчилар ўзларига қелишди ва чопиб келиб туркман йигитга ёпишишди.

— Тегманглар унга!

Туркман йигитнинг қўл-оёғини боғламоқчи бўлиб турган ясовуллар ҳазрат соҳибқироннинг овозини эшитиб, тўхтадилар. Темурбек унга астойдил назар ташлади. Кўзларидан ғазаб ўтлари чакнаб турарди, ўнг қўлоғининг эса ярми йўқ, ўрнидан шириллаб қон оқиб турарди. Қўлоғининг ярмини ўша тўс-тўполон пайтида ясовул юлиб олган экан.

Темурбекнинг бу ботир йигитга хаваси келди...

Такрит ишғол этилгандан кейин ҳазрат соҳибқирон кўшин билан йўлга чиқиб ал-Харбий манзилига келиб

кўнди. Шу ерлар шикор ва сайду саёхат учун қулай экан, 796 йил сафар ойининг иккинчисида (1393 йил 8 декабр куни) жирға қуриб шикор билан машғул бўдилар. Шу ерда бўйинтовловчилар, йўлтўсар ва қарокчиларнинг дафъи учун Ироқи арабнинг теварак-атрофига тарқалиб кетган амирлару беклар бирин-кетин олий ўрдуга йиғилдилар. Ушанда лашкарнинг бир қисми амирзода Султон Муҳаммад бошчилигида Шатт ул-Арабни, амирзода Мироншоҳнинг қўшинлари Хулла, Басра ва Воситни бўйсундириб қайтдилар.

Шу ерда хурсандчиликка боис бўлган бир воқеа содир бўлди. Оқ қўюнли ва Қора қўюнли туркманлар ҳам инсофга келиб қолишибдурлар. Амир Темур Бағдодда турган пайтда уларни итоат ва тобеъликка чақириб, элчилар юборган эди, ал-Харбийда турганида катта совға-саломлар билан элчилари келиб қолди. Ҳазрат соҳибқирон улар «Рус султони ёки Диёрбакр ҳукмдорларига қўшилиб кетмаса», деб ташвиш тортиб турган эди. Элчиларнинг бу ташрифидан мамнун бўлди ва ҳар бирининг кадр-қийматини ўрнига қўйиб сўйлади.

Оқ қўюнли ва Қора қўюнли туркманларнинг иттифокка келиши Амир Темур ва лашкарига Диёрбакр мамлакатига йўл очиб берди.

Юриш олдидан ҳазрат соҳибқирон Хожа Али Сабзаворийни чақиртириб, уни мадинат ус-Саломнинг забтига тайинлади. Жўнаб кетиши олдидан эса яна ҳузурига чақиртириб, алоҳида уқтирди:

— Рааё ва аҳолининг бошқа табақаларига бир хил кўз бирлан қаранг, аларни доимо ҳимоят ва риоят қабзасида тутиб, ожизу бечораларнинг ҳол-аҳволидин ғофил қолманг. Айниқса, саййидлар, машойих ва уламони ҳурмат-эҳтиромда тутинг. Шаҳарнинг бузилган ерларини обод қилинг, савдо-сотикка ривож беринг.

— Бош устига, аълоҳазрат,— хожа Али Сабзаворий икки букилиб, чуқур таъзим қилди, сўнг хайр-хўшлашиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузуридан чикди.

Оқ қўюнли ва Қора қўюнлиларнинг элчилари жўнаб кетгандан сўнг қўшинлар яна ҳаракатга келдилар. Буйрукка биноан, амирзода Мироншоҳ қўшинларнинг бир қисмини олиб Дажланинг юқори қисмида жойлашган вилоятларни забт этиш учун жўнаб кетди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари бўлса, ҳар ўн кишидан икkitасини танлаб олиб алоҳида бир қўшин тузди ва дарёни ёқалаб юқорига йўл олди. Қўшиннинг қолган қисми уғрукда қолдирилди. Усмон баҳодир уларга бошлиқ этиб тайинланди.

Амир Темурнинг шахсан ўзлари бош бўлган қўшин Тукдан ўтиб, Қирқук қалъаси ёнига келиб тушдилар. Лекин уруш бўлмади. Қалъа ҳокими Амир Али Мўсулий итоатга бош эгиб, дарвозаларнинг қалидларини олиб чиқиб, ҳазрат соҳибқироннинг мулозимларига топширди. Шунинг учун у Қирқук халқининг мол-жонидан кечди ва уни амир Мўсулийга суюрғол қилиб берди. Теварак-атрофдаги қалъаларнинг ҳокимлари Қизил Мир Али уйрот, Пир Али ва амир Жаҳонгирлар ҳам итоатга бўйин эгиб, Амир Темурнинг сийлаш ва навозишларига сазовор бўлдилар. Сўнг ҳазрат соҳибқирон Чиноробдан ўтиб, Мўсулга бориб тўхтадилар. Шаҳарга келиб тушган кун Амир Темур Мўсул ҳокими амир Ёралини ёнига олиб, шаҳарнинг табаррук ерларини бориб зиёрат қилди. Жиржис пайғамбар ва Юнус алайҳиссаломларнинг марқадлари устига қурилган гумбазлар қаровсиз қолиб бузилишга юз тутган экан, бунга кўп ачиндилар. «Аларнинг тепасига янги гумбаз қурсинлар» деб буюрди. Бунга ҳазинайи омирадан ўн минг диноҳ маблағ ажратилди.

Ҳазрат соҳибқирон Мўсулда бир кеча-кундуздан ортиқ турмади. Эртаси кун кечкурун амир Ёралининг ўзини ғажарчи қилиб олиб юришни давом эттирдилар. Ҳижрий 796 йил сафар ойининг охири кун (1394 йил 3 январда) Диёрбакр вилоятининг мустаҳкам қалъаларидан Мордин теҳарига келиб тушдилар. Лекин Амир Темур уни бирдан камал қилишга тутинмади. Кутвол амир Исога элчи орқали мактуб йўллади. «Биз Мординни бўйин сунгон ҳисоблайдурмиз ва сиз жаноби кутвол, ушбу мактубни олишингиз ҳамона қўшинингизни олиб зафар асар лашқар орқасидан борурсиз деган умиддамиз», деб хат ёзиб юборди. Ҳазрат соҳибқирон қўшинни Рос ал-Айн устига етаклади. Шу ерга етиб келганларидан кейин қўшиннинг бир қисмини теҳарак-атрофга чопгунчи қилиб юборди. Уларга озиқ-овқат ва ем-хашак йиғиб келиш топширилди. Шундан кейин у ердан кўчиб, ал-Жазира вилоятининг шимолий тарафида жойлашган қучли қалъалардан Рухо ёнига келиб тушдилар. Лекин иш қутилгандай тинч кўчмади. Қалъага мактуб билан борган элчи қуруқ қайтиб келди. Унинг ҳокими тобеъликдан бош тортди ва одамларини олиб ўша атрофдаги тоққа чиқиб кетди. Ўшанда Рос ал-Айни ҳам, Рухони ҳам сипоҳийлар ғорат қилдилар.

Амир Темур Рухода ўн тўққиз кун турди. Теҳарак-атрофнинг ҳокимлари ўзлари келиб таслим бўлишларини қутди. Тўғри, улардан баъзилари, масалан, Жунаид туркман билан Ҳасан қайғийлар келиб, ўз ихтиёрлари

билан ҳазрат соҳибкиронга итоат бажо келтирдилар, лекин кўпчилик келмади. Келмаганлар орасида Мордин ҳокими амир Исо ҳам бор эди. Бунини Амир Темур кўнглининг бир чеккасига чигиб қўйди, чунки уни ўтган йилдан бери кутарди, аскарлари билан келиб хизмат қилишига озми-кўнми ишонган эди. Ўз ихтиёри билан келиб итоатга келганларга у одатда мулкни қайтариб берарди. Наҳотки, амир Исо бунини тушунмаган бўлса? Ахир, шундай катта кучга бас келолмаслигига ақли етиб турган бўлса керак? Темурбекнинг кўнглидан шу гаплар кечди. У қон тўкилиши, ортиқча қурбонлар берилишини истамади. Лекин илож қанча? Шундан кейин Амир Темур жамий лашкарга уқулка таркатиб, хижрий 796 йил раби ул-аввал ойининг 26-куни (1394 йил январ ойининг 29-куни) саодат ва иқбол билан отланиб, Мордин устига қараб юрди. Қўшинлар Мординга етти фарсах масофада жойлашган Чимлик мавзёсига келиб тушганларида ал-Жазира вилоятининг ҳокими Малик Иззиддин, унинг кетидан эса ўша Мордин волийси амир Исо муносиб ҳадя ва пешкашлар билан олий останага келиб, итоат ва хизматкорлик изҳорини қилдилар. Шу билан бирга, вилоят ва шаҳарларнинг бир йиллик хирожини ва қўшин эҳтиёжи учун тўпланган озуқани олиб келиб ҳумоюн ўрдунинг мулозимларига топширдилар. Ҳазрат соҳибкирон ўша куни кечкурун ал-Жазиралик ҳар иккала волий шарафига катта зиёфат берди. Уларни халъати ҳос ва бошқа совға-саломлар билан сийлади. Малик Иззиддинга оғир ботиши мумкин бўлган бирон сўз айтмади-ку, лекин амир Исони бироз изза қилди. Илгари қалбининг бир четида чигиб қўйган гапини шу ерда айтди.

— Биз сизни йўқлатиб олдингизга киши юборган эрдик, жаноби Исо. Локин сиздин дарак бўлмади. Малик Барқёруқ ёки Султон Аҳмад жалойир йўқлатибму эрдилар сизни ёки тобингиз қочиб қолмаганму сизнинг ўшанда, деб кўп хавотир олдик. Тинчликму, ўзи?

Бу гаплар амир Исонинг жон-жонидан ўтиб кетди. Лекин илож қанча? Ўз сўрашдан бошқа иложи йўқ эди унинг.

— Афв этинг, ҳазрат соҳибкирон, айб бизда, — амир Исо шу гапни зўрға айтди. Айтди-ю, шу захотиёқ ерга қараб олди.

Амир Темур оғир бўлса-да, рост сўзлаган одамни ҳуш кўрарди. Шу топда амир Исо ростини айтди — айбига ик-рор бўлди. Шунинг учун ҳам уни бошқа сўроққа тутиб

ўлтирмади. Малик Иззиддин билан бирга кетишларига ижозат берилди.

Эртаси куни Темурбек Олий ўрдуни Мординнинг рўбарўсидаги қояга кўчириб олиб ўтди ва қалъага мухассилларни юборди. Лекин амир Исо қалъа дарвозаларини маҳкам қилиб беркитиб олган экан, улар қиролмай қайтдилар. Ҳазрат соҳибқирон амир Исо ҳузурига яна бир неча бор одам юборди, аммо улар рад жавоби билан қайтдилар. Қисқаси, амир Исо Рухода берган аҳдидан бўйин товлади. Шундан кейин Амир Темур Мординни камал қилиш ҳақида буйруқ берди. Қўшинлар тинимсиз қор ёғиб туриши ва совуқнинг шиддатига қарамай, Мордин учун огир жангларга киришдилар. Бу жанглар 1394 йил январ ойининг охиридан то ўша йил апрел ойининг 17-сигача давом этди. Камал жанглари авжига чиққан бир пайтда чопар Олий ўрдуга даҳшатли хабар олиб келди. Бу — ҳазрат соҳибқироннинг иккинчи ўгли амирзода Умаршайхнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги совуқ хабар эди.

Амирзода Умаршайх Ироқи араб устига юриш бошланганда Форсада ҳоким эди. Вилоят нотинч бўлганлигидан отаси уни юришга бирга олиб кетмаган эди ўшанда. Амир Темур уни олиб кетмай тўғри қилган экан. Зафар асар лашкар ҳали Курдистондан ўтмасдан Сиржон ҳокими исён кўтарди. Амир Темур ал-Жазира юришида бўлган кунлари амирзода Умаршайх ўша Сиржонни каттиқ қуршовга олиб турган эди. Айни шу пайтда отаси уни ал-Жазирага чақиртириб қолди. Умаршайх камални давом эттиришни амир Идику барлос билан Пир Али сулдусларга топширди ва лашкарнинг бир қисмини олиб, шитоб билан йўлга чиқди. У ал-Жазирага машаққатли бўлсада, яқинлигини ҳисобга олиб, Шавлистон йўли билан борди. Курдистон тоғларидан ўтай деб қолганда, тор бир дара ичида бораётиб, тошдан бино қилинган кичик бир мустаҳкам қалъа рўбарўсидан чиқиб қолишди. Қалъани Ҳурмату деб аташар эканлар. Амирзода ўша қалъани қўлга киритмоқчи бўлди. Шу мақсадда аввал отасига ўхшаб, бориб унинг теварак-атрофини ўзи тафтиш қилмоқчи бўлди ва навкарлардан бир нечасини олиб қалъа сари юзланди. Улар тошларни пана қилиб бордилар. Бирон тарафдан одам шарпаси ёки ўқ овози эшитилмади. Наҳотки, қалъада одам йўқ, деб таажжубланди амирзода. Бунга шубҳаси бўлса-да, йиғитлари билан яширинмай, бамайлихотир бораверди. Қалъага эллик-олтмиш қадам қолганда тўхтаб, у ёқ-бу ёққа қулоқ солди. Лекин шарпа сезмади.

— Бу ерда тирик жон бўлмаса керак, аълохазрат, — деди навкарлардан бири.

— Йўқ бундай бўлиши мумкин эрмас. Қалъада шубҳасиз одам бор. Яна ҳам яқинроқ боришимизни кутиб ётишибдурлар, балким. Тирборон қилишади бизни, ушанда. Эҳтиёткорлик даркор. — Умаршайх ўнг кўлининг бош бармоғини ёзиб, мулозимга маънодор қараб қўйди.

Амирзода йигитларига шу ерда турган қоятош орқасига яширинишларини буюрди, ўзи бўлса қалъага нигоҳ солмоқчи бўлиб уша қоятош устига кўтарилди. Шу пайт яқин орада пайт пойлаб яшириниб ётган курд мерган йигит амирзодани аниқ нишонга олди. Қазо етган экан, ўқ унинг қок кўкрагига қадалди ва уни шу заҳотиёқ шахид қилди. Бу даҳшатли ҳодиса киш ўрталарида, хижрий 796 йил раби ул-аввал ойида (1394 йил январда) содир бўлди. Уша пайтда амирзода қирқ ёшда эди.

Дилни уртовчи бу мусибатли хабар Мординга етгач, амирлар маълум бир вақт уни сир тутдилар. Бутун вужуди билан камал ишлари билан банд бўлган хазрат соҳибқиронга буни қандай айтишни билмадилар. «Дардни яширсанг, иситмаси ошқор қилади», деган гап бор. Охири бўлмади. Ҳамма амирлар бир бўлиб, хазрат соҳибқирон ёлғиз қолганда, ҳузурига кириб тиз чўкдилар. Амир Темур хайрон бўлди. Нима бўлди? Нима гап, ўзи? Мурчиллардан бирортаси ўпирилиб тушиб одамларни босиб қолдимиз? Ёки угрукда бирон ҳодиса юз бердимиз? Ё бўлмаса бирон қушида ғалаён кўтарилдимиз? Чунки совук шиддатидан ҳамма қийналиб кетганди. Ёнг ёмони мана икки йил бўлдики, йигитлар аҳлу овласидан айрилиб ўзга юртларда юринибдилар. Бу, шубҳасиз, норозилик ва ғалаёнларга сабаб булади. Хазрат соҳибқирон шундан кўркади. Лекин юрганларига анча вақт кечса-да, биронтаси оғиз очолмай ултирибди. Амир Аргуншоҳ чидаб туролмади. Бирдан бирикки ҳўрсинди-ю, йиглаб юборди. Кўзларидан дувиллаб оққан ёш икки юзини ювди. Бошига муштлаб, дод солди:

Вой, жигарим! Жигарим! Сенинг ўрнингга мен ўласам бўлмасмиди?! Вой, жигарим! Жигарим!... — дея ўкириб йиглади. Унга бошқалар ҳам қушилишди. Бир зумда дод-фарёд чодирни тутди. Амир Темур катта фалокат юз берганини пайқаган бўлса-да, бир неча вақт нима қилишини билмай, ханг-манг бўлиб ултирди. Охири тоқати-тоқ бўлди ва тушқун бир кайфиятда оҳиста амирларга мурожаат қилди:

Тинчликму, ўзи? Не ҳодиса юз берди?

Бирок ҳеч ким ўзини йиғидан гийиб жавоб беролмади.

Йиғи-зор борган сари кучайди. Бир пайт Ҳожи Сайфиддин ўзини қўлга олди ва тушқин бир оҳангда:

— Шўримиз қуриб қолди, аълоҳазрат. Бошимизга огир мусибат тушди, — деди.

Қандай мусибат бўлди, бу? Ўзи нима гап? Ҳазрат соҳибқиронни қандайдир шубҳа ва гумонлар чулғаб олди. Наҳотки? Унинг қўнғлидан уғрукдагилар: набиралари ва хотинлари кечди. Биронтаси нобуд бўлмадимикан? Еки уни ёғий босиб хароб қилдимۇ? У катта амирининг кўзларига маънос бир қайфиятда «ҳеч бўлмаса, сен айт!», деган маънода узоқ тикилиб турди. Лекин буни Ҳожи Сайфиддин ҳам айтолмади. Аксинча, кўзини соҳибқирондан олиб қочди. Амир Темур ортик чидолмади.

— Амирзода Мироншоҳму?

У ўғлининг қизиққон ва баъзида ўйламай-нетмай, ўзини ўкка-чўкка отишини яхши биларди. Кўпинча жонини хавф-хатарга солиб жангнинг оловдай ёниб турган ерига отилиб киришини яхши биларди. Шунинг учун ҳам ундан гумон қилди.

— Йўқ, аълоҳазрат, амирзода Мироншоҳ омон, соғу саломатлар.

— Унда ким бўлди? — ҳазрат соҳибқирон бошқа чидолмади. — Ўзи нима гап, айтоқолсаларинг-чи?!

Амирлар англашиди. Бўёғига индамай ўлтириш бефойда. Бу огир вазифани улардан кимдир ўз зиммасига олиши керак, ахир. Лекин ким? Биронтаси бунга жазм қилмай турибди. Ҳожи Сайфиддин Арғуншоҳга, у эса Ҳожи Сайфиддинга қаради. Охири бўлмади. Чунки Арғуншоҳ ерга қараб олди ва яна пикиллаб йиғлашга тушди. Огирлик барибир Ҳожи Сайфиддиннинг ўзига тушди.

— Амирзода Умаршайх...

Ҳожи Сайфиддин бўёғини айтолмади. Йиғи яна бўғзидан олди.

Амир Темур аслида дийдаси каттиқ одам бўлишига қарамай, бу сафар чидолмади. «Вой болам»лаб чодирни бошига кўтарди. Амирлар у билан қўшилишиб йиғлашди. Шум хабар тез орада ҳумоюн ўрду ва лашкар орасида тарқалди. Киёмат-койим бўлди ўша кун.

Амир Темур даст ўрнидан турди. Амирлар ҳам туришди. У аввал бориб ўзини Ҳожи Сайфиддиннинг қучоғига отди. Улар бир-бирларини бағрига босган ҳолда бир пайтларгача йиғлаб туришди. Шу тарика Темурбек бошқа амирлар билан ҳам қучоқлашиб йиғлаб олди. Сўнг кўз ёшини артиб, азми қарерини амирларга айтди:

— Шу фалокат калъа деб фарзандларимнинг яна биттасидан айрилдим. Лекин амир Исо ҳам, одамлари ҳам кўргилигини кўради. «Ал-касос мин ал-хакк!» деганлар.

Сўнг эшик оғани чакиртириб буюрди:

— Кўшунот ва тумонотга чопар юборинг. Нима бўлса ҳам бу фалокат калъа букундан кечиктирилмай ишғол этилсун, халки катли омм этилсун, истехкомлари эрса ер бирлан яксон этилсун!

Лекин амирлар ўз қисмларига жўнамай ва чопарлар Темурбекнинг фармойишини кўшинларга етказишга улгурмасдан аввал хумоюн ўрдуга яна бир чопар келди. У Султониядан, Сароймулк хонимнинг элчиси эди. Чопар кўйнидаги мактубни чиқариб, ҳазрат соҳибкироннинг чодирини ёнида турган эшик оғага берди. «Маҳд улё Сароймулк хоним жаноби олияларидин», деди у. Эшик оға аввалда нима қиларини билмай бир фурсат мактубнинг уёқ-буёғини айлантириб турди, бош бармоғи билан муҳрини эзиб кўрди, кейин пешонасига суртиб, ўпди. Сўнг «нима қилай?» — дегандай ёнида турган амир Шоҳмаликка қаради. Чунки ўзи ҳазрат соҳибкироннинг чодирига киришга ботинолмади. Шоҳмаликнинг кўнглидан кўркинчли фикр кечди. Шунинг учун у бошда бирон нарса дейишни билмади. Кейин ўзига келди. «Йўқ-йўқ, бундай бўлиши мумкин эрмас. Яратгоннинг ўзи асрасун», — деди ичида ва эшик оғага деди:

— Мактубни ҳазрати олийларига олиб кириб топширинг, яна бир муҳимрок гап бўлмасун, унда.

Сўнг Шоҳмалик қоровулбегига чопарни кўрсатиб, «бу йигитни бирон жойга олиб боринг, дамини олсун. Ўзоқ йўл босиб келган, совуқ ҳам еган», деб уқдирди унга. Қоровулбеги Султониядан келган чопарни ўзининг чодирига етаклаб кетди.

Эшик оға бўлса ҳазрат соҳибкироннинг чодирига қиролмай ҳамон жойидан жилолмай турарди. Бунга амир Шоҳмаликнинг жаҳли чикди.

— Ахир, қиринг-да, таксир, қоккан қозикдай тураверасизму?

Эшик оға унга бир ўқрайиб қўйди. «Ма ол! Ўзинг киритиб беравер», деб ўша мактубни унинг қўлига тутқазмоқчи бўлди-ю, бироқ шаштидан қайтди. Шу пайт жонига Ҳожи Сайфиддин оро кирди. Мактубни унинг қўлидан тортиб олди-ю, шиддат билан ҳазрат соҳибкироннинг чодирига кириб кетди. Чодир олдида

турганлар: эшик оға ҳам, амир Шохмалик ҳам, бошқалар ҳам хавф-хатардан қутулганларига хурсанд бўлишди. Чунки соҳиби тож олдига шум хабар олиб келган одамнинг қисмати ҳаммага маълум эди. Энди нима бўлса ҳам Ҳожи Сайфиддинга бўлади.

Ҳожи Сайфиддин чодирга кирганда ҳазрат соҳиб-кирон кўрпа-ёстик йиғиб қўйилган сандукка йўланганича бошини ҳам қилиб ўлтирарди. Шу қадар ўз-ўзи билан бўлиб қолган эдики, ҳатто чодирга одам кирганига ҳам эътибор қилмади. Ҳожи Сайфиддин факат оғзини қўли билан тўсиб, бир-икки марта қисқа йўталгандан кейин бошини хиёл кўтарди ва Ҳожи Сайфиддинга қўли билан ишора қилиб қаршисидан жой кўрсатди. Қуролдош дўстини қўриб Амир Темурнинг яна қўнгли бузилди. Кўзлари жикка-жикка ёшга тўлди. Ҳожи Сайфиддин ҳам чидолмади, хўнграб йиғлаб юборди. Хулласи қалом, қадрдон дўстлар яна бироз йиғлаб олишди, сўнг бир неча дақиқа сукут сақлаб ўтиришди. Бир пайт Темурбек бошини кўтарганда, қўзи Ҳожи Сайфиддиннинг қўлидаги мактубга тушди, лекин «бу нима?», деб сўрагани қўрқди. Ҳожи Сайфиддин эса мактубни унинг қўлига бергани ботинмади. У яна бир шум хабар бўлса-чи? Бир зарбанинг газани кетмай турганда, иккинчиси — янгиси ортиқчалик қилмасмикин? Ўнга юрак бардош берармикин? Ҳазрат соҳибкирон йиғидан тинди ва ёнида тушак устидан ётган оқ рўмолни олиб кўзларини артди. Ана энди таъзия билдириш пайти келди. Амир Сайфиддин оҳиста, бўғик овоз билан, ҳазрат соҳибкиронга таъзия изҳор қилди:

— Бандалик, аълоҳазрат. Ҳамма нарсанинг илоҳи бўлур эркан, локин ўлимдин қутулиб бўлмас эркан. Бир туғилишу, бир ўлиш...

— Ҳа, иложимиз қанча? Аллоҳ таолонинг иродаси шу бўлғоч, бандасининг қучи нимага етарди.

Амир Темур шундай деди-ю, яна қўзига ёни олди. Бошини қўйи солиб, бирмунча вақт индамай ўтирди. Унинг бутун вужудини ўй-хаёл қўлгаб олди. Хаёл уни қайёқларгадир учириб кетди. Кейинги йилларда қилиб турган ишидан бироз пушаймон ҳам еди. Шон-шавкат орқасидан қувиб, қатта қўшинни, тумонат одами иссиқ ўрнидан қўзғатиб, шу узок юртларга олиб келиб нима қиларди? Улар қишнинг мана шу аччиқ кунларида жон олиб, жон бериб, душман билан олишиб ётибдилар. Мана, ўн тўрт йилдан бери ўткинчи шон-

шавкат оркасидан кувиб, юрт кезади. Ўз ихтиёри билан бўйин эгган эл-юртни омон қолдириб, бўйин товлаганларни зеру замин қилиб юрибди. Фақат жонини таваккалга тиккан бўлса-ю, майлия, лекин хали ҳаётнинг мингдан бир лаззатини тотиб кўрмаган тумонат йигитларнинг ҳам умрига зомин бўлгани-чи? Нима, унга Туркистонзамин билан Хуросон етмасмиди? Тўкин-сочин бой юрти, ўзига яраша шон-шуҳрати бор эди-ку?! Шулар етмасмиди унга? Йўқ, етишмади, чамаси. Ҳеч бўлмаса, дунёнинг ярмига ҳукмрон бўлмоқни орзу қилди. Шон-шуҳрати бундан ҳам ортиқини истади. Мана, оқибати. Эҳ, Темур! Темур! Овора бўлиб нима қилардинг? Минг марта тиз чўктирган билан ўзга халқ эл бўлармиди? Йўқ-йўқ, нималар деб валдираётибди у. Буларнинг ҳаммасини Туркистонзамин деб қилди. Рааё ва бараёнинг, аҳли синоат, уламои фузалонинг рифоҳияти, мамлакатларнинг эмну омонлиги, деб қилди. Жумлаи жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳлар ва муфсидлардин химоя қиламан, деб қилди. Бозоргонлар ва зиёратчиларни йўлтўсар босқинчиларнинг таъди ва зулмидан қутқараман деб шундай қилди. Шу ерда у яна ўзини айблаб кетди. «Бу, қанақа одам бўлдим, ўзи? Нега одамларга ўхшаб болаларимни химоя қилмадим?! Жаҳонгирим ҳам шу уруш туфайли ўлиб кетди. Мана энди, Умаршайх! Эҳ, Умаршайх, Умаршайх! Мироншоҳ қаерда экан? Шохрух-чи? Улар омонму эрканлар?» Энди у шу тирик қолган икки фарзандини ўйлаб қолди. Яна бироз йиғлаб ҳам олди. «Бўлар иш бўлди, Жаҳонгир билан Умаршайх минг бор ўзимни уриб дод-фарёд солганим бирлан қайтиб келармиди?» Амир Темур ўзига-ўзи тасалли берди, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Кейин амир Ҳожи Сайфиддинга қараб деди:

— Ҳамдардлик изҳор қилғонингиз учун раҳмат Сизга, дўстим! Садокатингизга ҳеч қачон шубҳа қилмағон эрдим. Шоду хуррамлик кунларимизда ҳам, ғам-ғусса оғушида қолғон дамларимизда ҳам ёнимизда бўлиб турибсиз. Раҳмат сизга!

Амир Темур яна кўзига ёш олди. Ҳожи Сайфиддин ҳам чидамади. Йиғи босилгандан кейин Ҳожи Сайфиддин унга таскин бериб, овунтиришга ҳаракат қилди.

— Буёғига тирикларни ўйлайлик, ҳазрат соҳибқирон, бардам бўлинг. Етиб қолсангиз нима бўладур? Бизларнинг ҳолимиз не кечадур?

Темурбек шуларни ўйлаб, эс-ҳушига келди, ўзини қўлга олди, фикрлари ойдинлаша бошлади. «Ҳа, дарвоқе, тумонат одам шу узоқ юртларда унинг оғзига қараб турибди, жонини жабборга бериб жанг қияпти. Энди уларни ўйлаш керак», деди у ўз-ўзига. Шу он Ҳожи Сайфиддиннинг қўлидаги мактубга назари тушди. Амир Ҳожи Сайфиддин ҳам буни пайкади, лекин бошда нима қиларини билмади. Сўнг ўзини қўлга олиб, мактубни ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйди. Темурбек қўли билан ишора қилди:

— Кимдин?

Ҳожи Сайфиддин зўрға жавоб қилди:

— Султониядин чопар бор, аълоҳазрат.

— Чопар бор? — Темурбек таажжубланди.

— Ҳа, шундай, аълоҳазрат.

Амир Темурни яна ваҳима босди. Нима, у ерда ҳам бир корхол бўлди? Амир Ҳожи Сайфиддин ҳазрат соҳибкиронни яна ваҳима босиб келаётганини кўриб кўрқди. Тўғриси, ўша эшик оғанинг ўзини мактубни олиб киритиб беришга мажбур қилмаганига пушаймон еди. Ахир, бу унинг иши эмас эди-ку! Лекин, хайрият Темурбек яна ўзига келиб қолди. У яна Ҳожи Сайфиддинга мурожаат қилди:

— Мактуб ҳам Султонияданму?

— Ҳа, аълоҳазрат, ўша ердин.

Амир Темур бироз ўйланди, сўнг Ҳожи Сафиддинга амр қилди:

— Очинг! Марҳамат қилиб бизга ўкиб беринг!

Амир Ҳожи Сайфиддин қалтираб-титраб мактубни очди ва аввал шунчаки кўз югуртириб олди. Юзига қон югургандай бўлди. Демак, тинчлик экан. Темурбек унга тикилиб ўлтирган эди, мактубда ёмон хабар йўқлигини пайкади, лекин барибир Ҳожи Сайфиддинни кистовга олди,

— Ўқинг, таксир, ун чикориб ўқинг! Бўлинг тезроқ!

Ҳожи Сайфиддин қўлини кўксига қўйиб ризолик билдирди ва Султониядан келган ўша мактубни қалтираб-титраб ўқишга тутинди:

«Дуойи саломдин сўнгра маълум бўлсинким, биз жигар гўшаларингиз узоқ юртларда иссиқни-иссиқ, совукни-совук демай жангу жадал гирдобида кун ўтқуруб юрмиш Сиз валинеъматимизнинг сихат-саломат, тинч-омонлигингизни яратган эгамдин тилаб, эртаю кеч дуойингизда ўлтирадурмиз...»

Амир Темур мактубнинг эгасини дарров таниди. Мактуб мастура ва маслаҳатгўй умр йўлдоши маҳд улё Сароймулк хонимдан эди. Энди унинг кўнгли бир қадар таскин топди. Бироқ мактубнинг буёғида не гаплар борлигини билишга интиқди. Амир Ҳожи Сайфиддин Амир Темурни шу тобда яна қандайдир ўй-фикр чулғаб олганини сезиб, мактубнинг буёғини ўқимай, унинг кўзига қараб ўлтирган эди, ҳазрат соҳибқирондаги интиқишни сезиб, шоша-пиша мактубнинг давомини ўқишга тутинди.

«... Мазкур 796 йил мохи жумоди ул-аввал ойининг 19- куни, якшанба куни тангри таоло қутлуг хонадонимизга яна битта шамчирок олиб келиб ёқдилар. Яратгонга шукр, Сиз набиралик, амирзода Шохрух бирлан Гавҳаршод ўғиллик бўлишди. Сизни ҳазратим, салтанат чорбоғида яна бир ниҳол униб чиккани бирлан қутлаш шарафига муяссар бўлғонимиздин бахтиёрмиз. Суюнчисига шошилманг, бафуржа ўзимиз бориб олурмиз. Биби. Вассалом».

Амир Темур хушхабарни эшитиб, «тушимму, ўнгимму», деб ҳайрон бўлиб қолди. Бир фурсат ўтиб, юзлари ёришиб, унга қон югурди.

— Ҳайрият, яратганга шукр!

Ҳазрат соҳибқирон амир Ҳожи Сайфиддинга миннатдорчилик билан қараб қўйди. Мактубни ундан олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб тахлади ва тушак тагига қистириб қўйди. Амир Темурнинг кўнгли ёришганини кўриб Ҳожи Сайфиддин ҳам суюнди, хотиржам бўлди. Пайтдан фойдаланиб хожасини табриклади:

— Набира муборак, аълоҳазрат!

— Қуллук, дўстим, ишкилиб умри, ризқ-рўзи бирлан берган бўлсун оми яратган эгам!

— Иншооллох! Иншооллох!

Шу пайт бутун вужуди билан кўз-қулоқ бўлиб ўлтирган амирлар ичкаридаги гаплардан вокиф бўлиб, ёпирилиб чодир ичига кирдилар ва ҳазрат соҳибқиронни табриклай кетдилар.

— Набира муборак, аълоҳазрат!

— Фарзанд муборак!

— Ўғил қутлуг бўлсун!

Ҳаммалари ҳазрат соҳибқироннинг ишораси билан ўлтиришиб, дуога қўл очдилар.

— Омин, парвардигори олам салтанат боғининг бу

нов-нихолини ризк-рузи бирлан берган бўлсун, умри узун бўлсун, улуг бобоси каби қобил инсон бўлиб ўссун!

— Омин! — ҳамма «гурр» этиб қўлини дуога очди. Амир Темур чопарни суриштирди. Эшик оға унинг шу ерда эканлигини айтди.

— Чакиринг, кирсун!

— Бош устига, олампаҳо!

Хиёл фурсат ўтиб, чодирга Султониядан келган чопар кириб келди ва чуқур таъзим қилиб, шундайгина остонадан ўтиб чўнкайди. Эшик оға Амир Темурнинг кўрсатмаси билан унга бош-оёқ сарупо олиб келиб қийдирди. Хазиначи бир сипар олтин келтириб, унинг этагига тўкди. Сароймулк хонимга ва Султониядаги барча оғолар ва шахзодаларга ҳам муносиб пешкашлар ажратилди. Сўнг чопарга қайтишга ижозат берилди. Чопар чикиб кетгач, хазрат соҳибқирон Ҳожи Сайфиддин ва амирлардан сўради:

— Қалъа теварагида нималар бўляпти?

— Хужум жанглари амр фармонингизга биноан шиддат билан бораётир, аълохазрат.

— Хужум дарҳол тўхтатилсун, ҳамма ўз мулжорига қайтсун!

Эшик оға одатдагидек остонада ўлтирғон эди, сапчиб ўрнидан турди ва қуллук қилиб ташқарига отилди...

Ўша куни Мордин теварагида барча уруш-талашлар тўхтатилди. Қўтлуғ отиянинг шукронаси учун Мордин халқининг жаримаси саҳафасига афв умумий ракам қилинди. Ҳазрат соҳибқирон уларнинг моли ва жонидан кечди. Ҳатто йиллик хирожидан ҳам кечиб юборди.

Мординликлар зўр шиддат билан бошланган хужумнинг бирдан тўхтатилиб, чор атроподан мўру малаг бўлиб босиб келаётган лашкарнинг бирдан мулжорларига қайтарилганини кўриб хайрон бўлдилар. Хиёл ўтмай Амир Темурнинг олий ўрдусида бошланган шодиёнани эшитиб, таажжублари яна ҳам ортди. Нима гап? Ўзи нима бўляпти? Тушга яқин қалъага оқ байроқ кўтариб, Амир Темурнинг элчилари келганда ҳам урушнинг бирдан тўхталишига нима сабаб бўлганини аниқ билолмадилар. Салом-алик ва дуо фотиҳадан кейин элчилик бошлиғи амир Шохмалик хазрат соҳибқироннинг азм-қарорини эълон қилгандан сўнггина буни билдилар.

— Ҳазрат соҳибқиронга Аллоҳ таоло набира ато қилди. Шул муборақ отиянинг шукронаси деб Мордин

халкининг моҳу жонидин кечдилар, деди Шохмалик хайрон ва паришон бир аҳволда турган амир Исога.

Кутволнинг кайфияти бир қадар кўтарилди, гаш кўнглига ёруғлик шуъласи тушди. «Хайрият, худога шукр,— деди у ичида, — калъа бугун бўлмаса, эртага барибир фатх этилар эрди. Ундан кейин ҳолимиз не кечарди?» Уша куниёк анвойи совға-салом ва муносиб суюнчи олиб, олий ўрдуга амир Исонинг ўзи келди. Амир Темур уни илик кутиб олди, лекин барибир жаримасидан кечмади. Кечиб бўлармиди? У икки бор аҳд-паймонни бузди ва яна унга карши қўлига қурол олди. Ҳазрат соҳибкирон уни вилоятдан азл этиб, Мординни унинг биродари Султон Солихга инъом қилди. Султон Солихнинг номига Ол-тамға босилган ёрлиғ ҳам берилди...

Умаршайх хусусида нохуш хабар олинган куниёк ҳазрат соҳибкирон Курдистонга қўшин билан амир Учқорани жўнатди. Унга уша Хурмату калъасидаги муфсид ва йўлтўсарларни ясога тортиш, сўнг шу кундан эътиборан Форсга шахид бўлган отаси ўрнига, ўғли амирзода Пирмуҳаммад волий этиб тайинланганлигини хабар қилиш ва марҳумнинг жасадини Шерозга олиб бориб вақтинча уша ерга дафн этишни топширди.

Эртаси куни Амир Темур ва унинг қўшинлари Мордин калъаси теварагидан кўчиб, Шатт ул-Араб тарафга қараб равона бўдилар. Амирзода Шохрух хумоюн ўрдуга мулозим бўлди. Амирзода Мироншоҳ ҳам Жавзак йўли билан уша тарафга қараб йўл олди.

Шатт ул-Арабда турганларида Хоммад вилоятининг халки ҳокимнинг игвосига учиб, душманлик қўйига тушиб исён кўтаргани хақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибкирон бир қисм лашкарга амир Жаҳоншоҳни бош қилиб, уша тарафга, исёни бостириш учун юборди. Хижрий 796 йил жумоди ул-охир ойининг 23-куни (1394 йил 25 апрели) қолган аскарни олиб ўзи ҳам Хоммадга қараб жунади.

Хоммад Дажла дарёсининг соҳилида қурилган бағоят мустаҳкам калъалардан бири эди. У тош, ганч ва оҳакдан бино қилинганди. Баланд ва кенг девори устида икки отлик ёнма-ён бемалол юраоларди. Кўнги-раси икки табақали бўлиб, жазирама иссиқ ва ёгин-чочин пайтларда одамлар уларнинг остида жон саклардилар. Деворнинг ҳар ун-ун беш газида олий буржлари бор эди. Ривоятларга қараганда, калъанинг бино қилинганига 4500 йил бўлган ва шу вақт ичида

сохиби кудрат подшоҳлардан Холнд ибн Валиддан бошқа бирон подшоҳ уни ишғол қилолмаган экан.

Алқисса, зафар асар лашкар Дажлани кечиб ўтиб, Хоммадни чор атрофдан қуршаб олди. Пиёда аскарлар ҳар кун и эртадан то қош қорайгунча олдиларига чир ва тураларни тўсиб олиб, қалъага ҳужум қилиб гурдилар. Шу пайт нақбчилар амирлардан Усмон баҳодир, Саидхўжа, Аргуншоҳ ва Мухаммад Дарвеш барлос бошчилигида қалъа девори ва дарвозаларга қараб шиддат билан нақб қазидилар. Нақбчилар жумоди ул-охир ойининг сўнгги куни (1394 йил 1 майда) деворни бир неча еридан портлатиб қулатишга муваффақ бўлдилар. Натижада қўшиннинг илғор қисмлари сурон солиб қалъа ичига қараб отилдилар... Ўша кун и кечки пайтга бориб, Хоммад тулиғича фатҳ этилди.

Шу билан ал-Жазира деярлик бўйсундирилди. Олдинда биринчи навбатда Арзирум. Бусиз Ироқи ажамни ҳам, Ироқи арабни ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Туркман чайир ва қайсар халқ. Уни итоатга келтириш ҳам осон эмас. Темурбек нима бўлса ҳам Арзирум ва туркманлар масаласини бирёқлик қилишга қарор қилди. Шу муносабат билан Хоммадда турган ўша кезларда бир кун и махсус кенгаш чакирди. Темурбек олатдагидай, биринчи бўлиб, ўзи сўз бошлади:

— Ироқи арабни Арзирумсиз тасаввур қилиб бўлмайду, жаноблар. Лекин, маълумингизким, у хали гула ихтиёримизга ўтган эрмас. Шу хусусда фикрларинингизни билмоқчи эрдик.

Амирлар ҳар қачонгидай табдурустан бир нима демаядилар. Бир-бирлари билан угринча кўз уринтирган бўлдилар-у, аммо бир нима демай ерга қараб ултираверинди. Амирзодалар: Мухаммад Султон билан Мироншоҳлар ҳам сукут сақладилар. Лекин билибми-билмайми Амир Темур саройида ҳукм сурган тартибни амирзода Шохруҳ бўзиб қўйди.

— Йил давомида, деди у отасига мурожаат этиб, - от устида юрубмиз. Қаҳратон кишда ҳам бирон ерда бир ҳафта бўлса ҳам ором олганимиз йўқ. Ҳамма вақт уруш-талош билан бандмиз. Лашкарга бироз дам берилса бўлармиди?

Амир Темурнинг қаттиқ жаҳли чиқди, лаблари қукариб, аъзойи баданини титроқ босди. Бу гапни бошқалар гапирса балким кўнглига олмасди. Туккан фарзанди шундай деб тургандан кейин бошқалар хақида нима деб бўлади?

— Хориб қолгонга ўхшайсиз, амирзодам,— деди Амир Темур Шохрухга мийиғида кулиб,— майли Сизга дам берсак-берайлик, сўнг амир Ҳожи Сайфиддинга мурожаат қилди: — амирзодани, ёнлариға ишончли йигитларни қўшиб, келаётган шанба куни Султонияга жўнатиб. Яқин орада хотинларидин яна бирини кўзи ёриб қолса ажаб эрмас. У керак бўлиб қолиши мумкин ўша ерда.

Амирзода Мироншоҳ қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Лекин бошқалар одоб сақлаб ўзларини тутдилар.

Отасининг бу гапи амирзода Шохрухнинг жон-жонидан ўтиб кетди. Аммо мик ётолмади. Нима ҳам дерди. Илож қанча? Ўзи айбдор ҳаммасига. Жим ўлтирганда-ку бу кўргулик йўқ эди. У оғасига бир ўқрайиб қараб қўйди-ю, сўнг даст ўрнидан турди ва икки букилиб отасига таъзим қилди.

— Густоҳлик қилдим, афв этинг, отажон.

— Баракалло, амирзодам, марҳамат қилиб ўлтиринг,— деди Темурбек ўғлига. «Чарчагансиз», деб қўшиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин шаштидан қайтди. «Ўлганнинг устига тепган» қабилида иш тутгиси келмади. Кейин аҳли мажлисга деди:

— Хўш, жаноблар, бўёғини нима қилдик? Ё ичимизда бошқа чарчаганлар ҳам борму?

Хеч кимдан садо чикмади. Нимагадир амирларнинг юзида ҳайиқиш аломатлари пайдо бўлди. Темурбек чарчаганларга ишора қилиб, ҳаммани бироз чўчитиб қўйди, чамаси. Мана, суюкли фарзандини бир пул қилиб ўлтирибди. Дояга айлантириб қўйди, уни. Амир Темур яна бир фурсат кутди. Ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чикди. Садо чикмагандан кейин масалани ўзи ҳал қилди-қўйди.

— «Сукут аломати ризо», деган эканлар донолар. Демак, қаршилар йўқ. Бўлмаса юриш давом этадиган бўлди. Энди навбат Арзирумга, жаноблар. Худо ёр бўлсин!

Шундан кейин ҳамма ўрнидан турди ва хайр-хўшлашиб, ҳазрат соҳибқироннинг чодиридан чиқишди.

Амирзода Шохрух ўша кунгек Султонияга жўнатиб юборилди.

Уч кунлик каттик тайёргарликдан сўнг қўшинлар Олатоққа қараб йўлга тушдилар. Жавонгор амирзода Султон Муҳаммад бошчилигида Чиячур йўли билан, амирзода Мироншоҳ эса баронгор билан Бидлис орқали

бордилар. Марказ қисм ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари етакчилигида Сивос сари юзланди.

Амир Темур бош бўлган қисм ражаб ойининг 15- сйда (1394 йил май ойининг 17-куни) Мушк саҳросига келиб тушди. Бир-икки кундан кейин жавонғор билан баронғор ҳам Саҳройи мушкка етиб келдилар. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон шахзодалар, амирлар ва нўёнлар билан кенгаш куриб, келгуси режалар ҳақида улар билан келишиб олди. Ва яна Арзирумнинг барча ҳукмдорларига мактуб юборилиб, олий ўрдуга чақиртирилдилар. Келмаганлари такдирда, Арзирум қалъалари устига, улар кутмаган тарафдан хужум қилиб, уларни доғда қолдириш режаси тузилди. Шунинг учун ўша ўлкага олиб борадиган йўللари яна бир марта тафтиш қилиш учун хабарчилар юборилди.

Ушанда бир қанча қалъаларнинг ҳокимлари бош эгиб, катта совға-саломлар билан, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келишди. Уларнинг орасида мардлиги ва ростгўйлиги билан машҳур бўлган Билдис ҳокими Ҳожи Шарафиддин ҳам бор эди. Амир Темур итоат камарини белга боғлаб, ўз оёғи билан келганларга қалъаси ва вилоятини қайтариб берди. Улар келиб-кетганларидан кейин Арзирумда ким дўсту, ким душман эканлиги маълум бўлди. Мўтеъ ва мунқод бўлишдан бўйин товлаган Илончик, Ойдин ва Авник қалъалари устига юриш бошланди.

Илончикка аввал Муҳаммад Дарвеш барлос тумани билан, кетидан Жўчи нажод хонзодалардан Бурхон ўғлон, Ибж ўғлон ва Жаҳоншоҳ баҳодирлар жўнатилди. Илончик ўша мамлакатдаги энг мустаҳкам қалъалардан бўлиб, лашкари ҳам қалин эди. Ҳазрат соҳибқирон унинг камалига Муҳаммад Дарвеш барлосга ёрдам учун амирзода Мироншоҳни ҳам юборди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ўзи яна бир неча кун ўша Мушк саҳросида туриб, қўшимча лашкар тўплаш ва озик-овқат ҳамда қурол-аслаҳа захирасини тўлатиш билан машғул бўлдилар. Шу мақсадда Озарбайжон, Арзирум ва уларга тобеъ ерларга товачилар юборилди.

Ражаб ойининг 20- сйда (1394 йил 21- май) эрталаб нусрат шнор байроқ кўтарилиб, қўшинлар йўлга тушдилар. Эртаси куни ҳумоюн мавқаб ҳали йўлда пайтида, маҳд улё Сароймулк хонимнинг чопари унга етилди. Чопар оғолар ва шахзодаларнинг уғруқи Табриздан ўтиб, ҳазрат соҳибқироннинг истикболига

келаётганини хабар қилди. Хабар ҳазрат соҳибкироннинг кўнглига хушнудлик ато этди. «Хайрият, аларни кўратурғон кун ҳам бор эркан, худога шукр»,— деди Амир Темур ичида. Ахир, улар ўн бир ойдан бери кўришмаган эдилар-да...

Сароймулк хоним, Туман оғо ва бошқа оғолар ҳамда бахтиёр шахзодалар билан учрашув Моранд билан Хой оралиғида юз берди. Хотинлар, шахзодалар, кўйинги, уғрукдагиларнинг бариси мотам либосида — қора либосда эдилар. Амирзода Умаршайхнинг ногаҳон ўлими туфайли бошга тушган мусибат сабабли бироз йиғи-зор бўлди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон уғрукдагиларга лутфу қарам кўрсатди, ҳол-аҳвол сўраб, дилжўйлик қилди.

Эртаси кuni (1394 йил 29 майда) Илончик қалъасининг қамали бироз чўзилиб кетган экан, ҳазрат соҳибкирон Муҳаммад Дарвеш барлосга ёрдам учун Темурхўжа Окбуғони тумани билан жўнатди. Шундан кейин Темурбек, муборак толеъ билан, у ердан кўчиб, Ойдин қалъаси сари юзландилар. Лекин ўртада уруш-талаш бўлмади. Қалъа кутволи ва халқи итоатга келиб, ҳазинада нимаики бўлса — нақдинами, зару жавоҳирми, қимматбаҳо матоларми, барисини олиб, тавбатазуруъ ва зорланиш билан омонлик тилаб олий ўрдуга келдилар. Темурбек уларнинг ҳар бирини муносиб совға-салом билан сийлаб ва қалъа билан вилоятни кутволнинг ўзига инъом қилиб, қайтишларига ижозат берди. Шундан кейин ҳумоюн мавқаб Уч қалисия деган ерга келиб қўнди. Шу ерда Рум мамлакатининг сарҳади ҳисобланмиш Арзирумдан унинг ҳокими Таҳамтан муносиб пешкашлар ва лойиқ ҳадялар билан келиб, ҳазрат соҳибкироннинг марҳамат ва хос илтифотларига сазовор бўлди.

Авниқни олиш ҳам осон кечмади. У қирк тўрт кун давом этган қамал жангларидан кейин ишғол қилинди. Ҳазрат соҳибкирон ортикча қон тўқилмасин, беҳуда қурбонлар бўлмасин деб, қалъага бир неча бор элчи юборди. Амир Масир (у Қора Юсуф туркманнинг ўғли эди) аввал таслим бўлишга сўз берди ва олти яшар ўғли ва қари онасини ҳумоюн ўрдуга жўнатди. Лекин ўзи келмади. Амир Масир маълум мақсад билан вақтдан ютиш учун шундай қилган экан. У отаси Қора Юсуф ва унинг иттифокчилари бўлмиш гуржийлардан ёрдам кутаётган экан. Ҳазрат соҳибкирон буни тушунди ва қалъа теварагига тош билан гилдан баланд мулжорлар

курдириб, раъд андоз, тош аррода манжаниқ ва тирчархлар ўрнаттирди. Ўша мулжорлардан туриб шаҳар ичкарисини ўққа тутдилар. Оқибатда кўп одам ўлди, мажруҳ бўлди. Биноларнинг кўпчилиги вайрон этилди, ёниб битди. Сўнг амир Аргуншоҳ билан Омоншоҳнинг йигитлари бир неча ердан қалъа деворини тешиб, уни портлатдилар. Шу билан қалъа ичкарисига йўл очилди. Шаъбоннинг 14- куни (1394 йил 14 июнда) амирзода Муҳаммад Султоннинг қўшинлари Авник қалъасини ишғол қилдилар. Амир Масир ички қалъага яширинди. Ички қалъа тепалик устида бўлиб, у ҳам тош, ганч ва оҳакдан мустаҳкам қилиб қурилган эди. Унинг баландлиги ер сатҳидан то деворининг пойигача ўттиз газдан ортиқ эди. Зафар асар лашкарнинг амирлари, баҳодирлари ва сипоҳийлари пиёда чир ҳамда туралар орқасига яшириниб, Пойи камардаги дарвозага етиб олдилар ва душман билан жанг бошладилар. Туркман йигитлар ҳам бўш келишмади. Қаттиқ туриб жанг қилдилар. Лекин барибир қалъаларини асраб қололмадилар. Охир-оқибат, у Амир Темур қўшинлари тарафидан ишғол қилинди. Бу воқеа хижрий 796 йил ийди рамазоннинг иккинчисида (1394 йил июл ойининг иккинчисида) содир бўлди.

Амир Масир, асирликда ётган собиқ Мордин ҳокими амир Исога қўшиб, Султонияга жўнатилди.

Ўша кунлари ал-Жазирадаги яна бир мустаҳкам қалъа — Ойдин қалъаси ҳам фатҳ этилди. Ҳазрат соҳибкирон унинг фатҳига иш кўрган амирлардан Жоку барлосни тумани билан жўнатган эди. Лекин бунга ҳожат қолмади. Қалъа кутволи амир Боязид уни жангсиз ўз ихтиёри билан амир Жоку барлосга топширди ва ўзи муносиб совга-саломлар билан ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига бош эгиб келди. Амир Темур ундан мамнун бўлди. Бош-оёқ фахрли сарупо билан сийлаб, Ойдин қалъасини ўзига қайтариб берди.

Ҳазрат Амир Темур хижрий 796 йил шаввол ойининг 8- куни (1394 йил 7 августда) Авник қалъасини бошқариш ишини амир Сотилмишга топшириб, бир неча қўшинни унга тушқол этиб тайинлади-да, Ойдиндан кучди ва ўша шавволнинг 19- сида (1394 йил 18 августда) боғи беҳишт сифат бир жилғага, ундан Форс аталмиш сердарахт бир манзилга келиб қўндилар. Шу ерда Сароймулк хонимнинг чопари яна бир хушхабар олиб келди. Шаввол ойининг 29- куни (1394 йил 28- августда) тангри таоло амирзода Шохрухга яна бир

ўғил ато этибди. Ҳазрат соҳибқироннинг бундан боши осмонга етди. Бу атоёнинг шукронаси учун яқинларига беҳисоб зарру сим ва қимматбаҳо сарунолар улашди. Катта тўй ҳам берди. Фармони олийга кўра, тобе мамлакатлардан олинадиган бир йиллик хирождан ҳам кечилди. Ўша куннёқ мавлоно Абдулла мунажжим устурлоб ёрдамида янги меҳмоннинг толеъини аниқлаб, «у катта бахту саодат соҳиби эркан, иншоолло улғайгач, юртга сардор бўлғай!», деди. Болага Иброҳим Султон деб ном қўйдилар.

Шундан сўнг ҳумоюн мавкаб Форс марғузоридан қўчиб, Мингқўл отлиғ хушхаво бир манзилга етиб келди. Ўша нузхат ойин жойда чодирни Ой ва Зухал манзилига етказиб тикдилар. Худудини кўз илғамас ушбу жилға турли рангдаги чодирлар билан шу қадар зич қопландики, худди осмон беҳисоб юлдузлари билан шу ерга тушиб қўнгандай эди. Ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари қирқ устунлик заррин ва мурассаъ чодир остидан жой олдилар. Қомқор шахзодалар билан рафъи макон умаро, иқтидорли нўёнлар, барча арқони давлат, қўйингки, Эрону Туроннинг барча вилоятларидан келган азиз меҳмонларнинг ҳамма-ҳаммаси шу ерга жамланган эдилар. Қўлнинг шундайгина бўйида уч тарафга шохлаб ўсган азамат мажнунтол ёнига тикилган катта заррин чодир атрофи одам билан гавжум. Теварак-атрофга йўлма сўрилар ўрнатилган, сўриларга ғиламлар, бекасам ва қимҳоб кўрпачалар тўшалган, хитойи хонларга дастурхонлар ёзилиб, устига мева-чева ва турли-туман таомлар қўйилган. Чодир эшигидан то йўлгача ғиламлар, унинг устига қизил қимҳоб поёндозлар тўшалган. Йўлқанинг икки четида аҳли сарой, амирлар, мулозимлар қўл қовуштирганча тик турардилар. Чап тарафда, саф бошида, амирзода Шохрух. Ҳамма мунтазир бўлиб ҳазрат соҳибқиронни кутмоқда.

Бир пайт узоқдан бир тўда пиёда одам кўринди. Мулозимлардан бири «Ҳазрат соҳибқирон келяптилар! Ҳазрат соҳибқирон!»,— дея катта чодирга қараб чопди. Хиёл ўгмай, ичкаридан бирин-кетин шошиб-пишиб хотинлар чиқиб келишди. Олдинда Сароймулк хоним. Эғнида ёқаси ва пешига зар жияк тутилган кенг, узун хаворанг шойи қўйлақ, бошида зар билан тикилган, ёкут ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган қизил баҳмал тоқия. Устидан нафис оқ кашмирий рўмол ташлаб олган. Оёғига, устига қимматбаҳо тошлар қадалган амирқон кафш. Туман оғо ва бошқа

хотинлар ҳам худди хайитдагидай кийинишган. Ҳазрат соҳибқирон эса одмигила кийинган: эғнида йўл-йўл шойидан тикилган чопон, белида мурассаъ камар, бошида кўк салла, оёғида кийик терисидан тикилган онтарма этик. Улар, Темурбек ва хотинлар бир-бирларига тўрт-беш кадам қолганда тўхтадилар. Хотинлар қўлларини кўксига қўйган ҳолда икки букилиб таъзим этдилар, сўнг бирин-кетин бориб ҳазрат соҳибқиронни зиёрат қилдилар. Кейин амирзода Шохрух отаси билан кучоклашиб кўришди ва уни чодирнинг ёнгинасидаги катта сўрига таклиф қилди. Сўрига келаётганларида хотинлар ва шахзодалар уларнинг бошидан нисор сочдилар. Ҳазрат соҳибқирон, амирзода Шохрух, вазири аъзам, амир Ҳожи Сайфиддин, Шохмалик, Шайх Нуриддин ва олий ҳукмдорнинг бошқа яқинлари унга чуқур таъзим қилиб, йўлак четига қўйилган курсиларга бориб ўлтиришди. Ҳазрат соҳибқироннинг хос имоми хожа Нуриддин Коший Куръон тиловат қилди, сўнг қўлини дуога очди.

— Омин, Парвардигори олам барча мўмин-мусулмонга сихат-саломатлик, тинчлик-хотиржамлик, кенг феълу кетмас давлат ато этсун, жумлайи мўъминининг пўшти папоҳи соҳибқирони аъзамни ўз папоҳида асрасун, салтанатини пойдор қилсун!

Йигилганлар қўлларини дуога очдилар:

Аллоҳу акбар!

Дуо-фотиҳадан кейин хотинлар ўринларидан турдилар ва ҳазрат соҳибқиронга чуқур таъзим бажо келтириб чодирга кириб кетдилар. Шунда Амир Темур амирзода Шохрухга мурожаат қилди:

— Қани, амирзода, салтанат боғининг нав-ниҳолларини олиб чиқинг, бир зиёрат қилайлик.

Амирзода Шохрух ирғиб ўридан турди, таъзим қилиб сўридан тушди ва шоша-пиша катта чодир сари юзланди ва кўн вақт ўтмай, ок магога йўргакланиб, кизил бахмал тўшақларга ўралган икки чақалокни икки қўлида кўтариб чиқди. Темурбек аввал Шохрухнинг унг қўлидаги чақалокни олди.

— Янглишмаётган бўлсак, бу киши мирзо Муҳаммад Тарағой бўлсалар керак?

Шохрух бош ирғаб буни тасдиқлади. Темурбек боланинг юзини очди ва пешонасидан ўпиб, отасига қайтариб берди. Сўнг иккинчисини олди. Бу энди маълум – Иброҳим Султон. Уни сўраб ўлтирмаса ҳам бўлади. Ҳазрат соҳибқирон уни ҳам пешонасидан

ўниб, отасига кайтариб берди. Сўнг ҳаммалари қўл очиб мирзо Муҳаммад Тарағой билан Иброҳим Султонни узундан-узок дуо қилдилар.

Ўша куни эртадан-кечга қадар шу ерда катта тўю томонга бўлди. Тўйдан олдин хатм ўқилди ва ҳазрат соҳибқирон, ўғиллари, набиралари ва хотинлари азадан чиқарилди. Тўй охирида Амир Темур мирзо Иброҳим Султоннинг тарбиясини Билқиси замон Туман оғонинг инон-ихтиёрига топширди, амир Усмон баҳодирни эса шахзодага оталиқ этиб тайинлади.

Тўйнинг эртаси куни — 1394 йил 15 сентябр куни Мингқулдан кучиб, саодат ва иқбол билан йўлга тушдилар ва бир баландлик устига бориб тўхтадилар. Ўша ерда амирзода Шохрухни Самарқандга жўнатди. Унга жўнаб кетиши олдиан, ҳазрат соҳибқирон пойтахт ва Мовароуннахрни кўз қорачиғидай сақлаш, рааё ва бароёга ғамхўрлик қилиш хусусида фойдали насиҳатлар қилди. Шахзодага амир Шохмаликни қўшиб юборди. Уғруқ эса Султонияга жўнатилди.

Шундан кейин Гуржистон, Шеки ва Буртоснинг айрим ноҳиялари ғорат қилинди. Лекин, Гуржистон ва Қоғқозни гула бўйсундириш ҳақидаги режа амалга ошмай қолди. Бунга Тўхтамишхоннинг Ширвонотга бостириб киргани сабаб бўлди.

ЯНА ЎША ТЎХТАМИШХОН

Тўхтамишхон ва Олтин Ўрдага ҳал қилувчи зарба бериш билан боғлиқ катта ҳарбий юриш мана шу беш йиллик уруш тарихида алоҳида урин тутади. У узок ва жуда оғир кечди. Амир Темур бу сафар Тўхтамишхонни ҳам, Олтин Ўрдани ҳам бир ёқлик қилишга азм қилди ва зафар асар лашқарни Ширвонот сари етаклади. Тўхтамишхон унинг Кура дарёси бўйлаб келаётганини эшитиб, орқага чекинди. Лекин Темурбек ўша пайтда Дашти қипчокқа лабдурустдан юриш бошлаш имконига эга эмасди. Лашқар Ироқи араб юришида чарчаган. Тўхтамишхондай хавфли душман билан курашмоқ учун эса зўр ва маҳсуе тайёргарлик талаб қилинарди. Бунинг устига, киш ҳам яқинлашиб қолганди. Ҳазрат соҳибқирон шуларни ҳисобга олиб, яқин орада кишлаш, Тўхтамишхонга қарши юришни бўлса келаси йил баҳорда бошлашга қарор қилди. Шундан кейин юртчилар теварак-атрофини тафтиш

килиб кўриб, ҳар жиҳатдан қулай ва утлов жойлари бор бир манзилни, Маҳмудобод билан Фаҳробод оралиғини олий ўрду учун маъқул топиб қайтдилар. Олий ўрду Фаҳрободда ўринлашди, амирлар ва шахзодалар эса туманлари билан олдиндан белгилаб қўйилган жойларга бориб қўндилар.

Кишлоғга ўринлашиш асносида амирзода Мироншоҳ тумани билан Илончикдан келди.

— Илончикни олиб бўлмади, — деди Мироншоҳ отасига маънос бир қайфиятда. Тафсилотиға энди оғиз очмокчи эди, Амир Темури сўзини бўлди:

— Бас, етар, мирзо! Бунинг энди кимга кераги бор?!

Илончик хусусидаги гап Темурибекка оғир ботди. Чунки у бунақасини ҳали кўрмаган. Бири — мингга татийдиган йигитлари ҳозирга қадар борган еридан қуруқ қайтишмаган. Нима бўляпти, ўзи? Кечагина Шохруҳ лашкар ҳориб-чарчаганини нисанда килиб, ҳамманинг олдида юришни тўхтатишни очикдан-очик таклиф қилди. Бугун эса яна бир ишонган тоғи кичик бир қалъанинг ҳам уддасидан чиқолмай ер қизиб ўлтирибди. Нима деса бўлади, буни? Қўрқокликдан нишона эмасму бу? Ўғиллар шундай қилиб турганда, бошқалардан нимани кутса бўлади? Шу ерда ўша Илончикқа ҳаммадан аввал туманлари билан ушорилган Муҳаммад Дарвеш барлос билан Темурихўжа Окбуга эсига тушди. Буни яна Мироншоҳдан сўриштирди.

— Бошқа амирлар қани? Алар ҳам қайтишгон бўлсалар керак? — ҳазрат соҳибқирон углиға еб қўйғудай бўлиб тикилди.

— Келишгон. Алар ҳам шу ерда, — деди Мироншоҳ бошини кўтармай.

Амир Темури эшик оғани чакирттирди.

— Муҳаммад Дарвеш барлос бирлан Темурихўжа Окбуга шу ердаму?

— Шу ердалар. Қабулингизга мунтазир бўлиб турибдурлар, — деди эшик оға ҳазрат соҳибқироннинг кўзларига тикилиб.

Чакиринг, аларни!

Эшик оға чодир ташқарисида минг бир изтиробда турган Муҳаммад Дарвеш барлос билан Темурихўжа Окбугани етаклаб кирди. Амирлар остонадан хатлашлари билан ўзларини ерга отдилар ва эмаклаб бориб, ҳазрат соҳибқироннинг оёқларини уюмокчи бўлди-

лар, лекин у бунга йўл қўймади. Нафрат билан оёқларини тортиб олди.

— Туринглар, жаноблар, бундай тубанлик эр кишига муносиб эрмас. Туринглар! — амирлар апил-тапил ўринларидан турдилар ва буёғи нима бўлишини билолмай, жавдираб ҳазрат соҳибқироннинг қўзларига тикилдилар. Амир Темур бир лаҳза уларнинг бошидан оёғигача кузатиб турди, сўнг остонада унинг амр-фармойишини кутиб турган эшик оғага ишора қилди. У ташқарига чикиб бир зумда Қобулбек ярғучини бошлаб келди.

— Жанобларни девони ярғуга олиб боринг,— деди Темурбек унга,— яхшилаб тафтиш қилишсун!

— Хўп бўлади, аълоҳазрат,— ярғучи ўзини сал четга олиб, амирларга қўли билан эшикка ишора қилди. Амирзода Мироншоҳ ва ҳар иккала амир ҳазрат соҳибқиронга таъзим қилиб, ярғучининг олдига тушиб ташқарига чиқдилар.

Амир Темур уларнинг такдирини шу ерда ўзи ҳам ҳал қилиб қўйиши мумкин эди. Лекин ундай қилмайдди. Чунки бу олий насаб зотларнинг тожу тахт олдида қилган хизматлари катта эди. Шунинг учун уларни девони ярғуга жўнатиб, кўпчилик олдида шунчаки сазойи қилмоқчи эди, ҳолос.

Чодирдан ҳамма чикиб кетгандан кейин, ҳазрат соҳибқирон сўнгги кунларда содир бўлган воқеаларни эслаб ўй-санога ботди. Вақтики, ишонган амирлари ва амирзодалар, жони ширинлик қилиб, иссиқ-совукдан, ўку найза зарбидан ўзини панага олишаётган эканлар, бу яхшиликка олиб бормайди. Аҳвол буёғига ҳам шундай кечгудай бўлса, лашкарнинг яқин орада бузилишга юз тутиши муқаррар. Агар, худо қўрсатмасун, лашкарға шундай қайфият юқгудай бўлса, албатта салтанат паришонликка юз тутди. Унда Тўхтамиш, Қора Юсуф ва Малик Барқукка ўхшаганларнинг кунни туғади. Муғулистон ва Олтин Ўрдадагилар шунақа кун келармикин, деб пайт пойлаб ўлтиришибдилар. Йўқ-йўқ, бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Бунинг оқибати охири ҳалокатга олиб келади. Шу ерда у яқиндагина ярғучининг қўлига топширилган уч нафар мухтарам зотни эслади. «Уларга шунчаки сиёсатнинг ўзи етади, яна уларни билмай ясоққа етказиб қўйишмасун», деб чўчиди. Умаро ва беклар орасида ҳар турли фикрлар пайдо бўлишига, ҳатто норозиликларга ҳам сабаб бўлиши мумкин эди. Айниқса қийинчилик бўлиб турган ўша пайтда бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Аксинча, умарони ҳам, лашкарни ҳам рағбатлантир-моқ зарур. Амир Темур ўзини қўлга олди ва бугундан қолдирмай лашкарни қўриқ қилиш, оддий аскарнинг барчасига муносиб уқулқа улашиш, амирларга эса мартабалари ва хоҳиш-истакларини ҳисобга олган ҳолда, суюрғолот инъом этишга қарор берди. Ҳа, буни қанча тез қилса, шунча яхши. Шу пайт чодирга шошиб-пишиб эшик оға кириб келди.

— Султониядан чопар бор, аълоҳазрат.

Амир Темур ҳайрон бўлди. Яна нима гап? Не ходиса? Улар бу ердан яқинда кетиб эрдилар-ку? Ишқилиб, хайриятлик бўлсун. Эшик оғага «майли кирсун» деб ишора қилди.

Эшик оға чиқиб, чопарни етаклаб кирди. У тиз чўкиб ҳазрат соҳибқиронга таъзим қилди. Сўнг ўрнидан туриб қўйнидан мактубни олди, кўзи ва пешонасига суртди, сўнг ўпиб, олиб бориб Амир Темурнинг қўлига тутқизди. У эса уни шоша-пиша очиб ўқиди, кейин оҳиста ўраб ёнига қўйди. Хотиржам бўлди, чамаси. Мактуб Сароймулк хонимдан экан.

— Хайрият, яратганга шукр, — деди Амир Темур хурсанд бўлиб, ўғилларим яна биттага қўлайибдур. Худойим яна ўғил берди бизга.

Мактубда шу ҳақда хабар қилинган экан. Қелинларидан бири, амирзода Мироншоҳнинг хотини ўғил туғибди. Ҳазрат соҳибқирон одатдагидай янги меҳмоннинг исмини ҳам ўзи қўйиб берди:

— Жавонбаҳт шахзоданинг муборак исми Ижил мирзо бўлгай, — Амир Темур набирасига бобокалони, яъни тўртинчи жадди паҳлавон лашкарбоши Ижил нуённинг отини қўйди...

Ўша кишлов пайтида Амир Темур талафотлар ўрнини тиклаш ва қўшинларни ҳар жиҳатдан тартиб ва интизомга келтириш устида ҳам иш олиб борди. Шу мақсадда бошқа мамлакат ва вилоятларда турган лашкарнинг бир қисмини шу ерга, Фаҳрободга чақиртирди. Булар орасида яқиндагина Форсга жўнатилган амирзода Пирмуҳаммад (Умаршайх мирзонинг ўғли) ҳам бор эди.

Қиш кунлари Амир Темурнинг фикру хаёли Тўхтамишхон билан бўладиган навбатдаги ҳал қилувчи жанглар устида бўлди. Ўзоқ сафарга етарли озиқ-овқат, қурол-аслаҳа жамғарилди. Ҳазоражот, тумонот ва бошқа қисмлар одам билан тўлатилди, қўшинлар мунтазам машқларга жалб этилди. Волгабўйи, Булғор

ва Буртос, хусусан Сарой Берка, Хожи тархон ва Кримдаги хуфялар билан алока мустаҳкамланди. Қисқаси, Темурбек киш мобайнида Олтин Ўрда ва Тўхтамишхон билан бўладиган сўнги ва ҳал қилувчи урушга пухта ҳозирлик қўрди. Лекин баҳор бошида унинг шу урушдан нимагадир қўли совиб, тез-тез тинчлик, ҳузур-ҳаловат ва иложи бўлса тезроқ ота юртга қайтиш тўғрисида гапирадиган бўлиб қолди. Бир куни кечқурун имом Абдулжаббор ибн Нуъмонни чакиртириб, унга маслаҳат солди:

— Мамлакат ва вилоятлардан катта лашкар тўпланди, юриш учун зарур бўлгон ҳамма нарсa муҳайё этилди. Локин биз сафар қилмоқ ниятида бўлиб тургон юртларга бепоён дашту биёбон, ботқоқлик, ўрмонзор ва чангалзорлар орқали борилади. Биз тахминан, шунга ўхшаш ерларда бундан тўрт йил аввал ҳам бўлгон эрдик. Йўлимиз олис, сермашаққат ва хатарли. Қўп қурбонлар талаб қилади бу юриш. Ўша Идил ва Ёйиққа қилинган юриш ҳозир ҳам эсимда. Бўлажак юриш балким ундан ҳам сермашаққат бўлиши турган гап. Локин бунинг кераги борму ўзи, мавлоно? Балким шу ишни қилмасакму? Шунга бошимиз қотиб турибдур.

Борди-ю, у шу гапларни амирлар иштирокида айтганда, уни балким қўрқоққа чиқаришиб қўйишармидилар? Имом Абдулжаббор эса ўз одами. Ақлли ва чуқур мулоҳазалик одам. Жанжал ва келишмовчиликлар бўлмаса, беҳуда қон тўкилмаса, одамлар бир отанинг фарзандидай аҳил ва тинч-тоғув яшаса — у шунга тарафдор. Шунинг учун у ҳазрат соҳибқиронни тўғри тушунди. Уруш аълоҳазратнинг ҳам меъдасига текканлигини билди. Ахир, ўттиз беш йилдан бери юртма-юрт қилич чопиб юрибди. Буёғига, ҳаёгининг қолган қисмини тинчлик, ҳузур-ҳаловат ва тоат-ибодат билан ўтказмоқчи. Умрнинг қолган қисмини чин дунё тадорикига бағишламоқчи. Тўғри қилади. Мана шуларни ўйлаб унинг биров ҳаёли қочган экан, ўзига қелди ва ҳазрат соҳибқирондан узор сўради:

— Афв этадилар, аълоҳазрат, қарилик курсин, биров ҳаёл фаромуш бўлибдур.

Амир Темур мийиғида қулиб қўйди:

— Майли, таксир, азият чекмасунлар. Бу ҳамма-мизнинг қисматимиз.

Имом Абдулжаббор икки қўлини кўксига қўйиб, ҳазрат соҳибқиронга қуллук қилди, сўнг гапни узоқдан бошлади. Бутун дунёни забт этаман деб,

Искандар Зулкарнайнинг охир-окибат Хиндистон чангалзорларида қолганлиги, арабларнинг мохир саркардаси Кутайба ибн Муслимнинг Чинмочинни ҳам оламан, деб Фаргонанинг бир четида, камишзор ичида ҳалок бўлганлигини эҳтиёткорлик билан айтди:

«Одамзот фақат меҳнат ва укубат учунгина эмас, балки дунёнинг лаззатларидин керагича баҳраманд бўлмоқ учун ҳам яратилгони ва яна ёш бир ерга бориб қолган, сихат-салоҳатлик заифлашган бир вақтда ҳар бир мўмин-мусулмон қолган умрини охират тадорикига сарфлаши зарурлигини ҳам ётигида айтди.

— Тўхтамишхон сизга фарзанд ўрнида,— деди хожа Абдулжаббор гапининг охирида,— фарзандлар билиб-билмай густоҳлик қилиб турганларида атолар кечиримли бўлмоғи ва аларни ваъз-насихатлар бирлаш йўлга солишлари лозим.

— Билиб-билмай эмиш. Нима у гўдакмидики, билиб-билмасдан иш қилиб қўйса! Ахир кап-катта одам-ку! Яна бир эрмас, балки уч бор қилди бу густоҳликни. Йўқ Тўхтамишнинг мақсади бошқа. Уни афв этиб бўлмайди, энди.

— Ҳар ҳолда...

— Нима ҳар ҳолда? Йўқ-йўқ, у бирлаш орани очик қилиб олишимиз зарур.

Орага сукунат чўкди. Икковлари ҳам нима дейишни билмай бир неча дақиқа бир-бирларига тикилиб жим ўлтиришди. Шу фурсат ичида Темурбек имом Абдулжабборнинг гаплари ҳусусида фикр-мулоҳаза юритди ва охир-окибат унинг таклифини маъқул топди.

— Тўхтамиш ўғлонни афв этиш ҳусусида гап бўлиши мумкин эрмас, тақсир. Локин, майли биздин ўтмасун, элчи юбориб сулҳ таклиф этиб кўрайлик,— деди у охири хожа Абдулжабборга.

— Балли, ҳазрат соҳибқирон, қулингизнинг гапини ерда қўймадингиз. «Сулҳ-яхши» деб ёзилган Қуръони каримда. Шундай қилғонингиз савоб эрур, олампаҳо.

Тўхтамишхон ҳусусида бошқа гап бўлмади.

Имом дуо-фотиҳа қилиб ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин ҳазрат соҳибқирон кўли билан ишора қилиб уни тутиб қолди. Сўнг эшик огани чақиртириб, амирзодалар, нўёнлар, амирлар, беклар ва аркони давлатни йиғиб келишни буюрди.

Олтин Ўрда ва Тўхтамишхонга қарши юриш хусусида чакирилган бу кенгаш қисқа бўлди. Фақат Жоку барлос, Ҳожи Сайфиддин ва Шайх Нуриддин Амир Темурнинг бирдан сулҳга мойил бўлиб қолганига таажжуб билдириб, ўз фикрларида катъий туриб олдилар:

— Шунча меҳр-мурувват кўргиздингиз унга, локин барибир кўрнамаклик қилди-ку! — деди амир Жоку барлос.

— Бир бўлмади, икки бўлмади. Кўп марта аллади у бизни. Ундан яхшилик кутиб бўлмайди энди, — унга қўшимча қилди Шайх Нуриддин.

— «Ҳайвон бўласини боксанг, оғиз-бурнинг мой бўлур, одам бўласини боксанг, оғзи-бурнинг қон бўлур», деган нақл бор. Тўхтамиш эл бўлмайди, — деди Ҳожи Сайфиддин.

Бошқалар индашмади.

Амир Темурнинг боши қотди. Нима қилиш керак? Кўриниб турибдики, амирлар сулҳга эмас, урушга кўпроқ мойиллик кўрсатиб турибдилар. Ҳазрат соҳибқирон бир-икки дақиқа сукут сақлади. Балки фикр билдирувчилар чиқиб қолар яна? Балки унга тарафдорлар бордир? Мажлисида ўлтирганларга диққат-эътибор билан яна бир қарра разм солди. Лекин бошқа ҳеч кимдан садо чикмади. Аксинча, уларнинг юзида катъийлик ва сабот аломатлари намоён эди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон «энди нима қилдик?», дегандай имомни хатибга қаради. У аввал, иккалари яккама-якка ўлтирганларида, айтган гапини такрорлади. Фақат қўшиб қўйди:

— Куръонни мажидда «агар мўъминлардин икки тоифа бир-бири бирлаш урушиб қолсалар, аларни дарҳол келиштириб қўйишлар», деган таъкид бор. Биз шунга амал қилиб ҳазрат соҳибқирон бирлаш Тўхтамишхон ярашганлари маъқулмикин, деб турган эрдик.

Жоку барлос имомни хатибга зарда қилди:

— Шундайку-я, локин кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Биз эрсак, уч марта йўқотиб турибмиз. Нима, шундайлигимизча қолаверамизму? Ахир, ҳазрат соҳибқирон у дажжолнинг гуноҳларидин утиб, кўп марта бошини силаганини ҳамма билади-ку — «Сен ҳам билардинг-ку!» деган маънода у имом Абдулжабборга ўқрайиб қараб қўйди.

Амир Ҳожи Сайфиддин қўшиб қўйди:

— Соннхоннинг тожу тахтини унга олиб берган ҳам мана шу хазрат соҳибқирон бўладилар. Аммо...

Шу ерда Амир Темур унинг ганини бўлди:

— Бас, етар, жаноблар, бу барчага аён бўлгон ҳақиқат. Бизга қолса Тўхтамишхонни яна бир марта утинч қилсак, деб тургон эрдик. Афтидан, кўпчиликка бу маъқул келмайдур, чамаси. Демак, уруш бўлади, энди. Биз кўпчиликнинг раъйига қарши бормайдурмиз,— шу ерда Амир Темур рўбарўсида ўлтирган Шамсиддин Олмаликийга маънодор қараб қўйди. Ақлли ва ўқимишли бу одам ҳамма вақт у муҳтож бўлиб турганда ёрдамга келарди. Амирлар, беклар ва нўёнлар ҳам бу одамни ҳурмат қилардилар, гапини икки қилмасдилар. Шамсиддин Олмаликий Амир Темурнинг дилидагини ўқди ва амирларни сулҳга кўндиришга ҳаракат қилди.

— Яна бир марта яхшилаб ўйлаб кўрайлик, жаноблар! Мўмин-мусулмоннинг қонини беҳуда тўкмакдин не муддао?

Лекин барибир бўлмади. Амирлар фикрида қаттиқ туриб олишди. Шунинг учун ташаббусни Амир Темур яна ўз қўлига олди:

— Яхшилаб ўйлаб кўрайлик, азизлар. Аҳвол бу сафар сиз бирлан биз ўйлағондай эрмас. Ҳозир Тўхтамишхон ёлғиз эрмас. У Миср султони Малик аз-Зоҳир Барқук бирлан яқин алоқа ўрнатгон. Онинг элчилари Литванинг улуғ кенази Витальд ва Польша қироли Ягелло бирлан ҳам иттифок тузгон деган маълумот бор. Бундин ташқори, Тўхтамишхон қудратли подшоҳ. Онинг яхши қўроллангон кўп соғли лашқари бор. Икки-уч ўт орасида қолмайлик, яна.

Мавлоно Шамсиддин Олмаликий хазрат соҳибқиронни қувватлаб яна бир бор амирларни кўндиришга ҳаракат қилди:

Қуръони қаримда «сулҳ хайрли иш!», деган муҳим ўқтириш бор. Қелинлар, ақл-хушимизни йигиб иш тутайлик. Айтилгонларни обдон ўйлаб-фикрлаб кўрайлик.

Шу гапдан кейин аҳли мажлис индамай қолди. «Ҳа»ям демадилар, «йўқ» ҳам. Уларнинг юзларидан шижоат ва қатъият аломатлари кетмаган эди. Уруш ва саваш тарафдорлари мажлисда ҳамон кўпчиликни ташкил эгарди. Оний пасаб бу руҳонийнинг гаплари ҳам ерда қолатургонга ўхшайди. Амир Темур оғир бир аҳволда қолди. Шамсиддин Олмаликийнинг фикри

билан ҳам келинмасдан бўлмасди, амирларни ҳам рад қилолмасди. Лекин у нима қиларини билмай, ўзини йўқотиб қўймади. Темурбек ақлли ва тадбиркор одам эмасми, аслида. У ҳаётида бунақа аҳволни кул курган. Бунақа мушкул аҳволдан чиқиб йўлларини ҳам биларди. Бу сафар оғир вазиятдан чиқиб чорасини яна ўзи топти. Яхшиси, Тўхтамишхоннинг фикри ва муддаосини билиб олиш керак. Биринчи гада унинг сулҳга мойилми-йўқлигини аниқлаш керак. Тўхтамишхоннинг ҳузурига Шамсиддин Олмаликийнинг ўзини элчи қилиб юборади. Мавлоно уни сулҳга қўндирса нур устига аъло нур, йўкса амирларнинг айтгани бўлади. Унда сиз ҳам қўймайди, кабоб ҳам.

Ҳазрат соҳибқирон шундай қарорга келди ва амирларга мурожаат қилди:

— Мавлононинг гапларида жон бор, жаноблар. Келинлар Тўхтамишхон ҳузурига яна бир марта элчи юбориб қўрайлик. Кейин шунга қараб иш тутайлик.

Амирлар, беклар ва нўсёларнинг юзидан яққаланиш аломати пайдо бўлди. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон шубҳа ва иккиланиш кайфиятларини ўртадан кўтариб ташлаш учун қўниб қўйди:

— Масала муҳим. Шунинг учун элчиликка суҳандон ва бообрў киши юборилса. Бизнинг фикримизча, элчиликка мавлоно жанобларининг ўзлари бори бўлиб борсалар, дейман.

Амирлар ҳазрат соҳибқироннинг бу таклифига рози бўдилар. Чунки Тўхтамиш билан ярашиб фикрини бериб турган одам ўша мавлоно эди. Мавлоно Шамсиддин Олмаликийнинг бунинг уйдасидан чиқса-чиқар, аке ҳолда уруш бўлиши муқаррар. Шунда Амир Темур мавлоно Шамсиддинга ухшаган одамларнинг сузига кириб, уларнинг раъйига қарши туролмайди. Ҳазрат соҳибқирон эди амирларнинг юзидан ризолик аломатларини куриб хотиржамланди.

Демак, шу маслаҳатга розисидлар, шундайму? - деди у аҳли мажлисга қараб.

Розимиз, аълоҳазрат.

Сизлардин миннатдормен, жаноблар. Тўхтамишхон сулҳга қўнса яхши, қўнмаса, ўзидин қурсун!

Аҳли мажлис бори иргаб, Амир Темурни маъқуллашди.

Эртаси қуни эрталаб, дўстлик ва яхши қўшничилик руҳида ёзилган мактуб, подшоҳларга муносиб совға-саломлар мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмаликий-

нинг кўлига топширилди ва у мулозимлар, хизматкорлар ҳамда кўрчилар хамроҳлигида Тўхтамишхон ҳузурига жўнаб кетди.

Тўхтамишхон уша пайтда Оби турк номи билан машҳур бўлган Самур дарёси бўйида қўш ташлаб ўлтирганди. Бу жой Элбурз тоғи этагида жойлашган серсув ва сердарахт бир манзилгоҳ эди. Амир Темурнинг элчиси бу ерга етиб келганда кун ботиб, қоронғу туша бошлаганди. Тўхтамишхоннинг одамлари элчи ва унинг хамроҳларини шундайгина дарё бўйига ўрнатилган, унча катта бўлмаган, тепасига оқ кигиз тавиланган шинам бир чодирга жойлаштирдилар. Хоннинг буйруғи шундай бўлди. Тўхтамишхон элчи келгани хақида хабар қилишлари билан уни мулозимлари билан Али ўғлоннинг ихтиёрига топшириб, элчи ва унинг хамроҳларига кераматча ҳурмат-эътибор кўрсатишни буюрди. Қабул маросими эса эртаси кўни кечқурунга белгиланди.

Тўхтамишхон Амир Темурнинг элчисини белгиланган вақтда ўз чодирда қабул қилди. Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмаликний Тўхтамишнинг бир пайтлар Самарқандда, ҳазрат соҳибқироннинг саройида кўрган. Ўрта бўйли, қотмадан келган, камсукум, хушмуомала бу ингит ушанда унга екиб қолганди. Тўхтамиш ўғлон мавлонодан ҳадис ва фикҳ илмидан дарс ҳам олган эди, ушанда. Ҳозир бўлса уни мутлақо таниб бўлмайди. Кеккайган, «осмонда худою, ерда менман», деб ўлтирарди. У ҳагто мавлоно Шамсиддин Муҳаммад унинг чодирга кириб келганда уни таниб, билиб туриб, ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб ҳам қўймади. Шунчаки бош силкитиб табриклаб, қули билан жой кўрсатди, ҳолоҳ. «Ҳа, ҳазрат соҳибқирон ва амирлар айтганча бор эркан. Бу одамнинг димоғини гўрур ва такаббурлик гўбори гамом чулғаб олибдур», - деди элчи ичида ва ушанда, бу ерга келишдан аввал, ўтказилган кенгашида унинг борасида нотўғри фикрда бўлганини энди англади. Тўхтамишхоннинг тамом ўзгариб кетганини чодирда уша пайтда ҳукм сурган умумий вазиятдан ҳам билса буларди. Элчи кириб келганда чодирда бор-йўғи ўн-ўн иккита одам ўлтирган эди. Лекин ҳаммаси чурқ этмай хоннинг кўзларига тикилиб ўлтирардилар. Унинг салобати босганин, ёки дахшати-дан чўшибми, шу аҳволга тушиб қолган эдилар, улар. Чодирда шу қадар сукунат ҳукм сурардики, ҳагто паишанинг учгани бемалол эшитиларди. Мавлоно Шам-

сиддин Мухаммад хонга икки букилиб таъзим қилди. «Шу ҳам етар, ахир бир вақтлар яхши таниш-билиш эрдик-ку», деб ўйлади элчи ва ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ясовулбоши елкасидан босиб тиз чўқтирди. Ҳа, турк ва мугул ҳоконларининг урф-одати шунақа эди. Ўзининг амир ёки бегими, элчиси ё бўлмаса савдогарми, бари-бир хоннинг ҳузурига кирганда, тиз чўкиб тахт пойигача эмаклаб бориши ва хоннинг оёқларини ўпиши шарт эди. Буни улар тобуг деб аташардилар. Амир Темурнинг элчиси ўзи учун, бир бообру рухоний учун ҳақоратли бўлган бу одатни ҳам бажаришга мажбур бўлди. Илғаж қанча? Мавлоно Шамсиддин тобуг расмини бажаргандан кейин ўрнидан турди ва Амир Темурнинг совға-саломлари билан мактубини хоннинг мулозимига топширди. Мулозим буларни хоннинг олдига олиб бориб қўйди. Лекин Тўхтамиш совғаларга қайрилиб ҳам қарамади, мактубни эса ўнг кўлида, сал қуйроқда ўлтирган ва етмишини қоралаб қолган, кўринишидан муллага ўхшаган бир қарияга «ол!» деб ишора қилди. Қария Тўхтамишхоннинг битикчиси экан. Шундан кейин элчига, одат бўйича, хоннинг ўнг ёнидан жой кўрсатдилар. Ўзаро суҳбат бирдан бошланиб кетмади. Ўртага сукунат чукди. Тўхтамишхон бирмунча вақт туйнукдан кўриниб турган бир нарча булутли осмонни томоша қилиб ўлтирди. Элчи эса дабдурустан сўз очишга ботинмади. Шу пайт хизматкор кириб ўртага дастурхон ёзди ва унга нон, сармой, қаймоқ, асал ва бирнеча ликобчада тармева қўйди. Сўнг сопол лаганларда пиширилган гўшт олиб келиб, дастурхоннинг ҳар ер, ҳар ерига қўйди. Хон билан элчининг олдига таом алоҳида, ўртасига аждаҳо сурати солинган, гардишига эса тилло суви югуртирилган чиний табокларда олиб келинди. Кейин мешларда кимиз келтирилди. Хон ёғлик бир қобирғани олди ва уни зўр иштаҳа билан еб, суяқларини кирсиллатиб кемирди. Сўнг шапалокдай-шапалокдай қилиб кесилган икки бўлак жигар устига икки бўлак думба ёғни қўйиб уни ҳам еб олди. Сўнг икки қоса кимизни сипқорди, кейин қўлларини артиб, яна туйнукка тикилди. Бу нима қилик, ўзи? Ахир, одатда аввал меҳмонга мулозамат қилинади, ҳолаҳвол сўралади, кейин дастурхонга таклиф этилади ва суҳбат дастурхон устида давом эттирилади. Тўхтамишхон бўлса борса-келмас ерларда истикомат қилувчи ярим ёввойи одамларнинг ишини қилиб ўлтирибди. Туйнукка тикилгани нимаси? Осмондан нимани киди-

ради, у? Нима, мунажжимлик илмини эгалламокчими? Ёки самовий малойиклар сеҳрлаб қўйганми, уни? Мавлоно Шамсиддин Мухаммад лагандан кичик бир қобирғани олиб тановул қилган бўлди. Сўнг қўлини артди. Дастурхонга бошқа қўл чўзмади. Хизматкор чоночдан бир коса кимиз қўйиб узатган эди, олмади. Қўл қовуштириб миннатдорчилик билдирди. Хайрият хон бир пайт кўзини туйнукдан олди ва хиёл ўгрилиб элчига гап қотди: .

— Не важҳдин бу ерларга келгонингиз бизга аён, мавлоно. Буни гапириб ўлтирмасангиз ҳам бўладур. Темурбекнинг мактубини ўқимагон бўлсак-да, унинг нияти бизга аён. У биздин сулҳ сўраб ёзгон бўлса керак,— хон қаддини тиклаб гердайди ва сўзлари тўғрилигини тасдиқлатиб олмокчи бўлиб элчининг кўзларига тикилди. Мавлоно Шамсиддин Мухаммад мутақаббур ва шуҳратпараст бу одамни яхши билиб тургани учун унинг гапларини шунчаки тасдиқлаган бўлди.

— Сиз ҳақсиз, аълоҳазрат. Локин соҳибқирони муаззам Амир Темур кўрагон жаноблари ҳар икки мамлакат халқининг рифоҳияти ва юртларимизнинг эмну омонлигини ўйлаб сулҳ таклиф этмокдалар. Шу ерда «ҳар иккала мамлакат халқининг рифоҳияти ва юртларимизнинг эмну омонлигини ўйлаб» деган сўзларга алоҳида урғу берди. «Таклиф этмокдалар» сўзларини ҳам хиёл баландроқ овоз чиқариб талаффуз қилди.

Тўхтамишхон элчининг кинояли гапларини англади, юзлари буришди ва қовоқлари осилиб, кўзлари ундан ҳам киртайиб кетди.

— Сўрайдурми, таклиф қиладурми ўша сулҳни, биз учун бунинг аҳамияти йўқ. Ахир, менинг ҳузуримда Темурнинг элчиси ўлтирибдур-ку? Темурбекдин мен сулҳ сўраётгоним йўқ-ку! — Тўхтамишхон элчига маънодор қараб қўйди. Сўнг бўйинини ғоз қилиб яна сўзида давом этди: — Биз шу ўжурда Ок ва Олтин Ўрданинг соҳиби ихтиёри бўлиб ўлгурибмиз. Тамом Дашти қинчоқ, Идил ва Ёйик бўйларидаги ўлкалар, Бўлғор ила Буртос ва яна Ўрус ва Қрим мамлакатлари, Ибир-Сибирнинг инон-ихтиёри бизнинг илгимизда. Хон «гапим тўғрими?», дегандай элчига яна бир қараб қўйди.

— Буни ҳеч ким инкор қиляётгани йўқ, аълоҳазрат,— деди мавлоно Шамсиддин Мухаммад,— Сиз жаҳондаги икки буюк подшоҳдин бири эрурсиз. Буни ҳазрат соҳибқирон ҳам билиб турибдурлар.

Тўхтамишхон элчига ғозкараш қилди ва ундан сўради:

— Ҳуш, ўша икки буюк подшоҳнинг яна биттаси ким бўлди?

— Ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагон жаноблари эрурлар,— деб жавоб қилди элчи.

Тўхтамишхон сурбегликка ўтди:

— Бизнинг фикримизча, ўша ҳазрат соҳибқирон деганингизнинг подшоҳ эрканлиги маълум эрмас, лекин кўрагонлигини эшитган эрдик. Янглишмасам, ўзи ҳам ўзини Амир Темур деб атайди шекилли? Чигатой улусида хон Султон Маҳмудхон бўлсалар керак?

Энди элчининг гашлиги келди, лекин жаҳлга хай берди. Сурбет Тўхтамишни ҳўб тузламокчи бўлди-ю, лекин мезбоннинг ҳақ-ҳуқукига риоя қилди. Нима бўлганда ҳам хон деган номи бор. Тождорлар ноҳақ бўлганларида ҳам уларга эътироз билдириб бўлмайди. Бу — одобдан эмас. Шунга қарамай, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад юракдаги гапни айтиб олди:

— Ҳазрати Чингизхон бирлан ҳазрат соҳибқироннинг жадди бузурглари Қобулхон ила Қочули баҳодир аслида оғанини бўлишган эрканлар. Иккалалари ҳам комкор ҳоқон Туминахоннинг авлоди ҳисобланадурлар. Мен буни «Муъйиз ул-ансоб» ва бошқа китобларда ўқиғоним бор...

Тўхтамиш элчига ўқрайиб, тўнғиллади:

— Мен бундай китобларни ўқигон эрмасмен.

— Балким насиб этса ўқиб ҳам қолурсиз, аъло-ҳазрат,— элчи «насиб этса» деган сўзларга алоҳида урғу берди ва қўл қовуштириб унга таъзим қилди.

Шундан кейин гап-сўзга бошқа ўрин қолмади. Тўхтамишхон элчига жавоб берди. У чиқиб кетаётганда эса эшитилар-эшитилмас «жавоб мактубини эртаминен олурсиз», деди. Ҳа, бошқа нима ҳам дерди. Элчи уни ҳўб тузлади. Тўхтамишнинг эса дарди ичида қолди. Уни ҳар нима қилмокчи бўлди-ю, лекин... Ахир, «элчига ўлим йўк!» деган гап бор. Яна элчи бўлганда ҳам қимсан Амир Темурнинг элчиси.

Тўхтамишхоннинг икки навқари элчини қодирегача кузатиб қўйди. Эртаси куни нонуштадан кейин Илёс ўғлон унга, ўзи ва соҳибқирон учун аталган хоннинг совға-саломларини олиб келиб топширди. Амир Темурга аталган совғалар ичида битта шунқор ва бир тўққиз мўйна ҳам бор эди. Хон шарқона одатга кўра, элчини жунаб кетиши олдидан яна бир бор қабул қилиши ва

совға-саломларини шу ерда, тантанали вазиятда ўзи топшириши лозим эди. Аммо бундай қилмади. Унинг кейинги пайтларда тамом ўзгариб кетганини, мизожида ғурур ва такаббурлик устувор бўлиб қолганлигини, бир сўз билан айтганда, ўзидан бошқани тан олмай қўйганлигини шундан ҳам билса бўлади...

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад қайтиб келиши ҳамоно ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига кирди ва Тўхтамишхон ҳақида бор гапни, кўрган-билган ва эшитганларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Амир Темур Тўхтамишнинг таъна ва эътирозлар билан тўлиб-тошган мактубини ўқиб чиқиб, диққати ошди, тўғриси қаттиқ хафа бўлди. Айниқса, ушбу гаплар жон-жонидан ўтди: «Мовароуннаҳр амири Темурбекка. Бизким Дашти қипчок, Булғор, Буртос, Рус, Черкас, Қрим ва Ибир-Сибирь ерларининг олий ҳукмдори ҳокон ибн ҳокон Тўхтамишхондурмизким, Сизнинг сулҳ сўраб юборғон мактубингиз ва элчингиз қутлуғ соатда олий остонамизга етишди. Раият ва эл-юрт тинчлигини ўйлаб қилғон таклифингизга розимиз. Гапнинг индаллосини айтатурғон бўлсак, биз ҳам шу фикрни кўнгилдан ўтказиб ўлтирғон эрдик. Худога шукр, ниятимиз бир ердин чикди. Локин сулҳ шартларини муҳокама қилмоқ ва онга имзо чекмоқ учун ўзумиз бирон ерда, яхшиси Самурнинг баҳаво, сўлим соҳилида учрашсак айни муддао бўлур эрди. Шу ерда дийдор кўришуб бор гапни бафуржа сўзлашиб олур эрдик»...

— Ҳа, тулки! Бизни чалғитиб тузокқа илинтириш ниятида бўлиб турғонингни ўқиб турибмиз,— деди Темурбек ўз-ўзига,— аммо кўрамиз, ўша тузокқа ким илинур эркан,— дея мактубнинг давомини ўқиди: «ота-боболаримиз бир-бирлари бирлан итоат ва инқиёд макомида турур эрдилар. Сиз бирлан биз эрсак улуғ Чингизхоннинг тура ва ёсоти йўлидин ихрож бўлуб, бир-биримиздин борғон сари йироклашиб кетмоқдамиз. Маълумки, ота-боболаримиз орасида амалда бўлғон битишувга биноан, хонлик маснади менинг ота-боболарим изнида, амир ул-умаролик мансаби сизнинг жаддингиз ихтиёрида бўлғон. Шу ҳақда қасам бирлан мустаҳкамланиб тузилган шартнома мавжуд. У биринчи марта менинг бобокалоним Қобулхон бирлан сизнинг бобокалонингиз Кочули баҳодир тарафларидин имзоланғон. Шартнома кейинча менинг улуғ бобом Чингизхон бирлан сизнинг улуғ бобонгиз Қорачор нўён тарафларидин қайтадин янгиланғон. Сиз эрсангиз бунин билатуриб,

ахднома доирасидин чикмоқчи бўлиб, сохибкирони муаззам Чингизхоннинг тож-тахтига даъвогарлик қилаётирсиз. Келинг, яхшиси аҳли фасод ва фитначилар туфайли пок калбларга ўлтиргон гина-кудуратни унут қилуб, аввалги хизматкорлик ва дўстлик риштасини мустаҳкамлайлик. Вассалом».

Амир Темур Тўхтамишхоннинг мактубини ўқиб, кайфияти тамом бузилди. Қандай беҳаёлик, бу! У қачон Чингизхоннинг тож-тахтига давогарлик қилгон? Мана чорак аср ўтибдирки, Чигатой улуси унинг инон-ихтиёрида. Лекин ўзини хон деб эълон қилгани йўқ-ку! Тахтда эса Чигатой ва Ўгадай коонларнинг авлоди ўлтиришибдурлар. Ана шундай хонлардан бири Султон Маҳмудхон ибн Суюрғотмишхон ибн Донишмандчахон ибн Ўгадай коон ибн Чингизхон улусда ўн йилдин бери хонлик маснадида ўлтирибдур. У эса ўша шартномага амал қилиб, амир ул-умаротик мансабида. Ўша хонларнинг хоҳиш-иродаси бирлан улусни бирлаштирди. Унинг хавф-хатарсизлигини таъмин этаман деб шу ерларда юрибди.

Темурбек мактубни ўраб олдига ташлади-да, «хўш, энди нима дейсиз, ким хаку, ким янглишаётгон эркан?», деган маънода Шамсиддин Мухаммадга қараб қўйди. Мавлоно эса буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитиб келди. Темурбек ва амирлар ҳақ эканлигини англаб турибди. Нима ҳам дерди? Тўхтамишхон ҳақида янглиш фикрда экан у ўшанда. Ҳақиқатан ҳам Тўхтамишнинг сулҳга мутлақо мойиллиги йўқ. Аксинча, у уруш ва талошиш ниятида қилич яланғочлаб ўлтиргон эркан. Урушмоқдин бошқа чора йўқ. Бечора халқ. Минг-минглаб одамларнинг қони тўкилади, эл-юрт хонавайрон бўлади. Мавлоно Шамсиддин шулар устида ўйлаб кўнгли ғаш бўлди. Сиёсатчи ва ҳарбий одамларнинг ишига аралашиб нима қиларди? Тўхтамишхоннинг қимлигини аслида улар яхши билишар эканлар. Мана, энди оқибати яхши бўлмади. Уларнинг олдида юзи шувит бўлиб қолди. Сўнг бошини хиёл кўтариб деди:

— Сиз минг бор ҳақ эркансиз, аълоҳазрат.

— Ҳа, тақсир, илож йўқлиғи сабаб, ўшанда шу фикрга келгон эрдик, — деди ҳазрат сохибкирон унга маънодор қараб. — Тўхтамишхон, умуман, аҳдида турмай-дургон одам, ҳамиша ўзини ҳам, бошқани ҳам хавф-хатарга қўйиб, қилич дамида юрадур. Майли, илож қанча? У инон-ихтиёри ўзида одам. Урушни ихтиёр

килиб турғон эркан, биз нима дердик, мавлоно. Локин бошқани ҳам шу киргинбарот уруш гирдобига тортаётғони яхши бўлмаётир.

— Ха, шуниси ачинарли, — деди Шамсиддин Мухаммад.

Бир-икки дақиқа иккалалари ҳам бир нима демай жим ултиришди. Сунг хазрат соҳибқирон ўйчан бир оҳангда деди:

— Локин, қилич яланғочлашдин аввал яна бир бор сулҳга уриниб кўрурмиз. Ахир, Тўхтамышхон Самур киргоғида учрашишни таклиф қилибдур-ку?

Мавлоно Шамсиддин Мухаммад Олмаликӣ аввал бир-икки сония ўйлаб ултирди, сунг бош иргаб хазрат соҳибқироннинг бу таклифни маъқуллади.

Буёғига иккалаларининг гапи ковушмади. Икковларининг ҳам кайфияти бузилган эди...

Ўша куниёқ қўшинларнинг юришига ҳозирлик кўриш ҳақида буйруқ берилди. Хотинлар билан амирзодалар эса угрук билан Султонияга жўнатилди ва улар амир Мусонинг мутасаддийлигида уша куниёқ йўлга чикдилар.

Уғрукдагилар тахминан бир фарсах йўл босганларидан кейин ораларида Чўлпон Маликнинг йўклиги аён бўлди.

— Ха, шайтон қиз, — деди Сароймулк хоним соябон аравада ёнида ўлтирган Туман огога, — нонуштадин аввал саманига минаётганига кўзим тушиб эрди.

— Менинг ҳам кўзим тушгандай бўлгон эрди, Бибижон, — жавоб қилди Туман ого ва қўшиб қўйди: Йигитларға ўхшаб кийиниб олгон эрди, шайтоннинг ургочиси.

Сароймулк хоним кулиб қўйди. Туман ого «хим» деб лабини бурди.

— Нима қилардик бегимпошша, хазрат соҳибқироннинг эркаси-да, — деди Сароймулк хоним ва яна кулиб қўйди. У ёши улғайиб қолса-да, рашк қилаётган Туман оғонинг устидан қулди, чамаси.

Ха, дарҳақиқат, ўша Чўлпон Малик қаёқда қолди? Нотаниш юрда адашиб-нетиб қолмадимикин? Ё бирор фалокат юз бердими? Худо кўрсатмасин. Сароймулк хонимни ўй босди. Туман ого буни сезди ва кундошига маънодор қараб қўйди ва лабини бурди.

— Химм... Ташвиш чекманг, бегим. Уни жин ҳам урмайдур. Балким угрук Султонияга жўпатилишини

фаҳмлаб қолиб, сайр баҳонасида бирон гўрға яшириниб олғондир.

— Хай-хай, асло ундай деманг, бегимпошша. Емон кулокка етса... — Сароймулк хоним пастки лабини тишлаб, бош чайкади.

Хотинлар Чўлпон Малик хусусида бошқа бир нима демадилар. Лекин Сароймулк хоним уғрукни шу ерда тўхтатди ва амир Мусони чақиртириб, уни Олий ўрдуга жўнатди. Амир Мусо тез орада қайтиб келди ва оғоларни ташвишдан чиқарди.

— Хазрат соҳибқирон «кетаверинглар, бу шайтоннинг боласи шу атрофга юрғондур», деб буюрдилар, — деди.

Туман оғонинг лаблари бурилиб, қошлари чимирилди.

— Ана, айтмовдим-му у хазрат соҳибқироннинг эркатойи деб.

Шу ерда Сароймулк хонимнинг ҳам рашки келди. Кейинги дамларда хазрат соҳибқироннинг бу гўзал ва ёш аёлга махлиё бўлиб қолганини ўйлаб юраги орқасига тортди. Нахотки, эри унинг гўзаллиги ва ёшлигига учиб, энди уни унутса. Йўқ-йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Хусси тўйда, ақл — кунда керак. Хазрат соҳибқирон бунд яхши биладурлар. Бугун бўлмаса, эртага яши у оғиб қолади. Сабр қилгон яхши. «Сабрнинг таги оғин», дейдилар-ку! Сароймулк хоним мана шуларни ўйлаб кўнгли бироз таскин топди...

Тўхтамишхонга қарши юриш хижрий 797 йил жумоди ул-аввал ойининг 7-куни (1395 йил 28 феврал куни) бошланди. Юриш одатдагича, тартиб билан, баронғор, жавонғор ва бошқа сафларни ўрни-ўрнига қўйилган ҳолда, бошланди. Лашкарнинг сул қаноти Элбурз тоғининг доманасида, унги қаноти эса Дарёини қулзум соҳилигача қўзилган эди. Бошқа суз билан айтганда, сафнинг узунлиги беш фарсахга қўзилди. Чингизхон замонидан то шу кунгача бунақа катта лашкарни ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Сипоҳийларнинг барчаси зирх ва совут кийиб олган, отларга ҳам ўк ўтмас ва қилч чонмас ёпиклар ташланган эди. Бунд кўриб лашкар гўёки нулод билан темир дарёсига гарқ бўлибди, деб ўйлайсан, киши. Ҳаммалари шердил ва фил афкон эдилар.

Дарбанднинг нариги тарафидаги айрим овулларда Тўхтамишхонга тарафдор бўлган одамлар бор эди. Улар

Амир Темурнинг лашкари ва салобати тўғрисида дарҳол бориб Тўхтамишхонга хабар бердилар. Тўхтамишхон Амир Темур лашкарининг сон-саноксизлиги ва шавкати-дан мутлако хабарсиз экан. Уни мана шу кейинги беш йил ичида огир ва бетиним урушларда юриб адоий тамом бўлган, деб ҳисоблаб юрган экан. Энди бу ҳақда батафсил хабар топиб ўйланиб қолди. Аввалги шаштидан қайтди ва энди унинг ўзи сулҳ таралдудига тушиб қолди. Жўчи нажод ўғлонлар ва пуршавкат амирлар билан кенгашиб, ҳазрат соҳибкирон ҳузурига сулҳ таклиф этиш учун элчи юборишга қарор қилди. Кўп ўйлаб ва фикрлаб олганларидан кейин бу вазифа Ўртоқ исмли сўзамол ва синчков одамнинг зиммасига юкланди. Элчи жўнаб кетиши олдидан Тўхтамишхон унга қайта-қайта уқдирди:

— Тинчлик ва сулҳ ҳусусида кўпроқ гапир, бизни сулҳга майлимиз бор эканлигига ишонтир, они. Сулҳ тузини ва уни қасам бирлан устувор этишга ҳозир эрканлигимизни ҳам айг. Шу билан бирга Темурбекнинг ўрдуси ва лашкаридаги умумий аҳволни сўриштириб, билиб кел!..

Ҳазрат соҳибкирон Тўхтамишхоннинг элчисини зўр ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди, унинг сирти бўлу ичи заҳар-зақум сўзларига диққат билан қулоқ солди. Лекин гарчи рақибининг фирибини англаб турган бўлса-да, узини укмаганга солди. Аксинча, Тўхтамишхоннинг шону шавкати ва ақлу заковатини кўкларга кўтариб мактади, узини эса бир қадар нотаваъ, ундан чўчиб турганга солди. Унинг тоншириғи билан амирлари элчига жанговар киёмлар ўрнига бола, бел, панжшаха ва тўкмоқ кутарган хашарчиларни кўпроқ кўрсатишди...

Ўртоқ қайтиб келиб Тўхтамишхонга бор гапни айтди:

— Темурбек тилегламалик қилиб, сизни роса мактади, аёлоҳазрат! Аслида бўлса сизни жуда ёмон қулар эркан. Биз буни ушнинг қуларидин пайқадик. Ва яна асосий қушинини эрмас, аксинча хашарчиларни кўрсатиб, бизни лақиллагмоқчи бўлди. Лоқин, биласиз, биз ҳам анойилардин эрмасемуз, олампаноҳ! Бир қуни кечқурун узимизни бегобликка солуб, амирларнинг ултиришларига бормадик ва барвақ ётиб олдик. Сахарда, хатто сергак қоровулар ҳам ухлаб қолгон пайтда, ҳеч кимга сездирман ташқарига чиқдик ва қушинининг аҳволдин озми-қулни хабар топдик. Лоқин энг муҳим маълумотни Темурбекнинг Вотвот

мунажжим исмли айгокчисидин олдик. Бадалига иккита мўйна бериб муҳим маълумотларни кўлга киритдик, аълоҳазрат. Уша айгокчининг айтишича, айни пайтда Амир Темурнинг лашкари икки юз минг атрофида эрмиш. Манжаниклари ва нафт андозлари ҳам бор эрмиш.

Тўхтамишхон суюниб кетди ва Ўртоқнинг елкасига қокди:

– Яша, Ўртоқ! Бошлабсен! – деб уннг бармогидаги ёқут кўзлик олтин узукни ечиб унга берди...

Демак, Темурбек у ўйлагандай қучсиз эмас эркан. Бу сафарги уруш қаттиқроқ бўларкан. Буни Тўхтамишхон англади. Қўшинларини кўриқдан ўтказиб, ўша катта ва ҳал қилувчи урушлар тадорикига киришди. Душман қўшинларини шу ерда, Самур дарёси бўйида қарши олишга қарор қилди. Унинг фармониға биноан ҳар бир қисм ўзининг теварак-атрофини чуқур зовурлар казиб, ўраб, пиёда аскарлар олдини тура ва чирлар билан тўсди. Уларнинг олдидан араваларни бири-бири билан занжирлаб яна бир мустаҳкам тўсик ҳосил қилдилар. Тўхтамишхон мудофаа жанглариға ҳозирлик кўрди ва шу йўлни тутди. Лекин, барибир, Тўхтамишхоннинг ташвиши катта эди. Чунки Тобол ва Тура тарафларнинг лашкари ҳали етиб келмаган. Шунинг учун у Темурбекнинг қоровул ва мангулой қисмларини чағғитиб туриш учун унга қарши Қозончи баҳодирни катта лашкар билан олдинға жўнатди.

Лекин Амир Темур ҳужум жангларини шу қадар катта қуч ва шиддат билан бошлаган эдики, унга Қозончи баҳодир у ёқда турсин, Тўхтамишхоннинг ўзи ҳам дош беролмади. Темурбек бу юришға йигирмата манжаник олган эди, шулар унга кўл келди. Теварак-атрофда тош бўлмагани сабабли минг одам дарахт кесиб, юз арава гўла ғамладилар. Манжаниклар уша гўлаларни Тўхтамишхон лашкарларининг тепасига ёндириб отди. Бири-бириға занжирлаб қўйилган аравалар ҳам, тура билан чирлар ҳам, чодирлар ҳам хил ўтмай ёниб қўл бўлди. Одамлар кўп жабр тортдилар. Хулласи калом, қисқа фурсат ичида Тўхтамишхоннинг катта лашкаргоҳи ўт-олов ичида қолди. Ўғининг тоби шу даражада эдики, ҳатто хандақдаги сув ҳам хуружға келиб қайнай бошлади. Ўғ пасайгандан кейин қарнай-сурнай, нағора ва бурғудар хурушға келдилар. Амир Темурнинг қўшинлари баронгорда ҳам, жавонгорда ҳам, гўлда ҳам бир пайтнинг ўзида, сурон солиб, ҳужумға ўтдилар. Уша қуни жанг олатдагидай қош қорайгунча давом этди ва қош

корайгач, тарафлар ўз қароргоҳларига қайтдилар. Эртасига жанглار эрта тонгдан кечагидан ҳам зўр шиддат билан бошланди ва чошпоҳга борганда гугади. Тўхтамишхон ва унинг лашкари ҳазрат соҳибкироннинг зафар язақ қўшинларининг шиддат ва сикувига бардош беролмай, чекинишга юз тутди. Бирок унинг кучи ҳали тўла синдирилмаган эди. Тўхтамиш Самурдан Кура дарёси бўйига, олдиндан ҳозирлаб қўйилган лашкаргоҳи сари чекинди. Унинг асосий кучлари ҳам ўша ерга йиғилганди.

Кура дарёси бўйидаги жанг ҳали бошланмасдан туриб, Тўхтамиш Амир Темурни чалғитиб, қўшинларининг катта қисми билан унинг орқа тарафига ўтиб олди. Яхшиямки, соҳибкирон бундан барвақт хабар топиб қолган экан, қўшинларни орқага буриб улгурди. Қисқаси, асосий ва ҳал қилувчи жанглار хижрий 797 йил жумоди ул-охир ойининг 22-куни (1395 йил 16 апрел) саҳарда бошланди. Тўхтамишхон ўша куни гира-шира пайтда бир зарба билан уруш тақдирини ҳал қилиб қўймоқчи бўлди ва икки минг сара йигити билан сурон солиб Амир Темур турган ерга шабихун урди. Лекин бундан бир оз аввал ҳазрат соҳибкирон қароргоҳини бошқа ерга жилдирган экан. Тўхтамиш дов-дарахт ва совиб қолган ўчоқлардан бошқа нарса топмай курук қайтди. Ўша куни кун бўйи зўр шиддат билан олиб борилган жанглар тарафларининг биронтасига ҳам устунлик бермади.

Эртаси куни, яъни хижрий 797 йил жумоди ул-охир ойининг 23-куни (1395 йил 17 апрелда) куёш энди тиг урган дамда, ҳар иккала тарафнинг лашкари ясал тузиб, жўшу хурушга келди. Амир Темур худди 1391 йили Қундузчада бўлгани каби бу ерда ҳам лашкарни етти қўл (корпус)га тақсим қилди. Қўли бузургга амирзода Муҳаммад Султон турди. Бошқаларига амирзода Мироншоҳ билан катта амирлар тайин қилиндилар. Тўхтамишхон ҳам мукаммал ясал тузиб, огир жангларга ҳозирлик кўрди. У ташаббусни қўлда саклаб қолиш мақсадида яна биринчи бўлиб ҳужумга ўтди. Қўшинининг майсара қаноти Қунча ўғлон, Бекёрик ўғлон, хоннинг куёви Довуд Сўфи бошчилигида зафар асар лашкарининг майманаси қаршисда пайдо бўлди ва уни сикиб орқага сура бошлади. Амир Темур буни диққат билан кузатиб турган экан, қўл остидаги йиғирма етти қўшин билан ўзи майманага ёрдамга ташланди. Тўхтамишхонга бу йўл ҳам асқотмади. Ўғлонлар

куршовга тушиб қолишдан кўриб, мурчилларига чекиндилар. Шу пайг кутилмаганда Амир Темурнинг ёнбош тарафидан Тўхтамишхоннинг суворийлари чикиб қолди. Агар Шайх Нуриддин вақтида унинг йўлини тўсмаганда, ҳазрат соҳибқирон ҳам, маймана ҳам оғир аҳволга тушиб қоларди. Ва яна айни шу пайтда амир Худайод Хусайний, Малик кавчин ва амир Жоку барлослар ёрдамга етиб келишди. Урушнинг тақдири ҳақиқатан ҳам шу ерда ҳал бўлиши мумкин эди. Ҳазрат соҳибқирон ҳам, Тўхтамиш ҳам буни яхши билишарди. Тўхтамишхон яна ташаббусни ўз қўлига олмоқчи бўлди ва бор кучини йиғиб Амир Темурга чор атрофдан ташланди. Унинг асосий мақсади Темурбек ва унинг қўл остидаги қўшинларни янчиб ташлашдан иборат эди. Аммо суворийлар пистирмадаги ўқчиларнинг тирборонига учраб, нияти пучга чикди. Ўқчилар икки қатор бўлиб олиб, уни тинимсиз ўққа тутдилар. Шу пайт амирзода Муҳаммад Султон қўл остидаги олти қўшин билан ташланиб, Тўхтамиш лашкарининг ўнг қанотини синдирди. Зафар асар лашкарнинг ўнг қаноти қанбулида турган Ҳожи Сайфиддин Тўхтамишхон лашкари сўл қанотининг қанбулида турган Исабий билан Яхшихўжаларни тор-мор келтирди. Душман жавонғори қанбулини Жаҳоншоҳ баҳодир синдирди. Шу тарика Темурхўжа Окбуго, Умаршайх мирзонинг ўғли амирзода Рустам ҳам қаршисида турган муҳолиф қўшин устидан зафар қучдилар. Қанотларда эришилган ғалаба гулда Тўхтамиш билан Темурбек ўртасида зўр шиддат билан бораётган жангларнинг тақдирини ҳал қилди.

Оқибатуламр Тўхтамишхон ёнидаги Жўчи нажод хонзодалар, амирлар ва нўёнлар билан бирга, чекинишни ихтиёр этди. Кура бўйидаги жанг майдонида ҳар иккала тарафдан жуда кўп одамнинг ўлиги қолди. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан уларнинг орасида амирлар ва беклар бўлса топиб мумиёлаб Мовароуннаҳрга жўнатилади, оддий сипоҳийлар эса йиғиб олиниб шу атрофдаги мусулмонлар қабристонига олиб бориб дафн этилдилар. Урушда мардлик намуналарини кўрсатган амирлар ва беклар бош-оёқ сарупо, наслдор отлар билан сийландилар, баъзиларининг мартабаси кўтарилди, ҳар бир жангчи ўлжадан баҳраманд этилди. Мана шу урушда қўлга киритилган ўлжа бешга бўлиниб, тўрт қисми амирлар, баҳодирлар ва лашкарга улашилди, бир қисми одатдагидай Султон Маҳмудхон билан

хазрат соҳибкиронга тегди ва ясовуллар уни уғрукка олиб кетдилар. Амирзода Мироншоҳ ўша урушда отдан йиқилиб кўли синган эди, уни ҳам Султонияга жўнатдилар...

Амир Темур Самур ва Кура дарёлари бўйида қозонилган бу ғалаба билан қаноатланиб қолмади. Шубҳасиз, бу — Тўхтамишхон устидан қозонилган жуда катта ғалаба эди. Лекин Олтин Ўрданинг куч-қудрати ҳали тўла-тўқис синдирилмаган, Тўхтамишхон эса ҳали катта кучга эга эди. Шу ерда Темурбек 1391 йили Кундузча бўйида бўлган урушни эслаб, ўшанда бу ишни охирига етказмаганига афсусланди. Икки улус орасида яхши қўшничилик муносабатларининг боғланишига умид қилган эди у ўшанда. Бирок умиди рўёбга чикмади. Аксинча, Тўхтамиш нафасини ростлаб олиб, яна қўшин тўплади ва истилочилик сиёсатини тутди. Бу сафар у билан орани очик қилиб олмайтурғон бўлсалар, яъни Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдирмаса, Тўхтамиш балосидан қутулолмайди. У куч тўплаб, яна истилочилик сиёсатини давом эттираверади. Ҳазрат соҳибкирон шуни эътиборга олиб, Тўхтамиш ва Олтин Ўрдага қарши юришни давом эттириш борасида қаттиқ туриб олди. Уни кечаю кундуз тинмай таъкиб қилиб, Идилнинг унг соҳили бўйлаб юқорилаб борди. Йўлда одамлар уни «ҳа, кўрдик», «фалон куни шу ердан ўтиб кетди», «фалон тарафга қараб кетди» дейишди-ю, лекин ҳеч ким уни қаёққа кетганлигини аниқ айтиб беролмади.

Охири, Тўхтамишнинг изини йўқотиб қўйишди. Бир ҳафтадан кейин Амир Темур Идилнинг Турату отлик кечуви ёнига келиб тушди. Шу орада хазрат соҳибкирон кўпдан ҳумоюн мавқабнинг узангисида бўлиб, унинг қиличини чопиб келган Урусхоннинг ўғли Қўйричок ўғлонни чакиртириб келиб, фахрий ҳалъат, мурассаъ камар ва кумуш эгар-жабдук урилган от билан сийлаб, унга Жўчи улусининг тож-тахтини инъом қилди. Сўнг унга барча ўзбек баҳодирларини қўшиб, Идилнинг сўл тарафига ўтказиб юборди. Жўнаб кетиши олдидан хонзодага алоҳида уқдирди:

— Бир замонлар шу Тўхтамишни деб отанг билан муносабатимни буздим. Ҳатто қўшин бирлан ўзим бориб, унга Оқ Ўрданинг тахтини олиб бердим. У бўлса мана ўзинг кўрдинг, кўрнамаклик қилди. Мана энди тангри таолонинг инояти бирлан, ота юртингни қайтариб бераётибмен. Умид қиламенки, энди сен бирлан биз ота-

боладай бўлиб қолурмиз. Бундин буёғига халқларимиз ва мамлакатларимиз ўртасида яхши қўшничилик, дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари барқарор бўлғай, иншоолло.

Қўйричок ўғлоннинг қувончи чексиз эди. Ниҳоят, маврусий юрти қўлига тегди. Мана шу саховатли одам туфайли тожу тахтга эга бўлиб турибди. Бундан ортикча бахт борми, ўзи? Қўйричок ўғлон кўзига ёш олди:

— Мингдан-минг раҳмат, сизга, ҳазрати соҳибқирон. Оталарча кўргузғон меҳру мурувватингизни асло унутмайдурмен. Бир умрга ҳумоюн узангизда хизмат қилурмен, аълоҳазрат.

Ҳумоюн узангисида хизмат қилармиш? Аслида шу улуг одам орқасидан менман деган подшоҳларнинг тожу тахтига эга бўлиб турибди. У бунинг эвазига Амир Темурга қул бўлиб хизмат қилса арзийди. Темурбекнинг кўнглидан шу фикр кечди. Қўйричок ўғлон ҳазрат соҳибқиронга бурни ерга текгудай бўлиб таъзим қилди...

Гардун асар лашкар ўшанда Тўхтамишхонни Булғор ўрмонларидан кидирди. Масков ва Укаккача борди. Тўхтамишнинг яқин гўмашталари Бекёрук ўғлон, Октов ўғлон ва Темур ўғлонларга қарашли Днепр дарёси бўйларидаги ерларни ҳам босди. Ўшанда у Русиянинг кўп ерларини ишғол этди. Амир Темур қўшинлари ўтиб кетган ерларга анча-мунча зиён ҳам етди. Илож қанча? Уруш бор ерда қон ҳам тўкиларкан, бебошликлар ҳам бўларкан. Ашаддий душман деб, эл-юртидан узоқлашиб ва ахлу аёлидан узоқ вақтга жудо бўлган сипоҳийлар иложсизликдан таъди ва зулмга қўл ураркан. Урушнинг катъий бир қонуни йўқ, лекин қондаси шунақа экан. Қонун — зўравонликдан иборат бўлиб қоларкан. Подшоҳ ва саркарда қанча адолатпеша ва қаттиққўл бўлмасин, бундай шароитда кўп минг кишилик лашкарни зулму бебошликдан ҳаммавақт ҳам тутиб қололмас экан..

Хуллас, Амир Темур Тўхтамишнинг ердан ҳам, кўкдан ҳам кидириб тополмади. У бу сафар ҳам гуноҳкор бошини интиқом тигидан асраб қолди. Лекин энди у қайтадан бош кўтара олармикин? Нима бўлганда ҳам энди у аввалги Тўхтамиш бўлолмас керак. Қўйричок ўғлон, туманбоши Мамай ва ундан озор чеккан бошқа Чингизий хонзодалару беклар бунга йўл қўйишармикин? Олтин Ўрда ва Русияда бўлиб ўтган кейинги воқеаларга

караганда, ҳақиқатан ҳам Тўхтамиш ўзини бошқа тиклолмади...

Амир Темур Тўхтамиш хусусида хотиржам бўлиб, Озарбайжонга қайтди. Лекин Ардабилга келиб тушгандан кўп ҳам ўтмай, кўнгли яна ғаш бўлди. Яна ўша Тўхтамиш. Унинг 1391 йил урушидан кейин тез фурсат ичида ўзини ўнглаб олганлиги, ҳозир бўлса Литванинг улуг кенази Ягелло билан битим тузганини эслаб юраги уюшди. Бунинг устига, бу ерларда ортикча қолиб кетиб ҳам бўлмайди. Мана кўп вақтдан бери Луристон, Ҳузистон ва Форси ўз ҳолига ташлаб қўйди. Ахир, Музаффарийлар хали тириклигини биларди-ку. Қолаверса, ўша Музаффарийларнинг тарафдорлари ҳам кўп. Туркистон замин-чи? У ҳам тўрт-беш йилдан бери ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Масаланинг бу тарафини ҳал қилса бўлади. Шероз билан Самарқандга ишончли амирлардан баъзиларини бир қисм лашкар билан юборса олам гулистон. Аммо Тўхтамиш масаласи кийин. Қим билади, у эртага балким Миср подшоҳи Султон Бекёруқ билан битишиб олар. Қора Юсуфни ўз тарафига тортса-чи? Унда Эрон ҳам, Озарбайжон ҳам хавф остида қолади. Ундан кейин Тўхтамишга бас келиш кийин. Эрон билан Озарбайжонда ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг Хуросонга ўтади ва Туркистонзаминга кун юришдан хавф туғдиради. «Шундай экан, гап битта: Тўхтамиш билан курашни давом эттириш, тезроқ Қора Юсуф ва унинг иттифокчиларини бир ёқлик қилиш керак бўлади»,— деди Амир Темур ўз-ўзига. Қисқаси, ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ва Қора Юсуф туркман билан курашни давом эттиради.

Ўша кунёк Пирмуҳаммад Умаршайхни беш минг отлик аскар билан дорулмулк Шерозга жўнатиш ҳақида буйруқ берилди. Амир Шамсиддин Аббос билан Ғиёсиддин тархон уч минг сипоҳий билан пойтахт шаҳар Самарқандга жўнатилды.

Амир Темур Тўхтамишхон ва Қора Юсуф туркман билан курашни давом эттиришга қарор қилиб яхши қилган экан. Шероз билан Самарқандга қўшимча аскар юборилган кун Табриздан чопар келиб, Қора Юсуф туркман Олатоғ навоҳисидан чиқиб Хойга юриш бошлагани ҳақида хабар қилди. Шу босқис ҳазрат соҳибқироннинг қарори ўзгарди. Ҳамма Тўхтамишга қарши эмас, аввал Табризга, Қора Юсуф туркман даъфига юришлари зарур, деб топилди. Амирзода Мироншоҳнинг Табриз теварагида турган амирлари

Сазид Ахмад билан Жалик баҳодир ҳам шу ҳақда кўрсатма олдилар.

Амирлар Хойга етганларида, Қора Юсуф лашкарининг қоровул қисми Қора дарада турганлиги маълум бўлди. Аммо унинг зафар асар лашкар билан жанг қилишга тоби келмади. Амирзода Пирмуҳаммад қўшинларининг қораси кўриниши билан Қора дарани ташлаб қочди. Шу ерда қурд сардорларидан Малик Иззиддин лашкари билан келиб амирзодага қўшилди. Темурийзодалар Қора Юсуф туркманни уч кечаю-уч кундуз таъқиб қилиб, Авниккача бордилар. Бирок уни ўша ердан толмадилар ва оркаларига қайтиб, Дарбанди моҳийга келиб тушдилар. Қора Юсуф ҳам Тўхтамишга ўхшаб тоғу тош орасида гойиб бўлди.

Амирзода Пирмуҳаммад Олий ўрдуга чопар юбориб, ҳазрат соҳибқиронга ахволини маълум қилди ва чопар қайтиб келгунча ўша ерда — Дарбанди моҳийда турди. Ва, ниҳоят, бобосидан «Қора Юсуфни таъқиб қилиш тўхтатилиб, аввалги буйруқ асосида иш тутилсин», деб кўрсатма олинди. Шундан кейин у қўшинлари билан Дарбанди моҳийдан Табризга, ундан Султонияга келди. Шу ерда Хонзода бегим амирзода Пирмуҳаммад ва унинг амирлари шарафига катта туй берди. Туй охирида эса уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сўйлади. Сўнгра амирзода Пирмуҳаммад Шерозга, амир Шамсуддин Аббос билан Ғийсиддин тархон Самарқандга жунаб кетдилар.

Энди Амир Темур Жучи улусининг ўш қанотини, яъни Идишнинг ўш тарафидаги вилоят ва улусларни бўйсундиришга тутинди. Ушанда у Сарой, Ўрис, Ўрисчик ва Манкерманин ишғал қилди. Мана шун юришда Амир Темур Манкерманин фатҳ этди ва ўша ерда истиқомат қилиб турган узбекларнинг катта қисmini оқ уйлик қилиб, Манкермандан Мовароуннаҳрга қўқиртирди. Уларнинг бошқа бир қисми Тоштемир уғлон бошчилигида, Сармандийлар улусига қочиб кетди. Лекин, барибир, улар мушкулликдан чиқолмадилар. Тоштемир уғлон оғир қуиларга қолди. Унинг ахволи кеска қилиб айтадиган бўлсак, тамом ғорат қилинган ва асир тушиб қолган одамнинг ахволидан ҳам баттар эди. Тоштемир уғлон у ердан Румга қочиб борди ва бир умрга Асранка саҳросида қолди.

Манкермандан кейин ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишни қидириб Дун даштлари орқали Боторга борди. Бекёрүк уғлон бор-йўгини ташлаб ўрмонга қочди ва ўша

ерда кўздан ғойиб бўлди. Хотинлари, болалари ва табааларини тутиб Амир Темурнинг олдига олиб келдилар. Ҳазрат соҳибқирон Бекёрук уғлонни яхши биларди ва бу жасур, хожасига вафодор йигитни хурмат қиларди. Шу сабабли унинг аҳду оиласи ва табааларига хурмат-иззат кўрсатди, уларга чодирлар тиктириб берди, тижиллат сифатида қимматбаҳо мағолар ва чорпотар ҳадя қилди. Сўнг уларни Бекёрук уғлоннинг кетидан қўйиб юборди.

Ҳазрат соҳибқирон ушанда Тўхтамишхонни яна бир марта қидириб қўрди. Бироқ уни Елецдан ҳам, Ока соҳилларида ҳам топмади. Сўнг Болчимқин орқали Азаққача борди.

Қўшиннинг бошқа қисми эса амирзода Мухаммад Султон ва амирзода Мироншоҳ бошчилигида черкасларнинг овулларини босдилар.

Шундан кейин Кубан ва черкасларнинг ерларида турган қўшинлар, Элбурзнинг доманасига, аввал, Тўхтамишхонга қарши юриш бошланган пайтда қўлиб ўтган ерига, қайтарилди. Темурийзодалар шу ерда бир неча кун тўхтаб ҳордиқ чикардилар. Ушанда катта-кичик йигитлар ўтказилиб, урушда шижоат ва ташаббус кўрсатган амирлар анвойи совғалар билан тақдирландилар. Ана шундай мажлислардан бирида ҳазрат соҳибқирон садокатли амирлардан Усмон Аббоснинг номини уч марта тилга олди. Лекин, бунинг оқибати яхши бўлмади. Амир Усмон Аббос икки кун утиб бошидан ажралди. Бунга маълум даражада ҳаммага маълум ва машҳур Вотвот мунажжим сабабчи бўлди. Усмон Аббос тилга олинган мажлислардан бирида у ҳам бор экан. Вотвот мунажжим одат бўйича, ҳаммага диққат билан разм солиб ўлтирди, қулоқларини диқ қилиб, биронта гапни ўтказиб юбормасликка ҳаракат қилди. Чунки касбн шунақа эди, унинг. Мажлисида ҳазрат соҳибқирон Усмон Аббос билан амирзода Мухаммад Султонни кўп марта тилга олди, амирзода Мироншоҳга эса сал бошқачароқ муносабатда бўлди.

Жаңглардин бирида,— деди ҳазрат соҳибқирон қўлимсираб, Тўхтамишхоннинг бир йигити амирзода Мироншоҳни найза билан уриб олдин кулатибдур. Ушанда агар Усмон Аббос бўлмаганда, амирзоданинг хотн не кечинини айтиб ўлгурмаса ҳам бўладур. Шундай эмасму, амирзода? ҳазрат соҳибқирон ўғлига тик қаради.

Мироншоҳнинг қайфияти бузилди. Ичида отасидан

бироз хафа ҳам бўлди. Шу гапни кўпчиликнинг олдиди айтмаса ҳам бўларди. Амирзода мийигида кулиб отасига жавоб килди:

— Шундай, аълоҳазрат.

— Ана кўрдингизму! Аллоҳ таоло мазкур баҳодирнинг қули билан нури дийдаминини фалокатдин асраб қолибдур, — Амир Темур миннатдорчилик билан Усмон баҳодирга қаради.

Амирзода Мироншоҳ буларича бўлди...

Буларнинг ҳаммаси: амирлар орасида ерга урилиши, анави Усмон Аббоснинг эса кўкларга кутариб макталиши амирзода Мироншоҳнинг нафсониятига тегди. Фалокат оёқ остида деганларидек, умрида бир марта шундай ходисага учрабди-ю, отаси буни ҳамманинг олдиди юзига солиб ўлтирибдур. Ахир, ҳамма вақт у жонини жабборга бериб, қахрамонлик намуналарини кўрсатиб келган эди-ку. Шу ерда у отасидан бироз ранжиди. Кайфияти тамом бузилди. Ўша кеча у роса май ичди ва охири кайфи ошиб қолиб, ўзини тутолмай қолди. Ҳазрат соҳибкироннинг ишорати билан бир пайтлар унинг оталиғи бўлган амир Хусайнбек бориб унинг кўлтигидан олди, иккинчи кўлтигига эса Вотвот мунажжим кирди ва икковлашиб, зўр қийинчилик билан, амирзодани чодирига олиб бориб қўйдилар. Амирзода Мироншоҳнинг маст бўлиб қолганда, дарров ётиб ухлаб қоладиган одати йўқ эди. Аксинча, девсифат бўлиб кетарди. Чодирига олиб бориб қўйди-ю, лекин бу ахволни кўриб оталиқ ўша заҳотиёқ орқасига қайтди. Вотвот мунажжимни эса нимагадир амирзоданинг ўзи олиб қолди.

— Қани, еркиндик, ўлтир, бир отамлашайлик, — деди Мироншоҳ қулини бигиз қилиб остонада турган Вотвот мунажжимга.

Вотвот мунажжим тиззасигача тушиб турган бесўнакай қўлларини кўксига қўйиб амирзодага қўлук қилди ва бедана юриш қилганча, бориб амирзода кўрсатган жойга чўк тушди. Шу пайт хизматкор кириб олдиларига дастурхон ёзди, нон ва иккита ёғоч товоқда пиширилган гўшт келтириб қўйди. Сўнг ташқарига чикиб икки чаноч кимиз келтирган эди, Мироншоҳ ўшқириб берди:

— Йўқот бунингни, кучлироғидин олиб кел!

Хизматкор чикиб, бир хум май олиб келди. Амирзода чораки қумуш қадахларни лиммо-лим тўлдириб, бирини Вотвот мунажжимнинг олдига суриб қўйди.

— Ич, еркиндик! Бўйинг ўсади.

Вотвот мунажжим бошини сарак-сарак килиб, кўл ковуштирди:

— Кўйинг, аълоҳазрат, ичкиликни огизга олмоғон-миз. Гуноҳ бўладур.

Мироншоҳ ўшқирди:

— Кимга гуноҳ бўлади? Менгами? Сени деб гуноҳга ботсам-ботибман-да! Ич дедимми, ичавер, еркиндик! Сени жин ҳам урмайди.

Илож қанча? Вотвот мунажжим бўйсунди. «Гуноҳ ичгувчиға эрмас, балки онго мажбур қилғоннинг зиммасига тушадур»,— деди у ичида ва қадахни олиб, шунчаки огиз тегизган бўлди ва амирзода кўзларини юмиб олиб қўлидаги қадахни ҳузур килиб сипқариб турганидан фойдаланиб, қадахни хон тагига яширмоқчи бўлди. Лекин иложини қилолмади. Амирзода пайкаб қолди:

— Э-э-э, бунақаси кетмайди, еркиндик! Тагигача ичасан! Йўкса...

Мироншоҳ қарсак урди ва шу захотиёк чодир пардаси кўтарилиб, остонада кумуш камчи кўтарган икки нафар норғул ясовул пайдо бўлди.

Вотвот мунажжим уларни кўриб кўрқиб кетди.

— Йўк-йўк, аълоҳазратлари! Тавба қилдим.

Вотвот мунажжим шошиб-пишиб хон остидан қадахни олди ва тагигача сипқарди. Сўнг зўр-базўр нафасини ростлаб, амирзодага қараб кўл ковуштирди. Мироншоҳнинг ишораси билан бир четда елкасига сочиқ ташлаб турган шарбатдор чопиб келиб қадахларни яна тўлатди.

— Кани олдик, еркиндик!— амирзода қадахни кўлга олиб Вотвот мунажжимни ундади.

Бу сафар у қайсарлик қилмади, қадахини қалтираб-титраб қўлига олди ва бир илож қилиб охиригача ичди. Шу зайлда улар яна иккитадан қадах кўтардилар. Вотвот мунажжимнинг кайфи ошди, амирзода бўлса тавом маст бўлиб қолди. Мироншоҳ ёнига қўйилган лўла болишга ёнбошлади. Сал фурсатдан кейин кўзларини очиб, Вотвот мунажжимга мурожаат қилди:

— Кулоққа етишича рамалдин ҳам хабаринг бор эрмиш. Шу ростму?

— Рост, аълоҳазрат. Кўп бўлмаса-да, бироз хабаримиз бор.

— Бўлмаса, пешонамиздагилардин бир фол очиб қўйчи.

— Бош устига, аълоҳазрат.

Вотвот мунажжим қўлларини кўксига қўйиб амирзодага қуллук килди. Сўнг қўйнидан кум солинган халтачасини олиб, ҳимариб очди ва хон устига қўйди. Сўнг камзулининг киссасидан бўйи бир қарич келадиган қаламга ўхшаш чўбни олиб уни халтача устига қўйди. Енгларини шимариб, қулайроқ ўлтириб олиб ишга киришди.

— Бисмиллоҳир раҳманир роҳийм! — Вотвот мунажжим Сурайи фотиҳани апил-тапил ўкиб, қўлига ҳалиги чўбни олди ва халтадаги кумни хон устига тўкиб, устидан қандайдир, фақат унинг бир ўзига маълум бўлган чизиклар тортди, сўнг бидирлаб кетди.

— Толеъ юлдузингиз, амирзодам, чараклаб турадур, локин, — у чўб билан доира ичидаги юлдузчани кўрсатди, яқин орада катта мамлакатга подшоҳ бўлурсиз, иншоолло. Локин...

Амирзода шу ерда унинг гапини кесди:

— Нима, локин?

Вотвот мунажжим дудукланиб қолди.

— Локин, ғанимлар... — Фолбин доира ичидаги одам шаклидаги белгини кўрсатди.

— Ғанимлар? — Мироншоҳнинг бирдан жаҳли чиқди.

Вотвот мунажжим анча дадилланиб қолди:

— Ҳа, ғанимлар, аълоҳазрат. Алар падари бузрукворингиз бирлан ораларингизни бузиб қўйиш ниятида юрибдурлар.

— Нима?! — амирзода сапчиб туриб, ёстикка йўланди ва кўзларини катта очганича фолбинга тикилди.

— Ҳа, амирзодам, ғанимларингиз ғимирлашиб қолишғон. Алар, ростини айтсам, кўпчилик, — дея Вотвот мунажжим доира бурчагидаги яна бир неча одамга ўхшаш шаклчаларга ишора килди.

— Кимлар, алар? Исмлари маълум эрмасму?

Мироншоҳ ярим илтимос, ярим сиёсат билан фолбинга мурожаат килди. Вотвот мунажжим бош чайқади. Бир-икки дақиқа сукутдан кейин қўшиб қўйди.

— Сиз алардин бирини куни кеча кўргансиз.

Амирзода Мироншоҳ ўйланиб қолди. Бу гаплардан кейин кайфи бироз таркагандай бўлди. Ҳўш, яқин орада у ким билан учрашган? Кимни кўрган? Ўша кечаги отасининг мажлисида бўлган одамларни бир-бир эслади, лекин ўша ғаним уларнинг қайси бири эканлигини билолмади. У Вотвот мунажжимдан қайта сўради:

— Ким бўлди экан ўша кеча кўрғонимиз?

Вотвот мунажжим елкасини қисди.

Амирзода ўйлаб-ўйлаб Усмон Аббосни тахмин қилди.

— Яна ўша мактанчок Усмон Аббос бўлмасун?

Вотвот мунажжим сал иккиланган бўлди:

— Балким. Ўша бўлиши ҳам мумкин.

Мироншоҳ фолбинга ишонди ва Усмон Аббосдан гумон қилди.

Ҳазрат соҳибқирон унинг отдан қулатилганини ўз кўзи билан кўрмаган, бировдан эшитган. Ўша биров Усмон Аббоснинг ўзгинаси бўлса-чи? Мактанчок! Амирзода ҳамёнидан беш динор чиқариб Вотвот мунажжимнинг олдига ташлади, сўнг карсак чалиб хизматкорни чақирди. Эшикдан ҳалиги девсифат ясовуллардан бири кириб келди. Мироншоҳ унга буюрди:

— Ҳалиги мактанчок амир Усмон Аббосни топиб кел!

— Бош устига, аълоҳазрат. Шу ерга олиб келайликму?

— Йўқ, ўша ёқда гумдон қилинглар! — Мироншоҳ қўли билан ташқарини кўрсатди...

Усмон Аббосга нисбатан кўрилган чорадан Мироншоҳ ўзича, Вотвот мунажжим ўзича ҳузур олишди. Амирзода бу билан ўша ўлтиришда бўлган таҳқир ва камситишлар туфайли ундан ўчини олгани, Вотвот мунажжим бўлса, ниҳоят, ота-бола ўртасига нифок ва адоват уругини қадашга муяссар бўлгани учун ҳузурланишди. Айниқса, айғокчи буни кўпдан бери орзу қилиб юрган эди. Бугун, ниҳоят, мақсадига етди. Темурбек билан Мироншоҳ орасига Элбурзкўҳда сепилган нифок уруғи кўп вақт ўтмай самарасини берди. Ҳазрат соҳибқирон билан амирзода Мироншоҳ орасига совуклик тушди...

Совук тушиб қолишига карамай, Амир Темурнинг қўшинлари Элбурзкўҳнинг катта-кичик кўз илғамас қалъаларида мустаҳкамланиб олиб, бўйсунишдан бош тортган оссларга қарши юриш бошладилар. Тарихий манбаларда ёзилишича, улар баланд тоғ ёнбағирларида худди бургут уясига ўхшаб жойлашган мустаҳкам қалъалар бўлиб, уларни олиш инсон боласининг имкониятидан ташқари эди. Энг кучлилари Товус ва Қуло деган қалъалар. Амир Темурнинг лашкари қоядан қояга нарвонлар қўйиб ва тошдан-тошга арқонлар боғлаб, унга осилиб чиқдилар. Бунда, айниқса, тоғ

урушларида мохир бўлган макрит кабиласининг жангчилари зўр иш бердилар. Ўша урушда зафар асар лашкар Элбурзкуҳ ва Авхар тоғларида тахминан ўттиздан ортик қалъани ишғол қилди.

Айнан ўша вақтнинг ўзида лашкарнинг амир Умар Тобон бош бўлган бир қисми Ҳожи тархон забти учун жўнатилган эди. Шаҳар қуруқлик тарафлардан баланд ва мустаҳкам девор билан ўралганди. Фақат унинг дарёга қараган тарафигина очик, лекин у ерда ўқчилар ўтқизилган кемалар киргокка яқин ерда қўриқчилик қилиб турардилар. Қиш пайтида эса, Шарафиддин Али Яздийнинг сўзлари билан айтганда, яхдан баланд ва яхлит девор ясаб, уни қуруқликдаги деворлар билан туташтириб олар эдилар.

Ҳожи тархон ҳокими амир Муҳаммад Умар Тобоннинг яхшилик билан бўйсунишни талаб қилиб юборган мактубига рад жавобини берди ва Амир Темурнинг қўшинларига жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатиб, қалъанинг девори, буржларидан туриб тирборон ва сангборон қилди. Қамал муҳлати чўзилиб, лашкар бир тарафдан қишнинг изғирин совугидан, иккинчи тарафдан қалъа ҳимоячиларининг ёмғирдай ёғдириб турган ўки зарбидан аҳволи оғирлашди. Амир Умар Тобон вазиятни хатга тушириб, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига чопар юборди.

Ўша пайтда Амир Темур лашкари билан Мамакту ва Қори кумук атрофида қишлаб турган эди. Амир Умар Тобоннинг мактубини олиши ҳамоно, совуқнинг шиддатига қарамай, лашкарни Ҳожи тархонга қараб етаклади. Лекин Қора Юсуфнинг дастидан Озарбайжонга хавф бўлиб тургани сабабли амирзода Муҳаммад Султон билан амирзода Мироншоҳни тумани билан Султонияга жўнатди. Қўшни кўрган, тадбиркор Ҳожи Сайфиддинни уларга қўшди.

Ҳазрат соҳибқирон шу юришда бир йўла Сарой Беркани ҳам бир ёқлик қилишга қарор қилди ва Ҳожи тархонга яқинлашганда, лашкарнинг бир қисмини амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир ҳамда катта амирлардан Шайх Нуриддин ва Темурхўжа Окбўғолар бошчилигида ўша тарафга йўллади...

Ўшанда Амир Темур Олтин Ўрданинг ҳар иккала шаҳарини ҳам ишғол этди. Ҳожи тархон вайрон этилмади, лекин қўшинлар уни талон-тарож қилдилар. Шаҳар ҳокими амир Муҳаммад бошда итоат этишдан бўйин товлаб, қон тўкилишига сабабчи бўлгани учун

бандга олиниб, Идилга, муз остига чўктирилди. Лекин бир вақтлар ҳазрат соҳибкирон Форс ва Ирок фатҳи билан банд бўлган кезларда, Тўхтамишхон Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Қозонхоннинг катта қароргоҳларидан Занжирсаройни ёндириб юборгани учун у ҳам Сарой Беркани ёқиб юборишни буюрди.

Мана шундан кейин Олтин Ўрда бошқа қаддини тиклолмади. Муҳими шулки, ўша юришда унинг кучли ўнг қаноти янчиб ташланди, пойтахти ер билан баробар қилинди. Унинг сўл қаноти, яъни Оқ Ўрда тарафи бўлса «бир умр ҳазрат соҳибкироннинг хизматида бўламан», деб қасам ичган Қўйричок уғлонга инъом қилинди. Шундай қилиб, Амир Темур энди Олтин Ўрдадан бирқадар хогиржам бўлди. У бошқа Мовароуннаҳрга ҳам, Эрон билан Озарбайжонга ҳам таҳдид қилолмайдди. Энди Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир қолди. Улар ҳам бартараф этилса, Амир Темур давлати ғарб тарафдан ҳам хавф-хатардан холи бўлади.

Катта зафардан кейин ҳазрат соҳибкирон Қора кумукқа қайтиб, қишнинг қолган қисмини ўша ерда ўтказди. 1395—96 йилнинг қиши жуда қаттиқ келди, одамлар кўп кийналишди, чорпонинг катта қисми нобуд бўлди. Энг ёмони қаттиқ қаҳатчилик бошланди. Ўша қишда бир манн тариқнинг баҳоси етмиш динорга кўтарилди, бир сигирни юз динорга, бир бош қўйни икки юз динорга сотишди. Ҳазрат соҳибкирон лашкарнинг оғир аҳволини бир қадар енгиллаштириш мақсадида Ҳожи тархон ва Сарой Беркада қўлга киритилган ўлжанинг ҳаммасини сипоҳийлар билан амирларга тақсимлаб берди.

* * *

Хижрий 798 йил баҳор бошида (1396 йилнинг 22 мартда) Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтишга қарор қилди. Боқунинг Дарбандидин ўтганларидан кейин у, одатга кўра, ўзидан ёдгор бўлсин деб, бир ой муҳлат ичида мустаҳкам бир қалъа бино қилдирди. Ўзи иш бошида турди. Қалъанинг теварак-атрофидаги ерларни ҳам обод эттириб, уруш вақтида теварак-атрофга тарқалиб кетган халқни йиғдириб қелиб ўша қишлоқларга ўринлаштирди.

Зафар язақ мавкаб Кура дарёсидан ўтиб Оқтом деган ерга қелиб кўнди. Лекин шу ерда ҳазрат-

соҳибқирон яна огриб қолди. Қуни билан дардга сўз бермай юрди, кечқурунга бориб эса ётиб олди. Аъзойи бадани ёниб кечаси билан миҷжа қокмай чиқди. Балким чарчаганлик асоратидир, деб ўйлади, лекин барибир табибни чақиртирмади. Эрталабга бориб аҳволи аввалгидан ҳам ёмонлашди. Нонуштадан кейин табибни чақиртиришга тўғри келди. Табиб уни синчиклаб текшириб қўриб, зотилжам бўлиб қолганини аниқлади. Табибнинг кўрсатмаси билан ўрда бакавули қўй сўйдиртириб, қозонга шўрва солди. Шўрва пишгунча табиб икки хил дори тайёрлади. Бирини овқатдан аввал, иккинчисини овқатдан кейин беморга ичириб, уни икки қават кўрпага ураб қўйди...

Ҳазрат соҳибқирон бир ҳафтадан сўнг яна ўзига келди. Лекин табиб барибир чодирдан ташқарига чиқишларига ижозат бермади. «Яна бироз фурсат бор, ҳазрат соҳибқирон, кўпроқ ётиб ухлашингиз керак», деди у қатъийлик билан.

Ўша қасал кунлари Амир Темур жуда кўн нарсалар устида ўйлади. Айниқса, Ироқи араб, Озарбайжон ва Рум уни кўпроқ ташвишга солди. Бир тарафда Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир, иккинчи тарафда аз-Зохир Сайфиддин Барқук Мисру Шомда қатта қўшин тўплаб ўлтирибди. Бунинг устига, Гуржистон билан Курдистон ҳам тиниб тинчимаятибди. Бундай шароитда Ҳалоқуҳоннинг мулкани қўлда тутиб туриш кийин, албатта. Ҳазрат соҳибқирон эса бу ерларда узок қололмайди. Туркистон заминда ҳам қиладиган ишлар бошдан ортиб ётибди. Болалардан биронтасини шу ерда — Озарбайжонда қолдириб, қайтмаса бўлмайди. Лекин улардан қайси бирини қолдиргани маъқул? Султон Муҳаммадними ёки Мироншоҳними? Тўғри, Султон Муҳаммад оғир-босиқ, ақлли ва ишнинг кўзини биладиган йигит. Бу улкан мамлакатни қўлда тутиб тураолади. Қора Юсуф ва Султон Аҳмад жалойирларга ўхшаганларга бўш келмайди. Чунки, нима бўлганда ҳам тожу тахтни унга ишониб турибди. Мироншоҳ-чи? У ҳам ишбилармон ва ўзига ўхшаган довбюрак йигит. Аммо бироз кизикқонлиги ва қайсарлиги бор-да. Ҳечқиси йўқ, Мироншоҳни қолдирса ҳам бўлади. Ёнига ишончли амирларини қўшади. Улар амирзодани таъсир доирасида тутиб турадилар. Шундай қилиб, ҳазрат соҳибқирон, ўйлаб-ўйлаб Озарбайжонда амирзода Мироншоҳни қолдирадиган бўлди. Эплаб кетса, нур устига аъло нур, кизикқонлик қилиб, Қора Юсуфми, Султон Аҳмад жалойирми, бошқаси биланми ёқалашиб

бир балога гирифтор бўлса, ўзидан кўрсин. Шу ерда Амир Темур унинг яқинда, Элбурзтоғ доманасида турганларида килиб қўйган ишини эслади. Ўшанда арзимаган ганга унинг суйган амирларидан бирини ўлдириб қўйди. Шу боис у ўғлидан бироз хафа бўлиб юрган эди. Темурбек ўша куниёк Султонияга одам юбориб, Мироншоҳни олдиртириб келди. Унга навозишлар кўрсатди ва амирлар, беклар, нўёнлар ва аркони давлат иштирокида унга Халокухон тахтини, яъни Дарбанди Бокудан то Бағдодгача, Хамадондан то Рум ҳудудигача бўлган ерларнинг ҳукмронлигини топширди. Унга тумани билан амирзода Рустам билан амир Жаҳоншоҳни қўшди. Шу билан бирга, яқинда қўлдан кетган Илончик қалъасини қайтариб олишни Ўзарбайжоннинг янги ҳукмдорига топширди.

Ўша 1396 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибкирон Туркистонзаминга қайтишни мўлжаллаб қўйган эди. Лекин Форс, Сеистон ва бир катор вилоятларда бошланган исён бунга имкон бермади. Натижада ўзи ҳам, лашкар ҳам хижрий 798 йилнинг шаввол ойигача (1396 йилнинг июли) Эронзаминда қолишга мажбур бўлди.

Ўшанда, айниқса, Язддаги исён каттик бўлди. Абу Саид Табасийнинг ўғли Султон Мухаммад амирзода Пирмухаммад Умаршайхнинг Форсда йўқлигидан фойдаланиб, Музаффарийларга қўшилиб исён кўтарди. Исёнчилар шаҳар доруғаси Тамука баҳодир ва унинг одамларини битта қўймай тигдан ўтказдилар. Ўша бадкирдорлар саййидлар ва бошқа аслзодаларни ўлдириб, уларнинг мол-мулкини ҳам талон-тарож эдилар ва ҳатто ҳазрат соҳибкироннинг аҳлу оиласига тегишли мол-мулкни ҳам мусодара қилдилар. Маҳд улё Сароймудк хоним Яздда бўлганларида бир неча ҳарвор ҳарир моллар сотиб олиб, лекин ханузгача олиб кетмаган эдилар. Ҳоратгарлар уни ҳам талаб қилдилар, бу ҳам етмагандай, Султон Мухаммад Табасий шаҳар халқини чиқиртириб, икки йиллик хирожни барвақт ундириб олди. Аммо Язддаги исён ҳам, бошқалари ҳам қандай шиддат билан бошланган бўлса, шу тарзда бостирилди...

Исёнларни бостириш чоғида Амир Темур Ҳамадонда турди ва бу ишга шу ердан туриб раҳбарлик қилди. Қисқаси, ҳазрат соҳибкирон бутун рамазон ойини (1396 йил июни) Ҳамадонда кечирди. Лашкар ва давлат ишларидан фориғ бўлган пайтларда шаҳарнинг осору атиқаларини бориб кўрди. Ўшанда у буюк ватандош Абу Али ибн Синонинг муборак мазорини ҳам бориб зиёрат қилди, ўша ернинг жорубқани ва хизматкорлари-

га садакалар улашди. Зиёратдан қайтган заҳоти табиби хосни чақиртирди. Кўп ўтмай, табиб қандайдир бир тугунли қўлтиклаб соҳибқироннинг ҳузурига кириб келди ва қўл қовуштириб саломлашгандан кейин ҳазратнинг қаршисига чунқайди. Дуойи фотиҳадан сўнг Амир Темур дабдурустан ундан сўраб қолди:

— Шайхурраиснинг жуда кўн таснифотлари бор, деб эшитган эрдик. Шулардин бўлмағонда, бир-иккитасини топиб бўлмасму эркан, мавлоно? Кутубхонамизга безак бўлур эрди.

Табиб ҳазрат соҳибқироннинг муддаосини билиб иш қилган экан, ич-ичидан сўюнди. У индамасдан олдидаги тугунни ечди ва ичидаги иккита китобни олиб ҳазрат соҳибқироннинг олдига қўйди. У аввал нистаранг муковадаги кичикроғини олиб, у ер-бу ерини варақлаб кўрди, сўнг каттароғини тўқ пуштиранг муковадагисини олиб бошидан уч-тўрт вароғини ўкиб кўрди.

— Мана бу ерда, — деди ҳазрат соҳибқирон қўлидаги китобнинг вароғидан бир ерини кўрсатиб, — «Ал-қонун фи-т-тибб» деб ёзилибдур. Шунга қарағонда, табобат илмига тегишли бўлса керак?

— Ҳа, аълоҳазрат, улуғ олимнинг шоҳ асари бу, — табиб икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

Ҳазрат соҳибқирон қўлидаги китобни авайлаб хон устига қўйди, сўнг аввал кўрган пистаранг муковали асарни қўлига олди, уни ҳам варақлаб кўрди, лекин аввалидан ҳам, охиридан ҳам унинг номини тополмади. Сўнг «буниси ҳам ўша олимникиму?» деган маънода табибга қаради.

— Ҳа, у ҳам шайхурраиснинг қаламига мансуб, — деди табиб, — «Китоб аш-шифо» отлиғ асар. Фалсафа масалаларига доир.

Амир Темур китобларни яна бир-бир қўлига олди, сўнг авайлаб хон устига қўйиб бош чайқаркан:

— Қандай улуғ аждодларимиз бор, мавлоно, — деди, сўнг «бошқалари йўқмикин», деган маънода табибга охиста қаради. Табиб буни пайқади ва жавоб қилди:

— Шайхурраиснинг асарлари кўп бўлғон дейишади, аълоҳазрат. Аларнинг бир қисми Хоразмда, сараларини султони замон Султон Маҳмуд Ғазнага олдиртириб кетгон эркан.

Ҳазрат соҳибқирон бош чайқаб таажжубланди. Лекин Абу Али ибн Сино ҳақида бошқа бирон нарсга сўрамади...

Амир Темур Ҳамадонга келиб тушган куниёқ амирзода Мухаммад Султон, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Ҳамид,

Аргуншоҳларни туманлари билан Форснинг бошқа ерлари ва Хўрмуз тарафга жўнатди. Ўшанда амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ҳам ўз улусига — Кундуз билан Бағлонга қайтариб юборди.

Ҳижрий 798 йил шаввол ойининг 11-куни (1396 йил 18 июли) ҳазрат соҳибкироннинг ҳумоюн мавкаби Ҳамадондан кўчди. Кунда йўқ деганда уч марҳала йўл босиб. Вароминга келиб тушди. Шу ерда амирзода Рустам қўшинлари билан Олий ўрдуга келиб қўшилди. Эртаси куни йўлга чиқиш олдидан Амир Темур уни Форсга, амирзода Муҳаммад Султоннинг ихтиёрига жўнатди. Ҳазрат соҳибкирон Бистомга келиб қўнганда, амирзода Абубакр Самарқанд тарафдан келиб олий ўрду билан қўшилди. Амир Темур уни юз минг диноҳ кепаккий ақча билан сийлади, сўнг Табризга, отаси Мироншоҳ ҳузурига жўнатиб юборди.

Амир Темур эл-юртини шу қадар соғинган эдики, йўлда, Хўросоннинг бирон ерида бир кечадан ортиқ тўхтамади. Жайхундан ўтганда Термизда Худовандзода Алоулмулкнинг хонадонида тўхтади. Уларнинг айримлари бир пайтлар ҳазрат соҳибкиронга қарши уюштирилган фитнада иштирок этганларига қарамай, бу хонадонни доимо ҳурмат қиларди. Эрталаб, нонуштадан кейин, соҳибкирон жаҳонга машҳур муҳаддислар Ҳаким Термизий билан Исо Термизийларнинг муқаддас турбаларини зиёрат қилди.

Улуғ амир Термизда икки кеча тунаб, яна йўлга чикди. Ҳузорда уни ҳазрати олиялари Сароймулк хоним, Султонбахт бегим, Туман оғолар амирзода Шохрух бошчилигида келиб кутиб олишди. Улар, одат бўйича, ҳазрат соҳибкироннинг бошидан нисор сочдилар, унга муносиб пешкашлар тортиқ қилдилар.

Ҳузорда бир кеча тунадилар. Эртаси куни кечкурун Амир Темур ота юрти Кешга келиб қўнди. Ҳумоюн мавкаб бир кеча Кеш жилғасида туриб, эртаси куни шаҳар ичкарасига — Оксаройга кўчиб ўтди. Шаҳрисабзга келиб тушган куниёқ у биринчи навбатда улуғ пири Шамсиддин Кулол ва юртнинг бошқа машойиху ақобирлари мазорларини зиёрат қилди, у ернинг мужовир ва жорубкашларига хайру эҳсонлар улашди. Шундан кейин улуғ отаси Тарағой баҳодир, муниса опаси Некина бегим, қобил фарзанди амирзода Жаҳонгирнинг турбаларини зиёрат қилди.

Ўша куни кечкурун қўлга киритилган улкан ғалабалар шарафига катта зиёфат берилди. Саййидлар, уламоий

киром, машойиҳи пур эҳтиром, умаройи бо иктидор беклар ва бошқалар насаб ва даражаларига қараб, анвойи совға-саломлар, суюрғатот билан сийландилар. Ҳар иккала Ирок, Дашти кипчок ва бошқа мамлакат ва вилоятлардан олиб келинган ўлжанинг бир қисмини ҳам уларга тақсимлаб бердилар. Ҳазрат соҳибқироннинг рааё ва бараёга кўргузган яна бир кағта илтифоти шу бўлдики, уша куннинг ўзидаёқ фармони олий чиқариб, тамом мамлакатнинг уч йиллик хирожидан кечди.

Ёзнинг қолган қисмини ва кузни улуг амир дилкаш шаҳар Кешда ўтказди ва қиш бошида Самарканди фирдавсмонандга кучиб ўтиб, Кўксаройда тўхтади. Чунки сипоҳ ва давлат юмушлари юзасидан қиладиган ишлари кўп эди. Лекин шунга қарамай, биринчи навбатда, эл-юртда, шу ўтган беш йиллик юриш вақтида, ўзи юртда бўлмаган кезларда, содир бўлган воқеалар ва ҳодисаларни тафтиш қилди. Ҳаммадан аввал амири ҳаросни чақиртириб ундан ҳамма нарсани сўраб-суриштирди, сўнг вазири аъзам билан рааё ва бараёдан келган арз-додлар хусусида сўзлашди. Ҳар иккалари раият ва сипоҳ аҳволидан, аҳли синаот ва тожирларнинг кам-кўстидан ҳазрат соҳибқиронни батафсил хабардор этдилар. Умуман, эл-юрт тинч экан, лекин айрим нохушликлар ҳам содир бўлибди. Юрт катта, халқ кўп, бусиз мумкин эмас, албатта. Амир Темур буни биларди. Лекин мансабини суистеъмол қилиб раиятга азият етқизган мансабдорни, ким бўлишидан қатъий назар, кечирмасди. Амири ҳарос берган маълумотларга қараганда, мамлакат ва раият ишлари вазири хожа Муҳаммад довуд билан сипоҳулашкар ишларига мутасадди бўлган вазир хожа Муҳаммад Желда раиятга бирмунча зулм ва таъди қилибдилар. Хусусан, хазина ва сипоҳийларнинг улуфаларига қўл чўзибдирлар. Бу гапларни эшитиб ҳазрат соҳибқироннинг кайфияти бузилди. «Ахир, раият бирлан сипоҳ салтанат осмонининг буржларидин бири ва давлат идорасининг ойинларидин ҳисобланадурлар-ку! Улар ёмон ойинлик қандайдир мансабдор туфайли озурда бўлиб, биздин кўнгли оғриғудай бўлса, давлат асосларида силкиниш пайдо бўлмайдиму?! Охир-окибат алар биздин юз ўғирсалар-чи? Йўқ-йўқ, худо кўрсатмасун»,— деди у ўз-ўзига ва шуларни ўйлаб юраги орқасига тортиб кетди. Шу заҳотиёқ эшик оғани чақиртириб амр қилди:

— Зудлик бирлан хожа Муҳаммад Довуд бирлан хожа Муҳаммад Желдани чақиртириб келинг!

— Бош устига, аълоҳазрат!

Эшик оға икки букилиб таъзим қилганча эшикдан чикди.

Кўп ўтмай, кабулхонага юқорида номлари зикр этилган вазирлар кириб келиб, ҳазрат соҳибқироннинг қаршисида тиз чўкдилар. Амири ҳарос билан арзбеги ўринларидан туриб чикиб кетмокчи бўлдилар. Амир Темурнинг вазирлар билан бўладиган суҳбатида иштирок этишга иймандилар, чамаси. Тўғри, улар бор гапни айтишди. Лекин вазирлар айбини бўйинларига олишармикин? Олишмаса-чи? Кейин нима бўлади? Ҳазрат соҳибқирон обдон текширмай ва ақл тарозисида тортиб кўрмай туриб ҳукм чиқармасдилар. «Вазирлар, умуман, юқори мансабдаги кишиларга ҳасад қилиб юрғувчилар кўп, алар ҳақида бўхтон гапларни ҳам айтишдин тоймайдурлар. Шунинг учун вазирлар ва мансабдорлар устидан арз-дод бўлғонда синчиклаб текширмак зарур. Шошиб-пишиб ҳукм чиқармаслик керак. Умуман, аларни эҳтиёт қилмок зарур»,— деб кўп айтардилар ҳазрат соҳибқирон. Амири ҳарос билан арзбеги мана шундан кўрқдилар. Шу сабабдан чикиб кетишга ҳаракат қилдилар. Аммо бўлмади. Амир Темур уларни тўхтатиб қолди.

— Ўлтирингиз, жаноблар, комкор вазирларнинг арзини биргаликда тинглайлик.

Арзбеги билан амири ҳароснинг ранги-кути ўчиб кетди. Ортикча, худо кўрсатмасин, тўхмат гапларни ҳам айтишмадими экан вазирлар хусусида? Чунки Амир Темур бўхтонни ҳар қандай жинойтдан ёмон оларди. «Қимки бошқа биров ҳақида ғийбат гаплар айтса ёки уйдирма гапларига қулоқ солса, ундайларнинг баҳридан ўтғон яхши», деб уқтирарди у ҳамма вақт. Амири ҳарос билан арзбеги шундан чўчишди.

Дуо-фотиҳадан сўнг Амир Темур аввал вазирлардан ҳол-аҳвол сўради, кейин эл-юртни суриштирди. Вазирлар «эл-юрт тинч» деб Амир Темурни хотиржам қилишга ҳаракат қилдилар.

— Алҳамдулиллоҳ, аълоҳазрат, мамлакат эмну омонда,— деди хожа Муҳаммад Довуд.

— Рааё бирлан бараё ҳам сизнинг ҳимоянгиз соясинда тинч, эртаю кеч сизнинг дуойингизда,— қўшиб қўйди хожа Муҳаммад Желда.

Ҳазрат соҳибқирон хиёл бош ирғаб вазирларнинг сўзларини тасдиқлаб қўйди, сўнг бир неча дақиқа уларни бошдан-оёқ синчиклаб кузатди. Ўртага қабристондагидан бешбаттар сукунат чўкди. Вазирлар эса бўлганича бўлишди. Сукунат уларнинг наздида ниҳоятда чўзилган-

дай туюлди. Бундай пайтда гап тополмай азият чекадиганлардан бўлмасликларига карамай, улар лом-мим деёлмай, ҳазрат соҳибқироннинг кўзларига тикилиб ўлтиришди. Чунки бундай шароитда гапиргандан гапирмаган афзал. Хайрият, сукунатни Амир Темурунинг ўзи бузди.

— Эл-юрт фаровон денг? Хўш, ҳазина ҳам мўл-қўлму? — Ҳазрат соҳибқирон Муҳаммад Довудга тикилди. Унинг ўткир кўзлари вазирнинг наздида қўксини ўкдай тешиб ўтгандай бўлди. Вазирнинг тили калимага келмади, бошини қуйи солиб олди. Ҳазрат соҳибқиронга ҳаммаси равшан. Хазинанинг чўғи кетиб қолгани, хирождан тушган маблағларнинг катта қисми бошқа ишларга сарф бўлиб кетганини ҳам яхши билади. Шундай бўлгандан кейин нима ҳам дерди?

Амир Темури энди хожа Муҳаммад Желдага мурожаат этди:

— Сипоҳийларнинг улуфаси ҳам ўз вақтида берилиб турилгондур?

Изтироб чекиш навбати энди хожа Муҳаммад Желдага келди. Аъзойи баданини титроқ босиб, совук герга ботди. У ҳам жавоб қилолмай, ер чизиб ўлтириб қолди. Ҳаммаси равшан. Демак, улар сипоҳийларни озукасиз қолдирган. Бунга чидаб бўладими? Давлатнинг қудрати ва устиворлиги кўп жиҳатдан сипоҳийларга боғлиқ. Уларнинг гирикчилиги асосан хазинадан ҳар олти ойда берилиб туриладиган улуфа ва урушларда олинадиган ўлжаю уқулкалар билан ўтади. Ҳаттоки уларнинг биронтаси бўлмай ёки камайиб қолгудай бўлса, сипоҳийларнинг руҳияти ва кайфиятига таъсир қилиши турган гап. Худо кўрсатмасин, сипоҳ таркалиб кетгундай бўлса, салтанат ҳам инқирозга юз тутади. Буни ҳазрат соҳибқирон жуда яхши билади. Шу боис тутакиб кетди.

— Ахир уч йиллик хирож бирваракайига йиғиб олинсун деган буйруқни қачон бериб эрдик? Сипоҳийларнинг улуфасини тўхтатиб қўйилсун, деб сизларга ким айтди? Бу қандай ўзбошимчалик?

Вазирлар ер чизиб, индамай ўлтиришдан бошқа чора топпадилар. Нима ҳам дердилар? Бўлар иш бўлган. Нима бўлса — бўлар. Буёғи ҳазрат соҳибқироннинг адлу инсофига боғлиқ. Унинг қаҳрига ҳам чек йўқ, меҳрига ҳам. Вазирлар жиноятларининг қалъалик оғирлигини билардилар, лекин тирик қолишга умидлари ҳам йўқ эмасди. Шу ерда амири харос билан арзбеги ҳам қўрқиб кетишди. Ичида «Вазирлар шунчалик жиноятга қўл урган эрканлар, нега ўз вақтида хабар қилмадинглар?», деб сўраб-

суриштириб қолишларидан кўркдилар. Вотвот мунажжим аввалги йили ёзда Самарқандга келганда, амири ҳарос буларнинг ҳаммасини ёзиб ундан бериб юборган эди. Демак, олиб бориб бермаган. Ҳазрат соҳибкирон бу гаплардан хабар топмаган экан. Амири ҳарос билан арзбеги уни ичида қарғаб-шилгадилар. Ҳа, лаънати еркиндик! Шу ерда ҳам ўзингни кўрсатдинг, эшшак! Лекин, хайрият ҳазрат соҳибкирон ундан буни суриштириб ўлтирмади. Тавочиларни чақиртириб вазирларни унинг кўлига топширди. Тавочилар уларга душоҳа солиб олиб чиқиб кетдилар...

Хижрий 799 (1397) йили ҳазрат соҳибкирон Самарқанд теварагида бир эмас, иккита катта сўлим чорбоғ барпо қилди. Булардан бири пойтахтнинг шимол тарафида, иккинчиси тароватда ягона Кониғил марғузорида бунёд этилди. Биринчисини Боғи шимол, иккинчисини эса Боғи дилкушо деб атадилар.

Боғи шимолнинг қурилишига ўша йил раби ул-охир ойининг охирида (1397 йил март ойида) киришилди. Улуғ амирнинг фармойиши билан ишбилармон муҳандислар ва кўли гул меъморлар ўша улкан чорбоғ ўртасида олий бир қаср қуришга киришиб, бу катта ишни бир ярим ой ичида охирига етказдилар. Қурилиш бошида ҳазрат соҳибкироннинг ўзи турди. Қасрнинг устунлари мармар тошдан тарошланди. Мармар тошни узок Табриздан олиб келдилар. Қаср деворларининг сатҳи ички тарафдан ложувард ва зарҳал билан қопланди, ташки тарафи эса қошин ва кўхинур билан безатилди. Девор ичкарисининг изораси ҳам ҳар хил рангдаги қошинлар билан қопланди. Мазкур боғни ҳазрат соҳибкирон амирзода Мироншоҳнинг кизи, суюкли набираси Билкиси замон Бикаса Султонга инъом қилди.

Ўша жаннатмакон боғ қуриб битказилган куни эл-юртга катта тўю томошалар қилиб берилди. Тўю томошалар охирида ҳазрат соҳибкирон Эрон билан Туронни бири-бири билан боғлаб турган, бошқа сўз билан айтганда, икки мамлакатга кўприк бўлиб турган Хуросон мамлакатини шахзодаёйи жавонбахт амирзода Шохрухга улус қилиб берди. Бу улус Хуросондан ташқари Сеистонни, то Фирузкўҳ ва Райгача бўлган ерлар билан қўшиб, ўз ичига олди. Номдор ва ишбилармон амирлардан Сулаймоншоҳ, Музроб, Жоку барлос, Саъидхўжа, Шайх Али баҳодир, Абдусамад, Ҳожи Сайфиддин, Ҳасан Жондор, Пирмуҳаммад тархон, Гиёсиддин тархон ва яна бир неча амирларни, туманлари билан, унга мулозим қилиб берди.

Буйрукка биноан, шахзодага етти минг отлик аскар берилди. Хуросонликлар мамлакатга дағал ва жирраки Мироншоҳ тайинланиб қолмасмикин, деб чўчиб ўлтирган эдилар. Шунинг учун Амир Темурнинг бу азму қарорини мамнуният билан қабул қилдилар. Шу боис шахзода қаердан ўтмасин, аҳоли ва маволи уни муносиб пешкашлар ва тансуқотлар билан қарши олдилар. Амирзода Чечактуга яқинлашганда шаҳар ҳокими амир Окбуго вилоятнинг машхур саййидлари ва уламолари билан унинг олдига пешвоз чиқиб, бандалик ва хизматкорлик одобини адо этдилар. Амирзоданинг ҳумоюн мавкаби 799 йил шаъбон ойининг охирида (1397 йил 28 майда) пойтахт шаҳар Ҳирот ёнида жойлашган Ўланг шаҳристонига келиб тушди. Бир кун дам олингандан кейин амирзода ва унинг мавкаби саодат ва иқбол билан пойтахт Ҳиротга кириб бордилар ва Боғи зогонда ўринлашдилар. Бу ерга йиғилган теварак-атрофнинг барча катта-кичик ҳукмдорлари Хуросоннинг янги ноибини муносиб ҳадялар ва пешкашлар билан табрикладилар, итоат ва хизматкорли камарини белга маҳкам қилиб боғлаб, унинг узангисига бўлишга қасамёд қилдилар.

Ўша ҳижрий 799 йил зулҳижжа ойининг 21-куни (1397 йил 16 сентябр куни) Тангри таоло амирзода Шохрухга толеъи пешонасидан ярқираб турган яна бир ўғил ато қилди. Болага Бойсунқур деб ном қўйдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Боғи шимолда ҳижрий 800 йилнинг шаъбон (май) ойига қадар турди. Сўнг у ердан кўчиб Работи ём орқали ота юрти дилқаш Кеш сари юзланди ва унинг дилга ором бағишловчи жилғасига келиб тушди. Шу ерда бир неча кеча-кундуз ором олди. Сўнг у ердан кўчиб, саодат ва иқбол билан шаҳарга таъриф бўқурди ва ўзи бунёд этган Оксаройга келди. Муборак рамазон ойини шу мухташам қасрда ўтказди. Сўнг отланиб Кешини яна бир нузхатгоҳи Султон артушга келиб қўнди.

Улуғ амир Султон артушга турган пайтида илгари, беш йиллик юриш вақтида, Форс ва Ҳузистон тарафларга, маҳаллий ҳукмдорларнинг исёнини дафъ этиш учун юборилган амирзода Муҳаммад Султон Эрондан келди. Ҳазрат соҳибқирон яратган эгамнинг бу улуғ иноятидан беҳад мамнун бўлди ва суюкли набирасини иссик оғушига олди. Ота-боланинг дийдор кўришмаганларига кўп вақт бўлгани йўқ. Лекин улуғ амирга набираси бирқадар бошқачароқ кўринди. Амирзода бирмунча озган, ниҳоятда хориған ва ранги ўчгандай туюлди. Улуғ амир дуофотиҳадан кейин ўнга астойдил разм солди. Амирзода

кандайдир оғир бир дардга чалинган кўринди. Унга шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг назаридан унинг отаси кечди. Бир пайтлар Мўғулистон уруши вақтида, амирзода Жаҳонгир ҳам унга шунақа кўринган эди. Ўша заҳотиёк уни Самарқандга жўнатиб юборди, лекин афсусу надоматлар бўлсинким, ота-болога бошқа кўришиш насиб бўлмади. Амирзода Жаҳонгир Самарқандга келиб кўп ўтмай вафот этганди. Улуғ амир шуларни ўйлаб юраги оркасига тортди: Наҳотки, Муҳаммад Султоннинг тақдирини ҳам отасига ўхшаган бўлса? Йўқ-йўқ, худо сакласин. Ҳазрат соҳибкирон амирзоданинг дардини тезроқ билгиси келди, аммо бунини кўпчилик олдида сўраб-суриштиргиси келмади. Кечкурун амирзоданинг шарафига берилган катта зиёфат тарқалгач, Идику барлосни чакиртириб, буниндан суриштирди. Идику барлос ўша Форс ва Ҳузистон устига қилинган юриш вақтида амирзода билан бирга эди. У ҳаммасини биларди. Бундан ташқари, Темурбек унга ишонарди. Идику барлос бўлган воқеалар ҳақида гапириб берди.

— Биз,— деб хикоясини бошлади у,— уч гуруҳ бўлиб ҳаракат қилдик. Зафар асар лашкарнинг бир гуруҳи амирзоданинг ўзлари бошчилигида денгиз ёқалаб, иккинчи гуруҳ амирзода Рустам етакчилигида Қорзин ва Мол орқали ва ниҳоят, учинчи гуруҳ амир Жалол Ҳомид, Арғуншоҳ ахтачи, амир Баён Темур, амир Бекчик ва амир Баҳром раҳбарлигида Лур орқали ҳаракат қилдилар. Ана шу уч гуруҳ зафар асар лашкарнинг ўнг қанотини ташкил этди. Онинг сўл қаноти эрса камтарин қулингиз кўл остида Қирмон орқали борди ва Қож бирлан Макронни босди. Зафар туғли қўшини ўшанда Хўрмуз навоҳисида етти нафар мустаҳкам қалъани, яъни Танг зиндон, Қўшқак, Ҳисори шомил, Қалъайи мино, Манужон, Тозрак ва Тозиён қалъаларини фатҳ этдилар. Хўрмузнинг ўзи эрса яхшиликча таслим бўлди. Онинг ҳокими Муҳаммадшоҳ тансуқотлардин иборат туҳфа ва ҳадялар билан келиб, бизларга эл бўлди. У ҳатто уч юз минг динордан иборат уч йиллик хирожни ҳам олиб келиб, амирзоданинг мулозимларига топширди. Бундин буюғига ҳам йиллик хирожни ўз фурсатида олиб келиб топширишга сўз берди. Шундан сўнг амирзода қўшинлари билан Хўрмуздин кўчиб, давлату иқбол билан Форсга қайтдилар. Шу ерда қўшин ва чорпоға қиска дам берилди, сўнг амирзода лашкарни Ҳузистон устига етакладилар. Йўл устида Ҳожи Сайфиддин Язд тарафдин келиб зафар асар лашкар билан қўшилди. Қискаси, ўша йили биз тамом Ҳузистон,

Дуристон ва аларга тобеъ бўлгон ерларни фатҳ этдик.

Идику барлос ўша юриш асносида содир бўлган бир фалокат хакида ҳам улуг амирга батафсил сўзлаб берди.

— Фалокат, — деб давом этди у, — йўлда бир манзилга келиб кўнғонимизда юз берди. Амирзода хануз совара эрдилар. Жалолиддин Фирузкўхий отлиғ бир кимса пиёда шахзоданинг узангисида борур эрди. Ўша бадкирдор, бадбахт пайт пойлаб шахзодага пичок урди. Сўнг тоғ тарафга қараб кочди ва кичик бир дара ичида яширинди. Қувиб борғонлар они ўлик ҳолда топдилар. У ўзини чавақлаб ташлаган эркан. Онинг бошини кесиб олиб келдилар ва амирзода отининг туёғи остига ташладилар. Бўлган гап шу, хазрат соҳибкирон.

Хазрат соҳибкирон каттик ачинди.

— Бечора йигит, бу унга иккинчи марта килингон суикасд. Каттик азоб чекибди-ю, лекин сездирмай юрибди. Сабот ва матонатли йигит. Ишкилиб, худойим умрини узун қилсун! — деди у амир Жоку барлосга маъюс бир кайфиятда.

— Айтганингиз келсун, аълохазрат! Ҳақиқатан ҳам амирзода Мухаммад Султон тенги йўқ жасур йигит. Захмдор бўлишлариға карамай, миҳоффаға ўлтиришға кўнмадилар. То шу ерға келгунча отдин тушмадилар, — деди Жоку барлос тавозеъ билан.

Иккалалари — хазрат соҳибкирон билан Жоку барлос бир пайтларгача яна у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар...

Хумоюн мавкаб амирзода Мухаммад Султон келгандан кейин яна бир неча кун Султон артужда турди, сўнг ҳаммалари биргаликда Самарқандга қайтдилар ва Боғи баландга келиб тушдилар. У ерда бир-икки кун туриб, сўнг Қонигилга кўчиб ўтдилар ва уч ой давомида ўша нузхатгоҳда истирохат қилдилар.

Ўша ҳижрий 799 йилнинг куз бошида (1397 йилнинг 5 сентябрида) хазрат соҳибкирон ўша Қонигил канорасида яна бир улкан боғ яратишни ихтиёр этдилар. Шу мақсадда мамлакатнинг барча ҳудудларидан ва тасхир қабзасида бўлган мамлакатлардан таникли муҳандис ва меъморлар чақиртирилди. Янги боғнинг шакли, ҳажми ва унинг сахниға экиладиган дарахтлар ва гуллар, қўйингки, мазкур боғда бўлиши лозим бўлган барча нарсалар, икир-чикиригача муҳокамадан ўтказилди. Бу янги боғнинг ҳар тарафи бир минг беш юз гази шаръий, чор тарафида тўртта дарвозайи олий қурилиши режалаштирилди. Боғнинг қоқ ўртасига пештоқлари муқарнас, деворлари кошинлар билан безатилган бир олий бино-қаср

ҳам қуриладиган бўлди. Унинг ҳар буржида зўр санъат билан безакли ва мустаҳкам кабутархоналар қурилиши режалаштирилди. Қаср уч пештоқли ва равокли қилиб қуриладиган бўлди. Хулласи калом, боғ ва қаср қурилиши тез суръатлар билан бошланиб кетди. Чопакдаст муҳандислар боғ саҳнини ҳандаса тариқида боғу гулзорларга тақсимладилар. Уларга мевали ва соя берувчи дарахтлар ҳамда анвойи гуллар экилди.

Янги боғ ҳазрат соҳибкироннинг кичик хотинларидан, хижрий 800 (1398) йили никоҳига олган Тўқал хонимнинг отига қурилди.

Кониғилдаги боғ қурилиши охирига етгандан кейин Амир Темур яқинлари, мулозим ва хизматкорларини олиб, Тошкент тарафга қараб йўлга тушди. Сайхундан ўтиб Чинос қишлоғи рўбарўсига келиб қўнди. У қиш фаслини шу ерда ўтказишга қарор қилди.

Ўша қишлоқ пайтида, бир кеча улуғ отаси тушига кирди. Ҳазрат соҳибкирон Боғи шимолда теварак-атрофига анвойи гуллар экилган тошховуз бўйидаги шинам сўрида ўлтирган эмиш. Бирдан боғнинг шимол тарафдаги дарвозаси очилиб, асо тутган барваста, серсоқол нуроний бир қария бокка кириб келаверди ва тўғри йўлқадан у ўлтирган сўрига яқинлашди. Қараса, падари бузруквори Тарағой баҳодир экан. Сапчиб сўридан тушди, чопиб бориб отасининг қўлларидан тутди ва сўрига етаклаб келди. Хизматкор ота-бола олдида дастурхон ёзди. Лекин Тарағой баҳодир дастурхондаги нарсаларга қараб ҳам қўймади, ўғлидан ҳол-аҳвол ҳам сўрамади. Ўғлининг сўроқларига жавоб ҳам қилмади. У гамгин ва нимадандир хафа эди. Лекин дуо қилиб дастурхондан тураётиб ўғлига деди:

— Бир йил ичида бир эмас, уч чорбоғ қурдирубсиз, ўғлим. Офарин! Локин азиз-авлиёларнинг муқаддас мазорлари хароблигича ётибдур. Бу қандоғ бўлди, бек!

Тарағой баҳодир бошқа бир нима демади. Ўғли билан ҳайрлашмади ҳам. Даст ўрнидан туриб, боғнинг жануб тарафдаги дарвозасига қараб юрди.

— Ота, тўхтанг! Кечиринг мени! Ота... а ... а!..

Темурбек отасига етиб оламан деб ҳарчанд ҳаракат қилмасин, йўли авримади. Оёқлари итоат қилмади, дир-дир титраб, букилиб кетаверди. Қанча уринмасин отасини қувиб етолмади. Ота эса унинг қақариқларига қулоқ ҳам солмади, ҳатто орқасига қайрилиб ҳам қарамай, ўша дарвозадан чиқиб тез орада қўздан гойиб бўлди. Темурбек қўчиб қўзини очди. Туйнукка қаради. Ундан гира-шира

ёруг тушиб турарди. «Ха, тонг ёришибдур», — деди у ичида ва пўстинни елкасига ташлаб чодирдан чикди. Ташқарида эса шитоб билан кор ёғаётган эди...

Хазрат сохибқирон чодирга қайтиб киргач, аста-секин таҳорат олди ва намози бомдодни адо қилгандан кейин бир вақтгача ўй суриб ўлтирди. Кўрган тушини эслаб, таъбирини ечишга уринди. Нега отаси бундай қилди? Ва яна кириб келган эшикдан эмас, бошқасидан, жануб тарафдагисидан чикиб кетди. Нега? Темурбек туш хусусида ўйларкан, бир нарсга: отасининг бир эшикдан кириб, бошқасидан чикиб кетганига эътибор берди. Жануб тарафдаги эшикдан чикиб кетиши маълум. Самарқанд билан Кеш ўша тарафда. У ўша тарафларга қараб йўл олган. Лекин шимол тараф масаласини қандай тушунса бўлади? Отаси қаёқлардан келаётган экан, ўзи? Темурбек бунди қўйди ва бир пайт икки тиззасига шапатилаб, «топдим, тушунарли, — деди ўз-ўзига, — отам Ясси тарафдин, Султон ул-орифин зиёратидин қайтмоқда эркан. Топдим!» Шу ерда у Яссини ва ўша муқаддас мазорни эслади. Бу ерда у бундан етти йил муқаддам, Тўхтамиш билан урушга кетаётиб бўлган. Ха, бу муқаддас мазор ғариб бир ахволда эди. Демак, ҳозир у мазор ўша вақтдагидан ҳам ғариблашган. Лекин тамом турк олами учун муқаддас ҳисобланган бу мазорни тузатишга биронта сохиби давлат қўл урмаган. Эрон, Ироқ ва яна ўша Тўхтамиш билан овора бўлиб кетиб, унинг ҳам бу ишга қўли тегмади. Шу ерда Туркистон вилоятининг ҳокими Сорбуго кипчокдан бироз хафа бўлди. Ахир, унинг бунга имконияти бор эди-ку?! Балким буйруқ кутгандир? Ўзбошимчалик қилгиси келмагандур?

Улуғ амир ўша кунёқ, нонуштадан кейин хазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг муқаддас мазорини зиёрат қилиш мақсадида Яссига қараб йўлга тушди. Туркистоннинг бу табаррук шаҳрига бешинчи кун чашмоқда кириб борди. Ўша кун кечкурун Сорбуго кипчок унинг шарафига катта тўй бериш тараддудига тушди, лекин хазрат сохибқирон кўнмади. Тўй тараддуди бошидаёқ тўхтатилди.

— Қуллук, бек, тўйга фурсат мусоиди қилмайдур, азият чекмангиз.

Сорбуго кипчок алланечук бўлиб кетди. Хафа бўлди. Темурбек уни овунтирди.

— Хафа бўлманг, бек, зиёфатнинг каттасини кейинроқ, бафуржа ермиз.

Сорбуго кипчок икки қўлини қўксига қўйиб қуллук қилди.

Ҳазрат соҳибқирон одатда кўнглига ўлтирмаган одамлар билан ёки бироз қойиб қолган пайтида, улар билан шунақа муомала қиларди. Яқинлари буни яхши билишарди. Амир Темурнинг феълени Сорбўго кипчоқ ҳам яхши биларди. Лекин Темурбек бу сафар, бошқа сабабларга кўра, зиёфатдан воз кечди. Аслида у бу ерга зиёфат учун эмас, балки зиёратни ният қилиб келганди. Шунга қарамай, кичик бўлса ҳам зиёфат бўлди. Сорбўго кипчоқнинг уйида гўшт, мой, ун, гурунч мўл бўлишига қарамай, барибир сўйиш қилди. Улуғ амирнинг пойига бир кўй сўйди. Бу — азиз меҳмоннинг ҳурмати эди, албатта. Темурбек бунга йўқ дея олмади. Зиёфатдан кейин ҳазрат соҳибқирон мулозимлари билан ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг нурга чўмган мазорига кўчиб ўтди ва Султон ул-орифининг ғарибгина хонақосида тунаб қолди. Эртаси кун имомзои бомдоддан кейин, мазор устига бордилар ва тиловатдан кейин унинг теварак-атрофини назардан кечирдилар. Мазор, қабр устига тош қўйилган, атрофи доимо супуриб-сидирилиб турилишига қарамай, ғариб бир аҳволда эди. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан бу муқаддас мазорни обод қилиш нияти кечди. Хусусан, қабр устига олий бир иморат қуришга қарор берди. Шу ернинг ўзида бу ишга мутасадди одамлар, муҳандис ва меъморларни, сангтарош ва нажжорларни, гишт терувчи ва гилкорларни, наққош ва ҳуснихат соҳибларини чақиртириб, бу хусусда махсус кенгаш ўтказди. Султони орифининг нурга балқиб турган мазори устига қурила-жак олий иморатнинг қандай бўлиши, унинг шакли ва зарур қурилиш ашёларини ҳам ҳазрат соҳибқироннинг ўзи белгилаб берди. Бу олий иморатни бунёд этиш хусусида ўша кун ишон қилинган ёрликда бундай дейилганди: «... бир улуғ гумбаз бино қилсинларким, баландлиги бир юз ўттиз газ, айланаси тахминан қирқ бир газ бўлсун. Девор ва қуббаси қошинлар бирлан безатилсун, эшиклари ҳафтжўшдин ясалсун. Ховлисида ўша ҳафтжўшдин бир ховуз ҳам бино қилинсун. Қабр бадиъа қилиб тарақланган мармар бирлан қоплансун. Бинога кетатурган мармарни Табриздин олиб келтирилсун. Мазкур олий иморатни бино қилишга бошчилик қилиш мавлоно Убайдулла садрниг зиммасига юклатилсун». Шундай қилиб, ушбу олий бино бир йил фурсат ичида битказилди, муқаддас мазорга мутасадди одамлар тайин этилиб, унга подшоҳона садақалар берилди.

Ҳазрат соҳибқирон Султон ул-орифининг мазорига катта вақф ҳам бағишлади. Шу ҳақда унинг Ол тамға

билан мухрланган махсус вакфномаси сакланиб қолган. Унда хусусан бундай дейилган: «Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммад ар-Расулиллоҳ... Ушбу мукаддас ва (тангри таоло тарафидин) иноят қилинган Олий иморатга амирларнинг улуғи, олам аҳлининг ҳукмфармоси Амир Темур кўрагон, тангри таолонинг мулкини (ёмон кўздин ва балою казодин) асрасун, онинг умматлариға бўлгон мурувватларини доимий қилсун, яратгон эгамнинг чексиз муруввати бирлан қуйдагиларни (мазкур мазорға) абадий вакф қилдилар:

— Янгича деб номланган ва Хўжа тумоси отлиг ердин оқиб келатургон ариқни, онга тутош бўлгон барча ерлар бирлан бирга, ушбу ерларнинг бир учи Оқжор йўлиға туташ бўлуб, ҳазрат Қулулхайр Отаға бориб такаладур.

Хўжа тумоси атрофидаги бир чорбоғ.

Ҳазрат Саъд Ваккос мазорига тегишли Мир Қорасув ариғи ва Чорпоқ ариғидин икки қўшлик ер.

Мазкур вакф ҳеч бир шароитда сотилмайдур, мерос тариқасида бирон шахс ихтиёриға ўтмайдур, баҳонайи сабаб бирлан бирон кимсаға тортиқ қилинмайдур. Ушбу вакф тўлиғича, қандай жорий этилган бўлса шундайлиғича сакланиши, Тангри таолони дилга жо қилуб, ушбу мукаддас инсонни зиёрат қилиш учун келганлар фойдалансун учун жорий қилинди.

Ушбу мазорға мутаваллий тайинлаш ёки они мансабидан азл этиш ҳуқуқи вакфни жорий қилгон кишининг хоҳиш-истағи бирлан бўлғай. Уни бузиш ёхуд ўзгартиришга ҳеч бир кимсанинг ҳақ-ҳуқуқи йўқдур.

Покиза хулқлик Мир Алихўжа шайх ибн Ҳасанхўжа шайх улуғ Садр шайхнинг авлодидур. Садр шайх эрса Хилват шайх номи бирлан машҳур бўлиб, буюк ҳазрат хўжа Аҳмад Яссавийнинг биродаридур. Мир Алихўжа шайхнинг пешонаси ва юзидин валийлик нишоналари кўриниб турибдур. Шу вазҳдин онинг (мазкур) атру анбар таратувчи мазорига мутаваллиликка ҳақли эрканлиғи маълум бўлди. Ул жаноб вазифасини охиратда жавоб беришни англағони ҳолда адо этгай... Мир Али шайхдин ушбу мансаб онинг ўғилларига қолғай ва шу тартибда замону қарнлар охиригача ушбу тартибда давом этгай.

Вакфдин келатургон даромад мутаваллийнинг ихтиёрида буладур. Мазкур мазорға мутаваллий этиб таъйин этилгон Мир Алихўжа ибн Ҳасан шайх мазорға зарар-зиён етказмокчи бўлгонлардин уни химоя этиши, вакф ерлардин келгон даромадни маҳкам тутиши ва кўрсатилгон заруратларга туғри тақсим қилиши лозим...

Ушбу кутлуг мазорда маҳаллий халқдин икки нафар киши сув ташувчи ва фаррош бўлиб хизмат қилсун. Алар хизматни сидқидилдин ва нуқсонсиз адо этгайлар...

Хужа тумоси теварагида жойлашган ва ул мазорға вақф этилган чорбоғда иккита боғбон тutilсун. Алар ўша боғда муким туриб боғбонлик қилсунлар ва уни обод этсунлар...

Юқорида кўрсатилгон ерлардин келатургон даромад қуйидаги мақсадлар учун сарф этилсун:

Ушбу муқаддас мазорда дафн этилгон ислом аламдори, валийлар зубдаси улуғ ҳазрат Султон ул-орифин хожа Аҳмад Яссавийнинг руҳини шод этиш учун ҳар душанба ва пайшанба кунлари Қуръон тиловат қилиб ўлтиргон қориларға;

Ҳафтада икки марта, душанба ва жумаъ кунлари, валийлар султони, ҳазрат султон ул-орифин мазорида қорилар, зикру само тушувчилар, шунингдек, камбағаллар, фақирлар, етимлар ва мусофирларға икки ярим ботмон буғдой ва икки ботмон гўшт солиб ҳалим оба пишириб тарқатсунлар. Бундин ташқари юз ботмон буғдойни ун қилиб нон пиширсунлар ва юқорида қайд этилгонлар ўртасида тарқатсунлар. Шу мақсад учун белгиланган миқдорда туз ва наҳўд ҳам сарф қилсунлар. Ҳалим ва нон тайёрлаш учун йилига тахминан юз харвор ўтин сарф қилсунлар.

Вақф даромадидин, шулардан ортиб қолгон қисми, муборак мазорни таъмирлаб туришга сарфлансун.

Қориларға маоши учун йилига бир юз эллик ботмондин буғдой берилсун. Сув ташувчилар ва фаррошларға Туркистон ботмони бирлан галла берилсун.

Мутаваллийнинг маоши учун тушган даромаднинг ўндин бирининг ярми берилсун.

Ҳазрат Дарвеш Али Сигнокийни буюк ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг ўзлари масжидларига хатиб этиб тайинлагон эрканлар, ондин кейин хатиблик лавозими авлодига насиб бўлиб келди. Шу ваҳҳдин масжид хатиблиғига пок авлодидин биронтаси тайинлансун.

Мазкур масжидға Қия чок баҳорак, Шатт, Дарвоза, Ташанок, Чаға, Қўшқўрғон ариқларидин икки қўшдин ер вақф этиб берилсун.

Хатиб бу ерларни олиб буғдой эксун ёки ижарага берсун.

Олингон даромад хатиб, фаррош ва бошқа хизматчиларнинг маошига сарф этилсун.

Кайд этилгон вакфлар ўзгартирилмасун ёки бирон бошқа мулкка айрибош қилинмасун.

Туркистон ва онинг теварак-атрофидаги аҳолига, мусофир ва катта-кичикка, машойих ва мансабдорларга маълум бўлсинким, мазкур вакфга ҳеч қим таъди ва таарруз қилмасунким, магар қиёмат кунини маломатга қолмасун...»

Шу тарика, Амир Темур хожа Аҳмад Яссавийнинг муқаддас мазоринини анча обод қилди.

Ҳижрий 800 йил бошидан (1397 йил 24 сентябрдан) то мазкур йилнинг муборак рамазон ойигача (1398 йил 19 апрелгача) улуғ амир Самарқанд билан Қешда турди. 1397 йил қиш бошидан то 1398 йилнинг апрел ойигача, яъни ўтган саккиз ой ичида кечган давр ҳазрат соҳибкироннинг сермашаққат ҳаётида балким биринчи марта одамларга ўхшаб яшаган бирдан бир даври бўлди. Қатъий бўлмаса-да, шартли равишда шундай дейиш мумкин, балким. Ўша қишини у давлат ва лашқар ташвишларидан бир қадар фориғ бўлиб, Чирчиқ ва Охангарон бўйларида шикор ва сайду саёҳат билан ўтказди. Баҳор аввалини эса Самарқанд тоғларининг тароватли домана ва жилгаларида кечирди...

Амир Темур давлатининг шукуҳи ва шон-шухрати ана шу йиллари — XIV асрнинг 90-йиллари бениҳоя ортди. Қўшни мамлакатларнинг элчилари Самарқандга узлуксиз келиб турдилар, савдо қарвонлари Мовароуннаҳр ва Туркистон бозорларини мол билан тўлдирдилар. Ҳазрат соҳибкирон 1397—98 йили Тошкент ноҳиясида қишлаб турган кунларда ана шундай элчилардан бири Охангаронга келди. Бу — Хитой императори Фағфурнинг элчиси эди. Элчи катта совға-салом ва императорининг мактуби билан келди ва катта амирлар воситачилигида ҳазрат соҳибкирон билан учрашиш шарафига муяссар бўлди. Улуғ амир Хитой императорининг бу элчисига подшоҳона навозишлар кўрсатди ва бир неча кундан кейин ҳадя ва гулфалар бериб, қайтишига ижозат берди.

Қиш охирлагач, ҳуמוюн мавқаб қишлоқдан қўчиб, Самарқандга қараб йўл олди. Лекин, Хўжанд сувидан ўтиш оқидан бирдан ҳазрат соҳибкироннинг хотиридан Мўғулистон кечди. Жете ҳукмдорлари аввалги урушлар ва тепалашишларда мағлубиятга учрашган бўлсалар-да, у томонлардан хавф-хатар шарпаси ҳамон келиб турарди. Шу сабабдан Мўғулистон тарафларидаги сарҳадларни мустаҳкамлаш лозим эди. Бу иш бугун қилинмаса, эртага кеч бўлиши муқаррар эди. Шунини эътиборга олиб

у амирзода Мухаммад Султонни Мугулистон сархадлари забтига тайинлади. Амирлардан Бердибек, Хожиг Сайфиддин, Худойод Хусайний ва Шамсиддин Аббосни кирк минг отлик аскар билан амирзодага мулозим қилди. Амирзода ва амирлар Қулонбошидан ўтиб, Ашпара ва унинг атрофига чодир тикдилар. Ўшанда амирзода Мухаммад Султон Ашпарада мустахкам бир қалъа қурдириди...

Улуғ амирнинг нусрат шиор байроғи Хўжанд сувидан ўтгач, бошқа бирон жойда узоқ тўхтамай, йўл босди ва тўрт кундан кейин пойтахт Самарқанд теъарагига ўз соясини туширди. Ҳазрат соҳибқирон бир неча кун Самарқандда туриб давлат юмушлари билан машғул бўлди. Сўнг дилкаш Кешга қараб равона бўлди. Улуғ амирнинг раъйи ва олий химмати ҳамиша эл-юртга оро бериш бўлгани сабабли, кўнглига ўлтирган ерларда бирон иморат қуриб ёки ариқ қаздириб ўзидан ёдгор қолдирадди. Ўшанда, йўл устида, Самарқанддан етти фарсах масофада ўринлашган Тахти қорача давони устида яна бир кўркем боғ бунёд этишга жазм қилди ва шу ҳақда мутасадди одамларга кўрсатма берди. Бу боғнинг ўртасида ҳам, расм-одат бўлганидай, бир олий бино — қаср қуриш режалаштирилди. Ҳазрат соҳибқироннинг бу боғи тарихда Боғи Тахти қорача номи билан шуҳрат топди.

Ҳумоюн мавқаб икки кундан кейин Тахти қорачадан қучиб, Работи ёмга қелиб тушди.

Работи ём билан Кеш оралигида, йўл устида, амирзода Шохрух Хуросон тарафдан қелиб қолди. Суюкли фарзандининг муборак ташрифидан ҳазрат соҳибқироннинг боши осмонга етди ва кенжатоинини несиқ оғушига олиб сийлади. Амирзода расм-русумга кўра, отасига муносиб пенкашлар тортиқ қилди.

Амир Темур ўшанда Кешга гушмади. Тўғри Элчи болиғ мавзеига бориб қўнди. Ўша нузхатгоҳда боргоҳ қўббасини ой манзилига етказиб тикдилар.

Шу ерда илгари Қаж ва Макрон забтига юборилган амир Сулаймоншоҳ қелиб, ҳазрат соҳибқироннинг олий остонасини ўниш шарафига муяссар бўлди.

ҲИНДИСТОН МУХОРАБАСИ

Ҳа, стар энди шунча жангу жадаллар. Тўхтамишхон махв этилиб, Мовароуннаҳри Ботухон замонидан бери қўрқув ва таҳлика остида тутиб келаётган Жўчи улусининг каноти синдирилди. Иншоолло, ул тарафлардан хавф-хатар энди бўлмас. Мўғулистон ҳам тинчиди. Тўғри, жангарилар, бирон жойни боскин қилмаса, уйқуси келмайдиганлар бор бу ерларда. Лекин, амирзода Мухаммад Султон Жете амирларининг яна Фарғона ёки Туркистон ноҳияларига боскин қилишига йўл қўймас. Амир Темур Работи ёмдан кўчаётиб шулар хусусида ўйлади. Ота юртга қайтгач эса, уни обод қилишга қасд қилди. Сўнг Чину Хўтанны озод қилиш ниятини кўнглидан кечирди. Лекин афсуски, ҳаммавақт ҳам бандасининг айтгани бўлавермас экан.

Ҳазрат соҳибқирон ўша Элчи бўлигда турган кезлари бир куни пешин намозидан кейин ота-бола — Амир Темур билан амирзода Шохрух у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирганларида, Ғазнидан чопар борлигини хабар қилишди. «Нима, Пирмуҳаммад Жаҳонгирга бир нима бўлдимۇ? Ё улусини ёв босдимۇ? Нима бўлганда ҳам набирасига бир кор-ҳол бўлмасин. Ҳаммасига чидайди, қисмати шунақа унинг. Аммо хижрон дардига юраги ортикча дош бермайди энди. Жаҳонгирдан қолган ёдгор, нури дийдаси, умид нишонаси у. Яна бир тарафи Пирмуҳаммад Жаҳонгир амирзода Шохрухдан бир ёш катта. Демак, валиаҳдлик ҳаққи ҳам унинг қўлида!» Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг хаёлини Жаҳонгир мирзо олиб кетди. Ўша машғум Мўғулистон юришини эслади. Қўз ўнгида отанинг ижозати билан Самаркандга кетаётган амирзода Жаҳонгир намоен бўлди. Ҳали минг гулидан бир гули очилмаган навқирон йигит. Лекин дард бирмунча чакиб қўйиб, ранг-рўйи биркадар ўчган эди унинг. Амирзода Пирмуҳаммад ҳозир тахминан отасининг ёшида. Айнан шундай. Иш қилиб яратганнинг ўзи ўз паноҳида асрасун уни...

Шохрух гарчанд отаси алланималарни ўйлаб, фикр-ўйга чўмиб кетганини англаса-да, лекин сўрашга ботинмади. Ҳазрат соҳибқирон хиёл ўтиб чопарни эслади ва чодир остонасида ҳукмдорнинг амр-фармонини кутиб серрайиб турган эшик оғага буюрди:

— Чопарни чакиринг.

— Бош устига, аълоҳазрат.

Эшик оға қўл қовуштириб, ҳукмдорга таъзим қилди ва орқаси билан юриб чодирдан чикди. Хиёл ўтмай,

Пирмухаммад Жаҳонгирнинг чопарини етаклаб кирди. Чопар қамчи тутган қўлини кўксига қўйиб чуқур таъзим қилгач, бориб ҳазрат амирнинг қаршисида тиз чўкди, сўнг қўйнидан сохибининг мактубини олиб, олий ҳукмдорга узатди. Амир Темур мактубнинг муҳрини синдириб, ипини кесди ва очиб, уни ўқишга тутинди. Мактубда одатдаги дуойи саломдан сўнг, мана булар ёзилган эди: «Сониян, марҳум султон Фирузшоҳ ушбу омонат дунёдин чин дунёга қўчиб ўтганларидин сўнг, Маллухон ва онинг ҳозирда Мултонда ҳукмфармонлик қилиб ўлтирган оғаси Сортоқ ва аларнинг гумашталари марҳум Фирузшоҳнинг набира-си Султон Маҳмудхонни тахтга миндирдилар. Локин ихтиёр онинг илгида эрмас. Тамом ҳокимият ўшал ғайридин кофир Маллухон бирлан Сортоқнинг ихтиёрида эрур. Шундин бери дини ислом асослариға путур етуб, кофирларнинг иши ривож топмиш. Аҳли мўмин ва мусулмон таҳқир ва таъди остида қолмиш. Аларнинг арз-доди бетишим келиб турибдур. Мусулмон аҳли мусулмонни ҳимоя қилиши ҳам фарз, ҳам суннатдур. Шу важҳдин биз Қобулу Зобул ва Ғазнининг бор лашкарини тўплаб кофирлар устиға ғазот урушини очиб, Ҳиндистондай улўф мамлакатда дини исломни қайтадин тиклашға касд қилдик...»

— Ҳа, гап буёқда эркан. Локин бир ўзи бундан масъул ишға қўл ургани яхши бўлмабдур. Уддалолмайдур.

Шоҳрух ортиқча чидамади.

— Густоҳлик қилғонимиз учун афв этинг, нима гап, ота?

— Тинчлик-тинчлик. Локин оғонгиз, Ҳиндистонға уруш очғонга ўхшайдур. Биздин бир оғиз сўрамасдин...

Шу ерда ҳазрат сохибқироннинг юз-кўзларида норози-лик аломатлари пайдо бўлди. «Дарҳол уни огоҳлантирмоқ зарур. Йукса...» Амир Темур муншийи ҳосни чакиртириб, Пирмухаммад Жаҳонгирга мактуб ёздирди ва шағурпарини Ғазнингга жўнатди. Амир Темур набирасига юришни бошламай, унинг кўрсатмаларини кутишни буюрди.

Лекин бўлар иш бўлиб-бўлган эди. Пирмухаммад Жаҳонгир аллақачон Сипд дарёсини кечиб ўтиб, Уча шаҳари учун жанг олиб бораётганди. Шатурпарни бир ой деганда шунақа хабар топиб келди. Илож қанча? Шаҳзодани улкан бир мамлакат ва ўта хавfli душман бирлан яккама-якка қолдириб бўлмайди. Амир Темур шу захотиёқ товачини чакиртириб харбий сафарбарлик эълон қилди. Термизга эса мутасадди амирларни юбориб

Жайхун устига кемаларни бир-бирига занжирлаб кўприк қуришни буюрди.

Ҳиндистонга юриш хижрий 800 йил ражаб ойининг ўрталарида (1398 йил апрел ойининг 5- кун) бошланди.

Йўлга чиқишдан бир кун аввал, одатдаги қисқа кенгашда ҳазрат соҳибқирон амирзода Мироншоҳнинг ўғли мирзо Умарни Самарканд ва Мовароуннаҳр забтига таъйин қилди. Лекин ёнига ишончли одамларини қўйди.

— Туронзаминни эҳтиёт қил, ўғлим! Рааё ва бараё аҳволидин ҳаммавақт бохабар бўлиб тур!

— Амр-фармонингиз бош устига, бобожон. Хотиржам бўлингиз, айтғонингиздин зиёда бўлур.

Шаҳзода бобоси қаршисида тиз чўкди ва чопонининг пешини юз-кўзига суртди.

Амир Темур ўшанда Мироншоҳни ҳам, Шохрухни ҳам, Муҳаммад Султонни ҳам Ҳиндистон юришига олиб кетмади. Муҳаммад Султон Ашшара ва Иссиққул атрофларини мустаҳкамлаш ва муҳофаза этиш билан банд эди. Мироншоҳни эса шароит Озарбайжонда бўлишини тақозо қиларди. Чунки яна ким билади, ўша Тўхтамишми, ёки унга ўхшаш бирон бошқа одамми Табриз билан Султонияга таъди ва зулм қўлини чўзиб қолиши мумкин.

Энг муҳими Тўхтамиш хали тирик. Бировлар уни Қримда десалар, бошқалар Литвада деб айтадилар. У яна куч йиғаетган эмиш. Мулки ҳинд ва Эронзамин билан Турон ўртасида кўприк бўлиб турган Хуросонни ҳам холи қолдириб бўлмайди. Шу боис Шохрухнинг Хиротда тургани маъқул. Лекин ҳозирча уни ўзи билан бирга олиб кетади ва Андароб ёки Кобулдан қайтариб юборади.

Ҳазрат соҳибқирон беҳисоб лашкар ила ўша ой охирида Жайхунни кечиб ўтди ва Балх билан Самангон сари юзланди. Балхнинг кун чиқиш тарафида жойлашган Хулм манзилгоҳи аввалда лашкаргоҳ деб эълон қилинган эди, қўшин ўша ерга қўнди. Аскар ва чорполарга уч кунлик дам берилгач, зафар туғли аскар яна йўлга чикди. Юриш Андаробгача тинч кечди, бироқ уёғи тоғу тошларда истикомат қиладиган афғонларнинг пистирмаларию тўсатдан ҳужумларини бартараф қилиш ва Қатур сиёхпўшларига қарши кураш билан кечди. Курашнинг оғири сиёхпўшлар билан бўлди. Ҳазрат соҳибқирон Андаробга келиб тушган кун ийбатдан кейин, ҳоким ва имом хатиб ўша сиёхпўшларнинг устидан арз қилишди.

— Қофирлар,— деди имом хатиб қўл ковуштириб,— биздин ҳар йили божу хирож талаб этмоқдалар. Бўйин товлайтурғон бўлсак, тамом эркак зотини ўлдириб,

болаларимиз ва аёлларимизни асир қилиб олиб кетиш ила дўқ-пўписа қилмоқдалар.

Ҳоким ҳам гап қўшди:

— Ўтган йили кузда шундай бўлди, аълоҳазрат. Кофирлар кўп мўмин-мусулмонларни хонавайрон қилдилар. Ўшанда бир қисм одам тоғу тошларга бош олиб чикиб кетди, локин кўпчилик совукдан nobуд бўлди.

Андаробликларнинг арз-доди ҳазрат соҳибқироннинг қалбига ботди. У бу ерда бир ой чамаси туриб қолди. Муҳими, у бу ишни пайсалга солиб ўлтирмади ва ўша кунёқ инокни чакиртириб ҳар ўн аскардан учтасини, бақувват ва эпчилини сиёхпўшларга қарши юришга ажратишни буюрди.

Сиёхпўшларга қарши юриш бир ҳафтадан кейин бошланди. Қўшиннинг асосий қисмини амирзода Шохрух бошчилигида Андаробда қолдириб, беш минг йигити билан сиёхпўшларга қарши ҳазрат соҳибқироннинг ўзи отланди. Сиёхпўшлар осмонўпар тоғлар орасида жойлашган катта-кичик жилгаларда истикомат қилишаркан. Бу ерда тоғ чўққилари йил ўн икки ой қордан аримас эди. Кўпчилик қуёш юзини кўрмайди. Катвар ёки Кофиристон деб аталгувчи бу мамлакатга кириш-чикиш йўллари деярли йўкдай.

Бароён деган ерга етганларида қўшин икки қисмга бўлинди. Бир қисми икки минг чоғлик аскар, амирзода Рустам билан Бурҳон ўғлон бошчилигида чап тарафдан йўлга тушди. Унинг иккинчи қисми ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида ўнг тарафдан борди. Ҳавакқа етганларида аскарлар от-уловини ўша ерда қолдириб, ўзлари пиёда бўлиб Катвар тоғлари сари кўтарилдилар. Бу ерларда қор кўплигидан ҳаво совуқ эди. Хуллас, бир неча кун мобайнида бир-биридан баланд тоғлардан ўтдилар. Баъзи ерларда қор шу қадар қалин эдики, уни тешиб туйнук қилиб ўтишга тўғри келди. Учинчи тоғдан ўтганларида, ниҳоят пастликда каттагина бир дара кўринди. Унинг бир тарафида тоғдан катта бир сув оқиб тушарди.

— Сиёхпўшларнинг манзилгоҳи бўлса керак,— деди ҳазрат соҳибқирон ёнида турган амир Шохмаликка.

— Шунга ўхшайдур, аълоҳазрат!

— Бошланг!

Аскарлар амир Шохмаликнинг ишорати билан пастга туша бошлашди. Ҳаммаёқ яхмалак эди. Шунинг учун баъзилар арқон нарвон воситасида, арқони йўқлар сирпаниб дарага тушдилар. Ҳазрат соҳибқирон махсус ўзи учун ясалган бир юз эллик газлик чўб нарвон ёрдамида

дарага тушди. Шу ерда тахминан бир фарсах нарида муъжаз, лекин мустахкам бир қалъанинг қораси кўринди. Ҳазрат соҳибқирон умумий вазиятни аниқлаб келиш учун Али Султон тавочини аскарлари билан ўша қалъа тарафга жўнатди. Ўзлари эса келиб тушган ерида ясал тузиб, Али Султоннинг келишини кутди. Хиёл ўтмай, Али Султон тавочининг чопари келиб, қалъадаги вазиятни баён қилди. Қалъа атрофида бир сиёхпўшни тутиб олган эканлар, Али Султон тавочининг навқари уни ҳам ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига ҳайдаб келибди. Сиёхпўшни сўроқ қилмоқчи бўлдилар, лекин у ҳеч нарсани укмади. Уларнинг тили туркийчага ҳам, форсийчага ҳам, ҳиндчага ҳам ўхшамас экан. Ҳумоюн ўрдуда сиёхпўшларнинг тилини биладиган одам топилмади. Ўрдудагилардан бири Шайх Арслон Кепакхоннинг туманида бир афгон ғажарчи борлигини айтиб қолишди. Ҳазрат соҳибқирон дарҳол одам жўнатиб ўша афгонни олдириб келди. Афгон ўша дара четидаги қалъа катта ва мустахкам эканлигини, лекин унда айнан шу пайтда бирон тирик жон йўқлигини айтди. Тог чўққисига ёт одамларнинг қораси кўриниши билан қалъа аҳли адушовлари (ҳокимлари) бошчилигида тоғнинг нариги тарафига ўтиб кетишибди. Аскарлар теваарак-атрофга ёйилиб қаттиқ тинтув ўтказдилар ва ўн-ўн беш сиёхпўшдан бошқа одам топмадилар. Ҳазрат соҳибқирон одамлари билан ўша қалъада гунаб қолдилар ва эртаси кун куёш тиг урмасдан, яна бир тоғ чўққисига кўтарилдилар. Яна янги кун шу тариқа кечди. Охири, тўртинчи кун, сиёхпўшларнинг адушовлари тавба-тазарруъ билан ҳазрат соҳибқирон ҳузурига ўзлари келдилар ва жарималари устига афв хаттини чизишни ундан зорланиб сўрадилар. Бу урушда ҳазрат соҳибқироннинг йигитларидан ўн тўрт киши ва сиёхпўшлардан бир юз эллик киши нобуд бўлди.

Буюғи хайриятга бўлди-ю, лекин бир неча кун амирзода Рустам ва Бурхон ўғлондан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон катурлардан бир кишини ғажарчи қилиб Муҳаммад Озод, Давлатшоҳ, Шайх Али баҳодир, Идику Чакар уйғур ва Шайх Муҳаммад Алини тўрт юз турк ва уч юз тожик билан уларнинг кетидан жўнатди. Улар кўп машаққатлар чекиб, баланд-баланд тоғлардан ошдилар ва ниҳоят, сиёхпўшларнинг бир қалъасига етиб бордилар. Лекин у ерда инсон жинсидан бирон зотни учратмадилар. Яна бир дарага ўтишда одам изига дучор бўлдилар. Тафтиш ва текширувлардан кейин маълум бўлдики, бу қўшни дарага қочган сиёхпўшларнинг изи экан. Кўп

юрмасдан дара оғзида от-уловсиз ва озик-овқатсиз қолиб, совукдан дилдираб ўлтирган одамлар тўдасига дуч келдилар. Улар амирзода Рустамнинг одамлари экан. Уларни сураб-суриштирганларида маълум бўлдики, амирзода Рустам билан Бурҳон ўғлоннинг йигитлари сиёхпўшларни таъқиб қила-қила келиб шу ерда тунаб қолибдилар. Оғларини эса ўтловга бўшатиб юборган эканлар. Қоқ ярим кечада сиёхпўшлар уларнинг устига шабихун уриб, қўпларини ўлдирибдилар, от-уловини эса олиб кетибдилар. Эртаси куни икки ўртада яна уруш бўлди. Бурҳон ўғлон қўрқоқлик қилиб жанг майдонини ташлаб қочди. Оқибатда ислом лашкарига мағлубият етди. Мусулмонларнинг қўпчилиги сиёхпўшларнинг тиғи, ўқи ва метини зарбидан шаҳид бўлдилар. Шаҳидлар орасида катта-кичик амирлардан Шайх Хусайн сувчи, Давлатшоҳ жибаши ва Одиналар ҳам бор эдилар. Эртаси куни амирзода Рустам ва амир Муҳаммад Озод тирик қолганларни сафлаб яна жангга киришдилар. Бу сафар зафар насими ислом лашкарининг туғига қараб эсди. Қўп ҳам ўтмай, Бурҳон ўғлоннинг ўзи пайдо бўлди. Шу атрофда писиб ётган экан, Муҳаммад Озоднинг одамлари топиб келишди.

— Ҳорманг, ўғлон,— деди унга хазрат соҳибқирон.

Бурҳон ўғлон ун чиқармай ерга қараб турарди. Нима ҳам дерди?

— Бу дейман кизиқ бўлибди-ку?! — Амир Темур уни итоб қилишда давом этди,— соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззам замонидин бери киёт бирлан ўзбек орасида бунакаси бўлмаган эрди-ку!

Бурҳон ўғлон яна сукутда. Ўзини-ўзи еб, зўрба-зўр оёқда турибди. Бунақа шармандаликдан кўра, ер ёрилиб ютиб юборса дуруст бўлар эди. Яна Темурбекнинг атрофида турган амирларнинг итоб устида бўлиб турганлари яхши бўлмади. Айниқса, анави Оллохдод билан Суюнч Темур. Улар уни азалдан кўролмасдилар, энди эса унинг аҳволидан ич-ичидан суюниб турибдилар.

Хазрат соҳибқирон охири бироз юмшади.

— Майли, хафа бўлмангиз, бек, шунакаси ҳам бўлиб туради, гуноҳингиздин ўтдик,— деди пировардида.

Бурҳон ўғлон афв этилди-ю, лекин бошқаларнинг иши девони яроғуга оширилди. Тартиб ўзи шунақа.

Қатварга юриш зое кетмади. Сиёхпўшларнинг бир қисми парвардигори олам ва унинг муқаддас китобига имон келтирдилар. Исломни қабул қилганлар омон

қолдирилди, бундан буйин товлаб, қочиб кетганларнинг уй-жойлари ёндирилди, қалъалари бузиб ташланди.

Андаробга қайтиб борилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон амирзода Шохрухга Хуросонга қайтишига ижозат берди. Кузатаётиб ҳазрат соҳибкирон ушал салтанат чирогининг кулоқларига ваъзу насихат жавоҳирларидан сирға тақдилар, ҳар бир ишда ҳушёр ва сергак бўлишликни, ўйлаб ва тadbир билан иш тутишни, кечаю кундуз эл-юртнинг эмну омонлиги ҳусусида қайғуришни буюрдилар. Шундан кейин ҳумоюн мавқаб у ердан кўчиб, Қобул сари юзланди. Панжширдан ўтиб, Қобулдан тахминан беш фарсах масофада жойлашган Боромак марғузорида келиб тушдилар.

Ҳазрат соҳибкирон бир неча муҳлат шу Боромак марғузорида туриб қолди. Шу ерда Дашти кипчоқ, Мўғулистон ва бошқа мамлакатлардан келган элчиларни қабул қилди ва бир фурсатга олиб қолиб, яккама-якка суҳбат курди, уларнинг шарафига шохона зиёфатлар берди. Муҳими, улардан ўзини қизиқтирган кўп нарсаларни билиб олди. Темур Қутлуғхоннинг элчиси билан бўлган суҳбатда ҳазрат соҳибкирон Тўхтамишни обдон суриштирди. Тўғри, у Олтин Ўрда тахтини қайтариб олиш учун бирмунча вақт кураш олиб борди. Лекин ниятига етолмади. Темур Қутлуғ уни 1399 йилда Ворскле дарёси бўйида тор-мор кеспирди. Амир Темур буни эшитган эди, лекин шундан бўлса ҳам, воқеани элчининг оғзидан эшитган бошқа. Нима бўлганда ҳам у уша воқеа тепасида бўлмаса-да, ҳар ҳолда хоннинг яқин одами, олтин ўрдалик. Воқеанинг тафсилотини билади. Элчи ҳам ундан ҳеч нарсани яширмади. Борини айтиб берди. Тўхтамиш ҳақиқатан ҳам Литва кенази Витовт дан молдий ёрдам олган ва шунга кўшимча теварак-атрофдан аскар ёллаб яна Олтин Ўрда тахтини эгаллашга ҳаракат қилган. Бироқ Темур Қутлуғдан маглубиятга учраб яна гўм бўлган. Қаерга? Кимнинг қаноти остига? Бунга ҳеч ким билмасди. Ривоятларга қараганда, уни Сибир хони Шодибек ўлдирган эмиш.

— Оббо тулки-ей, яна қочиб қутулиб қолди, деи? — Амир Темур элчининг кўзларига маънодор қараб қўйди. — Хон уни қидирмадимму?

— Йўқ, аълоҳазратлари!

Ҳазрат соҳибкирон бу сафар элчининг юзига каттиқроқ қаради. У тўғри гапирётган экан, бунга ишонч ҳосил қилди. Шундан кейин Идику узбекни суриштирди.

— Идикубийнинг аҳволи қандай? Хон бирлан дўстлашиб кетдимۇ, ёки ҳали ҳам муомалалари мурсою мадорада кечяптиму?

— Идикубийнинг олий ўрдуга келмағониға анча бўлиб кетди, аълоҳазрат.

— У ҳозир қаерда?

— Манғитда, аълоҳазрат. Манғитлар орасида.

— Ҳмм... — ҳазрат соҳибқирон шунчаики таажжуб билдирган бўлди.

Элчидан бу ҳақда бирон бошқа нарсa сўрамади. Ҳаммаси равшан. Демак, Идикубийнинг хон билан оралари бузилган. Бир умр давлат жиловини қўлда тутиб ўрганган одамга қийин, албатта. Қутлуг Темурхон бошда унинг ихтиёри билан иш тутган, сўзидан чиқмаган. Энди мамлакатдорликни ўз қўлига олиб кучайиб олгач, соҳиб ихтиёрни давлат ишларидин бир қадар суриб қўйган бўлса керак. Амир Темур уни яхши билади — бир пайтлар Қўйричок ўғлон ва бошқа Жўчи нажод шахзодалар билан хизматида бўлган, абжир, лекин мансабпараст йигит. Бўш келадиганлардан эмас. Олтин Ўрдада ҳокимиятни қўлга киритмай қўймайди, у.

Ҳазрат соҳибқирон Идикубийнинг элчисини алоҳида чакириб ўлтирмади. Ҳамма қатори мулозамат кўрсатди-қўйди. Хижрий 800 йил зулҳижжа ойининг 9- кун (милодий 1398 йил 23 августда) бўлиб ўтган катта қабул маросимида уни Темур Қутлуг ва Хизрхўжахоннинг элчилари билан ёнма-ён ўтқизди ва ҳаммаларига баробар нодишоҳона илтифот кўргизди.

Орадан бир-икки кун ўтиб, Амир Темур Қутлуг Темурхон, Идикубий ва Хизрхўжахоннинг элчиларига қайтишларига ижозат берди. Ўшанда Сароймулк хоним билан амирзода Улуғбекни уларга қўшди. Ҳазрат соҳибқирон улуғ Ҳиндистоннинг ажойиботу гаройиботини томоша қилдиришни ваъда қилган эди, уларга. Лекин Ҳиндистоннинг иссиқ хавоси хотин-халаж ва болаларнинг муборак мижозига ёмон таъсир қилиши мумкинлигини ўйлаб, вақтинча айрилиққа рози бўлди.

Элчилар ҳам, Сароймулк хоним билан амирзода Улуғбек ҳам жўнаб кетишди. Лекин юришни давом эттириш ҳақида Олий ўрдуда ҳали бирон гап-сўз йўқ эди. Ўзи нима бўлаётганини эса Амир Темур ва унинг атрофидаги бир-икки яқин одамидан бошқа ҳеч ким билмасди. Бунинг устига, Амир Темур қурилиш ишларини бошлаб юборди. Орадан икки-уч кун ўтмаёқ ҳазрат соҳибқирон амир Шохмалик ва ўз яқинларини чакирти-

риб, шу марғузорда Ғурбон сойидан наҳр қаздириб, теваарак-атрофдаги кишлоқларни обод қилиш ниятида эканлигини айтди. Ўша ҳафта охирида мутасадди амирлар ишга тушиб кетгач, (узунлиги беш фарсахдан иборат бўлган бу наҳр қисқа фурсатда битказилди ва ҳазрат соҳибқирон унга Моҳигир деб от қўйди) одамлар орасида «балким уруш шу ерда тўхтатилса керак», деган фикр туғилди. Унда нур устига аъло нур бўлур эрди, лашкар учун ҳам, халқ учун ҳам. Лекин бундай бўлмади. Уруш аллақачон авж олиб, амирзода Пирмуҳаммаднинг қўшинлари Синд дарёсининг нариги тарафида жанг қилаётган эди. Баъзи қўшинлар эса Мултон бўсағаларига етиб қолган эди. Уни энди тўхтатиш кийин.

Бунинг устига, ислом оламининг тазйиқи ҳам кучайди. Ўша кунлари Маккайи мукаррама ва Мадинайи мунавваранинг кўзга кўринган саййидларидан — саййид Муҳаммад Мадоиний келиб қолиб: «Менинг ҳукуматим ва икки муқаддас шаҳарнинг жорубкашлари сизни пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг саккизинчи юз йилликдаги вакили деб биладурлар, сизнинг тез муддатда Ҳиндистон мамлакатаида ҳам ислом асосларини мустаҳкамлайдурлар, деб ишонадурлар ва шуни сиздин кутадурлар», деди. Қашмир подшоҳи Искандаршоҳнинг элчиси ҳам Маллуҳон ва кофирлар зулмидан арз-дод қила кетди: «Қашмир ва Ҳиндистон мусулмонларини ҳумоюн қанотларингиз остига олиб, кофирларнинг таъди ва зулмидин ҳимоя қилишингизни зорланиб сўрайдурлар...»

Айни шу пайт амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг чопари етиб келиб, жанглار оғир кечаётганини хабар қилди. Амир Темур шошилишч равишда амирларни кенгашга тўплаб, бўлаётган воқеалар хусусида ўртага маслаҳат солди. Кенгаш узокқа чўзилмади, тинчгина ўтди. Ортикча мунозаралар, тортишувлар бўлмади. Ҳамма бир оғиздан Ҳиндистон муҳорабасини давом эттиришга қарор берди. Афғонларнинг Ирёб ва Шоновазон қалъаларида турган амирларга ҳам чопар юборилди.

Юриш хижрий 801 йил муҳаррам ойининг 12-си, сешанба куни (милодий 1398 йил 24 сентябрда) бошланди. Лашкар Синд дарёсидан ўтиб Жору чўлига келиб тушди. Чўл эски китобларда Чўли Жалолӣ номи билан аталар экан. Сабаби Султон Жалолӣдин Хоразмшоҳ Чингизхондан кочганда шу чўлдан паноҳ топган экан. Лекин бу ерларда обу ободонликдан дарак йўқ эди. Демак, кийинчиликлар бўлади. У ҳали олдинда. Зафар асар лашкар қисқа дам олгандан кейин яна йўлга чикди ва

муҳаррам ойининг 14-куни (1398 йил 26 сентябрда) Жамна бўйига келиб қўнди. Шу ерда Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мултон бўсағасида турганда беҳисоб пешкаш ва хадялар билан ҳузурига тизза уриб келган жазира ҳокими Шаҳобиддин Фирузшоҳ қочиб кетгани маълум бўлди. Шаҳобиддин мусулмон бўлатуриб кофирнинг ишини тутди. Бошида ўзи итоат ва бўйсунуш камарини белга боғлаб келиб... Ҳазрат соҳибкирон бундайларни ёқтирмас эди. Шу боис «нима бўлса-да, уни тириклайин тутиб келинглар», деб орқасидан амир Шайх Нуриддинни юборди. Шайх Нуриддин уни катта бир дарё соҳилидан топди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ уч тарафига зовур қаздириб ва теварак-атрофини арава-ю четанлар билан ўратиб, шу ерда лашкаргоҳ қуриб ўлтирган экан. Амир Шайх Нуриддин уни дабдурустан босмади, ҳазрат соҳибкироннинг таъкидига амал қилиб, у билан музокара очди. Тарафлар ўртасида бир-икки кун борди-келди бўлди, лекин бунинг фойдаси бўлмади. Шаҳобиддин Фирузшоҳ гапга кирадиганлардан эмас экан. Шундан кейин икки ўртада каттик жанг бошланди. Бир куни тунда Шаҳобиддин зафар асар лашкар устига шабихун уриб, анча кишининг оби ҳаётини қаҳр оташида ёндирди. Амир Шайх Нуриддин ҳам бўш келмади. Чўли жалৌлийликларнинг кўпини нариги дунёга жўнатди. Шабихун урилган куни у мишжа қокмай тонг отдирди. Алам қилди-да, унга. «Бош омон бўлса кўрурмиз, эртага ҳолинг не кечар экан!», деди у ўз-ўзига. Саҳарда Шайх Нуриддин лашкарни ҳужумга бошлади. Лекин Шаҳобиддин Фирузшоҳнинг лашкаргоҳида ярадорлару кексалардан бошқа одам топмади. Шаҳобиддин Фирузшоҳ барвақт ҳозирлаб қўйилган икки юз кемага бор-йўғини ортиб қочиб қолибди. Кўрганлар унинг хинд вилоятларидан Уча тарафига қараб кетганини айтдилар. Шайх Нуриддин, амирзода Пирмуҳаммад ва амир Сулаймоншоҳ унинг кетидан дарё ёкалаб қувиб бордилар, амир Сулаймоншоҳ эса бошқа тарафдан унинг олдида тўсиб чиқди. Тунда бўлган жангда кўп одам ҳалок бўлди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ болалари ва хотин-халажини сувга ғарк этиб, ўзи қочишга улгурди. Бирок бу сафар қутулиб кетолмади. Шайх Нуриддиннинг одамлари уни шу яқин орада чангалзор ичида тутиб олдилар. Уни қўлларини боғлаб амир Шайх Нуриддиннинг чодирига олиб келганда кун бирвақт бўлиб қолган эди. Амир намози ҳуфтондан кейин лашкарнавис мулла Аҳмадхон маҳдум билан ёнбошлашиб шахмат суришяётган эди. Улар ўйинга шу қадар берилиб кетган

эдиларки, ҳатто қоровулбеги икки-уч марта йўталганида-ҳам парво қилмадилар. Ҳуллас, асир билан қоровулбеги то ўйин бирёқлик бўлгунча теракдай серрайиб останада турдилар.

— Ҳа, шоввоз, қўлга тушибсан-ку! — деди амир Шайх Нуриддин бир вақт ўйиндан бош кўтариб.

Қоровулбеги эгилиб амирга салом берди. Лекин Шаҳобиддин Фирузшоҳ ҳўмрайганича индамай тураверди.

— Унга ўргатиб қўйинг, ўзидин улукка салом беришни билмас экан,— деди Шайх Нуриддин қоровулбегига.

Қоровулбеги ғоз юриш қилиб бориб, унинг теварагидан икки марта айланиб ўтди, сўнг зарб билан унинг қорнига мушт туширди. Зарбнинг қаттиклигидан асир энқайиб қолди. Сўнг қоровулбеги унинг юмшоқ жойига зарб билан тепди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ тентираб бориб йиқилиб тушди. Қоровулбеги уни ўрнидан турғизиб қўйди.

— Ҳўш, нега индамайсен? Амирзодага не сабабдин хиёнат қилдинг?

Шаҳобиддин барибир индамади.

— Майли, индамаса-индамас. Эрталаб Олий ўрдуга жўнатамиз. У ерда бу маҳлукни тилга киритишади.

Қоровулбеги бандини чодирдан олиб чиқиб кетди...

Ҳазрат соҳибқирон ҳам лашкарнинг асосий қисми билан ана шу Шайх Нуриддин билан амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг изидан дарё ёкалаб ҳаракат қилди ва беш-олти кунлик йўлдан кейин ҳижрий 801 йил муҳаррам ойининг 24-сида (милодий 1398 йил 7 октябри) катта ва мустаҳкам бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолдилар. Чанов дарёсининг Жамнага қуйилиш жойида ўринлашган бу қалъани маҳаллий аҳоли Иттифок деб аташаркан.

Қўшинлар деярлик қаршиликка учрамай, 1398 йил октябр ойи ичида Тиламчи, Шахнавоз, Жонжон, Ожудан каби муҳим қалъаларни ишғол этдилар. Олий ўрду Ҳолисгири қалъасига келиб тушганда (801 йил сафар ойининг 24-куни (1398 йил 7 ноябри), илгари Тиламчи, Шахнавоз, Жонжон ва бошқа қалъалардан қочган муфсидлар шу атрофда жойлашган Битнир қалъасига бориб яширинибдилар, деган хабар олинди. Сўраб-суриштириб, Битнир қалъаси шу атрофда, Ҳолисгиридин бор-йўғи эллик курух масофада эканлиги маълум бўлди. Ҳазрат соҳибқирон яхшилик билан таслим бўлиш ва Шайх Мунаввар, Шайх Саъд ва хожа Маҳмуд Шихоба сингари тесқаричиларни тутиб беришни талаб қилиб қалъага элчи

юборди. Лекин вилоят ҳокими рожа Дулчин элчини ҳақоратомуз гаплар билан қайтариб юборди. Демак, уруш бўлади, қон тўкилади...

Эртаси куни (1398 йил 8 ноябрда) ҳазрат соҳибқирон ўзи билан икки минг сара суворийни олиб Битнир устига отланди. Қалъанинг хандаки биринчи ҳужумдаёқ ишғол этилди. Камал ҳам узоққа чўзилмади. Қўшинлар бир газ ҳам лаҳм қазиб ўлтирмасдан рожа Дулчиннинг одамлари девор устига чиқиб ҳокимининг тавба-тазарруъ ва таслим бўлганлиги ҳақидаги қарорини зафар асар лашкарга жар солдилар. Кўп ўтмай, шаҳарнинг бообрў зотлари рожанинг совға-салом, бандалик ва хизматкорлик ҳақидаги мактубини олий ўрдуга олиб келиб топширдилар. Элчиларга бош бўлиб келган қалъа кутволи ва рожанинг ўғли ҳазрат соҳибқироннинг илтифот ва муносиб тухфаларига сазовор бўлдилар. Тухфалар орасида олтин дасталик қиличлар ҳам бор эди. Эртаси, жумаъ куни (1398 йил 9 ноябр куни) Ҳумоюн ўрдуга рожанинг ўзи ҳам келди. У ҳазрат соҳибқиронга ов қушлари, олтин эгар-жабдук урилган уч тўқиз зотдор от совға қилди. Рожа ва унинг ҳамроҳларига (Шайх Саъдиддин Ажузоний ва б. қ.) ҳам ҳазрат соҳибқироннинг шоҳона ҳадялари топширилди. Хандақ ва хокрез ёқасида бўлган тўқнашувларда ҳалок бўлганлардан бўлак қалъа ахлидан биронтасининг бурни қонамади, ўша куни.

Битнир қалъасида содир бўлган яраш-яраш теваарак-атрофга яшин тезлигида тарқалди. «Ҳеч қандай қон тўкилмабдур», «туркистонликлар бирлан хиндистонликлар ярашиб ога-инидай бўлиб кетишибдурлар», деган гаплар ҳамманинг оғзида юарди. Қаерда учта-тўртта одам тўплангудай бўлса, факат шу гап. Лекин, барибир, фалокат юз берди. Рожа Дулчин ҳумоюн ўрдуда эканлигида, унинг иниси Камолиддин ҳалиги тесқаричилар — Шайх Мунаввар, Шайх Саъд ва хожа Маҳмуднинг гапига учиб, қалъа дарвозаларини ёпиб олди ва ҳазрат соҳибқиронга қарши исён кўтарди. Беҳисоб ваъз-насиҳатлар ва ҳатто рожанинг уринишлари ҳам беҳуда кетди. Исёнчилар кўзларини кўр, қулоқларини қар қилиб олишди. Шундан кейин камал жанглари бошланиб кетди, манжаник, раъд андоз ва нафт андозларнинг ҳайқириги осмону фалакни тутди. Битнир тамом ёниб кунпая-кун бўлди, ўша куни. Камолиддин ва фитначи руҳонийлар қарийб ўн минг кишининг умрига зомин бўлишди.

Хулласи калом, ҳижрий 801 йил сафар ва раби ул-аввал (1398 й. октябр-ноябри) оий ичида зафар асар лашкар

Фатҳобод, Сомон, Мунк, Китил каби кўп жойларни ишғол этиб, раби ул-аввалнинг 24-куни (1398 йил 4 декабрда) Деҳли бўсағасидаги Панипат манзилгоҳига келиб тушди. Унинг халки соҳибкирон кўшинининг қораси кўриниши ҳамоно теварак-атрофга тиркираб кетди.

Кечкурун амирлар ҳазрат соҳибкироннинг чодирига тупланишди. «Асосий ва ҳал қилувчи жанглар шу ерда бўлади. Урушнинг тақдири ҳам айтилиши шу ерда ҳал этилади», — деди Амир Темир амирларининг ҳол-аҳволини суриштириб олгандан кейин.

— Барибир, зафар биз тарафда, аълоҳазрат, — деди Шайх Нуриддин мағрурона кайфиятда.

Амир Жаҳоншоҳ ундан ҳам ўтказди:

-- Урушнинг тақдири аллақачон ҳал бўлган!

Шайх Муҳаммад Икки Темур кўшиб қўйди:

— Ҳиндлар зарбамизга бошқа дош бера олмайдулар.

Бошқалар ҳам шунга ўхшаш гапларни айтишди.

Ҳазрат соҳибкирон улуғ амирларнинг сўзларини бўлмади, аксинча, зўр диққат-эътибор билан тинглади. Лекин кўп юрту, каттик жангу жадалларни кўрган амирларнинг масалага бу қадар енгил қарашларига ҳайрон бўлди. Наҳотки, Ҳиндистон улкан ва имкониётларга бой мамлакат, халқи эса жасур ва мард халқ эканлигини билишмаса? Балким енгил-елпи ғалабалар бошларини айлантириб, кўзларини кўрмас қилиб қўйгандир? Темурбек амирларининг дабдабали гапларини тинглаб ўлтирганда мана шу фикр кўнглидан кечди. Ҳамма гапириб бўлгандан кейин хақиқий вазиятни ётиғида тушунтирди.

— Йўқ, жаноблар, ҳаммаси ҳам сиз ўйлагандай эрмас. Биринчидан, алар ўз юртида, бизлар эрсак, келгиндимиз. Бизга маълум бўлишича, Деҳли қалъасининг захиралари ҳам катта. Фақат бугдойнинг ўзидин ўн минг манн жамлангон эрмиш. Қурол-яроғ ва кийим-кечак захирасини шунга қиёс қилса бўладур. Демак, камал узокка чўзилиши мумкин. Бу иккиламчидан. Учламчидан, Ҳиндлар ҳам мард, урушқок халқ. Ва яна хабаргирларнинг ахборотиға қарағонда, аларнинг урушқок, жанговор филлари ҳам бор эрмиш. Ундан ташқари, Маллухон моҳир саркарда, айниқса қутмаган жойдин зарба беришда устаси фаранг одам.

Сўнг, ҳазрат соҳибкирон биров жим ўлтирди. Бундай пайтларда одат бўйича ҳеч ким чурқ этолмайди, чунки у ўйлайди, фикрлайди шунақа пайтларда.

— Буларнинг ҳаммасини чуқур ўйлаб кўрайлик, ҳисоб-китоб қилайлик, жаноблар. Агар янглишмаётган бўлсам, ёғий бизни шу Панипатда бир имтиҳон қилиб кўрмоқчи. Кейин шунга қараб иш тутадур. Нима бўлгонда ҳам у асосий куч ва маҳоратини бир-икки кундин сўнг ишга солади. Келинлар, ҳар биримиз ўз мурчилимизга қайтғач, яна бир бор ўйлаб кўрайлик.

Шу билан кенгаш тарқалди. Эртаси кунни кўшинлар ясалга тизилиб кўриқдан ўтказилди, қурол-аслаҳа ҳам синчковлик билан текшириб кўрилди. Ўша 6 декабр кунги кенгашда Дехли йўлидаги бир неча мустаҳкам қалъалар ва яйловларни қўлга олишга қарор қилинди.

— Шундай қилайликки,— деди пировардида ҳазрат соҳибқирон,— душман теварак-атрофдин тамом ажралиб қолсун, Дехлида кучлари ва заҳираси бирлан узокка боролмайдурлар.

Зафар асар лашкар бу вазифани раби ул-аввалнинг 26- сидан (1398 йил 6 декабрдан) то раби ул-охир ойининг бошигача (1398 йил 11 декабрғача) тўла-тўқис адоқлади. Қарйайи пилладан то Луни ва Дехлидан ҳаммаси бўлиб икки фарсах масофада жойлашган Фирузшоҳнинг Жаҳоннумойи аталмиш қасригача бўлган ерлар батамом ишғол этилди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда бўлажак жанг майдонини ҳам диққат билан кўздан кечирди. Уни бир неча бор айланиб чикди.

Шу пайт узокдан душманнинг қораси кўринди. Маллуҳон ҳам узок Туронзаминдан келган машҳур саркардани бир синаб кўрмоқчи бўлди, чамаси. Аскарни тўрт минг суворий, беш минг пиеда ва йигирма етти жанговар филдан иборат эди унинг. Шу пайт Жовун дарёси бўйида зафар асар лашкардан фақат уч юз атрофида аскар Суюнчик баҳодир билан Саидхўжа мубашшир бошчилигида турган эди. Бошқа қисмлар сал нарироқда эди. Маллуҳоннинг аскарни Суюнчик баҳодир билан Саидхўжа мубашширнинг аскарни устига ўқ ёмғири ёғдириб, суриб келабошлади.

— Ҳа, қўлга тушдинг, энди, тулки,— деди соҳибқирон аҳволни кўриб.

Ва шу захотиёқ амир Шохмаликни тумани билан ўнгдан, Шайх Нуриддинни чапдан жўнатди. Улар, одатдагидек, ҳужум қилиб келаётган лашкарни қанотлари тарафдан айланиб ўтиб, чекиниш йўллари тўсиб қўйиши керак эди. Қисқа, лекин шиддатли жанг бўлди. Оқибат ул-амр ҳиндлар мағлубиятга учрадилар. Маллуҳон жонини

омон саклаб қолди. Қолган-қутган аскарини олиб, Дехли қалъасига чекинди.

Зафар асар лашкар 11 декабр куни Хиндистон пойтахти Дехли остонасида саф тортди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳар қандай катта тадбир олдидан Қуръони каримдан фол очадиган одати бор эди. Ёнида мунажжимлари бўлатуриб, уларга кўп ҳам ишона-вермас эди. Ўша Панипат жангидан аввал ҳам кечкурун, ҳамма чодир ва олачуқларига тарқалганидан кейин, Қуръони мажидни олиб фол очишга тутинди. Кўзларини юмиб Муқаддас китобнинг бир варағини очиб қўлини варақнинг ўртасига қўйди, сўнг кўзларини очиб қараган эди, нигоҳи «Юнус» сурасидаги мана бу оятга тушди: «Дарҳақиқат, бу ҳаёт — мисоли худди бир сувга ўхшайдирки, Биз уни осмондин ёғдирдик. Бас, одамизот ва ҳайвонот истеъмол қиладиган нарсалардин иборат бўлган наботот, у (сув) бирлан аралашиб кетиб, ер чирой очиб, ясан-тусан қилганида ва ер аҳли унинг устидан қучли-қудратлимиз деб ўйлаб турганда, ерга кечаси ёки кундузи бизнинг фармонимиз келиб, биз уни худди куни-кеча обод бўлмагандек, вайронага айлантириб қўйормиз». Сўнг, бироз ўйлаб кўриб ҳулоса чикарди: «Ҳаёт — дарҳақиқат, дарёга ўхшайдур, онинг баракотидин одамлар ва чорполарга озука бўлувчи ўтлар кўкарадур. Локин одамлар ўйлайдурларким, галла ва анвойи меваларни алар яратгон. Ваҳотанки, бу Аллоҳнинг амри бирлан кўз юмиб очғунча йўқ бўлиб кетгай». Ҳазрат соҳибқирон кўзларини юмиб яна бир неча варақ очган эди, «Наҳл» сурасидан мана бу оят чиқди: «Аллоҳ ҳеч нарсага қучи етмайдиган қул бирлан тўғри йўлда бўлган озод кишини баробар қилиб яратмагон». Бунинг маъносини билиш қийин эмасди. Амир Темур бунн дарҳол ечди: «Тангри таоло бировни қул қилиб, бошқа бировни озод қилиб яратгон. Қул бирлан озод асло баробар эмасдур».

«Ҳар иккала оят ҳам катта қўшинга орқа қилиб ҳукуматни қўлга киритиб олгон Маллуҳоннинг ҳолаҳволига тўғри келур эркан» деди соҳибқирон ичида. У тожу тахт вориси, мумин мусулмонлар ҳомийси Султон Маҳмудхонни ҳукуматдан четлатиб қўйиб, мамлакатда қуфрга йўл очди, зулму бедодликни ўзига шior қилиб олиб, мамлакатни фалокат ёқасига олиб қилиб қўйди...

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 5-куни (1398 йил 15 декабри) зафар асар лашкар Жовун дарёсидан кечиб ўтиб, унинг нариги соҳилида лашкаргоҳ курди. Ҳар эҳтимолга қарши ҳазрат соҳибқирон теварак-атрофни ўзи кўздан кечириб чиқди. Пуштайи Бахалий

аталмиш тепаликни ва унга туташ хандакни ҳам айланиб кўрди. Жангни шу тепаликдан туриб бошқарса бўлар экан. Атрофияда хандак ҳам бор. Сув тўлатилса, бас. «Егий ўтолмайду», деди у ичида.

Икки кун ўтиб, ўша раби ул-охирнинг 7- куни (1398 йил 17 декабрда) сахардан бошлаб ёвлашувчи томонлар ясол тузишга киришдилар. Ҳазрат соҳибқирон уни, Тўхтамишхон билан 1391 ва 1395 йиллари бўлган катта уруш сабоқларини ҳисобга олган ҳолда, зўр диққат-эътибор ила тузди. Лашкарнинг ўнг қанотиға амирзода Пирмуҳаммад билан Сулаймоншоҳ баҳодирни қўйди, сўл қанот амирзода Султон Ҳусайн баҳодир, амирзода Халил Султон ва Жаҳоншоҳ баҳодирларнинг туманлари билан мустаҳкамланди. Лашкарнинг ғул (марказ) қисмиға амирзода Рустам баҳодир, амир Шайх Нуриддин, амир Шохмалик ва амир Оллоҳдод қўйилди. Ҳазрат соҳибқирон эса ўзининг сонсиз аталмиш махсус бўлинмаси билан катта қўшиннинг марказида турди. Бу қисм аслида сотиб олинган ва ҳарб ишларига пухта ўргатилган куллардан иборат бўлиб, ўлимни писанд қилмайдиган, ҳазрат соҳибқиронга жон-дилдан содиқ одамлар эди. Сонсизлар унинг ўрдасини кўриклар, уруш вақтида эса унинг атрофида метин бўлиб турардилар.

Султон Маҳмудхоннинг бу ердаги аскари ўн минг отлиғ, ўкни беҳато отувчи ва пайза урувчи йигирма минг пиёда аскар ҳамда урушға ўргатилган бир юз йигирмата жанговар филдан иборат эди. Ҳар бир филнинг устиға учта-тўрттадан ўкчилар миниб олишганди. Хулласи калом, икки ўртада уруш бошланиб кетди. Аввал қоровул қисмлар, уларнинг кетидан бошқа қўшинлар ҳам жангға ташландилар. Лекин душманининг филлари иш бериб, зафар асар лашкарнинг марказ қисмини оғир аҳволға солиб қўйди. Хиёл ўтмай, ўнг тарафда ҳам вазият бирқадар оғирлашди. Илгари бунақасини кўрмаган аскарларни кўрқув ва ваҳима босди. Отлар бўкириб келаётган филлардан кўрқиб орқасиға тисарилиб кетдилар. Баъзи жойларда чекиниш содир бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ёрдам учун Али Султон товачининг туманини ўнг қанотға юборди, марказ яқинида захирада турган Ғиёсиддин тархон ҳам тумани билан ўша тарафға жўнатилди. Бу билан бирқадар чекинишнинг олди олинди, бироқ ғалабадан умид йўқ эди. Шу пайт Халил Султон елиб-пишиб Пуштайн Бахалийда пайдо бўлди. Уни кўриб ҳазрат соҳибқиронни ваҳима босди. «Нима бало, сўл қанот синдимۇ? Халил Султон-ку қочиб қутулғонға ўхшайду»,

локин Султон Хусайнға не бўлди? Тирикму эркан, ўзи?» Шу ерда Амир Темур мархума кизи Ўғай бегимни эслади. Султон Хусайн мархумадан қолган яккаю-ёлғиз ёдгорлик эди. Ҳазрат соҳибқирон уни доимо ёнида асраб-авайлаб олиб юрарди. Норғул ва жасур бўлиб ўсаётган жиянидан умиди катта эди. Шунинг учун ҳам ундан ташвишланди.

— Ҳўш, амирзода, не воқеа юз берди? — Амир Темур шунча ҳаракат қилса ҳам ички ҳаяжонини ундан яширолмади. Лекин амирзода индамади, фақат ёнига бориб, бобосининг қулоғига нималарнидир шивирлади. Соҳибқироннинг юзлари ёришди, бироз хотиржам бўлди.

— Ақлу заковатингга балли, ўғлим, бошла! — ҳазрат соҳибқирон амирзода Халил Султонни пешонасидан ўпди ва кетишига ижозат берди. Сўнг ёнида турган Шайх Али баҳодир билан Икки Темурга буюрди:

— Зудлик бирлан угрукка борингиз ва бор чорполарни олиб келиб ишга солингиз. Туялар ва ҳўкиздин кўпрок бўлсун.

Амирлар ва мутасадди одамлар шошиб-пишиб угрукка бориб бор чорпони олдинги сафга ҳайдаб келдилар ва устига хасу хашак, поҳол боғлаб, ёқиб юбордилар. Чорполар ўт азобидан бўкириб олдинга ташландилар. Ҳинд аскарлари, ҳатто филлари ҳам ёниб келаётган бундай маҳлуқларни илгари кўрмаган эканлар, турган ўринларини ташлаб, қоча кетдилар. Ўт оғушида қолган туялар ва ҳўкизлар бўлса, душман сафларини ёриб кириб, улар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар. Шу пайт Пуштайи Бахалийда карнай-сурнай, бурғу ва катта-кичик ноғоралар жўшу хурушга келдилар. Қўшинлар бутун майдон бўйлаб ҳужумга ташландилар. Шу ерда қаттиқ тепалашиш юз берди. Ў кечга қадар давом этди. Охир-оқибат галаба ҳазрат соҳибқирон ва унинг зафар язақ лашқарига насиб бўлди. Султон Маҳмудхон ва Маллухон тирик қолган одами билан чекинишга юз тутдилар ва Дехли қалъасининг мустаҳкам деворлари орқасига ўтиб яшириндилар.

Намози пешин пайтида қўшинлар бирин-кетин қалъа дарвозаларига етиб бордилар ва унга олов қалашга тутиндилар. Агар улар шу алфозда шаҳарга бостириб киргундай бўлсалар, нима бўлишини билиш унча ҳам қийин эмас эди. Шубҳасиз зўравонлик, таъди ва талон-тарожлар бошланарди. Ёвузликлар содир этиларди. Шу пайт Олий ўрду Лаби ҳовузи ҳос деган мавзеда турарди. Ҳазрат соҳибқирон шаҳар дарвозалари олдида содир бўлган аҳволдан хабар топиши билан мингбошилар ва

туманбошиларга чонар юбориб, «зафар асар лашкар шаҳарга киритилмасун ва аҳолига зиён-захмат етказилмасун», деган буйруқ берди. Буйрукка асосан, кўшинлар шаҳар дарвозаларидан бир фарсах нарига олиб кетилди ва тумонот, ҳазоражот ва садажотлар белгиланган мурчилларида ўринлаштирилди. Султон Маҳмудхоннинг таслим бўлганлик ҳақидаги мактуби ҳамда вакиллариини шу ерда кутдилар, лекин улар келишмади. Улардан ўша душанба куни (1398 йил 17 декабр) кечкурун ҳам, эртаси чоршанба куни эрталаб ҳам дарак бўлмади. Чошгоҳга борганда, Султон Маҳмудхон, Маллухон ва Тўғонхонлар сулҳ ва тинчликни раво кўрмай, ўша 17 дан 18 декабрга ўтар кечаси шаҳарнинг жанубий дарвозасидан чиқиб қочганлиги маълум бўлди. Кўшинларнинг бир қисми уларнинг таъқибига юборилди.

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 8-сида (1398 йил 18 декабрда) чоршанба куни ҳумоюн ўрду Майдон дарвозаси қаршисида жойлашган Ийдгоҳ деган мавзегга келиб кўнди. Ўша куни кечга яқин Дехлининг кўзга кўринган саййидлари, шайхлари ва уламолари Маллухоннинг вазири мавлоно Фазлуллоҳ Балхий бошчилигида Олий ўрдуга келдилар ва улуг амирлар ва шаҳзодалар воситачилигида ҳазрат соҳибқироннинг этагини ўпиш саодатига етишдилар. Амир Темур Дехли халқининг гуноҳидан ўтди ва афв умумий эълон қилди. Мазкур ойнинг 10-сидан, жума кўни (1398 йил 20 декабрда) қози аскар мавлоно Носириддин Умар шаҳарнинг Жомеъ масжидида ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқиди.

Бирок орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас кўнгилсиз воқеалар юз берди. Ўша раби ул-охир ойининг 16-сида, пайшанба куни (1398 йил 26 декабрда) аскарлар гўда-гўда бўлиб шаҳар дарвозаларининг бири олдида йиғила бошладилар. «Улар дарҳол ўз мурчилларига қайтарилсун ва улуг амирлар шаҳар халқини ўз ҳимояси остига олсун!» – деган қатъий фармон бўлди. Ўша кўни хуружга келган аскарларни тўхтатиб қолишди, лекин ярим кечада (26 дан 27 га ўтар кечаси) улар энди илгаригига қараганда икки баробар кўпайдилар, дарвоза олдида уни ҳимоя қилиб турган қуролдошларини улоқтириб ташлаб, дарвозани бузиб шаҳарга бостириб кирдилар. Талон-тарож ва зўравонлик бошланди. Аёллар ва болаларнинг оҳу фарёди осмону фалакни гўтди. Ҳазрат соҳибқирон амир Шохмалик, Шайх Нуриддин ва бошқа улуг амирлар бундан беҳабар эдилар. Улар мавлоно Фазлуллоҳ Балхий Султон Маҳмудхоннинг шаҳар четидаги чорбоғида уюштирган

катта зиёфат устида эдилар. Зиёфат олий даражада ташкил этилганди. Симин бадан раққосалар ва хушовоз хонандалар, донги кетган кизикчи ва масхарабозлар ҳаммани, ҳатто бунақа базму сафоларга илтифот қилмайдиган ҳазрат соҳибқиронни ҳам ўзига ром этди. Мавлоно Фазлуллоҳ Балхийнинг ўта сертакаллуф хизматкорлари ҳазрат соҳибқирон ва унинг амирлари атрофида гирдиқа-палак бўлиб хизмат қилишарди. Чарчок оқибатими, ё бўлмаса Деҳли остонасида эришилган улкан ғалабанинг нашидасими, ҳазрат соҳибқирон бугун одатдагидан кўпроқ хотиржамликка берилди. Чорбоғдаги сокинлик, осойишталик ҳам уни бир кеча давлат ва лашкар ташвишларидан фориғ бўлиб, одамларга ўхшаб кайф-сафо қилишга майл этди... Шунинг учун ҳам шу кеча шаҳарда бошланган талон-тарож ва хунрезликлардан тамом беҳабар қолди у. Шаҳарни муҳофаза қилишга тайинланган амир Муҳаммад Озод бир неча бор чорбоққа чопар юборди, лекин мавлоно Фазлуллоҳ Балхийнинг одамлари уларни боққа киритмадилар. Чунки соҳиби «бу ерга ҳеч қим киритилмасун ва чорбоғ устидин ҳатто пашша ҳам учиб ўтмасун» деб буюрган эди. Буни у бирон мақсад билан қилдими ёки ҳазрат соҳибқирон билан улўғ амирларнинг роҳату фароғатини ўйлабми — бу бизга қоронғу. Лекин таажжубки, мавлоно Фазлуллоҳ меҳмонларни иккинчи куни ҳам кечгача чорбоғда тутиб қолди. Шаҳарда эса талон-тарож ва хунрезлик давом этди. Чонарлардан иш чикмагач, чорбоққа амир Муҳаммад Озоднинг ўзи борди, чунки шаҳарда вазият жиддий тус олганди. Маҳаллий халқ қўлига кирган нарсани — панжшаҳами, белми, шунчаики калтакми, нима бўлса кўтариб кўчага чиқди. Бундай шароитда бунинг чоратдбирини тезроқ кўрмаса бўлмасди. Аммо дарвозабон ва қўриқчилар Муҳаммад Озодни боққа киритмадилар. «Подшойи олам айшу ишрат ва фароғат сурмоқдалар. «Мени ҳеч бир зот ҳар қандай зарур юмуши бўлғонда ҳам безовта қилмасун!», деб ўзлари буюрганлар», деб туриб олдилар. Лекин Муҳаммад Озод бўш келмади. Чорбоғ дарвозаси олдида йўлини тўсган икки навкар яхшилик билан гапга кирмади, дўк-пўписани ҳам писанд қилмади. Ахийри, Муҳаммад Озод қилич ялангочлаб уларга ташланди. Вазирнинг навкарлари ҳам бўш келишмади. Қилич чопишиб кетишди. Тўс-тўполон бошланди. Муҳаммад Озод чапдаст ва қилич чопишда моҳир йигит эди, ҳинд навкарларини қаср айвонигача қисиб борди. Шу ерда ҳиндларга яна учта-тўртта навкар келиб қўшилди.

Қиличларнинг чакир-чукури ва одамларнинг хайқириқлари тез орада ичкарига ҳам эшитилди.

— Нима гап, ўзи? — дея ҳазрат соҳибкирон ўрнidan сапчиб турди. Орқасидан амирлари ҳам қўзғалдилар. Амир Темур айвонга чиққанда қоп-қора қонга ботиб, бир неча еридан захмдор бўлса-да, бир тўда хиндлар билан арслондай олишаётган Муҳаммад Озодга кўзи тушди.

— Тўхта! Тўхта, дедим!

Олишаётганлар ҳазрат соҳибкироннинг кучли овозини эшитиб, турган ерида тўхтаб қолдилар, сўнг чуқур таъзим қилиб, орқага чекиндилар. Муҳаммад Озод эса оёғида зўрға турарди. У кўп қон йўқотган, тенгсиз жангда қолдан тойган эди.

— Хуш, Муҳаммад Озод, не гап, ўзи?

Лекин у жавоб қайтаролмади, ҳазрат соҳибкиронга бироз термилиб турдию сўнг гурсиллаб ерга йиқилди. Амирлар унинг ёнига чопиб бориб, елкасидан йўлаб турғизмокчи бўлдилар, лекин бўлмади. Амир Муҳаммад Озод ҳаётдан қўз юмган эди.

Ҳазрат соҳибкирон ва амирлар бирон нохуш ҳодиса юз берганини англаб, зудлик билан шаҳарга отландилар.

— Фалокат юз берди, чамаси,— деди ҳазрат соҳибкирон ёнида бораётган Шохмалик билан Шайх Нуриддинга.

Улар бир нима дейишолмадилар. Амир Темур Гиёсиддин тархон билан Жаҳоншоҳ баҳодирларни олдиндан шаҳарга жўнатди ва «бирон қор-қол бўлса чорасини кўринглар!», деб буюрди. Туманот, садажот ва ҳазора-жотларнинг аҳволини тафтиш қилиб келиш учун мурчиларга чопарлар юборди. Ўзи эса амирзода Пирмуҳаммад, Халил Султон ва Султон Ҳусайнлар билан бир фурсат Ийдғоҳда туришди. Ҳар эҳтимолга қарши, теварак-атрофда турган қўшинлар жанговар ҳолатга келтирилди. Кўп утмай, амир Шохмаликнинг навқари келиб, шаҳарда ғозийлар билан хиндлар ўртасида қатта уруш бўлаётганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибкирон сонсизларини тартиб ўрнатиш учун дарҳол шаҳарга жўнатди. Тиш-тирноғигача қуролланган ун минг кишилик бу қўшин шаҳарни бир кеча-кундуз деганда зўрға тартибга келтирди. Сонсизлар қуролини ташлашга қўнмаган ёғийни ҳам чопди, ўзиникини ҳам аямади.

Амир Темур бу хунхўрликдан ранжиди, албатта. Лекин илож қанча? Нима бўлганда ҳам исён — исёнда. Шу ерда бир нарсадан мамнун бўлди. Яхшиям, қозилар, саййидлар, уламо ва шайхлар, шунингдек, ҳунармандларни барвақт

Жомеъ масжидига тўплатиб қўйишган экан, акс ҳолда уларнинг ҳам заволига қоларди.

Дехлида тартиб ўрнатилгач, ҳазрат соҳибкирон юз берган ўша мудҳиш аҳволни қаттиқ тафтиш қилдирди. Маълум бўлишича, шаҳарга тахминан ўн беш минг аскар бостириб кирган. Буларнинг қўпчилиги қораунаслар ва никудорийлар эканлар. Уларнинг бошликлари ясоққа етказилди, аскарлари эса ўша кунгек Мовароуннаҳр ва Туркистонга қайтариб юборилди.

Амир Темур Дехлида ҳаммаси бўлиб икки ҳафта турди. Хижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 22-сида, чоршанба куни утказилган кенгашда эса Самарқандга қайтиш ниятида эканлигини ҳаммага маълум қилди:

— Бўлди, энди. Етар! Биз улкан зафар қучдик. Хиндистондай катта бир мамлакатда дини исломни қайтадин барқарор этдик. Юртимизда ҳам қилатургон юмушларимиз кўп. Қайтамиз, бўлди!

Амирлар унга астойдил разм солдилар. Ҳазрат соҳибкирон ҳориган кўринарди уларнинг кўзига. Юзлари биркадар сарғайиб, кўзлари киртайиб кетган. Уни қандайдир оғир дард чулғаб келаётганди. Буни Шохмалик ҳам, Шайх Нуриддин ҳам, Гиёсиддин тархон ҳам сезишди. «Балким у ҳақлур, қайтганимиз маъқулдир»,— дейишди улар бир-бирларига тикилиб. Лекин бахтга қарши, қўпчилик амирларнинг бошида бошқача ҳаёл. «Нима, шунча йўл босиб, машаққатлар чекиб ва улимга тик бокиб, урушни охирига етказмай қайтиб кетамизму? Шунча ўлжани ташлаб-а?» Ҳа, уларга ўлжа керак. Фақат мўмай ўлжа бўлса бас, уларга. Ўлжа деганда отасини ҳам танимай-дурлар...

Хумоюн урду ўша 801 йил раби ул-охир ойининг 22-куни (1399 йил 4 январда) Ийдгоҳ ёнидаги Хожа жаҳон ҳовузи атрофидан кўчиб, Фирузободга, ундан Дехлидан саккиз курух масофада жойлашган Вазирободга бориб қўнди. Шу ерда Лиховар рожаси Баҳодир Бихорнинг элчиси келди. Элчи соҳибкиронга хожасининг бой совға-саломню итоаткорлик ва хизматкорлик изҳори битилган номасини топширди. Эртаси куни — раби ул-охирнинг 23-куни (1399 йил 5 январда) хумоюн мавкаб Вазирободдан кўчди ва Жовун дарёсидан кечиб ўтиб, Мирдавлат деган ерга келиб тушди. Шу ерда бир кун хордик чиқариб, эртаси, 6 январ куни Катаа деган мавзёга келиб тўхтадилар. Эртасига у ердан Боғи навга, ундан Асарга бордилар. Шу ерда икки кун тўхтаб, буёғига қандай йўл тутиш хусусида кенгаш қурдилар. Ҳазрат

сохибкирон бу сафар ҳам Самарканд ва Мовароуннахрга кайтиш мақсадга мувофиқ эканлигини айтди. Лекин Рустам барлос, амир Оллохдод ва Жаҳоншоҳга ўхшаганлар «урушни охирига етказиш керак», деб туриб олишди. Кўп талашиб-тортишдилар, бўлмади. Охири сулҳ ва тинчликни восита қилиб иш тутиш, фақат бўйин товлаганлари тақдирдагина қурол ишлатишга қелишиб олишди. «Беҳуда қон тўқилмасун!», деб қайта-қайта таъкидлади ҳазрат сохибкирон.

Шундай қилиб, Ҳиндистонда уруш давом этди.

Агар Рустам барлос, амир Оллохдод ва Жаҳоншоҳдек бообру ва муътабар амирлар оёқ тираб туриб олмаганларида балким иш бошқача бўлармиди? Амир Темурнинг кўнглидан айнан шу фикр кечди. Амирлардан бироз ранжиди ҳам. Айниқса, амир Оллохдоддан. У ҳеч тап тортмасдан «Аввал отга минма, мингандин кейин «фалон ерим оғрияпти» дема, — деди-я! Қандай беҳаёлик. Оғасига ўхшамаган экан. Ҳожи Сайфиддин, аксинча, босиқ, катта-кичикни фарқ қиладиган, сўзига эътибор берадиган одам. Иниси эса тескарис — бетга чопар одам бўлиб чикди. «Майли, шунча йўл босиб фалон ери чақа бўлмаган бўлса, яна от чопсин. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин!», — деди сохибкирон ичида. Таъзирини есин, деб урушнинг энг кизиқ турган ерига юборади уни. Эртаси куни нонуштадан кейин Рустам барлос билан амир Оллохдодни чақиртириб, урушнинг жиловини уларга топширди. Кейин бироз ўйлаб кўриб, Шохмаликни уларга қўшди. Эс-хушлик, мулоҳазалик одам. Ҳар ҳолда уларни биркадар жиловлаб туради. Хаддидан оширмайди.

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 26-куни (1399 йил 8 январда) Рустам барлос, амир Оллохдод, Шохмалик туманлари билан Асардан чикдилар ва Ҳиндистоннинг машҳур шаҳарларидан Мирт устига қараб юрдилар. Ўша Миртнинг метиндай мустаҳкам қалъаси бор экан, уни камал қилишга тўғри келди. Қўшинлар ўз мурчилларидан туриб, қалъанинг буржлари ва дарвозаларига қараб ўра қавлашга тутиндилар. Амир Шохмаликнинг таклифига кўра, қалъага тинчлик ва сулҳ таклиф қилиб элчилар юборилди. «Балким инсофга қелиб қолишар», деб ўйлашди. Лекин қалъа кутволи Илёс афғон сулҳга кўнмади ва ҳатто элчига дағаллик қилди: «Бир пайтлар ўша Туркистон тарафдин катта кўшин билан Тормоширин деганларнинг жаҳонгирлик таврин тутиб бу ерларга келган эркан. Локин шармандайи шармисор бўлиб қайтиб кетгон эркан. Айтиб қўй, ўша оксоқ Темурла-

рингга. Агар бошка оёғини ҳам ажралиб қолишни истамаса, яхшилик бирлан юртига қайтсун. Акс ҳолда...» Илёс афғон бўғини айтмади. «Унинг бошига ҳам Тормонширинни қуни тушади», демокчи бўлди, албатта.

Икки кундан кейин 1399 йил 10 январ кунн Мирт қалъа-си теварагида оғир жанглар бошланиб кетди. Лекин Илёс афғон туркистонликларни даф қилолмади. Эртаси кунн амир Оллохдоднинг йиғитлари қалъа деворига етиб, дарвозалардан бирини портлатишга муваффақ бўлишди. Кўпчилик шу дарвозадан қалъага бостириб кирди. Шаҳар ичкарисидаги жанглар ўша кунн кечгача давом этиб, охири зафар туғли лашкарнинг ғалабаси билан тугади. Илёс афғон асир олинди, Олий ўрдуга жўнатилди.

Раби ул-охирнинг сўнги кунн (1399 йил 8 январи) Ганганинг юқори окимида жойлашган Фирузпур ва Туғлуқпур қалъалари забтига жўнатилган амир Жа-хоншоҳ, Сулаймоншоҳлар ҳам зафар қучдилар.

Шу тарика қўшинларнинг катта қисми теварақ-атрофга тарқалиб кетгани сабабли Олий ўрду ҳам Дехлида қололмай, Ганга бўйига кўчиб келди. «Фалокат қаердан пайдо бўлишини ким билади?» Шаҳар аҳлининг яқинда юз берган хунрезликдан кейин кўтарилган газаби ҳали босилганича йўқ. Қўшинларга яқинроқ турган маъқул. Ҳазрат соҳибқирон шундай қилди. Лекин, Ганга бўйига кўчиб келганларини эртаси кунн кечга бориб ҳазрат соҳибқироннинг жароҳатланган ўнг қўлида қаттиқ оғрик пайдо бўлди. Табиблар кўриб ҳасмол чиқаётганини аниқлашди. Шу етмай турган эди, ўзи! Бусиз ҳам уч-тўрт кундан бери уни ўқтин-ўқтин безгак тутиб турган эди.

Шу пайт хабаргирлар хиндларнинг қўшини қирк саккиз кемага тушиб шу тарафга, Олий ўрду турган тарафга сузиб келишаётганлиги ҳақида хабар топиб келишди. Уларнинг дафъига ҳазрат соҳибқирон сонсизлар бўлинмасини юборди...

Кўп ўтмай, ҳумоюн ўрду Туғлуқпурга кўчиб ўтди. Ўша ерда жумоди ул-аввалнинг учинчи кунн (1399 йил 11 январи) амир Оллохдоднинг навқари Боязид кавчин Олий ўрдуга келди ва дарёнинг нариги тарафига беҳисоб хинд сипоҳийлари тўплангани ҳақида хикоя қилиб берди. Бошчилари Муборақхон деган кимса экан.

— Шу яқин орада кечув борму? — ҳазрат соҳибқирон Боязид кавчиндан сўради.

— Бор экан, олампадох! Биз буни ҳам аниқладик ва кечув бошига қуриқчилар қўйдик.

— Дуруст. Тезда кайтиб бориб кечув бошида турган кўриқчилар сонини кўпайтиринглар. Оллоҳдодга айтинг, нариги соҳилга кўчиб ўтишга хозирлик кўришсун.

— Хўп бўлади, аълоҳазрат! — дея чопар таъзим бажо келтириб, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузуридан чикди.

Эртаси куни сахарда зафар асар кўшинлар Гангадан кечиб ўтдилар. Ўтганда ҳам сал қуйроқдан, ҳиндлар кутмаган ердан ўтдилар. Ва икки-уч курух йўл босиб, душман лашкаргоҳининг ёнгинасидан чикдилар. Жанг оғир кечди. Муборақхоннинг ўн минг кишидан иборат сипоҳийлари зафар асар лашкарнинг йигитлари билан девдек олишдилар. Ўзлари ҳам анча талофат кўрдилар. Оллоҳдод билан амир Шохмаликнинг туманларидан кўп киши йўқлик водийсига равона бўлди.

Ҳиндлар билан яна бир тўқнашув Куйла деган тоғли водийда юз берди. Ҳазрат соҳибкирон ҳиндларга қарши амир Шохмалик билан Али Султон товачини юборди. Лекин улар бу нотаниш ва чангалзор ерда оғир аҳволга тушиб қолдилар. Улар бошда пистирмага дучор бўлиб, сўнгра қуршовга тушдилар. Агар Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Сулаймоншоҳ тумани билан ёрдамга келиб қолмаганларида, уларнинг ахvoli не кечишини худонинг ўзи биларди. Хуллас, улар ҳам галабага эришдилар. Ҳиндлар бошлиқлари Малик Шиха билан чангалзор ичида ғойиб бўлдилар. Шунга карамай, эртаси куни сонсаноксиз ҳинд лашкари мана шу Куйлага теvarак-атрофдан оқиб келабошлади. Ҳазрат соҳибкирон ҳам кўшинларнинг катта қисмини шу ерга йиғди. Жумоди ул-аввал ойининг 4- куни (1399 йил 12 январи) шу ерда катта уруш бўлди. Зафар асар лашкар душманга каттик зарба берди ва ўни тор-мор келтирди. Чангалзорлар ичида бўлган бу оғир урушда кўшинларга амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир ва улуг амирлардан Сулаймоншоҳ билан Шохмалик бошчилик қилдилар. Ҳиндларнинг тирик қолганлари гўр азобини тортиб тоққа қочиб кутулишди.

Шундай қилиб Куйла водийси ҳам душмандан тозаланди. Шундан кейин кўшинлар, фармони олийга биноан, яна дарёнинг нариги тарафига кўчиб ўтиб, ўз мурчилларида қарор топдилар. Лекин бироз нафасни ростлаб ҳордиқ чикаришга имкон бўлмади. Жумоди ул-аввалнинг 6- сиду (1399 йил 14 январи) Суволик тоғи ёнбағрида кўп сонли ҳинд сипоҳийлари тўпланиб, урушга шай бўлиб тургани хақида Олий ўрдуга хабар келди. Ҳазрат соҳибкирон ихтиёридаги бор лашкарни йиғиб йўлга чикди. Халил Султон билан Шайх Нуриддинга одам юбориб, ўзи

Суволикдан беш курух нарирокда лашкаргоҳ курди. Халил Султон билан Шайх Нуриддин туманлари билан эртаси куни чошгоҳда етиб келишди. Лекин ҳазрат соҳибкироннинг саломатлиги борган сари заифлаша борди. Буни шундай қараганда ҳам сезса бўларди. Тушлик пайтида Шайх Нуриддин ҳазрат соҳибкиронга астойдил разм солди. У ҳақиқатан ҳам ҳориган, юзлари бир қадар сўлиган эди. Лекин одатдагидек дардини сездирмасликка ҳаракат қиларди. Унинг одати шунақа ўзи. Дардга чидамли одам. «Дардни яширсанг, иситмаси ошкор қилиб қўяди», дейишади одамлар. Лекин у иситмасини ҳам яшира биларди. Шундай бўлса-да, амирлар унинг ичидан кечиб турганларини пайкаб, ваҳимага тушардилар. Лекин ундан буни сўраш ёки бирон таклиф айтишга ботинолмадилар. Ҳамма бирмунча вақт сукутга чўмди. Ўртадаги сукутни амирзода Халил бузди:

— Бобожон, сихат-саломатлигингиз яхшиму?

— Яхши, ўғлим, мана кўриб турибсан-ку! Отдаймен, — ҳазрат соҳибкирон набирасига қараб, мийиғида қулиб қўйди.

Амирлар бир-бирига маънодор қараб қўйишди. Сўнг «нима қилдик», деган маънода Халил Султонга назар ташладилар. Амирзода бошини оҳиста икки-уч марта ликиллашиб қўйди. Бу «айтайлик, бор гапни айтайлик», дегани эди. Шундан кейин ёш жихатдан улуғ бўлган Шайх Нуриддин сўз бошлади:

— Аълоҳазрат, мана ўзингиз кўриб турибсиз, уруш оёқлаб қолди. Ёғийнинг эрса жиддий қаршилиқ кўрсатишга мажбולי қолмагон. Аларнинг дафъини энди ўзимиз ҳам эплайдурмиз. Энди муборак ҳаётингизни хавфхатарга қўйишингизга мутлако эҳтиёж йўқдур. Ногаҳон ўқдин...

Ҳазрат соҳибкирон унинг гапини бўлди: «Ғазот урушининг икки нафъи бордур, бири — ушбу дунёнинг шон-шухрати, иккинчиси — чин дунёнинг мукофоти. Сизлар эрса мени ҳар иккала дунёнинг илтифотида маҳрум этмокчисиз. Йўқ, жаноблар, йўлимни тўсмангиз».

Қисқаси, амирлар уни кўндиролмадилар. Ҳазрат соҳибкирон урушнинг охиригача қўшин билан бўлди.

Суволик тоғи ёнбағридаги гайридинларга қарши уруш 801 йил жумоди ул-аввал ойининг 10-сида шанба куни (1399 йил 18 январда) бошланди. Зафар асар лашкарнинг ўнг қанотини амирзода Пирмуҳаммад билан Жаҳоншоҳ баҳодир бошқардилар, сўл қанот билан ғулда Шайх Нуриддин билан Шохмалик турдилар. Ҳазрат соҳибки-

ронни эса захира олдида туришга кўндирдилар. Бу уруш икки кун давом этди ва оқибатда Миёнпур вилоятига қарашли Бикри, Шакки сарсона ва Қўндур деган ерлар ғайридинлардан тозаланди.

21 январ куни аскарлар тоғнинг нариги ёнбағрига ўтиб олдилар ва Кука деган ерда ҳиндларнинг Рожа Рин бошчилигида турган катта кучларига зарба бердилар. Лекин Суволик тоғларидаги уруш енгил кўчмади. У 801 йил жумоди ул-охир ойининг 16- синасига (1399 йил 23 февралгача) давом этди ва ҳар икки тарафдан кўп одамнинг ёстиғини қуритди. Айниқса, калин чангалзорларда юриб уришиш бениҳоят оғир бўлди. Ҳиндлар эса ҳали ёнбошдан, ҳали орқадан келиб, зафар асар лашкарга кўп зарар-зиён етказардилар. Бундай шароитда қутилган ғалабага эришиш амримаҳол. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда улуг амирларни йиғиб, от устидан чонғи ўтказди. Баъзилар нияда гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳужум қилиш керак десалар, баъзи амирлар чангалзорни теварак-атрофдан ўраб олиб уруш олиб боришни маслаҳат бердилар.

— Йўқ,— деди ҳазрат соҳибқирон бир дақиқа ўйлаб қўриб,— гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳаракат қилатурғон бўлсак, унда кучларимиз парчаланиб кетиши мумкин. Парчаланган қўшинни енгил осон бўлади. Поёнсиз чангалзорни эса қандай қилиб ўраб олиш мумкин? Бу ерда бир хийла ишлатиш даркор. Яхшиси, келган йўлимизнинг теварак-атрофида пистирмалар қўйиб, қолганлар бирлан Хуму дарёсининг нариги соҳилига чекинайлик ва Жинова дарёсига туташ далага бориб ўрнашайлик. Душман бизни чекинди деб, ўзи ҳужумга ўтади. Ана ўшанда... — ҳазрат соҳибқирон буёғини айтмади. Фақат қафтини остин-устин қўйиб ишқалади. Буни ҳамма тушунди. Бу — «уни мажаклаб ташлаймиз», дегани эди.

Хуму билан Жинова дарёларининг оралиғи кўм-кўк дала ва экинзор экан. Даласида юмуш қилиб турган дехқонлар узокдан ноганиш лашкарни қўриб туғри келган тарафга қараб тумтарақай бўлиб қоча бошладилар.

— Уларга тегманглар. Кимда-ким бирон одамга зарар-заҳмат етказгудай бўлса, ясоққа тортилсун! — деб буюрди Амир Темур.

Хулласи калом, тоғ бағрида ва чангалзорда ўрнашиб олган ҳиндлар зафар туғлик лашкарни чекинган ҳисоблаб, ордидан тушдилар ва таъқиб қилиб, Хумудан ўгдилар. Шу ерда пистирмадагилар уларнинг чекиниш йўлларини тўсиб қўйдилар. Асосий уруш икки дарё оралиғидаги кенг далада бўлди. Бу ерда урушиш бирқадар енгил эди.

Мухими, тарафлар бир-бирини кўриб туриш имкониятига эга эдилар. Чор атрофдан куршаб олинганига қарамай, ҳиндлар жон-жаҳди билан урушдилар. Лекин кучлар тенг эмасди. Охири улар мағлуб бўлдилар. Хуму рожаси асир олинди. Шу билан Суволик тоғи теварагидаги катта бир мамлакат ишғол этилди.

Жумоди ул-охир ойининг 23-сида, душанба куни (1399 йил 2-мартда) Лиховар вилоятига юборилган кўшинлар ҳам зафар кучиб қайтдилар.

Ўша кунлари ҳазрат соҳибкироннинг Қашмирга, шох Искандар ҳузурига жўнатган элчилари: Ўлжой Темур Тўхта билан мавлоно Нуриддин Олий ўрдуга қайтиб келишди. Маълум бўлишича, улар элчилик вазифасини тескари бажариб келишибдилар. Уларга «Шох Искандар йигирма саккиз кундан кейин фалон куни бизни Синд дарёсининг бўйида кутсун!», деган буйрукни етказиш топширилган эди. Элчилар бўлса дўпписини олиб кел, деганларида бошини кесиб келибдурлар қабилида иш тутибдилар. Яъни, Шох Искандардан бор-йўғи уч минг бош наслдор от талаб қилибдилар, ҳолос. Ҳазрат соҳибкирон элчиларга танбех бериб, қайтадан Қашмирга жўнатди.

Шундай қилиб, Ҳиндистон муҳобараси Жинова дарёси бўйида тўхтатилди. Олти ойдан сал ортиқроқ (1398 йил 15 август — 1399 йил 3 март) давом этган бу урушда Синд дарёсидан то Дехли ва унинг атрофларигача бўлган ерлар забт этилди. Лекин Амир Темур бу мамлакатни ўзининг улкан империяси таркибига қўшмади. Мамлакатни унинг ўз ҳукмдорлари қўлига топшириб, беҳисоб ўлжалар билан отини Самарканд ва Мовароуннаҳрга қараб бурди. Жўнаш олдидан эса, одат бўйича, Мовароуннаҳр, Бағдод, Шом, Миср, Рум, Дашти кипчок ва бошқа мамлакатларга махсус чопарлар билан фатҳномалар юборди.

Хумоюн ўрду Самарканд сари 801 йил жумоди ул-охир ойининг 21-куни (1399 йил 29 февралда) отланди. Лекин, бахтга қаршн, Дандона сойидан ўтганларидан кейин, ҳазрат соҳибкироннинг саломатлиги оғирлашиб қолди ва уни миҳоффага ўтказиб олишга мажбур бўлдилар. Олти курух йўл босгач, калин бир чакалакзордан чиқиб қолдилар. Шу ерда кичик шикор уюштиришди. Шу аснода амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Рустам баҳодир ва амир Сулаймоншоҳ Лиховардан келиб, улуғ лашкарга қўшилдилар. Шикордан сўнг ҳазрат соҳибкироннинг амр-фармони билан туманот, ҳазоражот ва садажотларнинг

кайси йўлдан ва қай тартибда ҳаракат қилиши белгиланди.

Жумоди ул-охирнинг 28-куни (1399 йил 7 мартда) саккиз курух масофани босганларидан кейин, ҳамма тарафи экинзор ва боғу роғлардан иборат бир обод ердан чиқиб қолдилар. Бу нузхатгоҳ Қашмир билан туташ бўлиб, Жаҳон деб аташар экан уни. У ердан кечкурун Дандона дарёсининг соҳилига чиқдилар ва шу ерлик деҳқонларнинг кўмаги билан қурилган кўприкдан эсон-омон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олдилар. Эртаси куни ражаб ойининг биринчи куни (1399 йил 9 мартда) йигирма курух йўл босиб, Шанобод деган ерга, эртасига эса қалъайи Буружога келиб тушдилар. Шу ердан юқорида тилга олиб ўтганимиз Чўли жалолӣй бошланди. Ундан ҳам эсон-омон, бирон талофот кўрмай, ўтиб олдилар ва ражаб ойининг 3-си, сешанба куни (1399 йил 11 март) Синд дарёсига чиқдилар. Бу ерга бир ҳафта олдин юборилган амир Пир Али бошлик дурадгорлар дарёга пишиқ бир кўприк қуриб қўйишган экан, қўшинлар ва чорполар бу асов дарёдан қийинчилик тортмай ўтиб олдилар.

Йўлнинг буёғи хавф-хатарли эди. Яна ўша тутқич бермас афғон қабилалари...Шуни ҳисобга олиб, йўл атрофида борувчи қоровуллар сони кўпайтирилди. Мазкур ойнинг олтинчи куни (1399 йил 14 мартда) қўшинлар Нанграхарга келиб қўндилар. Қалъанинг деворлари бирмунча қулаб қолган экан, ҳазрат соҳибкирон шу ерда уч кун қолиб уни тузаттирди. Ражаб ойининг 10-куни (1399 йил 18 март) Қарбош доводидан ўтиб, шайх Аҳмадхўжа афғоннинг лангарига келиб тушдилар ва уни зиёрат қилдилар. Ундан Асикан деган жойга бориб яна бир авлиё — Шайх Абдални зиёрат қилдилар. Ниҳоят, ражабнинг 12-сида (1399 йил 20 мартда) Кобулга келиб тушдилар. Ҳазрат соҳибкирон одатдагидек қўшинни шаҳарга киритмади. Лашкарни бундан аввал ўзи қурдирган Жўйи нав наҳри бўйидаги Бодом отлиқ бир манзилда тўхтатди. Кобул ғорат қилинмасун, деб шундай қилди.

Шу кеча ҳазрат соҳибкирон Жўйи нав бўйида тунаб қолди. Аммо ҳориган ва чарчаган бўлишига қарамай алламаҳалгача ухломмади. Бибиҳонимни эслади. Бундан олти ой муқалдам улар шу ерда хайрлашгандилар. Ўшанда ҳазрат соҳибкирон ундан «бегим сизга Ҳиндистондин нима олиб келай?» деб сўраганда, у «азиз бошингиз омон бўлса, бизга шўнинг ўзи кифоя, ҳазратим», деб жавоб қилганди. «Қани энди ҳозир ёнимда бўлганда

эди, дардимга малҳам бўлармиди?» деб ўйлади ҳазрат соҳибқирон.

Эртаси кун (1399 йил 21 мартда) ҳумоюн мавкаб Бодомдан чикди ва Хармис довонига қараб йўл олди. Довонга кўтарилганларида Новхашак деган ерда совук таъсирида ҳазрат соҳибқироннинг кўлида катта шиш пайдо бўлди. Оғриқ шу қадар кучайдики, унга одам боласининг чидаш амри маҳол эди. Лекин ҳазрат соҳибқирон тишни-тишга қўйиб бўлса ҳам чидади. Бир пайт бир қадам ҳам орқада қолмай миҳоффа ёнида келаётган табиби хос мавлоно Шамсиддин Табризийга «яқинроқ келинг» деб ишора қилди. Табиб ирғиб отдан тушди ва унинг олдига чопиб борди.

— Лаббай, олампаҳо! — деди табиб. Ҳозир у мендан «оғриққа чидаб бўлмаётибди, даъвосини топ!», дейди деб ўйлабди. Тахмини тўғри чиқади. Амир Темур ундан бошқа нарсани суриштирди.

— Амирзода Мироншоҳ бирлан Шохрухдин хотиржам-миз. Навқарлари келиб кетишди. Аҳлу аёли бирлан эсон-омон эрканлар, худога шукр. Локин Самарқанддин дарак йўқ, — ҳазрат соҳибқирон бир оз безовталанди, — шахзодалар мирзо Умар, Улугбек, Иброҳим Султон, Ижил мирзо ва бошқалар тинчму эрканлар? Амирзода Муҳаммад Султондин ҳам дарак йўқ. Бирон кори ҳол бўлгону, бунинг биздин яшираётгонмикинлар? Сиз нима дейсиз, мавлоно?

Табиб кўриб кетди ва ёқасини ушлаганча бошда бир нима деяолмай турди. «Во ажабо, ўзи не ахволда-ю, болаларининг ташвишини тортиб ўлтирибди», деди у ичидан. Сўнг ўзини қўлга олди:

— Йўғе, таксир, худо сакласун!

Амир Темур табибга ишонмади. Чунки табиб зотини яхши билади. Улар «дардга дард қўшилмасун», деб ҳеч вақт беморга тўғрисиини айтишмайди. Аксинча, ёлғон-яшиқ билан уни овунтиришга ҳаракат қиладилар. Ҳазрат соҳибқирон табибдан бир гап чиқмагач, «бир қор-қол бўлган, у ҳам мендин яшираётир», деган фикрга келди. Ташвиши ортди. У Жете худудида лашкар билан турган амирзода Муҳаммад Султондан ҳам ташвишланди. «Тинчму эркан у? Мўғуллар зарар-зиён етказмадимиз эркан, унга?» Охири бўлмади. Қўнгилга бир-биридан даҳшатли фикрлар келаверди. Шохмаликни чақиртирди. Нима бўлганда ҳам содиқ одами. Балким у айтар бор гапни. Қурчибоши бориб амир Шохмаликни чақириб келди. Лекин у ҳам табибга ўхшаб аввал таажжубланди, кейин, «тинчлик, аълоҳазрат, тинчлик, ташвишланмангиз», деб

уни юпатмоқчи бўлди. Барибир, ҳазрат соҳибкирон тинчимади. Қандайдир шубҳа-гумонлар ичини мушук бўлиб таталайверди.

Хайрият, ўша кечаси Нохушакдан уч курух ўтганларида Хиротдан амирзода Шохрухнинг навкари келиб қолди. Амирзода аҳлу аёли билан тинч, соғ-саломат эканлиги маълум бўлди. Ражаб ойининг ўн олтинчисида, душанба куни (1399 йил 24 март) Самарқанддан ҳам чопар келиб, маҳд улё Сароймулк хоним ва шахзодаларнинг тинч-омон эканлигини маълум қилди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкироннинг кўнгли биркадар таскин топди. Ва ҳатто огригини ҳам унутди...

Ражаб ойининг ўртасида, чоршанба куни, улар Саробдан чиқиб, Боғлонга қараб йўл олдилар. Сўнг Қорабулоқдан ўтиб, ўша ойнинг 20- куни (1399 йил 28 март) Самангонга келиб тушдилар. Эртаси куни ҳумоюн ўрду Хулмга келиб қўнди, 30 март куни эса Термиз кечувининг қаршисида тўхтади. Аввалдан кўприклар қуриб қўйилган экан, лашкар ва чорполар бирон қийинчиликка учрамай, бу азим дарёдан эсон-омон ўтиб олдилар.

Ҳазрат соҳибкирон гап-сўз бўлмасин деб, соғлиги заиф бўлишига қарамасдан, кўприк бошида отига миниб олди. Кўприкнинг нариги бошида уни Сароймулк хоним, Мирзо Улуғбек ва Термизнинг саййидлари, шунингдек, шаҳарнинг машҳур кишилари зўр тантана билан кутиб олдилар. Ҳазрат соҳибкирон Термизда бир-икки кун тўхтаб ўтди. Ўша келиб тушган куни Султон Саодатга борди ва Ҳиндистон сафарида бирга бўлган Алоулмулк Ховандзоданинг уйига тушди. Алоулмулк ва унинг қариндошлари ўша кеча ҳазрат соҳибкирон ва улуғ амирлар шарафига катта зиёфат беришди. Ойнинг 24- куни (1399 йил 1 апрел) у Жаҳоншоҳ кишлоғига борди. Эртасига йўлга чиқиб, Турки гармоба кишлогидан ўтиб, ўша ойнинг 26- куни (1399 йил 3 апрел) Дўсрахин деган ерга келиб қўнди. Шу ерда уни амирзода Шохрух билан Мирзо Умар кутиб олдилар ва ҳазрат соҳибкиронга муносиб пешкашлар тортиқ қилдилар.

Шаъбон ойининг биринчи куни (1399 йил 8 апрел) ҳумоюн ўрду ажойиб боғ-роғлар ва зилол сувлари билан жаннатни эслатувчи Кешга келиб тўхтади. Ҳазрат соҳибкирон ота юртида икки ҳафта қолиб кетди. Гумбази Саййидон ва Дор ат-тиловатга бориб ота-онаси ва тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирнинг турбаларини зиёрат қилди, пир Шамсиддин Қулолнинг хонақосига бориб бир кеча

тунади, юртга катта ош бериб, ота-онаси ва шу муборак масканда ўтган улуғларнинг руҳини шод қилди. Мозорлар, масжиду мадрасалар ва етим-есирларга ўзига муносиб садақалар улашди. Қолган вақтини Оксаройда кечирди ва ярасини муолажа қилдириш билан машғул бўлди. Давлат ва лашкарнинг кундалик юмушлари билан ҳам шуғулланди.

Кешга келиб тушганларининг учинчи куни кечкурун ҳазрат соҳибкирон Ҳиндистон муҳобарасида иштирок этган амирлар ва аркони давлат шарафига катта зиёфат бериб, уларнинг ҳар бирини муносиб тухфалар ва суюрғолот билан сийлади. Хотинлар ва шахзодаларга ҳам қимматбаҳо совғалар улашди. Совға-саломдан сипоҳийлар ҳам баҳраманд бўлишди. Эртаси куни нонуштадан кейин ўтказилган курик пайтида уларнинг ҳар биттасига ўттиз динордан пул берилди.

Ўша катта зиёфат берилган куни кечкурун табиб ярага янги малҳам қўйиб, қўлини боғлаб кетгандан кейин, ҳазрат соҳибкирон Сароймулк хонимнинг хонасига ўтди. Ўша кеча ҳазрат соҳибкирон кўпдан бери азоб бериб турган қўл оғригини ҳам тамом унутди...

Ўн бешинчи куни нонуштадан кейин, ҳумоюн ўрду Кешдан кўчиб Самарқандга йўл олди. Рудакда бир кун дам олингач, эртасига шаъбоннинг 16- куни (1399 йил 23 апрел) Чоҳар рабобга, сўнг доводдан ўтиб, жумаъ куни (1399 йил 25 апрел) Тахти қорачага, ундан эртаси куни Самарқанддан тахминан уч фарсах масофада жойлашган Қоратепага етиб келдилар ва ўзи илгари шу ерда қурдирган Жаҳоннумой боғига тушдилар. Сўнг якшанба куни (1399 йил 27 апрел) Давлагобод номи билан шўҳрат топган чорбокка келиб бир кун истироҳат қилдилар.

Тантаналарнинг каттаси Қонигилдаги Боғи дилқушода, ўша ойнинг 21- сида, душанба куни (1399 йил 28 апрелда) бўлди. Самарқанднинг кун чиқиш тарафида, ундан тахминан бир фарсах масофада ўринлашган бу нузхатгоҳ турли-туман, катта-кичик чодирлар билан тўлди. Улар турли мамлакатлардан келган элчилар, уламо ва фузало, шахзодалар, аркони давлат ва ҳазрат соҳибкироннинг хотинлари учун тикилганди. Тўю томошалар уч кеча-кундуз давом этди. Биринчи куни тумонат одам олдида Ҳиндистондан олиб келинган ўлжалар намоиш этилди. Филбонлар ўша узок мамлакатдан олиб келинган бир юз йигирма нафар филни ҳам ҳамманинг назаридан ўтказишди. Ўлжалар орасида Султон Маҳмудхон хазинасидан олинган беҳисоб қимматбаҳо дуру жавоҳирлар ҳамманинг

кўзини куйдирди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда Ҳиндистонга жунаб кетаётганда бегимга айтган бир гани эсга тушди. У ўшанда суюкли хотинига «Сизга Ҳиндистондин нима олиб келай?», — деб сўраган эди. Сароймулк хоним бўлса, ҳаммага кўз-кўз қилинаётган ўлжаларга безътибор ўлтирарди. Бошқа хотинлар бўлса улардан кўз узолмасдилар. Айниқса, Чўлпон Малик.

Ҳазрат соҳибқирон намойиш тепасида турган ҳазинадорни чақиртирди ва унинг қулоғига бир нималарни шивирлади. Ҳазинадор бош иргаб унга «хўп» деди ва ўлжалар жам қилинган ерга қараб чошиб кетди. Хиёл ўтмай, дуру жавоҳирлар билан лиммо-лим сандуклардан тўққизтасини хизматкорларга кўтартириб подшоҳ ва хотинлари ўлтирган тўтрбурчаклик ўн иккита сирланган устунларга ўрилатилган куббалик айвонга олиб келиб, хотинларнинг олдига қатор қилиб қўйди. Бу уларга аталган тўхфа эди. Ҳамма ўз улушини олди, лекин Сароймулк хоним ҳеч нима олмади ва ҳатто сандукка киё ҳам бокмади. Шундан кейин ҳазинадор ҳазрат соҳибқироннинг ишорати билан, фил суягидан нақшдор қилиб ишланган олтин қутичани олиб келиб унинг олдига қўйди. Қутичанинг қопқоғини кўтариб Сароймулк хонимга таъзим қилди. Қутичанинг қопқоғи кўтарилиши билан офғоб нуридан ҳам кучлироқ бир нур таралди. Қутичанинг ичидаги нарсa мамлакатнинг бир йиллик хирожи қимматида бўлган ўн икки мисқол вазидаги руммоний лаъл тоши экан. Афсуски, бегим қутичага ҳам эътибор қилмадилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳайрон бўлди: «Қизик? Нима, совга ёкмадимۇ? Ё бўлмаса бунинг бошқа сабаби борму!» Охири чидамади ва ундан охиста сўради:

— Бегим, нима, совгамиз Сизга маъқул бўлмадимۇ?

— Йўқ, ақсинча, ҳазратим. Совгангиз бебаҳо. Қуддук.

— Унда нега аларнинг биронтасини қабул қилмадингиз?

— Нега ундай дейсиз, ҳазратим. Совгангизни аллақачонлар қабул қилганмиз.

— Қани?

— Мана! — Сароймулк хоним қўлини ҳазрат соҳибқироннинг елкасига ташлади.

Сароймулк хонимнинг зукколиги ҳаммани лол қолдирди. Шу ерда утирган хотинлар, чухралар, хизматкорларни ҳам, ҳазрат соҳибқироннинг ўзини ҳам.

Ўша ойнинг 22-сида, сешанба куни (1399 йил 29 апрел) Амир Темури шаҳарга кучиб ўтдилар. Туғри бориб Қусам ибн Аббоснинг муборак қабрини зиёрат қилдилар, ундан

утиб Туман огонинг хонақосига бориб тушдилар ва ўша муборак манзилда тунаб қолдилар. Эртаси куни шундайгина қалъа девори ёнида, Сиёб ариғи бўйида жойлашган Боғи чинорга бориб, ўзининг Накши жаҳон аталувчи қасриги тушди. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон Хиндистон фатҳи шарафига Самарканди фирдавсмонанднинг қоқ ўртасида шу оқила хотинига атаб, бир олий масжид бино қилишга қарор берди. Шу мақсадда муборак рамазон ойининг 4- куни (1399 йил 10 май) моҳир муҳандислар, чапақдаст меъморлар ва қўли гул усталарни чиқариб, уларга олий иморатнинг тарҳини қизишни топширди. Қурилишга маъсул саркорлар тайинлади. Саркорларга бир-икки кун ичида сангтарошлар, нажжорлар, ғишт терувчилар, ганчкор ва гилкор усталарни жамлаш вазифаси юкланди. Қурилишга беш юз сангтарош тўпланди, яна беш юз киши тоққа тош қўчириш юмушига жўнатилди. Тоғдан тош ташиш учун тўқсон беш нафар тоғ шуқуҳли филлар ажратилди. Масжид ҳар бирининг баландлиги етти газдан бўлган 480 тош устун асосида қуриладиган, пештоқ ва деворлари ташқарисидан ҳам, ичкарисидан ҳам, мармар тош билан қопланадиган бўлди. Саҳнига мармар суна ва бўстон қурилиши режалаштирилди.

Бир ҳафтадан кейин қурилиш ишлари бошланиб кетди. Шарафиддин Али Яздий ва Ғиёсиддин Алиларнинг маълумотларига қараганда, ушбу масжид қурилишига шахсан соҳибқироннинг ўзлари бош бўлган. То қурилиш поёнига етгунча ўша қурилиш қаршисида жойлашган Туман огонинг хонақасида турган.

Масжид қурилиши бошланган кунлари яна бир хурсандчилик бўлди. Кун вақтдан бери Жете билан Туркистон ҳудудини муҳофаза қилиб турган амирзода Муҳаммад Султон Самарқандга эсон-омон қайтиб келди. Ҳазрат соҳибқирон нури дийдаси, салтанат боғининг умидли ниҳолини соғу саломат қўриб, қанқоқ қўнгли таскин топди.

ИРОҚИ АРАБ ВА ШОМНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ

Айни ўша кунлари, пойтахт Самарқандда жомеъ мас-жидининг қурилиши жадал олиб борилаётган бир пайтда, Озарбайжон тарафдан бир-биридан нохуш хабарлар кела бошлади. Бағдодни идора қилиб ўлтирган Султон Аҳмад жалойир билан Илончикда ҳукмфармо бўлиб турган иниси Султон Тохирлар Гуржистон подшоҳи Гургенхон Жонибек билан тил бириктириб исён қўтарибдилар. Исёнчиларга Авникда турган Саид Али Шакий ҳам қўшилиб кетибди. Султон Аҳмад жалойир, Султон Тохир, Саид Али Шакий ва гуржийлар Озарбайжон қишлоқларини ўхтин-ўхтин босиб талай бошлаганлар. Қўл ўтмай, улар Табриз оstonаларида пайдо бўлибдилар ва унга қарашли қишлоғу овулларни беармон ғорат қилиб, мусулмонларнинг уйларига ўт қўйибдилар. Амирзода Абубакр, амирлардан Султон Санжар, Хожи Абдулла, Муҳаммад Қирғовун ва Шох Муҳаммад тавочи бошчилигида уларнинг дафн учун Султониядан жўнатилган қўшин бу ишнинг уддасидан чиқолмади. Аксинча, мағлуб бўлиб қайтди.

Хўш, Мироншоҳ-чи? У нима қилиб ўлтирибди? Ахир, унга Ироқ ва Озарбайжонни муҳофаза қилиш топширилмадиму?! Нечун бунга йўл қўйди? Ҳазрат соҳибқирон Ҳиндистон сафаридан қайтишда амирзода Мироншоҳ Хой теvaraғида шикор қилаётиб, отдан йиқилгани ва мияси каттик чайқалиб, уч кеча-кундуз эс-ҳушига келолмай ва туз татимай ўсалланиб ётганини эшитган эди. Умуман, амирзода Мироншоҳ кейинги пайтларда тамом ўзгариб кетди: каттик ичадиган, теvarак-атрофига лаганбардор ва бузуқи одамларни тўнлаб олиб, айшу ишратга муккасидан кетди, давлат ва салтанат ишларига кам эътиמודли бўлиб қолди. Бундан уч-тўрт йил мукаддам эса у тамоман бошқача одам эди. Давлат, раият ва лашкар ишлари билан мунтазам машғул бўларди ва ҳатто узок Фарангистон билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиб, хайрли ишга қўл урганди. Ҳазрат соҳибқирон Султонияга фарангларнинг архиепископ Иоанн, Пайо де Сато Майор, Эрнан Санчес де Паласуэлос каби элчилари келиб-кешиб турганларини эшитиб ўглидан қўп хурсанд бўлганди. «Хайрият, Мироншоҳ мирзо салтанатимизнинг шавкатини орттиришда саъй-ҳаракат қўрсататурғонга ўхшайдур», деб ич-ичидан сўнгганди, у ўшанда. Энди-чи? Афсусу надоматлар бўлсинким, амирзода Мироншоҳни энди ҳеч ганиб бўлмайдиган бўлиб кетибди. Табриз ва Султониядан келиб турган хабарларга қараганда, у хазинанинг

эшикларини катта очиб қўйиб, уни лашкар ва амирларга талатганмиш. Баъзида бозор-учарга чикиб, дўкондордан ўзига ёккан молни акчасини тўламай олиб кетар экан. Баъзи пайтларда мутасадди одамларни чақиртириб, бирон иморат қуришни буюрар, эртасига эса бус-бутун иморатни буздириб ташлатар экан.

Ха, у Султонияга келгач, отасининг хазинасини якин кишиларига тақсимлаб берди. Бу ишлари ўзидан сахий сифатида ном-нишон қолдириш учун қилди. Амирзода бошқа бир қанча ишларга ҳам қўл урди. Бир пайт тамом лашкарни жамлаб бесабаб Бағдод устига от сурди, Табризда исёндан дарак топиб қози калон ва ўзининг гумашталарини тигдан ўтказди. Ўша йилнинг (1399 йилнинг) ёзида Саид Али Шакийдан гумон қилиб, унга қарши қўшин тортди ва вилоятини ғорат қилди. Ва хатто, кунлардан бир куни ҳарами мухтарамаси Хонзода бегимга тўхмат қилди ва уни беҳуда ҳақоратлади. Бегим қойиб, далил-исбот талаб этганда, уни қаттиқ қалтаклади. Бу бир-икки бўлмади, балки тез-тез такрор бўлиб турди. Амирзода хатто ҳеч қандай далил-исботсиз хотинини вазири Давлатхўжа инокка ўйнаш қилди. Хонзода бегим ҳаммасига: беҳуда ҳақоратларга ҳам, сабабсиз қалтакланишларга ҳам чидади-ю, аммо тўхматни кутаролмади. Охири, бошини олиб Султониядан кетиб қолди ва Самарқандга келиб, ҳамма гапни хазрат соҳибқиронга бирма-бир айтиб берди.

Амир Темур ўғлининг қилмишларидан дарғазаб бўлди ва шахсан ўзи бориб, Ирок ва Озарбайжонда тартиб ўрнатишга аҳд-паймон қилди.

Ва яна айнан ўша кунлари Шомдан ҳам нохуш хабар олинди. Миср султони Сайфиддин Барқук катта қўшин билан Шомга отланибди. Ваҳоланки, Шомнинг ўзида ҳам вазият яхши эмас эди. Бу ерда Амир Темурга қарши қучлар ғимирлаб қолишганди. Балким Сайфиддин Барқукнинг юриши билан мана шу тескаричи қучлар ўртасида бирон алоқа бордир? Бу худо хоҳласа якин орада маълум бўлиб қолади, албатта. Лекин содир бўлган вазиятни эътибордан четда қолдириб бўлмасди. Буёқда Рум қайсари ҳам қилич қайраб турибди. У ҳам алланималарни режалаб ўлтирибди.

Демак, яна уруш-таловлар бўлади, қон тўкилади. Ахир катта ва ҳавф-хатарларга тўла Ҳиндистон юришидан қайтганига тўрт ой ҳам бўлганича йўқ-қу. Самарқандда бошлаб қўйган қурилишларни охирига етказиш, Шаҳрисабзни қайта қуриш хусусида режалаб қўйган

ишлар нима бўлади? Унга умр етармикин, бу аҳволда? Бу фақат яратган эгамнинг ўзига аён. Шулар баҳонайи сабаб бўлиб Озарбайжон юришига ҳозирлик кўришга мажбур бўлди у. Теварак-атрофга, барча вилоят ва ўлкаларга лашкар йигиб келиш учун тавочи ва жарчилар юборди, амирлардан Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, Жаҳонмалик ва Пирмуҳаммад Пўлодларни туманлари билан Ҳиротга, амирзода Шохрухнинг ихтиёрига жўнатди. «Шаҳзода бирлан кўшилиб Озарбайжон сафарига ҳозирлик кўрингиз!» — деб буюрди уларга. Тилга олинган амирларнинг кетидан тумани билан амир Сулаймоншоҳ ҳам Хуросонга жўнаб кетди.

Амирзода Шохрух юқорида номлари зикр этилган амирлар етиб келишлари ҳамоно, Хуросоннинг тамом лашкарини йигди ва Бастом — Домгон йўли билан Озарбайжон сари йўл олиб, Жожирмда лашкаргоҳ курди. Шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг чонари Таваккал қарқара етиб келиб, Мовароуннаҳр билан Туркистон кўшинлари Жайхунни кечиб ўтганликларини хабар қилди. Шу билан бирга ҳазрат соҳибкироннинг «Шохрух кўшини билан Шайхун орқали Астробод ва Сорига қараб йўл олсун!» — деган буйруғини ҳам етказди. Хумоюн ўрду эса Мовароуннаҳр ва Туркистон лашкари билан Бастом ва Домгон йўли билан ҳаракат қиладиган бўлди. Амирзода Шохрух буйрукка биноан, кўшинларни Шайхун йўлига бурди. Лекин бу йўл беҳад машаққатли ва ноқулай экан. Муҳими, унинг теварак-атрофида ўтлов ва яйловлар йўқ эди. Шунингдек, сув ҳам. Оқибатда одамлар кийналди. Чорпонинг бир қисми эса ўтсизлик ва сувсизликдан нобуд бўлди. Шу тарика амирзода Шохрух, амир Сулаймоншоҳ, Шайх Али баҳодир ва бошқалар не-не азоб билан Фирузкўҳга етиб олдилар.

Ҳазрат соҳибкирон юриш олдидан амирзода Муҳаммад Султонни Самарқанд ва Туронзамин забтига, Умаршайх мирзонинг ўғли — амирзода Искандарни Андижон билан Фарғонага тайинлади. Улуғ амирлардан Бердибек, Сор буго, Ҳожи Сайфилдин, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Сиддик баҳодир, Тобон баҳодир, Аргуншоҳ ахтачи, Илёсхўжа, Шайх Али баҳодирлар Мовароуннаҳр, Туркистон ва Фарғона сарҳадлари муҳофазасига тайинландилар.

Шундай қилиб, тарихга Ироқ, Озарбайжон ва Шом устига қилинган етти йиллик уруш номи билан кирган бу катта ҳарбий тадбир хижрий 802 йилнинг 8- муҳаррамида (1399 йилнинг 10 сентябрда) бошланди. 1404 йилгача

давом этган урушда Ироқи араб билан Шом узил-кесил бўйсундирилди. Туркия сулғони Боязид Йилдирим Анкара остонасида тор-мор келтирилди.

* * *

Зафар туғли лашкар Жайхундан ўтгандан кейин Балхнинг Ҳиндувон марғузориға келиб кўнди. Ҳазрат соҳибқирон, хорик одатиға кўра, ўша куни ва эртаси нонуштаға қадар Балхда ўтган азиз-авлиёлардан хожа Уккоша, Султон Аҳмад Ҳазравия, Фазл Аёз, Суфён Сурийларнинг хайр асарлик мазорларини зиёрат қилди, у ернинг шайхлари, хофизлари ва жорубкашларига садақалар улашди. Шу ерда Балх доруғаси Ёдгор барлос Ҳазрат соҳибқирон ва улуг амирлар шарафига катта зиёфат ўтказди, уларнинг ҳар бириға муносиб пешкашлар тортди. Сарик қамишға етганларида Ҳиротдан Милкат оғо, Гавҳаршод бегим ва Шохруҳ мирзонинг фарзандлари келиб Ҳазрат соҳибқиронни зиёрат қилдилар. У шу ерда Милкат оғонинг бир яшар фарзанди амирзода Суюрғотмишни келишининг қулидан олиб, ўзининг қутли назаридан кечирди ва шаҳзодани дуо қилди.

Хумоюн мавқаб Сарик қамишда бир кун хордик чиқаргач, у ердан кўчиб яна йўлга тушди. Бир неча марҳала йўл босганларидан кейин Ҳазрат Аҳмад Жомнинг табаррук манзилгоҳиға бориб тўхтади. Шу ерда чапдаст суворийлардан бир қўшинни амирзода Рустам бошчилигида Форс тарафға жўнатди ва «оғонинг амирзода Пирмуҳаммад билан иттифок бўлиб Бағдод устиға от суринглар!», деб буюрди. Амир Суюнчак баҳодирни ҳам, икки минг сара отлик аскарни билан, унга қўшди.

Олий ўрду билан Шохруҳ баҳодирнинг қўшинлари Мозандоронда бир-бириға қўшилдилар.

Амирзода Мироншоҳ Ҳазрат соҳибқироннинг Мозандоронға келиб тушигани хабарини олиб келганларида Табриз ёнидаги Кумтепа марғузорида гумашталари билан айш-ишрат суриб ётган эди. У қарийб икки ҳафтадан бери шу ерда эди. У хатто отасининг дарагини Табризға келиб тушган амир Сулаймоншоҳдан эшитди. Эшитган ҳамона кўркканидан бир зумда қайфи таркаб, хушёр тортди ва шу заҳотиёқ яқинларини олиб, совға-салом билан отасининг истикболига отланди. Мироншоҳ келганда, хумоюн урду Рай ва Шаҳриёрдан ўтиб қолганди. Ҳазрат соҳибқирон ўша куни уни қабул қилмади. Иккинчи куни қўп уринишлардан кейин иниси амирзода Шохруҳ ва улуг

амирлардан Шохмаликнинг воситачилигида зўрга қабул шарафига эришди. Ҳазрат соҳибкирон у билан совуққина сурашди, лекин ўзининг аҳволини ҳам, аҳли оиласини ҳам суриштирмади. Бу — унга маълум эди. Келтирган пеш-кашларини ҳам олмади. Ўзини эса шу заҳотиёқ бандга олдириб, тўқсабонинг ихтиёрига топширди. Бир-икки кун шу алфозда кун кечиргандан кейин Мироншоҳнинг кўзи ялт этиб очилди, қилиб қўйган ишларидан пушаймон бўлди. Аммо бунинг энди фойдаси йўқ. Нафс қўйига тушиб шу кунларга қолди у. Бир тўда ўзига ўхшаганларга эргашиб, мана энди отанинг назаридан қолиб турибди...

Қўп одам ўртага тушди, лекин ҳазрат соҳибкирон ба-рибир Мироншоҳ мирзонинг гуноҳидан ўтмади. Аксинча, унинг девонини тафтиш қилдирди. Ҳар бир кадамини текширтди. Бу ўта муҳим юмўш Темурхўжа Окбуга билан Жалоул ул-исломга топширилди. Улар Табризга келганлари ҳамона Мироншоҳнинг барча яқинларини бандга олдирилди ва девонхонадаги дафтарларни талаб қилиб олиб, синчковлик билан текширувдан ўтказиб, кўп камоматлар борлигини аниқладилар. Шаҳзодани айшу ишратга майл этиб, мамлакатни жар екасига олиб келган мансабдорлар ҳам қаттиқ текширувдан ўтказилдилар. Уларнинг барчаси ҳазрат соҳибкироннинг амри билан дорга осилди. Ва ҳатто шаҳзода мажлисларига оро киргизган назму наср ва жидда ҳазл илмида ягонаий замон ҳисобланган мавлоно Қўхистоний, моҳир созанда-лардан устод Қўтбиддин Нойий, Ҳабиб Удий ва гўянда-лардан Абдулмуминлар ҳам дорга тортилдилар. Шаҳзода Мироншоҳ эса пойтахт халқи олдида сазойи қилинди. Сўнг ҳокимият ва қўшиндан маҳрум этилди. Улус унинг ўғли Абубакр мирзонинг инон-ихтиёрига топширилди.

Амир Темур Султонияда қўп тўхтамади. Қелиб тушганининг эртасигаёқ у ердан қўчди ва Қора дара, Ардабил йўли билан Қорабоққа қараб юзланди. Эртаси кўп кечга бориб Аракс дарёси бўйига қелиб тушди. Индинига эрта билан барвақт кемаларни бир-бирига боғлаб қўприк ясаб, эсон-омон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди ва Қорабоғи Арронга қелиб қўнди. Қўз охишлаб қолгани учун шу ерда кишлашга қарор қилинди ва олий ўрду Умар Тобоннинг асл юрти Қўтуркентда қодир тикди. Бундан сая юқорида Шаки ҳокими Саид Али орлотнинг гуржийлар билан бирикиб Илончик қалъасида қилган номуносиб ишлари ҳақида ганирилган эди. Ўша Саид Алининг ўғли Маҳмуд Али отасининг қилмишидан юзи шувит бўлиб, Ширван ҳокими Шайх Иброҳимнинг ҳузурига қочиб

борди. Шайх Иброҳим унинг узрни қабул қилди, сунг юпатиб, овунтириб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига етаклаб борди. Амир Темур Саид Али Шакниининг углини отаси деб қоймади, аксинча бошини силади ва отасининг макомини унга инъом этди. Ҳа, ҳазрат соҳибқироннинг хорик одати шунақа эди. У кўпинча, узр сўраб келганининг гуноҳидан утарди, ҳеч вақт ота учун болани жазога тортмасди.

Хумоюн урду Қорабоғда қишлаб турган пайтда хабаргирлар улкан давлатнинг барча вилоятларидан ва геварак-атроф юртлардан ҳар турли хабарлар олиб келишди. Уларнинг мутойиби ва хурсанд бўладиганлари ҳам бор эди, ташвишга сабаб бўладиганлари ҳам йўқ эмас эди. Изтироб ва ташвишли хабар Андижондан олинди. Унда амирзода Искандар ва Андижон бекларининг ўша йили Мўғулистон устига қилган ҳарбий юриши тафсилоти келтирилган эди. Бунга Хизрхўjahоннинг вафоти ва ўшандан кейин Мўғулистонда бошланиб кетган ўзаро феодал курашлар баҳонайи сабаб бўлган эди. Шахзода Искандар юз берган бу аҳволни ғанимат билиб, Андижон лашкарини жамлаган ва амирлардан Пирмуҳаммад, Тоғой Буғо барлос, Нурак барлос, Баён Темур Бекчик, Пир Хожя, Баҳмон Жониқурбонийнинг ўғли Шерматлар билан бирга Мўғулистон устига юриш бошлаган. Ўша пайтда Мўғулистон ҳудудида Амир Темурнинг улуг амирларидан Бердибек, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Додмалик барлос, Сиддик тобонлар ўтиришган эди. Шунинг учун ҳам Жеге тарафдан Фарғона ва Туркистон учун айтарли хавф-хатар йўқдай эди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Искандарнинг қилмишидан мамнун бўлмади. Аксинча...

Ўшанда Андижон лашкари Мўғулистонга Ўш — Олой — Эргашгом орқали бостириб кирди. Жетеликлар зулмидан тоқати тоқ бўлган Қошғар халқи қон-қариндош андижонликларни шоду хуррамлик билан кутиб олдилар. Ва ҳатто ўша сарҳаднинг қупчилик амирлари андижонликларнинг тарафига ўтиб кетдилар. Натижада амирзода Искандар ва Андижон амирлари жиддий қаршиликка дуч келмай, Қошғар шаҳрини эгалладилар, сунг бориб Еркентни босдилар, ундан ўтиб Сарик қамиш, Қолин, Олакул, Екурғон, Чахортук, Қинок боғи ҳам қўлга киритдилар. Уч ноҳиясига етганларида унинг айрим одамлари андижонликларга эл бўлдилар, бошқалари буни истамай қочиб кетдилар. Уч шаҳрининг бир-бири билан ер ости йўллари орқали туташган учта мустаҳкам қалъаси

бор эди. Бу қалъалар қирқ кун давом этган оғир камал жангларидан кейин олинди. Бу ғалаба арзонга тушмади, албатта. Катта қурбонлар эвазига бўлди. Шаҳар иш-ғол қилингандан кейин амирзода Искандар ва унинг беклари лашкарни Оксувга қараб етакладилар. У ердан Бой ва Кавсан тарафларга чопқун уюштириб, катта ўлжалик бўлдилар. Ўлжалар орасида Хизрхўжахоннинг ҳарами муҳтарамаси Хожи Мулк ого билан ифбат пардасида ўлтирган кизи Синан Мулк ҳам бор эдилар. Ўшанда Торим ҳам чопқун қилинди.

Лекин Амирзода Искандар юришни давом эттиролмади. Ҳазрат соҳибқироннинг норозилик ва итоб руҳида ёзган мактуби уни бу йўлдан қайтарди. Амирзода кишни Хутанда ўтказиб, баҳорда Андижонга қайтди. Бирок, ўзбошимча шаҳзода жазосиз қолмади. Кўп вақт ўтмай, у Андижон теварагида жойлашган Умаршайх мирзонинг Гулистон отлиғ боғида исгиरोхат қилиб ётганда, амирзода Муҳаммад Султоннинг одамлари тарафидан хибсга олиниб, Самарқандга келтирилди. Тафтиш ва текширувлардан кейин шаҳзода Искандарнинг оталиғи амир Баён Темур Бекчик ва бошқа йигирма олти амир гуноҳкор деб топилиб қатл этилдилар. Амирзода эса афв этилиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига жўнатилди. Бу хунрезликда амирзода Искандар асосий айбдор эмасди. Чунки у энди ўн бешга етганди. Бу ишни оталиғи ва амирларнинг гани билан қилган.

Ўша кишлоқ (802) 1399-1400 й.) пайтида Амир Темур Илончик воқеасига алоқадор бўлган, яъни у йўқлигида Шаки ҳокими Саид Али орлот билан бирикиб, Озарбайжонни хонавайрон этган гуржийларни жазолашга қарор қилди. Улар ўша вақт Хумшо дарасини қароргоҳ қилиб ётган эдилар. Совуқ ва тинимсиз қор ёғиб туришига қарамай, уларнинг устига юриш уюштирилди. Ҳар ўн сипоҳийдан учга чапдасти ажратиб олиниб, ўн кулик озик-овқат билан таъмин этилдилар. Лекин юриш бир ойга чўзилди. Юришни ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошқарди...

Қорабоққа қайтиб келингандан кейин Илончикда бўлиб ўтган воқеалар тафтиш қилинди, чунки Хумшо дарасига қилинган юриш пайтида яна кўп нарсалар ойдинлашган эди. Хусусан амирзода Мироншохнинг амирларидан хожи Абдулла Аббос, Муҳаммад Қазаған чўби ясоққа ҳукм этилдилар, Ямин Ҳамза бўлса шармандаларча жанг майдонини ташлаб қочгани учун ясоққа етказилди. Бошқаларига, содир этган жиноятига қараб, 50 дан 300 бошгача от жарима солинди. Бурхон ўғлон

билан ўғли ўша Илончикда ҳам уруш майдонини ташлаб қочган эканлар, бу сафар жарималари афв этилмади ва улар ҳам ясоққа етказилдилар.

Шу пайт Шероздан ҳам нохуш хабар олинди. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан Ироки арабга қараб йўлга чиққан амирзода Пирмуҳаммад бир гуруҳ фитначиларнинг иғвосига учиб, Зарқўлдан ўтганда бетоблигини баҳона қилган ва йўлдан Шерозга қайтиб кетган экан. Ҳазрат соҳибқирон бундан хабар топгач, ундан норози бўлди ва тафтиш қилиш, айбдор кишиларни жазога тортиш учун амир Оллоҳдодни Шерозга жўнатди. Амирзода Пирмуҳаммад ҳибсга олиниб, Қорабоққа жўнатилди. Муфсидлардан бир гуруҳи: мавлоно Муҳаммад Халифа, Саид жарроҳ, Рустам Хуросоний шу ернинг ўзида ясоққа етказилдилар. Муборақхўжа, Муҳиб шарбатдор ва шайхзода Мазидлар қўл-оёғи кишанланиб Қорабоққа жўнатилди. Амирзода Пирмуҳаммад девони яргуда сўроқ қилиниб, чўби ясоққа ҳукм этилди, Муборақхўжа, Муҳиб шарбатдор ва шайхзода Мазидлар ҳам ясоққа тортилдилар.

Қиш охираб қолгач, 803 йил аввали (1400 йил 22 август)да Қорабоғда қурултой чакирилди. Унда битта масала — Султон Аҳмад жалойир ва Саид Али Шакий билан иттифок тузиб, ўтган йили Озарбайжонни қон қакшатган гуржийларга қарши юриш масаласи кўрилди. Бунга ҳеч ким эътироз билдирмади, аксинча... Эртаси куни қўшинлар катта қўриқдан ўтказилдилар, ҳар бир сипоҳийга уқулка ва олти ойлик маоши олдиндан берилди. Орадан уч кун ўтгач, қўшинлар белгиланган режа бўйича ҳаракатга келдилар. Ўн кунлик йўлдан кейин зафар асар лашкар Бардаа саҳросига келиб қўнди. Шу ерда Арзинжон ноиби Таҳамтан лашкар ва муносиб пешкашлар билан келиб ҳазрат соҳибқиронга қўшилди. Таҳамтанга ҳам муносиб иззат-ҳурмат кўрсатилди ва қайтишига ижозат берилди. Амир Темур у билан хайр-хўшлашиб, унга «Арзинжон сарҳадини Рум тарафдин муҳофаза қилишда бир дақиқа ҳам ҳушёрлик қўлдан берилмасун»,— деб қайта-қайта уқтирди.

Шундан сўнг нусрат шиор лашкар у ердан кўчиб, Гуржистонга қараб йўл олди, лекин мақсад уни босиш ёки қорат қилиш эмас, балки Гургенхон Жонибекни сулҳга мажбур этиш ва қочиб бориб унинг ҳузурида паноҳ топган эски ғанимлар, хусусан, Султон Аҳмад жалойирнинг ўғли амирзода Тохирни қўлга олиб жазолаш эди. Бироқ Гургенхон сулҳга қўнмади. Аксинча, ҳазрат соҳибқи-

роннинг элчисини ҳақорат қилиб қувиб юборди. Иккинчи марта юборилган элчини ҳам шу куйга солди. «Э, аттанг, беҳуда қон тукилатурган бўлди. Энг даҳшатлиси халқ талонга қолди», — деди ҳазрат соҳибқирон элчининг ахборотини эшитгандан кейин. Беҳисоб лашкар бировнинг юртига бостириб кирса ва яна унинг халқи гайридин бўлса, қутурган дарёдай мавжланган лашкарни қандай қилиб ҳам жиловлаб бўлади? Ҳазрат соҳибқирон шундан чўчиди. Ва ҳатто Тифлисга ҳужум қилишдан аввал «қора халққа, агар у бизга қарши қурол кўтармаган бўлса, зиён-заҳмат етказилмасун! Мусулмонликни қабул қилғонларга жони омон бахшида этилсун!» — деган вожиб ул-изъон буйруқ берилди. Лекин, афсуски, қутурган лашкарни тийиб бўлмади. Бу ерда ҳам худди Ҳиндистондагидай аҳвол содир бўлди. Амир Темур бундайларга нисбатан аёвсиз чора қўришдан ўзга чораси қолмади. Лекин барибир халққа жабр етди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон амирзода Шохрух бошлиқ Хуросон лашкарини Тифлисте қолдириб, ўзи осмонўпар тоғларга қочиб қутулган Гургенхоннинг орқасидан тушди ва Макрон даштидан ўтиб, у яширинган дара сари йўл олди. Аммо уруш бўлмади. Гургенхон Жонибек ҳумоюн ўрдуга ўзи келиб таслим бўлди. Ҳазрат соҳибқирон бошда уни қабул қилмади. Эртаси ўтибиндиниға Гургенхон Ширвоншоҳ Шайх Иброҳимнинг воситачилиғида унинг қабулига мушарраф бўлди. Ҳазрат соҳибқирон унинг гуноҳларидан бу сафар ҳам ўтди. Лекин гуржийларнинг бир қисми бўйин товлаб Зарият қалъасига яшириндилар. Бу қалъа баланд бир тоғ тепасида жойлашган бўлиб, унга арқонли нарвон воситасида чиқдилар. Шу ерда амирлардан баъзилари тоққа чиқишнинг яна бир воситасини уйлаб топдилар. Улар аскарини сандукларга ўтқизиб, арқон билан тортиб чиқариб олдилар. Қалъа етти кун давом этган жангдан кейин ишғол этилди.

Шу пайт гуржийларнинг яна бир бошлиғи Сванетия (Сванетти)да турганлиғи маълум бўлди. Лекин у очик жанг қилиш ниятидан қайтди ва тадбир ишлатиб, киргин ва талонлардан қутулиб қолди. Султон Аҳмад жалойирнинг ўғли шахзода Тохирни эса отаси ҳузурига Румга қочириб юборди. Унинг яна бир боласи Исмоилни эса тутиб Олий ўрдуга жўнатди. Шу билан бирга бундан буён қанда қилмай божу хирож тўлаб туришга ваъда берди. Ҳазрат соҳибқирон Сванетия ҳокимининг ҳам, Исмоилнинг ҳам гуноҳидан ўтди.

Сўнгра Амир Темур коракалконлик диёри устига юриш килди ва қалъаларини вайрон этиб, уғрук турган Манкўлга қайтди. Шу ерда Фарасгерд деган ерда гуржийларнинг бир гурухи куч йиғаётгани хакида хабар олинди. Амир Темур уларга қарши Шайх Нуриддин бошчилигида қўшин юборди. Хуллас, беш кун ичида гуржийларнинг яна етти қалъаси фатҳ этилди.

Шундан кейин барча қўшинлар Манкўлга тўпландилар ва эришилган ғалаба шарафига катта тўю томошалар қилинди. Мана шу тўю томошалар асносида фарангларнинг элчиси авлиё Никола келди. Хиёл ўтмай, Рум қайсари Султон Боязидхоннинг ҳам элчиси келганидан хабар бердилар. Ҳазрат соҳибкироннинг кўрсатмаси билан элчилар алоҳида-алоҳида чодирларга жойлаштирилиб, уларга керагича ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди. Эртаси куни, нонуштадан кейин, элчилар бирин-кетин қабул қилинди-лар. Амир Темур олдин Рум қайсарининг элчиси Муродбекни қабул қилди. Элчи султоннинг совға-саломи ва мактубини Ҳазрат соҳибкиронга топширди. Элчига ўз қароргоҳига қайтишига жавоб берилгандан кейин вазири аъзам билан қолиб, Боязидхон мактубининг мазмуни ила танишдилар. Унда қайсари Рум катта ва енгилмас қўшини, бепоён мамлакати ва битмас-туганмас бойлиги борлиги билан мактанибди. Хусусан, «биз қисқа бир фурсат ичида Ойдин, Мунташир, Гармиён, Қарамон вилоятларини ўзимизга тобеъ этиб олдик, Сивос билан Халабга қарашли Малатияни ҳам олдик ва у вилоятларни фарзанди аржумандимиз Мустафога инъом этдик. Ҳозирда жаҳонга доврў солғон зафар шиор лашкаримиз Фарангистондин тўрт ойлик йўл берида турибдурлар. Иншооллоҳ, ул юртлар ҳам тез орада бизнинг тасхир илгимизга киргай»,— деган гаплар бор эди мактубда. Қайсар яна кўп мамлакатларни унинг ҳазинасига божу хирож юбориб турганларига ишорат этиб, таъмагирлик ҳам қилибди.

— Ҳа, иштаҳаси чакки эрмас бу Боязидхоннинг,— деб гап бошлади Ҳазрат соҳибкирон.

— Сиз ҳар қачонгидай ҳақсиз, аълоҳазрат,— деди кўл қовуштириб вазири аъзам.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Биз жанобдин ер-сув ҳам сўрагон эрмасмиз, божу хирож ҳам талаб қилғонимиз йўқ. Фақат бир нарсани илтимос қилдик, Султон Аҳмад жалойир бирлан Қора Юсуф туркманга ўхшаш фитначи ва йўлтўсарларни қўллаб-қувватламаслигини сўрадик, холос. Бир отанинг фарзандимиз, бирга бўлайлик, деб айтдик. Ул жаноб

сўзимизга кулок осмади. Мана, окибати нима бўлди? Фитначилар ғайридин гуржийлар бирлан иттифок тузиб, Озарбайжонни таладилар. Биз аларни жазолаш учун юртларига боскин қилишга мажбур бўлдик. Кўп қон тўкилди. Эл ғорату тарожга қолди.

— Шундай, таксир,— вазири аъзам қўл қовуштириб унинг гапларини маъқуллади.

Амир Тему́р ўртага тушган қиска сукутдан кейин яна давом этди:

— Ва яна қандайдур божу хирожга шаъма қилаётир у. Кўп мамлакатлар уни ўз ихтиёри бирлан тўлаб турғон эрмиш. «Сен ҳам шундай қил!» демоқчи чамаси. Иштаҳаси чакки эрмасга ўхшайдур ўша Боязидхоннинг.

— Шундай, олампадох,— вазири аъзам бошқа гап қўшгиси келмади, чунки бундай пайтда гапини бўлганни ёмон кўрарди, ҳазрат соҳибқирон.

— Шон-шавкат ва беҳисоб бойлик Боязидхоннинг димоғини шу қадар ишғол этибдурки, кўзи кўр, кулоғи қар бўлиб қолибдур. У энди ҳеч кимни менсимайдур, ўзининг бошқа шон-шавкат эгаларини назар-писанд қилмайдур. Уни бунга бир ҳисобда ҳақ-ҳуқуқи бор, чунки олти нафар фаранг давлати қучларини қўшиб келганларида ҳам аларни бир эрмас, икки бор дафъ этгон. Кўпдин бери Костилиё, Фарангистон, Инглистон, Сербия, Олмония ва Византия Боязидхондин кўрқуб, унга бас келатурғон иттифокчилар қидирмоқдалар, вазири аъзам. Қуни кеча ҳузуримизга келгон фаранг элчиси ҳам шу мақсад бирлан келгон бўлса ажаб эрмас.

Шу ерда Амир Тему́р фаранглар элчиси авлиё Николаони эслади ва вазири аъзамга қайсари Румга жавоб номасини ҳозирлашни буюриб, кетишига ижозат берди. Вазири аъзам чодирдан чиқиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон бир неча вақт ўй-санога кетди, содир бўлган вазият ҳусусида бош қотирди. Қайсари Рум дўстлик ва ҳамкорлик эшикларини ёпган кўринади. Энди уни сулҳга кўндириб бўлармикин? Лекин, барибир, ҳаракат қилиб кўриш керак. Урушдан не фойда? Унинг олдини олиш даркор. Ҳа, унга йўл қўйиб бўлмайдур. Яна икки улўғ турк давлати ўртасида-я? Аксинча, улар дўстлашиши ва ҳамкорлик қилишлари зарур. Уруш бу икки давлат: тили бир, дину эътиқоди бир икки халққа яхшилик келтирмайди. Уруш ислом манфаатларига зид-дир.

Амир Тему́рнинг ҳақлиги ўша кунгёк Фарангистон элчиси авлиё Николо билан суҳбатлашгандаёқ маълум

бўлди. Подшоҳ Шарлнинг унга йўллаган мактуби мазмуни ҳам шундай эди. Фарангистон подшоси Боязидхонни бутун дунёга ҳукмдор бўлиш ниятида юрганликда айблаб, унинг фарангларнинг ҳам, мўмин-мусулмонларнинг ҳам душмани деб атабди ва ҳазрат соҳибкиронни унга қарши биргалашиб курашишга чакирибди. У мўмин-мусулмонга дўст бўлганда Онадулидаги қон-қариндошларини қакшатармиди?

Ўша қуни кечқурун элчилар шарафига қатга зиёфат берилиб, уларга ва подшоҳларига ҳазрат соҳибкироннинг муносиб совға-саломлари топширилди. Қўлларига жавоб мактублари тутқизилди. Қайтаётганларида эса Амир Темур уларга ўз элчиларини қўшди.

Ҳа, қайсари Рум билан ёвлашиб қолишнинг иккала тараф учун ҳам нафи йўқ эди. Буни ҳазрат соҳибкирон тушуниб турганди. Шунинг учун ҳам ёзиладиган мактуб мазмунига алоҳида эътибор берди. Уни мушшийи хос мавлоно Шамсиддин оққа кучирди. Мактуб умуман насиҳатомуз руҳда ёзилган бўлиб, айрим танбеҳ ва уқтиришларни ҳам ўз ичига олганди. Хусусан, унда мана бу гаплар бор эди: «Тангри таолонинг инояти бирлан рубъи маскун мамлакатларининг қатта қисми бизнинг тасарруфимизга ўтмиш. Рўйи замин кенглиги зафар қарин лашкарларимизнинг жавлонгоҳига айланмиш. Олам султонлари, теваарак-атрофнинг олий қадар подшоҳлари бизга мутеъ ва мунъақид бўлдилар, жаҳон гарданкашлари олий остонамизга итоат бошини қўймишлар. Тоғу тошлар зафар тугли лашкаримизнинг бир ҳамласига ҳам тоб беролмадилар. Фарзи шулким, бир-биримизга гаарруз, зулму таъдини орттирмайлик, чунки ислом мамлақати эрурмиз. Жиход камарини белга боғлаб, гайридинлар ва фаранглар устига биргалашиб лашкар тортайлик, мусулмон юртларининг қанги чиқиб мўмин-мусулмонларга ҳалал етмасун, деб шу ерларда маком тутиб ўлтурурмиз».

Амир Темурнинг ишнинг кўзини биладиган суҳандон элчилари ушбу номани олиб яшин тезлигида Румга равона бўлдилар. Қайсарга ҳазрат соҳибкироннинг ушбу мактубини топшириб, элчилик маросимини адо этдилар. Афсуски, қайсари Румнинг гурур ила тўла димогига мутақаббурлик моддаси маҳкам урнашиб олган экан, аввалги ғалабалари билан масту аласт бўлиб гафлат уйқусида қолган экан, элчига ҳурмат-эҳтиром қўрсатмади. Аксинча, дағаллик ва доғулик қилди. У хусусан қўпчиликнинг олдида тап тортмай унга бундай деди: «Қўп вақтлардин бери у бирлан беллашиш ва жанг қилиш орзусидамиз.

Унга қарши от суриб, катта лашкар бирлан юриш қилмоқчимиз. Агар у турғон еридин силжишга журъат этмаса, Табриз бирлан Султонияга ўзимиз боражакмиз. Ўшанда кўрурмиз, сипехр гардуни бизга, ё унга нени кўргузур эркан?»

Ха, аҳвол мана шунақа. Лекин ёлғиз ўзи Султон Аҳмад жалойир, Қора Юсуф туркман, уларнинг иттифоқчилари бўлмиш гуржийлару қайсари Румга қарши бир вақтда қураша олармикин? Яна бошқа бир тарафда Миср султони ҳам қилич қайраб турибди. Бундай шароитда Боязидхоннинг қизиққонлигига учмаслик керак. Аксинча, унинг билан иттифоқ риштасини мустаҳкамлаш жоиз. Асосий зарбани эса Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф туркманларга ўхшаш муфсид ва бузукиларга қарши бериш зарур. Ўз навбатида қайсар яқинда ўзига қаратиб олган Сивосни эгаллаш ва унинг мустаҳкам иншоотларини бузиб ташлашга қарор қилди. Чунки Султония ва Табриздан Қўнияга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган Византия шаҳарининг Румни ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий таянчига айланиб қолишига йўл қўймаслик керак эди.

Сивос метиндай мустаҳкам қалъа бўлиб, қалинлиги қарийб ўн газдан зиёд, баландлиги — то кунгурасигача йигирма газ келадиган икки қатор девор билан ўралган эди. Унинг етгита темир дарвозаси бор эди. Тарихий битикларда уни Алоуддин Қайқубод қурган дейилган. Қалъа деворига қараб нақб кавлашнинг ҳам иложи бўлмади, чунки бир газ кавлаш билан сув чиқиб кетаркан бу ерларда. Фақат унинг ғарб тарафидан кавлаш мумкин бўлди, ҳолос. Ичкарида қалъа кутволи Мустафо тиш-тирноғигача қуролланган икки минг суворий билан урушга шай бўлиб турарди.

Ҳазрат соҳибкирон қалъа атрофига тош аррода ва манжаниклар ўрнатишни буюрди. Чунки бусиз қалъани олиб бўлмасди. Шунингдек, ҳар бир дарвоза қаршисига мулжор қурдилар. Шундан кейин шаҳар ичкарисини бўмбордимон қилиш бошланди. Ўн саккиз кунлик камалдан сўнг нақбчилар дарвозалар рўбарўсидан чиқиб уларга ўт қўйдилар. Манжаник, тош аррода ва нафт андозлардан тинимсиз бериб турилган зарба шаҳар ичкарисини вайронага айлантирди. Саййидлар, ашроф, шайхлар ва қозилар шаҳар аҳлининг оғир қисматини ўйлаб, доруғани таслим бўлишга кўндирдилар. Доруға Мустафо ўша улуғлар билан бирга катта совға-саломлар олиб, Олий ўрдуға келди; тиз чуқиб жони омонлик сўради. Хуллас,

қалъадаги барча мўмин-мусулмонга омонлик бағишланди, қўлига қурол олиб қурашган арманилар эса асир олиниб, амирлар ўртасида тақсимлаб берилди. Ҳазрат соҳибкироннинг амр-фармони билан Сивос қалъаси ва шаҳарнинг бошқа мудофаа истехкомлари бузиб ташланди.

Шу пайт теваарак-атрофдаги катта йўллар устига қўйилган қоровулларнинг биридан Бағдод-Истамбул йўлида дабдабали катта бир қарвон Рум тарафга қараб кетаётгани ҳақида хабар олинди. «Бу, шак-шубҳасиз бирон олий зотнинг қарвони. Шунчаки савдо қарвони бўлганда, у бу қадар дабдабали бўлмас эрди», — деди ҳазрат соҳибкирон қоровулбегининг ахборотини эшитиб бўлиб. Орқасидан зудлик билан чопғунчи қисм юборилди. Чопғунчилар қарвонга қош қорайганда етиб олишди. Ўртада бўлиб ўтган қиска жангдан кейин қарвон таслим бўлди, лекин барибир одамларининг бир қисми қочиб улгурибди. Чопғунчилар буни қоронғуда пайкамай қолишибди. Лекин улар катта ўлжа билан қайтдилар. Асирлар орасида яхши кийинган хотинлар ҳам бор эди. Улардан бири Султон Аҳмад жалойирнинг синглиси Дилшодбегим бўлиб чиқди. Тафтиш ва текширувлардан кейин маълум бўлдики, қарвондагилар орасида Султон Аҳмад жалойирнинг ўзи ҳам бор экан, лекин пайт пойлаб қочиб қолибди. Ва яна маълум бўлдики, Султон Аҳмад жалойир билан Қора Юсуф туркманнинг оралари бузилиб, ўртада уруш чиқибди ва туркманларнинг қўли баланд келиб, Султон Аҳмад жалойирни Бағдоддан суриб чиқарибдилар. Султон Аҳмад жалойир бу сафар бошпана излаб Боязидхоннинг ҳузурига — Румга бораётган экан.

Яна бир ташвишли хабар шу бўлдики, ҳазрат соҳибкирон Сивос фатҳи билан банд бўлиб турган пайтда Убулистондаги баъзи тесқаричилар қалбларидан жаҳолатга жой бериб, зафар асар лашкарнинг яйловда ўтлаб юрган отларини битта ҳам қўймай ўғирлаб кетибдилар. Қўнгилсиз воқеа Амир Темурнинг ўша ўлкага қўшин тортишига баҳонайи сабаб бўлди. Фармонга биноан, амирзода Шохрух мангулой расми билан олдинда юборилди. Амир Сулаймоншоҳ ва яна бир неча улуғ амирлар ўзига қарашли фавжлар билан амирзоданинг саодатли узангисида бордилар. Иш уруш-таловга бориб етмай осонгина битди. Зафар асар лашкар қоровулнинг соясига қўзлари тушиши билан туркманлар талашув палосини йиғиштириб, шаҳар ва вилоятни ташлаб қочдилар.

Шу пайт Сивосдан яна бир ноҳуш хабар келди. Ҳазрат соҳибкирон у фатҳ этилгандан кейин шунчаки, олик-солик

ишлари билан шуғуллансин, деб доруға қолдирди-ю, шаҳар ва вилоятнинг инон-ихтиёрини аввалги ҳокими Мустафониң ўзига қайтариб берган эди. Лекин у яхшиликка доғулик билан жавоб берди. Амир Темур Ўбулистонга юриш бошлаганини эшитиши ҳамон Амир Темур қолдирган одамларни ўлдириб, доругасини ярим яланғоч қилиб ҳайдаб юборди. Ҳазрат соҳибқирон бундан даргазаб бўлди ва Сивосга қўшин жўнатди. Мустафо ва унинг ҳамфиқрлари курашинга қурби етмай, кечаси шаҳарни ташлаб қочдилар. Ўшанда зафар асар лашкар Малатия ва Қохтағача бўлган барча қалъаларни армани ва туркман бузғунчилардан тозаладилар ва Малатияни тобеъ ерлари билан қўшиб, Қора Усмон туркманнинг ўзига қайтариб бердилар.

Лекин Амир Темур ўшанда Румнинг ичкари туманлари-га ҳужум қилмади. Миср подшосининг йўлини тўсиш ва унинг Шомга келишига йўл қўймаслик бундан муҳимроқ кўринди, унга. Агар у катта қўшини билан Шомга кириб олгундай бўлса, у албатта Боязид билан тил бириктиради. Унда икки душман билан барабар курашинга тўғри келади. «Бу огир бўлади, албатта, — деди соҳибқирон ичида, — аввал Боязидхонни чалғитиб, Миср подшоси билан орани очик қилиб олмоқ зарур». Аммо бунга амирларни кўндириш анча мушкул бўлди. Улар: «Зафар асар лашкар Ҳиндистон фатҳидин ҳали чарчоғи чиқмай туриб Ўзарбайжонга юриш бошланди, кейин гуржийлар мамлакатига қўшин тортдик, ундай сўнг Сивос ва Малатия устига юриш бўлди. Қўшинлар ниҳоятда ҳориб-чарчаган. Бундай шароитда Мисру Шомдай улуг мамлакатлар устига юриш қилиш имкондин ҳолидур. Ул диёрларнинг мустаҳкам қалъалари кўн, озуқа ва бошқа заҳиралари битмас-туганмас, лашкари сон-санокка сикмайдур. Яхшиси, лашкарин бир неча муддатга уй-уйига қўйиб юборайлик, ором олсун ва ҳордик чикарсун. Сўнг қурол-яроқни янгиллаб, бошқа юришларга отланса бўлур», дедилар.

Ҳазрат соҳибқирон бунга кўнмади:

«Фурсат ғаниматдур!» — деган гап ҳам бордурки, онинг ўрнини ҳеч бир нимарса босмайдур. Биз лашкарга дам бериб, кейин отланишимизни Малик Барқук ёки Султон Боязидхон кутиб ўлтирарму эрканлар? Йўқ, албатта. Алар дарҳол ҳужумга ўтадурлар. Яхшиси, ҳозироқ йўлга отланганимиз маъқул. Йўлда, иншооллох, лашкарга қисқа-қисқа дам бериб борурмиз.

Амирлар яна баъзи важҳу далилларни ўртага солган

эдилар, хазрат соҳибкирон мунозара ва муҳокамаларга йўл бермади. Гапнинг индаллосини айтди-қўйди:

— Ҳамма нарса худодин. Ғалаба-ю зафар ҳам, мағлубияту бахтсизлик ҳам. Худо ўшандайин шармандалиқдин ўзи асрасун. Ҳамма нарса Тангри таолонинг иноятига боғлиқдур. Яратгонга таваккал қилайлик, жаноблар.

Шу ерда у «гап ғамом!» дегандай ерга қараб олди.

Шу тарика ҳижрий 803 йил сафар ойининг биринчи куни (1400 йилнинг 21 сентябри) Шом билан Миср устига юриш бошланди. Қўшинлар дарё мавжларидай фавж-фавж бўлиб, узок ва мушкул сафарга равона бўлдилар. Фармони олийга биноан, мирзода Шохрух мангулойда борди. Ўшанда улар Баҳасти ва Энтоб қалъаларини куч билан олиб, қутилмагапда, Ҳалаб остоналарида пайдо бўлдилар.

Маълумки, зафар маоб ўрду Баҳасти ва Энтоб теварагида пайдо бўлиши ҳамоно, Ҳалаб ҳокими амир Темиртош аҳлу аёли билан Димишққа бориб юз берган аҳволдан унинг ҳокимини хабардор қилди ва унга маслаҳат солди: «Амир Темур, — деди у, — хусусан ҳозирда Хоразм, Туркистон, Хуросон, Зобулистон ва Ҳиндистондин тортиб, то Табаристон, ҳар иккала Ирок, Форс, Ҳузистон, Озарбайжон, Диёрбакргача бўлган жамийки мамлакатлар устидин ҳукм юритиб турибдур. Шу қунарда Эрону Туронда унга бас келатурғон куч йўқдур. Маслаҳат шулким, оёғимизни итоат ва хизматкорлик ҳалқасига қўяйлик, унинг иомига хутба ўқиттириб, пул зарб эттирайлик. Сўнг саййидлар, уламо ва бошқа машҳур кишиларимизни васила қилиб, беназир пешкаш ва тансукотлар тортиқ этиб, унинг кўнглини овлайлик. Шу билан ажаб эрмас у уруш-талаш палосини йиғиштириб орқасига қайтиб кетса. Шунда мамлакат ҳам, рааё бирлан бараё ҳам омон қолғай».

Лекин кўпларни, шу ҳисобда Султон Носириддин Фаражни ҳам, бошқаларни ҳам шайтон тўғри йўлдан адаштириб қўйган экан. Амир Темиртошнинг тўғри маслаҳатини қулоққа олмадилар. Улар лашкар ва заҳираларининг қўлиги, қалъаларининг мустаҳкамлигига орқа қилиб уруш-талашни ихтиёр қилдилар. Хусусан, Димишқ ҳокими димоғини гурур ғубори тўла эгаллаган экан, ҳеч тап тортмай амир Темиртошга қараб деди: «Сен тилга олғон мамлакатлар қалъаларининг деворлари ва буржу боралари лой бирлан хом гиштдин қурилғон. Бизнинг ҳисорларимиз эрса тамом тош бирлан ганчдин

бино этилгандур. Уруш-талош асбобларимиз ва захираларимиз эрса бекиёсдур». Шу кенгашда амир Темиртошга кўшилган баъзи бир зийрак одамлар ҳам бўлди. Лекин улар ўртадаги масалани тинч йўл билан ечишга харчанд уринмасинлар, бунинг фойдаси бўлмади. Кўп мунозара ва тортишувлардан сўнг бор куч билан Димнишк мудофаасига тутунишга қарор берилди. Амир Темиртош яна Халабга, янги куч билан қайтиб келди.

Элчи шу хабар билан қайтиб келгач, хазрат соҳибкирон хижрий 803 йил раби ул-аввал ойининг бошида (1400 йил 20 октябрда) ланкарни Халаб устига бошлади. Қўшинлар махсус режага кўра, фавж-фавж бўлиб, жанговар тартибда йўлга тушдилар. Эҳтиёткорликнинг барча чоралари қўрилди, йўлни саккиз кунда босиб, Халаб геварагига келдилар ва уни ой кўрғонлагандек чор атрофдан қўрииб олдилар. Шу ерда ҳар бир қўшин аввалдан белгилаб қўйилган мурчилга ўринлашиб, ҳар эҳтимолга қарши, атрофини зовур, туралар билан ўраб олдилар ва аста-секин дарвозалар ҳамда буржлар рўбарўсидан нақб қазинишга тутиндилар. Қалъа ичкарисидагилар зафар тўғлик қўшиннинг бу латиф тадбирини англамасдан, уни кўркув ва қудратсизликка йўйдилар ва ҳатто бир-икки кундан кейин қалъадан чиқиб, Амир Темур қўшинларига шабиҳун урдилар. Лекин кўп талофотлар кўриб чекинишга мажбур бўлдилар. Ўша тўқнашув пайтида зафар асар қўшиннинг қоровулида турган амирзода Хусайннинг йигитлари улардан икки кишини асирга тушириб, олний ўрдуга олиб келдилар. Халабликлар эртаси куни бор аскарини олиб қалъадан чиқдилар ва амирзода Абубакрнинг тумани қаринида ясал туздилар. Шу ерда икки кун каттиқ уруш бўлди. Учинчи куни хазрат соҳибкирон бор аскарини ҳаракатга келтирди. Унинг баронғорида амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳ, унинг қанбулига эса амир Сулаймоншоҳ билан амирзода Абубакр тайин этилдилар. Жавонғорда турган қўшинлар тепасига Султон Маҳмудхон билан амир Жаҳоншоҳ қўйилди. Қўшиннинг марказ қисмига хазрат соҳибкироннинг ўзи турди. Сара ва чапдаст йигитлардан гузилган бир туман суворий қалъанинг ўнг тарафидаги тепаликка жойлаштирилди ва уларга душманини чалғитиш вазифаси топширилди. Улар ҳужумга ўтган душманининг асосий қисмини озиқтириб, яъни орқага чекиниб, уларни эргаштириб кетини керак эди. Амир Темур урушнинг бу усулини жангда кучлар тенг келиб турган пайтларда кўпроқ ишлатар эди. Бу усул кўпинча яхши самара

берарди. Кичик бир қисм орқасидан қувиб кетган душман охир-оқибат асосий қучлардан ажралиб қолиб ёвлашувчи тарафнинг қуршовига тушиб қолар ва охири тор-мор этилар эди. Хулласи калом, Ҳалаб остонасида бўлган бу урушда Амир Темур қўшинлари ютиб чиқдилар. Дастлаб баронғорда турган амирзода Абубакр душмanning майсарасини исканжага олиб синдирди. Жавонғорда амирзода Султон Ҳусайн бошчилигида турган қўшинлар ҳам ғалаба қучдилар. Улар бир ҳамладаёқ душмanning майманасини хароб қилиб, қалъ эса ёғий тарафнинг марказ қисми устидан устун келди. Душман лашқари ваҳимага тушиб, тум-тарақай бўлиб қоча бошлади. Бунни қўриб амир Темиртошнинг ўзи ҳам қолган-қутган одами билан чекинишни ихтиёр қилди ва қалъа ичига кириб яширинди. Ҳалабликлар катта талафот қўришди. Зафар асар лашқар чекинганларнинг кетидан қадам бақадам бориб, раби ул-аввалнинг 11-куни (1400 йил 1 ноябри) Ҳалабнинг шаҳристонини ишғол этди.

Ҳа, Ҳалаб тошдан бино қилинган ўта мустаҳкам қалъа экан. У тамом тошу ганчдан қурилган, деворлари баланд эди. Агрофига, девордан тахминан юз газ нарида, хандак қазилиб, сув тўлатиб қўйилган эди. Хандакнинг кенглиги ўттиз газдан иборат бўлиб, унда бемалол кемалар юрса бўларди. Пиёданнинг ҳам, суворийнинг ҳам ундан ўтиши амри маҳол. Шунинг учун ҳам асосий қучлар шу хандак бўйида гўхтаб қолди. Шаҳристонни эгаллаган қисмларга қўмақ юбориш шу пайт ўта зарур эди. Хандак устига қўприк қуриш, ёки унинг у ер-бу ерини хору хашақ билан тўлдиришнинг иложи йўқ эди. Мешу ғўпсарларга миниб ўтмоқчи бўлганлар эса хандак лабида пистирма қуриб ўтган аскарларнинг ўқ ёмғирига учраб сувга ғарқ бўлардилар. Ҳазрат соҳибқирон тез орада бунга ҳам чора топди. Қоронғу тунда ҳам чигиртканинг кўзини беҳато нишонга олабиладиган ўқчиларни тўплаб, душмanning икки ердаги пистирмасига қарши қўйди, манжаник ва нафт андозларни эса чортоқларга ўрнаштириб, шаҳар ичкарасини ўққа туттирди. Нақбчилар ҳам ишни жадаллатдилар. Ҳазрат соҳибқирон ёнида турган амир Шохмаликка мурожаат қилди:

— Агар аскарлар хандак ва ҳокрездин ўтиб олсалар, нақбчилар девор остига етиб олиб, дарвоза ва буржларни портлатишга муваффақ бўлсалар, катта қўшин бамисоли чигирткадек шаҳар ичига бостириб қиради. Унда мисли қўрилмаган тарождар ва хунрезликлар бошланади. Бунга

йўл қўйиб бўлмайди. Мўмин-мусулмонларнинг заволига қоламиз.

— Унда нима қиламиз, олампаҳо? Хужумни тўхта-тайликму?

— Йўк, бек, уни жадаллатмаслик ва қалъа ичига элчи юбормок лозим. Амир Темиртош ва унинг мушовирлари зора инсофга келиб қолишса.

— Маъқул, олампаҳо! — амир Шохмалик икки қўли-ни қўксига қўйиб, таъзим қилганча чиқиб кетди.

Амир Темиртошнинг отига битилган ва элчи қалъага олиб борган мактуб қиска бўлиб, унда хусусан, мана бундай гап бор эди: «Агар мамлакатнинг эмну омонлиғи ва рааёнинг рифоҳиятини ўйлаб, қалъа зафар асар лашкар-нинг мулозимларига топширилса, барчага моли омонлиғ баҳшида этулиб, мамлакат отининг жилову ул жанобнинг ўз илкида қолдирилғай. Акс ҳолда унинг аҳлу аёли ва жони тарожга қолғай». Амир Темиртош ва мамлакатнинг бошқа етакчилари кўп ўйлаб таслим бўлишдан ўзга чора тополмадилар. Саййидлар, козию куззот, имомлар ва Шом мамлакатининг шарафли кишилари анвойи ҳадялар билан олий ўрдуга келдилар ва улуғ амирларнинг воситачилиги-да шаҳар дарвозаларининг калидини ҳазрат соҳибки-роннинг илғига топширдилар. Шундан кейин Амир Темур Эҳсон доводдорни махсус мактуб билан Носириддин Фараж ҳузурига элчи қилиб юборди. Мактубда Ҳалаб шаҳри ишғол этилиб, Шадун, Темиртош ва Шомнинг бошқа боёнлари асир олинганлиги, уларнинг озод этилиши эса амир Итилмишнинг олий даргоҳга қайтариб берилиши-га боғлиқ эканлиги маълум этилган эди.

Ҳазрат соҳибкирон Саид Иззиддин, Малик Ҳазораги-ри, Мусо Тўйбуго, Боев Темур, Окбўгонинг ўғли Султон Маҳмудни ва яна бир неча амирни Ҳалаб муҳофазасига тайинлаб, ўзлари жами қўшинни олиб Шомнинг бошқа шаҳарлари фатҳига жўнаб кетдилар. Ўлжа ва уғрук Ҳалабда қолди. Қўшиннинг манғулой қисмига амирзода Абубакр ва амирлардан Сулаймоншоҳ билан Суюнчик баҳодир тайинландилар.

Ўшанда зафар язақ лашкар Хоми, Қумис ва яна икки мустаҳкам қалъани қўлга киритди. Лашкар ва чорполар чарчаб қолганлигини ҳисобга олиб, уларга Қумисда йнгирма кун дам берилди. Шу фўрсат ичида соҳибкирон ҳазратларининг амри билан Қумис обод этилади. Хусусан, арк ичида муҳташам бир девонхона ва шаҳар четида бир неча қўшк бино қилинди.

Олдинда Шомнинг хали ишғол этилмаган Баалбек, Сайда ва Диминиқ синигари яна бир неча мустаҳкам қалъалари бор эди. Қисқаси, Шом учун бўладиган курашнинг ҳал қилувчи давлари хали олдинда эди. Қумисда турганларининг охириги кунлари амирлар ва лашкар орасида яна гала-ғовур бошланди. Қўпчилик уруш ҳаракатларини шу ерда тўхтатиш, куз ва кишни Тароблус дарёси соҳилида ўтказиб, юришни келаси йилнинг баҳорида давом эттиришни талаб қила бошладилар. Ҳазрат соҳибкирон амирлардан Шайх Нуриддин, Шохмалик ва Ғиёсиддин тархонни чакиртириб, уларга маслаҳат солди:

— Вазият жиддий, жаноблар. Энди нима қилдик?

— Лашкарнинг талаби, аслида тўгрику-я, лекин бошқаларнинг фикрини ҳам олгон яхши,— шайх Нуриддин, «фикримга қўшилмасизму?» дегандай амир Шохмаликка бир қараб қўйди. Шохмалик уни қувватлади:

— Яхшиси, оламнаноҳ, кенгаш чакирмоқ даркор. Масалани ўша кенгаш бирёқлик қилсун.

Амир Темур индамади.

Ўша кунни кечқурун кенгаш чакирилди. У қўпга чўзилмади. Бир қўмғон чой қайнагунча масала ҳал бўлди-қолди. Қўпчиликнинг фикрини ифода қилиб, биргина амир Худойдоднинг ўзи гапирди.

— Зафар асар лашкар қарийб икки йилдин бери тиним билмайду. Ё оғир йўл сафарида, ёки душман муқобилида. Хуллас, ҳамманинг — одамларнинг ҳам, чорполарнинг ҳам тинкаси қуриди. Агар аълоҳазрат,— у аввал Султон Маҳмудхонга, сўнг Амир Темурга кўз ташлади — рози-ризалик билдирсалар, қўшинимизни олиб Тароблус дарёси соҳилига борсак ва шу кишни ўша ерда ўтказсак. Одамлар бирлан чорполар осудалиг бирлан ҳордик чиқарсалар ва эрта баҳорда қуч-қувват йиғиб душман қалъалари забини давом эттирсак.

Ҳазрат соҳибкирон бирон парса дер, деб хонга қаради. Лекин у индамади. «Ихтиёр ўзингда, билғонингни қил!» — дегандай ерга қараб олди. Амир Темур нима дейишини аллақачон ўйлаб қўйган экан, фикрини лўнда қилиб айтди-қўйди. У илғари Шом юриши олдида, баъзи амирлар «лашкарга дам бериш керак», деганларида айтган ваҳжни айтди:

Келинлар, яна бироз чидайлик, фурсат ганиматлигида ҳеч бўлмаса Димишқкача бориб олайлик. У ёнига худо подшоҳ,— деди у пиروвардида.

Амирлар ва жангчиларни рағбатлантириш мақсадида кенгаш охирида катта зиёфат уюштирилиб, амирларга

совга ва суюрғолот улашилди. Эртаси кун и эса қўшинлар ясолга тизилиб, ҳар бир сипоҳийга етти тангадан укулка берилди. Икки кундан кейин амирлар лашкарни Кумис ва Баалбек сари етакладилар.

Кумис жангсиз таслим бўлди, лекин Баалбекни камал қилишга тўғри келди. Кумисдан бир манзил ўтиб, Номакзорга етганларида, фармони олийга биноан лашкарнинг бир қисми соҳил тарафга — Сайда билан Бирувватга жўнатилди, қолганлар эса ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида Баалбекка қараб йўл олди. Лекин, Баалбекка борганда, унинг қалъасини қўриб, ҳамма хангманг бўлиб қолди. Қалъа, унинг деворлари ва буржлари билан тамом тошдан қурилган, деворининг баландлиги ўн саккиз-йигирма газ, эни етти газ экан. Қўшинлар уни бир-икки кун камал қилдилар, аммо уруш бўлмади. Баалбек халқи ҳазрат соҳибқироннинг элчисига таслим бўлганликларини айтиб вакилларини юбордилар.

Қиш келиб, каттиқ совуқ бошланиб кетганига қарамай, Баалбек, теварағида уч кун дам олингандан кейин, қўшинлар ҳижрий 803 йил жумади ул-аввал ойининг учинчисида, якшанба кун и (1400 йил 20 декабри) Димишқка қараб йўлга тушдилар. Нух пайгамбарнинг мазорига етганларида Сайда ва Бирувватга жўнатилган қўшинлар ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилдилар.

Миср султони Туркистон лашкарини мамлакатига киритмаслик мақсадида Димишқ атрофида тўхтатиб, унга қакшагкич зарба бериш учун ўғли Абдулазизни катта лашкар билан Шомга жўнатган эди. Миср лашкари Амир Темур Ҳалабни камал қилиб турган кунлари Димишқка кириб келди. Абдулазиз лашкар ва шаҳар халқини қалъанинг буржу бораларини мустаҳкамлашга сафарбар қилди, Амир Темур билан бўладиган кураш режаларини тузди. Шу ерда у бир мудҳиш ишга қўл урди — ҳазрат соҳибқироннинг жонига суиқасд уюштирди. Абдулазиз тили бурро бир шахсга икки жоҳил фидойини қўшиб, Амир Темур ҳузурига элчи қилиб юборди ва нома, совга-саломларни топшириш пайтида уни ўлдиришни буюрди. Фидойиларга минг динордан акча ва сирти заҳар билан сўғорилган пичок топширди. Абдулазизнинг «элчилари» ҳазрат соҳибқироннинг олий ўрдусига аср намозидан кейин етиб қилишди. Шу пайт ўрду Димишқка яқин Қайхон Пу деган қишлоқда турган эди. Ҳазрат соҳибқирон «элчи»ни қабул қилиш ишини пайсалга солиб ултирмади. Қелган заҳотиёқ қабул қилди. Миср султонининг асли ниятини дарров билмокчи эди-да. Балким элчини сулҳ

сўраб юборгандир. Шундай бўлса, нур устига аъло нур. Чўнки киш пайтида йўлда ёки урушда кун кечириш ниҳоятда оғир. Эшик ога элчи ва унинг ҳамроҳларини кўринишхонага олиб кирганда чодирда муншийи хос хожа Масъуд Симпониий ва тахт орқасида турган икки кўрчидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Элчи ва унинг ҳамроҳлари чодирга киришлари билан тиз чўкиб хазрат соҳибкироннинг олдига эмаклаб бордилар ва чопонининг пешини юзларига суртдилар, ўринларидан туриб икки газ орқага тисарилиб бордилар ва эгилиб таъзим бажо келтирдилар. Сўнг элчи кўйнидан номани чиқариб муншийи хосга узатди, ҳамроҳлари эса совға-салом солинган, остонада қолдирилган сандукни тахт пойига олиб бориб қўйдилар ва яна бир бор эгилиб, чуқур таъзим қилдилар. Шу пайт улардан бири этигининг кўнжидан пичоқ чиқариб хазрат соҳибкиронга ташланди. Хазрат элчининг мулозимлари саросимага тушиб турганлигини аввалдан пайкаб, хушёр тортиб ўлтирган экан, унинг кўкрагига зарб билан тепди. У чўккалаб қолди. Шу пайт элчиларга эшик ога, муншийи хос ва чухралар жон-жаҳд билан ташландилар ва уларни бандга олдилар. Хазрат соҳибкироннинг кўрсатмасига биноан, эртаси куни уларнинг қўл-оёғини кишанлаб, эшакка тесқари миндириб, шаҳарга ҳайдаб юбордилар. «Элчи»нинг кўйнига эса бўлиб ўтган воқеа тафсилоти битилган номани солиб қўйдилар...

Хазрат соҳибкирон қўшинини олиб «элчилар»нинг кетидан Димишкка қараб юзландилар ва уни хандак ёқасида тўхтатдилар. Қўшинлар ўз ўрни ва мурчилларини эгалладилар. Амир Темурнинг ўзи эса махсус чопарлари, мулозимлари ва сонсизлари ҳамда туғчилари билан ўша хандак ёнидаги тепалик устида ўринлашди. Бу ердан туриб уруш ҳаракатини, қўшинларнинг умумий аҳволини кузатиш қулай эди. Ёнғий тараф эса ҳокрез билан хандак оралигидаги текисликда саф тортиб турарди. Ясал куриқдан ўтказилгач, «қўшинлар тўхтовсиз жангга киришсунлар!» — деб буйрук берилди. Қоровул қисми амир Суюнчик баҳодир, илғорни Соин Темур, Донахўжа, Таваккал бовурчи, Олтин бахши, Таваккал қавчин бошқардилар. Ўнг қанотда номдор амирлардан Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, сўл қанотда эса амирзода Рустам турдилар. Қўшинлар ўша уруш-талошда мардлик-мардоналик кўрсатдилар. Уруш қиска, лекин шиддатли бўлди. Иккала тараф ҳам галофот кўрди, асирга тушганлар ҳам бўлди. Охир-оқибат Димишкдан чиққан қўшинлар мағлубиятга учрадилар.

Уруш бўлган кун кечкурун кутилмаган бир ҳодиса юз берди. Амирзода Султон Ҳусайн баъзи бир муфсидаларнинг иғвосига учиб, отолиги амир Жаҳоншоҳ билан ади-бади дейишиб қолган экан, араз қилиб ўз мурчилини ташлаб душман тарафга ўтиб кетибди. Уни Султон Абдулазизнинг хузурига олиб бордилар. Султон амирзодани подшоҳларга хос ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб кутиб олди ва зиёфатдан кейин унга ажратилган хос манзилга кузатиб боровчиларга: «амирзодага ҳеч ким таарруз қўлини чўзмасун ва унга ҳамма иззат-икром кўрсатсун»,— деб алоҳида таъкид қилди.

Амирзода Султон Ҳусайннинг хиёнатга қўл уриб, душман қароргоҳига ўтиб кетганлиги воқеасини ҳазрат соҳибкирон унинг навқари Баротхўжанинг оғзидан эшитди. Бу гап унинг қалбига наштар бўлиб санчилди. Наҳотки?! Суюкли ва ишонган набираси бугун уни жумлайи жаҳон олдиди, айникса, душманлари Темуртош билан Султон Абдулазиз олдиди шармандан шармисор қилиб ўлтирса. Не гуноҳи учун?! Ҳазрат соҳибкироннинг қалбидаги бу бебош набирасига бўлган меҳр-муҳаббат ўрнини ғазаб туйғулари эгаллади. Лекин буни кўзларига тикилиб, амр-фармонини кутиб турган амир Шохмалик билан эшик оғасидан яширди. Аччиққа хай бериб ўзини босди. Аммо улар оғир-вазмин ва раъй-андишалик бу одамнинг кўнглидан кечган гапларни уқиб ўлтиришган эдилар. «Ҳа, майли,— деди у бир фурсат сукутдан кейин,— бандасининг қилмишига яраша жазони ҳам, мукофотини ҳам яратган эгамнинг ўзи берадур. Аллоҳ ҳамма нарсани эшитгувчи ва билгувчидир». Ҳамма вақт у билан тортинмай дадил сўзлашиб юрган Шохмалик бу сафар бирон сўз айтгани ботинмади. Амирзода Султон Ҳусайннинг бу қилмиши уни ҳам қаттиқ изтиробга солди. Ҳазрат соҳибкиронни овунтиришни ҳам билмади, кўнглидаги ғазаб туйғуларини изҳор қилишга ҳам ботинолмади.

Амир Темур ўша кечани мижжа қокмай ўтказди. Турли-туман ўй-хаёл уни узоқ-узоқларга етаклаб кетди. Кечирган бутун ҳаёти кўз ўнгида намоён бўлди. Айникса, бевақт ҳаётдан кўз юмган кизи Уга бегимни қўп ўйлади. Хар сафар ўша бебош ва ўзбошимча набирасига кўзи тушганда қизини кўргандай бўларди. Энди бўлса худойим уни ҳам қўп кўриб турибди. Энди нима қилади?..

Тонг ёришиб бомдод намозини ўқиб бўлганидан кейин ҳазрат соҳибкирон Қайхон Пудан кўчиб, шаҳарнинг Қанъон ва Миср тарафга қараб турган қибла тарафдаги дарвозаси рўбарўсига, ундан қарийб бир фарсах нарида

жойлашган пушта тепасига келиб кўндилар. Хиёл ўтмай шу пушта билан девор ва дарвоза ораллигидаги катта майдон ҳар иккала тарафнинг лашкари билан лиммо-лим тўлди. Миср ва Шом кўшинларидан ташқари, кўлига нима кирса олиб чиққан оддий халқ ҳам бисёр эди. Султон Абдулазиз билан Темиртош қурол кўтаришга қодир бўлган барча эр кишини мана шу ҳаёт-мамонт урушига ҳайдаб келган эдилар.

Амир Темур бу ҳал қилувчи урушнинг режасини пухта ўйлаб, аввалдан тузиб қўйган эди. Бу ерда ҳам 1391 йили Тўхтамишхон билан бўлган урушда иш берган усулни қўллади. Баронғор, жавонғор ва ғулда турган аскарлар етти кўшин бўлиб ясал туздилар. Қанбул, чанок ва хировул қисмлар ҳам мустаҳкамланди. Оғлиқ кўшинларнинг бир қисми ҳазрат соҳибқирон турган тепалик орақасига ўринлаштирилди. Қуёш тиф уриши билан тарафлар жон-жаҳд билан бир-бирига ташландилар. Жанг ўша куни қош қорайгунча давом этди, лекин ҳал бўлмади. Жуда кўп одамнинг ҳаёт ниҳоли кесилди, асирлар ҳам кўп бўлди. Асирга тушганлар орасида амирзода Султон Ҳусайн ҳам бор эди. У ўша куни Шом лашкари туғи остида жангга кирган экан, уни амирзода Шохрухнинг мулозимларидан Тўпалоқ қавчин тутиб олибди. Бу воқеа ҳижрий 803 йил жумоди ул-аввал ойининг 19- куни (1401 йил 6 январь) содир бўлган эди.

Амирзода Султон Ҳусайн қодир остонасидан ўтиши билан ўзини ерга отди ва эмаклаб бориб улуғ бобосининг пешига осилди.

— Осий бандани афв этинг, бобожон! Шайтон йўлдин оздирди мени.

Ҳазрат соҳибқирон набирасига қараб ҳам қўймади. Чунки насиҳатларига ҳамма вақт ҳам риоя қилмади у. Аксинча, тили бошқачаю, дили ўзгачалар билан дўст тутинди. Уни ана шунақалар йўлдан урган, чамаси. Шунинг учун айни шу пайтда уни итобга олиб ўлтирмади, фақат: «Мунофиқларни сирдошу дўст тутманглар! Алар сизларга зарар етказишда кучларини аямайдулар ва ёмон аҳволга тушишингизни орзу қиладулар. Сизларга йўлиққанларида «иймон келтирдик», дейишади. Ўзлари холи қолганларида эса, сизларни каттиқ ёмон кўрганлари сабабли, бармоқларини тишлайдулар», дейилган Қуръони каримда, мирзо! Сиз буни унутгансиз, чамаси! — деди.

— Мени кечиринг, бобо! Айбимни қон билан ювурмен.

— Сизни ҳам, бизни ҳам яратган эгамнинг ўзи

кечирсун, мирзо! — ҳазрат соҳибқирон бошқа бир нима демади ва қоровулбегини чақиртириб, «Олиб кетинг, оил!» деб қўл силтади.

Шаҳзодани ўша қўниёқ девону ярғуда сўроқ қилдилар ва ҳазрат соҳибқирон билан кенгашиб чўби ясоққа етказдилар. Шаҳзодага ўша кундан бошлаб подшоҳнинг олий мажлисларига кириш ман этиб қўйилди...

Димишк остонасидаги жанглар яна икки кун давом этди.

Урушнинг иккинчи куни ҳазрат соҳибқирон аввалги жойидан қўчиб, бошқа бир пушта домонасига бориб ўрнашдилар. Сўнг зафар асар лашкар жанговар сафга тизилиб (ясол уч-тўрт фарсах масофани эгаллади), жангу жадалга тутиндилар. Душмanning қоровули ва илғор қисмларини сиқиб бориб, хандаккача етиб бордилар, лекин ундан ўтиб олишнинг иложи бўлмади. Чунки ўша хунхор хандакнинг кенглиги йигирма газ, чуқурлиги етти-саккиз газ келарди. Шу боис қўшинлар унинг лабида тўхтаб қолдилар ва буйруққа биноан шу ерда лашкаргоҳ қуриб, теварагини туралар, чирлар ва сепоялар билан тўсдилар. Ва яна буйруқ бўлдики, «зафар асар лашкар эртаси куни сахарда, душман гафлат уйкусига чўмган бир пайтда, хандакни кечиб ўтсун ва онинг нарисги соҳилида ясол тузсун». Қўшинлар бир илож қилиб хандакдан ўтиб олдилару, лекин хужумни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Қалъанинг асосидан то қунгирасигача тошдан қурилган деворн ўта баланд эди. Тинмай ёғиб турган ўк ёмғиридан унинг ёнига яқинланиб бўлмасди. Шунинг учун манжаниқ, топ аррода ва нафт андозлар ишга туширилди. Оқибатда қалъанинг баланд буржларида бири вайрон этилди, деворлар илма-тенлик бўлиб кетди, шаҳар ичидаги олий биноларнинг бир қисми вайрон бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ортикча қурбонлар бўлмаслигини истаб, кечга яқин уруш ҳаракатларини тўхтатишни буюрдилар. Шунда ҳам нақбчилар дарвоза ва буржларга қаратиб зовур қазишда давом этдилар. Амир Темур Султон Абдулазиз билан Темиртошнинг сулҳга чақириб, қалъага Подшоҳхўжа деган табаррук бир зотни элчи қилиб юборди. Султон Абдулазиз номига битилган мактубда хибсада ётган Итилмишнинг озод қилиб, олий остонага жўнатиб юбориш, сулҳ тузиб қалъани яхшилик билан итоаг эттириш таклиф этилди. «Акс ҳолда, — дейилган эди ўша мактубда, — эл-юртнинг хароб бўлишга сабабчи бўлурмиз ва Аллоҳнинг газабига қолурмиз». Султон Абдулазиз шунчаки сулҳга рози бўлган бўлди, Итилмишнинг эса беш кундан кейин

хибсдан озод этиб, жунатажагини маълум килди. Лекин бу навбатдаги найранг бўлиб, Султон Абдулазиз вақтдан ютиш учун шундай қилган эди. У Мисрдан ёрдам кутаётган эди. Буни ҳазрат соҳибкирон билиб турганди. Шунинг учун ўша куни калъани яна бўмбордимон қилдирди. Сўнг урушни тўхтатиб, Султон Абдулазизнинг элчисини кутди. «Агар у кечга қадар келмаса, унда эрта тонгда уруш ҳаракатларини бошлаб юборурмиз»,— деди ҳазрат соҳибкирон киска кенгашга йиғилган улуг амирларга. Шу пайт калъа тарафдан қуроолланган одамлар муру малахдай зафар асар лашкар устига ёпирилиб келаётгани маълум бўлди. Ҳазрат соҳибкирон уларга қарши амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳ бошлиқ туманларни юборди. Икки ўртада қаттиқ уруш бўлди, лекин зафар яна ҳазрат соҳибкирон қўшинларининг тарафида қолди. Шомлиқлар билан мисрлиқлар жангоҳда кўп одамнинг ўлигини қолдириб, чекинишга юз тутдилар.

Шом билан хуфтон орасида Миср ҳокимининг элчиси олий остонада кўриниб, ҳазрат соҳибкиронга Султон Абдулазизнинг мактубини топширди. Мактубда ҳамду сано ва дуойи саломлардан сўнг ушбу гаплар ёзилган эди: «Бугун кундузи нимаики содир бўлгон бўлса авом унноснинг иғвоси бирлап бўлди. Жохил ва авбошлар жасорат кўрсатиш орзусида шу ишни содир этмишлар. Локин аълоҳазратларига маълумким, нодонлиқларининг жазосини тортдилар. Шу аснода биз шундай фикрда-мизким, агар қўшинларни уруш-талаш палосини йиғиб, асл ўринларига қайтарсалар, сулҳ ва эмну омонликга йўл очгон бўлур эдилар. Локин ҳазрат соҳибкирон нимани ихтиёр этсалар шу бўлади. Биз эрсак итоат ва инқиёд камарини белга боглаб, олий ҳазратларининг хизматида бўлурмиз, иншоолло». Ҳазрат соҳибкирон султоннинг таклифини қабул қилди ва қўшинларга «уруш ҳаракатларини тўхтатиб, лашкаргоҳга қайтилсун»,— деган буйруқ йўллади. Энди ҳамма сулҳ тузиш учун Мисру Шомнинг элчи ва вакиллари кутди. Бироқ ўша куни элчидан дарак бўлмади. Тун яримлаб қолганда эса Султон Абдулазиз Димишқни ташлаб кетгани, қўшин ва мулозимлари билан Мисрга йўл олгани ҳақида хабар келди. Амирзода Шохрухнинг қароргоҳига қочиб ўтган катта амирлардан амир Чакмоқ ҳам ушбу хабарни тасдиқлади. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон Димишқни қаттиқ қуршов остига олиш ҳақида буйруқ берди ва бу муҳим ишнинг тепасига амирзода Абубакр билан амир Жаҳоншоҳни қўйди. Чунки шомлиқлар ҳали таслим бўлганларича йўқ эди. «Ша-

хардин бирон зот чикиб кетмасун», деди у амир Жаҳоншоҳга. Номдор нўёнлар ва баланд мартабали амирлардан бир гуруҳига: Суюнчик баҳодир, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва Оллоҳдодга Султон Абдулазизни таъкиб этишни буюрдилар. Улар чекиниб бораётганларни Миср худудигача таъкиб қилиб бордилар ва катта ўлжа, асирлар олиб қайтдилар.

Хижрий 803 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-куни (1401 йил 10 январи) Димишк атрофида уни чор атрофдан қамал қилиб турган қўшинлар тонг отиши билан хужумга ўтдилар. Ҳумоюн ўрду Миср султони Малик аз-Зохир Барқуқнинг шаҳар ташқарисидаги қасрига келиб ўрнашди. Димишк қалъасининг теварагида бунақа муҳташам қошоналар кўп эди. Уларга нўёнлар ва улуг амирлар ўринлашдилар. Эртаси куни (1401 йил 11 январи) саййидлар, уламо, кози ул-куззот, имомлар, машойихи киром ва солиҳлар ҳазрат соҳибқирон ҳузурига тазарруъ ва илтижо билан келиб, Димишк дарвозаларининг калидини тонширдилар. 1401 йил 17 январ, жумаъ куни Умавийлар масжидида ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқилди. Унинг номидан юз эллик ва ўн мискол вазнда, ҳаммаси бўлиб олти юз минг динор кепакӣй кумуш ва олтин пул зарб қилиниб муомалага киритилди. (Қизик, Амир Темурнинг номи билан Димишқда зарб этилган бу пулни Шарафиддин Али Яздӣй бутаги, яъни мажусийлар пули деб атайди. Бунинг боиси нимада? Ахир Шом мусулмон мамлакати, Амир Темур эса мусулмон киши, мусулмонлар подшоҳи-ку. Не сабабдан у зарб эттирган пул шундай аталди? Ўйлаб, ўйингга етмайсан, киши. Мен ҳам бу ҳусусда кўп ўйладим, китоб титдим, сураб-суриштирдим. Ниҳоят масаланинг ечимини Маҳмуд ибн Вали қаламига мансуб бўлган «Баҳр ул-асрор фи манокӣб ул-аҳд» («Олийҳиммат кишиларнинг яхши сифатлари ҳақида (хикоя қилувчи) сирлар денгизи») деган асарнинг биринчи жилдидан топдим. Асарнинг «Жавоҳирнома» қисмида, унинг олтин, кумуш ва бошқа маъданларнинг тавсифига бағишланган бобида, мана бундай уқдириш бор: «Ислом мамлакатларида олтин ва кумуш тангаларнинг бир тарафида диний иборалар (калимаӣи таййиба), бошқа тарафида эса олий ҳукмдорнинг исми шарифи зарб этилади. Фаранг мамлакатлари тангаларининг эса бир тарафида подшоҳларининг киёфаси зарб этилади. Бунақа пул бутаги деб аталади». Бундан чиқди, 1401 йили Димишқда зарб этилган тангаларнинг бир тарафига калимаӣи таййиба, иккинчи тарафига эса Амир

Темурнинг кифаси зарб қилинган экан-да. Ўта қизик ва диққатга молик маълумот. Лекин бу тағалар, афсуски, бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Топилганда биз ҳазрат соҳибқироннинг ўз замонида қизилган суратини кўришга муяссар бўлардик...)

Таслим этилган шаҳарга одатдагидай доруға, унинг мулозимлари, навқарлари, муҳассиллар ва қўриқчи қўшиндан бошқа ҳеч ким кириги тмади. Ҳазина ва ғалла омборларига махсус қўриқчилар юборилди. Умуман, ҳар қандай талон-тарожнинг қўли кесилди. Йил боши бўлганидан ғалла танқислиги ва қимматчилик сабабли шаҳардаги ғалла омборлари ва бозор каттик назорат остига олинди. «Ғалла омборларига ҳеч ким қўл текизмасун!» – деган каттик буйруқ берилишига қарамай, очкўзлик қилувчилар ҳам тонилди. Ҳарий Малик тавочи омборлардан бирининг қулфини бузиб, бир юз манн ғалла олган экан, каттик итбга олинди. У чўби ясоққа етказилди. Шунингдек, ғалла бозорларида бўлган нарх-наво устидан назорат кучайтирилди. Бир манн ғалланинг нархи уч диноҳ кенакий деб белгиланди. Шунга қарамай, бир кун кечкурун қораунаслардан тузилган қўшин шаҳар ичкарасига бостириб кириб мўмин-мусулмонларга катта зарар етказди. Баъзи маҳаллалар ўтда ёниб қўл бўлди. Шаҳар ишғол қилинганининг тўртинчи кун кизрат соҳибқироннинг кўрсатмаси билан моҳир ҳунармандлар ва атоқли олимларни бир ерга тўплаб, Самаркандга жўнатишди. Ўша олимлар орасида Димишқнинг манман деган табиби мавлоно Сулаймон, тарихчи Ибн Арабиноҳ, файласуф Ибн Холдунлар ҳам бор эди.

Димишқ ва Шомдан қайтишга ҳозирлик қўриш асносида ҳазрат соҳибқирон тўсатдан яна ўсалланиб қолди. Қасаллик бир неча кун давом этди. Лекин табибларнинг саъй-ҳаракати ва дорилар қор қилиб, бемор тез фурсатда шифо тоиб кетди.

Ҳижрий 803 йил шаъбон ойининг 4- си, шанба куни (1401 йил 20 март) ҳумоюн ўрду саодат ва иқбол билан Димишқдан қучиб, Ғуга деган манзилгоҳга бориб тушди. Шу ерда соҳибқирон мушыйи ҳосни чакиртириб, унга иккита мактуб, биттасини Самаркандда турган амирзода Муҳаммад Султонга, иккинчисини Султонияга, Сароймулк хонимнинг оғига ҳозирлашини буюрди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам олий ўрдуга чакиргирилдилар.

Қумисга етганларида Тадмор, Онадўли ва Фрот бўйларида туркманлар бирмунча ғимирлаб қолганлиги ҳақида ҳабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон уларнинг дафъи

учун амирзодалардан Абубакр, Султон Хусайн ва Халил Султон бошчилигида йигирма беш минг кишилик отлик қўшин юборди. Улар қўпчилиги зулкадар қавмига мансуб туркманларга Фрот соҳилида етиб олдилар ва уларни тормор келтирдилар. Зафар асар лашкар катта ўлжалик бўлди. Тез орада бу ерга хумоюн ўрду ҳам етиб келди. Қўшинлар дарёдан катта-кичик кемаларга тушиб ўтдилар. Шу ерда туркман сардорларидан Қора Усмонбей пешкаш ва тансуқотлар билан келиб, ҳазрат соҳибкиронга камарбасталик қўргизди, қабул маросимини топиб, ул ҳазратнинг подшоҳона сийлаш ва навозишларига сазовар бўлди. Амир ҳазратлари вилоятини унинг ўзига инъом этдилар. Ўша кунлари Рос ул-айн теварагида катта шикор уюштирилди. Сўнг у ердан қўчиб, Рухо шаҳрининг теваригига келиб тушдилар. Шаҳарнинг барча ақобир ва аъёнлари муносиб тўхфалар билан келиб, ҳазрат соҳибкироннинг марҳаматига мушарраф бўлдилар.

Рўҳодан Мординга боришда, йўл устида, Самарқанддан хазиначи Ҳиндушоҳ келиб, ҳазрат соҳибкиронга ҳазонайи омира хусусида батафсил ҳисобот берди. Туман ого билан Тўқал хоним ўша Ҳиндушоҳ хазиначи билан бирга келишди. Ўша куни Сароймулк хоним ҳам амирзода Улуғбекни ўзи билан олиб Султониядан келдилар. Хонимлар ва шахзодаларнинг бу таширифи ҳамда шахзодаларни соғ-саломат қўрганидан ҳазрат соҳибкирон беҳад хурсанд бўлдилар.

Шом юриши олдидан ҳазрат соҳибкирон Султонияда хибсада ётган Мордин ҳокимини, тавба-тазарруъ қилгандан кейин, озод қилиб, вилоятини ўзига қайтариб берган эди. Бирок у қўрнамаклик қилди ва қўп ўтмай исён ва тўғёнга қўл урди. Зафар асар лашкар уни қамал остига олди ва Қора Усмоннинг йигитлари қалъа ишғол этилган кунини унинг уйини ёқиб юбордилар.

Шу аснода Гуржистон ҳукмдори Гургенхон яна қора қўюнлу туркманлар билан бирикиб, ҳазрат соҳибкиронга қарши исён қўтаргани маълум бўлди. Илончик қалъаси қамалда тутилишига қарамай, зафар асар лашкарнинг ҳужумларини қайтариб турган эди. Бунинг устига, гуржийлар билан қора қўюнлулар исёни дард устига чипқон бўлди. «Исён тезда бартараф этилмаса, бошқа ерларга ҳам тарқалиши мумкин. Илончикни ҳам шу сафар бирёқлик қилмаса бўлмайду», — деди ҳазрат соҳибкирон амир Жаҳоншоҳ билан Темурхўжа Окбўгога. Ўша кунёқ амирзода Султон Хусайн, амирзода Пирмуҳаммад ибн Умаршайх ва амирзода Абубакр бошчилигида ўша

тарафларга музаффар лашкарнинг бир қисми жўнатилди. Амирлардан Жаҳоншоҳ, Темирхўжа Окбуго, Саидхўжа ва Шайх Али баҳодир ўз туманлари билан шахзодаларнинг узангисиди бордилар.

Ана ўша куллари Илоичикни амирзода Мироншоҳнинг амирларидан Шайх Муҳаммад доруға билан амирзода Шохрух лашкаридан амир Фирузшоҳнинг қўшинлари қамалда тутиб турган эдилар. Албатта, кўп йиллик қамал ўз кучини кўрсатди. Захиралар битиб, теварак-атрофдан бир кадаҳ ҳам дон олиб келишнинг иложи бўлмай қолди. Замондош тарихчининг гувоҳлик беришича, халқ эски оёқ кийимлари чарминини кайнатиб истеъмол қила бошлади. Химоячилар сафи ҳам сийраклашиб қолди. Қамал килиб турганларга бўлса янги кучлар келиб қўшилди. Демак, бугун-эрта шаҳарга чор атрофдан катта хужум бошланади. Хужумни қайтариш эса энди амри маҳол. Душман бу сафар шаҳарни олмай қўймайди. Унда нима бўлади? Қариялар, аёллар ва болаларнинг ҳоли не кечади? Саросима ва таҳлика бошланди. Нима қилади энди? Қаршилиқни давом эттиришнинг энди имкони йўқ. Таслим бўлгани билан Амир Темур уни омон қолдирармикин? Ахир, ўн йил унга қарши қурол кўтариб турди. Кўп йигитларининг умрига зомин бўлди. Қалъа кутволи Сиди Аҳмад Ўғилшонинг шуларни ўйлаб боши қотди. Охири, одамларга маслаҳат солишга қарор қилиб шаҳарнинг ақобиру аъёнларини тўплади:

— Аҳвол жиддий, энди ёғийға бас келолмайдурмиз, чоғи. Қайсарликни давом эттираверсак, охир-окибат шаҳарда биронта тирик жон қолмайдур. Барчамиз қирилуб битурмиз. Шаҳарнинг эрса қули қўкка созуриладур.

«Хўш, энди нима қилдик?» — дегандай у ҳаммага бир-бир назар ташлади. Бошда ҳеч ким чурқ этмади. Ҳамма бошини қуйи солганича ерга қараб ўлтираверди. Сўнг шаҳар ва вилоятда ҳамманинг иззат-эътиборини қозонган Шайх Ҳамза гапнинг бўладиганини айтди.

— Таслим бўлишдин ўзга чора йўқ, жаноб кутвол. Бу ишни қанча тез қилсак, шунча яхши.

Кутвол Сиди Аҳмад Ўғилшо ўлтирганларга яна бир бор назар ташлаб чиқди. Лекин бошқа ҳеч кимдан садо чиқмади.

— «Сукут — аломати ризо», деган эканлар бошидин иссиқ-совуқ кўп ўтганлар. Демак, қалъа дарвозаларининг калидини ўша чўлоқнинг одамларига олиб чиқиб беришдин ўзга чорамиз йўқ, шундайму? — кутвол аҳли

мажлисга яна бир марта қараб чиқди. Ҳеч ким лом-мим демади. Яна уша Шайх Ҳамза ҳамманинг номидан гапирди:

— Йўк, жаноби кутвол, бошқа чорамиз йўқдур.

— Локин ҳаммамизни омон қолдиришарму эрканлар? Ахир ўн йил аларнинг жонига текканмиз,— дея кутвол Шайх Ҳамзага тикилди.

— Сизни билмадиму, локин фуқарога енгил бўладур, деб ўйлайман,— Шайх Ҳамза мажлисдагиларга «сизларга ҳам» дегандай маънодор қараб қуйди.

Кутвол буни тушунди.

— Демак, жазога бир ўзим гирифтор бўламану, сизлар...

Шайх Ҳамза унга гапини тугатишига йўл бермади.

— Шундай, жаноби кутвол. Қайсарликни йиғиштиринг, деб биз сизга кўп марта айтғонмиз, ҳатто камал бошида ҳам.

Кутвол буёғига чидолмади:

— Ҳаммангиз хиёнаткорсиз! Ҳаммангизни дорға осиш керак!

Шу пайт Шайх Ҳамзанинг имо-ишорати билан кутволнинг ёнида ўлтирганлар унга ташландилар ва кўз очиб-юмгунча уни ағдариб, қўл-оёғини боғладилар...

Илончикнинг ҳурматли зотлари қайсар кутволни олий остонага ўзлари олиб бориб тошширдилар. Қалъа дарвозаларининг калидини ҳам.

Кўп ўтмай, зафар асар лашкар Авникни ҳам қайта бўйсундирди.

Туркманлар билан иттифоқ бўлиб, Илончик ва Авникнинг бўйин товлагучиларини қўллаб-қўлтиклаб турган Гургенхон ҳам бу сафар қаршилик кўрсатмасдан тиз чўкди. Амир Темурнинг қўшини Гуржистон сарҳадида пайдо бўлиши ҳамона, олий остонага муносиб тухфаю ҳадялар билан ўз элчисини юбориб, таслим бўлганлигини маълум қилди.

Сўнг ҳазрат соҳибқирон Бағдодга, Султон Аҳмад жалойирга қарши Султон Маҳмудхон, амирзода Рустам, катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Рустам Тогой Буго, Суюнчик баҳодирлар етакчилигида катта қўшин юборди. Маълумки, Султон Аҳмад жалойир 1393 йили Амир Темур Бағдодни олгандан кейин Мисрга қочиб борган эди. Малик аз Зоҳир Сайфиддин Барқук ушанда уни ўз ҳимоясига олди ва ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Султон Аҳмад жалойир орадан бир йил ўтгач, 1394 йили уша Малик

Барқукнинг ёрдами билан яна Бағдодни эгаллади. Шундан бери у шу ерда Амир Темурга қарши катта куч йиғиб ётибди. Бу ишда уни Малик аз-Зохир Сайфиддин Барқукдан бошқа Қора қўюнлилар ҳукмдори Қора Юсуф, Рум подшоҳи Йилдириш Боязид ҳам қўллаб-қувватлаб турган эдилар. Бундай шароитда Султон Аҳмад жалойир ва Қора қўюнлиларни бир ёқлик қилмай туриб, Озарбайжоннинг ҳам, Форснинг ҳам, ҳатто Хуросоннинг ҳам тинчлик ва осойишталигини сақлаб туриш мумкин эмас эди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон Султон Аҳмад жалойирга қарши юриш бошлашга қарор берди. Бағдод устига юборилган қўшиннинг илғор қисмига Султон Маҳмудхон, амирзода Рустам ва улуғ амирлардан Сулаймоншоҳ, Музроб, Жоку барлос, Рустам Тоғой Буго, Суюнчик баҳодир ва Таваккал барбослар бошлик этиб тайинландилар. Лашкарнинг қолган қисми илғор қисмининг кетидан ҳаракатга келди ва уни ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошқарди. Султон Аҳмад жалойир зафар туғли лашкарнинг илғорига қарши Али Қаландар, Жон Аҳмад ва Фаррухшоҳ бошчилигида уч минг кишилик суворий қисми ташлади. Дажла бўйида, Амир Аҳмаднинг қасри ёнида икки ўртада катта уруш бўлди. Амир Темурнинг илғори бу урушда ғолиб чиқди. Жон Аҳмад ўттиз нафар баҳодир билан ўша урушда ҳалок бўлди. Қўплари чекиниш пайтида ўзларини Дажлага отиб ғарк бўлдилар. Асир олинганлар ҳам кам эмасди. Ҳазрат соҳибқирон қўшинлари эса Бағдоднинг Куббат ул-аъқоб дарвозаси қаршисидан Дажлани кечиб ўтдилар ва бу азим шаҳарни қўршаб олдилар. Фармони олийга биноан, дарвозалар ва буржлар улуғ амирларга тақсимлаб берилди. Нақбчилар енг шимариб ишга тушдилар. Бир-икки бор элчиларнинг борди-келдиси бўлди, лекин Султон Аҳмад жалойир қўшини ва захирасининг қўплиги, қалъанинг мустаҳкамлигига эътиمود килиб, иттифокчиларига ишониб, ҳазрат соҳибқироннинг насиҳатларига кулоқ осмади. Бу билан қўп қон тўкилиши, рааёнинг талонга қолиши ва шаҳарнинг вайрон бўлишига сабабчи бўлди. Зафар асар лашкарга ҳам катта талофот етди. Чунки шаҳарни олиш осон эмас эди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Бағдод мустаҳкам қўرғон эди. Деворининг узунлиги қарийб икки фарсах бўлиб, унинг бир тарафи сув эди. Девори ва қўнғураларига, ҳатто дарё устида турган сол ва кемалар устига шу қадар қўп тирандозлар ўтқизилган эдики, уларнинг ўқ ёмғиридан ҳеч кимнинг бош кўтариб туришга мажоли йўқ эди. Шу пайт олий ўрду мулжорига

мутасаддийлик қилиб турган хожа Масъуд Симноний билан Минглихўжага ўқ тегиб шаҳид бўлдилар.

Хулласи калом, Дор ус-салом учун бўлган жанглар қирқ кунга чўзилди. Ёз фасли ва хавонинг каттик хароратидан лашкар кўп азият чекди. Ва, ниҳоят, камалнинг қирқинчи кунин ҳижрий 803 йил зулкада ойининг еттинчисида (1401 йил 19 июнда) чошгоҳда нақбчилар қалъа деворига етишиб, дарвозаларга ўт қўйдилар. Манжаниқ, тош аррода ва нафт андозлар шаҳарни каттик бўмбордимон остига олдилар. Амирзода Халил Султон, Шайх Нуриддин ва Рустам Тогой Буголар бошлик қўшинлар биринчи бўлиб шаҳри бирунга бостириб киришди. Бошқа тарафларда ҳам қўшинлар хужумга ўтиб дастлабки муваффақиятнинг қўлга киритдилар. Қўпчилик нарвон қўйиб девор тепасига тирмашиб чиқа бошлади. Шаҳарнинг кунботар тарафида амирзода Шохрух, амирзода Мироншоҳ ва амир Сулаймоншоҳнинг қўшинлари, шимол тарафдан эса амирзода Рустам, амирлардан Шохмалик, Бурундук барлос ва Али Султон ўз қисмлари билан хужумга ўтдилар. Аввал шаҳри бирун, шомга бориб эса шаҳри дарун ишғол қилинди. Кўп одам ўлди, баъзи бировлар сув йўли билан қочмоқчи бўлдилар, лекин камончиларнинг жон овловчи ўкига учраб, дорулбакога равона бўлдилар. Дор ус-салом катлиомга мубтало бўлди. Саййидлар, машойих, уламо ва ахли синоатдан ҳамда ўз ихтиёри билан таслим бўлганлардан бошқа барча фуқаро тигдан ўтказилди. Шаҳардаги масжид, мадраса, хонақоҳ ва бозорлардан бошқа барча бинолар бузилди.

Ўшанда Хулла билан Восит шаҳарлари ҳам ишғол қилинди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Табриз ва Султонияга қараб йўл олдилар. Чағду сойи бўйига етганларида маҳд улё Сароймўлк хоним билан Хонзода бегим, Мирзо Улуғбек, Суюргатмиш мирзо ва бошқа шахзодалар билан уни кутиб олиб, бошидан нисор сочдилар. Ҳазрат соҳибқирон оғолар билан салом-алиқдан кейин Мирзо Улуғбекни бағрига босди. Кечкурун оғолар ва шахзодалар шарафига берилган зиёфат чоғида унга яқинида Шомда бўлганида Димишқнинг моҳир қиличсозлари ясаб берган олтин дастали шамширнинг тортиқ қилди. Қиличнинг набирасининг белига ўзи осиб қўйди. Ўзунлик қилган эди, камарни боланинг қўлтиғидан боғлади. Шунда ҳам барибир узунлик қилди. Унинг бир учи ерда судралиб турарди. Шахзода бироз ўзини поқулай сезди, лекин гурур ва сурур аломатлари унинг юз-қўзидан порлаб турарди.

— Чопғун учун эрмас, Улугжон, сиёсат учун,— деди ҳазрат соҳибкирон набирасининг белидаги шамширга ишора қилиб...

Табризда бир неча кун турганларидан сўнг ҳазрат соҳибкирон яна Гуржистон устига юришга қарор берди. Бунга ўша Гургенхоннинг димоғига бўйсунмаслик ва исён ғуборининг қайтадан ўлтириб қолганлиги сабаб бўлди. Теварак-атрофнинг лашкари жам бўлгач, у Табриздан Кумтепа мавзеёига келиб тушди. Ундан Нахичеванга борди ва Илончик калъасида тўхтади. Эртаси кун Гуржистонга божу хирож талаб қилиб элчи юборди. Кўкча тенгиз бўйида шикор ва сайру саёҳат билан банд бўлиб турган пайтда унинг Гуржистонга юборган элчи ва мухассиллари қайтиб келишди. Гургенхон элчиларга катта совға-салом билан инисини ҳам кўшиб юборган экан. У ҳам ҳазрат соҳибкироннинг қабулига сазовор бўлди. Гургенхон Амир Темурнинг номига йўллаган мактубида Қора Юсуф туркман ва бошқа муфсидларнинг ифвосига учиб, гуноҳи азимга қўл уриб қўйганидан пушаймон бўлиб узрхоҳлик қилган экан, ҳазрат соҳибкирон унинг гуноҳлари устига афв чизигини тортди; инисига юртига қайтаётганида, «оғойингга айтиб қўй, бундин буёғига ўз хаддида турсун, мўъмин-мусулмонларга таъди ва озор еткусмасун»,— деб тайинлади. Сўнг Кўкча тенгиз соҳилидан кўчиб, Қоровултепа деган хушманзара бир жойга келиб тушдилар. Ҳумоюн ўрду шу нузхатгоҳда қарийб бир ой турди. Сўнг у ердан кўчиб Ганжа ва Бардаа орқали хижрий 804 йил раби ул-охир ойининг 20-куни (1401 йил 27 ноябри) Қорабоққа келиб қўндилар. Шу ерда кишлаш, лашкарга дам бериш ва келаси йили баҳорда Дашти қипчок устига юриш бошлаш ҳақида бир қарорга келинди. Чунки мамлакатнинг сиёсий аҳволи бирмунча ночор бўлиб қолган эди. Унинг Олтин Ўрдадаги ишонган одами Темур Қутлуғ ўша 1401 йили тўсатдан вафот этди. Тожу тахт талашишлар, тугён ва исёнлар бошланди. Тожу тахт давогарлари ҳам кўп эди. Шодибек, Пўлодхон, Темурхон, Жалолоддин... Буларнинг учтаси ҳазрат соҳибкиронга нотаниш. Жалолоддин унинг ашаддий душмани Тўхтамишнинг ўғли эди. Шундай бир пайтда қўл қовуштириб туриб бўлмасди. Қим билади, бўлғувчи хон қандай сиёсат тутишини. Амир Темур Дашти қипчокдай қўшни мамлакатда Тўхтамишга ўхшаган яна бир ҳукмдор пайдо бўлиб қолишини истамас эди. Лекин тез орада у ердаги аҳвол ойдинлашди. Ўша кишда Олтин Ўрданинг янги олий ҳукмдори Шодибекнинг элчиси Қорабоққа келди. Шоди-

бек ҳазрат соҳибқиронга йўллаган мактубида унга итоат ва хизматкорлик мақомида туришини маълум қилганди.

Ўша қишлов кунларининг бирида Самарқанддан бу ерга келаётган амирзода Муҳаммад Султоннинг Ардабилдан ўтиб, Октомга келиб тўхтаганлиги ҳақида хушхабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳни, қатта амирлардан Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Шохмаликларни қўшиб, унинг истикболига жўнатди. Орадан бир-икки кун ўтиб амирзоданинг ўзи Олий ўрдуга етиб келди. Ҳазрат соҳибқирон суюкли набирасини иссиқ бағрига босди. Унинг сиҳат-саломатлигини, аҳлу аёлининг ҳол-аҳволини суриштирди. Ўша куни кечкурун ва эртасига унинг шарафига қатта зиёфат берди. Учинчи куни эса амирлар ва аркони давлатни қурултойга чакириб, ҳамманинг олдида, амирзода Муҳаммад Султонни расмий равишда валиаҳд деб эълон қилди. Бошига олтин тож кийдириб, белига заррин камар боғлади.

— Хайрият,— деди у ичида,— шу дамларни ҳам кўратурғон кун ҳам бор эркан. Худого минг қатра шукр!

Ха, бугун унинг қувончи чексиз, димоғи чоғ эди. Чунки кейинги пайтларда, аниғи Ҳиндистон юришидан кейин тез-тез оғриб қоладиган бўлганди у. Ўшандай пайтларда тож-тахт тақдирини ўйлаб қўп изғироб чекарди.

АНҚАРА ЁНИДАГИ ЖАНГ

XIII асрнинг 20-йилларида, мўғуллар хуружи оқибатида, турк-ўғузларнинг қой отлиғ қабиласи Хуросондан кичик Осиё ерларига кўчиб борадилар. Уларнинг тепасида Эртўғрил деган довурак ва тадбиркор ўғлон турарди. Қўния подшоҳи Султон Алоиддин Қайқубод уларнинг кўкрагидан итармади, аксинча, Византия билан туташ Сегут ноҳиясини уларга берди. Эртўғрилни эса ужбеги, яъни улусбеги лавозимига гайинлади. XIII асрнинг 80-йилларида, тўғрироғи, Эртўғрилнинг ўғли Усмон беклик маснадига ўлтирган йиллари, Сегут беклиги мустақилликни даъво қилди. Усмонбек эса ўзини Султон деб эълон қилди. Бунга мўғуллар хуружи тобора кучайиб кетганлиги, исён ва халқ ҳаракатлари оқибатида Қўния султонлигининг инқирозга юз тутиб, майда-майда бекликларга парчаланиб кетиши сабаб бўлди. Усмон бошда қўшилари салжукий беклар ва Билижикда турган греклар билан урушиб-талашиб юрди. Кейинча пойтахтни

Никеяга яқин Ени-шехир (янги шаҳар)га кўчирди. Сўнг Бурса ҳокимини енгиб, Вифиния, Никея ва Эгай денгизи бўйидаги ерларни ўзига қаратиб олди. 1301 йили Никомидия ёнида Музолипани тор-мор келтирди. Қирмиён амиридан Эски-шехир (эски шаҳар)ни тортиб олди, Пиги ёнида шахзода Михаилни енгиб, Константинополнинг шарқий остоналарида пайдо бўлди. Сўнг Каталония подшоиси Рожернинг ўлиmidан кейин, Галлиополга бостириб кирди. 1326 йили эса Бурсани эгаллади.

Усмоннинг ўғли Ўрхун отасининг босқинчилик сиёсатини давом эттирди: Никеяни эгаллади, сўнг флот қуриб, Овруно соҳилига ўтди. Ўрхуннинг ўғли Сулаймон пошшо Дарданелга борди ва Галлиопол ёнида ўринлашди. Икки йилдан кейин — 1354 йили уни ва Византиянинг бошқа мустаҳкам қалъаларини босиб олди. Сулаймон пошшо вафотидан (1357) кейин Болкон ярим оролидаги бошқа ерларни Туркия тасарруфига киритиш ҳаракати авж олди. Бу ишни Ўрхуннинг ўғли ва тахт вориси Султон Мурод I давом эттирди. У 1361 йили Эдирне (Адрианполь) ва Фракиянинг қўшни ноҳияларини, сўнгра 1363 йили Булгорияга қарашли Филиппополь (Пловдив), Сўфия, Шумен, Ниш ва бошқа булгор, серб шаҳарларини ўз тасарруфига киритиб олди.

XIV асрнинг 80-йилларига келиб Онадўли турклари Сербия ва Албаниягача етиб бордилар. Султон Мурод I булгорлар ва сербларнинг катта қисмини итоатга келтиргач, 1387 йили Қичик Осиёга қайтиб кетди. Серблар ва боснияликлар бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга қарор қилдилар. Уларнинг кеназлари Лазарь билан Твардко ўттиз минг кишилик қўшин тўплаб, Македония шаҳарларида турган кичик сонли турк ҳарбий қисмларини қириб ташладилар. Серблар ва македонияликларнинг кетида булгорлар ҳам кўтарилди. Оқибатда Султон Мурод I Адрианополда катта қўшин тўплаб, Булгория ва Сербия устига юриш бошлади. 1388 йили турк армиясининг ўттиз минг кишидан иборат илғор қисми Тирновани эгаллади. Султон Мурод I Сўфия домини ва Филиппополдан ўтиб, Сербияга бостириб кирди ва Приштини шаҳри ёнидаги Косово майдонига келиб тушди. Серблар, хорватлар ва боснияликларнинг бирлашган қучлари ҳам шу ерга тўпланган эди. Уларнинг тепасида тажрибали саркардалар Лазарь ва Вук Бранкович турар эди. Булгорлар, валахияликлар ва албанлар юборган мадад қучлари ҳам шу ерда эди. Мана шу Косово майдонида 1389 йил 15 июн куни икки ўртада шиддатли уруш бўлди. Жанг аини кизиб

турган бир пайтда саркарда Лазарнинг куёви Милош Обилич турк мулозими кийимида Султон Муроднинг чодирига кирди ва уни чаваклаб ўлдирди. Юз берган бу машъум ходиса маълум бўлгач, туркларнинг қароргоҳида тушқунлик ва саросима бошланди. Лазарь, Вук Бранкович ва иттифокчиларининг саркардалари бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлдилар ва қўшинларни рағбатлантириб, турк қўшинини бир қадар сиқиб қўйишди, лекин марҳум Султон Муроднинг йигирма тўққизга чиққан эпчил ва ботир ўғли Боязидхон шу заҳотиёқ салтанат тизгинини қўлга олиб, қўшинни орқасидан эргаштира билди. Қаттиқ жангдан кейин турклар ғалаба қозондилар. Лазарь, Вук Бранкович ва иттифокчиларининг саркардалари асир олиндилар ва қатл этилдилар. Шу ернинг ўзида икки ўртада шартнома имзоланди. Шартномага кўра Сербия Туркияга тобеъ бўлиб қолди. Султон Боязид зафар ва ғалаба билан Эдирнега қайтди.

Косово майдонида юз берган ходиса Византияни изтироб ва таҳлика исканжасига солди. Император Иоанн Палеолог Султон Боязиднинг олдида тиз чўкишга мажбур бўлди ва унинг Византия устидан олий ҳукмронлигини тан олди.

Султон Боязид бобоси ва отасининг босқинчилик сиёсатини давом эттирди. Давом эттирдигина эмас, балки улардан орттириб юборди. 1393—1396 йиллар орасида у Булгория, Македония ва Фессалияни бўйсундирди, қўшини билан Морея ва Венгриягача бориб (1394—95 й.) унинг шаҳару қишлоқларини талон-тароғ қилди.

Туркларнинг бу катта муваффақияти Оврупо давлатлари, хусусан Франция, Германия, Венгрия каби қудратли давлатларни ларзага солди. Улар маслаҳатлашиб, Туркияга қарши салб юриши уюштирдилар. Бу ишнинг тепасида Рим папаси, Франция кироли Шарл VI ва Венгрия кироли Сигизмунд турдилар. Оврупо ҳукмдорлари Султон Боязид ва туркларнинг таъзирини бериб қўйишга аҳд-паймон қилдилар. Боязидхон шарқдан, Амир Темур тарафдан, катта хавф мавжудлигига қарамай, Эдирнеда қолди ва гарбда содир бўлаётган воқеаларни синчковлик билан кузатди. Шу ерда у усталик қилди. Амир Темурни тинчлик ва осойишталик, дўстлик ва ҳамкорлик хусусидаги гаплар билан қалғитди. Шу мақсадда унинг хузурига муносиб совға-саломлар ва мактуб билан суҳандон қози қалон Шамсиддин Фридунбекни юборди. Ушанда Рум элчиси Қорабокка келиб, амирзода Шохрух ва улуғ нўён Шохмаликнинг васийлигида хазраг соҳибқироннинг қабул

шарафига муяссар бўлди. У келтирган мактубда шундай гаплар ҳам бор эди: «Рубъи маскунга подшоҳлик қилиш ва бахту икбол ҳалъати ҳазрат соҳибқироннинг муборак коматига ярашгандур. Шу боис биз ҳам он ҳазратга итоат ва хизматкорлик мақомида туруرمىз. Бундин буён оёғимизни итоат ва хизматкорлик ҳалқасидин зинҳор чикормаёғимиз». Бу гаплар аслида курук ва сохта бўлиб чиқди. Нахотки бутун дунёга ҳокими мутлақ бўлишга аҳд қилган ва дунёнинг ярмини титратиб турган шавкатли бир подшоҳдан шунақа гап чиқса?! Ҳазрат соҳибқирон бунга ишонмади. У Оврупода бўлиб турган воқеалардан бохабар эди. Бунинг унга тез-тез Қорабоққа келиб-кетиб турган фаранг элчилари етказиб туришган эди. Боязидхон вақтдан ютмоқчи, чунки бир пайтнинг ўзида икки душман билан курашолмасди. Аввал салибчилар билан орани очик қилиб олсин, Амир Темур билан кейин гаплашади. Амир Темур буларнинг ҳаммасига ақли етиб турса-да, ўзини гўлликка солди. Боязидхоннинг элчисига зўр ҳурмат-эҳтиром кўрсатди ва ҳамманинг олдида деди: «Боязидхоннинг овруполиклар устига ғазо қилиш билан бандлигини кўриб турибмиз. Ул жанобнинг бизга, бизнинг эрса ул зоти олийларига душманчилик ниятимиз йўқдур. Бизнинг муддаомиз Қора Юсуф бирлан Султон Аҳмад жалойир. Мамлакати ва табаалари ислом мамлакатлари ўртасига ўриллашган. Ўзлари ҳам, табаалари ҳам муфсид ва бадкирдор эрурлар. Бепоклик ва гўрг раббонийлик тариқига кириб Батхога борғувчи зиёратчиларни ҳамда Мисру Шомга катнаб турган карвонларни бешафкат таламоқдалар. Яқинда ул бадкирдорлар интикомимиздин кўркиб Рум тарафларга қочиб кутулди. Султоннинг ноиблари эрса аларга бошпана берди ва аларни жамоат қилиб олди. Бу бағоят нонисандлик аломагидур. Олий ҳазратлари бадкирдорларни ўзи дафъ этсун, ёки тутиб бизнинг илгимизга топширсун, ё бўлмаса, мамлакатидин ихрож этсун, токи низо ва ёмонлик асослари битирилиб, мувофиқлик ва дўстлик асослари мустаҳкамлансун. Шундин сўнг, агар ҳазрати олийлари мувофиқ кўрсалар, кофирлар устига биргалашиб ғазо қилурмиз». Боязидхон элчиси Эдирнега қайтиб келгандан кейин, ундан бор гапни эшитиб, анча хотиржам бўлди, бутун диққаг-эътиборини фаранг давлатлари унга қарши йўллаган катта ҳарбий кучга қарши курашга қаратди.

Ҳа, салибчилар туғдирган хавф-хатар ҳақиқатан ҳам катта эди. Граф Невер бошлиқ тиш-тирноғигача қуролланган француз салибчилари саккиз минг киши, Венгрия

кироли Сигизмунд етаклаб келган жангчилар ҳам ундан кам эмасди. Улар ҳарб ишларига яхши ўргатилган ва, энг муҳими, яхши қурулланган жангчилар эдилар. Салибчиларга қирол Сигизмунд умумий бошлиқ этиб тайинланди. Салибчилар фурсатни бой бермай, Дунай дарёсидан кечиб утдилар ва Булғорияга қарашли Никопол шаҳрини қуршов остига олдилар. Шу ерда 1396 йилнинг 25 сентябр куни салибчилар билан гурклар ўртасида катта уруш бўлди. Лекин кучлар тенг эмасди. Французлар, италияликлар, инглизлар, испанлар, чехлар, немислар ва валахияликлардан иборат салибчиларнинг бор аскарлари етмиш минг киши бўлиб, Боязидхон байроғи остига жамланган кучлар эса қарийб уч баробар ортик эди — у куч икки юз минг одамдан иборат эди. Салибчилар аввал французларнинг тиш-тирноғигача қурулланган, бошдан-оёқ зирхга бурканган ва яхши ўргатилган отлик аскарларини жангга ташладилар. Суворийларнинг ўзлари ҳам, отлари ҳам зирхга бурканган эдилар. Уларга ҳеч қанака ўқ ўтмас ва гурзи зарби таъсир қилмасди. Бироқ улар барибир Боязидхоннинг яничарларига бас келолмадилар. Салибчиларнинг бошқа қўшинлари ҳам шу зайлда тор-мор этилдилар. Қирол Сигизмунд қолган-қутган одамлари билан қайиқларга ўтириб қочиб кутулди, граф Невер эса тирик қолган аскарлари билан асир олинди. Бу — Султон Боязидхон эришган ғалабаларнинг энг катталаридан эди. Никополда эришилган ғалаба натижасида Болкон ярим оролидаги халқлар ва давлатлар усмонли гуркларга тобё бўлиб қолдилар.

Бунинг натижасида, айниқса, Константинополнинг аҳволи оғирлашди. Турклар тарафидан тез-тез уюштириб турилган камаллар оқибатида қаҳатчилик бошланди. Мануэл Палеолог Венеция, Франция ва бошқа мамлакатларга элчилар юбориб, ёрдам кутди. Тўғри, Франция Византияни шу аҳволда ташлаб қўймади. 1399 йили маршал Бусико бошчилигида ун етти кемада озиқ-овқат ва икки минг яхши қурулланган рицарларни ёрдамга юборди. Аммо бунинг фойдаси бўлмади. Мануэл Палеолог ҳокимиятни Туркияга содик одам Иоаннга топшириб, ўзи Оврупога кетишга мажбур бўлди.

Никопол остоналарида юз берган фожиа ҳақиқатан ҳам Оврупо давлатларини ларзага солди. Боязид Йилдиримнинг шон-шўхрати эса менман деган қиролларни ҳам таҳликага солди. Йилдирим шу билан қаноатланиб, Эдирнега қайтиб кетармикин ёки қасос олиш учун Оврупонинг марказий ноҳияларига бостириб кирармикин?

Унинг бунга имконияти бор, катта қўшини мавжуд. Нафакат куруқликда, балки денгизда ҳам уруш олиб бориш имконига эга у. Унинг кўп кемалари бор. Афинада ҳам, Кастилияда ҳам, Парижда ҳам шундан қўрқадилар. Бунинг устига, турк қўшини Валахияни аёвсиз талон-тарож қилгандан кейин Ёкубпошшо ва Эвренусбей бошчилигида Морейга бостириб киргани, туркларнинг илғор қисмлари Штирингача келиб етгани ҳақида ташвишли хабарлар тарқалди. Хўш, энди нима қиламиз? Боязид Йилдиримга бас келадиган одам топилармикин бу оламда? Ҳамманинг бошини шу саволлар котирган эди.

Айни шу пайтда Парижда архиепископ Иоанн пайдо бўлди. Амир Темур ва Озарбайжон ҳукмдори амирзода Мироншоҳ билан Франция қироли ўртасида кўпдан бери элчилик вазифасини ўтаб келаётган бу зотни қирол Шарл VI яхши танийди. Аслида у папанинг одами. Византиянинг обрў-эътиборини ҳимоя қилиш, Кичик Осиё ва унга қўшни мамлакатларда насронийлик таълимотини тарғиб қилиш учун у ўша узок, нотаниш ўлкаларга юборилган. Кенг маълумотли ва зийрак одам. Ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл топа билади, дўстлашиб кетолади. Мана, уч-тўрт йил ичида Амир Темурнинг Озарбайжон ва Ироқи ажамни идора қилиб турган катта ўғли Мироншоҳ билан дўстлашиб кетди. Архиепископ Иоанн нафакат Мироншоҳнинг, балки улуғ отасининг ҳам шахсий ҳаётини икир-чикиригача яхши билади. У шубҳасиз янги хабарлар келтирган.

Қирол унинг Парижга келганини эшитиб хурсанд бўлиб кетди ва камергерни чақириб: «Авлиё отани дарҳол олиб кириш», деб буюрди. Лекин авлиё ота бу сафар ёлғиз эмас экан. Қиролнинг Луврдаги шинамгина ишхонасига архиепископ Иоанн яна бир ўзига ўхшаш олий зотни эргаштириб кирди. У архимандрит Франциск эди. Қирол Боязид Йилдирим нима қилмокчи, ҳозир нималар билан машғул, ўша узок юртларда қандай гаплар борлигини билишга шу қадар ингизор эдики, одатдаги тақаллуфни бир четга йиғиштириб қўйиб, авлиё отани дабдурустан сўроқка тутди:

— Боязид Йилдирим Штириндан буёғига ўтмаса керак, аълоҳазрат,— деди архиепископ қайсар ҳақида.

— Нега? — қирол таажжубланиб авлиё отага тикилди.

— Нега десангиз, аълоҳазратлари, у асл юртидан узоклашиб кетишни истамайдур. Жуда катта қўшин билан Озарбайжонда яна бир улуғ фотиҳ фурсат пойлаб турибдур.

— Тамерлан эрмасму ушал сиз айтган улуг фотих?

Архиепископ бош иргаб қиролнинг сўзларини тасдиқлади. Шарл олтинчи уни суриштириб кетди.

— Қўпдин бери Парижда ҳам онинг хусусида ҳар хил шов-шувлар юрадур. Айтинг-чи, ҳазратим, ушал Тамерлан қанақа одам, ўзи? Қўшини каттами? У қандай қуролланган?

— Тамерлан, аълоҳазрат, зийрак, тадбиркор ва ҳеч нарсанин кўркмайтурғон жасур одам. Қўшинни жангга ўзи бошлаб қирадур.

Архимандрит Франциск унинг гапларини қувватлаб қўшиб қўйди:

— Мен буни ўз кўзим билан кўрганмен, аълоҳазрат. Бундин тўрт йил муқаддам Тамерлан бирлан Олтин Ўрда подшоҳи Тўхтамиш ораларида Қофқозда бўлгон уруш пайтида кўрганмен. Тамерлан ўлимни писанд қилмайтурғон одам. Ва яна ҳарб ишининг сирру асрорини ўта яхши биладур.

— Шундай денг? Қизик? — қирол чап қулидан момикдай оппок қулқопни ечиб, нозик бармоқларини бегаб турган қимматбаҳо узукларни кўз-кўз қилди. Сўнг яна архиепископ Иоаннга мурожаат этди:

— Марҳамат, давом этинг, авлиё ота.

Архиепископ Иоанн кулларини кўксига қўйиб, аълоҳазратга таъзим қилди:

— Шундай, аълоҳазрат. Тамерлан бақувват ва қўркмас одам, ҳақиқий рицар. Ҳарбий бўлиб туғилган деб ўйлайсан, киши. Ва яна ақлли, мулоҳазали ва адолатнеша одам. Муғомбирлиги ҳам ўзига яраша. Қаҳри келганда ҳеч қимми аямайдур. Ҳақиқат ва тўғрилиқ унинг учун асосий қонун!

Шу ерда авлиё ота яқинда туққан боласи Мироншоҳни ҳам аямай жазолаганини қиролга хикоя қилиб берди. Шарл VI Амир Темурнинг фарзандлари билан қизикди. Архиепископ Иоанн унинг тўрт ўгли, икки қизи бўлганлиги, шу бугунга келиб улардан фақат икки ўғил тирик қолганини айтди. Қирол Мироншоҳни суриштирди.

— Миаха мирасса қанақа одам? Уни Озарбайжон билан Ироқда ҳоким дедингизму?

— Шундай, аълоҳазрат. Миаха мирасса Тамерланнинг катта ўғли. У ҳозир қирқдин сал ошди. Олижаноб, саховатли, раҳмдил одам. Қилиқлари христианларникига ўхшайдур. Христианлар билан яхши муомалада.

— Дуруст эркан Тамерланнинг боласи, — деди қирол

хушвакг бўлиб, — у бирлан дўстлашса бўларкан, — дегач, қирол қайтадан Амир Темурни суриштирди.

— Тамерланнинг қўшини каттами? Қуроллари-чи? Буни айтмадингиз-ку, авлиё ота.

Архиепископ икки қўли билан бошини тутди:

— Эсим қурсин, хаёлдин кўтарилибдур. Темурбекнинг қўшини сон-саноксиз. Қўшинининг катта қисмини драгунлар ташкил этадур. Истаса, икки юз минг кишилик қўшинни бир ҳафта ичида тўплайдур. Хаммаси совут ва зирхларга бурканган. Қуроллари: қилич, найза, ўқ-ёй, гурзи, болта. Артиллерияси ҳам бор. Жанговар филлари мавжуд. Олтмишта фили бор.

— Ўх-хў! Зўр эркан ўша сизнинг Тамерланингиз, — қирол таажжубланиб бош чайқади.

Авлиё ота қиролнинг илтимоси билан қўшиндаги интизом ва Амир Темурнинг ҳарбий маҳоратидан сўзлаб берди.

— Браво, зўр одам эркан, ўша сизнинг Тамерланингиз, авлиё ота. У бирлан иттифок тузсак бўларкан, — деди қирол суҳбатдан қониқиш ҳосил қилиб. Кейин яна Боязид Йилдиримга қайтди: — Боязид ҳозир Оврупонинг қок ўртасида турибдур. Византиянинг тақдири ҳам ҳал бўлган ҳисоб. Қим билади, дейсиз, балким эрта-индин Венецияга, сўнг Францияга ҳам бостириб кириши мумкин, у дажжол. Унга бир ўзимиз бас келмайдурғонга ўхшаймиз, авлиё ота.

— Тўғри айтасиз, аълоҳазрат! Боязид Оврупо учун хавфли душман, — деб жавоб қилди авлиё ота. Архимандрит Франциск қўшиб қўйди:

— Унга факат Тамерлан бас келиши мумкин.

Қирол бироз ўйланиб қолди. Сўнг авлиё отага қараб деди:

— Тамерлан ҳам, кесар (қайсар) ҳам мусулмон подшоҳлар. Бирикиб ғайридинлар устига, Оврупо мамлакатлари устига ғазот қилишмасмикинлар? Чунки мусулмонларнинг муқаддас китобида ҳар бир мусулмон подшоҳ дин йўлида ғазот қилсун, деб айтилгон.

— Йўқ, аълоҳазрат, — деди унга эътироз билдириб авлиё ота. Тўғри, Темурбек шунга тарафдор, лекин кесар қўнмаётир. Ва яна Ироқи араб ҳукмдори Султон Аҳмад жалойир бирлан ғарбий Озарбайжон ва жанубий Арманистонга ўрнашиб олган Қора Юсуф туркман хусусида уларнинг орасида қелишмовчилик, нифок бор. Фикримча, алар қелишиб кетмайдурлар. Аксинча...

Шу ерда қирол унинг сўзини бўлди:

— Ораларида уруш чикади, демокчимисиз, авлиё ота?

— Шундай. Сизга яна бир янгиликни айтиб қўймоқчиман, аълоҳазрат.

Кирол шошиб қолди:

— Сўзлангиз, марҳамат!

— Муқаддас Ватиканнинг фикрича,— деб сўз бошлади у шошмасдан,— ҳозир айти пайти, жаноби олийлари. Тамерлан бирлан иттифок тузиб, кесарни яккалаб қўймоқ зарур. Иккалалари уришиб, бир-бирини махв этса, ундин ҳам яхши.

— Яхши фикр, браво,— кирол суюнганидан авлиё отанинг елкасига уриб қўйди,— балким кесарни Тамерланнинг ўзи уддалар? Биз эрсак курол ва кемалар бирлан ёрдам бергаймиз.

Гапга архимандрит аралашди:

— Эплайди, ҳазрати олийлари, эплайди. Тамерлан улуг ва шавкатли подшоҳ. Шарқда унга тенг келатурғон ҳукмдор йўқдур. Айти шу пайтда Хитойдан то Константинополгача бўлган мамлакатлар онинг қўлида.

— Шундай қилиб қўйиш керакки,— деб сўзга қўшилди архиепископ Иоанн,— охир-оқибат алар бир-бирларини махв этсунлар. Шундан кейин биз овруполиклар тинч бўлурмиз, келажакда бутун Осиё бизники бўлур!

Кирол муқаддас Ватикан ва авлиё оталарнинг фикрига қўшилди:

— Маъқул, ҳазратларим, маъқул. Биз ушбу фикрга гўлиғича қўшилурумиз, албатта. У бироз ўйланиб олгач, яна сўзида давом этди:

— Бизнинг жанобларидин махфий тутатурғон сиримиз йўқдур. Биз бу хусусда баъзи ишларни ҳам қилиб қўйғонмиз. Византия императори, Венеция дожи ва Кастилия кироли бирлан сўзлашиб, бир тўхтамга келиб қўйғонмиз. Алар Тамерланга кемалар бирлан ёрдам қилиши мумкин. Биз эрсак, Оттоман империясининг соҳилларига маршал Бюсини, икки минг рицар ва ўқчиларни ўн етти кемага ортиб, юборгаймиз. Англия бирлан Грецияга ҳам элчилар юбордик. Тамерлан кесарни куруклик тарафдан ҳам, денгиздин ҳам қуршаб олиб махв этгай. Буёғи Парвардигори оламнинг иноятига хавола.

Ўша куни кечқурун Шарл VI Ватиканнинг вакилларини зиёфат қилди.

Авлиё оталар Луврдан тун яримлаб қолганда чиқиб, ўз қароргоҳига йўл олдилар. Бўлиб ўтган суҳбатдан муқаддас Ватиканнинг вакиллари ҳам, Франция кироли ҳам хурсанд бўлдилар...

Шундай килиб, Осиёда икки катта куч, икки қудратли тўлкин бир-бирига қарши ҳаракатга келди. Энди уларни тўхтатиб бўлмасди. Чунки ҳар иккалаларининг Боязид Йилдиримининг ҳам, Амир Темурнинг ҳам мизожида, балким бу бигталарида кўпроқ, иккинчиларида писбатан озрокдир, жаҳонгирликка иштиёқ бор эди. Бунақа пайтда икки кўчқорнинг боши бир қозонга сиғмагандай, яланғочланган икки қилич ҳам бир қинга жой бўлмайду. Шунга қарамай, Амир Темур оғир-вазминлик қилди, фожианинг олдини олиш учун Боязидхоннинг олдига кўп бор ўз элчиларини юбориб, қайсарни адлу инсофга чақирди.

Аммо соҳибқироннинг уринишлари беҳуда кетди. Йилдириим Боязид ҳар сафар сулҳ ва яқдилликдан юз ўгирди, ҳатто рақибини куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди. (Улуғ ҳокон Боязидхонга бўлган эътирозимиз курук бўлиб қолмасин учун қуйроқда Амир Темурнинг унга ёзган мактублари ва қайсарнинг жавобларидан баъзи сатрларини келтирамиз. Икки улуғ подшоҳнинг ёзишмалари ҳозирда Туркияда, Истанбулдаги Фотих Сулаймон кутубхонасида сақланмоқда — Б. А.).

Боязидхон муаррих Ибн Арабшоҳ айтгандай, шижаатли ва одил подшоҳлардан бўлишига қарамай, шошқалоқ, сабр-тоқатсиз киши эрди. Тақдир тақозоси билан Қарамон ерларини ўзиники қилиб олди, Алоуддинни эса қатл қилди, икки ўғлини асир олди. Манташо ва Сарухон ерларини ҳам эгаллади. Болқон тоғлари ҳудудидаги насронийлар вилоятларидан то Арзинжонгача бўлган жойларни ўзиники қилиб олди. У эришилган ғалабалардан шу қадар мағрурланиб кетган эдики, ҳеч кимни менсимай қўйди. Амир Темур Қора Юсуф ва Султон Аҳмадга бошпана бермаслигини талаб қилиб мактуб юборганда, у ўрнидан санчиб туриб, мактубни элчининг юзига олди, қаҳр-ғазаби шундай ёндики, у худди нашавандларга ўхшаб қолди. Даст ўрнидан туриб, Амир Темур элчисининг олдига бориб дағаллик қилди. У бундай деди: «Бу ўйдирмалар бирлан у мени кўркитмоқчими? Ёки бу ёлғон-яшиқлар бирлан менга қарши фитна уйғотмоқчими? Мени Ажам подшоҳларига, гапини тушуниб бўлмайдиган Дашти қипчоқ тоторларига қиёс қилдими? Қўшин йиғишда хиндларнинг лашқари қатори кўрдими, ё аскарларимни тарқокликда Ироқ тўдаларидек ҳисобладими? Ёки гозийларимни Шом аскарига қиёс этиб, ўзининг қуриган тўдасини менинг аскарларимдай деб билдими?.. Вахонашқини у ҳароми, қон тўкувчи, зиноғир бузуки, аҳду

паймонларни бузувчи, савобдин хатога тойгон бир кишидур...»

Ахвол мана шунгача бориб етди. Боязидхон Амир Темурни бошда тушунмади, унинг тўғри талаб ва уктиришларини қабул қилмади. Ва ҳатто подшоҳларга муроҷиат бўлмаган сўзларни айтиб, унинг дилини огритди.

Амир Темур мактубидан: «... Мактубда ортикча лоф уриш ва бежо ғурурланиш дуруст эмасдур. Мамлакатларимизнинг эму омонлиғи ва фуқаронинг рифоҳиятини уйлаб султон ҳазратлари бирлан сулҳ тузиш, дўстлик ва қардошлиқ риштасини мустаҳкамлашга тайёрмиз. Чунки мусулмон подшоҳлари ўз ораларида муҳолифатчилик қилсалар, бу фарангйлар фойдасига бўлур. Биз буни истамайдурмиз... Бизнинг музаффар ва мансур аскарларимизни бедин ва бадмазхаб душман деб айтишингизни Аллохнинг ҳукмига топширгаймиз. Аксинча, султон ҳозирги аскарларининг кўпчилиги бож тўловчи душманлардин иборатдир. Бизнинг аскарларимиз эрса ҳаммалари мусулмон ва мусулмонзодалардурлар... Агар бизнинг бу насиҳатларимизга муқайяд бўлмасангиз, унда эътиқодимиз шундаки, фатҳу нусрат биз томонда бўлур...»

Султон Боязид Йилдирымнинг жавоби: «Юборган номангиз шахду шурангиз ва лутфу эътоб эрур... Маълумингиз, турклар шахомат, довураклик ва қарамазонликда ягонаий замон эрурлар. Улуғ бобом Эртўғрил уч юз отлик аскар бирлан ўн минг кишидин иборат бутпараст мугулни енгган. Отамиз ва ўзимиз ҳам ислом йулида ғазот қилиб, кўн мамлакат ва қалъаларни қоғирлар кўлидин озод этганмиз... Ҳеч бир киши Усманийлар хонадонидан душманга тамаллик ва фирибгарлик қилгон эрмасдур ва найранг салоҳи бирлан қуролланмагандур... Ҳар қачон ул жаноб қурашмоқ учун қадам қўйсалар, биз ҳам худога таваккал қилгон ҳолда тайёрдурмиз».

Амир Темур мактубидан: «Улуғ султоннинг муборак номаси қози Фридулдин ва Бахши исмлик бир ақобирнинг василаси ила бахтли соатда ҳумоюн остонамизга етишди... Мисру Шом султонларининг ўзларини Султон ул-ҳарамайин ва-л-шарифайн деб аташларига ва сиз жанобнинг аларни фарзанд деб аташлигингизга эътирозимиз бордур. Аларнинг ўзлари қул ва қулзода бўлиб, сиздек аслзода хонадоннинг алар бирлан бирикишингиз тўғри эрмасдур. Алар Султон Аҳмад жалойирнинг яна Бағдодга қайтишига кўмаклашмишлар. Қора Юсуф эрса сизга орқа қилиб, қатоъ ат-тарик ва ўғирлик бирлан машғулдир. Ҳозирда

жиход бирлан мангул бўлиб тургон султонга бундайин одамларга риоят қилиб, аларни гафрика қилишлари асло мумкин эмасдур...»

Султон Боязиднинг жавоби: «Бунақа иш (Султон Аҳмад жалойир бирлан Қора Юсуф туркманни тутиб бериш — Б. А.) Оли Усмоннинг меҳмоннавозлик ахлоқиға зиддур... Эмди сиз бу икки қаноти синган пашша ва ошёнаси вайрон бўлгон қушлар учун хотири муборагингизни малул қилманг ва ташвиш чекмангки, биз сизнинг хотирингиз мулоҳазаси учун бу бахтсизларға мадад бермағаймиз. Сиз жаноб ҳам шундай арзимас нарсалардин воз кечинг. Агарда муродингиз мўмин-мусулмонларнинг тинчлиги ва ўртада тотувлик бирлан сулҳ тузиш бўлса, Сивосдин кўл тортиб, они бўшатиб берингиз...»

Амир Темур юборган мактубдан: «Қора Юсуф туркман бирлан Султон Аҳмад жалойир бир қанча вақтдин бери мўмин-мусулмонлар орасида фиску фасодға йўл очиб, бизға исён тариқида турибдурлар. Биз аларни итоат ва инқиёдға келтирмок мақсадида борғонимизда алар қиличимиз дамидин кўрқуб, сизнинг химоянгиз остига қочиб борғонликлари эшигилди. Аларни қай ердин топилса тутиб ўлдингиз. Агар хилоф иш тутсангиз, орода кўп қийлу қоллар кўпаюр...

Боязид Йилдиримнинг жавобидан: «Яхши билгилким, бизни тезлашға сўзлағувчининг ўзи тезланиб келсун. Агар келмасанг, хотинларинг уч талок бўлсун! Агар сен келсангу, мен сен бирлан кўришмай қайтсам, менинг хотинларим уч талок бўлсун!»

Боязид Йилдиримнинг қайсарлиги, доғулиги ва қўполлиги, — буларнинг ҳаммаси ҳам бир бўлди-ю, мана шу сўнгги гапи бир бўлди. Бу гапларға чидаш асло мумкин эмасди. Ҳазрат соҳибкироннинг жаҳли чикди. Бир ғазоби ўн чандон бўлди.

— Бизнинг талок қилатурғон хотинимиз йўқдур. Майли, ўзи қилич яланғочлаб бизни майдонға чорлаган эркан, борамиз! — деди у қатъият билан кенгашға тўпланган амир ва аркони давлатига, минг-минг мўмин-мусулмоннинг қони ва жонининг жаримаси Боязид Йилдиримнинг зиммасида бўлғай!

Рум устига юришни 804 йилнинг ҳут ойида (1402 йилнинг феввалида) бошлашға қарор берилди. Лекин катта амирлар ва нўёнларнинг бир гуруҳи кенгашдан чиққанларидан кейин нққиланиб қолишди.

— Рум улкан ва қудратли мамлакат. Лашкари ва заҳиралари катта, — деди амир Сайфиддин Аббос.

— Лашкаримиз уч йилдин бери тиним билмай сафарда. Унга яхши дам бермок даркор, — қўшиб қўйди амир Худойдод Хусайний.

Яна бошқа важҳлар ҳам келтирилди ва охири амир Бурундук барлоснинг таклифи билан мавлоно Шамсиддин Олмаликийнинг чодирига боришга қарор бердилар. «Ул олий зотдин ёрдам сўрайлик, ҳазрат соҳибкирон онинг сўзини икки қилмайдур», — дедилар, улар. «Ҳазрат соҳибкиронга айтинг, Румга юришни бироз кечиктирсунлар. Нафасимизни ростлаб олайлик», — деб илтимос қилдилар ундан. Ҳақиқатан ҳам ҳазрат Шамсиддин Олмаликий Амир Темур саройида зўр обрў-эътиборга эга эди. У истаган пайтида олий ҳукмдорнинг ҳузурига кира оларди. Ҳазрат соҳибкирон ҳам кўп пайтларда унинг сўзини икки қилмасди. Ҳазрат Шамсиддин Олмаликий ўша куни кечкурун ҳазрат соҳибкироннинг олдига кириб амирлар ва нуёнларнинг гапини унга етказдилар. «Аларнинг гапларида жон бор, оламшаноҳ, яхшилаб ўйлаб кўриш керакка ўхшайдур, — деди у пировардида. Лекин амирлар кутганича бўлмади бу гал. Амир Темур ҳазратнинг гапини олмади:

— Биз бу масалани узил-кесил ҳал қилиб қўйғонмиз, ҳазратим. Энди орқага қайтиш йўқ. Чунки Боязид Йилдирим бизнинг бу юришимиздин аллақачон оғох бўлгон. Ишни пайсалга солиш мағлубият бирлан бародир.

Мавлоно Шамсиддин Олмаликий бўш келмади.

— Аълоҳазрат, келинг яна бир марта ўйлаб, мулоҳаза этиб кўрайлик. «Келишилган ишнинг кети хайрли», дейишади кўпни кўрганлар.

— Биз бу масалани аллақачон умаро ва аркони давлат бирлан келишиб олғонмиз. Янглишмасам, ўша кенгашида жаноблари ҳам бор эрдилар, шекилли? — Амир Темур ҳазратга қараб эртехзо билан қулиб қўйди.

— Сиз ҳақ эурсиз, аълоҳазрат. Ўша йигинда камина ҳам бўлгон. Локин кенгашдин чиққач, амирларингиз орасида иккиланиш аломати пайдо бўлибдур. Бундай аҳволда...

Амир Темур шу ерда унинг гапини бўлди:

— Бундай аҳволда уруш сафарига отланиб бўлмайдур, демокчисиз назаримда.

— Йўқ, ундай демокчи эрмасмуз, локин бу етти ўлчаб

бир кесилатургон иш, олампадох, — деди хазрат бироз жиддийлашиб.

Хазрат соҳибкирон кенг маълумотли, эс-хушлик ва чуқур мулоҳазалик бу одамни хуш кўрарди. Шунинг учун охири унинг маслаҳатига кўнгандай бўлди. Тўғриси, энди юришни тўхтатиб бўлмаслик фикрига хазратнинг ўзини ҳам ишонтирмоқчи бўлди. Шунинг учун мунажжими хос мавлоно Абдуллани чакиртирди.

Мунажжимни дарров топиб келишди.

— Қани, таксир, Рум юриши хусусида юлдузлар не маслаҳат берур эрканлар, — деди хазрат соҳибкирон дуою фотиҳадан сўнг.

Абдулла мунажжим шошилмай, «кун охирлаб қуёш боғиш пайтида шафак мағрибдин намоён бўладур, орадин бир неча кун ўтиб эрса, тонгда машрикдин намоён бўладур», деди. Сўнг мавлоно Муҳиддин Мағрибийнинг китобини очиб бир жойидан ўқиди: «Даввоба юлдузларининг ҳамал буржида пайдо бўлишлиғи мансур лашкарнинг машрикдин мағрибга қараб юришига ва Рум мамлакатини забт этишига ишоратдур».

— Мана, кўрдингизму, — деди хазрат соҳибкирон мавлоно Шамсиддин Олмаликийга қараб, — юлдузлар ҳам зафар асар лашкарининг бир неча кун ичида Румга отланиши хайрли бўлишлигига ишорат қилиб турибдилар.

Нима дейиш мумкин, бунақа пайтда? Хазрат бошқа бир нима демади ва соҳибкиронга зафар ва узок умр тилаб, унинг чодиридан чикди.

Қишлоқдан кўчиш хижрий 804 йил ражаб ойининг ўн учинчиси, пайшанба кунига (1402 йил 16 февралга) белгиланганди. Чунки бу кун «зикру тоағ, тахсил муродот ва ҳалли мушкулот кунидур». Хумоюн ўрду ўша куни қишлаган жойидан кўчиб, Қорабоғнинг Сабззорига келиб қўнди. Ўша нузхатгоҳда озгина турдилар ва қишнинг охириги куни, яъни шаъбон ойининг еттинчисида (1402 йил 21 мартда) саодат ва икбол билан у ердан кўчиб, Шамқур даштига йўл олдилар. Амирзода Муҳаммад Султон, фармонга биноан, Қурадан ўтиб, дарё бўйлаб йўлга тушди. Шу ерда девон ишларини тасарруф қилиш учун мавлоно Убайдулла садр Исфахонга ва мавлоно Қутбиддин садр Шерозга жўнатилдилар. Хумоюн ўрду эса Бардаа ва Ганжани босиб ўтиб, Шамқур даштига келиб тушди. Бир неча кун шу ерда ҳордик чиқарилгач, Олатоққа бориб тушдилар. У ердан кўчиш чоғида «Сароймулк хоним ва бошқа хогинларга шахзодалар:

Мирзо Улуғбек, Иброҳим Султон, Муҳаммад Жаҳонгир, Ижил мирзо, Бойсунқур, Суюргатмишлар, шунингдек, тамом ҳарамни олиб Табризга борсунлар ва ёзни ўша ерда ўтказиб, куз бошида Султонияга кўчиб ўтсунлар», деган фармони олий содир бўлди. Манкулга етганда ҳазрат соҳибқирон беҳуда қон тўкилмасин, деб яна Румга, Боязид Йилдирим ҳузурига элчи юборди. Мактубда «агар кайсар илгарин Румга қарашли бўлмаган қалъа ва юртларни эгаларига қайтариб берса, Рум унга мусаллом бўлиб қолади»,— дейилган эди. Бу унинг Сивос хусусида айтган гапига жавоб эди. Чунки Сивос аслида Византияга тегишли ер эди. Ҳазрат соҳибқирон йўл-йўлакай гуржийларнинг Таркум қалъасини бўйсундириб, Авникка келиб қўндилар. Бир неча кун шу ерда Румга жўнатилган элчиларни кутдилар. Лекин кетганларига икки ой бўлганига қарамай, улардан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон хайрон бўлди: «Қизик, биз бу қондош мамлакатга нажот қўлимизни чўзиб, Боязид Йилдирим билан муросаю мадорага борамиз, катта лашкар ўтиши оқибатида Румдек ислом мамлакати вайронагарчиликка юз тутмасун, деймиз. Элчиларига қанчалик мутојимлик ва ҳурмат-эътибор қўрғузишимизга қарамай, тесқаричилик тариқини шу қадар ҳаддидан ошириб юбордиларки, эндиликда унинг зиддида лашкар тортишдин ўзга илож қолмади. Аммо мулку молига асло таъма қилмайдурмиз» — деди соҳибқирон ўз-ўзига.

Лекин уруш-талаш эшик қоқиб турган бир пайтда улуг амир нимагадир маҳд улё Туман оғони, амирзода Муҳаммад Султонни ўгли шахзода Саъд Вакқос билан бирга Султониядан чақиртириб олди. Фикримизча, амирзода Муҳаммад Султоннинг тез-тез оғриб қолаётгани бунга сабаб бўлди, шекилли. Балки, ҳазрат соҳибқирон ота-бола бир-бирларининг дийдорига тўйсин, деб шу инни қилгандир? Маҳд улё Туман ого билан шахзода Саъд Вакқос кетганининг эртаси куни зафар байроқли лашкар Авникдан қўчиб, Рум сарни юзланди ва Арзирум марғузори-га бориб тушди. Илгарин Курдистон ва Ироқни араб гарафларга жўнатилган шахзода ва амирлар ҳам қўшини билан келиб, шу ерда ҳумоюн ўрдуга қўшилдилар. Йўлда, Фрот дарёси бўйида тамом тошдан бино қилинган Қимок қалъасини зўр қийинчилик билан ишғол қилдилар. Шунинг айтиш кифояки, мазкур қалъани фатҳ этишда ҳазрат соҳибқирон лашкарининг катта қисми, барча амирзодалар (Муҳаммад Султон, Абубакр мирзо, Халил Султон, Султон Хусайн, Искандар) ва Жаҳоншоҳ, Шайх Нуриддин ва

Бурундук барлосдай улуғ амирлар ўз қўшинлари билан иштирок этдилар.

Нусрат шиор лашкар Авникда турган кунлари биринкетин Византия императорининг элчилари келди.

Византия элчиси Франческони ҳазрат соҳибкирон дарров қабул қилди. Чунки, нима бўлганда ҳам у Боязидга душман тарафнинг вакили. У олиб келган мактуб мазмунидан эса у бир қадар мамнун бўлди. Кечагина Боязид Йилдиримга садокат ва хизматкорлик мақомида бўлган император Иоанн бугун ундан юз ўгириб, унинг олдида хушомадгўйлик қилиб ўлтирибди. Унинг элчидан бериб юборган мактубида «шу пайтгача Истамбул Боязидга ҳар йили тўлаб келаётган ўлпон шу бугундин бошлаб улуғ Темурнинг хазинасига жўнатилажак», деган гаплар бор эди. Ва яна Боязидга денгиз орқали зарба берсин учун унга йигирмата кема ваъда қилибди Иоанн. Мактубда яна бошқа муҳим гаплар ҳам бор эди. Тарабзун ҳокимининг ҳам унинг тарафига ўтиш нияти борлиги айтилган эди. Бу муҳим хабар эди, албатта. Чунки Боязид Арзинжон билан Малатия оралиғидаги ерларни эгаллаб ва Шому Мисрга борадиган йўлни тўсиб, Амир Темурга бир қадар хавф солиб қўйган эди. Ва яна Арзинжон атрофида жойлашган Камах қалъасини мустаҳкамлаб, Боязид Йилдирим Темур қўшинлари йўлига жиддий гов солиб қўйганди. Византия ва Тарабзун билан тузилажак иттифок ҳазрат соҳибкироннинг Боязид Йилдирим билан бундан буёғига бўладиган курашида далда бўларди. Унинг бу элчиликдан мамнунлиги ҳам шунда эди.

Ўша йиллари, машҳур Анқара жанги арафасида, Амир Темурнинг Византия билан Тарабзун подшоҳлари билан алоқаси бирмунча мустаҳкамланди. Бу хусусда италиялик тарихчи Марино Санудо (XV — XVI аср боши)нинг «Венеция дождларининг ҳаёти» номли китобида ўта қимматли маълумотлар бор. Шу китобда Амир Темур ва Мироншоҳ мактубларининг нусхалари сақланган. Мактубларда Боязид Йилдиримга қарши ҳарбий-сиёсий иттифок тузиш хусусида гап боради...

Зафар язақ лашкар Сивос жилғасига келиб тушган куни Боязид Йилдиримнинг элчилари ҳам келди. Қайсарнинг элчилари шахзодалар ва улуғ амирларнинг воситачилиги билан қабул шарафига муяссар бўлдилар. Лекин Амир Темур қайсарнинг жавобидан қониқиш ҳосил қилмади. Совға сифатида юборган лочин ва ўнта отини ҳам қабул этмади. Чунки Қора Юсуф масаласи ҳамда ўзаро дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш хусусидаги

ҳазрат соҳибкироннинг таклиф ва талабларини бу сафар ҳам у жавобсиз қолдирган эди.

Эртаси куни ҳамма қўшинлар Синос жилгасида сафга тизилиб, қўриқдан ўтказилди. Қўшинлар фавж-фавж ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб улуғ амир ва унинг аркони давлати олтидан ўтдилар. Боязид Ёилдиримнинг элчиси ҳам уни ўз қўзи билан кўрди. Ҳазрат соҳибкирон балким шу нарса таъсир кўрсатиб қайсар инсофга келиб қолар деб шу ишни қилди. Чикмаган жондан умид. Эртасига элчиларни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан кузатиб қўйдилар. Жўнаб кетишларида ҳазрат соҳибкирон уларга қайта-қайта уқтирди: «Боязидхонга айтинглар, шундай катта лашкар мамлакатидини ўтатурғон бўлса, юртга ва халққа катта зарар-зиён етишини уйлаб изтироб чекаётирмен. Яхшиси, ёвлашини бас қилиб, Қора Юсуф чорасини қилсун. Ва яна ўғилларидини биричи ҳузуримизга юборсун, токи биз оталарча ғамхўрлик кўрсатиб, ўз ўғлимиздек тарбият қилайлик. Рум мамлакатини эрса Боязидхоннинг ўзиға иноят қилурмиз. Ўзи ҳам тинч ва сатомат бўлади, элу юрти ҳам».

Рум элчиси қайтиб кетгандан сўнг, нусрат шир қўшинлар ҳаракатга келдилар. Амир Темур туғри Қайсария ва Анкурияга қараб йўл олди. Йўл-йўлакай Хорук ва яна бир неча қалъалар бўйсундирилди. Қайсарияликлар қаршилик кўрсатмадилар, шу бонс «жон омонлик чопони билан сарфароз этилдилар».

Анкурияга яқин қолганда қоровуллар Қизил ирмоқ сойи соҳилида, дарахтзор бир ерда Боязид Ёилдиримнинг аскарларини кўрганликларини хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибкирон амир Шохмаликни минг нафар сара йигити билан, тил тутиб келиш учун ўша тарафга жўнатди. У тахминан бир фарсах йўл босгандан кейин Боязид Ёилдиримнинг ўрласи қаршисидан чиқиб қолди. Бахтга қарши, унинг қоровули тусатдан ҳужум қилди. Шу ерда икки ўртада қаттиқ жанг бўлди. Боязид аскарининг қўли устун эди. Лекин турклар бундан фойдаланолмадилар. Боязидхон Темурнинг жон олиб-жон бераётган йигитларини асосий қучлардан ўзоқлаштириб қолган забонгир қўшинлигини пайкашмади. У душман тарафнинг қоровул қисми, Амир Темурнинг асосий қучлари эса яқин атрофда бўлса керак, деб ўилади. «Балким қўшинларимизнинг орқа томонига ҳам ўтиб олгандир у», - деб гумон ҳам қилди. Агар шундай бўлганда, албатта хатарли бўларди. Камалга тушиб қолиш яхши эмасди. У Амир Темурга ухшаб қўп уруш кўрган, суяги жангларида пишган моҳир саркарда

эди. Шунга карамай, Амир Темурнинг бу фирибини англамади. Бу ҳам етмагандай, ихтиёридаги қўшинларни олиб лашкаргоҳни ташлаб чиқди ва Анқурия тарафга равона бўлди.

Эртаси кун икки пайт олий урдуга амир Шохмалик шоша-пиша қайтиб келиб хазрат соҳибқирондан суюнчи суради:

— Кайсар ҳайбатимиздин чўчуб, лашкаргоҳни ташлаб кочди.

— Қўнам ундай эмасдур, бек, — деди Амир Темур вазминлик билан. Боязидхон сиз ўйлагандай қўрқоклардин эрмас.

Амир Шохмалик эътироз билдирмокчи бўлди. Нима бўлганда ҳам воқеа теңасида бўлган-да. Хазрат соҳибқирон узоқдан туриб бўлиб ўтган воқеани қаёқдан ҳам билсин.

— Йўқ, олампадох, Йилдирим катта черик бирлан эрди. Бизни эса қоровули кўрган. Орқамизда қўшинлар йўқлигини ҳам, шубҳасиз яхши билган. Бизни бир ҳамла бирлан янчиб ташлаши мумкин эрди. Лоқин, бундай қилмади. Хўш, нега? Сабаб? Фикри ожизимча, у қўрқди.

Амир Темур ишнинг кўзини билган, шундай тажрибали оламдан шунақа бемаъни фикр чиққанига таажжубланди. Наҳотки, кайсар фириб берганини англамаган бўлса?

— Йўқ, бек, Боязид хийла ишлатиб бизни чалғитмокчи. У йўл-йўлакай пистирмалар қўйиб боради, кучни бир ерга тўплаб, ҳал қилувчи зарбани бошқа ерда бермокчи, — деди хазрат соҳибқирон жиддий бир тусда. — У бизни, шубҳасиз, дарахтзор ва бутазорликларга бошлайди. Бу унга қулай. Пиёда аскар ҳар қандай ердан ўтаолади. Суворийларга қийин. У бундай шароитда жанг қилолмайди. — Амир Темур Боязидхоннинг қўшинлари пиёдалари билан устунлиги, зафар асар лашкарининг катта қисмини эса отлик аскар ташкил этишини айтди.

Балким, вазият бир Шохмаликка эмас, бошқаларга ҳам шундай туюлгандир? Дарҳол бунинг олдини олмаса бўлмасди. Шу мақсадда хазрат соҳибқирон шу заҳотиёқ шахзодалар ва амирларни кенгашига тўплади. Кенгаш бошланмасдан ёнида ўлтирган Мухаммад Султоннинг қўлоғига «Боязиддин кўздин қочирмаслик керак», деди. Амирзода даст ўрнидан туриб ташқарига чиқди ва амирлардан Илбсхўжа, Шайх Али баҳодир, Соин Темур, амир Хўсайн қавқин ва яна бир неча амирни Боязид Йилдиримнинг орқасидан юборди. «Изма-из бориңлар, ҳар бир қадамини қўзатиңлар», — деб буюрди уларга.

Кенгаш анча вақтгача чўзилди. Ҳазрат соҳибкирон содир бўлган аҳволни эринмасдан батафсил тушунтирди. «Биз айнан шу пайтда уч ишни қиламиз,— деди ҳазрат соҳибкирон кенгашга якун ясаб,— бири шулким, қўшиннинг бир қисмини бор чорпо ва уғрук бирлан шу ерда қолдирамиз, токи душман бизни чўчиб ҳаракатдин тўхтаб қолди, деб ўйласун. Биз эрсак, шу ердин хабаргирлардин янги хабар қутурмиз. Баҳонада чорполарни ҳам боқиб олурмиз. Ўт-ўлани кўп эркан бу ернинг. Қилатурғон ишимизнинг иккинчиси шу бўлғойким, теварак-атрофдаги қишлоқларни чопғун қилиб, камалға олинатурғон Анқурияни заҳирасиз қолдиурмиз. Ва яна мамлакатнинг ичкари туманлариға айғокчилар юбориб, халқ орасида саросима ва фитна қўзғатурмиз. Қилатурғон учинчи ишимиз шулким, душман бизларни сердарахт ва чангалзор ерларда уришишға мажбур қилиш ниятидадур. Биз бунга ермайдурмиз. Қизил ирмоқнинг сўл соҳили бўйлаб юриб, онинг орқа тарафиға ўтиб олурмиз. Ул тараф қуруқлик ва текисликдур. Ёғийға асосий зарбани ўша ердин берурмиз».

Кенгашдан кейин икки минг аскарни ва чорполарни амирзода Султон Ҳусайн билан Анқурия йўлида қолдириб ва теварак-атрофға чопғунчилар юбориб, ҳазрат соҳибкирон қўшиннинг катта қисмини олиб, тонг ёришмасдан йўлга чиқдилар. Ва Қизил ирмоқнинг сўл соҳили бўйлаб, уч мархала йўл юриб, Анқурияни узоқдан айланиб ўтдилар-да, Боязид Йилдирим қўшинларининг орқа тарафиға ўтиб олдилар.

Анқурия қалъаси забтини Боязидхон Ёқуббей исмлиқ амириға топширган экан, у қалъанинг буржу бораларини имкони борица мустаҳкамлаб, дарвозаларини қулфлаб, нусрат асар лашкарга қаттиқ қаршилиқ кўрсатди.

Ҳазрат соҳибкироннинг асосий мақсади қалъа учун жанг олиб бориш эмасди, чунки бу улкан ва икки буюк давлатнинг тақдирини ҳал қиладиган уруш бошқа ерда, қалъанинг кунчиқиш тарафиға жойлашган катта майдонда бўлиши керак эди. Шунинг учун Амир Темур бир неча қўшинни унинг камалиға қолдириб, асосий қучларни ўша Чибиқобод текислигидаги майдоннинг шарқи-шимолий тарафиға сафлади, ўзи эса мулозим ва хизматкорлари, байроқдорлар ва ўзининг махсус қўриқчи қўшинини олиб, ёнидаги баланд бир тепалиқ устиға чиқиб ўринлашди. У ердан теварак-атроф, шунингдек, қалъа ичи худди қафтдай кўриниб турарди. Бўлажак урушни Амир Темур шу ердан туриб бошкарди.

Йилдирим бўлган воқеани куннинг охириға бориб

билди. Бир ғазаби минг чандон бўлди. Амирлар ва бекларини битта ҳам қолдирмай тўплаб, ҳаммасини итбоба олди, хабаргирлар сардори Усмон човушини эса ҳамманинг олдида итдай дўшпослади. Лекин илож қанча? Фурсат бой берилган эди. Қўшинларни ўша майдонга олиб ўтиш ва сафлаш учун қўн вақт талаб қилинарди. Турклар кечаси билан шу иш билан овора бўлдилар.

Амир Темур эса жангнинг тақдирини ҳал қилишда муҳим омиллардан ҳисобланган бу муҳим ишни аллақачон бажариб қўйган эди. Жангчилар кечаси билан яхши ҳордиқ чиқариб олишди. Урушда бунинг аҳамияти ҳам каттадир...

Нусрат шиор лашкарнинг жавонғорига амирзода Шоҳрух, амирзода Халил Султон ва катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Ёдгор Андхудий, Рустам Тогой Буко, Суюнчик баҳодир ва Давлат Темурнинг туманлари қўйилди. Жавонғорнинг қанбулига амирзода Султон Ҳусайн, амирлардан Мусо Тўйбўго туришди. Баронғорга амирзода Мироншоҳ, улуғ амирлардан Шайх Нуриддин, Бурундук барлос, Али қавчин, Мубашшир, хожи Абдулла Аббос, Султон Санжар, Хожи Сайфиддин, Умар Тобон, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Арзинжон ҳокими Таҳамтан тайинландилар. Баронғорнинг қанбулига амирзода Абу-бакр, амирлардан Жаҳоншоҳ, Қора Усмон туркман, Таваккал барлос, Пир Али сулдус қўйилдилар. Лашкарнинг марказ қисмида, унинг ўнг қанотида Бош Темур ўғлон, амирзода Аҳмад Умаршайх, амир ва баҳодирлардан Жалоал бовурчи, Юсуф мўғул, Искандар Ҳинду Буко, Хожа Али Аперди, Давлат Темур ва бошқалар туришди. Марказ қисмининг сўл қанотида Жалоал ул ислом, Таваккал қарқара, хожа Муҳаммад Халил, Лукмон тавочи, Хожа Сайфиддин, Сеистон подшоҳи Иброҳим Қумий турдилар. Марказнинг гулини амирзода Муҳаммад Султон бошқараётган бўлди. Яна бир гулда амирзодалардан Пирмуҳаммад Умаршайх, унинг биродари Искандар, номдор нуёнлардан Шоҳмалик, Хожа Али баҳодирлар туришдилар. Қирқга қўшин заҳирата қўйилди. Сафларнинг олдида жанговар филлар қўйилиб, ҳар бирининг тепасига ўқчилар ва нафт андозлар ўрнатилди.

Боязид Индириш ҳам ясоқ тузди. Лашкари сафида турклардан ташқари, гуржийлар, туркманлар, серблар ва фаранглар қўн эди. Майманасининг қанбулида қайин оғаси Лос Ифранжий ифранжийлардан тузилган катта лашкар билан турарди. Амирлардан Жаҳоншоҳ, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Қора Усмон туркман, Пир Алилар туришди.

Кутилмаганда майсарадан амирзода Шохрух, амирзода Халил Султон, Рустам Тоғой Буко, Суюнчик баходир, Али Султон ва бошқа нўёнлар бирваракайига хужумга ўтдилар. Шундай уруш бўлдики, бир замонлар эронликлар ва туронликлар ўртасида бўлган уруш бунинг олдида бир ўйинчоқ бўлиб қолди. Рустаму Исфаңдиёр урушлари унинг олдида безътибор бўлди. Лекин шу пайт ажиб бир ҳодиса рўй берди. Амирзода Муҳаммад Султон баронғорда турган олти қўшин билан бир тепалик устида турарди. Ёилдирим Боязид ғулда турган қўшинларни олиб, унга хужум қилди ва амирзодани ўша тепалик устидан суриб ташлаб, ўрнини эгаллаб олди. Бу билан нусрат шиор лашкарнинг баронғорини катта хавф-хатар остига қўйди. Энг муҳими чекинишга юз тутай деб турган қўшинларининг умумий аҳволини бир қадар ўнглаб олишга муваффақ бўлди. Лекин, барибир, бўлмади. Маймана ва майсараси шикаст топди. Ёилдиримнинг лашкарида умумий чекиниш бошланди. Нусрат қарин лашкарнинг интиқом тигидан қутулиб қолган пйёда ва отлик аскарлари аста-секин ўша тепаликка тўплана бошладилар. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Шохрух баҳодирни Ёилдирим Боязидга қарши ўша тепалик устига юборди. Амирзода Мироншоҳ, баронғор амирлари билан, амирзода Султон Муҳаммад билан амир Сулаймоншоҳ жавонғордан қайсар турган ўша тепаликка хужум қилдилар ва лашкарини худди шикорда қуш овлагандай овладилар. Лекин қайсар кош қорайиб, қоронғу тушиб қолганидан фойдаланиб қочиб қолди. Уни изма-из қувлаб ҳам етолмадилар.

Боязид Ёилдирим билан Амир Темур қўшинлари ўртасида бўлган бу катта уруш «Зафарнома» муаллифининг маълумотига кўра, хижрий 804 йил зулҳижжа ойининг 19-си, жумаъ кунин (1402 йил 20 июлда) содир бўлди.

Боязид Ёилдирим кетидан Султон Маҳмудхон бошлик маҳсуе отлик қисм юборилди. Султон Маҳмудхоннинг йиғитлари Боязид Ёилдиримни кичик бир қишлоқ бўсағасида тутиб олдилар ва қўлларини боғлаб, олий ўрдуга олиб келдилар. Уни Ҳазрат соҳибқироннинг чодирига олиб кирганларида, у мавлоно Шамсиддин Олмаликий, мунажжими ҳос мавлоно Абдулла, сармушвий Зайниддин Кеший, амир Шохмалик ва яна бир нечта амир билан бир неча муддат аввал бўлиб ўтган урушни муҳокама қилиб ўтиришган эди. Ҳазрат соҳибқирон

оқсарик ва қотмадан келган барваста бу одам ҳақида кўп эшитган, лекин ўзини биринчи марта кўриб туриши. У ҳарбий либосда, лекин боши яланғоч, қўллари орқасига қилиб боғланганди. У чодирдагиларга, айниқса, Амир Темурга еб-ичиб юборадигандай ўқрайиб турарди. Ҳазрат соҳибқирон эса бир фурсат худди мазах қилгандай, мийғида кулиб унга тикилиб турди. Унинг юз-кўзидан «ҳолинг шу экан-ку, уришиб нима қилардинг?!» деган маъно сезилиб турарди. Хусусан, Боязид Йилдирим шундай тушунди. «Нима бўлганда ҳам подшоҳ-ку, у. Адаб қоидадини унутмаслик керак»,— деди Амир Темур ўз-ўзига ва рақиби билан сўрашди.

— Ассалому алайкум, ҳазрати олийлари. Хуш келибдилар.

Боязид Йилдирим саломга алик олмади. Ўқрайганича тураверди.

Амир Темур шу тобда унинг боғланган қўлларига эътибор берди. Эшик оғани чакиртириб уни қойиб кетди:

— Улуғ бир подшоҳнинг қўлини боғлашга ким журъат этди? Инсоф борму-ўзи, сизларда!

Ва қатъий суръатда буюрди:

— Дарҳол ҳазрати олийларининг қўлини ечиб қўйинг!

— Хўп бўлади, олампаноҳ,— эшик оға бориб қайсарнинг қўлларини бўшатди ва арконни турмаклаб қўйнига солиб, аввал соҳибқирон билан унинг ҳамсуҳбатларига, кейин асирга эгилиб чуқур таъзим қилиб чодирдан ташқарига чиқди.

— Марҳамат, ўтирсинлар,— деб Амир Темур ёнидан жой кўрсатди.

Қайсар яна индамади. Ҳатто турган жойидан бир қарич силжимади ҳам. Соғ қолган бир кўзида эса бир олам ғазаб ва нафрат. Ҳазрат соҳибқирон ўрнидан турди-да, мавлоно Шамсиддин Олмаликий билан бориб унинг икки қўлтиғидан олдилар ва етаклаб олиб келиб тўрига ўтказдилар. Қайсари Рум тақдирга тан бердими, ёки дағаллик подшоҳларга муносиб эмаслиги эсига тушдими, бошқа қайсарлик қилмади. Аввалгидай атрофидагиларга тик ҳам бокмади. Аксинча ерга қараб олди. Шамсиддин Олмаликий шахидлар ҳаққига Қуръон тиловат қилиб, қўлларини дуога очганда, у қўлларини зўрға очиб қўйди. Қўллари ҳатто иягига ҳам тегмади. Орага узоқ вақт сукут чўқди. Ҳазрат соҳибқирон «асосий гапни ўзингиз айтар-сиз», деган маънода Шамсиддин Олмаликийга бир қараб қўйди. Лекин у «борини ўзингиз айтганингиз дуруст», дегандай кўзлари билан ишора этди. Шу ерда Амир Темур

юрагида кўп йилдан бери-йигилиб қолган дардни тўкиб солди. У бошқаларга ўхшаб рақибига танбеҳ бермади, шунчаки, ўпка-гина қилди, холос. «Зафарнома» муаллифининг ёзишича, Амир Темур Султон Боязидга бундай деган:

— Оламнинг аҳволи Парвардигоримнинг қудрат ва иродасига боғлиқ. Бунга бошқа ҳеч ким аралашолмайди. Лекин инсоф ва ростлик юзасидан шуни айтиш керакки, Сиз ўзингизга-ўзингиз қилдингиз, кўп бор ҳаддингиздан ошдингиз ва бизни кина-қудурат тутиш ва ҳатто интиком қуйига киришимизга мажбур этдингиз. Бу диёрда кофирларнинг фитна-фасоди ортиб кетди, локин бунга сабр-тоқат қилдик ва Сиз бирлан мусулмонлик ва хушандишалик мақомида туриб, муросайи мадорага бордик. Ўйладикки, насиҳатларимизни қабул қилиб, тобеълик ва бўйсунуш эшикларини очарсиз. Шунда мол-дунёгами ёки лашкаргами эҳтиёж сезсангиз ёрдам бермоқчи бўлдик, токи жиҳод тиғи бирдан ислом мамлакатлари ичида ва теварагингиздаги ширк ва бединларни тугатгайсиз. Ва яна илтимос қилдикки, Қимоҳ ва Таҳартанга тегишли ерларни қайтариб берсангиз ва Қора Юсуф туркманни мамлакатдин чиқариб юборсангиз, деб. Ишончли одамларингизни юборсангиз, токи орамизни аҳду паймон бирлан келиштирсалар, деб. Локин бунга йўл бермадингиз ва итоат ҳамда бўйсунушдин бўйин товладингиз. Натижада икки ўртада келишмовчилик пайдо бўлди. Агар бунинг акси бўлгонда, яратган эгам бизга берган шавкат ва қудрат Сизнинг илгингизда бўлур эрди. Лашкаримиз айни шу пайтда мамлакатингизда турибдур, локин хотирингиз жам бўлсинким, алар фуқароларингизга яхшиликдин бошқа нимарсани қилмайдурлар.

Боязид Йилдирим қилиб қўйгон ишидин пушаймон бўлди ва хижолат чекиб деди:

— Бу йўлда хато қилдим, ҳазрат соҳибқироннинг сўзларига кирмаганимнинг жазосини тортиб турибмен. Агар афв этсалар, гуноҳимдин ўтсалар, ўзимиз ва фарзандларимиз то гирик эрканмиз тобелик ва хизматкорлик қизигидин ташқарига чиқмағаймиз.

Қайсарнинг бу жавобидан ҳазрат соҳибқирон хурсанд бўлдилар ва уни шоҳлик либоси билан сийладилар ва унга подшоҳона навозишлар кўрсатдилар. Қайсар унинг яхши хулқи ва хорик одатини мушоҳада этиб, таажжуб бармоғини тишлади. Сўнг дуойи-фотиҳадан кейин ундан илтимос қилди:

— Фарзандларимиз Мусо бирлан Мустафо уруш пайтида биз бирлан бирга эрдилар. Алардин хавотирда-

миз. Буюрсангиз аларни суриштиришсалар, агар тирик бўлсалар, банданинг ҳузурига олиб келишса...

Ҳазрат соҳибкирон амр қилдилар ва тавочилар ўша захотиёк кидиришга тутиндилар ва бир-икки кундан сўнг Мусони топиб ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига келтирдилар. Амир Темур унга подшоҳона марҳамат кўрсатиб, хос чопон бирлан сийладилар ва отасининг олдига жўнатиб юбордилар. Ва яна унинг ўзига ҳумоюн ўрду қаршисида алоҳида подшоҳона чодир тикиб беришларини буюрдилар ва Ҳасан барлос бирлан Боязид Чимёнийга «анинг ҳолаҳволидин хабар олиб турунглар!» — дедилар...

Боязид Йилдирим ўғли бирлан бир неча кун ҳумоюн ўрдуда меҳмон бўлиб турди. Сўнг ҳазрат соҳибкирон Рум мамлакатини Боязидхоннинг инон-ихтиёрига топшириб, жўнатиб юборди. Лекин у, Шарафиддин Али Яздий айтгандай, дилдан қилмишларига пушаймон еб, тавба-тазарруъ қилмади. Бир умр бировга бош эгмаган, аксинча, ман-ман деган подшоҳларни тиз чўктириб, оёқларини ўптирган бу мутақаббир одамдан буни кутиш амри-маҳол, албатта. У фақат қисматига ачинди ва алами ичида қолди. Амир Темур эса олижаноблик қилиб уни қўйиб юборди. У бўлса: «Омон бўлсак кўрурмиз сенинг ҳам ҳолингни», — деди ичида. Хулласи калом, Боязидхон ўшанда пойтахт шаҳар Бурсага бормади. Оқ шаҳарда турғун бўлди ва марҳум Шайх Маҳмуд Хайрон хонақосида кун кечирди. Лекин у бу ерда ҳаммаси бўлиб тўққиз ойга яқин яшади. Тожу тахт дарди ва мағлубият алами уни ич-ичидан кемириб адо қилди. Боязид Йилдирим ўша ерда хижрий 805 йил шаъбон ойининг ўн тўртинчиси, пайшанба куни (1403 йил 8 март) вафот этди. Ўзининг васиятига кўра, уни пири Шайх Маҳмуд Хайрон мазорига дафн этдилар.

Ҳазрат соҳибкирон Боязид Йилдиримнинг вафотини эшитиб ич-ичидан ачинди ва ҳатто оби дийда ҳам қилиб олдилар. Сўнг гавҳар сочувчи тилларини Қуръон тиловат қилишга очдилар. Лекин бу билан кифояланиб қолмадилар. Изхори таъзия учун эртаси куни Оқ шаҳарга қараб жўнадилар. Лекин шаҳарга яқинлашганда амирзода Муҳаммад Султон ҳузуридан мудҳиш бир хабар билан амир Доноҳўжа келди. У амирзода қаттиқ оғриб қолгани, мавлоно Фаррух табиб қанча саъй-ҳаракат кўрсатмасин, фойдаси бўлмаётганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибкирон бағоят ташвишда қолди. Лекин шў захотиёк чопар билан бемор ҳузурига жўнамади, чунки таъзияни орқага сургиси келмади. Доноҳўжани икки отлик билан орқасига қайтарди ва амирзоданинг аҳволи ҳақида уни тез-тез хабардор

килиб туришни буюрди. Сўнг шаҳарга кириб, Боязид Йилдиримнинг болалари, кариндош ва яқинларига чуқур таъзия билдирди. Уларга подшоҳона сийлаш ва навозишлар кўргизди, уларнинг ҳар бирига зардўзий чопон кийгизди, ўғли Мусога эса хос халъат, мурассаъ камар, шамшир ва юз бош наслдор от инъом этиб, Бурса ва Рум мамлакатини унга топширди. Бу ҳақда ол-тамға босилган махсус ёрлиғ ҳам берилди унга. Сўнг Мусога «Отангизнинг муқаддас хокини султонларга хос иззат-икром билан Бурсага олиб бориб, тириклигида ўзи қурдириб қўйган олий иморатга дафн эттиринг», деб айтди.

Бутун Оврупони ўн уч йил мобайнида титратиб келган, ғолибона юришлари ва ҳар қандай душманни чакмок бўлиб ёндириб келган ва шу боис Йилдирим Боязид (шиддатли Боязид, чакмокдай Боязид) номи билан шухрат қозонган буюк бир подшоҳ бирдан ўчди-кетди. У энди қирк уч ёшга етган эди...

Анқурияда эришилган ғалаба ҳақида Эрону Турондаги барча мамлакат ва вилоятларга фатҳномалар жўнатилгандан кейин, ҳазрат соҳибкирон илгари, жанг пайтида турган қароргоҳидан кўчиб Анқурия марғузориغا келиб кўнди. Ёқуб кутвол ҳам тақдирга тан берди ва қалъадан чиқиб, унинг қалидларини улуғ амирнинг мулозимларига топширди. Анқурия қалъасининг кутволлиги шу заҳотиёқ олий даргоҳнинг яқин кишиларидан Али Султон тавочига инъом этилди.

Ҳазрат соҳибкирон Анқурия ишларидан фориғ бўлгач, Румнинг бошқа вилоятларига қўшин юбориш нияти йўқ эди. Лекин Боязидхон ўғилларининг гарданкашлиги бунга сабаб бўлди. Шундан кейин Амир Темур уларга қарши Жаҳоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Шайх Нуриддин, Суюнчик баҳодир ва бошқаларни амирзода Муҳаммад Султон бошчилигида Румнинг пойтахти Бурсага жўнатди. Амир Шайх Нуриддинга у ернинг моли ва қайсарнинг хазинасини тасарруф этиш топширилди. Амирзода Султон Хусайн, амирзода Искандар, амирлар Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғой Буғо, Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, Пир Али сулдус ва бошқалар Кўния, Оқ шаҳар ва Қора хисор тарафларга жўнатилдилар.

Амирзода Халил Султон тумани билан Мовароуннаҳрга қайтарилди ва унга Туркистон сарҳадини муҳофаза этиш топширилди. Улуғ амирлардан амир Мубашшир билан Давлат Темур тавочи шахзодага мулозим бўлиб тайинландилар.

Хиротда ҳоким бўлиб турган амир Ок Буго ўша пайт вафот этган эди. Ўрнига амир Музроб тайин этилди.

Шундан сўнг хазрат соҳибкирон Анкурнядан кучдилар ва олти мархала йўл босганларидан сўнг Сури хисор деган ерга келиб тушдилар. Эртаси куни амирзода Шохрух Кўл хисор, Останус ва Кўтир тарафга ўн туман лашкар билан жўнатилди.

Шу ерда икки кеча-кундуз дам олинганч, ҳумоюн ўрду Қутахияга бориб тушди. У куп хўшхаво, жилгалари ва яйловлари дилқушо, турли навъ мевалари ширин-шакар бир шаҳар экан, хазрат соҳибкирон у ерда қирк кун туриб қолдилар. Қутахиянинг халқи қаршилиқ кўрсатмагани сабабли моли омонлик тонди.

Шу юришда Измир, Карова, Хўжа эли ва Минташо ҳам бўйсундирилди. Хуллас, Румнинг то Мўхит дарёсигача бўлган шаҳару кишлоклари ишғол қилинди. Уч тарафи сув ва бир тарафи қуруқликда бўлган Измир огир жанглардан кейин 805 йил жумади ўл-аввал ойининг олтинчи куни (1402 йил 4 декабр) ишғол этилди. Боязид Йилдиримнинг ўғиллари ҳам итоатга келтирилди.

Мана шу юришларда шуича кўп ўлжа тулландики, уни ҳисоб-китоб қилиш жаҳон ҳисобчиларининг бари жам бўлганда ҳам амри маҳол эди.

Ўлжа лашкар билан умаро ўртасида тақсимланди.

Шундан кейин куз охираб 1402—1403 йил киши яқинлаб қолгани учун Амир Темур шахзодалар ва амирларга кишлаш жойларини тайин қилди. Амирзода Мўхаммад Султон соҳилга яқин, тоғ доманасида жойлашган Муғанний сиёҳ деган бир шаҳарда кишлайдиган бўлди. Бу ер оқин суви бор, об-ҳавоси қишда юмшоқ, тинч ва осойишта бир шаҳар эди. Амирзода Шохрух ва жавонғор лашкарига Гармиён эли вилояти тайинланди. Улар аниқроғи Улуғ бурлук ва Кичик бурлукда кишлайдиган бўлишди. Ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари эса, Измир фатҳидан кейин бузилган қалъасини тиклатиш билан машғул бўлдилар. Сўнг уғрукка қайтдилар. У ердан Аёзлик саҳросига, ундан Тунгизликка келдилар ва чамаси кишининг қолган қисмини шу ерда ўтказдилар...

Лекин «хурсандчилик кетидан хафагарчилик келади», деганлари рост экан. Ҳазрат соҳибкирон Ок шаҳарга келганининг учинчи куни амирзода Мўхаммад Султон огирлашиб қолгани ҳақида мўдҳини хабар қилди. Ҳазрат соҳибкирон уғруқни Ок шаҳарда қолдириб шонининг равишда Қора шаҳар тарафга равона бўлдилар. Йўлда Давлатхўжа билан Элчи Буго ҳумоюн мавкабга етиб

келиб, амирзода Мухаммад Султоннинг касали оғирлашганини хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон жадаллик билан юриб, Қора ҳисор йўлида амирзоданинг ўрдусига етишди. Унинг ахvoli оғир, одам таниб бўлмайдиган даражага етиб қолган эди. Амир Темур шаҳзодани миҳоффага олдириб, ҳаммалари Қора ҳисорга йўл олдилар. Лекин, афсуски, шаҳарга уч мархала қолганда шаҳзоданинг жони узилди. Бу ҳодиса 805 йил шаъбон ойининг 13-сида, душанба (1403 йил 7 март) куни содир бўлди. У энди йигирма тўққизга кирган эди. Ҳазрат соҳибқирон ўша куни ўзини-ўзи уриб чандон йиғладики, бунни қўриб ҳеч кимда тоқат қолмади. Тамом лашкар, ўрдуйи олийдаги барча халқ қон йиғлади ўша куни. Уларнинг фарёди осмони фалакни ларзага солди... Таъзиядан кейин мурдани ювиб-тараб такфинладилар ва арча ёғочидан ясалган тобутга солиб, миҳоффага ортдилар ва икки юз отлик йигит ва амирлардан Илёсхўжа, Шайх Али баҳодир, Донохўжа бошчилигида Авникка олиб кетдилар. «Авникка боргандан кейин уни янги тобутга солиб Султонияга олиб борилсун ва ҳазрат Алининг мозорига дафн этилсун»,— деган фармони олий содир бўлди.

Бу воқеадан сўнг ҳазрат соҳибқирон уғрукка қайтди, сўнг Оқ шаҳар марғузорида кучиб, йўлга чикмоқчи бўлиб турганда, Миср подшоҳи Малик ан-Носир лақаби билан машҳур Носириддин Фаражнинг элчиси келиб қолди. Элчи Носириддин Фаражнинг нусрат асар лашкар Рум мамлакатини фатҳ этгани, Мисру Шомда ҳам шону шавкат соҳиби бўлиб келган Боязид Йилдиримнинг вафот этгани воқеасини эшитгач, арқони давлат билан кенгашиб, Итилмишни ҳибсдан озод қилгани ва узр сўраганини маълум қилди. Ва яна дедикки, Султон тамом Миср ва Шомда ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқиттириб, пул зарб эттиришга аҳд қилдилар деб, Султон Итилмишни шафеъ қилиб, икки элчи: Аҳмад ва Оқтани унга қўшиб юборибди ва бундан буёғи иттифоқ хизматкорлик мақомида туриш, йиллик божу хирожни ўз вақтида ҳазонайи омирага жўнатиб туришга ваъда берибди. Элчилар мана шуларнинг ҳаммасини олий остонанинг арзига етқиздилар. Миср элчилари ҳазрат соҳибқиронга кўп олтин, жавохир, анвойи нафис моллар ва наслдор отларни пешкаш расми билан инъом этдилар...

Амир Темур Рум юмушларидан фориғ бўлгач, у мамлакатни тарқ этдилар. Бундан икки ҳафта олдин Султонияга мактуб йўллаб, «Сароймулк хоним, Туман оғо, Чўлпон

Малик, Хонзода бегим ва бошқа оғолару, шахзодаларни олиб Авникка келсулар», — деб буюрдилар.

Кайсарияга етганларида халқи гарданкашлик килиб, кўлига курол олди. Али Султон тумани билан шаҳарга кириб уларни итоатга келтирди, лекин ногаҳон ўк тегиб унинг жон томирини узди. Ҳумоюн ўрду у ердан кўчиб Арзинжонга келди. Сўнгра бир-икки манзил йўл босганларида, ҳазрати олиялари келгани ҳақида хабар эшитилди. Ҳумоюн ўрду Авникка келганда катта йиғи-зор бўлди. Ҳазрат соҳибқирон шахзодалар: Улуғбек, Иброҳим Султон, Муҳаммад Жаҳонгир, Ижил мирзо ва Саъд Ваққосларни меҳрибонлик оғушига олиб, улардан ҳол-аҳвол сўради. Сўнг Саъд Ваққос ва Хонзода бегимга чуқур таъзия билдирди. Таъзияга келганларидан кейин эса катта таъзия ўтказилди ва халққа ош берилди.

Шу вақт гуржийлар Мордин султони Малик Исо билан кўшилиб, исён ва туғён йўлига ўтиб олганини эшитиб, ҳазрат соҳибқирон Гуржистон устига яна юриш бошлади. Лекин уруш бўлмади. Манқулга етганларида Малик Исо тавба-тазарруъ билан келди ва амирзода Шохрухнинг воситачилигида ҳазрат соҳибқироннинг қабулига мушарраф бўлди. Амир Темур унинг узрини эътиборга олди, танбаҳ берди, сўнг баъъбар гуноҳидан ўтди. Оқ Буго гуржийнинг ўғли Язониён ҳам совға-салом ва пешкашлар билан келиб олий остонага бош қўйди. Гуржийларнинг ҳукмдорларидан Гургенхоннинг иниси Кўстандил оғаси билан уришиб қолган экан, олий остонага келиб, абудиятга муяссар бўлди. Ва яна бошқа бирталай ҳокимлар келиб ихлосу итоат изҳор қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон уларни сийлаб, вилоят ва қалъаларини ўзларига қайтариб берди. Лекин Гургенхоннинг бир ўзи тобеъликдан бўйин товлади. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон унга қарши ўзи қўшин тортди. Ширвон подшоси Шайх Иброҳим ҳам шу юришда Амир Темурнинг узангисида бўлди. Нусрат асар лашкар яқинлашиб қолганини эшитиб, Гургенхон яна тавба-тазарру ва пешкашу ҳадялар билан элчилар юборди. Лекин бунга қачонгача токат килиб бўлади? Ахир, бу Гургенхоннинг нечанчи тавба-тазарруси?! Амир Темур унинг ҳадя ва пешкашларини қабул қилмади ва Гуржистон ичкарисига юришни давом эттирди. Ўшанда гуржийларнинг баланд ва мустаҳкам қалъаларидан Картин (Картлия) ҳам ишғол этилди.

Сўнг зафар асар лашкар Абхарга юриш қилди. Олдинда Шайх Нуриддин билан амир Шохмалик туманлари билан бордилар. Улар Гуржистонни то Абхарга қадар

талон-тарож килдилар. Ўшанда гуржийларнинг гамом ҳокимлари қўлга олинди.

Ўша йили (1403 йили) ҳазрат соҳибкирон Рум мамлакатида истикомат қилиб турган қора тоторларни Мовароуннаҳрга кўчиртириб юборди. Бу халқнинг тарихи узундан-узок ва ўта фожиали. Маълумотларга қараганда, қора тоторлар аслида туркий қавм бўлиб, Мангухон Халокухонни Эронга юборган йили уларни мўғул лашкарига восил этган эди. Халокухон Табриз тахтида қарор топгандан кейин, уларни, табиатида исён ва туғён шароралари кучли бўлганлиги сабабли, Рум билан Шом сарҳадига кўчириб юборди ва уларга ўша ҳудуддан юрт ажратиб берди. Султон Абу Саъидхон вафотидан сўнг Эронда соҳиб ихтиёр подшоҳ қолмади. Қора тоторлар бундан фойдаланиб итоат чизигидан чиқдилар ва эллик икки фиркага бўлиниб, ўз майлича, у ер, бу ерни юрт қилиб ўрнашиб олдилар. Қози Бурҳониддин Сивос ва унга тобеъ ерларга ҳоким бўлиб олгандан кейин Боязид Йилдирым қора тоторларни лашкарга қабул қилди ва мамлакатидан уларга муносиб жой ажратиб берди. Шундан кейин улар хирож ва жиҳоддан қутулиб, қисқа муддат ичида ҳар бирлари хушвақт ва соҳиб сарвар бўлдилар. Айтишларича, ҳазрат соҳибкирон бошда уларни Жете мамлакатига кўчириб юбормокчи бўлган. Лекин сардорлари олий даргоҳга бош уриб келганларидан кейин уларни зардўзий чопон ва тилло камар билап сийлади. Шундан кейин шу пайтгача ҳеч ким уларга таарруз қўлини чўзмади. Бинобарин, улар ўзларини ҳазрат соҳибкиронга мутеъ ва эл ҳисоблаб, юртларида эмну омонлик билан истикомат қилиб турган эдилар. Миср элчилари келиб кетгач, ҳазрат соҳибкирон уларни Амосия ва Қайсариядан Мовароуннаҳрга кўчиришга қарор қилдилар.

— Бир пайтлар, — деди у меҳмондорчилик ва сийланлардан кейин уларнинг сардорларига, — бобо ва аждодларингиз мозийда ўтган подшоҳларнинг амри билан асл ватанларингиз Туронзаминдан бу ерларга кўчириб юборилгон эрдилар. Энди, худога шукр, Турон билан Эрон бир мамлакат бўлди ва буларнинг ҳаммаси бизнинг ҳукм-фармонимиз остидадур. Энди асл юртларингизга кўчиб кетишларингиз лозим...

Етти йиллик юриш чоғида Шом ва Рум мамлакатлари нусрат шиор лашкар тарафидан фатх этилди. Миср пойтахтида ҳам ҳазрат соҳибкироннинг муборак номи билан хутба ўқилди ва пул зарб қилинди. Хитойга юриш унинг муборак кўнгилдан ўтгани учун ҳазрат соҳибкирон

1404 йил баҳор аввалида Қорабоғдан Мовароуннаҳрга қайтишга азм қилдилар. Ҳижрий 806 йил рамазон ойининг 14-сида, чоршанба кун (1404 йил 26 март) ҳумоюн мавкаб Қорабоғдан кўчи ва Самарканди фирдавсмонанд сари йўл олди.

Қайтишда Ироқ, Озарбайжон, яъни бир замонлар Ҳалокухонга улус бўлган мамлакатларни Мироншоҳнинг ўғли амирзода Абубакрга инъом этди. У Самарканд забтидан яқинда чакиртириб олинган эди.

Ҳазрат соҳибқирон жўнаш олдидан ҳар бир шахзода ва амирини зарур насихатлар қилиб ўз улус, вилоят ва шаҳарларига жўнатди. Амирзода Абубакр Бағдодга, амирзода Рустам Исфохонга, амирзода Искандар Ҳамадонга, Саййид Али Ҳазорагири Омулга жўнаб кетдилар.

Амир Темур Самаркандга Лор орқали қайтди. Дамованд тоғи этагидаги Кўшки Арғуншоҳда бирмунча вақт тўхтади. 806 йил зулҳижжа ойининг 20- кун (1404 йил 30 июн) у ердан кўчиб, икки кундан кейин (1404 йил 2 июлда) Фирузкўхга келиб тушдилар. Шу ерда амир Сулаймоншоҳни Рай ва Фирузкўхга ҳоким этиб тайинладилар. Сўнг ҳазрат соҳибқирон Майдон йўли билан уша ойнинг пайшанба кун (1404 йил 4 июли) Бистомга келиб кўндилар. Ҳижрий 807 йил муҳаррам ойининг биринчи кун (1404 йил 10 июл) Нишопурдан чиқдилар ва Ишқобод орқали Жомга (1404 йил 13 июл) келдилар. Чакчарон сойи бўйида Олий ўрдуни амирзода Шохрух муносиб тўхфа ва пешкашлар билан кутиб олди. Шу ерда хожа Аҳмад Тусий Омулга тайинланди. Қурлонга етганда ҳумоюн ўрдуни Самарканддан келиб Темурхўжа Окбўго кутиб олди. Эртаси кун у ердан Мурғобга келдилар. Шу ерда халқ Чечакту доруғаси Опок телба устидан шикоят қилди. Уни соҳибқироннинг ўзлари сўрокка тутдилар. Маълум бўлишича, у хирожни ҳали ҳосил пишмасдан туриб талаб қилган ва унинг закотчилари тўлашга қодир бўлмаганларнинг уйига бостириб кириб, нимаси бўлса олиб чиқиб кетганлар. Фармони олийга биноан, доруғани шу ернинг ўзидан оёғидан дарахтга осиб қўйдилар. Олий ўрду бу ёғига бирон жойда ва хатто Балхда ҳам тунамади. Андхуд, Одина масжид орқали Жайхун соҳилига чиқиб олдилар. Дарёдан кемаларга тушиб ўтдилар ва Термизда, ҳар гал бўлганидай, Худовандзода Алоулмулкнинг уйида тўхтадилар. Термизда бир кун дам олгач, ҳумоюн мавкаб яна йўлга чиқди ва Темир қахалка, Жигдалик ва Дул буржу орқали Дилкаш Кешга келиб Оксаройга тушди...

ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

Амир Темур Кешда ҳам, бошқа манзилларда ҳам кўп тўхтамади. Кешда фақат бир кеча тунади ва эрталаб пири Шамсиддин Қуллол, улуғ отаси, онаси, ўғли Жаҳонгир ва бошқа қариндош-уруғларининг хоки-пойларини зиёрат қилгандан кейин тўхтовсиз яна йўлга тушди. Хумоюн ўрду Кеш давонидан ўтиб, Тахти қорачага келди. У ерда ҳам кўп тўхтамади, ўша кунёқ у ердан кўчиб, Қоратепада кўндилар ва Жаҳоннумо қасрига келиб тушдилар. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон билан ҳамроҳларини Самарқанд аслзодаларидан хожа Юсуф, шаҳар кутволи Аргуншоҳ, амирзодалардан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Мирзо Қайду пешвоз чиқиб кутиб олишди. Кутиб олувчилар орасида маҳд улё Туқал хоним ва бошқа хотинлар, пойтахтнинг кўзга кўринган боёнлари, аркони давлат, машойихи киром, саййидлар, қозилар, фузалолар ҳам бор эди.

Хумоюн ўрду хижрий 807 йил муҳаррам ойининг бошида (1404 йил 10 июл куни) Самарқандга кириб борди ва Боғи чинорга келиб тушди.

Ҳазрат соҳибқирон ўша кунёқ шаҳар марказига жойлашган амирзода Муҳаммад Султоннинг мадрасасига бордилар ва ўша ерда тунаб қолдилар. Эртаси кунни нонуштадан сўнг Бибиҳоним мадрасаси қошида ўзи қурдирган мадрасани бориб кўрди. Мадраса жуда тез фурсат ичида бино қилинганиданми, кўп қусурлари борлиги маълум бўлди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқироннинг назарига ўтирмади бу мадраса. Қаршисидаги олий бино олдида шунчаки ўйинчочқа ўхшарди, у. Шунинг учун уни қайтадан қуриш лозимлигини диққат назаридан кечириб қўйди. Зиёратдан кейин у яна Боғи чинорга қайтиб борди ва ўша ерда тунаб қолди. Ўша кунни кечкурун Аргуншоҳ унинг шарафига катта зиёфат берди. Бази айни авжига чиққан бир пайтда, ҳазрат соҳибқироннинг хотирига угруқ келиб қолди. Ахир, у Хуросонда, Фирузкўҳда, анча орқада қолганди-ку! Маҳд улё Сароймулк хоним ва Туман оғолар, мирзо Улуғбек, Иброҳим мирзо ва бошқа шахзодалар ҳам ўша угруқда эди-ку! Амир Темур имо-нишора билан Шохмаликни ҳузурига чорлади ва унга шитоб билан «угруқ кетидин одам юбoring»,— деб буюрди. Шохмалик ташқарига чиқди ва Аргуншоҳни топдириб (у қозон тепасида экан) ёнига қирқта чапдаст суворийни қушди да, угруқ орқасидан жўнатди. Угруқ Қарки кечуvidан ўтиши ва Самарқандга Бухорийи шариф

орқали келиши белгиланган эди. Шунинг учун Аргуншоҳ билан йигитларини Бухороини шариф йўлига солди.

Уғрук Бовард, Мохон ва Марви шохижахон орқали ҳаракат қилиб, Аргуншоҳ Бухорога етиб келганда, Бухоро марғузорида турган экан, уни қуриб кутвол терисига сиймай суюнди. Чунки уғрукни тез фурсат ичида тўпмаганда холи не кечишини яхши биларди. Қам деганда чуби ясоққа мубтало бўларди, чунки ҳазрат соҳибқирон дидсиз ва лапашанг одамларни ёқтирмасди. Аргуншоҳ оғоларга ҳазрат соҳибқирон ташвиш чекиб турганини маълум қилди ва уғрукнинг шошилини равишда йўлга чиқишини ётиғида уқдирди. Шундан кейин уғрук Вобкент, Работи малик, Чахор минор, Тотканд орқали Кўча маликка келиб тўхтади. Шу ерда бироз ҳордиқ чиқариб овқатланиб олмокчи бўлдилар. Лекин иложи бўлмади. Ошни сузай деб турганларида Самарқанддан яна чопар келди ва ҳазрат соҳибқироннинг «ҳеч нарсага карамай, тезлик бирлан йўлга тушсинлар», – деган фармониини етказди. Ҳордиқ ҳордиқлигича, ош ошлигича қолди. Яна отланиб йўлга тушдилар ва Самарқандга кириб бордилар...

Қиска учрашув нисор сочиш ва пешкашлар топшириш маросими ўтгандан кейин Сароймўлк хоним Боғи чинорда қолди. Туман ого эса Боғи дилқушога бориб ўринлашдилар.

Эртаси кун Амир Темурнинг бироз тоби қочиб қолди. Натнжада бир ҳафта шу ерда, Боғи чинорда қолишга мажбур бўлди. Сўхат топғач, суйган боғларидан Боғи шимолга кўчиб ўтди ва бир неча кун ўша ерда ҳордиқ тикарди. Яна бир-икки кун Боғи баландда турди, у ердан яна марҳум Муҳаммад Султоннинг мадрасасига кўчиб ўтди ва марҳум учун шу мадрасага туташ қилиб бир олий макбара курдириш ила машғул бўлди. Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфакхоний каби моҳир меъморларни чақиртириб, хонақоҳ ёнидаги супага туташ қилиб юксак гўмбазли, пешток ва равоқли бир макбара бино қилишни буурди. Макбара деворлари зангори, ҳаворанг ва оқ рангдаги сирли қошинлар ва бошқа нақшлар билан безатилди. Олий гўмбазнинг усти ҳам зангори рангли қошинлар билан қопланди. Деворининг пастки қисми кўкимтир шафф ёф онике тошдан ишланган изоралар билан безатилди, чоклари эса кўкимтир тошдан қурилди. Макбаранинг теварак-атрофидаги бир неча хонадон бузиб ташланиб, ўрнига жаннат мисол бир боғча бино қилинди.

Такдир ўзи кизик нарса экан. Хазрат соҳибкирон бу олий макбарани суюкли набираси ва ишонган тоғи валиаҳд амирзода Султон Муҳаммадга атаб қурдирди. Лекин, фалакнинг гардиши билан, орадан кўп ўтмай, бу ер узига ҳам абадий оромгоҳ бўлди. Кейинча Мироншоҳ, Шохрух ва Улуғбекларнинг жасадлари ҳам шу ерга қўйилди ва амирзода Султон Муҳаммад макбараси Темурийлар хитхонасига айланди.

Шундан кейин хазрат соҳибкирон одадлагидай хосу авомнинг ахволини суриштирди, жабрдийдаларнинг кўнглини овлаб, уларга заҳм ва зулм еткизганларни қилган жиноятларига яраша, жазога мубтало қилди. Ўшанда, ҳусусан, вазирлардан хожа Маҳмуд Довуд хазрат соҳибкирон номига қурилажак Жомеъ масжидини қуриш ишига совуққонлик билан қарагани ва уни кўнгилдагидай қилиб қурдиroomлагани учун жазога маҳкум этилди. Масжид пасткам қилиб қуриб қўйилган экан, фармони олийга биноан буздириб танланди.

Сўнг хазрат соҳибкирон ўша буздириб танланган Жомеъ масжиди қаршисида жойлашган Сароймулк хонимнинг мадрасасига кўчиб ўтди ва бир неча кун давлат ишлари билан машғул бўлди, ҳусусан мансабдорлар ва битикчиларни тўнлаб тафтиш қилди, айбдорларни эса жазога тортиди. Жазога маҳкум этилганлар орасида солиқ йиғиш вақтида қонунга хилоф иш қилган бир неча зақотчи ва гўшти ортиқ баҳода сотган битта-иккита қассоб, молнинг ортиқ баҳода пуллаган қосиблар ҳам бор эди.

Шундан кейин Амир Тему́р Боғи чинорга кўчиб ўтди. Эртаси куни шу ерга, ҳаммамизга таниш Олтин Ўрдалиқ улуғ амир Идику ўзбекнинг элчиси келди ва катта амирларнинг васийлиги билан хазрат соҳибкироннинг қабул шарафига мушарраф бўлди. Элчи шунқор ва Дашти қинчокнинг тансиқ молларидан тўққиз-тўққиз қилиб инъом қилди; совғалар билан қўшиб, Идикубийнинг мактубини ҳам топширди.

— Эски танишимизнинг ҳол-аҳволи қандай? Соғ-саломатму? Шодибек бирлан оралари дуруст бўлиб кетгандур? — деб суради Амир Тему́р элчидан дуойи-фотиҳа ва униинг ҳамду сано, табрикларини эшитгач.

Шундай, аълоҳазрат, деди элчи қўлларини кўксига қўйиб, ярашиб қолишғонлар. Шу ўжурда ҳам хон хазратлари онинг нининини чиқмайдур. Улуғ амир нима деса шу бўладур, деди элчи хазрат соҳибкиронга хиёл сукутдан кейин.

Сўнг элчидан Жучи улусидаги умумий аҳвол ва айниқса, Тўхтамишнинг куйроқ сўриштирди. Чунки, унинг қимлиги, нималарга қодирлигини яхши биларди. Шодибек билан Идику ўзбекдан эса чўчимаса ҳам бўлади. Улар билан тил топишиш мумкин. Ҳар иккаласи ҳам ҳазрат соҳибқиронга мутеъ ва камарбаста. Мақтубидан ҳам қуришиб турибди.

Элчи ҳазрат соҳибқиронга улусдаги аҳвол барқарорлиги, хон ҳам, улуг амир ҳам аълоҳазратга мутовнат ва инқиёд мақомида турганлигини айтди. Тўхтамиш ҳақида эса янги гап айтди:

— Тўхтамиш Қофқозда қилъачингиз зарбасига дучор бўлгандин сўнг қўп вақт булғор ўрмонларида яшириниб юрибдур. Сўнгра, ваълаҳу аълам бундин етти йилму муқаддам, Литво кенази Витавт ҳузурига борибдур ва у билан қўшилиб икковлари Жучи улуси устига юриш қилибдурлар. Локин Худога шукр, мақсадлари ушалмабдур аларнинг. Ўрусиядаги Ворска дарёси ёқасида Идикубий аларни тўсди ва шикаст етқизди аларга. Кеназ билан Тўхтамишнинг бирлашган қучлари сўнибдур.

Амир Темур уйга чўмди. Демак, Тўхтамиш ҳали тирик. У Темур Қутлуг билан Идикубийнинг илгидин ҳам қочиб қутулибдур. У ҳали ташвиш етқизатургонга ўхшайдур.

Амир Темур бироз ўй-санога кетди, сўнг элчига мурожаат қилди:

— Тўхтамиш ўтлон қай тарафларга қочибдур? Яна Литвогаму?

— Эшитишимча, олампадох, Сибирьё тарафларга қочгон эрминш, — жавоб берди Идикубийнинг элчиси.

«Демак, ундан яна хавф хатар қутиш мумкин. Чунки Сибирьё биздин қўп ҳам узоқ эрмас», — деди Амир Темур ўз-ўзига.

Идикубийнинг элчиси жўнаб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Боғи чинордан Боғи дилқушога қучиб ўтди ва шу тароватли манзилда бир неча кун ором олди. Шу аснода Самарқандга Ифрон ва бошқа теваарак-атрофдаги мамлакатларнинг элчилари келиб қолди. Элчилар бой совга-саломлар билан келишибдилар. Улар олиб келган тўхфалар орасида ажойиб гуллар солинган пардалар ҳам бор эди. Шу аснода Боғи шимолнинг жанубий тарафида подшоҳнинг фармони билан яна бир бемонанд чорбоғ қурилиши поёнига етганлиги ҳақида хабар келди. Тўрт тарафдаги деворининг ҳар томонининг узунлиги қариб бир минг беш юз газ. Ўртасида шохона қаср ҳам бино қилибдурлар. Қаср саҳнида ажойиб фаввора ҳам қурил

ганки, унинг геварак-атрофида турган кишига чексиз назокат ва тароват бағишлайди. Қасрнинг деворлари кизил ва турли рангдаги мармар тошлардан кўтарилган. У жуда катта чорбоғ экан. Уша ажойиб чорбоғ ичидаги фавворалар, гулзор ва бўстонларни кўриб ҳазрат соҳибкирон хурсанд бўлди ва курувчилар шарафига катта тўй бериб, ҳар бирига мукофотлар улашди.

Конигилга қайтиб борилгандан сўнг ҳазрат соҳибкирон ўзида қаттиқ чарчокни ҳис қилди. Лекин буни ҳеч кимга сездирмади. Лекин бўлмади. Буни аввал табиблар сезиб қолди. Бир неча кун тамом эл-юрт ва салтанат ташвишларидан фориғ бўлиб дам олиш зарурлигини маслаҳат беришди. Бошда соҳибкирон бунга кўнмади. Мавлоно Табризий агар олди олинмаса, дард зўрайиб кетишини далилу исботлар билан тушунтиргандан кейин табибларнинг маслаҳатига кўнгандай бўлди.

— Майли, жаноблар, сизлар айтгандай бўлаолсун.

— Факат, узоғи бирлан икки ҳафта, олампаноҳ, — деди кўл ковуштириб мавлоно Табризий.

— Икки ҳафта бўлса, икки ҳафта-да, — деди «таслим» бўлиб ҳазрат соҳибкирон.

Табиблар ҳам, яқинлари ҳам бунга хайрон бўлишди. Қизик, дарров кўнақолди-я. Авваллари бундай пайтларда «йўк-йўк, асло! Бирвақт ётиб яхши ухлаб олсак, ҳаммаси ўтиб кетади», — деб асло унамасди. Бу сафар осонгина «хўп» дея қолди. Бунинг тагида бир гап йўқмикин? Ҳамманинг кўнглидан шу фикр кечди.

Табиблар, амирлар ва хос хизматкорлар чиқиб кетишгач, ҳазрат соҳибкирон ғайбдан келган бу неъматдан мамнун бўлди, касал баҳонаси билан у кўп келди-кетдилардан фориғ бўлади. Уни энди мана шу икки ҳафта ичида мансабдорлар ҳам, уламою машойих ҳам безовта қилмайди. Фурсат бўлиб кўпдан ўйлаб юрган режасини шу сафар пишириб олади, икир-чикрларгача. Амирлар ва аркони давлат билан ҳам келишиб олишга фурсат бўлади. Энг муҳими, атайин курултой ёки кенгаш тўплаб ўлтиришнинг ҳожати бўлмайди. Ахир, улар ҳар кун ийгилишиб саломга киришадилар-ку. Ушанда кўп нарсаларни маслаҳатлашиб олса бўлади. Ҳол-аҳвол сўрашибок чиқиб кетишмайди-ку! Дастурхон, бир пиёла чой деган гап бор. Бир фурсат унинг олдида ўлтиришади. Бундан ҳеч ким шубҳа қилмайди. У эса мана шундай пайтларда улар билан бемалол фикрлашиб олади.

Амир Темур кўпдан бери Хитой устига юриш қилиш истаги билан юрарди. Бунинг учун асоси бор эди. Бўлганда

хам қонуний. Бир замонлар, бундан тахминап саккиз аср муқаддам, Хитой подшоҳлари ҳар хил йўллар билан Буюк турк ҳоконлигини тугатдилар. Аввал ўртада борди-келди бошланди, кейин қудда-андачилиқ. Хитой ҳукмдорлари турк ҳоконлари, жабгулари ва уларнинг болаларини қуёв қилиб олабошаладилар. Кейин турк жабгуларига пора-шилға бериб, унвоилар улашиб, уларни ўзларига қаратиб олдилар. Бу билан турклар орасида ўз одамларини қўпайтирдилар. Сўнг йўл топиб турк ҳоконлари ва жабгуларини бир-бирлари билан уриштириб қўйдилар. Оқибати нима бўлди? Хитой подшоҳлари ва амирларига яхши бўлди, лекин турклар учун фожиа билан тугади. Ҳа, фожиа бўлганда ҳам жуда каттаси бўлди. Оқир-оқибат, хитойлар туркларнинг жуда қўп ерларини ўзиники қилиб олдилар. Кейинча Еттисув ва Фарғона водийсига бостириб кириб, халқига озмунча офат етқизмадилар. Ва хатто Ҳазар денгизигача бўлган ерлар бизники деб даъво ҳам қилдилар. Бу даъволаридан ҳозир ҳам кечганларича йўқ. Элчи юбориб, уялмай-нетмай Амир Темурдан ҳам ўлпон талаб қилаётгани-чи?! Айнан шу пайтда унинг элчиси Самарқандда ўлтирибди. Хойнаҳой, яна ўлпон қистаб келган.

— Йўқ, энди бунга тоқат қилиб бўлмайду, — деди ҳазрат соҳибқирон хонада бошқа ҳеч ким йўқлигини қўриб, — фағфур бирлан орани очик қилиб олиш пайти келди.

Ҳазрат соҳибқирон ўша кўни кечгача ёлғиз қолиб шу хусусда фикр юргизди, имқониятларни қомчўт қилди. «Албатта, имқониятлар бир хил эрмас. Хитой-улуғ мамлакат. Халқи бизникидин ортик. Шундай экан, асқари ҳам қўп. Биз эрсак, нисбатан озчилиқмиз. Бунинг устига, узок-узок харбий юришлар ва муҳорабалар оқибатида лашқар ҳориб-чарчаган. Лекин бири мингга тотийтурган ботир йигитларимиз бор. Барибир, унинг устига қўшин тортурмиз. Лекин у мамлакатнинг ич-ицига кирмаймиз. Илгари туркларга қарашли бўлган ерларини озод этиш билан қифояланурмиз», деди у ичидан.

Бир пайт унинг фикрини хонага оқиста кириб келган эшик оғи бузди.

— Оламанох, маҳд улё Сароймулк хошим ташриф буюрадурлар.

— Айтинг, қираверсулар.

Хонага бегим кириб келди. У ҳошиялари ва ёқаси зар билан тикилган узун ва кенг оқшўйи қўйлақ кийиб олган, пешонасида қимматбаҳо тошлар билан безатилган тиллақош.

Унинг сутдай оппоқ юзлари ва тим қора чўлпон кўзлари, юзига ташлаб олган оқ ҳарир рўмолдан бемалол кўриниб турарди. Иккита қилиб ўриб олинган қора сочлари куймичигача тушган. Бегим остонадан ўтишлари ҳамона эрига икки букилиб чуқур таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, ҳазратим!

— Ваалайкум ассалом, бегим! Қадамларига ҳасанот,— деди Амир Темур суюниб.

Нимагадур шу хотини билан кўришганда, ҳамма вақт кайфияти ўз-ўзидан кўтарилиб кетади. Унинг бемонанд чиройи ва ақл-заковати уни шундай қилиб қўйган. Ҳазрат соҳибқирон Чўлпон Маликни ҳам яхши кўради. Лекин ёшлиги ва чиройи учун эмас, балки шўхлиги ва йигитлардай шижоати учун.

Дуо-фотиҳадан кейин, одатдагидай ҳол-аҳвол суриштиришди.

— Қалай, бегим, зерикиб қолмадингизму?

Боғи дилқушода Румдан қайтганларидан бери Туман ого истикомат қилиб турарди. Нима бўлганда ҳам кундош-кундошда. Амир Темур Сароймулк хонимдан «зерикмадингизму?» — деб сўраганда, шуни назарда тутганди.

— Йўқ, ҳазратим, зерикканимча йўқ,— деди бегим ийманиб.

— Ҳар ҳолда?

Сароймулк хоним эрининг нимага шаъма қилаётганини тушунди.

— Куйинг, ҳазратим, ундай деманг, — деди Сароймулк хоним, — ёши бир ерга бориб қолган кишиларга...

Амир Темур бегимнинг нима демоқчилигини билиб, унинг сўзини бўлди.

— Э, ҳа, биз буёғини ўйламабмиз, узр бегим.

Амир Темур бироз ўнғайсизланди. Шунақа ҳам дейдими қап-қатта одам? Худди кеча чимилдикдан чиққан йигитга ўхшаб-а. Сўнг гапни бошқа тарафга бурди.

— Улуғбекнинг ўқишлари қандай, бегим? Мавлоно Абдулмалик билан муносабатлари дурустму? «Ал-хидоя»ни ўрганиб олгандур? Ё фақат шатранжу пард ўйнаш билан вақт ўтказаятурму?

— Йўқ, ҳазратим. Улуғжонимизнинг ўқишлари яхши. Мир Саид Шариф Журжонийдин фалсафа, Абдулқодир ал-Марогийдин мусиқа илмини ўрганмоқдалар. Қуръони каримни кироатга ҳам, савтга ҳам бемалол ўқийтурган бўлиб қолдилар. Лекин илми пужумга оид китобларни кўп мўтолаа қиладилар. Хамиша мавлоно Фасихиддин билан бирга.

— Кўп яхши. Мирзо Улуғбек мукаммал олим бўлуб етишғой, иншоолло.

Шундан кейин Амир Тему́р бошқа мирзоларни ҳам суриштирди. Иброҳим Султонни, Мирзо Муҳаммад Жаҳонгирни, Саъд Ваққосни. Лекин кўпроқ Халил Султонни суриштирди.

— Улуғбек, албатта, олим бўлиб етишгай, худо хоҳласа.

— Илоҳим айтганингиз келсун, ҳазратим,— Сарой-мулк хоним Амир Тему́рнинг гапларини маъқуллади...

Хуфтон намозидан сўнг ҳазрат соҳибкирон Вотвот мунажжимни чакиртирди. Айғокчилар сардори қаёккадир гум бўлган экан, уни ярим кечада зўрга топиб келишди.

Вотвот мунажжим хонага кириши билан тиз чўкди. Эмаклаб бориб Амир Тему́рнинг пешини юзу пешонасига суртди. Сўнг орқасига эмаклаб бориб, суяк кутган итдай пойгакда чўккайди.

— Қаёкларда юрибсен, гиртмак?

— Кўрғончада эрдим, аълоҳазрат!

Ха, у Боғи бўлдида экан. Хитой элчиси ҳам ўша ерда. Демак, айғокчи унинг кўрсатмаларига амал қилибди. Кўп яхши. Ҳазрат соҳибкирон бир қадар юмшади, айғокчидан рози бўлди.

— Кувсен, баччагар, кувсен! Балосен! Мен сени довдираб бошқа ерга кетиб қолдингму, деб чўчиғон эрдим.

Вотвот мунажжим қўлларини кўксига қўйиб чуқур таъзим қилди.

— Ўлибманму, олампаноҳ, «хитой элчиларини бир лаҳза ҳам кўздин қочирма!» — деганингиз эсимда. Ўшларга соя бўлиб юрибмен.

— Дуруст, хатти-ҳаракатларида бирон уян сезмадингму? Келганларидин бери ўша боғдин чиқмай ўлтирибдиларму ёки бирон ерга боришдиларму? Қимлар бирлан мулоқотда бўлдилар?

Вотвот мунажжим бошда кўркиб кетди. Нахотки ғафлатда қолиб бирон қор-қол юз берган бўлса? Худо кўрсатмасин, агар шундай бўлса, ҳолига вой унинг. Амир Тему́р бунақа ишни асло кечирмайди. Айғокчилар бошлиғи кўрка-писа жавоб берди:

Агар бир-икки марта Чорсу бозориға бориб келгонлари ҳисобга олинмаса, чорбоғдин чиққонлари йўқ, аълоҳазрат.

— Бозорга не юмуш бирлан борибдурлар?

— Бозор айландилар, сўнг Хитойдин келгон тожирлар бирлан сурашдилар.

— Нима хусусида?

— Буни укмадим, олампадох. Тилларини билмай-
дурмен.

— Тилмоч йўкму эрди.

— У ўша кунни йўк эрди.

Амир Темурнинг бироз жахли чикди. Ахир, тўқсобога одамлару элчиларни бир дакика ҳам холи қолдирмаслигини, уларга доимо кўз-қулоқ бўлиб туришлари зарурлигини айтган эди-ку! Элчилар бозорда ҳамюртлари бирлан-учрашган эканлар, демак эшитган-укканларини улардан айтиб юборганлар. Борди-ю, улар зимдан мамлакатлари устига юриш тайёргарлиги бораётганини сезиб қолган бўлсалар-чи? Унда худо урди. Подшоҳлари мамлакат худудларини дарҳол мустаҳкамлашга тутинадилар. Қарши юриш бошлаб қолсалар-чи?

Ҳазрат соҳибқирон ўша захотиёқ тўқсабо билан тилмочни чақиртириб, қаттиқ танбех берди. Элчилар билан бозордаги Хитой савдогарларининг чорасини кўришга мажбур бўлди. Юриш бошлангунга қадар уларни шу ерда тутиб қолишди. Юриш тайёргарлигини эса тезлатишга аҳд қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон аҳди паймонини эртаси кунни саломдан сўнг, амирлар ва аркони давлат билан Кўксаройга, подшоҳнинг хос қорхоналарини томоша қилишга борганида, Хитой устига юриш бошланганинг аниқ вақтини эса икки ой кейин, ноябр ойининг ўрталарида яна шу ерга тўплашганларида айтди.

Шу кундан бошлаб ҳазрат соҳибқирон нуёнлар, улуг амирлар ва аркони давлат билан тез-тез кенгаш ўтказиб, яқин орада бошланадиган катта ҳарбий юриш билан боғлиқ масалаларни қайта-қайта ўртага ташлаб турди. Кўксарой ва бошқа ерлардаги устахоналардан хабар олиб туришга ишончли одам тайинланди. Мазкур кенгашларнинг баъзиларида Мовароуннаҳр ва туркистонлик амирлардан ташқари, бир сабаб ила Самарқандга келиб ҳазрат соҳибқироннинг саройида истикомат қилиб турган Чингизий ўғлонлар ҳам иштирок этардилар. Улар орасида Жучихоннинг авлоди Тоштемир ўғлон, Тўхтамышхоннинг ўғли Чехра ўғлон, Ўктой қоонинг авлоди Тойзи ўғлон ва унинг қариндоши Гадойхон ҳам бор эдилар. Чингизий ўғлонлар ушбу юришда ўз қўшини билан ҳазрат соҳибқирон тарафида туриб иштирок этиш ниятидадирлар. Хўш, ҳазрат соҳибқироннинг бундан кўзлаган мақсади не? Мақсади катта. Ишнинг кўзини билган Амир Темур катта мақсадни кўзлаб ўша Чингизийларни ёнида тутиб турибди. Бу билан у ўзини Чингизхон ва унинг авлодига ворис тутиб, бир замонлар уларга тобеъ бўлган мамлакатларга

даъвогарлик қилмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, тамом Мўғулистон, Қошғар, Хўтан ва Хитойнинг шимолий қисми унга қонуний мерос юрт эканлигини намойиш қилмоқчи...

Хитой сафари узоққа чўзилиши ҳаммага маълум, лекин нима билан тугадини ҳеч ким билмайди. Бу факат парвардигори оламнинг ўзига аён. Шунини уйлаб ҳазрат соҳибқирон зиммасидаги яна бир оғир юкдан соқит бўлишга қарор берди. Қўпдан ўзи тарбиялаб вояга етказган набираларидан амирзода Шохрухнинг ўғиллари Улуғбек билан Иброҳим Султонни, Мироншоҳнинг ўғли Ижил мирзо ва марҳум амирзода Умаршайхнинг ўғиллари Сиди Аҳмад билан Пирмуҳаммадни, шунингдек, жияни мирзо Бойқарони шу юриш олдидан уйлантириб қўйишга аҳд қилди. Шу муносабат билан Қониғилда, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари 1397 йили хотинларидан Тўкал хонимга атаб қўрдирган Боғи дилқушода катта тўю томоша ўтказди. Унга амирзодалар Шохрух, Мироншоҳ ҳамда Мирза Искандардан бўлак барча шахзодалар, улуғ нўёнлар, доруғалар, аҳли тужжорнинг кўзга қўринганлари, амирлардан Шайх Нуриддин, Шохмалик, Бердибек, Худойдод Ҳусайний, Додмалик, Пирмуҳаммад, Тоғой Буко, Саодат Темиртош ва бошқалар чақиртирилди. Амирзода Шохрух, амирзода Мироншоҳ ва амирзода Рустамларнинг тўйга чақирилмаганига сабаб, қўл остидаги мамлакатлардаги вазиятнинг яхши эмаслиги эди.

Қониғилдаги тўю томошаларга Ифранж (Испания), Миср, Шом, Рум, Бобил, Олтин Ўрда, Жете, Саклаб (Русия), Хитой, Миср, Ҳиндистон, Зобулистон мамлакатларининг ўша пайтда Самарқандда турган элчилари ҳам таклиф қилиндилар.

Тўю томошалар ҳижрий 807 йил раби ул-аввал ойининг биринчи куни (1404 йил 7 сентябри) бошланиб, қирк кун давом этди.

Тўю томошалар тамом бўлган куни ҳазрат соҳибқирон дастлаб нўёнлар, доруғалар ва арқони давлатни, кейин хорижий мамлакатларнинг элчиларини ҳузурига чорлаб, уларнинг ҳар бирини, мансаб ва мартабаларига яраша анвойи тўхфалар билан сийлади. Подшоҳларига аталган совға-саломлар ва дўстона руҳда битилган мактубларни ҳам қўлларига тутқазиб, юртларига қайтишларига ижозат берди. Совға-салом, ишончнома ва мактублар билан Амир Темур ўз элчиларини ҳам уларга қўшди. Миср элчисига катта совға-салом ва узундан узун мактуб билан Абдулла Қошийни қўшди. Мактубда ҳазрат соҳибқирон Миср султонидан Қора Юсуф билан Султон Аҳмад

жалойирни тутиб, Олий даргоҳга жунатишини талаб қилди. Лекин Хитой элчилари Ань Чжидао билан Го Цзинга ижозат берилмади. Улар вақтинча шу ерда тутиб турилди. Чунки улар Хитой устига юришга зўр бериб ҳозирлик қўрилагганини пайкаб қолишган, албатта, Амир Темурнинг буни ҳисобга олмасликка иложи йўқ эди.

1404 йил 18 октябр куни Амир Темур Сароймулк хоним мадрасасига кўчиб ўтди. Тун яримлаганда бу ерга нўёнлар, катта амирлар ва вазирлар чакирилди. Яқин орада Хитой устига қилинадиган ҳарбий юриш олдидан яна бир махфий кенгаш ўтказилди. Кенгашда мазкур юришнинг оғирлиги ва узоққа чўзилиб кетишини ҳисобга олиб, «ҳар бир одам тўрт ойга етадиган озик-овқат, ҳар бир аскар икки от, битта камон, битта садақ, бир қилич, битта темир совут, дубулға, арра, бигиз, битта қоп, жуводўз, болта, ўн дона игна, оркага осиладиган чарм халта; ўн саккиз нафар сипоҳий битта чодир олиши; баҳодирлардан ҳар беш киши битта чодир, ҳар бир баҳодир биттадан темир совут, дубулға, бир қилич, садақ, камон ва бешта от олсин», деб буюрилди. Ўнбошиларнинг ҳар бирига чодир, зирҳ, қилич, садақ, камон ва бештадан от олиши кўрсатилди. Шунингдек, мингбоши ва юзбошиларнинг ўзи билан бирга оладиган анжомлари ва аслаҳалари ҳам белгиланди. Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўн беш от, қилич, камон, садақ, гурзи, чўкмор, зирҳ ва бағтар олиши, мингбошиларнинг эса ўзи билан бирга биттадан чодир, бир соябон, жавшан, дубулға, найза, қилич, ўк-ёйдан кўтарганича ва садақ олиши белгиланди.

Шундан кейин улус амирлари, доруғаларга бетўхтов эл-улусига қайтиб бориб лашкар тўплаш ва уни белгиланган қурол-аслаҳа, кийим-кечак, озик-овқат билан таъминлаш топширилди. Уларга тонг билан бу ердан жунаб кетишларига ижозат берилди.

Ҳисоб-китобга кўра, Мовароуннахр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, Рум ва Шомдан тахминан икки юз минг отлик ва пиёда аскар тўпланадиган бўлди.

Шу кенгашда амирзода Улуғбек билан Иброҳим Султонга улус берилди. Амирзода Улуғбекка Сайрам, Янги, Ашпара ва Жете (Мўғулистон), амирзода Иброҳим Султонга эса Андижон, Ахсикат, Кошғар ва Ҳўтан тегди. Аммо бу вилоят ва мамлакатларнинг баъзилари, хусусан, Жете билан Кошғар ўша пайтда ҳали Темурийлар давлати таркибига кирмасди. Амир Темурнинг

режасига кўра, улар мана шу харбий юриш вақтида бўйсундирилиши керак эди.

Ва яна мазкур кенгашда қўшинларнинг ҳаракат қилиш тартиби, ҳар бир қўшунот, садажот, ҳазоражот ва туманотнинг юриш пайтдаги ўрни ҳам белгиланиб, қишлош жойлари ҳам тайин қилинди. Қўшиннинг баронғорига амирзода Халил Султон билан амирзода Сиди Ахмад, амирлардан Худойод Хусайний, Шамсиддин Аббос тайинландилар. Қишлош ўрни Шохрухия, Тошкент ва Сайрам деб белгиланди. Жавонғорга амирзода Султон Хусайн тайинланди ва унга Саброн билан Яссиди қишлоши буюрилди.

Хитойга юриш 1405 йилнинг баҳор фаслида бошланадиган бўлди.

1404 йил ноябр ойининг бошларида Хитой элчилари безовта бўлишаётганликлари ва ҳазрат соҳибқирондан тўхтовсиз қабул этишини талаб қилаётганлари олий остонага етказилди. Бунинг учун уларни айблаб бўлмасди, албатта. Қачонлардан бери худди маҳбусдай ҳаёт кечиришди. Уларни бундан ортиқ тутиб туриш эса инсофдан эмаслигини саройдагиларнинг барчаси яхши тушунарди. Буни Амир Темур ҳам биларди. Нима қилиш керак? Бу саволга ҳазрат соҳибқироннинг олдида чакиртирилган вазирлар ҳам, улуғ амирлар ҳам жавоб беролмадилар. Бунга фақат улуғ амирнинг ўзи жавоб бериши мумкин.

— Нусрат асар лашкар ҳаракатга келмасдин бурун аларни мамлакатига жўнатиб бўлмайду. Сабаби жанобларига аён,— деди ҳазрат соҳибқирон амирларига диққат билан бокиб, — аларни бу ерда ортикча тутиб туриш ҳам инсофдан эрмас.

Шу ерда Амир Темур яна гапини бўлиб амирларга назар ташлади. Амирлар эса «ҳазрат соҳибқирон бунга қандай йўл топар экан?», — деб унга тикилиб турардилар. Амир Темур бир неча дақиқа давом этган сукутдан кейин сўзида давом этди:

— Яхшиси, эртага аларни яхшилаб зиёфат қилиб йўлга солиб қўяйлик. Тошкент, Сайрам ва Ашпарадаги нонбларга чопар юбориб, элчиларни муносиб кутиб олишлари, яхши меҳмон қилиб, кўнглини овлашларини илтимос қилайлик. Хўш, жаноблар бу фикрга нима дейдилар?

Хамма ҳазрат соҳибқироннинг ақлу заковатига қойил қолди ва унинг фикрига қўшилди. Тошкент, Сайрам ва Ашпара ҳокимлари уларни уч-тўрт кундан тутиб қолишса, бас.

- Жуда тўғри, олампаҳо!
- Аклу заковатингизга тасанно, аълоҳазрат!

* * *

Эртаси куни кечкурун Янги боғда Хитой элчилари шарафига катта зиёфат уюштирилди. Шу пайтгача ҳеч бир мамлакат элчисига кўрсатилмаган навозиш ва сийлашлар кўрсатилди уларга. Ейиш-ичиш ҳаддан зиёд бўлди. Симин бадан, паричехра кизларнинг рақслари зиёфатга тўпланганларнинг кўзини бамисоли олов бўлиб қуйдирди; ғижжак, дутор, танбур, уд ва чангнинг ноласи ҳамманинг дилини мумдай эритди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари уларга тез-тез қадах тутиб, мулозиматли бўлиб туриши эса элчиларни лол қолдирди, чунки уларда бунақа одат йўқ. Подшоҳлари худди тошдан ясалган санамлардай ўлтиришади, уёқ-буёққа боқишмайди ва ҳатто мийиғида бўлса ҳам кулиб қўймайдилар. Амир Темурдаги зарофат ва меҳмоннавозликни кўриб элчилар ҳам қойил қолдилар, ҳам яйраб-яшнадилар. Унинг тез-тез узатиб турган қадахини қайтармай олиб турдилар. Бир пайт кайфлари ошиб қолди. Ҳазрат соҳибқирон «аларни бироз шамоллатиб келиш зарур»,— деган фикрга келди ва меҳмонларни ўзи ташқарига бошлади. Улар қасрдан чиқишлари билан мушакбозлик бошланди. Осмон фалакни атир гул, бошок ва чинор баргига ўхшаш оловлар қоплаб олди. Рангли фавворалардан отилиб турган сув парчалари кишига қувонч ва ҳузур бағишлайди. Тўғри, бу билан хитойлик меҳмонларни ажаблантириб бўлмайди. Мушакбозлик ҳам, фавворалар ҳам Хитойда бор. Ва ҳатто зўрлари бор. «Лекин булар ҳам чакки эмас эканлар»,— деди Ань Чжидао шеригига қараб. Бироз сайр қилганларидан кейин Амир Темур кайфи бироз тарқалган меҳмонларни фавворадан сал нарироқдаги олди гулзор айвонга бошлади. Бу ерда ҳам дастурхон мўл-кўл қилиб ёзилган. Ичиш-ейиш қайтадан бошланди...

Меҳмондорчилик ярим кечада тугади. Хайрлашаётганларида Ань Чжидао ҳазрат соҳибқиронга «биз эртага бу ажойиб шаҳардин жунаб кетурмиз, иншоолло. Ўлпонни ҳам ўзимиз бирлан олиб кетсак, дегандик. Янглишмасам, бу ҳақда Осмон ўғлининг мактубида ҳам ёзилган бўлиши керак».

— Ҳа, ёзилган эркан. Биз они ўқидик, таксир!

Элчи «унда нима дейсиз?», дегандай ҳазрат соҳибқиронга тикилди.

Ҳа, ҳазрат соҳибқирон Осмон ўғлининг мактубини ўқиган. Хатто бир эмас, икки марта. У шу қадар ҳаддидан ошиб кетибдики, ўзини кўкларга кўтариб мактаб, бошқа соҳиб иктидор подшоҳларни камситибди. Ҳазрат соҳибқиронни «кенжа ўғлимиз», Чинмочинни эса «оламнинг маркази», унинг теvarак-атрофидаги халқларни «Осмон ўғлининг ўғай инилари ва болалари» деб атабди. Амир Темур унинг элчи айтган мактубини дастлаб ўқиганда, тепа сочи тик бўлиб қаттиқ ғазабланган эди. Бу сафар ўзини босди ва элчига қисқа жавоб қилди:

— Жаноби элчилар, овора бўлмасунлар. Биз ўшал ўлпонни яқин орада ўзимиз олиб бориб улўф оғамизга, яъни Осмон ўғлига ўз кўлимиз бирлан топширурмиз, иншоолло.

Ҳазрат соҳибқирон икки қўли билан соқолни силаб кўйди.

Хижрий 807 йил жумоди ул-аввал ойнинг 23-сида, пайшанба куни (1404 йил 27 ноябр) сарой мунажжимларидан мавлоно Бадриддин Амир Темур ҳазратларининг амр-фармони билан зоижа тузиб, сафар вақтини белгиллади. Эртаси куни эрталаб паға-паға қор ёғиб туриши ва совукнинг шиддатига қарамай, ҳумоюн ўрду Самарқанди фирдавсмонанддан чикди. Илгари тузилган режага кўра, кишининг бир қисмини Оксулотда, қолган қисмини Ўтрорда кечириб, хижрий 807 йил рамазон бошида (1405 йил 3 март куни) Хитойга юришни бошлашга азму қарор қилдилар...

АБАДИЯТГА ДАХЛДОР

(Сўнгсўз ўрнида)

Марксизм-ленинизм деб аталмиш мафкура ҳукмронлик қилган Шўролар замонида кўпчилик тарихий шахсларга, хусусан Амир Темур, Бобур, Султон Ҳусайн, хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор, Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) га ўхшаган буюк инсонларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо беришда, халқимизнинг ўтмиш тириҳини ўрганишда бирёкламалikka йўл қўйдик. Тожу тахт соҳибни бўлиб ўлтирганми, демак, у муштумзўр, эзувчи. Уни, албатта, қора бўёкка бўяб кўрсатиш лозим. Сарой хизматида ёки саройдаги ижтимоий доираларга яқин бўлган шоир ёки олим-чи? У ҳам реакционер. Уни ҳам қора бўёкка бўяш зарур, чунки у ўз асарларини ўша муштумзўрларга бағишлаган, уларни мактаган. Бу шоир ва олимларнинг ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолиятининг ижобий томонларини эса қўришни истамадик, уларнинг тарих олдида, халқи ва ватани олдида қилган хизматларини ҳаспўшлаб ўтдик. Ўз-ўзидан маълумки, бунинг оқибати хайрли бўлмади. Тарихда ўтган айрим буюк шахсларнинг фаолиятдан келиб чиқиб, катта-катта даврлар тарихи ва маданиятига соя туширдик. Охир-оқибат, халқ оммасининг, айниқса, ёшларимизнинг ўз ўтмишини, ота-боболари тарихини яхши билмай қолишига сабабчи бўлдик. Биз, биринчидан, тарих тараққиётни кенг халқ оммасининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ эканлигини, иккинчидан эса, ҳар қандай шахснинг ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолияти бир текисда кечмаслигини катта-катта ижобий ишлар билан бир қаторда у баъзан жиддий ҳатоликларга йўл қўйиши мумкинлигини ҳисобга олмадик. Ва яна синфий жамият шароитида ҳар қандай шахснинг, ҳукмдорни, олимни ёки шоирни, бундан қатъи назар, мавжуд ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларига хизмат қилиши ҳақидаги ҳақиқатни унутдик, тўғриси, бундай далил билан ҳисоблашгимиз келмади. Тарихга бир ёқлама ёндошиш, уни сохталаштириш ҳоллари мана шулар оқибатида юз берди.

Айниқса, йирик давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлмиш Амир Темурнинг шаънига кўп бўлмағур гаплар айтдик.

Мен Амир Темурнинг баъзи ишларини, хусусан, босқинчилик юришларини тўла оқлолмайман. Лекин бир нарсани унутмаслигимиз керак. Аслини олганда, Амир Темур ҳам ҳукмрон феодал синфнинг намояндаси, ўша синф сайлаб, тахтга ўтқизиб қўйган олий ҳукмдор эди.

Шунинг учун ҳам у ўз синфига хизмат қилиш, унинг мақсад, ва манфаатларини қўлидан келганича ҳимоя қилиш лозим эди. Акс ҳолда, уша синф бундай ҳукмдорни тарих саҳнасидан улоқтириб ташларди. Бундай ҳодисалар тарихда кўп бўлган. Мисол учун, машҳур Рим императори Гай Юлий Цезарни (милоддан аввалги 100—44 йиллар) олиб қўрайлик. Рим асқодлари ва бир ғурух эски тарафдорларига охиروқибат унинг фаолияти ёқмай қолди, натижада унга қарши фитна уюштириб, уни ўлдирдилар. Яна бир мисол Сосоний подшоҳлардан Хормуз IV (579—590) деҳқонларнинг ижтимоий аҳволини яхшиламоқчи бўлди. Шу мақсадда бадавлат кишиларнинг мол-мулкни мусодара қилди. Шаҳар хупармандлари, хусусан насронийларнинг ҳам тарафини олди. Охири бадавлат асқодлар, оташпараест рухонийлар билан қўшилиб унга қарши фитна уюштирдилар ва тахтдан тушириб, қўзларини уйиб олдилар. Ўрнига эса ўгли Хусрав II Парвизни (591—628) ўтқиздилар. Охириги мисол, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад (1200—1220) ҳукмронлигининг сўнгги йилларида феодаллар ва ҳарбийларнинг талабига жавоб беролмай қолди. Натижада 1220 йили Чингизхон мамлакатга бостириб кирганда, улар ўз подшоҳининг атрофига уюшмадилар. Ўшанда Хоразмшоҳни ҳатто мусулмон рухонийлари ҳам қўлламадилар. Бунақа далилларни тарихдан истаганча келтириш мумкин. Нима, бизлар ҳукмрон мафкурага хизмат қилган ва қилаётганимиз йўқми? Амир Темур ҳам, Юлий Цезарь, Хормуз IV, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам аслида сизу бизга ўхшаган одам, маълум бир ҳукмрон синфнинг намоянаси. Ер-сув, бойлик эса ана шу синфнинг қўлида. Токи уша синфга хизмат қилиб унинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қиларкан, тахтда ўтиради, акс ҳолда... Шунинг учун Амир Темур ҳам маълум даражада зулмга эрк берди, бошқа мамлакатлар ва халқлар устига босқинчилик юришларини уюштирди. Чунки феодал синфнинг асл мақсади бойлик орттириш. Бойлик орттиришнинг муҳим манбаларидан бири эса уруш, босқинчилик ва талончилик уруши. Бунинг натижасида беҳуда қон тўкилади, қатта-қатта қурбонлар берилади, шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлади. Хусусан, Амир Темурнинг 1398—99 йиллардаги Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришининг, гарчанд у исломни ҳимоя қилиш байроғи остида ўтказилган бўлса-да, уни бирон важҳ ёки сабаб билан оқлаб бўлмайди.

Амир Темурнинг 1381—1404 йиллар орасида Эрон, Озарбайжон, Ирок, Шом ва Туркия билан олиб борган урушларига келсак, уларни тамоман босқинчилик уруши деб бўлмайди. Бу урушлар, охириги натижаси ўларок, феодал тарқоқлик ва ўзаро ур-ўйқитларга барҳам берди. Тўхтамиш бошлиқ Олтин Ўрда, Малик аз-Зохир Сайфиддин Барқук ва Носириддин Фараж бошлиқ Миср ва айниқса, Султон Мурод I ва Боязид Йилдирим бошлиқ Туркиянинг агрессив сиёсатига барҳам берди. Ўрта Осиё ва Ўзоқ Шарқ мамлакатларининг Яқин Шарқ ва Оврупо мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқаларининг ривожланишига шарт-шаронт ва имкон яратди.

Эрон билан Озарбайжон ва Ироқнинг уша вақтдаги ижтимоий-сиёсий аҳволини олиб кўрайлик. Бус-бутун бир давлат эди бу ерлар. 1256-1336 йиллар ичида бу мамлакатлар Халокунийлар давлати ҳукмронлиги остида эди. Бу давлатга Чингизхоннинг набираси Халокунхон (1256-1265) асос солган. Султон Абв Саъидхон вафотидан (1335 йил) кейин Халокунийлар давлати ишқиролга юз тутди. Унинг ўрнида бири-бирига ёв бўлган майда-майда давлатлар вужудга келди. Масалан, Хуросонда Сарбадорлар давлати (1337-1381 й. маркази Сабзавор шаҳри), Ироқ, Қўрдистон ва жанубий Озарбайжонда Жалойирийлар давлати (1336-1432), Жанубий Эронда Музаффарийлар давлати (1314-1393), Ироқи аҷам ва Озарбайжоннинг бир қисмида Чупонийлар давлати (1336-1356), Диёрбакр, Шарқий Онадўли ва Жанубий Озарбайжоннинг бир қисмида Ок кўюллу давлати (1378-1508) ва, ниҳоят, Ироқи араб билан Гарбий Озарбайжонда Қора кўюллу давлати (1378-1508) бири-бирини еб ётганди. Амир Темур уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик урушлар натижасида бу бошбошдоқлик ва феодал тарқоқликка барҳам бериб, уларни бир давлатга бирлаштирди. Натижада Эрон ва Озарбайжонда нисбатан биччилик ўрнатилди. Мовароуннаҳрнинг Яқин Шарқ ва Оврупо билан савдо ва маданий алоқаларига кенг йўл очилди.

Туркия (Рум) масаласига келсак, у XIV асрнинг 70-80 йилларида Султон Мурод I (1360-1389) ва унинг тахт вориси Боязид I Ёилдирим (1389-1402) даврида нафакат Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида, балки Марказий Оврупода ҳам катта харбий-сиёсий кучга айланиб қолган эди. Турк қўшини 1389 йили Косово майдони (Сербия)да бир қатор Болқон мамлакатларининг бирлашган кучларини тор-мор келтириб, Сербия билан Булгарияни ўзига бўйсундирди. Турклар шундан кейин Венгрияга таҳдид сола бошладилар. 1396 йили эса Боязид Ёилдирим Дунай бўйидаги Никопол шаҳри ёнида Франция, Венгрия, Германия ва Валахиянинг қарийб етмиш минг кишилик тиш-тирноғигача қўроланган бирлашган харбий кучини тор-мор келтириб, бутун Болқон ярим оролида ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Туркларнинг авангард кучлари ушанда Штирия ва Валахиягача бориб етди. Византия пойтахти Константинопол хавф-хатар остида қолди. Боязид Ёилдирим қозонган бу ғалабазар бугун Оврупонинг таҳлиқата солди. Византия императори Мануэа Палеолог, Венеция дожи ва Франция қироли Шарл VI ниш Кичик Осиё ва Султониядаги элчилари Амир Темурга ёрдам сўраб, ялғиниб-ёлвориб қолдилар. Англия, Франция ва Италия кутубхоналарида сақланаётган Амир Темур, Мироншоҳ ва Оврупо давлат бошлиқлари ўртасида уша йиллари олиб борилган ёзишмаларнинг асли нусхалари, латинча таржимаси ёки кўпирилган нусхалари сақланмоқда. Бўлар ушанда бутун дунё факат Амир Темурдан нажот кутганидан далолат беради.

Туркиянинг бу қадар кучайиб кетгани Амир Темурни ҳам маълум даражада қўқитиб турган эди. Уша йиллари Боязид Ёилдирим Темур

давлатининг ашадий душманлари бўлмиш Жалойирийлар, Қора қуюнчилар ва Сурия билан Миер устидан ҳукм юритиб турган Мамлуклар (1250 - 1517) билан иттифок тузиб олган эди. Шунга қарамай, Амир Темур Боязид Йилдирим билан сулҳ тузиш, дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини боғлаш учун кўп ҳаракат қилди. Афсуски, Боязид Йилдирим узатишдан кўнни силтаб ташлади. Бунинг оқибати яхшиликка олиб келмади. Гилн бир, дину эътиқоди бир икки буюк халқ ва қардон давлат ўртасида қатта уруш-талонга олиб келди. Боязид Йилдирим 1402 йил 20 июл куни Анқурия (Анкара) атрофида бўлган урушда тор мор келтирилди, мамлакати эса талон-тарож этилди ушанда.

Амир Темур буни биллиб қилдими, билмай қилдими, бундан қатъи назар, унинг Боязид Йилдирим устидан қозонган ғалабаси бошқаларга нафли бўлди. Батқон ярим ороли халқларининг гулигича Усмонли турклар истибдодига тушиб қолгани хавфини бартараф қилди. Қонстантиноволнинг турклар тарафидан босиб олинини (1453 йили) ни қарийб эллик йилга кечиктирди. Оврупо давлатлари ҳам эркин нафас ола бошладилар. Мухими, Овруподаги йирик давлатлар Осмондаги бу икки қудратли давлатни ўриштириб ва қучсизлантириб, келажакда Осмон Оврупо давлатлари тарафидан мустанлакага айланттириб олининиғи замин яратиб олдилар.

Икки оғиз сўз Тўхтамишхон ҳақида. Мавьлумки, у 1379 йили Амир Темурнинг молдий ва ҳарбий ёрдами билан Оқ Ўрда тахтини эгаллади. 1380 йили рус князларининг Дмитрий Донской бошлиқ бирлашган қучлари билан суқилишган туманбоши Маманин Қалқа дарёси соҳилида узил-кесил тор-мор келтирди ва Жўчи улусидаги феодал қурашга барҳам бериб, Олтин Ўрдада ҳам уз ҳукмронлигини ўриатишга муваффақ бўлди. Шундан кейин Жўчи улусининг ҳар иккала қисми Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда бирлаштирилиб, олий ҳокимият Тўхтамишхоннинг қулига ўтди. Кейин у бор қучини Жўчи улусининг қилариги шон-шўҳратини тиклашга қаратди. Бора-бора Амир Темурдан қўрган яхшиликларни унутди, аксинча, у билан ёвалашди. Ўзича ҳал қилувчи қурашларга тайёрланди. 1387 - 1388 йиллари Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ва Туркистонда йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга боситриб кирди ва унинг шаҳару қишлоқларини хонавайрон қилди ва ҳатто бу қурашга Хоразм ҳукмдорларини ҳам қортди. Бунинг оқибатида Темур давлатининг Жўчи улуси билан муносабатлари кескинлашди.

Тўхтамиш ўша йиллари Русия, Кавказ ва Озарбайжонга ҳам таҳдид қила бошлади. 1382 йили у Масковни олиб уни талон тарож қилди, сунг тамоман ёқиб юборди. Яна бирталай рус шаҳарларининг қисмати ҳам Масковдай бўлди ушанда. Тўхтамишхоннинг Масков ва бошқа рус шаҳарларига етқизган бу жароҳати ҳақида машҳур рус тарихшунос олими А. Ю. Якубовский бундан деб ёзилган эди: «Тўхтамишнинг ҳужуми Масков шаҳри ва вилайигини оғир жароҳатлади. Қостромадан талон-тарож этилган Масковга қайтиб келган Дмитрий Донской учун 1382 йилнинг кузи унинг ҳаётидаги энг оғир қунар бўлди, чунки у ўша

кезларда Тўхтамишга қарши бирон чора қўришдан тамоман ожиз эди». Лекин Амир Темур бошқалар қилолмаган ишни қилди. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши қўшин тортди ва уша йилнинг 18 июнида Самара билан Чистополь оралигида жойлашган Қундузча деган ерда Тўхтамишни тор-мор келтирди. Лекин тез орада у ўзини яна унглаб олди ва Амир Темур билан ҳал қилувчи жангларга қизғин тайёргарлик қўрди. У Миср султони ал-Малик аз-зохир Сайфиддин Барқук билан Темурга қарши иттифок тузишга ҳаракат қилди. Шу мақсад билан 1394 йил 26 март куни Димишққа унинг элчиси келди. Тўхтамишнинг султонга ёзган мактубида «иккимиз бир қўл бўлиб, ёвуз Темурга қарши бирга курашайлик», деб ёзилган эди. Султон шундан кейин Шомда катта аскар тўплади. Султон Димишқда турганда, уша ойнинг охирларида, мана шундай таклиф билан Боязид Йилдирим билан Сивос ҳокими қози Бурхониддин Аҳмаднинг элчилари ҳам келишди. Сайфиддин Барқук уша йили феврал ойининг бошида бунинг олдини олиш мақсадида келган Амир Темурнинг элчисини эса куракда турмайдиган сузлар билан ҳақорат қилди ва хайдаб юборди.

Шундай қилиб, Амир Темурга қарши уч мамлакат — Олтин Ўрда, Миср ва Сивос ҳукуматлари иттифок туздилар. Ўзингиз уйлаб кўринг, муҳтарам китобхон, шундай катта кучга Амир Темурнинг бир ўзи бас келиши мумкинми? Қийин, албатта. Лекин у бас келди. 1395 йили Терек дарёси бўйида бўлган урушда Амир Темур Тўхтамишнинг катта армиясини чилпарчин қилди. Бу зарбадан кейин Олтин Ўрда ўзини бошқа унглай ололмади. «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу ғалабаси, — деб ёзган эди А. Ю. Якубовский, — нафақат Ўрта Осиё ва Шарқи-жанубий Оврупо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди». Айнан шундай фикрни машҳур рус тарихчиси М. С. Соловьёв (1820—1879) ҳам айтган эди.

Демак, 1380—1404 йиллар орасида Амир Темурнинг Олтин Ўрда, Жалойирийлар, Султон Боязид, Миср султони, Қора қўюнлилар билан олиб борган уруши қандай дахшатли бўлмасин, охир оқибати хайрли бўлди. Қўп халқ ва мамлакатларини мўғуллар истибдодидан озод қилишга озми-кўнми ҳисса қўшди. Буни унутмаслик керак! Сирасини айтганда, ҳақиқатни, бор ҳақиқатни айтмаслик ҳам тарихини сохталаштиришга қиради.

Энди ҳазрат соҳибқирон ва авлодининг Мовароуннаҳр ва Туркистон халқлари олдида қилган тарихий хизматлари ҳақида бир-икки оғиз сўз.

Биринчиси, у мамлакатда қўн йиллардан бери давом этиб келаётган феодал тарқокликка бардам берди, мамлакат ва халқни мўғул истилочилари зулмидан ҳалос этди ва марказий феодал давлатга асос солди.

Маълумки, 1227 йилдан бери Еттисув, Ила дарёси воҳаси, Шарқий Туркистон ва икки азим дарё — Жайхун билан Сайхун оралигидаги юртлар ва халқлар бир давлат бўлиб, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон ва унинг авлодига қарашли эди. Шу сабабдан бу юрт

Чигатой улуси деб аталарди. Лекин бахтга қарши, улуснинг мустақиллиги ва бирлиги кўпга бормади. 1251 йили унга Олтин Ўрда хони Ботухон (1227—1255) барҳам берди. Тафсилоти бундай. Ўғдай қоон вафотидан (1241 йил 11 декабр) кейин мўғул империясининг жиловы 1246 йилга қадар унинг беваси Турагана (Туркана) хотиннинг қўлида бўлди. Буюк қооннинг ҳуқумронлиги эса уч йилдан (1246—1249) нарига бормади. Ундан кейин хогини Ўғил Гаймиш тахтга ўлтирди. Лекин орадан бир йил утар-ўтмас исён ва фитналар бошланди. Ўша фитна тепасида Тулуй-хоннинг беваси ва Мангу қооннинг онаси Суркуктани бегим турди. У тез орада Ботухон билан алоқа боғлади. Улар қурултой қаққириб, хон масаласини бирыўла ҳал этишга аҳд қилдилар. Ва ниҳоят хижрий 648 йил зулқайда ойида (1251 йил 25 январь — 25 февраль) Қорақурумда қурултой қаққирилди. Шу ерда Ботухоннинг одами Мангухонни қоонлик тахтига ўтқизди. Эртаси қуни Ботухоннинг сиёсатиға қарши чиққан Ўғдай қоон ва Чигатой авлоди устидан суд уюштирилди. Шунда қарийб саксон шахзода, пўён ва Ўғил Гаймиш хонлиқда айбланиб, ўлимға маҳкум этилдилар. Ўлимға ҳукм қилинганлар орасида Ўғдай қооннинг набираси Ширамун, Наку, Чигатой авлодидан Бўри, Қора Ҳалоқу, Гуяқхоннинг ўғли Ҳожа бор этилар.

Шундан сўнг илгари Чигатой улусиға қирған Мовароуннаҳр Олтин Ўрданинг сиёсий таъсириға ўтиб қолди. Туғри, XIII асрнинг 60-йилларида Чигатойхоннинг набираси Олғуйхон (1261—1266) Олтин Ўрда амалдорлари ва сипоҳини Мовароуннаҳрдан ҳайдаб чиқариб, мамлакатда Чигатойлар ҳукмронлигини тиклашға муваффақ бўлди. Олғуй бир вақтнинг ўзида Ботухон ва Беркахонға тарафдор бўлган ва Олтин Ўрдалиқ амирларнинг хизматини қилганлардан аёвсиз ўч олди. Уларнинг ўзлари ўлдирилиб, мол-мулки мусодара қилинди. Улар орасида Бухоройи шарифлик машҳур шайх Сайфиддин Боҳарзийнинг ўғли ҳам бор эди.

Олғуйнинг вафотидан кейин, Муборакшоҳ даврида (1266 й.) Чигатой улусида ислом динини қабул қилиш ва ижтимоий ҳаёт тарзини ўзгартариш ёки ўзгартирмаслик хусусида қелишмовчиликлар бошланди. Муборакшоҳ ва у билан бирга Охангарон ва Қашқадарё воҳасиға қўчиб қелган жалойир, барлос қабилалари ўтроқ ҳаёт тарзига ўтдилар ва тез орада маҳаллий халқ билан қоришиб қетдилар. Лекин Чигатой улусининг шарқий қисмида (Ёғтисув, Ила водийси ва Тангри тоғнинг шарқий тарафида, Торим дарёси атрофида) истикомат қилиб турган мўғуллар очикдан-очик ислом ва ўтроқликка қарши чиқдилар ва қўчманчилик ҳаёт тарзини ёқладилар. 1269 йили Талос воҳасида қаққирилган қурултойда уларнинг қўли баланд қелди. Ўзларининг шу сиёсатини маъқуллатиб олдилар. Қурултой қатнашчилари ҳатто «бундан бўён ҳам тоғу тош ва қўлу биёбонларда ҳаёт қечираверамиз, шаҳарға яқин бормаймиз»,— деб аҳд-паймон қилдилар.

Ана ўша Талос қурултойидан (1269 й.) кейин Чигатой улуси иккиға ажралиб қетди. Унинг қарбий ва қарби-жанубий қисмида, асосан Қирдарё билан Амударё оралиғидаги ўлкалар, Қарғона ва Қоразмнинг шарқи-

жанубий қисмида аста-секин ислом ва ўтроқлик ҳаёт тарзи тантана қилди. Шундан кейин улуснинг шарқий қисми (Еттисув, Ила воҳаси, Торим дарёси ҳавзаси)да истикомат қилиб турган кўчманчи халқ улуснинг ғарбий қисмида истикомат қилиб турган ислом ва ўтроқлик ҳаёт тарзига ўтган қабиладошларини «қораунас» (дурагай) деб, «қораунас»лар бўлса, ўз навбатида, уларни «жете» (босқинчи, ёвуз) деб атайдиган бўлдилар.

Чигатой улусининг шарқий қисми шу вақтдан бошлаб тарихда Жете ёки Муғулистон номлари билан аталадиган бўлди.

Чигатой улуси, аниқроғи, унинг ғарбий қисми Кепакхон (1318—1326) ва Тормоширин (1326—1334) замонидан анча тараққий этди.

Кепакхон қадимий Насафдан тахминан икки фарсах нарида ўзига бир қаср қурди. Қаср муғул тилида «Қарши» дейилади. Бора-бора мана шу Қарши (қаср) атрофида қўлаб тураржойлар, маъмурий бинолар, дўкон ва расталар қурилиб, бу ер катта шаҳар тусини олди. Унинг Қарши аталиши ана шу сарой туфайлидир.

Кепакхоннинг давлат, халқ ва мамлакат олдидagi катта хизмати бугина эмас. У улуснинг иқтисодий ва сиёсий мавқеъини мустаҳкамлаш борасида бир қатор ислохотлар ўтказди. У Ҳалоқуийлар ва Жўчийларга ўхшаб олтин ва қумуш тангалар зарб эттириб, муомаллага киритди. Бу пуллар тарихда динори кепаккий (вазни икки мисқол) ва дирхами кепаккий (мисқолнинг учдан бирига тенг) номи билан шухрат топди. Бу ислохот пул муомаласидаги тартибсизликлар ва сунистеъмолларга барҳам берди. Кепакхон яна бир муҳим ислохот — маъмурий ислохот ҳам ўтказди. Бунга кўра улус туманларга (ўн минг лашкар етказиб бериши мумкин бўлган маъмурий бирлик) бўлинди. Тарихий китобларда келтирилган маълумотларга қараганда, Самарканд вилояти етти, Фарғона тўққиз туманга бўлинди, ўшанда.

Тормоширинхон ҳам Чигатой авлоди орасида номдор подшоҳлардан эди. Унинг катта хизматларидан бири шулки, у улусда ислом асосларини мустаҳкамлади. «Унинг саодатли давлати айёмида Чигатой улуси ислом давлатига айланиш шарафига мушарраф бўлди»,— деб ёзади Мирзо Улугбек «Тўрт улус тарихи» номли китобида. Тормоширин жаҳонгирлик таврида ҳам ном қолдирди. «Тўрт улус тарихи» муаллифи келтирган маълумотларга қараганда, у Хиндистон устига қўшин тортиб, Деҳли, Гужорат, Сумнот ва Сурат ҳудудларигача борди ўшанда.

Тормоширинхондан кейин кўчманчилик ҳаёт тарзининг тарафдори бўлган қучлар яна бош кўтардилар. Улар ҳатто улус марказини Мовароуннаҳрдан Еттисув ўлкасига қучириб кетдилар. Лекин Қозонхон (1343—1346) пойтахтни қайтадан Мовароуннаҳрга қўчиртириб олиб келди. У маълум даражада Кепакхоннинг ички сиёсатини давом эттирди, хусусан марказий ҳукуматнинг нуфузини оширди. Давлат ишларида хоннинг мавқеъини мустаҳкамлади. Лекин у амир Қазаган ва унинг тарафдорлари томонидан ўлдирилди. Шундан кейин улусда ҳокимият бир умр баланд мақом сари интилиб келаётган мансаблараст амир

Казаганининг қўлига уғриб қолди (1346—1358). Унинг тарафидан тахтга ўтказилган Доиншмандчахон, Басенкул, Шох Темур номлигина хон эдилар, ҳолос.

XIV асрнинг 60-йиллари бошида Чигатой улуси, аниқроғи, унинг гарбий қисми феодал тарқоқлик ва парокандаликка юз тутди. Улус ўнга яқин мустақил бекликка бўлиниб кетди. Масалан, Кеш (Шахрисабз) вилоятида Ҳожи барлос, Ҳужандда Боязид жалойир, Сарипул ва Тоткандда Хизр Ясавурий, Балх ва Хиротда амир Ҳусайн, Шибиргонда Мухаммадхужа Аперди найман, Кўхистонда амир Сотилмин, Хутталонда Кайхусрав, Арханг саройда Ўлжой Аперди ўзларини ҳокими мутлақ деб эълон қилдилар. Бекликлар ўртасида ўзаро кураш ва уруш-талошлар бошланди. Бунинг оқибатида эл-улус ҳузур-халоватидан айрилди. Халқ талонга қолди. Бу етмагандай Жете, яъни Мўғулистон хонлари Туғлук Темурхон ва Илёсхўжахон 1360, 1361 ва 1365 йиллари катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Улар улусда кучайиб кетган ўзаро феодал курашдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятини ўрнагмоқчи бўлдилар.

Қисқаси, Мовароуннаҳр яна қайтадан мўғуллар истибдодига тушиб қолди хавфи остида қолди. Юқорида номлари зикр этилган амирларнинг биронтаси ҳам халққа бош бўлиб, мўғул босқинчилари билан курашга бел боғламади. Уларнинг бир қисми душман тарафига ўтди, яна бир қисми юрти ва халқини ташлаб қочиб кетди. Бу курашга жонини тикиб Темурбек бош бўлди. У улусни мўғуллардан озод қилди, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштириб Мовароуннаҳр халқига эмиу омонлик бағишлади. Бу билан ғироятчилик, ҳушармандачилик ва савдо-сотиқнинг ривожига замин яратди. Темурбек марказлашган қудратли феодал давлатга асос қолди.

Амир Темурнинг эл-юрт ва давлат олдидagi яна бир хизмати у мамлакат ободончилигига, илм-фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Амир Темур, ҳусусан, Самарканд, Бухоро, Шахрисабз, Ясси ва бошқа шаҳарларни қайта қуриш ва обод қилиш ишига зўр эътибор берди. «Темур ҳокимият тенасига келган дастлабки ойлардаёқ унинг савий-ҳаракати билан Самарканднинг қалъаси бунёд этилди, шаҳар баландлиги саккиз метрлик девор билан ураб олинди. Унинг амри ва раҳбарлиги остида Шоҳи зидада жуда катта таъмирлаш ва қурилиш ишлари олиб борилди. Масалан, Туркан ого, амирзода, Ширинбека ого, Амир Бурхондук макбаралари қурилди. Шаҳар марказида бунёд этилган Рухобод ва Гўри Амир макбаралари, Қуксарой, Бўстонсарой ва Бибихоним жомеъ масжидлари шулар жумласидандир. Гумбазли бозор (тим), жамоат бинолари (бозор расталари, карвонсаройлар, ҳаммомлар) масжиду мадрасалар, шунингдек, йўллар, қасрлар бунёд этилди. Катта-катта кўчалар қурилди. Янги кўчаларнинг икки тарафига эса турли моллар ишлаб чиқарувчи ва улар билан савдо қилувчи икки қаватли чиройли дуконлар қурилди. Самарканд теварағида бунёд этилган Миер, Димшик, Бағдод, Шероз ва Султония деб аталган шаҳарчалар ва Боғи

шимол, Боғи беҳинт, Боғи Давлатобод, Боғи чинор, Боғи дилкушо, Боғи бўлди каби ажойиб чорбоғлар ҳам ҳазрат соҳибқироннинг номи билан боғлиқдир.

Шахрисабз ҳам Амир Темур даврида обод бўлди. Оксарой, Дор ус-саодат, Дор ут-тиловат, Гумбази саййидон каби маҳобатли қасрлар ва макбаралар қурилди. Масжид, мадраса, қарвонсарой ва ҳаммом каби жамоат бинолари қад кўтарди. Буларнинг ичида маҳобатли Оксарой қасри алоҳида ўрин тутди.

Тошкент вилояти Оққўрғон туманидаги Султон Сегизбоев номи давлат ҳужалиги ўрамида, Оҳангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида, Шаркия деб аталган бир тепалик бор. Бу шунчаки бир тепалиқ эмас. У қадимий Банокат шаҳрининг ўрни. Уни 1219 йили Чингизхоннинг босқинчи аскарлари ер билан яқсон қилган эдилар. Амир Темур уни 1388 йили қайта қурдирди ва кенжа ўғли амирзода Шохрухнинг отига Шохрухия деб атади. Шу ерда бир нарсага ажабланмай бўлмайди. Ҳазрат соҳибқирон қанчадан-қанча масжиду мадрасалар, қасрлар, боғ-роғлар, наҳрлар ва шаҳарлар қурдирибди-ю, лекин шуларнинг биронтасига ўзининг номини қўймабди.

Ҳозирги Туркистон (Қозоғистон Республикаси) шаҳарида султон ул-орифин хожа Аҳмад Яссавий турбати устига қурилган мухташам макбара ҳам Амир Темурнинг катта маблағига бино қилинган.

Амир Темур нафақат Мовароуннаҳр ва Туркистонда, балки бошқа мамлакатларда ҳам қалъалар (Афғонистон), қасрлар, шаҳарлар ва наҳрлар (Эрон, Озарбайжон, Афғонистон) қурдирди. Бағдод ва Дарбанд шаҳарларини таъмирлатди.

Ҳазрат соҳибқирон мамлакатда илм-фан ва маданиятни тараққий эттиришда ҳам саъй-ҳаракат кўрсатди. Унинг даврида Самарқанди фирдавмонандда жуда кўп олимлар жам бўлдилар. Мавлоно Абдулмалик, саййид Шариф Журжоний, Хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий, мавлоно Аҳмад, Абдулқодир Мароғий, Низомиддин Шомий, Хофизӣ Абру, ибн Арабшоҳ шулар жумласидандир. Темур уларнинг бошини силади, илмий ишларига раҳнамолик қилди. Қуръон ва ҳадис илмидан ташқари, фикҳ (мусулмон қонунчилиги), тарих, фалсафа, мусика, риёзиёт, фалакиёт ва бошқа бирталай илмлар ривож топди.

Тарихчи ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, шарофатли саййидларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тула иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддас тутарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, икромӣ ҳурматини унга изҳор этарди, улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу хишмат бўларди».

Амир Темур даврида халқ амалий санъати: бадий ўймакорлик, заргарлик, саҳҳофлик, зардўзийлик ҳам ривожланди. Уй-рузғор буюмларини яшаш эса санъат даражасига кўтарилди. Самарқандда ўзига хос тасвирий санъат мактаби бунёдга келди. Шаҳарда бу санъатнинг устод Гунг, хожа Абдулхай, устод Шамсиддин, Пир Аҳмад Боғишамолӣ,

Жунайд наққош каби йирик намояндалари яшаб ижод этдилар. Улар яратган санъат асарларининг айрим намуналари йирик музей ва кутубхоналарда, шунингдек хорижий мамлакатларда (Германия, Туркия, АҚШ, Англия ва Миср) сақланиб қолган.

Амир Темури эл юрт ободончилиги, илм-фан ва маданият равнақи учун ҳеч нарчасини аямади. Тугри, бу шаҳарлар, уларга чирой бағишлаб турган олий иморатлар, боғу роғлар ва бошқа иншоотлар ҳарбий юришлар пайтида бошқа мамлакатлардан олиб келинган бойлик ва раиятдан мунтазам йиғиб турилган олим-солиқлар ҳисобига бунёд этилди. Тарихда дабдабали, манман деган ҳукмдорлар ҳам маълумки, ўз халқини ҳам, бошқа халқларни ҳам беаёв таладилар, лекин ўзларидан арзигулик ном-нишон қолдирмадилар. Шу хусусда юқорида номи тилга олинган улкан олим А. Ю. Якубовский кизик бир фикр айтган. У Амир Темурни XI асрда утган яна бир буюк фотиҳ Маҳмуд Ғазнавий билан солиштириб бундай деганди: «Иккалалари босқинчилик урушлари олиб боришда бир-бирларига ўхшайдилар. Аммо Султон Маҳмуд бошқа мамлакатлардан ўлжа сифатида йиғиб келган беҳисоб бойлик ғазнавийлар давлатининг ҳужалик ишларига сарфланмади. Темури бошқа гап. У яхши ҳисоб-китоблик ҳужайин эди. У Мовароуннахрга нафакат турли-туман моддий бойликларини, балки ҳунармандлар, мусаввирлар, меъмор ва олимларни ҳам суриб келди. Тугри, Мовароуннахрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, ҳунармандлар қанча кун бўлса, ҳунармандчилик, маданият ва илм-фан ҳам шунча тез ривожланади, деган ўй билан шундай қилди». Ҳа, Амир Темури бориши эл-юрт ободончилиги йўлида сарфлаб, ўзига эса сарик чақа ҳам олиб қолмади. Шу ўринда XV асрда утган йирик тазкиранавис олим Давлатшоҳ Самарқандий айтган кизик бир гап беихтиёр хотирага келади. У бундай деган эди: «Шоҳруҳ султон Самарқанд тахтига ўлтиргондин кейин (1409) отасининг шаҳар аркида, Куксаройдаги хазинасига кирди. (Аммо) аблахлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлгонидай Шоҳруҳ султон (ҳам) ўша хазинани ганждан холи тонди. Тасодифан мирзо асосининг учи (ерда ётгон) бир дирҳам ақчага теғди. Ани олиб, пешин билан артди, сунг кузларига суртиб, киссасига солди, кейин мулозимларига юзланиб деди: «Биз ушбу дирҳам ҳақи отамиздин қолгон хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик».

Ва ниҳоят, Амир Темурнинг ватани, халқи ва тарих олдида қилган яна бир катта хизмати борки, уни айтмай бўлмайди. У Ватани ва халқини бутун дунё олдида улуглади! Туркистон заминини Испания, Италия, Франция, Англия, Русия, Хитой каби давлатлар танидилар ва тан олдилар. Биз буни ўша мамлакат подшоҳлари билан ҳазрат соҳибқирон ўртасидаги ёзишмалардан ва ўша замонлардан қолган тарихий китоблардан яхши биламиз. Ўша мактублардан бир қисми бизнинг замонамизгача етиб келган ва ҳозир Лондондаги машҳур Британия музейида, Парижнинг миллий кутубхонасида, Истамбулдаги Султон Муҳаммад Фотиҳ кутубхонасида, Италияда сақланмоқда. Баъзи

мактубларнинг нусхалари, кўп ҳолларда уларнинг қисқача мазмуни Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий ва ибн Арабшоҳнинг китобларида келтирилган. Ҳазрат соҳибқироннинг Венеция ва Генуя дождлари билан ёзишмалари ҳақида эса италиялик тарихчи Марино Санудонинг (XV–XVI а.) «Венеция дождларининг ҳаёти» деган китобида қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Амир Темурнинг Франция подшоҳлари билан олиб борган ёзишмалари ҳақида XIX асрда утган машҳур француз шарқшуноси Силвестр де Саси, инглиз олими Е. Бретшнейдер, эронлик Мирза Муҳаммадхон Қазвиний ва бошқа олимларининг асарларида қимматли маълумотларни учратамиз. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида ута муҳим маълумотлар 1404 йили унинг саройида қарийб уч ой туриб кетган Кастилия қироли Генрих III нинг элчиси Руй Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларида мавжуд. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган макъзани бу мактубларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта. Уларни махсус ўрганмоқ зарур. Менимча бунга вақт етди...

Амир Темурнинг Овруно ва Осие давлатлари бошлиқлари билан ёзишмаларида асосан, тинчликни барқарор эттириш ва икки уртала савдо-сотиқ ва умуман келди кетдини ривожлантириш масалалари кўтарилди. Масалан, унинг 1402 йилга қадар, яъни машҳур Анкара урушига қадар, Туркия султони Боязид Ёилдирим билан ёзишмаларида ҳазрат соҳибқирон Боязидхонни адлу инсофга, дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга чақиради. Унинг Боязидхондан бирдан-бир талаби — гарданкаш фиғначилар Султон Аҳмад жалойир билан, Қора Юсуф туркман билан алоқани узиш эди. Лекин бу уринишдан фойда чикмади. Аксинча, қудратли Боязидхон уларни қўллаб-қувватлади, ўша йўлтўсарлар билан иттифоқлашиб кетди. Шундан кейин Амир Темур гарбий Овруно давлатлари: Италия, Испания ҳамда Франциянинг Султон Боязидга қарши ҳарбий иттифок тузиш туғрисидаги таклифни қабул қилишга рози бўлди. 1402 йилдан кейинги мактубларда эса мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқ ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаш масалалари ўртага қўйилди. Масалан, ҳазрат соҳибқироннинг хижрий 805 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1402 йил 1 август куни) Франция қироли Шарл VI га йўллаган мактубида хусусан бундай дейилади: «Амири қабир Темур кўрагоннинг Франция маликига мактуби. Юз минг бор салом. Орзумандлигимизни қабул этгайлар. Дунё қадар катта орзулар ила тўлган ул улуг амирга дуоини саломлар етишсиниким, (элчиси) биз гарафга унинг шоҳона мактубларини етқизди ва улуг амининг азамат ва шавкати, буюк ном соҳиби эрканлигини арзимизга етқизди. Бу бирлан шоду хуррамлигимизни ҳосил қилди.

Шу ужурда улуг амирдин илтимос шулки, доимо шоҳона мактублар юбориш бирлан сихату саломатликларини бизга маълум қилиб турсалар, токи кўнглимизда тасалли ҳосил бўлсин. Ва савдогарларингизни биз гарафларга юбориб турсангиз. Бу ерларда уларга (зарур) иззат-хурмат қургузилгай. Бизнинг савдогарларимиз ҳам ул гарафларга боргайлар-

ким, улар ҳам ўша мамлакатда иззат-хурмат қилинғайлар. Бирон зот уларга зўрлик қилиб ранжитмасун. Чунки жаҳон тижорат аҳли бирлан ободдур».

Амир Темурнинг Франция подшоҳига савдогарлар хусусида қилган бу таклифи шунчаки орзу эмасди. У бу хусусда анча-мунча иш қилиб қўйган ва қилаётган эди. Хорижий мамлакатлардан келган савдогарларга зарур шарт-шаронт яратаётган эди. «Самарқанд бозорларида товар кўп,— деб эслайди Кастилия элчиси Клавихо,— улар Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Дашти қипчоқ) ва бошқа мамлакатлардан келтирилади. Самарқанд ўта бой шаҳар. Шаҳарда савдо-сотик қилиш учун қулайлик бўлмагани сабабли сенъор (Темур) шаҳардан катта кўча ўтказиш ва онинг икки тарафига дўконлар қуришни буюрди. Кўчанинг боши шаҳарнинг бу четида бўлиб, охири унинг нариги тарафидадур... Иш бошига ўзининг икки амирини қўйди ва дедик, агар улар (бу ишда) саъй-ҳаракат кўрсатмасалар ва кеча-кундуз тинмай ишламасалар, бошидин айриладурлар... Кўчани жуда кенг қилиб қурдилар, унинг икки тарафига эса дўконлар ва олдига ок мармар бирлан қопланган олий ўриндиклар бино қилдилар. Кўчанинг тепасини эса том бирлан беркитиб, унга ёруғ тушсин учун туйнуклар ўрнатдилар. Йигирма кун деганда, шунча катта иш амалга оширилдики, бунга хайрон қоласан, киши». Савдогарлар ва сайёҳларнинг тинчлиги ва ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш хусусида ҳам айрим қонунлар жорий этилганди. «Ва яна буюрдимки,— дейди хазрат соҳибқирон,— йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласунларки, йўللарни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар ва мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида биронтасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор-ҳол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг (маҳаллий ҳокимларнинг) зиммасида бўлсун».

Шарл VI Амир Темурнинг юқоридаги мактубига 1403 йил 15 июнда жавоб қайтарди. Унда мана буларни ўқиймиз: «Франклар подшоҳи Шарл. Тангри таолонинг инояти бирлан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлғай!.. Подшоҳлар ва ҳукмдорлар, гарчи тиллари ва дину эътиқоди бошқа-бошқа бўлган тақдирда ҳам, ўз ихтиёрлари бирлан бир-бирларига ҳурмат-эҳтиром ва дўстлик риштаси бирлан боғланишлари лозим. Чунки бу аларнинг табааларига тинчлик ва хотиржамлик келтиради. Шу боис шавкатли ва музаффар подшоҳ билсинларким, қачонки биз шарқ мамлакатларининг архиепископи роҳиб Иоанн орқали Сизнинг, жаноби олийлари, бизга сихат-саломатлик тилаб, давлатимиз ва подшоҳликка оид ишлар билан қизиқиб ҳамда яратганнинг инояти билан Боязид устидан қозонилган ғалабангиз ҳақидаги маълумотни ўз ичига олган мактубингиз бизга катта қувонч ва ҳузур бағишлади. Биз яна ҳам хурсанд ва мамнун бўлдики, савдогарларимиз ва умуман барча христианларнинг сизнинг мамлакатингизга бориб савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиши ва табааларингиз бирлан бошқа хусусда қилинишлари, умуман бемалол сизга қарашли мамла-

катларга бориб савдо-сотик бирлан машғул бўлишлари жаноби олийларига маъкул бўлибдур. Бунинг учун Сизга чексиз миннатдорчилик ва ташаккур изҳор қиламиз. Шу билан бирга, сизнинг савдогарларингиз чўчимай бизнинг мамлакатимизга келиб савдо-сотик бирлан машғул бўлишлари мумкин. Қолган гапларни, худо хоҳласа, номи юкорида зикр этилган архиепископнинг оғзидан эшитгайсиз. Жаноби олийлари бу хусусда ҳам, бўлажак топириқлар хусусида ҳам унга ишонсинлар, чунки у ишончли ва синалган одам... Ва ниҳоят, биз сиз жаноби олийларига кўпгина христианларга кўрсатган хайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эканлигимизни маълум қиламиз. Биз мамлакатимизга келган одамларингизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва уларга бизнинг табааларимиз бирлан тенг ва имконига қараб ортиқроқ ҳуқуқ беришга тайёрмиз.

Париж шаҳрида 1403 исавий йил июн ойининг 15-куни битилди».

Афсуски, Темур давлати билан Франция ўртасидаги, шунингдек, бошқа мамлакатлар билан олиб борилган ёзишмалардан ҳеч бўлмаганда бир қисмини шу китобда келтириш имкониятига эга эмасмиз. Биринчидан, бу алоҳида иш. Иккинчидан, энг муҳим сабаб шуки, Темур ва Темурийларнинг жуда кўп ёзишмалари турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Ҳар хил кўлёзма асарларнинг вараклари орасида ҳам бор. Буларни битта-битталаб териб олиш, бир ерга тўплаш ва кунт билан ўрганиб чиқмоқ керак. Лекин юкорида келтирилган икки мактубдан ҳам кўриниб турибдики, жаҳондаги кўпгина мамлакатлар, хусусан, Испания, Италия, Франция ва Англияга ўхшаган йирик мамлакатлар Темур ва Темурийлар давлати билан иқтисодий (савдо-сотик), сиёсий ва маданий алоқа ўрнатишга интиланлар. Бу шубҳасиз.

Энди бир-икки оғиз сўз ҳазрат соҳибқироннинг шахси ҳақида. Катта-катта тарихчиларимиз унга тухмат сўзларини ёғдириб келишган. Мижози муътадил эмас — қаҳри билан лутфи ёнма-ён туради, гуноҳу уволларни орқалаб юради, димоғдор ва мутақаббир, деб атаганлар ҳам бор. Мана шундай тарихчилардан бири ибн Арабшоҳдир. Амир Темурни ёмонлашда у хатто шу даражага бориб етганки, ўйлаб-нетмай уни ғайридинга чиқариб қўйган. Унинг даъвосича, Амир Темур Чингизхоннинг қонунлари ва йўл-йўриқларини Муҳаммад пайгамбар шариятидан устун қўйган эмиш. Лекин, худога шукр, бу бўхтонга у ҳеч қимни ишонтиролмади, чунки ҳазрат соҳибқироннинг олий эътикод соҳиби эканлигини, ислом асосларини мустаҳкамлайман деб бир умр курашганини ҳамма билади. У қурдирган масжиду мадрасалар, азиз-авлиёларнинг турбаларини обод этгани бундан далолат бериб турибди. Амир Темурунинг димоғдор ва мутақаббирлиги бир ҳисобда тўғри. Подшоҳнинг димоғи бўлмаса, жамоат олдидан ўзини юкори тутабилмаса, у қандай қилиб подшоҳ бўлсин! Мижозиди қаҳр билан лутфнинг ёнма-ён туриши ҳам тўғри. Ахир, подшоҳ бўлгандан кейин сийлайди ҳам, жазолайди ҳам. Лутфу эҳсон яхши хизмат қилганда улашиладиган неъмат. Лекин инсон, айниқса бирон улуг зотнинг хизматида бўлган одам, баъзида хато иш қилиб ҳам

кўяди, биллиб-билмай жинойтга қўл уради. Нима, бундай шароитда ҳам подшоҳ унга лутфу эҳсон кўрсатсинми?! Хайр, нима бўлса ҳам ибн Арабшох ўзи яхши тарихчи, китобида қўн нарсалар тўғри ёритилган, лекин айрим ҳолларда у Амир Темурга тўхмат қилади, унинг ҳақида бўлмағур гапларни гапирди. Тўғри, у 1401 йили Шомдан Самарқандга асирлар орасида олиб келинган. Лекин бу ерда унга ҳеч ким, ҳусусан, на Амир Темур ва на унинг одамлари зулм утказгани йўқ. Аксинча, мадрасада ўқиб, таълим олишига, қўн мамлакатларни бориб қўриб, мактаб ва мадрасада олган билиминини бойитиб олишига, жаҳонни қўришига шароит яратиб беришди. Қани, бу ҳаммага ҳам мўъяссар бўлса. Менимча, ибн Арабшохнинг миждои шунақа экан аслида. Ҳамма вақт ҳам яхшиликка яхшилик қайтмас экан. Баъзида у мукофоти билан қайтаркан. Бу ҳаётда қўн учрайди. Буни мен ўз ҳаёт тажрибамдан ҳам биламан...

Аммо шундай бўлса да, ибн Арабшох китобида ҳазрат соҳибкирон шахсига онд маълумотлар анчагина, мана, улар: «Темур тамғасининг нақши «Рости-расти» бўлиб, «бу ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир... Мажлисларида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, нахву ғорат қилиш ва ҳарамдагилар (ҳақи) да ҳақорат гаплар бўлмасди... Темур қўркмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчи бўлиб, жасоратли (одам) ларни, довжорак ва мардларни ёқтирар эди... У (бировдан) бирон қан эшитганда, далил-исбот талаб қиладиган, эимдан қараш ва қўз ишоратларини сезадиган идрокли одам эди. У (ута) синчков ва ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз бергувчи барча нини (олдиндан) қўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яширин қолмас, фирибгарининг фириби утмас эди. Фаросати бирлан ҳақгўй ва ёлғончининг ажратар эди. Зийраклик тажрибаси билан чин насихатгўйдан сохта (насихатгўй) ни идрок этар, ўз фикри бирлан сал бўлмаса учар юлдузини тўғри йўлга бошқарар; фаросати, мулоҳазаси бирлан ҳар бир беҳато сайёра ўқини ўз орқасидан эргашира олар эди... Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни узиға яқин тутарди. Уламо ва фузалоға тўла иззат-ҳурмат қўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом мукаддам қўрарди. Уларининг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, иззагу икромини унга изҳор қиларди...» ва ҳ.к.

Машҳур муаррихлар: Хофиз Абру (1430 йили вафот этган), Абдураззок Самарқандий (1413–1482) («Зубдат ут-таворих» ва «Матлаъ ус-саъдайн» асарларида) ҳазрат соҳибкироннинг фалсафа, фалакиёт ва табобат илмларидан яхши хабардор эканлиги ҳақида маълумотлар келтирганлар. Ибн Арабшох уни тарих илмини яхши билганини айтади. Алишер Навоий (1441–1501) «Мажолис ун-нафос» китобида шундай ёзади: «Темур қўрагоний... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳол ва мавқеъда ўқибдурларким, аниингдек бир байт ўқигони минг яхши байт айтқонча бор». Амир Темурнинг таъби назми борлигига «Темур тузуқлари»да ҳам ишорат бор. «Мен,— деб ҳикоя қилади ҳазрат

соҳибқирон, (жангу жадалга) ҳозирлана бошладим. Мен бирлан ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эрди. Амир Ҳусайн қушинининг фавжи дарага кириб келгунча сабр қилиб турдим... Амир Ҳусайнга ушбу туркий байтни ёзиб юбордим:

Ерга еткур, сабо, ким макр қилмишдур манго,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анго».

Маъшҳур араб тарихчиси Ибн Холдуи (1332 – 1406) 1401 йили Шомда Амир Темур аскарларининг қўлига асир тушиб қолади. Унинг олим ва фозил кишилигини кўриб, ҳазрат соҳибқироннинг қодирига олиб келдилар. Ибн Арабшоҳ улар, Амир Темур ва Ибн Холдуи, узок-яқин воқеалар, Миср ва мусулмон подшоҳларининг тарихидан анча суҳбатлашганларини ҳикоя қилади. Ибн Холдуи агар соҳибқирон унга бошпана берса, унинг сийратларини салабларнинг хилъатлари билан қўшиб, «асрлар пешонасига давлатининг тўлиқ ой мисоли тасвирлардим», деган. Ва яна жуда қўн зарур китоблар Қоҳирада эканлигини айтиб, «агар мен уларни қўлга киритсам, узангингдан асло ажрамай-дурмен ва (қўтлуг) остонангдин (бир қадам ҳам) жилмай-дурмен, (чунки) тангри таолога ҳамдлар бўлғайким, кадримни билатурсон, хизматимни кадрлайтурсон ва иззат-хурматимни уринга қўятурсон бир кишини менга ато қилди», деган экан. «Шунда, деб давом этади ибн Арабшоҳ, қувончдан Темурнинг аъзойи бадани гитраб, шодлигини бутун вужуди уйнаб кетди. Бу гаплар Темурга ёкиб, тарихлар ва подшоҳларнинг сийратлари ҳақидаги китобларга ишқибозлигини қўзғатди. Ибн Холдуи зикр этган подшоҳлар аҳволини билишга Темурни маҳлиё этади. Ниҳоят ушбу баён соҳридан у мафтун бўлиб, лол бўлиб қотиб қолди. Сўнгра Темур ўз одатига ва феълига кўра, Ибн Холдундан мағриб шаҳарлари ва ерларининг васфини сураб, унинг манзилгоҳлари ва йўллари, қишлоқлари ва сўқмоқлари, қавм ва халқларини аниқ баён этиб беришини сўради. Бундин мақсад Ибн Холдуини имтиҳон қилиш, чунки Темур бу нарсаларга муҳтож эрмас эрди, чунки унинг тасавури ҳазиналарида бутун мамлакатларнинг суратлари мавжуд эрди. Бу бирлан Темур Ибн Холдуи илмининг миқдорини билиб, унинг узига нисбатан муомаласининг самимий ёки қалбақчилигини таҳқиқ этмок истади...»

Бундай мисол ва далил-исботларни истаганча келтириш мумкин. Ҳазрат соҳибқирон улус ва элнинг бошини бириктириб, қудратли бир давлатга асос солган, илм-фан ва маданият ривожини учун сазой ҳаракат қўрсатган улуғ шахс эди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАОЛИЯТИ СОЛНОМАСИ

- 1336 йил** Темурбекнинг таваллуд топиши (9 апрел; Шахрисабзга қарашли Ҳожа илғор қишлоғи).
- 1360 йил** Темурбекнинг отаси Тарағой баҳодир вафот этди.
- 1360—61 йиллар** Темурбек Мовароуннахрни босиб олган Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон (1348—1363) хизматида.
- 1362 йил** Темурбек Мохонда туркман Алибек Жони-қурбоний қўлида тутқунликда (62 кун).
- 1363 йил** Темурбек амир Ҳусайн билан биргаликда Сеистон ҳокими Малик Қутбиддиннинг таклифи билан ёрдамга борди. Зуранж қалъаси учун бўлган урушда ўнг қўли ва ўнг оёғидан ярадор бўлди.
- Темурбек ва амир Ҳусайннинг саъй-ҳаракати билан мўғуллар Мовароуннаҳр тупроғидан суриб чиқарилди (1363 й. куз фасли.)
- 1364 йил** Самарқандда қурултой чакирилди. Дуржи ибн Илчигидой ибн Дувахон Чигатой улусида хонлик маснадига ўтқизилди (20 март). Шу муносабат ила Темурбек билан амир Ҳусайн ораларига низо тушди.
- 1365 йил** Мўғулистон хони Илёсхўжахон (1363—1369) катта қўшин билан Туркистон билан Мовароуннаҳр устига бостириб кирди (апрел).
- Чинос атрофида мўғуллар ҳамда Темурбек билан амир Ҳусайн қўшинлари ўртасида катта уруш бўлди. Иттифоқчилар (Темурбек билан амир Ҳусайн) мағлубиятга учрадилар (22 май). Бу уруш тарихда «Жанги лой» деб аталади.
- Мўғуллар Самарқанд остонасида. Шаҳарда ҳокимиятни сарбадорлар ўз қўлларига олдилар. Шаҳар халқи сарбадорлар етакчилигида мўғулларни тор-мор келтирдилар (май охири).

- 1366 йил** Сарбадорларнинг бошликлари Абубакр Қатавий ва Хурдак Бухорий амир Хусайннинг амри билан улдирилди (бахор, Қонигил).
- 1366—70 йиллар** Темурбекининг завжаби мухтарамаси Туркан ого вафот этди (1366 й, Кеш).
- Темурбек билан амир Хусайн муносабатлари борган сари ёмонланди.
- Темурбек мўғуллар билан қуралиши давом эттирди.
- 1370 йил** Суюргатмиш ўғлон хошлик маснадига ўтқизилди (1 апрел, Қўхи шоднён, Балх вилояти).
- Хиндувон қалъаси (Балх)нинг Темур қўшинлари тарафидан қуршаб олинishi (9 апрел).
- Амир Хусайннинг қатл этилиши (12 апрел).
- Самарқандда катта қурултой чақирилиши. Темур давлатининг ташкил топиши (июн).
- 1370—80 йиллар** Мовароуннаҳр ва Туркистонда феодал тарқоқликка барҳам берилди. Мамлакатнинг бир давлат бўлиб бириктирилиши.
- 1371 йил** Хоразмга Алуфа тавочи бошлик элчилар юборилди (март).
- Хоразмга шайхулислом Жалолиддин Келиши бошлик иккинчи бор элчи юборилди (март охири). Элчи зиндонбанд этилди.
- Мўғулистон устига, амир Камариддинга қарши қўшни юборилди.
- Хоразм устига биринчи юриш (апрел)
- Амир Темурнинг пири саййид Амир Қўлол (Шамсиддин Фахурий) вафот этди (Кеш).
- 1373 йил** Хоразм устига иккинчи юриш (феврал-март)
- Амир Мусо, Зинда Чашм ва Абу Исҳоқ Амир Темурга сунқасд уюштирдилар (Азуж ариғи, Туркистон, май).
- 1375 йил** Хоразмга учинчи юриш (июн-июл).
- Амир Камариддинга қарши Мўғулистон устига қўшни юборилди.
- 1376 йил** Мўғулистон устига катта юриш
- Шохи зиндада Туглуқ текин макбарасининг қурилиши.
- Амирзода Жаҳонгир оғир касалликдан кейин вафот этди.

- Ок Ҷрда устига, Урусхон (1361—1376) га қарши қўшин юборилди.
- 1377 йил** Мўғулистонга, амир Қамариддинга қарши навбатдаги юриш.
- Амирзода Шохрухнинг таваллуд топиши.
- 1378 йил** Боғи беҳишт чорбоғи ва қасри қурилади. Тўхтамиш ўғлон Урусхондан енгилиб, яна Самарқандга Амир Темурдан ердан сўраб келди.
- 1379 йил** Амир Темур Хоразм устига тўртинчи марта юриш қилди (феврал).
- 1380 йил** Шахрисабзда Оксарой қасри қурилиши бошланди.
- 1381 йил** Амир Темурнинг Хуросон устига юриши. Хирот, Қавсия, Жом, Марв ва Сабзавор ишғол қилинди (март-апрел).
- Сарбадорлар сардори Али Муайяд Темур хузурига келди. Унга иззат-икром қўрсатилиб, Сабзавор ўзига қайтариб берилди.
- 1381—82 йиллар** Амир Темурнинг кизи Ўга бегим тўсатдан вафот этди (киш фасли).
- 1382 йил** Хуросонда амир Валибек ва Алибек Жоникурбоний исёни. Амир Темурнинг исёни бостириш учун қўшин тортиши (январ),
- 1383 йил** Сенстонда Шох Қутбиддин исёни. Амир Темур унга қарши қўшин тортди. Кандаҳор бўйсундирилди.
- 1384—1385 йиллар** Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган икки йиллик юриши, Мозандарон, Рустамдор ва Султониянинг бўйсундирилиши.
- 1386—1388 йиллар** Эронзаминга қилинган уч йиллик юриш. Исфохон, Ҳамадон вилоятлари ҳамда Озарбайжон бўйсундирилди.
- Гуржистон устига босқин қилинди.
- Тўхтамишхоннинг Амир Темур давлатига қарши қуроли кураш бошлаши. У Дарбанд орқали Озарбайжонга бостириб кирди (1387 й. январ).
- Қора қўюнлилар фитнаси (1387 й. киш).
- Амир Темурнинг Вон, Вастон ва Авник устига қўшин тортиши.
- Тўхтамишхон Бекёрук ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Исабек ва Соткин баҳодирни катта қўшин билан Туркистон устига юборди (1387 й. декабр).

Мўғулистон амирларидан Анко туранинг Фарғонага бостириб кириши.

Хутгалон бекларидан Султон Махмуд (машҳур амир Кайхусравнинг угли)нинг исёни.

Шулар сабаб бўлиб, Амир Темурнинг Эронзаминдан Мовароуннаҳрга қайтиши (1388 й.).

1388 йил

Амир Темурнинг Хоразм устига қилган бешинчи юриши. Хоразмнинг узил-кесил буй-сундирилиши.

1389 йил

Тўхтамишхон тарафидан Сабронинг қамал қилиниши (феврал). Амир Темурнинг унга қарши қўшин тортиси (1 март) ва Олқўшингача бориши.

Амир Темурнинг Мўғулистон устига, Анко тўрага қарши қўшин тортиси (25 июл). Болғиқолдузнинг олиниси.

Ҳазрат соҳибқироннинг ири Зайниддин Таябодийнинг вафот этиши (28 январ).

1390 йил

Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва Мўғулистонни бирёқлик қилиш хусусида Окёр (Шаҳри-сабз)да қурултой чакрилиши.

Амир Темурнинг ўғай онаси Қадак хотиннинг вафот этиши.

1391 йил

Дашти кипчоққа, Тўхтамишхонга қарши, катта ҳарбий юришнинг бошланиши (19 январ). Самара билан Чистополь оралиғида ўринлашган Қундузча деган ерда бўлган уруш. Тўхтамишхон тор-мор келтирилди (13 июн).

1392—1396 йиллар

Форс ва Ироқи араб устига қилинган беш йиллик юриш.

Кобул, Газни ва Зобулистонни, яъни бир пайтлар Махмуд Газнавий давлати таркибига кирган мамлакатларнинг амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир (1376—1407) га улус қилиб берилиши.

Беш йиллик юришнинг бошланиши (9 июн).

Йўлда (Бухородан чиқишда) ҳазрат соҳибқирон қаттиқ бетоб бўлиб қолди (23 июн).

Форснинг ишғол қилиниши ва Музаффарийлар сулоласи (1314—1393)нинг тугатилиши.

Бағдод шаҳрининг ишғол этилиши (сентябр ойи бошида).

Кора Юсуф туркман билан булган урушлар. Такрит (1393 й. 4 декабр), Киркук, Мўсул, Днёрбакр ва бошқа бир неча қалъаларнинг бўйсундирилиши. Ал-Жазирага қарашли Хоммад (1394 й. 1 май), шунингдек, Арзирум, Илончик ва Ойдиннинг ишғол этилиши (1394 й).

Амирзода Умаршайхнинг Днёрбакр йўлида ўлдирилиши (1394 й. март)

Амирзода Мухаммад Тарағой (Улугбек)нинг таваллуд топиши (1394 й. 22 март).

Амирзода Иброҳим Султоннинг тугилиши (1394 й. 28 август).

Амир Темурнинг Тўхтамишхон хузурига (у уша пайтда Оби турк номи билан машхур булган Самур дарёси бўйида лашкар тузиб ўлтирган эди), сулҳ таклиф қилиб мавлоно Шамсуддин Мухаммад Олмаликийни элчи қилиб юбориши (1395 й. киш уртаси).

Тўхтамишхонга қарши юришнинг бошланиши (1395, 28 феврал).

Самур, Терек дарёси бўйида булган уруш ва Тўхтамишхоннинг мағлубиятга учраши (1395 й. 17 апрел).

1396 йил

Амир Темурнинг Мовароуннаҳр сари йўлга тушиши.

Хазрат соҳибқирон йўлда (Октошда) бир ҳафта касалланиб ётди.

Форе, Сеистон ва бошқа вилоятларда исён кутарилиши сабабли Амир Темур ва қўшинларнинг Эронзаминда тўхтаб қоллиши.

Самарқандга қайтиш (июл охири).

1397 йил

Боғи нимол ва Боғи дилқушо чорбоғлари (уртасида мухташам қасри билан) бунёд этилди.

Хўросон ва Сеистон, то Фирузкўҳ ва Рўстамдоргача, амирзода Шохрухга ўлас қилиб берилди.

Бойсунқур ибн амирзода Шохрух таваллуд тонди (16 сентябр)

Кониғилда яна бир чиройлик чорбоғ қурилди. (1398 й. Туқал хонимга нийом этилди).

1397—1398 й. қиш

Ҳазрат соҳибкирон кишлаш учун Оҳангаронга келди.

Яссига бориб хожа Аҳмад Яссавий мазорини зиёрат қилди, уни таъмирлаш ва устига бир олий бино қуришни буюрди, мазорга вақфлар тайин этди.

Уша кишда Оҳангаронга кўн мамлакатларнинг элчилари келди. Улар орасида Хитой императорининг элчиси ҳам бор эди.

1398—99 й. апрел

Ҳиндистон муҳорабаси (1398 й. апрел — 1399 й. 27 апрел).

Боғи бўлди чорбоғи бунёд этилди.

Ҳазрат соҳибкирон Ҳиндистондан қайтишда йўлда ўсалланиб қолди. Қўлида катта шиш найдо бўлди (Хармис доवони, 1399 й. 21 март).

Боғи чинорнинг бунёд этилиши (1399 й.)

Бибихоним Жомеъ масжиди қурилишининг бошланиши (1399 й. 10 май).

Ироқи арабда Султон Аҳмад жалойир, Озарбайжонда қора қўюнулар исёни. Шомда Сайфиддин Барқук (1382– 1390)нинг фаоллашиши (Султон Аҳмад жалойир билан иттифок тузиши). Амирзода Мироншоҳнинг бўлмағур ишлари.

1399—1404 йиллар

Ироқи араб ва Шом устига уюштирилган етти йиллик ҳарбий юриш.

Юришнинг бошланиши (1399 й. 10 сентябр).

Амирзода Искандар бошлик Андижон лашкарининг Қошғарга бостириб кириши. Қошғар, Сарик камини, Қолнин, Олақул, Ёқўргон, Чахортоғ, Кюк боғ, Уч ва Оқсув ишғол қилинди (1399 йил, куз ўртаси).

Амирзода Мироншоҳ ва хамтовоқларининг жазога қўйилиши (1399 йил, куз).

Гуржистон устига босқин (1399 йил, куз).

Ҳалаб билан Димишқ устига юриш бошланди (1400 й. 20 октябр).

Қумис, Хоми, Баалбек, Хулла ва Воситнин олинниши (1400 й.)

Димишқнинг ишғол этилиши (1401 й. 11 январ).

Умавийлар масжидида (Димишқ) Султон Маҳмудхон (1388– 1402) ва Амир Темур

номига хутба уқлади (1401 й. 17 январь). Уларнинг номи билан пул зарб этилиши.

Диминикдан қайтиш (1401 й. 20 март). Ўқда хазрат соҳибқирон яна усалланиб қолди. Бағдоднинг иккинчи марта ишғол этилиши (1401 й. 20 июн).

Рум султони Боязид I Йилдирим (1389 – 1402) га қарши юришининг бошланиши (1402 й. 16 феврал).

Анқурия (Анкара) ёнида бўлган уруш ва Боязид I Йилдиримнинг гор-мор келтирилиши (1402 й. 20 июл).

Султон Боязид I Йилдиримнинг вафот топшиши (1403 йил 8 март, Окшаҳар).

Румда истикомат қилиб турган қора тоғорларнинг Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳудудларига қучирилиши.

Ғури амир макбараси қурилишининг бошланиши (1403 й.).

1404 йил

Амир Темур Самарқандга қайтди (10 июл). Хазрат соҳибқирон яна бетоб бўлиб қолди. (июл, Самарқанд).

Кастилия, Миср, Византия ва Рум элчилари Самарқанд ёнидаги Миср шаҳарчасига келиб тушдилар (31 август).

Кастилия элчиси Руй Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур тарафидан қабул қилиниши (4 сентябр).

Боги павда Кастилия, Миср, Шом, Византия, Рум ва Хитой элчилари шарафига зиёфат берилди (22 сентябр).

Қонигилдаги тўю томошалар. Мирзо Улугбекнинг ўйлангирилиши (1404 йил, октябр).

Хорижий мамлакатлардан келган элчиларнинг (Хитой элчиларидан бошқа) ўз мамлакатларига жунаб кетишлари (1404 йил, 18 ноябр).

Амир Темурнинг яна бетоб бўлиб қолиши (1404 йил, 21 ноябр).

Хитойга юришнинг бошланиши. Амир Темур лашкар билан Самарқанддан чиқди (1404 йил, 27 ноябр).

ИЗОҲЛАР

- АБУ АЛИ ИБН СИНО** — Ўрта осиёлик буюк комусий олим, табиб ва файласуф (980—1037).
- АБУ ИСҲОҚ ИНЖУ** — Халоқийлар давлати инкирозидан кейин Форси 1336—1357 йиллар орасида идора қилган Инжуийлар сулоласининг вакили
- АВБОШ (БЕЗОРИ, САЕК)** — Ўрта аср тарихчилари ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб ўз ҳўжайинларига қарши қўл қўтарган кишиларни шу ном билан аташган.
- АВНИК** — Арзирумнинг шарқий тарафида, Аракс дарёси атрофидаги баланд тоғ чўққиси устига қурилган шаҳар ва мустаҳкам қалъа.
- АВОМ УН-НОС** — оддий халқ, қора халқ.
- АЕК** — Ёғоч қоса.
- АЖАМ** — араблардан бошқа халқлар ва мамлакатлар, масалан, Эрон, Ироқи ажам — Ғарбий Эрон,
- АЙВОЖ ҚЕЧУВИ** — Қубадийн вилояти ўрамидаги Амударё кечувларидан бирининг номи. Қофирниҳон дарёсининг Амударёга қуйиладиган ерида жойлашган. Қадим замонларда Ўбож деб аталган.
- АЙИЛ** — Кўчманчиларда ўтовда (яйловда) ўринлашган бир неча қардош оила гуруҳи.
- АЙЛБОШИ** — Айл оксоқоли.
- АЛАМДОР** — байроқдор.
- АЛОУДДИН** — Қўния султонлиги (XI—XIII а.) нинг
- КАЙҚУБОД** — (қ.) машҳур ҳукмдори (1219—1236),
- АМИР ҚУЛОЛ** (саййид Амир Қуллол, саййид Шамсиддин Фахурий) — нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан; хожа Баҳауддин Нақшбандга устозлик қилган; Амир Тарағой баҳодир билан ўғли Амир Темурга ҳам пир бўлган. 1371 йили вафот этган.
- АМИР УЛ-УМАРО** — амирлар амираи, катта амир; ҳарбий бош қумондон.

АМИРИ ХАРОҶ

қуркитувчи Ҳимр IX — XV асрларда подшоҳ саройида ишончли мансабдор. Сарой қуриқчиларининг бўлиғи. Асосий вазифасидан ташқари, жинойтчиларни жазолаш устидан ҳам назорат қилиб турган.

АНДАРОб

Ҳиндикуш тоғи этагида, Кобулнинг Тоҳаристон билан чегара ҳудудида, Балхдан Кобулга олиб борадиган йул устида жойлашган ўрта аср шаҳари. Қадимда Бомиёнга, XVI — XVIII асрларда эса Балх хонлиғига тобей бўлган.

АНДХУД

— Шимолий Асғонистоннинг машҳур шаҳарларидан. Балхдан 215 км. ғарбда, қатта қарвон йули устида жойлашган.

АНКУРИЯ

— Анкара шаҳрининг уша пайтлардаги номи.

АРДАБИЛ

— Эрон Озарбайжонининг йирик шаҳарларидан.

Табризнинг ғарбий-шимолий тарафида жойлашган.

АРДИШ ДАРЭСИ

Сибирдаги қадимий дарелардан — Иртиш дарёси. Муслмон тарихчилари уни шу ном билан аташган.

АРЗБЕГИ

Мамлакатнинг обод ёки қароблиғини, шунингдек, подшоҳ ҳузурига арз-дод билан келувчиларнинг аҳолини вақт-вақти билан олий ҳукмдорга маълум қилиб қурувчи мансабдор.

АРЗИНЖОН

Тарабзун ва Арҷиру оралиғида урнашган, Сивосдан шарқда, қатта қарвон йули устидаги шаҳар.

АРЗИРУМ

Султония билан Қуния оралиғида, Тарабзундан Эронга олиб борадиган қатта қарвон йулида жойлашган.

АРКОНИ ДАВЛАТ

тожу тахт ва давлат устунлари, яъни вазирлар, амирлар, руҳонийлар ва б. к.

АРСИФ

Балх вилоятидаги Элбурз тоғи этагидаги ҳушманзара жой.

АРСИФ ДАРАСИ

Балх қуҳистони (у Элбурз тоғи деб аталади) да жойлашган ҳушманзара дара.

АРҲАНГ САРОЙ

Тоҳаристоннинг қадимий шаҳарларидан. Амударёнинг сўл қирғоғидаги Бадахшон билан туташ вилоят. XVI — XVII асрларда бу вилоят Ҳазрат имом деб аталган.

АСТРОБОД	Журжонинг катталиги жихатдан иккинчи ўринда турган шаҳри. Каспий денгизининг шарқи-жанубий тарафида, Мозандарон чегарасида жойлашган.
АХЛАТ	Ван кўлининг кунботиш соҳилида, Биллис шаҳридан тахминан 40 км. шимол-шарқда жойлашган ўрта аср шаҳри.
АХСИ (АХСИКАТ)	Сирдарёнинг унг соҳилида; Фарғонанинг энг йирик шаҳарларидан (XIV — XVI а.)
АХТАЧИ	подшоҳнинг отларига қараб турувчи хизматкор.
АХЧА	Жанубий Туркистон шаҳарларидан. Балхга олиб боровчи йўл устида жойлашган. Балх билан унинг ораси тахминан 80 км.
АЧИҚ МАВЗЕЪИ	Самарқанднинг Анҳор туманида, Кизил работнинг ғарбий тарафида жойлашган қишлоқ.
АШПАРА	Еттисув ҳудудидаги (унинг ғарбий тарафида) жойлашган қалъа. Ҳозирги Чолдевор ўрнида бўлган.
АШРОФ	шараф ва иззат-эътибор эгалари, олий табақа вакиллари.
АҲЛИ СИНОАТ	хунарманд аҳли, касиблар.
АҲМАД ЖОМ	хуросонлик машҳур муҳаддис (ҳадис олими) ва мутасаввуф шоир (1049—1142)
АЪЛАМ	муфтийлар бошлиғи, улар қабул қилган ҳукм ёки фатво факат аъламнинг тасдиғидан ўтгандан кейингина қучга кирган.
БААЛБЕК	Ливаннинг қадимий шаҳарларидан. Ундан Димишқкача уч қўнлик йўл.
БАВВОН	Хирот билан Марварруд ўртасида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ганжруста вилоятининг маркази.
БАДАХШОН	Амударёнинг юқори оқимида, унинг ҳар иккала соҳилида ўринлашган тоғли вилоят; мамлакат. Пойтахти Файзобод.
БАЛЖУАН	Хутталонда, Кичик сурхоб бўйида жойлашган шаҳар.
БАЛҲ	Марказий Осиёнинг қадимий, йирик шаҳарларидан, пойтахт шаҳарлар жумласидан, Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган.

БАНДИ АМИР	Балхдан тахминан 4 фарсах жанубда, Дарайн гез (Дарагез)да Балхоб дарёси устига қурилган тўгон. Сув ун саккиз наҳр бўйича Балх мамлакатига тақсимланган.
БАРГУСТВОН	урушда найза, қилич ва ўқ утмасин учун от устига ташланадиган зирхланган ёпик.
БАРДАА	Озарбайжон шаҳарларидан, Тортар (Тертер) ёқасида жойлашган.
БАРОНҒОР	қушиннинг унғ қаноти.
БАСРА	Ироқнинг жанубида, Шатта эл-Араб (к) соҳилида ўрнашган порт-шаҳар.
БАСТОМ	Кумис вилоятига қарашли шаҳар. Астро-боднинг шарқи-жанубий тарафида, Шох-руд дарёси бўйида жойлашган. Эронлик машҳур саҳоба Боязид Бастомийнинг юрти ва оромгоҳи. Шу сабабдан мусулмонлар орасида зиёратгоҳ сифатида машҳур.
БАҒДОД	Дажла дарёсининг урта оқимида, қадимий Эрон подшоҳларининг пойтахти Ктесифон харобаларидан шимолроқда, Бағдод қишлоғи ўрнида VIII асрда бунёд этилган шаҳар. 749—1258 йиллар орасида Аббосия халифалигининг пойтахти.
БАҒҲОН (БАҚҲОН)	Шимолӣ Афғонистон шаҳарларидан, Қундуздан жанубда, Оксарой дарёси водийсида жойлашган.
БЕШБАЛИҚ	Ўйғуристоннинг шимолӣ пойтахти. Харобалари Гучан шаҳари (Синьцзян-ўйғур автоном райони)нинг ғарб тарафида, ундан 46 км. масофада ётибди.
БИДЛИС	Ван қўлининг жанубий соҳилида жойлашган урта аср шаҳари. Ҳозир Туркия таркибида.
БИТИҚЧИ	— қотиб.
БОВУРЧИ	— Подшоҳ ва унинг аҳлу оиласини озиқ-лантириш ва едириб-ичириш ишига масъул бўлган сарой хизматчиси; ошпаз.
БАРДА	— асир олиниб, қулга айлантирилган киши.
БАТҲО	— водий, Ҳижоз (Арабистон)даги бир манзил номи.
БАҲМОН ибн ИСҒАНДИЕР	— қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб ҳукмдор. Ривоятларга қараганда, у кўп шаҳар ва мамлакатлар (масалан Сенс-тон)ни обод қилган.

БЕДАНА ҚҶРИҒИ	Самарканддан 35 км. масофада, шаҳарнинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган хушхаво манзил.
БИЛИК	дошимадлик, Чингизхоннинг айтганлари ва панд-насихатлари. Мўғуллар орасида қонун урнида амалда бўлган.
БОДХИЗ	Хирот билан Сарахс (к.) ўртасида жойлашган вилоят. Афғонистоннинг шимоли-ғарбий қисми.
БОЛИҒ ЮЛДУЗ (Юлдуз шаҳри)	Тангри тоғ (Таньшан)нинг шарқий ёнбағрида жойлашган шаҳар. Мўғулистон ҳукмдорларининг қароргоҳларидан бири. Катта юлдуз деб ҳам аталади.
БОЛОСОҒУН	Чу воҳасида, ҳозирги Тўқмоқ шаҳри (Қирғизистон республикаси)дан 24 км. ғарби-жанубда жойлашган улкан ўрта аср шаҳри. X асрдан маълум, Қорахонийлар, сўнгра Қорахитойлар давлатининг пойтахти (Хосун урда) бўлган.
БОМИЁН	— Ҳиндукушнинг шимолий ёнбағрида, Балх билан Кобул ўртасидаги катта қадимий вилоят. Кобулдан Бомийёнгача 230 км.
БОСҚОҚ	— Чингизийлар ҳукмронлиги остида бўлган мамлакатларда маҳаллий аҳолини рўйхатга олувчи ва ундан солиқ ундирувчи мансабдор.
БОТМОН	— тахминан 3 кг. га баробар оғирлик ўлчови.
БОХТАРЗАМИН	— қадимги Балх (Бактрия).
БОҒИ ДАВЛАТОБОД	— Амир Темури яратган боғлардан бири. Самарканднинг жанубий тарафида. Самарканд-Термиз йўлининг чап тарафида, шаҳардан тахминан 13 км. масофада ўрнашган чорбоғ.
БОҒИ ДИЛКУШО	— Амир Темури хижрий 799/1397 йили қурдирган чорбоғ. Қонигилда жойлашган (к.).
БОҒИ ЧИНОР	— Амир Темури бунёд этган боғлардан. Самарканд-Кеш йўли ўстида жойлашган чорбоғ.
БУЛҒОЧИ КАВМИ	— ўрда асрларда Мўғулистоннинг шарқий ҳудудларида кўчиб юрган турк-мўғул кавмларидан бирининг номи.
БУРДАЛИК	— Амударёнинг унғ соҳилида, Калиф билан бир қаторда турган шаҳар ва кечув. Қаршидан Бурдалиқкача тахминан 210 км. масофа.

БУРЖУ БОРА	— калъанинг мустаҳкамланган девори ва миноралари.
БУРҒУ	— карнайга ухшаш, лекин ундан кичикрок чолғу асбоби.
БУҚАЛАМУН	— ранг-баранг товланадиган бир қуш, хамелеон, ўзгарувчан дунё.
БУҚАЪА	— хонакоҳ, мазор, зиёратчилар қунадиган мукаддас манзил.
ВАҚФ	— подшоҳ, хон ва умуман бой-бадавлат одамлар тарафидан масжид, мадраса, хонакоҳ ва мазорларга қилинадиган қатта хайр-эҳсон; ер-сув, дукон, корхона, умуман ўлик мол.
ВОЖИБ УЛ-ИЗЪОН	— иттифоқ этиш ва бажариш мажбур бўлган амр-фармон.
ГАЗИ ШАРЪИЙ	— тахминан 49,875 см. га тенг узунлик ўлчови.
ГАНЖА	— XI — XIII асрларда Аррон вилоятининг маркази бўлган, Бардаанинг шимоли-ғарбий тарафида, Тифлисга олиб борадиган йўл устидаги шаҳар.
ГАРМСИР	— Хирманд (Хилманд) дарёсининг ўрта оқимида, Сеистоннинг шарқи-жанубида жойлашган вилоят.
ГАРЧИСТОН	— Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган, Ғўр билан чегардош тоғли вилоят. Ғўрнинг шимолий тарафида; Ғўрийлар (қ.) даврида Хиротга, XVI — XVII асрларда эса Балх хонлигига тобеъ бўлган.
ГЕНРИХ III	— Кастилия қироли (1390—1407). Унинг даврида Испания билан Темур давлати ўртасида элчилик муносабатлари ўрнатилди.
ГИЛОН	— Эроннинг Каспий денгизи жанубий соҳилида, шарқ тарафдан Мозандарон вилояти билан чегардош вилояти.
ГИШТОСП (ГУШТОСП)	— қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб ҳукмдор.
ГУЙ ВА ЧОВГАН	— Гўй — ёғочдан қоптоққа ўхшатиб думалок қилиб ясалган нарсаси. Човган-учи ярим сиртмоқлик узун қалтак. Гўй ва човган-от устида туриб ўйналадиган, хоккейга ўхшаш ўйин. Ўрта асрларда шарқ халқлари ўртасида машҳур бўлган.

ГУРГЕНХОН	— Грузия подшоҳи Георгий VII (1393—1407). Амир Темур билан кўп йил кураш олиб борган ва нихоят 1402 йили таслим бўлган.
ГУРИЙ	— Ўрта асрларда Тохаристонга тобеъ бўлган шаҳар. Сурхоб дарёсининг сул соҳилида, Қундуздан Қобулга олиб борадиган қарвон йўлида жойлашган.
ГҲРГ РАББОНИЙЛИК ДАБИР	— ўғирлик ва босқинчилик билан кун кечириш тарзи.
ДАБУСИЯ	— котиб, мирза. Классик астрономияга Аторуд (Меркурий) сайёраси.
ДАРАЙИ АРСИФ	— Самарқанд вилоятининг Пахтакор қишлоғи ёнида, Зиёвуддин темир йўл бекати яқинида ва Самарқанддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси, мустаҳкам қалъаси бўлган. Дабусшоҳ номи билан ҳам машҳур. Самарқанд билан унинг ораси 18 фарсах.
ДАРАЙИ СУФ	— Балх Қўҳистони (Элбурз тоғ)да жойлашган манзилгоҳ (яна қ. Арсиф)
ДАРБАНД	— кадимда Бомиёнга, ўрта асрларда эса Балхга қарашли манзилгоҳ. Дарагезнинг жануб тарафида, ҳазоражот тоғларида, Мовароуннаҳр ва Балхдан Қобулистон ва Ҳиндистонга олиб борадиган қарвон йўлида жойлашган.
ДАРЕЙИ МУҲИТ ДАРЕЙИ ҚУЛЗУМ ДАСТУРХОНЧИ	— Ширвоннинг шимолидаги чегара шаҳар. Шарқ манбаларида Боб ул-абвоб номи билан машҳур.
	— Ўрта ер денгизи.
	— Каспий денгизи.
	— урта асрларда хон ва подшоҳ саройининг кичик хизматқорларидан. Зиммасига хон ва унинг меҳмонлари олдига дастурхон тузаш вазифаси юклатилган.
ДАҲА ВА САДА	— унлик ва юзлик. Чингизхон ва Амир Темур замонида қўшиннинг тузилиш тартиби бўйича энг кичик бўлинма. Қўшин одатда туман (10000), ҳазора (1000) ва даҳа (10)га бўлинган.
ДАШТИ ҚЎЛАК ДАШТИ ҚИПЧОК	— Хутталон (Қўлоб)га тобеъ манзил.
	— Ардиш (Иртиш) дарёсидан то Днепргача қўзилган, кўп қисми даштликдан иборат бўлган катта мамлакат. Унга ҳозирги Қо-

ДЕВОНИ МОЛ	зоғистон, Волга бўйи ва жанубий Рус- еллари қирған. Тарихда XI асрдан маъ- дум.
ДИБО	Мотия девони.
ДИЕРБАҚ	пишиқ ва гуллиқ ипак мағо. Месопотомиянинг юқори қисмида, Фрот ва Дажла дарёларининг юқори оқимида жойлашган, ал-Жазира вилоятининг мар- казий шаҳри.
ДИМНИШК	бу ерда Самарқанднинг гарбий тарафида, қадимий девор билан туташ қасаба. Амир Темурнинг буйруғи билан бино этилган.
ДИНОВАР	Эрон Курдистонига қарашли шаҳар. Кенго- вар билан Қирмоншоҳ ўртасида жойлаш- ган.
ДИНОРИ КЕПАКИЎ	Чигатой хонлардан Кепакхон (1318- 1326) тарафидан муомалага киритилган ва вазни тахминан 4,235 грамм бўлган қумуш танга.
ДИРҲАМ (дирам)	мисқол (1,8 гр.)нинг ўндан етти қисми, 3,36 гр. га тенг қумуш ёки мис пул.
ДИҲИСТОН	Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги шаҳар, қадимги Машҳади мисриён ўрнига қурилган.
ДОДХОХ	адолат талаб қилувчи, арз-додга етқизув- чи. Подшоҳ ва хон ҳузурига келганлар- нинг арз-додини олий ҳукмдорга етқизиб турувчи мансабдор.
ДОМАНА	тоғ этаги
ДОМҒОН	Қумис вилоятининг бош шаҳри. Рай билан Няшопур ўртасида жойлашган.
ДОРУҒА	муғуллар ҳукмронлик қилган замонларда шаҳар ва вилоят ҳокими. Зиммасига асо- сан аҳолини рўйхатга олиш ва олий- солтик йиғиш вазифаси юклатилган.
ДОРУҒАЧИ	муғуллар асоратига тушиб қолган мамла- катларда вилоят тепасига қўйилган олий мансабдор; ҳоким.
ДУШОҲА	жиноятчининг бўйига солинадиган маҳ- суус бўйинтуруқ. Унинг занжири ҳам бўлиб, у билан маҳбуснинг қўлига кишан солин- ган
ЕТТИСУВ	Балхаш кўлига келиб қўйиладиган етти дарё (Ила, Қоратол, Биев, Оксув, Лепса, Баскан ва Сарқан)номидан олинган Ши-

	мол тарафда Балхаш кўли, шарки-шимолда Сассиккўл ва Олакўл, шарки-жанубда Жунгор олатоги, Жанубда Шимолый Тяньшан тоғ тизмалари ва ғарбда Чу-Ила дарёлари орасидаги ерларни ўз ичига олган тарихий вилоят. VI асрда Ғарбий турк ҳоконлиги, кейин Турғашлар давлати (VIII аср ўрталаригача), 766—940 йиллари корликлар давлати таркибида бўлган. Етти-сув кейин (Корахонийлар давлати, XIII—XIV а.) Чигатой ўлуси таркибига кирган. ўзлаштирилмай ётган ер; курук ер.
ЕБИСА	
ЕМ (ЕМХОНА)	Ўрта асрларда элчи ва чопарлар тўхтаб утадиган бекат. Бу ерда уларга кўнок, озиқ-овқат ва от-уловига ем-хашак берилган, жунаб кетишларида эса отлари алмаштириб берилган.
ЕМЧИ	Ем (ёмхона) хизматчиси, бекат назоратчиси. Зиммасига элчилар, чопарлар ва зиёратчиларни кўнок ва озиқ-овқат билан таъминлаш ҳамда жунаб кетишларида отларини алмаштириб бериш вазифаси юклатилган хизматчи.
ЕРКАНД	Шаркий Туркистон шаҳарларидан; Қонғарнинг шарки-жанубий тарафида жойлашган.
ЕРЯЙЛОҚ	Зарафшоннинг унг соҳилида, Шероз туманининг қучикиш тарафида ўрнашган манзилгоҳ.
ЕРҒУЧИ	муғулларда қонунчи, қонун асосида (Чингизхон ёсои асосида) ҳукм чиқарувчи мансабдор.
ЕСО	қонун-қоида, қарор; хон буйруғи. Ўз вақтида Чингизхон жорий этган қонун.
ЕҒОЧЛИК РАБОТИ	Жиззахнинг шимоли-шаркида, ундан 30 км. масофада жойлашган манзилгоҳ.
ЖАРЧИ	подшоҳ ва хонларнинг фармойишларини эл-юрт орасида эълон қилувчи кичик мансабдор. Тавочи (қ.) билан бирга юриб лашкар ҳам тўплаган.
ЖАВЗО	классик астрономияда фалакдаги ун икки бурждан бири (учинчиси), 21 май — 21 июн ўртаси. Уни ёнма-ён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар.
ЖАВОНБАХТ	бахтли, бахтиёр.

ЖАВОНҒОР	кушиннинг сўл қаноти.
ЖАВШАН	гемир совут. У одатда майда, каттик сымдан туқилган, уруш кийими.
ЖАЛОЙИРИЯ	1336—1432 йиллари Ироқ, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукм юргизган сулола. Асосчиси Тождиддин Ҳасан Бузург (1336—1356).
СУЛОЛАСИ	Исломининг шон-шухрати. Фикримизча, лашкар орасида муслмончилик ва шариат кўрсатмаларининг адо этилиши ишларига мутасаддий бўлган диний мансабдор.
ЖАМНА	— Ҳиндистондаги дарё. Ганг дарёсининг энг узун (1384 км.) ва серсув ўнг irmoғи. Марказий Ҳимолой тоғларидан бошланади. Дехли, Агра ва Оллохобод шаҳарлари унинг бўйида жойлашган.
ЖАРИБ	— 760 кв. метр ҳажмдаги ер майдони.
ЖАҲРИЯ ТАРИҚАТИ	— бу ерда жаҳр — дарвешларнинг Аллоҳнинг исмини баланд овоз ва турли ҳаракатлар билан такрорлаб зикр гушиши. Жаҳрия тариқати — ани шундай усулда зикр тушувчилар жамоаси. Зикрнинг яна бир тури «хуфия» аталиб, бунда Аллоҳ таолоҳнинг исми овоз чиқармай такрорланади.
ЖИБА (Жева)	— темир ёки пўлотдан ишланган махсус ҳарбий кийим.
ЖИБАЧИ	— подшоҳ, хон ва султонларнинг захира курол-аслаҳаларини кўтариб юрувчи мулозим, курол-яроқ омбори хизматчиси.
ЖИБИЛЛАТ	— хулқ-атвор, туғма феъл.
ЖИГДАЛИК	— Ҳузур билан Кеш оралигида ва катта йўл устида жойлашган бир жой.
ЖИДДИ ҲАЗЛ	— ҳазил-мазах килиш устаси, ҳозиржавоб одам.
ИЛМИ	— исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар жумласидан.
ЖИРЖИС	— Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан; Қоратоғ тизмаларининг шимолий ёнбағирида жойлашган.
ПАЙҒАМБАР	— шикоргоҳни чор атрофдан ўраб олиш; давра бўлиб ўлтириб мажлис куриш, баъзи шарқ мамлакатларида, масалан, Афғонистонда олий кенгаш.
ЖИЗЗАХ (ДИЗАҚ)	
ЖИРҒА	

ЖОЖИРМ	Хайрободиннинг қун чикми тарафида. Райдан Нишонаҳура олиб борадиган йул устидаги урта аср шаҳари.
ЖАЛОДАТ	мартлик, боғирлик, жасоратлилик. Жалодат ма'об - ситиниладиган, мурожаат этиладиган ер; йирик аълиёлар ва тарикат етакчиларига берилган фахрий ном.
ЖОМ	— Самарканд вилоятига қарашли ҳозирги Ём қишлоғи. Зоминдан 16 км. шимол-шарқда ўрнашган.
ЖОМ, БОХАРЗ ВА ЗАРПУЛ	— Хуросон шаҳарлари, Эроннинг шарқ-шимолӣй тарафида жойлашган.
ЖУРЖОН	— Каспий дегизиининг шарқи-жанубий тарафида, Дехистон билан Мозандарон ўртасидаги ўрта аср шаҳри. Қадимда Гиркания деб аталган.
ЗАБОНГИР	— тил олиб келиш. Душман тараф лашкарининг умумий аҳволини билиш мақсадида унинг сипоҳийларидан бирини тутиб олиб келиши.
ЗАКОТЧИ	— содиқ йиғувчи.
ЗАФАР ЯЗАҚ	зафар (галаба) қўриқчиси.
ЗАХИРА	— эҳтиёт қилиб сақланадиган нарсалар; озик-овқат, кийим-кечак, қурол-аслаҳа, аскар.
ЗИНБАРДОР	— подпоҳ, хон ва амирларининг отига эгар урувчи хизматкор.
ЗИРҲ	— симдан тўкилган; ўк, найза ва тиг ўтмайдиган уруш кийими.
ЗОБУЛИСТОН	Балужистоннинг (Афғонистон) шимолӣй тарафида жойлашган тоғлик вилоят. Унга Ғазни, Майманд ва Калот шаҳарлари қараган.
ЗОВУР	калъа, лашкаргоҳ атрофига, ёки калъа деворига қараб қазиладиган чуқурлик, оқоп.
ЗОМИН	— Жиззахнинг шарқи-жанубий тарафидаги қадимий катта қишлоқ. Самарқанддан Зомингача 17 фарсах бўлган.
ЗУБДА	— бирор нарсанинг қаймоғи, сараси.
ЗУҲАЛ	— Сатурн сайёраси.
ИЛЕСХУҲАХОН	— Чингатой, Тугдиқ Темурхоннинг ўғли ва тахт вориси.

ИЛМИ НУЖУМ	— юлдузлар илми, астрономия.
ИЛМИ РАМАЛ	— кум билан ёки нукта ва ундан чизиклар ўтказиш йўли билан фол очиш илми; фолбинлик.
ИЛОНЧИК	— Нахичеванга яқин, унинг кунчикиш тарафида ўрнашган мустахкам қалъа.
ИМИЛ (ЭМИЛ)	— Ила дарёси хавзасида, ҳозирги Чугучакка яқин ерда жойлашган ўрта аср шаҳри. У XI асрда қорахонийлар томонидан қурилган.
ИНОҚ	— яқин дўст, суҳбатдош, соҳиби асрор, подшоҳ ва хонларнинг ишонган одами.
ИРБИЛ (АРБЕЛА)	— ал-Жазира вилоятига қарашли шаҳарлардан, Фронт дарёсининг сул irmокларидан катта ва кичик Заб оралиғида жойлашган.
ИСКАНДАР ЗУЛҚАРНАЙН	— Македониялик подшоҳ ва жаҳонгир саркарда Александр Македонский (мил. аввал, 356—323 й)
ИСО ТЕРМИЗИЙ (АБУ ИСО МУҲАМ- МАД ИБН ат- ТЕРМИЗИЙ) ИСТАМОЛАТНОМА	— Ўрта Осиёлик йирик муҳаддис (824—892). Қабри ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод қишлоғида.
ИСФАНДИЕР	— ҳукмдорлар тарафидан бирон кишини, кўпинча рақибини ўзига майл эттириш, ўз томонига ағдариб олиш мақсадида ёзилган махсус мактуб.
ИСФАРОИН	— қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб подшоҳ, Гишосп (қ.)нинг ўғли.
ИСФАҲОН	— Хуросоннинг қадимий ва эътиборли ўрта аср шаҳарларидан. Сарбадорлар давлати (1336—1381)нинг пойтахти. Харобалари (шаҳри Билқис) Нишопурнинг ғарби-шимолий тарафида.
ИТИЛ	— Эроннинг қадимий ва катта шаҳарларидан. Шерозга ўтадиган йўл устида жойлашган. XIV асрда Музаффарийлар (қ.) га қараган.
ИТОБ	— хунларнинг машҳур императори Атилла номидан бўлса керак, Волга дарёсининг ўрта асрлардаги мусулмон манбаларидаги номи.
ИЧКИ	— қаҳр-ғазаб билан сўроқ қилиш.
ИШТИБОХ	— кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.
	— шубҳа, гумон.

ИШТИХОН	Самарканднинг ғарби шимолий тарафида, шаҳардан 7 фарсах (42—56 км.) масофада жойлашган қадимий шаҳар.
ИҚТОЪ	кесим, булак; бир булак ер. Ўрта асрларда тоғу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматлари учун шаҳзодалар ва амирларга нисбон этиладиган ер-сув. У давлатга тегишли ер ҳисобидан берилган.
ҚАБУДЖОМА	Мозандароннинг шарқий бурчагида, Аст-рободдан уч фарсах нарида жойлашган порт-шаҳар.
ҚАДХУДО	онла бошлиғи, жамоа, кишлоқ оксоқоли.
ҚАЗВИН	Озарбайжондан Райга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган қадимий азим шаҳар. Ўз вақтида Элхонийлар (қ.) қайтадан тиклаган.
ҚАЛАС СУВИ	Қалас соини. Тошкентнинг ғарби-шимолий тарафида оқади.
ҚАРБАЛО	Ироқда, шиаларнинг муқаддас шаҳарларидан. 680 йили имом Ҳусайн билан Умайя халифаларидан Язид (680—683) ўртасида бўлган уруш майдонида бўёқ этилган.
ҚАРМАНА	Бухоронинг шарқи-жанубий тарафида, ундан тахминан 14—18 фарсах (84—126 км.) масофада жойлашган қадимий шаҳар.
КАТУР (Катвар)	Ҳиндикуш доғида орқали Панжхир водийсига ўтадиган асосий йўл ва Бадахшондан Тибетга борадиган қарвон йўлида жойлашган совуқ ва тоғлик мамлакат. Читрол номи билан ҳам машҳур.
КАЛИФ	Амударёнинг ҳар иккала соҳилидаги қалъа-шаҳар, машҳур кечувлардан бири. Самъонийнинг (XII аср) маълумотларига қараганда, Қалифдан Балхгача 18 фарсах масофа бўлган.
ҚАРТ МАЛИҚЛАРИ	XIII—XIV асрларда Ғур ва Ҳирот мамлакатлари тепасида турган сулола. Сулола асосчиси Рукниддин Абубақр ибн Тоғриддин Усмон Марғоний. Чингизхон замонидан Ғур билан Хайсорта ҳоким бўлган.
КЕПАКИЙ	Чингизхон замонидан Кепакхон (1318—1326) замонидан чиқарилган олтин ва қумуш танга.

КИРМОН	Эроннинг шарки-жанубий тарафидаги ша- хар ва вилоят маркази. Салжуклар ва Музаффарийлар даврида маълум даража- да мустақиллигини сақлаб қолган.
КИТОБДОРИ ХОС	нодшоҳ ва хон кутубхонасининг бош- лиги.
КОТ	Хоразмнинг қадимий пойтахти. Ҳозирги Беруний шаҳри атрофида жойлашган.
КОНИГИЛ	Синх об (Оби раҳмат) бўйидаги кенг, кукаламзор ва хушхаво жой. Кенглиги тахминан 2 км.
КОШҒАР	шарқий Туркистоннинг катта ўлкалари- дан; шимолда Мўғулстон, шарқда Хитой, жанубда Тибат (Тибет), Биллуристон ва Бадахшон, ғарбда эса Фарғона ўлкаси билан чегарадош. Мустаҳкам қалъаси булган. XIII — XIV асрларда Чигатой ўлу- сига қараган.
КОҲМАРД	Ҳазоражот (к.)нинг катта шаҳарларидан, қадимда Бомидига. сўнг XVI — XVII аср- ларда Балх хонлигига қараган, Мовароун- наҳр ва Балхдан Кобулистон ва Хиндис- тонга савдо қарвонлари киш фаслида қўнишча шу ердан ўтган.
КУРДИСТОН	Кичик Осиёда жойлашган ва қисман Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурия таркибига кирган мамлакат.
ҚУРТЛАР	асли ғўрлик бўлиб, аввал Ғўрда, сўнг Хиротда ҳам ҳукм сўрган сулола (XIII — XV). Асосчиси Шамсиддин Муҳаммад (1245 — 1278).
ҚУРУХ (хиндча)	масофа бирлиги. Бир қурух тахм. 2 км. га баробар; 50 қурух — 100 км.
ҚУТВОЛ	қалъа бошлиги.
ҚУЧА	Шарқий Туркистоннинг қадимий шаҳар- ларидан.
ҚЎКЧА ТЕНГИЗ	бу ерда Қора денгиз назарда тутилади.
ҚЎРАҒОН (мўғулча)	хон қўёви. Чингизхон авлодига уйланган шаҳс.
ҚЎРИНИШ	подшоҳ қабули. Қўринишхона — қабулхо- на.
ҚЎЧАБАНД	тасодифий ҳавф-ҳатардан сақланиш учун қўчаши икки томондан беркигиб қўйиш (баррикада).

КЎХИ ҚОФ	афсонавий тоғ; ривоятларга кўра у дунёни қуршаб турар эмини. Баъзан Қофқоз тоғлари ҳам шу ном билан аталади.
КЎХИСТОН	Дашти қабир ва Дашти лут ораллиғида, шимол ва шимол-ғарбдан жануб ва жануби-шарқ сари йўналган тоғлик вилоят. Сербия подшоҳи (1372—1389). Турклар билан 1389 йили Косово майдони (Сербия)да бўлган урушда ҳалок бўлган.
ЛААЗАР	Бадахшон лаъли; тўқ қизил ёқут. Лаъл қонлари Бадахшонда VII—VIII асрлардан очилган.
ЛАЪЛИ БАДАХШОН	мовий (зангори) ранг.
ЛОЖУВАРД ЛОҲУР	Шимолий Ҳиндистон шаҳарларидан; Панжоб вилоятининг марказий шаҳри. Жилам дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Ҳозирда Покистон Ислом республикасининг йирик шаҳарларидан бири.
ЛУРИСТОН	Эроннинг ғарбий вилоятларидан. Ироқи араб билан чегарада. Икки қисмга: Катта Лур (унинг шимолий тарафида) ва Кичик Лур (шарқи-жанубий тарафи)га бўлинган.
МАВҚАБ	улуғ кишилар (хонлар, подшоҳлар) ёнида дабдаба билан боровчи мулозимлар гуруҳи.
МАВОЛИЙ	бирор нарсага эгаллик қилувчилар; мадрасада турувчилар.
МАВРУСИЙ	мерос мулк.
МАДИНАТ АР-РИЖОЛ	эрлар шаҳри, ўрта асрларда Термизга берилган фахрий ном.
МАДОИН	Ироқи арабда, Фрот дарёси бўйида жойлашган ўрта аср шаҳари.
МАҚРОН	Эроннинг жануби-шарқида, денгиз бўйида жойлашган вилоят. Қирмон билан чегарадош. Бош шаҳри Қаж. Ҳозир Балужистонга қарайди.
МАЛАТИЯ	Рум шаҳарлари ва вилоятлари жумласига қиради. Фрот дарёсининг юқори оқимида жойлашган.
МАЛИК АЗ-ЗОҲИР САЙФИДДИН БАРҚУҚ	Миср ва Шомни 1250—1517 йиллар орасида идора қилган Мамлуклар сулоласига мансуб ҳукмдор (1382—1389; 1390—1399). Мамлуклар келиб чиқиш жиҳатидан қул бўлганлар.

МАЛИК ГИЕСИДДИН	— кurtлар (к.) сулоласидан. Отаси Муизуддин Хусайдан кейин Хиротда подшоҳлик қилган (1370—1381).
МАЛИК ХУСАЙН ҚАРТ МАЛЛУХОН	— кurtлар сулоласига мансуб подшоҳ (1331—1370) — Дехли подшоси Султон Махмудхоннинг яқин одами. Давлат асосан катта нуфузга эга бўлган шу одамнинг қўлида бўлган.
МАМЛУК	— аслида қул бўлиб, шарқ ҳукмдорлари (Сомонийлар, Салжуклар, араб халифалари ва б. к.) улардан ҳарбий ишда фойдаланганлар. Аста-секин улар йирик ҳарбий номояндаларга айланганлар. Сомонийлар ва Салжукийларнинг асосий ҳарбий бошликлари ана шу ҳарбий қўллардан чиққан. 1250—1517 йиллари Миср билан Шомни идора қилган Баҳрийлар сулоласи ҳам ана шу мамлуклардан чиққан. Амир Темур Малик аз-Зохир Сайфиддин Барқуқни таги паст деб аташининг сабаби ҳам шундан. Чингизий; 1251—1260 йилларда Мўғулистон ва Шимолий Хитой устидан ҳукм юргизган олий ҳукмдор.
МАНГУ ҚООН	— ичига тош солиб отадиган мослама, уруш қуроли, палахмон.
МАНЖАНИК	— тўғриси Аккерман. Днестр бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Одесса вилоятининг Белгород-Днестровский шаҳри ўрнида бўлган.
МАНКЕРМАН	— тўғриси Аккерман. Днестр бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Одесса вилоятининг Белгород-Днестровский шаҳри ўрнида бўлган.
МАНН	— ўрта асрларда амалда бўлган оғирлик ўлчови, бир манн тахминан 23,6 кг. га тенг бўлган.
МАНҒЛАЙ (мангултон) МАРВ	— қушнинг марказий қисми олдидан борувчи махсус бўлима. — Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан. Тарихий китобларда қўпинча Марви шоҳи-жаҳон аталган. Харобалари Туркменистоннинг Байрамали темир йўл бекати яқинида ётибди.
МАРВАРРУД	— Мурғоб дарёси бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Боломурғоб ўрнида бўлган.
МАРОҒА	— Эрон Озарбайжонининг қадимий шаҳарларидан. Табризнинг жанубида. Урмия қўлининг қўнчиқош тарафида жойлашган.

МАРУЧОК	— Мурғоб дарёсининг юкори кисмида ўрнашган ўрта аср шаҳри.
МАРҒУЗОР	— утлок, ут ва сувга мўл жой.
МАРҲАЛА	— манзил, тухташ жойи. бир кунлик йўл.
МАСНАД	— юксак ўрин, суянчик, тахт.
МАШҲАД	— Хуросоннинг йирик ва мукаддас шаҳарларидан. Тусдан 4 фарсах нарида жойлашган. У шиаларнинг саккизинчи имоми Али ибн Мусо ар-Ризо мазори енида, қадимги Санабод кишлоғи ўрнида қурилган.
МАҲД УЛЕ	— баланд бешик, энг олий кажава. Подшоҳларнинг катта хотинига бериладиган фахрий унвон.
МАҲМУД ИБН ВАЛИ	— XVII асрда утган балхлик йирик қомусий олим. У тарих, география, илми жавохир, наботот ва бошқа илмларни ўз ичига олган «Баҳр ул-асрор» («Сирлар денгизи») асари билан машҳур.
МАҲРАМИ АСРОР	— сирдош; подшоҳ ва хонларнинг яқин, ишонган одами.
МЕҲТАР	— улуг, катта, подшоҳ (хон)га тегишли бирон муассаса ёки қорхона бошлиғи (меҳтари қорхона, меҳтари кутубхона, меҳтари тушакхона ва ҳ.к.).
МИЕНКОЛ	— Самарқанднинг жануби-ғарбий тарафида, Зарафшоннинг ўрта оқимида, унинг irmоклари бўлмиш Оқдарё ва Қорадарё оралиғида жойлашган вилоят; узунлиги қарийб 100 км. бўлган.
МИЛКАТ ОҒО	— Хизр хўжа ўғлоннинг кизи, дастлаб Умаршайх мирзонинг никоҳида бўлган ва ундан икки ўғил (мирзо Искандар, мирзо Бойқаро) қўрган. Унинг ҳалокатидан (1394 й.) кейин ҳазрат соҳибқироннинг хоҳиши билан Шохрух мирзонинг никоҳига ўтган. Ундан бир ўғил қўрган — исми мирзо Суюргатмиш. 1440 йилнинг октябрида вафот этган ва Балхда ўзи қурдирган мадраса ховлисига дафн этилган.
МИСҚОЛ	— оғирлиги 4,8 гр. га тенг оғирлик ўлчови; шу вазндаги олтин танга.
МИҲОФФА (МАҲОВА)	— улуг кишилар (подшоҳ, хон ва қўпинча уларнинг хотинлари) тушиб юрадиган кажава; тахти равон.

МОЗАНДАРОН	Эроннинг Касбий деҳқизи бўйидаги қатъи тоғларидан бири
МОЛҲУ ЖИХОТ	нақд пул ва маҳсулот билан талабидан солиқ
МОЛҲУ ОМОН	урғида мағлуб бўлган тараф халқидан ғолиб томон фойдасига ундириладиган маҳсулот; ушнун
МОРАНД	Озарбайжон шаҳарларидан. Табризнинг ғарби-шимолий тарафида. Урмия кули атрофида жойлашган.
МОРАНД, СОЛМОС, УРМИЯ, УШНУН	Жанубий Озарбайжонда; Урмия кули атрофида жойлашган шаҳарлар. Ушния — Урмиянинг жанубий, Солмос Урмиянинг шимол тарафида жойлашган. Буларнинг ҳаммаси XIII асрда мўғуллар тарафидан vayрон этилиб, XIV асрда қайта тикланган.
МОРДИН	ал Жазира вилоятига қарашли йирик шаҳар ва мустаҳкам қалъа. Диёрбакрнинг ғарби-шимолий тарафида, Туркия-Сурия чегарасида жойлашган.
МОХОН	Ҳозирги Мари (Туркменистон) ўрнида бўлган қишлоқ. Қадимда Мохувон аталган.
МУБАШШИР	подшоҳ ва хонларнинг фармон, мактуб ва бошқа ёзишмаларини ўлка ва вилоятларга етказиб турадиган мансабдор.
МУЗАФФАРИЙЛАР	XIV асрда жанубий Эронни идора қилган маҳаллий сулола (1314—1393). Асосчиси Шарафиддин ал-Музаффар элхон. Ҳозирхон даврида ҳа зорабегви лавозимида турган ва Язд ёнидаги Майбод шаҳарчасига ҳоким бўлган. Унинг Муборизиддин Мухаммад Язд ҳокими бўлган
МУЗОФОТ	алоқадор, нисбатли, қўшилган, тикланган; бирон шаҳар ёки вилоятга тегишли ерлар.
МУНИЗУДДИН ХУСАЙН	қуртлар сулоласидан. Хирот ҳокими (1331—1370)
МУЛҶАР	қамал пайтида ҳар бир амирга беркирилган ер (яна қ. мурҷал)
МУЛҶОН	Шимолий Ҳиндистоннинг қадимии шаҳарларидан (мил. ав. IV асрда бунёд этилган). Жилам дарёсининг қўйи оқимида жойлашган. Ҳозир Покистон Ислом Республикасига қарайди

МУЛУКИ ТАВОИФ	— маҳаллий сулолалар, масалан, халифалик-ка номигагина қарим бўлган маҳаллий ҳукмдорлар: Гохирийлар, Саффорийлар ва Сомонийлар шу ном билан юритилган.
МУНК	— Хутталонда Кичик сурхоб бўйида, Балжун ўрнида жойлашган шаҳар. Харобалари ҳозирга Хаволанг атрофида.
МУНЪАҚИД МУНШИЙ	— аҳду-паймон билан боғланган. — ёзувчи, котиб. Дабир ва котиб деб ҳам аталган.
МУНШИЙИ ХОС МУРАССАЪ	— подшоҳ, хоннинг шахсий котиби. — қимматли тошлар билан безатилган қилич, камар, тахт, хон ва б. қ.
МУРЧИЛ	— ҳар бир қўшин учун белгилаб берилган ер. У ердан қалъа буржлари ва дарвозаларига қараб ер остидан ура қазиб берилган.
МУСОИДА МУСТАВФИЙ	— ёрдам бериш, қумақлашиш, рухсат бериш. — подшоҳлик ва хонликда молия (қиримчиқим) ишларини идора қилувчи мансабдор.
МУСТАВФИЙ УЛ- МАМОЛИК МУСТАҲИК МУТАВАЛЛИ	— ўрта асрларда подшоҳ, хон молия маҳкамасининг (девори) бошлиғи. — лойик, ҳақли, муҳтож. — масжид, мадраса ва мазоратларга қилинган вақфни бошқарувчи диний мансабдор. Унга вақфдан келадиган даромаднинг 10 фоизи маош сифатида берилган.
МУТАХҲАР	— тоза, пок, покиза, тозаланган, покизаланган.
МУФСИД МУҲАҚҚИК МУШРИФ МУҲАДДИС	— фиск-фасодчи, бузуқи. — таҳқиқловчи, ҳақиқатни аниқловчи. — юқоридан кўрувчи, давлат назоратчиси. — ҳадисни тушунириб берувчи, ҳадис олими.
МУХАНДИС	— хандаса (геометрия) илмини яхши билган одам, биноларнинг тарҳини (режасини) тузувчи, инженер.
МУҲОСИЛ МУҲТАСИБ	— ҳосил этувчи, тоовон йиғувчи. — мусулмонлар тарафидан шариат қонун-қоидаларининг бажарилишини, шунингдек, бозор-учарда тош-тароғу ва нарх-навони назорат қилиб турувчи мансабдор. XII—XIV асрларда раис аталган.
МУСМУЛ	— а.т. Жазира вилоятининг маркази шаҳри

МЎТЕЪ ВА МУНКОД МЎЎУЛИСТОН	— итоат этувчи. — 1348 йили дуглот амири Пулодчи ва Чигатой Туғлуқ Темур (1348—1363) асос солган феодал давлат. Унга Кошғар, Еттисув ва Иртиш дарёларидан Тангри тоқча (қ.) ва Борқулдан Фарғона худудларигача бўлган ерлар қараган.
МУҚАРНАС	— устунлари кетма-кет уймалик, чўққисини кубба шаклида ишлаб зийнатланган бино ёки унинг гўмбози.
НАВҚАР	— дўст, уртоқ, хон ва амирларнинг хос йиғинлари.
НАЖЖОР	— дурадгор.
НАНГАРХАР	— Қобул туманларидан бири; унинг кунчиқиш тарафида жойлашган.
НОФАРЖОМ	— кети яхши тугамаган, натижасиз иш, тadbир.
НАФТ АНДОЗ	— нефтни ёндириб отувчи, камалдаги қалъага нефт отувчи махсус қуритма, ҳарбий қурол.
НАХИЧЕВОН	— Аракс дарёсининг шимолий тарафидаги Озарбайжон шаҳри ва шу номли вилоят маркази.
НАҚБ	— тешик, уруш ва қамал пайтида ер остидан қалъа сари қазиладиган лаҳим.
НАҚБЧИ	— лаҳим қазувчи.
НАҚИБ	— қушиннинг тузлиши ва уни қурол-ярoқ ва бошқа анжомлар билан таъминлаш масалалари билан шўғулланувчи олий мансабдор. Нақиб саййидлар орасидан сайлаб олинган.
НЕҚУБАНДАЛИК	— яхши хизмат қилиш, садоқатлилик.
НИКУДОРИЙЛАР	— Марказий Афғонистонда XIII—XIV асрларда истикомат қилган турк-мўғул қавми. Аввалда Чигатой Никудорга эл бўлганликлари сабабли шу ном билан аталганлар.
НИСИБИН	— ал-Жазиранинг муҳим шаҳарларидан, Хирқас дарёси бўйида (Юқори Месопотомия), Мусулдан Шомга олиб боровчи йул устида жойлашган шаҳар.
НИСО	— Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан; ҳаробалари ҳозирги Ашгабад шаҳрининг жануби-ғарбий тарафида, ундан 18 км. масофада.

НИСОР	— сочки; учрашганда подшоҳ, хонлар ва султонларнинг бошидан сочиладиган тагга.
НИШОНПҲР	— Эроннинг қадимий ва йирик шаҳарларидан, мамлакатнинг шимоли-шарқида жойлашган. IX—XIII асрларда Хуросоннинг бош шаҳри. Уч марта (1153 йили ўғузлар, 1221 йили мўғуллар тарафидан ва 1280 йили зилзила оқибатида) харобаликка юз тутган ва яна қайтадан тикланган. Янги Нишонпур эскисининг ғарбий тарафида бино қилинган.
НОВҚА	— Самарқанд вилояти Ғаллаорол туманига қарашли Ўснат қишлоғи ёнида, унинг кун чиқиш тарафида урнашган оромбахш манзилгоҳ; зиёратгоҳ.
НОҒОРА ВА БАЙРОҚ	— ҳокимият рамзи; уни бирон авлиё ёки ҳукмдор қўлидан олган киши маълум мамлакат ҳукмдори деб тан олинади.
НУЗҲАТ ОЙИН	— кўнгил очишга монанд.
НУСРАТҚАРИН	— ғалабага муяссар бўлган.
НУШИРВОНИ ОДИЛ	— Сосоний подшоҳларидан Хусрав Парвез (531—579). Доно ва адолатпарварлиги сабабли шу ном билан шуҳрат топган.
НУЁН	— мўғул кўчманчи феодалларига, хусусан кўшин тенасида турган вакилларига берилган унвон.
ОБИВАРД	— Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан; харобалари Туркменистоннинг Қаҳқа темир йул бекати атрофида.
ОБИ ТУРК	— Чирчик дарёсининг ўрта асрлардаги номларидан. Оби парак деб ҳам аталган.
ОВУЛ	— кўчманчиларнинг қишлоқ манзилгоҳи.
ОДАМ АТО	— «Баҳр ул-асрор» муаллифи Маҳмуд ибн Валлийн қўрсатишича, бу зиёратгоҳ Сағрандиб (Силон) оролида жойлашган.
ЗИЕРАТГОҲИ	—
ОЙДИН ВИЛОЯТИ	— Ўрта ер денгизи бўйида, Измирнинг шарқи жанубидаги вилоят.
ОЙДИН ҚАЛЪАСИ	— Ойдин вилоятининг марказий шаҳри.
ОЛИ УСМОН	— Онадули, Болқон ярим ороли ва араб мамлакатларини 1281—1324 й. идора қилган Ўсмоний сулоласи. Асосчиси Ўсмон I ибн Эртуғрил (1281—1324).

ОЛМАЛИК	— Чу воҳасида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Ўз замонида Чигатой улусининг пойтахти бўлган. XV аср охирида калмоқлар хуружи оқибатида вайрон бўлган.
ОЛ-ТАМҒА	— кизил муҳр. Подшоҳ ва хонларнинг шахсий муҳри бўлиб, факат энг муҳим ҳужжатларга босилган.
ОЛАЧУҚ	— чайла.
ОМИЛ	олик-солик йиғувчи мансабдор. Муставфийга (к) бўйсунган.
ОМОНАТ	— голиб ёки ҳукмрон томон мағлуб ёки итоатдаги мамлакатда ўз таъсир-эътиборини сақлаш мақсадида подшоси (хон)нинг фарзандларидан бирини олиб кетиб гаров сифатида тутган. Бу ерда шу тартиб-қоида назарда тутилади.
ОМУЛ	— Табаристоннинг бош шаҳарларидан. Хозирги Чоржўй ўрнида бўлган шаҳар ҳам шундай ном билан аталган.
ОСМОН ЎҒЛИ	— қадимда Хитой императорлари бутун дунёга даъвогарлик қилиб, ўзларини шундай атаганлар.
ОТАЛИК	— шахзодаларнинг яқин маслаҳатчиси. Улар балоғатга еткунларига қадар улусларини бошқарганлар. Оталиклар бообрў ва муътабар амирлар ичидан сайлаб олинган.
ОШЛИФ	— ҳарбий юришлар пайтида лашкарнинг эҳтиёжи учун аҳолидан тўпланган дон-дун, озиқ-овқат.
ОҚ ШАҲАР	— Рум (Туркия)нинг унча катта бўлмаган, лекин эътиборли шаҳарларидан.
ОҚ УЙЛИК	— бўйсундирилган мамлакат халқининг бир қисmini бошқа юртларга кўчирма қилиш; кўчирма қилинган киши.
ОҚ ҚҰЮНЛУ ТУРҚМАНЛАР	— 1378—1508 йиллари Диёрбакр, Онадўли ва Жанубий Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Оқ қўюнулар сулоласига табаа бўлган туркманлар. Бу давлатга Қора юлук Усмон (Қора Усмон) асос солган (1378—1435).
ОҚ ЎРДА	— Жўчи улусининг сул қаноти. Таркибига Сирдарё хавзаси ва Орол денгизидан шарқи-шимолга қараб чўзилган, Ишим ва Сариксув дарёларигача бўлган ерлар қирган. Пойтахти Сиғноқ шаҳри.

ПАНЖДЕХ	— Мурғоб дарёсининг юкори окимида Афғонистоннинг ғарби-шимолида жойлашган ўрта аср шаҳри.
ПАРВОНАЧИ	— подшоҳ (хон)нинг амр-фармонларини маҳаллий ҳукмдорларга етказишга масъул бўлган мансабдор.
ПАНЖШИР	Ҳиндикушнинг жанубий тарафида жойлашган водий ва вилоят.
РУМ	— Қадимги Византиянинг урта асрлардаги номи; Туркия.
РУСТАМДОР	— Мозандаронда, Сафедруд дарёсининг irmoғи Шаҳруд бўйида жойлашган қадимий шаҳар.
РУСТАҚ	— теварак-атрофи мустаҳкамланган катта қишлоқ.
РУҲО	— Рум шаҳарларидан; ал-Жазиранинг шимолида, Дибрбакрдан тахминан 190 км. масофада жойлашган.
САБЗАВОР	— Хуросон шаҳарларидан; Нишопурнинг ғарбий тарафида, ундан Райга олиб борадиган йўл устида жойлашган.
САБРОН	— Сирдарёнинг ўнг тарафида, Ясси ёнида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Мустаҳкамланган қалъаси бўлган.
САДАЖОТ	— юз кишилиқ ҳарбий бўлинма, аҳолиси тахминан юз хонадон атрофида бўлган тоғ олди қишлоғи.
САДОҚ	— тирдон (ўқдон).
САДР	— бошлиқ, раис; вақфга тушган ер-сув ва бошқа мулкдан келадиган фойдани назорат қилиб боровчи диний мансабдор.
САЙЙИД БАРАКА	— Андхудлик машҳур саййид; Амир Темурнинг пирларидан; 1370 йилдан Амир Темур билан бирга бўлган. 1404 йили, етти йиллик уруш пайтида, Қорабоғда вафот этган. Аввал юрти Андхудда дафн этилган. 1409 йили Шохрух мирзонинг амри билан хоки Самаркандга келтирилиб, Ғури Амир макбарасига, ҳазрат соҳибқироннинг бош тарафига дафн этилган.
САЙЙИД БУРҲОНИДДИН ҚИЛИЧ	— Фарғона Ўзгандидан бўлган машҳур саййид шайх. У Қорахоний Буграҳон Абу Али ал-Ҳасан ибн Сулаймон (1059—1075)га замондош бўлган.

САЙИД МИР ША-РИФ ЖУРЖОНИЙ	Шерозлик машхур файласуф; фикх, фалкиёт илмларини яхши билган олим. 1330 йили Журжонда туғилган. Аввал Шерозда мударрислик қилган. 1388 йили Амир Темурнинг таклифи билан Самарқандга келган ва у ердаги дорушифода ўз фаолиятини давом эттирган. Ҳазрат соҳибқироннинг вафотидан кейин Шерозга қайтиб борган ва 1414 йили ўша ерда вафот қилган.
САЙРАМ	Ўрта Осиёнинг қадимий ва ҳар жиҳатдан бой шаҳарларидан бири; Сайрамсой ва Тувалак сойлари оралиғида ўринлашган. Исфижоб номи билан ҳам машхур.
САЙРОБ	Темир қопуғнинг (қ.) жанубий тарафида; Шерободга борадиган йўл устида, ундан тахминан 25 км. масофада жойлашган хушманзара қишлоқ.
САЙФИДДИН БАРҚУҚ САЙФИДДИН БОҲАРЗИЙ (1190—1261)	Мамлуклар сулоласидан чиққан Миср ва Шом султони (1382—1390). бухоролик (Фатҳобод қишлоғидан) йирик шайх. Мугуллар истибдодига қарши курашиб, халқ ўртасида зўр обрў-эътибор қозонган.
САМАРҚАНД СЎҒДИ	Ерайлоқдан (қ.) то Бухорогача қўзилган мевазор ва экинзорлар билан қопланган ерлар.
САМУР ДАРЕСИ	Қавказдаги Терек дарёси. У мусулмон манбаларида шундай аталган.
САНҒИ СУРОХ	Тешиқ тош. Балх билан Ҳирот йўлида жойлашган манзилгоҳ.
САРАНДИБ	Силон (Цейлон) оролининг мусулмон манбаларида келтирилган номи.
НАРРАНДА ВА ДАРРАНДА ПЕШКАШ	учувчи (паррон) ва йиртқич (даррон) маҳлуклар, яъни қушлар ва ҳайвонлар. подшоҳлар, хонлар, султонлар ва уларнинг хотин-болаларига қилинадиган махсус тортиқ.
ПЕШОВАР	Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий тарафидаги йирик шаҳар. 1947 йилдан бери Покистонга қарайди; Афғонистон билан чегарадош.
ПОДШОҲ ШАРҒ	Франция қироли Шарл VI Валуа (1380—1422).

ПОРСИН ДАШТИ	— аник ўринини белгилаб бўлмади. Воқеалар тафсилотига қараганда, Сирдарёнинг сўл соҳилида бўлган.
ПУЛИ САНГИН	— Ҳисор вилоятида, Сурхоб (Қизилсув) дарёсининг сўл irmoғи Оби хингов устига қурилган тош қуприк.
РАБОТ	— қарвон ва йўловчилар қўниб ўтадиган манзилгоҳ; йўл устидаги қарвонсарой.
РАИЯТ	— солиқ тўловчи аҳоли; қора халқ.
РАЪД АНДОЗ	— ўт отувчи мослама; ҳарб қуроли.
РАФЪИ МАКОН	— юксак ўринли, юқори даражали.
РИШВАТ	— пора-шилға.
РОДГОН	— Машиҳаднинг шимоли-ғарбий тарафидаги Ҳўросон шаҳарларидан.
РОС АЛ-АЙН	— Туркиянинг жанубида ўрнашган қадимий шаҳар; ширин чашмалари туфайли шу ном билан аталган.
РУБЪИ МАСКУН	— дунёнинг инсон истиқомат қилиб турган тўртдан бир, яъни қуруқ қисми.
САРАХС	— Амударёнинг сўл қирғоғида, Марвга туташ вилоят ва шаҳар номи. Тажаи дарёсининг ўрта оқимида, Эрон билан Туркманистон чегарасида жойлашган.
САРДОБА	— қарвон нуқтарига қурилган усти ёшик чуқур ҳовуз.
САРИПУЛ	— Шимолий Афғонистондаги қадимги Ҳўз-җон вилоятининг XVI – XVIII асрлардаги номи. XVI – XVIII асрларда Балх хонлигига қараган.
САРИ ШУМОР	— жон бошидан олинадиган солиқ; жон солиғи.
САРҚУБ	— қалъа рубарўсига тупроқ ва тошдан баланд қилиб ўйилган сунъий тепалик. У жангши ва қалъа ичини қузатиш учун хизмат қилган.
САРОПАРДА	— сарой пардаси; катта парда. Подшоҳ ва хон қодири ичига тутиладиган парда. У «қўринишхона»ни «хонайи ҳос»дан ажратиб турган.
САҲҲОФ	— муқовасоз уста.
СЕИСТОН	— Эрон билан Афғонистон орасида жойлашган қадимий мамлакат. Унинг бир қисми Эронга, иккинчи қисми Афғонистонга қараган. Қадимда Дрангиана деб аталган.

СЕМНОН	— Райининг кунчикиш тарафида, Бастомга борадиган йўл устида жойлашган шаҳар. Семнондан Бастомгача ярим кунлик йўл.
СИВОС	— Кичик Осиё (Туркия)нинг йирик қалъа шаҳарларидан. Султония — Табриз — Кўния йўли устида. Қизил йрмоқ дарёси хавзасида жойлашган.
СИГИЗМУНД	— асл исми Жигмунд Люксембург — Венгрия қироли (1387—1437).
СИДРАТ УЛ-МИНТАХО	— мусулмонлар эътиқодича, Еттинчи осмонда ўсадиган бир ноёб дарахт номи.
СИҲПҲУШЛАР	— Қатғур халқи; гайридин бўлгани учун мусулмон манбаларида бу мамлакат кўпинча Қофирисгон, аҳолиси эса сиҳпҳушлар (қўзи қоралар) деб аталган.
СИНД ДАРЕСИ	— Ҳиндистон (Нокистон)нинг шимолидаги азим дарё.
СИНД ВИЛОЯТИ	— қуйи Индада жойлашган қадимий вилоят. Синд вилоятига Пешовар, Жалолобод ва Мултон шаҳарлари қараган.
СИПҲР ГАРДУНИ	— айланувчи осмон.
СИРЖОН	— шу номли вилоят маркази; Форс билан чегарадош. Харобалари (Қалъайи санг) Сандободнинг кўнботиш тарафида, ундан қарийб 5 мил. масофада ётибди.
СИРЖОН ВИЛОЯТИ	— Форс ва Кермон вилоятлари орасидаги қадимий ўлка.
СИҲНОК (СУНОК ҚУРҲОН)	— Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. XIV — XV асрларда Ок Ўрда, сўнг кўчманчи ўзбеклар давлатининг (1428—1468) пойтахти бўлган. Харобалари Туман ариқ темир йўл бекатининг шимол тарафида, ундан 18 км. масофада жойлашган.
СОВА	— Эрон шаҳарларидан; Техроннинг гарби-жанубий тарафида, ундан тахминан 120 км. масофада жойлашган.
СОВУРИН	— подшоҳ ва хонлар вилоят ва шаҳарлардан ўтаётганларида аҳолидан тўплаб қилинадиган низоом.
СОЛИ САРОЙ	— Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳарча. Сўнгги Чингачой ҳукмдорларидан амир Хумаро Қазағанининг асосий қароргоҳи. Ҳозирда Сурхондарё вилоятига қарашли Сарой қишлоғи.

СОЛИХ	яхши ишлар қилувчи эр киши; туғри одам.
СОЛИҲА	яхши ишлар қилувчи аёл киши; туғри аёл.
СОМУ НАРИМОН	Фирдавси «Шохнома»си қахрамонларидан, сенетовлик саркаралар. Пендодийлардан Фаридун ва Минучехрнинг замондошлари
СОНСИЗ	Амир Темурнинг минг кишилик шахсий қушини.
СОРИ	Табаристоннинг бош шаҳри; Тажан дареси бўйида, Каспий денгизидан уч фарсах масофада жойлашган.
СОҒАРЖ	— Самарканднинг гарби-шимолий тарафиди, Иштихон ёнида, Самарканддан 5 фарсах масофада ўрнашган шаҳарча Шу номли туман маркази.
СОҲИБ ИХТИЕР	— давлат ишларини ўз қўлида тутиб турган шахс; амир ул-умаро (қ.)
СОҲИБҚИРОН	— икки шарофатли сайёра бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган одам. Масалан, ривоятларга қараганда, Амир Темур икки шарофатли сайёра: Зухро (Венера) ва Муштарий (Юпитер) сайёралари бир-бирларига яқинлашган вақтда туғилган экан. Унинг соҳибқирон аталиши ҳам шундан. Бу сўзнинг асл маъноси «бахтиёр подшоҳ», «қудратли подшоҳ» демакдир.
СУЛТОН АҲМАД ЖАЛОЙИР	— 1336—1432 йиллари Ироқ, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукмронлик қилган Жалойирия сулоласидан (қ.) чиққан ҳукмдор (1382—1401, 1403—1410). Собиқ иттифокчиси Қора кўюндўлар сартори Қора Юсуф билан бўлган урушда 1410 йили ўлдирилган.
СУЛТОН МАҲМУДХОН	Чингиз хонларидан (1388—1402); Қуғирчок хон.
СУЛТОН МАҲМУДШОҲ	— Хиндистонни 1320—1399 йиллари идора қилган Туғлукийлар сулоласига мансуб Султон Маҳмудшоҳ II (1393—1399)
СУЛТОН МАҲМУД ҒАЗНАВИЙ	Ғазнавийлар сулоласидан чиққан учинчи ҳукмдор (998—1030). Хоразм, Эрон ва бир неча бор Хиндистон устига қилган босқинчилик юришлари билан шухрат тонган.

- СУЛТОНИЯ** — Эрон Озарбайжонни шаҳарларидан. Халокуйилар давлатининг Табриздан кейинги пойтахти. Арғунхон (1284—1291) ва Қайхотухон (1291—1295) замонида қурилган. Абхор билан Занжон ўртасида жойлашган.
- СУЛТОН УЛ-ОРИФИН** — Орифлар султони, машҳур шайх ва атоқли шоир хожа Аҳмад Ясавий (1105—1166) га берилган фахрий номлардан.
- СУРАЙЁ** — Ҳулқар юлдузи. Абу Райхон Берунийнинг сўзларига қараганда, у ойнинг учинчи манзили бўлиб, олти юлдузнинг жамъидан иборат бўлган. Мунажжимлар Сурайёни кишига бахт-саодат келтирувчи юлдуз сифатида таъриф этадилар.
- СУРОН** — жанг олдида қилинадиган жанговар чакirik.
- СУЮРҒОЛ** — инъом, совға. Амирлар, шахзодалар, йирик мансабдорлар ва кўзга кўринган шоирларга, шунингдек, йирик мусулмон руҳониларига тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари эвазига хон ва подшоҳлар тарафидан қилинадиган турли-туман инъом: ер-сўв, ўлик мол, кийим-кечак, наслдор отлар ва ҳ.к.
- СУЮРҒАМИШ** — подшоҳ (хон) нинг махсус сийлашларига мушарраф бўлиш.
- СУҚУРЛОТ** — тоза жундан тўқилган юпка нозик мато.
- СУҒУВИ КАЛОН** — Самарқанднинг кун чиқиш тарафида, Кўхак атрофида жойлашган обод ерларни ўз ичига олган туман.
- ТАБАРЗИН** — урушда қўлланиладиган дастаси узун ойболта.
- ТАБИБ УЛ-АТИББО** — табиблар табиби; бош табиб.
- ТАБОРАК** — Райннинг шимолидаги мустаҳкам қалъа.
- ТАБРИЗ (ТАВРИЗ)** — Эрон Озарбайжони шаҳарларидан. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида (1256—1353) Султония билан бирга Халокуйилар давлатининг пойтахти ҳисобланган.
- ТАВОЗЕЪ** — бошқадан ўзини тубанроқ тутиш; адаблилик.

ТАВОЧИ

- урта аср феодал давлатларидаги нуфузли мансабдор Зиммасига вилоятларга бориб лашкар йиғиш, харбий юриш пайтида қўшинларнинг тўхташ ўрнини белгилаш, қўшинни кўрикка хозирлаш, хавфхатар юз берганда, теварак-атроф халқини қалъа ичкарасига кўчириш ва б. к. вазифалар юклатилган.
- жазо бериш ва қисни.

ТАЪДИ ВА

ТААРРУЗ

ТАЗАРРУЪ

ТАЗХИР ҚАБЗАСИДА

ТАҚАББУР

(МУТАҚАББУР)

ТАКРИТ

- ялиниш, тиз чуқиб ёлвориш.
- забт қўлида.
- гердайган, манманликка берилган одам.
- Дажланинг унг соҳилида, қадимий Самаранинг шимол тарафидаги шаҳар ва қалъа. У Бағдоддан Мусулга бориладиган йўл устида жойлашган.
- мухр; қадим замонларда турк-мўғул халқлари, хусусан кўчманчи қабилалар ўз тамғасига эга бўлган.

ТАМҒА

ТАНА ДЕНГИЗИ

- Азов денгизининг ўрта асрлардаги номи. Тана аталишига бонс Венеция савдогарлари унинг соҳилида қурган Тана деган шаҳарчадандир.

ТАНҒРИ ТОҒ

- Марказий Осиёдаги энг баланд, осмон-улар тоғ тизмалари. Хитойлар уни Тяньшан деб атаганлар. Иккала атаманинг номи бир хил. Шарқдан ғарбга 2450 км. га чузилган. Шимолда Жунгория Олатови ва Ётисув билан, жанубда Фарғона водийси билан чегараланади. Унинг шарқий қисми эса Хитой ҳудудига кириб боради. Сирдарё, Чу, Ила ва Торим дарёлари уша Тангри тоғдан бошланади.

ТАНСУҚОТ

- хонлар, аслзодаларга тортиқ қилинадиган нодир ва қимматбаҳо мол ва буюмлар.

ТАНХО

- лашкар бошликлари ва кичик сарой хизматчилари учун маош сифатида бериладиган илғом. У ер-сув ёки маълум ердан ундириладиган хирожнинг бир қисми бўлиши мумкин.

ТАРАБЗУН

- Кичик Осиёнинг шарқи-шимолӣ тарафида, Қора денгиз соҳилидаги порт-шаҳар.

ТАРКАШ	— садок, гирдон (укдон)
ТАРОБЛУС	Триполи.
ТАРОЗ (ТАЛЮС)	Хозирги Жамбул (Авлиё Ота) ўрнидаги йирик урта аср шаҳри.
ТАРХОН	Ўрта асрларда хизмати сингган амирларга бериладиган имтиёзли унвон. Улар олик-соликдан деярли озод қилинганлар, хон ҳузурига бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлганлар, тўққиз марта жиноят қилмагунча ясоққа тортилмаганлар. Мугуллар, Темур ва Темурийлар даврида амалда бўлган.
ТАСАВВУФ	— «суф» («жун») сузидан олинган. Суфийлар асосан ок жундан тукилган матодан кийим кийганлар, шу сабабдан тарикат етакчилари суфийлар деб аталади. Тасаввуф исломда асосан VIII асрда пайдо бўлган диний-мистик оким.
ТАХТИ ҚОРАЧА (ТАХТИ ҚОРАЧОР)	— Самарқанднинг жануби-шарқида, ундан тахминан 43—45 км. масофада, Шаҳри-сабз — Самарқанд йўли устида жойлашган довон.
ТАШТДОР	— подшоҳ ва хонларнинг қўлига сув қуювчи кичик сарой хизматчиси; офтобачи.
ТАҒОР	— ҳарбий юришлар пайтида қишлоқма-қишлоқ юриб лашкар эҳтиёжи учун аҳолидан тўпланадиган дон-дун.
ТЕМУР ҚОПУҒ	— Дарбанди оҳанин. Темур қаалқа номлари билан ҳам машҳур. Бойсунтоғ (Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти) даги узунлиги 3 км ва эни 20 метр келадиган дара огзига қурилган темир дарвоза.
ТОБУЛ	— Ғарбий Сибирдаги Тобол дарёси, Қозоғистоннинг Кустаной, Русиянинг Қўрғон ва Туман (Тюмен) вилоятлари бўйлаб оқувчи дарё. Ҳавзасининг умумий майдони 426 минг кв. км. Асосий ирмоқлари: Уй, Исет, Тура, Тавда, (сўл тарафда) ва Убағон (ўнг тарафда). Унинг бўйида Лисаковск, Рудний, Кустаной, Қўрғон, Ялуторовск шаҳарлари жойлашган.
ТОБУҒ	— туркий халқлар орасида олий ҳукмдор (подшоҳ, хонлар) олдида тиз чўкиб таъзим бажо келтириш расм-одати; бўйсунуш ва итоат белгиси.

ТОЛКОН	Балх (к.) билан Марварруд (к.) уртасида, йўл устида, Форёб яқинида ўрнашган мустахкам қалъа.
ТОНМАЧИ	мўғуллар ҳукмронлиги остидаги вилоят ва мамлакатларда ҳарбий бошлик. Русларнинг воеводасига тўғри келади.
ТОТҚАНД	Каттакўрғон билан Хатирчи уртасида жойлашган қадимий шаҳарча.
ТОХАРИСТОН	Амударёнинг юқори оқимида, унинг ҳар иккала тарафида ўринлашган қадимий вилоят.
ГОШ АРРОДА	ғилдиракка ўрнатилган тош отувчи мослама. Қамал жанглари вақтида ишлатилган.
ТОКИ ЗАРГАРОН	гумбазли заргарлар растаси.
ТУЛКИЧИ ВА САЙҚАНЧИ	ўрта асрларда Балх хонлигининг жанубий тарафида, тоғлик Қоҳмард вилоятида истикомат қилган турк-мўғул қабилалари.
ТУМАНОТ	туман (10.000) нинг кўплиги; сон-саноксиз лашкар маъносиди.
ТУРА	одам бўйига мослаштириб ясалган махсус қалқон бўлиб, сипоҳийлар у билан ўзини тўсиб душман ўқидан ҳимояланганлар.
ТУРКИСТОН	(к.) манн.
БОТМОНИ	
ТУРШИЗ	Кўҳистонга қарашли шаҳар; Нишопурнинг жанубий тарафида жойлашган. Султонобод номи билан ҳам машҳур бўлган.
ТУС	Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан, вилоят маркази. Унга Нукон ва Табарак шаҳарлари қараган.
ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН	Чиғатой; Мўғулистон (к.) хони (1348—1363).
ТУҒРО	подшоҳ ва хонларнинг ёрлик ва фармонлари бошида ёзилган ва уларнинг исми шарифлари ҳамда аъмолларини кўрсатувчи махсус ҳарфлардан ташкил топган шифр; монограмма.
ТЎЛҒАМА	муқобил лашкарнинг қанотидан айланиб ўтиб, орқадан зарба бериш тактикаси.
ТЎХТАМИШХОН	Чингизий, 1376—1395 йиллари Олтин Ўрда хони.
ТЎҚҚИЗ-ТЎҚҚИЗ	подшоҳ ва хонларга қилинадиган тортиқ. Ҳар бир нарса (мато, от ва ҳ.к) дан тўққизтадан бўлиши шарт ҳисобланган.

УБУЛИСТОН	— Месопотомиянинг (Ирок) хушманзара ва обод вилоятларидан.
УЗЛАТ	— одамлардан четланиш, танҳоликда ҳаёт кечириш тарзи, кўпроқ суфийларга хос одат.
УКУЛКА	— аскарларга жанг олдида таркатилган махсус совға.
УЛУС	— бирон кавм ёки шахзодаларга берилган ер-сув, мулк ва ўша ерда истикомат қилиб турган халқ.
УЛУФА	— сипоҳийларга ўзи ва оти учун берилган маош, озиқ-овқат, ем-хашак.
УЛУҒ ТОҒ	— Марказий Қозоғистондаги тоғ. Ҳозир у ерда Қарсақсой конлари ишлаб турибди.
УМОҚ (туркийча «уймоқ» дан)	— уруг, қабила.
УРУСХОН	— Чингизий; машҳур Оқ Ўрда хони (1361—1376).
УСТОД, МУАЛЛИМИ СОНИЙ	— улуг қомусий олим Абу Наср Форобий (873—950) га берилган фахрий ном. Машҳур юнон олими Арастудан кейинги иккинчи ҳаким (файласув демокчи).
УҒРУҚ	— подшоҳ, хон ва султонларнинг оила аъзолари ва уларнинг тирикчилик анжомлари ортилган қарвон. Шахзодалар ёки улуг амирлардан бири қўшини билан унга қўриқчилик қилган.
ФАВЖ	— ҳарбий бўлирма.
ФАРРОШ	— подшоҳлар, хонлар ва бошқа феодал ҳукмдорларнинг уй хизматчиси. Масжид ва медресаларни супуриб-сидирувчи кичик хизматкор.
ФАРҚАДОН	— шимолий кутб яқинидаги икки ёруғ юлдуз.
ФАСОД ОЙИН	— бузуки, фитна-фасодга мойил, тартибсизликдан иборат расму одати бор тоифа.
ФАТОРАТ	— ур-йикит, бузилиш.
ФАҒҒУР	— Хитой императори.
ФИРУЗҚЎҲ	— Райнинг шарқи-шимолий тарафида, Дамованд тоғларида жойлашган қалъа ва шаҳар. Қумис билан Мозандарон чегарасида.
ФОРС	— Жанубий Эрон, Форс қултигидаги Эроннинг жануби-ғарбий вилояти.
ФОТИҲ СУЛАЙМОН	— тўғриси, Сулаймон I қонуний; Рум султони (1520—1566).

ХАБАРЧИ

— душман хусусида маълумот олиб келувчи, разведкачи; форсийча қўлёмаларда хабаргирий деб ёзилган.

ХАБУШАН

— Хуросоннинг ўрта аср шаҳарларидан. Родгоннинг шимоли-ғарбий тарафида ўрнашган. Эски Хабушан бузилиб кетган ва янгиси унинг ғарб тарафида, ундан 15 км. масофада қурилган ва Қучан деб аталган.

ХАЗОНАЙИ ОМИРА

— давлат хазинаси.

ХАЗОРАЙИ

— Марказий Афғонистонда XIII асрдан (1260 й. дан) истиқомат қилган турк-мўғул қабиласи.

ХАЛАБ

— Сурия шаҳарларидан. Ўрта ер денгизи бўйидаги порт-шаҳар.

ХАЛИФА МАЪМУН

— Аббосия сулоласидан еттинчи ҳукмдор (813—833). Илм-фан ва маданиятга рағбат бериб, аҳли қаламга ҳомийлик қилган.

ХАНДАК

— ура; душман лашкарини ўтказмаслик мақсадида қалъа теварагига казиб, сув тўлатиб қўйилган кенг ва чуқур зовур; маҳсус мудофаа иншооти.

ХАРВОР

— бир эшак қўтарадиган, тахминан 105—150 кг. оғирликдаги юк.

ХАТИБ

— хутба ўқувчи.

ХАТТИ ИСТИВО

— экватор чизиғи.

ХИЗР МАОЛИЙ

— Хизр ҳислатли.

ХИРМАНД

— Ғурдан бошланиб Сеистонни сероб қилувчи дарё. Ўрта аср жуғрофия олимлари келтирган маълумотларга кўра, дарёнинг узунлиги 60 фарсах (360—420 км.) бўлган.

ХОЖА АЛИ МУАЙЯН

— Хуросон сарбадорларининг сўнгги ҳукмдори (1364—1381).

АТ-ТУСИЙ

— XI асрда ўтган йирик мутасаввуф шоир ва тарикат етакчиси (1166—67 й. вафот топган).

ХОЖА АҲМАД

ЯССАВИЙ

ХОЙ

— Эрон Озарбайжонида; Урмия қўли тева-рагидаги шаҳарлардан бири.

ХОКРЕЗ

— қалъа девори остига ўр қилиб уйилган тупрок мудофаа иншооти.

ХОЛИСА

— давлат даромадлари ва давлат ҳисобидаги ер.

ХОНАҚҶЧ

— қ. оқуйлик.

ХОНАКОХ	дарвешлар, қасбидорлар, шуларидек, «гарини» хурабо ва мискинлар тухтайдиган жой, гарибхона
ХОНБАЛИК	1271-1368 йилларда шимолӣ Хи ойда ҳокимронлик қилган Юань сулоласининг пойтахти; ҳозирги Пекин атрофида бўлган. Қадимий Жунду шаҳри унинг қурилган. Сулолага Хубилай қон (1260-1294) асос солган.
ХОНЗОДА БЕГИМ (Суюнбека)	хоразмлик Ок суфийнинг қизи, Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312-1342) нинг набираси. Ҳазрат соҳибқирон уни тунгич ўғли амирзода Жаҳонгирга олиб берган эди, унинг вафотидан (1376) кейин Хонзода бегимга амирзода Мироншоҳ уйланди.
ХОНСОЛОР	— дастурхон ёзувчи, дастурхончи.
ХУЗИСТОН	— Эроннинг жануби-ғарбий вилояти. Қадимда Сузиана деб аталган.
ХУЗОР	— Насафнинг шарқи-жанубий тарафида, Қарши-Кеш йўли устида жойлашган қадимий қалъа-шаҳар.
ХУЛВОН	— Қурдистон шаҳарларидан; Кирманшоҳ билан Хоникин оралигида; Қасри Ширин харобаларининг шарқий тарафида жойлашган ўрта аср шаҳри.
ХУЛЛА	Бағдод билан Куфа оралигида қадимги Бобил унинг қурилган ўрта аср шаҳри.
ХУЛМ	— Балхнинг шарқий тарафида, ундан уч кунлик масофада жойлашган ўрта аср шаҳри
ХУМИС (грек. Эмеса)	Оси (Орионт) дарёси хавзасидан Шом (Сурия) га қарашли шаҳар.
ХУРОСОН	Бадахшон тоғларидан Дашти кавиргача ва Қорақумдан Хиндикуш тоғларигача бўлган ерларни ўз ичига олган мамлакат
ХУТБА	Жума ва ҳафт намази оқидан, шунингдек, тахтга ўтқизилган янги подшоҳ шарафига қилинадиган диний ваъзхонлик ва панд-насихат. Хутба одатда Жомеъ масжидда ўқилган
ХУТТАЛОН	Панж билан Вахш дарёлари оралигида жойлашган қадимий вилоят, XVI асрда Қўлоб аталган.

ХЎРМУЗ	— Форс қўлтиғида, ҳозирги Бандар Аббоснинг кунчиқиш гарафида ўрнашган муҳим порт-шаҳар; Ҳиндистонни жанубдан Эрон ва бошқа мамлакатлар билан боғланган.
ХЎРМУЗ ВИЛОЯТИ	— Форс қўлтиғи (Эрон) соҳилидаги қадимий вилоят.
ЧАНОХ	— кўшиннинг кичик қанотлари.
ЧОНҒИ (туркийча)	— От устида ўтказиладиган қисқа кенгаш.
ЧАПАР	— кўпинча мудофаа жанглари пайтида зовур ва ўрду олдига тўсиб қўйиладиган майда симдан тўкилган махсус четан.
ЧИЛОБ	— Қирқсув; ҳозирги Челябинск.
ЧИНГИЗХОН	— XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи чорағида ўтган машҳур фотиҳ, саркарда ва давлат арбоби (1155—1227); Мўғул империясининг асосчиси ва биринчи қоони (1206—1227).
ЧИНДОВУЛ (Чигдовул)	— кўшиннинг дум қисми, арьергард.
ЧИНМОЧИН	— ўрта аср шарқ манбалари ва адабиётида Хитой шу ном билан аталган.
ЧИНМОЧИНЛИКЛАР	— хитойликлар. Ўрта асрларда хитойликларни мусулмонлар чинмочинликлар деб аташган.
ЧИНОС	— Сирдарёнинг ўнг тарафида ўрнашган катта қишлоқ.
ЧИР ВА ТУРА	— кўшинлар тўхтаганда ҳарбий лагер (саф) олдига тўсиб қўйиладиган махсус четан тўсик.
ЧИҒАТОЙХОН	— Чингизий; Чигатой улусининг биринчи ҳукмдори (1227—1241).
ЧОВУШ	— Туркияда султон ҳузурига келувчиларнинг арзини эшитиб, сўнг уни султон билан учраштирувчи мансабдор.
ЧОПАВУЛ	— йўл устидаги қишлоқ ва овулларни гузасатдан босқин қилувчи ҳарбий бўлинма.
ЧОПАКДАСТ	— эпчил, чакқон.
ЧОПҒУН	— ҳарбий юришлар пайтида душман тарафнинг йўл устидаги ва қалъа теъарағидаги қишлоқларига уюштириб туриладиган босқин.

ЧОРАЙМОҚ ВА
ХАЗОРА

— Чораймоқлар (Жамшидлар, Фирузкӯҳлар, тойманлар ва хазоралар) XIII асрда Чингизхон билан бирга келиб, асосан Чечакту, Замм, Маймана вилоятларига ўрнашиб қолган турк-мўғул қабилалари. Хазоралар жанубий Туркистон (ҳозирги Шимолий Афғонистон) нинг тоғлиқ районларида XIII асрдан бошлаб истикомат қилган турк-мўғул қавми.

ЧОРЖЎЙ

— Амударёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. Қадимда Омул аталган.

ЧОРИЯК

— Парвондан Истилоф оркали Қобул водийсига ўтадиган йўл устида ўрнашган шаҳарча.

ЧОРТОҚ

— тўрт гушалик тепалик; ҳарбий мақсадларни қўзлаб қурилган.

ЧОҒИР

— май, шароб, кайф берувчи ичимлик.

ЧОҒИРЧИ

— олий мажлисларда меҳмонларга май, ичимлик, шароб қуйиб берувчи махсус хизматкор.

ЧУХРА

— хон ва подшоҳларнинг ихтиёридаги махсус ҳарбий бўлинма жангчиси. Чухраликка зодагон ва ўзига тўқ одамларнинг болалари олинган.

ЧУХРА ОҒАСИ

— хон кўрикчиларининг бошлиғи. Бу ҳарбий қисм хон ва подшоҳ ихтиёрида турадиган махсус қисм бўлиб, унга фақат зодагонлар ва ўзига тўқ одамларнинг фарзандлари олинган.

ЧЎБИ ЯСОҚ

— жиноятчини чўп (хифчин, дарра) билан жазолаш.

ШАБАРТУ

— Ҳиндукушдаги доvonлардан бирининг номи.

ШАБИХУН

— ҳарбий юриш вақтида тунда йўл устидаги, ёки камал пайтида қалъа атрофида турган қўшин устига тусатдан қилинган босқин. У одатда ярим кечада ёки саҳарда ўтказилган.

ШАЙХ АБДОЛ

(Бобо Ҳасан Абдол)

ШАЙХ АБУ ЯЗИД

БАСТОМИЙ (Тайфур

ибн Исо ибн Одам)

— қандаҳорлик машҳур шайх; мазори Арғандоб сойи бўйида жойлашган.

— кўзга кўринган олим ва шоир; «Тайфурия» гарикатининг асосчиси, «Султон ал-Орифин» лақаби билан машҳур; хижрий 261 (875) й. вафот этган.

ШАЙХ АХМАД УВАЙС	— 1336–1432 йиллари Ирок, Курдистон ва Озарбайжон устидан ҳукм юргизган Жалойирия сулоласидан чиққан ҳукмдор Гиёсиддин Шайх Аҳмад (1382–1410).
ШАЙХ ЗАИИДДИН ТАЯБОДИЙ	— Хиротга қарашли Таябод қишлоғидан чиққан машҳур шайх (1389 й. 28 январда вафот этган); Амир Темурнинг пири-муршидларидан. Темур у билан биричи марта 1381 йили учрашган.
ШАЙХ ИБРОҲИМ	— Ширвоншоҳ (1382–1417); Дарбандий сулоласига мансуб бўлиб, Амир Темур давлатини тан олган ва шу йул билан Ширвоннинг мустақиллигини сақлаб қолган.
ШАЙХ МАСЛАХАТ	— шахсини аниқлаб бўлмади. Бобур унинг номини Камол Хўжандий (1318–1390) дан олдин келтирган.
ШАЙХ ХОВАНД ТОҲУР	— тошкентлик машҳур шайх, Шайх Умарнинг ўғли; тахминан хижрий 761 (1359–60) йили вафот этган ва Тошкентда унинг номи билан аталувчи даҳасида (Шайх Хованд Тохур) дафн этилган. Шайх Хованд Тохур ва Термиз саййидлари бир хонадонга мансуб.
ШАЙХУЛИСЛОМ ШАЙХУРРАИС	— мусулмонлар жамоасининг бошлиғи.
	— шайхлар етакчиси, буюк комусий олим Абу Али ибн Синога (қ.) берилган фахрий ном.
ШАТТ АЛ-АРАБ	— Фрот ва Дажланинг кўшилган еридан то Форс кўлтиғигача бўлган ерлар.
ШАТУРПАРИ	— тезюарар туя; тезюарар чопар; подшоҳ ва хонларнинг махсус чопари.
ШАҲРИ БИРУН	— шаҳар ташқариси; шаҳарнинг аркдан ташқаридаги қисми; шаҳристон.
ШАҲРИ ДАРУН	— шаҳарнинг мустанкамланган ичкари қисми; арк. Унда подшоҳ қароргоҳи ва давлат муассасалари жойлашган.
ШЕРОЗ	— Самарқанднинг ғарби-шимолӣ тарафида, ундан тўрт фарсах масофада жойлашган шаҳарча. Амир Темурнинг амри билан эски Бузмажон қишлоғи ўрнида қурилган. Яна бир Шероз жанубий Эронда; Форс вилоятининг маркази.
ШЕРОЗ ТУМАНИ	— Суғуди калондан (қ.) тоққача бўлган ерларни уз ичига олган ер.

ШИБИРҒОН

Жанубий Туркистон (ҳозирги Шимолий Афғонистон)нинг машҳур ва обод шаҳар ва вилоятларидан. Балхнинг ғарб тарафида, Мозори шариф билан Андхуд ўртасида ўрнашган шаҳар. XV — XVI асрларда унга 70 га яқин қишлоқ қараган.

ШИРВОН

- Кура дарёсининг шимолий тарафида, Каспий денгизи соҳилида жойлашган вилоят; маркази Шемаха.

ШИРҚ

- бир неча худо бор деб эътиқод қилувчи; қўп ҳудудлик.

ШИХНА

ШИҒОВУЛ

(ШИҚОВУЛ)

- босқоқ (қ.).
- хоннинг ҳузурига арз билан келувчи одамларни, шунингдек, элчиларни қўринишга олиб кириш хизмати билан банд бўлган мансабдор.

ШОҲ МАНСУР

- Музаффарийлар сулоласининг (қ.) сўнги вакили. У 1387—1393 йиллари Форс билан Исфаҳонни идора қилган.

ШОҲ ШУЖОҲ

(Жамолиддин ибн

Муҳаммад ибн ал-

Музаффар)

ШОҲРУХИЯ

- Жанубий Эрон (Форс) ни идора қилган Музаффарийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор (1364—1384).

- Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Оҳангарон дарёсининг ўнга қўйиладиган ерида 1388 йили Амир Темур қурдирган катта ва обод шаҳар. У 1219 йили Чингизхон тарафидан вайрон қилиб ташлаган Банокат ўрнида бунёд этилган. Шохрухиянинг вайроналари ҳозирги Тошкент вилояти Окқўрғон туманидаги Султон Сегизбоев номидаги давлат хўжалиги ўраида жойлашган, халқ орасида Шарқия номи билан машҳур.

ШУШТАР

- Ҳузистон шаҳарларидан; Корун дарёсининг юқори оқимида жойлашган шаҳар.

ЭЛХОНИЙЛАР

- Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулуйхоннинг Эрон ва Озарбайжонни XIII—XIV асрнинг биринчи ярмида идора қилган авлоди.

ЭЛХОНИЙЛАР

ДАВЛАТИ

- 1256—1353 йиллари Эрон, Озарбайжон ва Ироқ устидан ҳукм юргизган мўғул феодал давлати. Унга Чингизхоннинг (қ.) набираси Ҳалоқухон (1256—1265) асос солган.

ЭШИК ОҚО (оға)	— саройбон, подшоҳ ва хон саройининг мутасаддий ходимларидан.
ЮНУС ПАЙҒАМБАР	— исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар жумласига киради.
ЮРТОВУЛ	— ҳарбий юришлар пайтида қўшиннинг озик-овкат ва ем-хашак захирасини тўлатиш мақсадида йўл устидаги кишлоқларга қилиб турилган босқин.
ЮРТЧИ	— ўрта асрларда ҳарбий юришлар ва узок сафар пайтида подшоҳ ва хонларнинг қўнадиган манжойларини (ўрду) аввалдан ҳозирлаб туриш ишига масъул мансабдор.
ЯДАЧИ	— Яда (жада) тоши ёрдамида каттик довул, қор ва кучли ёмғир ёғдирувчи ёки бундай табиий офатларни қайтарувчи одам; жодугар.
ЯЖУЖ ВА МАЪЖУЖ	— ривоятларга кўра, хунук башара, бахайбат, йўлида учраган нарсани нобуд қилувчи одамхўр махлук.
ЯРҒУЧИ	— мўғуллар даврида Ясо асосида ҳукм чиқарувчи ва жазоловчи мансабдор.
ЯСОВУЛ	— подшоҳ ва хонларнинг кичик хизматкори; асосан қўриқчилик қилган; баъзида хоннинг айрим юмушларини ҳам қилиб турган.
ЯСОВУРИЙ	— Чингизхон лашкарининг сўл қанотига қўмондонлик қилган амир Ясовурнинг авлоди. Чингизхоннинг Ҳисор ва Толқонни босиб олишида ҳам иштирок этган ва эли ўша ерларда ўтрок бўлиб қолган. Ясовурийлар ўша амир Ясовурнинг авлодидир.
ЯСОЛ	— қўшинни ҳарбий юриш ёки жанг олдида сафга тортиб, қўриқдан ўтказиш; қўшиннинг жанговар сафи.
ЯСОҚ	— таъқиқлаш; қонун-қоида.
ЯСОҚҚА ЕТҚИЗМОҚ	— жазо бермоқ, жазога тортмоқ.
ЎҒАДАЙХОН	— Чингизий; Чингизхоннинг ўғли ва тахт воҳисиси; мўғул империясининг иккинчи олий ҳукмдори; қорни (1227—1241).
ЎЗБЕКХОН	— Чингизий; Олтин Ўрда хони (1412—1442).
ЎЗГАНД	— Фарғона водийсининг шаркида жойлашган қадимий шаҳар. Фарбий Қорахонийлар давлати (1041—1211) нинг асосий маркази.

ЎРДУ БОЗОР	— харбий юришлар пайтида хон ўрдаси атрофида вақти-вақти билан ташкил этиладиган бозор.
ЎТРОР	— қадимий Ўрта Осиё шаҳарларидан; Фороб деб ҳам аталган. Арис сойининг Сирдарёга келиб қуйиладиган ерида жойлашган. Харобалари Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Темур номи темир йўл бекати атрофида.
КАЗВИН	— Ҳамадоннинг шарқи-шимолий тарафида, Ўрта Осиё ва Нишопурдан Султонияга (қ.) олиб борадиган катта йўл устида ўрнашган йирик ўрта аср шаҳри.
КАЙСАРИЯ	— Рум (Туркия) шаҳарларидан, Қизил ирмоқ дарёси хавзасида жойлашган. Катталиги жиҳатдан Рум салжуклар давлати таркибидаги шаҳарларнинг иккинчиси ҳисобланган.
КАМАРИДДИН	— Мўғулистон ҳукмдори (1363—1390); асли уйғурларнинг дуғлот (дуклот) қабиласидан. 1363 йили ҳокимиятни Илёсхужахондан тортиб олган.
КАНБУЛ	— лашкар қанотини ҳимоя қилиб турувчи махсус харбий қисм.
ҚАРИ	— бир метр (70 см) атрофида бўлган ўлчов (масофа) бирлиги.
ҚАРНЛАР	— асрлар.
ҚАСАБА	— қишлоқдан каттароқ аҳоли пункти; шаҳарча.
ҚАТЛИОМ	— ёппасига қирғин.
ҚИЙЛУ ҚОЛЛАР	— гап-сўзлар.
КОЗИ АСҚАР	— харбий судя.
КОЗИ КАЛОН	— бош кози; мамлакат козиси.
ҚОРАБОҒ	— Озарбайжоннинг қадимий вилояти. Кура билан Аракс дарёлари оралигидаги хушманзара жой.
ҚОРА ЮСУФ	— 1380—1468 йиллари Озарбайжоннинг бир қисми, Ирок ва Арманистоннинг жанубий вилоятлари (Ван ва Урмия қўли атрофидаги ерлар) устидан ҳукмронлик қилган шахс; Қора қўнлу сулоласидан чиққан ҳукмдор (1389—1420). Кўп вақт ғарбга ўтиб кетаётган ва Ўзоқ Шарқ мамлакатларидан Яқин шарқ мамлакатларига

- бораётган савдо карвонлари ва зиёратчиларни талаш билан машғул бўлди. Амир Темурнинг Озарбайжон ва Ироқи ажамдаги мулкани талади. Султон Аҳмад жалойир гуржийларнинг князлари билан иттифоклашиб, кўп йиллар Амир Темур билан кураш олиб борди. Амир Темур вафотидан кейин, 1408 йили Мироншоҳни ўлдирди ва Жанубий Озарбайжонни босиб олди.
- ҚОРАҚИШЛОҚ** — ҳозирги Жиззах вилояти Ғаллаорол туманига қарашли қишлоқ. Илгари Ўсмаат аталган.
- ҚОРАҚЎРУМ** — Ўнўн дарёси (Мўғулистон) бўйида жойлашган ва 1230—1260 йиллари мўғул хонлари (Ўгадай коон, Гуюк коон ва Мангу коон) нинг асосий қароргоҳи бўлган шаҳар.
- ҚОРАҒОЗИЙ ҚОЗОН** — нафт қайнатувчи махсус қозон.
- ҚОРҒОН ТОҒИ** — Қаспий денгизининг шарқи-жанубий тарафи (Эроннинг Табаристон вилояти) да жойлашган Дамованд тоғи қадимда шу ном билан аталган.
- ҚОЯЛИҚ** — Ила дарёси бўйида, ҳозирги Толдиқургон (Қозогистон) шаҳрининг ғарби-шимолий тарафида, ундан 18 км. масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.
- ҚОҲИН** — оташпарастларнинг олий даражадаги руҳонийси.
- ҚУББАТ УЛ-ИСЛОМ** — ислом қуббаси; Балх шаҳрига берилган фахрий ном.
- ҚУЛОНБОШИ** — Туркистондаги Еттисув ва Чу воҳасига боришда, йўл устида қурилган истехком. Ҳозирги Луговая темир йўл бекати ўрнида бўлган.
- ҚУМҚЕНТ** — Устюртда, қадимги Шемаха қалъаси ўрнидаги ўрта аср шаҳри. XV асрда ўзбек хонларидан Мустафоҳон бунёд эттирган Вазир шаҳридан бир фарсах нарида, Қўҳна Урганчдан жанубда, ундан тахминан 60 км. масофада жойлашган.
- ҚУНДҮЗ** — Жанубий Туркистоннинг Каттағон вилояти маркази. Шу ном билан XIII асрдан маълум.

**КУРРАТ УЛ-АЙН
КУРУЛТОЙ**

КУССАМ ибн АББОС
(Куссам ибн Аббос ибн
Абдулмутаалиб ибн
Хошим ал-Курайший)

КУШЧИ

КУҒУЛХОН
КУҒЗИ МАНДОҚ

ҚҒНАЛҒА

ҚҒНИЯ

ҚҒНИЯ
СУЛТОНЛИҒИ

ҚҒРИК

ҒАЖАРЧИ
(АЖАРЧИ)

- кўз қорачиги; суюкли фарзанд.
- турк-мўғул халқлари орасида давлат мо-
хиятига эга бўлган масалаларни ечиш
учун вақт-вақти билан чакириб турила-
диган олий кенгаш.
- Мухаммад Мустафонинг амакиваччаси
ва издоши. Халифа Али ибн Абу Толиб
даврида (655—661) Макка ҳокими; Ўрта
Осиёни босиб олишда фаол иштирок эт-
ган ва 677 й. Самаркандда урушда
ўлган.
- подшоҳ ва хонларнинг ов ҳайвонларини
тарбия қилувчи ва хонларнинг шикорла-
рини ўтказишга мутасадди бўлган ман-
сабдор.
- кичик хон; валнаҳд.
- ўрнини аниқлаб, белгилаб бўлмади. Воқеа-
лар тафсилига қараганда, Насафга тегиш-
ли жой бўлса керак.
- солиқ ва жариманинг бир тури; элчилар
ва чопарларга, шунингдек, шикор пайтида
подшоҳ одамларига тунаш учун бошпана,
ўзлари ва чорполари учун озиқ-овқат
ва ем-хашак бериш мажбурияти.
- Кичик Осиёнинг йирик шаҳарларидан.
1077—1307 йиллари ҳукмронлик қилган
Рум Салжукийлари давлати (асосчиси
Сўлаймон ибн Қутулмиш) давлатининг
пойтахти. 1257 йили мўғуллар тарафи-
дан ишғол қилинган.
- Кичик Осиёда XI—XIV аср бошларида
ҳукм сурган подшоҳлик. Унга Онадўли,
Қўния, Қайсария, Сивос, Оксарой ва бош-
қа шаҳарлар қараган. 1239—1241 йиллари
бўлиб ўтган халқ қўзғоловлари оқибати-
да майда-майда бекликларга бўлиниб кет-
ган.
- хон ва подшоҳларнинг дам оладиган ва
шикор қиладиган ери. Бу ерга уларнинг
онга аъзолари, яқинлари ва уларни қў-
риқлаб турадиган ҳарбий қисмдан бошқа
одам қўйилмаган.
- йул кўрсатувчи. Қўшн ва қарвонга йўл
кўрсатиб борувчи.

ҒАЗНИ	Марказий Афғонистон шаҳарларидан Кобул билан Синд ўртасидаги ўрта аср шаҳри. 977–1186 йиллари Ғазнавийлар давлатининг пойтахти.
ҒИЖДУВОН	Бўхоронинг гарби-шимолий тарафида, ундан тахминан 40 км. масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.
ҒУЛ	қўшнинг марказ қисми; қорғус.
ҒУР	Марказий Афғонистонда. Харируд, Хилманда дарёлари ва Ғазни орасида жойлашган тоғлик вилоят.
ҒУРИЙЛАР	1000—1215 йиллари шарқий Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимолий вилоятлари устидан ҳукмронлик қилган сулола.
ҲАДАНГ	Оқ қайин, ўша дарахт чўпидан тайёрланган ўк. «Тири ҳаданг» деб аталади.
ҲАЗОРАЖОТ	Марказий Афғонистонда жойлашган тоғлик вилоят.
ҲАҚИМ ТЕРМИЗИЙ	(исми шарифи хожа Муҳаммад Али) — термизлик машҳур шайх ва ҳадис илми билимдони. «Жомиъ ул-улум» деган китоби мусулмон мамлакатларида машҳур. Ҳижрий 255 (869) йили вафот топган.
ҲАЛОҚУХОН	Чингизий; Элхонийлар давлати (Эрон, Ироқ, Озарбайжон) асосчиси (1256 – 1265).
ҲАМАДОН	шимоли-гарбий Эрондаги (Ироқи аҷам) қадимий шаҳарлардан бири. Эски номи Эқбатана.
ҲАНДАСА ТАРИҚИДА	тарх (режа) асосида. Ўтминда ҳам олий иморат ва катта иншоотларни қуришдан олдин уларнинг тархи тузиб олинган. Тарх геометрия илми асосида тузилган. Бу ерда шунга ишора.
ҲАРИР	ғоза мато; шакк газламанинг олий нави.
ҲАШМ ВА ШАРОРАТ	ғазаб ва сивучи халқ; бўзғунчи ва исёнчи.
АҲЛИ	Тўғри йўлга етакловчи.
ҲИДОЯТ МАОБ	Саудия Арабистонда бир вилоят номи.
ҲИЖОЗ	Макка билан Мадина шу вилоят таркибига киради.
ҲИРОВУЛ	қўшнинг илғор қисми кетидан боровчи маҳсул ҳарбий бўлишма.

ҲИРОТ

- Хуросоннинг тўрт йирик шаҳри (Марв, Нишопур, Балх, Ҳирот) дан бири; пойтахт шаҳар. Хуросоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданият маркази. Шаҳарнинг беш дарвозаси (Ирок, Хуш, Майдон, Мулук ва Кипчок) бўлиб, аркининг майдони бир фарсах бўлган. Аркининг тўртта буржи (Али Асад, Ҳариф, Ҳок, Шамъониён) бўлиб, арк мулук ва кипчок дарвозалари ўртасида жойлашган. Ҳиротга 10 та булук қараган. Улар қуйидагилар: Ғазора, Инжил, Ғурвон, Тураниён, Саноён, Парвона, Сабка, Парвону хаводаштак, Камрок, Адвон ва Тизон.

ҲИСОРИ БИРУН

ҲИСОРИ ДАРУН

ҲИСОРИ ШОДМОН

- ташки қалъа, шаҳристон.
 - ички қалъа, арк.
 - Ҳисор вилояти (қадимги Чағониён) нинг бош шаҳри. мустақкам қалъа. Ҳозирги Сурхондарё вилояти билан Қофирниҳон дарёсининг лимой тарифидаги ерларни ўзига бирлаштирган Ҳисор вилоятининг марказий шаҳри. Харобалари ҳозирги Душанбе шаҳрининг кунботиш тарифида.
 - кенг, теп-текис дала; чўл.
-

ҲОМУН

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	3
Муқаддима	4

БИРИНЧИ ҚИСМ УЛУСДАГИ БЕҚАРОРЛИК

Амирлар исёни	7
Эл-юрт дардига дармон	10
Сарсону саргардонликда	56
Одамнинг оласи сиртида бўлмас экан	84
Қоса кунда эмас, кунда синади	131
Сунги олишув	162
Орзунинг ушалиши	176

ИККИНЧИ ҚИСМ ЭЛ-ЮРТНИНГ ЭМНУ ОМОНЛИГИ ДЕВ

Хоразм мухорабалари	183
Қамариддин	194
Тухтаминш углон	211
Хирот, Қалот, Туршиз устига юриш	226
Сеистон мухорабаси	258
Эронзамин устига қилинган икки йиллик юриш	268
Эронзамин устига қилинган уч йиллик юриш	274
Тиниб-тинчимас Тухтаминш	287
Балиғ юлдуз устига юриш	310
Хаёт-мамот юриши	329

УЧИНЧИ ҚИСМ ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

Беш йиллик юриш	349
Яна уша Тухтаминшхон	412
Хиндистон мухорабаси	462
Ироқи араб ва Шомнинг фатҳ этилиши	495
Анкара ёнидаги жанг	529
Жаҳонгирлик қисмати	559
Абадиятга дахлдор (сунгуз урнида)	573
Амир Темурнинг хаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти сол- номаси	588
Изоҳлар	595

Адабий-бадвий нашр
БЎРИБОЙ АХМЕДОВ

АМИР ТЕМУР

Тарихий роман

Ўзбек тилида

Нашрёт муҳаррири **Илҳом Зойир**
Рассом **Юлай Габзалилов**
Техн. муҳаррир **Мирзиёд Олим**
Мусахҳих **Зиёда Латифхон кизи**

ИБ № 113

Теришга берилди 03.04.95. Босишга рухсат этилди 06.07.95. Бичими 84×108¹/32. Босма қоғози № 2. Юкори босма. Шартли босма табағи 33,6. Нашр ҳисоб табағи 35,0. 25000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 6236.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129. Навоий кўчаси, 30-уй. Нашр № 81—94.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент Навоий кўчаси, 30.